

ПІДРУЧНИК

КРИМІНАЛІСТИКА

АКАДЕМІЧНИЙ КУРС

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

АКАДЕМІЯ АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ

**Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко,
В. І. Бояров, С. В. Гончаренко, В. О. Попелюшко**

КРИМІНАЛІСТИКА

АКАДЕМІЧНИЙ КУРС

Підручник

Затверджено Міністерством освіти та науки України

Київ
Юрінком Інтер
2011

УДК 343.98(075.8)

ББК 67.62я73

К82

Автори

Варфоломеева Т. В. — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, Заслужений юрист України, адвокат, ректор Академії адвокатури України;

Гончаренко В. Г. — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України, державний радник юстиції 2 класу, адвокат, завідувач кафедри Академії адвокатури України;

Вояров В. І. — кандидат юридичних наук, доцент, старший радник юстиції, адвокат, професор кафедри Академії адвокатури України;

Гончаренко С. В. — кандидат юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України, адвокат, завідувач кафедри Академії адвокатури України;

Попелюшко В. О. — доктор юридичних наук, професор, адвокат, завідувач кафедри Національного університету «Острозька академія».

Рецензенти

Котюк І. І. — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Нор В. Т. — академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка;

Тіщенко В. В. — член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія».

Затверджено Міністерством освіти і науки України

(лист 1/11-9594 від 15 жовтня 2010 р.)

Рекомендовано вченою радою Академії адвокатури України

(протокол № 1 від 6 вересня 2010 р.)

Відтворення видання чи якоїсь його частини будь-якими засобами або в якій-небудь формі, у тому числі в Інтернеті, без письмового дозволу видавництва забороняється.

© Варфоломеева Т. В., Гончаренко В. Г.,
Вояров В. І., Гончаренко С. В.,
Попелюшко В. О., 2011

ІВВИ 978-966-667-453-4

© Юрінком Інтер, 2011

ЗМІСТ

Передмова	9
----------------------------	----------

Розділ 1. Вступ до курсу криміналістики

1.1. Виникнення і розвиток криміналістики	11
1.2. Джерела криміналістики	25
1.3. Предмет криміналістики	27
1.4. Методи криміналістики	29
1.5. Пізнавальна функція криміналістики	34
1.6. Криміналістика у системі наук	36
1.7. Криміналістична ідентифікація	38
1.8. Форми застосування спеціальних знань	49
1.9. Криміналістика і доказування	52

Розділ 2. Криміналістична техніка

2.1. Поняття і система криміналістичної техніки	55
2.2. Науково-технічні засоби криміналістики	57
2.3. Процесуальні приписи та криміналістичні правила застосування науково-технічних засобів	64
2.4. Судова фотографія і відеозапис	68
2.4.1. Відображаюча судова фотографія	68
2.4.2. Дослідницька судова фотографія	82
2.4.3. Судовий відеозапис	92
2.5. Криміналістичне слідознавство	97
2.5.1. Поняття і класифікація слідів	97
2.5.2. Сліди рук (дактилоскопія)	101
2.5.3. Сліди ніг і взуття	104
2.5.4. Сліди знарядь злочину й інструментів	109
2.5.5. Сліди транспортних засобів	112
2.5.6. Інші контактні сліди	114
2.5.7. Встановлення цілого за частинами	118
2.5.8. Наукове і процесуальне значення похідних речових доказів	121
2.5.9. Субстанціональні сліди	122

2.5.10. Підготовка матеріалів на експертизу слідів	132
2.6. Судова балістика	136
2.6.1. Поняття судової балістики	136
2.6.2. Класифікація вогнепальної зброї та боєприпасів.	137
2.6.3. Огляд зброї, боєприпасів та слідів пострілу.	143
2.6.4. Встановлення обставин пострілу.	147
2.6.5. Ототожнення зброї за слідами на кулях (дробу) і гільзах.	153
2.6.6. Підготовка матеріалів на судово-балістичну експертизу	155
2.7. Криміналістичне вибухознавство.	157
2.7.1. Короткі відомості про вибухові речовини і пристрої	157
2.7.2. Огляд місця вибуху.	158
2.7.3. Можливості експертизи вибуху.	161
2.8. Криміналістичне вчення про холодну зброю.	162
2.9. Техніко-криміналістичне дослідження документів.	165
2.9.1. Поняття документа і види його досліджень у криміналі- стиці	165
2.9.2. Правила огляду документів та їх приєднання до справи	166
2.9.3. Встановлення повних підробок документів.	168
2.9.4. Встановлення змін у документах	171
2.9.5. Дослідження пошкоджених та зруйнованих документів	176
2.9.6. Встановлення невидимих та маловиразних текстів.	177
2.9.7. Встановлення технічних підробок підписів.	178
2.9.8. Встановлення підробок відбитків печаток і штампів.	180
2.9.9. Встановлення підробок текстів і відбитків, виконаних на знакодрукуювальних пристроях	182
2.9.10. Дослідження матеріалів документів.	184
2.10. Криміналістичне почеркознавство.	186
2.10.1. Наукові основи сучасного почеркознавства	186
2.10.2. Ідентифікаційні ознаки почерку.	188
2.10.3. Підготовка матеріалів на почеркознавчу експертизу	193
2.10.4. Методика почеркознавчої експертизи текстів і підписів	197
2.10.5. Дослідження цифрових стилізованих та з наслідуван- ням друкарським формам текстів.	200
2.11. Авторознавчі дослідження.	202
2.12. Ототожнення людини за зовнішніми ознаками	207
2.12.1. Поняття ототожнення людини за зовнішніми ознаками.	207
2.12.2. Класифікація зовнішніх ознак людини.	208

2.12.3. Опис прикмет зовнішності людини за анатомічними і функціональними ознаками (словесний портрет)	209
2.12.4. Криміналістична портретна ідентифікація	216
2.13. Кримінальна реєстрація та криміналістичні обліки	220
2.13.1. Поняття та значення кримінальної реєстрації та криміналістичних обліків	220
2.13.2. Види криміналістичних обліків	221
2.14. Криміналістична фоноскопія	225
2.15. Криміналістична одорологія	228
2.16. Використання науково-технічних засобів у суді	232
2.17. Використання науково-технічних засобів адвокатом	234
2.18. Використання науково-технічних засобів нотаріусом	238

Розділ 3. Криміналістична тактика

3.1. Загальні положення криміналістичної тактики	242
3.1.1. Поняття і джерела криміналістичної тактики	242
3.1.2. Тактичні прийоми та їх класифікація	244
3.1.3. Тактичні операції і тактичні комбінації	247
3.1.4. Тактичне рішення і ризик його здійснення	248
3.1.5. Тактика судового розгляду	249
3.1.6. Тактика в адвокатській діяльності	255
3.2. Тактичні засади організації досудового слідства	260
3.2.1. Планування розслідування: поняття, принципи та елементи	260
3.2.2. Версії. Правила їх висунення і перевірки	263
3.2.3. Взаємодія адвоката з учасниками досудового слідства Т* судового розгляду	268
3.3. Слідчий огляд	273
3.3.1. Сутність і види огляду	273
3.3.2. Огляд місця події	274
3.3.3. Огляд трупа на місці його виявлення	278
3.3.4. Огляд речових доказів	280
3.3.5. Освідування	281
3.4. Тактика обшуку і виїмки	283
3.4.1. Поняття обшуку і виїмки	283
3.4.2. Підготовка до обшуку або виїмки	284
3.4.3. Тактика обшуку	286

3.4.4. Проведення виїмки	289
3.4.5. Особливості обшуку або виїмки в іноземних представництвах і фірмах	290
3.5. Тактика допиту	290
3.5.1. Поняття допиту та його види	290
3.5.2. Підготовка до допиту	291
3.5.3. Зміст встановлення психологічного контакту	293
3.5.4. Логіко-психологічні прийоми допиту	296
3.5.5. Тактика допиту свідків і потерпілих	298
3.5.6. Тактика допиту підозрюваних і обвинувачених	301
3.5.7. Особливості допиту, спрямованого на викриття неправди	304
3.5.8. Особливості допиту неповнолітніх	306
3.5.9. Тактика очної ставки (зводина віч-на-віч)	311
3.5.10. Фіксація ходу і результатів допиту	312
3.5.11. Підготовка адвоката до бесіди з підзахисним	313
3.5.12. Тактика бесіди адвоката з підзахисним	316
3.5.13. Особливості допиту в суді	320
3.6. Тактика пред'явлення для впізнання	325
3.6.1. Сутність і види пред'явлення для впізнання	325
3.6.2. Наукові засади впізнання. Проблема розпізнавання образів. Сукцесивне і симультанне впізнання	325
3.6.3. Підготовка до пред'явлення для впізнання	327
3.6.4. Тактика пред'явлення для впізнання живих осіб	329
3.6.5. Пред'явлення для впізнання трупів	330
3.6.6. Пред'явлення для впізнання предметів і тварин	331
3.6.7. Проведення впізнання за фотознімками	331
3.6.8. Фіксація результатів пред'явлення для впізнання	332
3.6.9. Типові помилки пред'явлення для впізнання та оцінка адвокатом результатів цієї слідчої дії	333
3.7. Тактика відтворення обстановки і обставин події	335
3.7.1. Сутність і види слідчого експерименту	335
3.7.2. Тактика слідчого експерименту	336
3.7.3. Тактика перевірки показань на місці	337
3.7.4. Тактика реконструкції	339
3.7.5. Фіксація ходу і результатів відтворення обстановки і обставин події	340

3.7.6. Типові помилки відтворення обстановки і обставин події та оцінка адвокатом його результатів	341
3.8. Призначення і проведення судових експертиз	343
3.8.1. Поняття судової експертизи та її види	343
3.8.2. Підстави та організаційні питання проведення судових експертиз	346
3.8.3. Вибір експерта. Альтернативна експертиза	348
3.8.4. Оцінка висновків експерта	350
3.9. Санкціоноване зняття інформації з каналів зв'язку та її використання в розслідуванні	353
3.9.1. Поняття і процедура зняття інформації з каналів зв'язку . .	353
3.9.2. Технологія прослуховування і запису розмов	356
3.9.3. Експертиза матеріалів відеозвукозапису	357

Розділ 4. Криміналістична методика

4.1. Концептуальні засади криміналістичної методики	361
4.1.1. Сутність криміналістичної методики	361
4.1.2. Криміналістична характеристика злочинів	362
4.1.3. Формування окремих криміналістичних методик. Криміналістична класифікація злочинів	365
4.1.4. Зміст і структура окремих криміналістичних методик	367
4.1.5. Загальні положення методики захисту	368
4.2. Розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи	373
4.2.1. Родова криміналістична характеристика цих злочинів . . .	373
4.2.2. Розслідування вбивств	375
4.2.3. Особливості розслідування замовних вбивств	377
4.2.4. Розслідування вбивств, пов'язаних з розчленуванням трупа	382
4.2.5. Розслідування зникнення людини з підозрою на вбивство. .	385
4.2.6. Розслідування заподіяння тілесних ушкоджень	388
4.3. Розслідування злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканності особи	389
4.3.1. Родова криміналістична характеристика цих злочинів . . .	389
4.3.2. Розслідування зґвалтувань	390
4.3.3. Розслідування інших насильницьких дій сексуального характеру	392
4.4. Розслідування злочинів проти власності	393
4.4.1. Родова криміналістична характеристика цих злочинів . . .	393

4.4.2. Розслідування крадіжок	395
4.4.3. Розслідування грабежів і розбоїв	398
4.4.4. Розслідування вимагання	399
4.4.5. Розслідування шахрайства	402
4.4.6. Розслідування заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем	405
4.5. Розслідування злочинів у сфері службової діяльності	416
4.5.1. Родова криміналістична характеристика службових зло- чинів	416
4.5.2. Класифікація службових злочинів	423
4.5.3. Порухення кримінальної справи	425
4.5.4. Початкові слідчі дії	427
4.5.5. Особливості подальшого розслідування службових злочинів.	433
4.6. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності	443
4.6.1. Розслідування фальшивомонетництва	443
4.6.2. Розслідування контрабанди	447
4.6.3. Розслідування фіктивного підприємництва	450
4.6.4. Розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутого злочинним шляхом	453
4.7. Розслідування дорожньо-транспортних подій (ДТП).	456
4.7.1. Криміналістична характеристика ДТП	456
4.7.2. Огляд місця події і транспортних засобів	457
4.7.3. Експертизи у справах про ДТП	459
4.8. Розслідування пожеж	460
4.8.1. Криміналістична характеристика пожеж	460
4.8.2. Огляд місця пожежі	462
4.8.3. Експертизи у справах про пожежі	463
4.9. Особливості розслідування злочинів, що вчиняються орга- нізованими злочинними групами	464
4.10. Особливості розслідування злочинів неповнолітніх	467

Додатки

Програма курсу «Криміналістика»	472
Орієнтовні плани семінарських і практичних занять	483
Орієнтовна тематика курсових робіт	488
Орієнтовний перелік питань, які виносяться на іспит	489
Література	490

ПЕРЕДМОВА

Надійність правового регулювання найрізноманітніших відносин у суспільстві та прийняття адекватних юридичних рішень багато в чому і досить часто певною мірою залежать від застосування безпосередньо і через експертизу даних природничих і технічних наук.

Цей науково-технічний тік, який з кінця XIX ст. став досить відчутним, був спрямований на вирішення завдань розслідування злочинів і з часом перетворився на прикладну наукову дисципліну, яка, на пропозицію професора університетів у Граці та Чернівцях Ганса Гросса, одержала назву **криміналістика**. За історично дуже короткий час криміналістика впевнено пройшла шлях від науково-технічної дисципліни, яка виконувала суто допоміжні практичні завдання при розслідуванні різних подій, до методологічно зрілої системи знань з розвиненими пізнавальними, інформаційними і прогностичними функціями, тобто стала самостійною юридичною наукою.

Поступ криміналістики яскраво віддзеркалився у численних підручниках з цього обов'язкового для вивчення у вищих юридичних навчальних закладах предмета, авторами і редакторами яких були знані вчені й практики Р. С. Белкін, П. Д. Біленчук, О. М. Васильєв, А. І. Вінберг, І. В. Гора, В. А. Колесник, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, І. Ф. Крилов, В. К. Лисиченко, М. В. Салтевський, М. О. Селіванов, Б. М. Шавер, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков, І. М. Якимов і багато інших.

Разом з тим, ми маємо всі підстави констатувати, що за понад сторічний час свого існування і розвитку криміналістика істотно переросла сферу розслідування злочинів і кримінального судочинства в цілому, спочатку проникаючи, а потім наповнюючи своїм змістом різноманітні галузі суспільних відносин і таким чином створюючи іргументовані природничо-наукові та правові підстави для їх регулювання. Цей процес, як свідчать діалектико-логічний та екстраполяційний аналізи, безумовно, є закономірним, і можна без усяких застережень стверджувати, що **сучасна криміналістика** стала своєрідним і єдиним науковим утворенням, через яке природничо-наукові та технічні досягнення світового суспільства трансформуються і використовуються для встановлення юридично значущих фактів у найрізноманітніших галузях науки і практичної діяльності, вже давно і стабільно виходячи за межі боротьби з правопорушеннями, кримінального судочинства, і все більше предметно поширю-

ється на всі суспільні відносини, що потребують конкретного ситуаційного правового регулювання.

Як відображення цих закономірностей з'явилися відповідні теоретичні розробки і відбулося практичне впровадження криміналістики в судовий розгляд кримінальних і цивільних справ, адміністративне й господарське судочинство, в адвокатську, нотаріальну й банківську діяльність, авторознавчі та мистецтвознавчі дослідження, історіографічні й археологічні пошуки тощо. З урахуванням викладеного є очевидною необхідність підготовки підручника, який відповідав би певною мірою на настійливі виклики сучасності, безумовно, ніяким чином не перекреслюючи чи применшуючи надбання попередників.

Сподіваємося, що наш підручник, ґрунтуючись на фундаментальних теоретичних цінностях криміналістики і перевірених багаторічною практикою корисних рекомендаціях, містить вагомий арсенал теоретичних знань криміналістики і, водночас, елемент новизни у цій царині, а також застерігає майбутніх працівників правоохоронних органів і захисників-адвокатів від прикрих промахів і помилок в їхній роботі, розширяє можливості криміналістичного забезпечення захисної функції судочинства.

Автори зацікавлені в доброзичливій конструктивній критиці нашого твору з боку студентів, викладачів, практиків і з подякою сприймуть побажання й рекомендації щодо удосконалення його змісту.

Розділ 1

ВСТУП ДО КУРСУ КРИМІНАЛІСТИКИ

1.1. Виникнення і розвиток криміналістики

Точний «день народження» криміналістики як певного узагальнення засобів і прийомів виявлення злочинів та встановлення злочинців, безумовно, назвати неможливо. Ясно тільки одне, що перші настанови стосовно відшукання істини у разі порушення окремими особами правил поведінки, звичаїв і законів почали з'являтися з появою організованого правосуддя у стародавніх державах. Уже в священних книгах іудеїв, християн, мусульман — Торі, Біблії, Корані — можна знайти опис прийомів відкриття зазначеної істини шляхом допиту, обшуку, впізнання. Такого роду відомості містяться й у римських Законах XII таблиць, грецьких Законах Солона, «Руській правді», «Псковській Судній Грамоті», «Судебнику» 1497 року, «Соборному уложенні» 1649 року тощо.

Звичайно, все це були розрізнені епізоди пошуку шляхів надійного подолання протиправної поведінки, які ґрунтувалися на життєвому досвіді і мали цілковито практичну спрямованість. Проте саме вони були першими кроками, які започаткували традицію використання для розслідування злочинів даних природничих і технічних наук, котра поступово перетворилася на широкий шлях становлення і розвитку самобутньої і надзвичайно корисної для практики криміналістики.

З розвитком суспільства, економіки, соціальних відносин, піднесенням рівня виробництва, пошквалюванням обігу товарів і грошей, накопиченням багатств одних і зuboжінням інших неминуче розвивалася негативна сторона прогресу у вигляді асоціальної поведінки окремих людей та їх груп і найгострішого її прояву — злочинності. І МАКОМ зрозуміло, що ці явища не залишилися поза увагою суспільства < тип, яке поступово і з висхідною інтенсивністю почало реагувати шляхом утворення органів спеціального розшуку і розслідування та проіаодження відповідних методів їх роботи. А оскільки злочинні нрояии характеризувалися, як правило, таємничістю (і це буде завжди). їх виявлення і розкриття потребувало великих зусиль і знань з різних галузей науки і техніки. Почала складатися тенденція, яка сформувалася згодом як закономірність, щодо використання, пристосування, переробки для цілей розслідування даних природничих і технічних наук.

Можна виділити п'ять напрямів такого роду забезпечення розслідування, які виникли майже одночасно і розвивалися паралельно, а саме: залучення і пристосування методів антропології для ідентифікації особи; використання особливостей папілярних ліній на долонях рук з цією л^ метою; вивчення особливостей почерку з метою встановлення характерологічних рис особи та її ідентифікації; вико-

ристання можливостей фотографії для дослідження речових доказів, вивчення вогнепальної зброї і наслідків її застосування для вирішення діагностичних та ідентифікаційних завдань.

Практика розслідування зазнавала значних труднощів в обліку та розпізнаванні рецидивістів. На кожного з них заводилися облікові картки, які згодом доповнювались фотографічними знімками, але розшук за цими матеріалами був вкрай важким.

Недоліки існуючих способів реєстрації злочинців побачив молодий помічник діловода паризької префектури поліції Альфонс Бертільйон, син відомого лікаря, антрополога і статистика Луї Адольфа Бертільйона. Працюючи з шаблонними описами прикмет злочинців і добре знаючи результати роботи свого батька, А. Бертільйон почав проводити антропологічні вимірювання ув'язнених. Йому були відомі ідеї бельгійського статистика А. Кентле, який стверджував, що в світі не існує двох людей з абсолютно однаковою будовою тіла, а ймовірність зустріти двох людей, однакових за зростом, становить 1 : 4.

А. Бертільйон вирішив збільшити кількість вимірюваних частин тіла, зменшуючи тим самим ймовірність випадкових збігів. Якщо для одного виміру ймовірність збігу дорівнює 1 : 4, то для чотирнадцяти вимірів це співвідношення становить уже 1 : 286 435 456. Він розробив єдину систему фіксації результатів вимірювань і класифікації реєстраційних карток та виготовив спеціальні інструменти для вимірів розмірів різних частин тіла людини. За три місяці виснажливої праці було створено 1800 карток злочинців, які виходили на свободу, а 20 лютого 1883 р. прийшов перший успіх — було відкрито рецидивіста Мартена, який ховався за чужим прізвиськом — Дюпон. Цей метод, який отримав назву «бертільйонажу», був доповнений «словесним портретом» злочинця (описанням його зовнішності за єдиною схемою) і створив основу сучасної галузі криміналістичної техніки, яка охоплює методи ідентифікації особи за зовнішніми ознаками.

Паралельно з бертільйонажем вивчалися можливості реєстрації злочинців за відбитками пальців. Уперше папілярні лінії на поверхнях долонь описав і вивчив італійський біолог Марчелло Мальпігі ще в 1686 р., але практичного застосування це відкриття не отримало. Згодом, більш як через півтора століття, чиновник англійської колоніальної адміністрації в Бенгалії Уільям Хершел звернув увагу на те, що китайські торговці на договорах ставлять відбиток зафарбованого тушшю великого пальця правої руки. Вивчаючи відбитки пальців майже 20 років, У. Хершел переконався в їх ідентифікаційній значущості і у 1879 р. відправився до Англії, сподіваючись там знайти застосування своєму відкриттю.

У цей же час у Токіо працював шотландський лікар Генрі Фолдс, який звернув увагу на відбитки пальців, що залишались на сирій глині при виготовленні посуду. Зібравши величезну кількість відбитків пальців, він вивчив різні типи папілярних узорів, намагався знайти загальні деталі в цих узорах людей різних рас і національностей. І якщо У. Хершел вважав за можливе використовувати відбитки пальців лише для реєстрації та ідентифікації раніше засуджених

злочинців, то Г. Фолдс бачив значення слідів пальців, що залишаються на місці події, для доказування причетності осіб до вчиненого злочину. Результати своїх досліджень Г. Фолдс опублікував у журналі «Природа» 28 жовтня 1880 р., але керівництво Скотланд-Ярда через відсутність класифікації узорів у висновках автора не визнало за можливе використовувати відкриття на практиці.

Важливу роль у становленні дактилоскопії відіграв знаний англійський природознавець і мандрівник Френсіс Гальтон, двоюрідний брат Чарлза Дарвіна. Працюючи над проблемами фізичних і духовних здібностей та властивостей людини, Ф. Гальтон провів велику кількість антропометричних вимірів, детально ознайомився з роботами А. Бертільона, публікаціями У. Хершела і Г. Фолдса, дійшов висновку про неповторність пальцевих узорів і здійснив їх систематизацію і класифікацію. Він вважав запропоновану ще в 1823 р. чеським професором Яном Пуркінє систему типів пальцевих узорів неприйнятною і поклав в основу своєї класифікації кількість і розташування своєрідних папілярних трикутників, що зустрічалися у візерунках, назвавши їх дельтами за подібність до грецької літери Д. Результати своїх досліджень він опублікував у журналі «Природа», а в 1892 р. випустив книгу «Відбитки пальців».

Завдяки енергійним зусиллям генерального інспектора поліції Бенгалії Едварда Генрі ідеї Ф. Гальтона отримали розвиток і були з деякими удосконаленнями опубліковані Е. Генрі в книзі «Класифікація та використання відбитків пальців», а з 1897 р. запропонована Е. Генрі система ідентифікації почала працювати в Індії, з 1905 р. — в Англії, Шотландії, Ірландії, англійських домініонах і колоніях.

Систему Гальтона — Генрі, удосконалюючи, почали запроваджувати Вільгельм Ебер у Німеччині, Жоан Вучетич в Аргентині, а 1920 р. радянський судовий медик і криміналіст П. С. Семеновський запропонував удосконалену систему класифікації пальцевих узорів, яка практично без змін використовується до цього часу.

Наприкінці XIX ст., коли в цивільному і кримінальному судочинстві стала часто виникати потреба в установленні виконавця документа чи підпису або у виявленні підробки, почали формуватися наукові основи дослідження документів. Спочатку для проведення ТІКІХ досліджень до суду запрошувалися вчителі чистописання, каліграфії, які за інтуїцією створювали емпіричні методики дослідження почерку. Але це було лише позначенням наявності наукової та практичної проблеми, що полягала у необхідності створення галузі криміналістики, яку сьогодні ми називаємо судовим почеркознавством. А основні зусилля в той час спрямовувалися на спроби встановити на підставі вивчення почерку людини її природні властивості та риси характеру. Вперше ці ідеї, які у сукупності отримали назву «графологія», висунув французький абат Мішон у книзі «Таємниці письма», що побачила світ у 1872 р., а розвинув їх італійський вчений Чезаре Ломброзо у книзі «Графологія» (1895). Їх окремі положення одержали наукове обґрунтування у сучасній криміналістиці, проте в цілому вони не ґрунтуються на науково встановлених закономірностях.

А. Бертільйон запропонував застосовувати для досліджень почерку і підписів так званий прикметоописовий метод, побудований за аналогією з антропометричними вимірюваннями тіла людини, склавши таблиці ймовірності збігу відповідних «прикмет» окремих літер без зв'язку з рештою тексту. Французький криміналіст Едмон Локар у 1915 р. вперше застосував графометрію — вимірювання відношень різних елементів почерку і підписів.

Усі названі методи самі по собі були непридатними для надійного встановлення конкретного виконавця тексту або підпису, оскільки ґрунтувалися не на пізнаних закономірностях відображення людини в письмі, а на досить вільних суб'єктивних оцінках, що практично не піддавались верифікації, або на чисто кількісних ознаках, відірваних від розуміння психофізіологічного механізму писання. Водночас, окремі елементи прикметоописового і графологічного методів отримали своє місце у сучасній, науково зрілій, системі почеркознавства.

На взаємозв'язок фізіологічних особливостей людини та її почерку звернув увагу видатний російський криміналіст Євген Федорович Буринський, який зазначав, що завданнями почеркознавства є відкриття залежності між діяльністю органів, які створюють письмо, і результатом цієї діяльності — почерком. Ці зв'язки були відкриті, ідеї Є. Ф. Буринського розвинуті і розширені в працях багатьох вітчизняних криміналістів — С. М. Потапова, А. І. Вінберга, Б. І. Шевченка, А. І. Манцетової, В. Ф. Орлової, М. Я. Сегая, Р. М. Ланцмана, С. А. Ципенюк, В. В. Липовського та ін., які розкрили закономірності формування неповторного у кожної людини динамічного стереотипу у вигляді почерку, створили струнку систему класифікаційних ознак у їх взаємозв'язку, розробили надійні методики експертної ідентифікації виконавців рукописних текстів, підписів, цифрових записів, записів стилізованими письмовими знаками, виконаними незвичною рукою, ногою, зубами, в особливих умовах, позах, станах тощо. У цьому контексті не можна залишити поза увагою одну з піонерських робіт у галузі судового почеркознавства — С. Оттоленгі «Експертиза почерку і графічна ідентифікація» (1926).

Непересічна роль у формуванні криміналістики належить судовій фотографії. Ми повинні беззаперечно шанувати Є. Ф. Буринського як родоначальника цього нового напрямку в криміналістиці, засоби і методи якого використовувалися для фіксації обстановки події, різних слідів, злочинців тощо. Застосування методів судово-дослідницької фотографії істотно розширило також можливості вивчення об'єктів, що потрапляли до орбіти судочинства, перш за все документів. За допомогою розробленого Є. Ф. Буринським оригінального методу фотографічного підсилення контрасту («кольороподіл») можна було побачити і зафіксувати не видиме неозброєним оком. Так, він прочитав тексти на дуже давніх шкіряних грамотах, знайдених під час розкопок на території Московського Кремля. За ці дослідження Є. Ф. Буринського в 1898 р. нагороджено Великою золотою медаллю імені М. В. Ломоносова.

У 1889 р. Є. Ф. Буринський створив на власний кошт судово-фотографічну лабораторію, яка не мала аналогів в інших країнах. Вона

стала в подальшому зразком для створення сучасних криміналістичних експертних установ. У цьому ж році він провів перше криміналістичне дослідження документів, довівши з демонстрацією в судовому засіданні фотографічних знімків можливість використання фотографічних методів для виявлення підробки підпису і відновлення змісту залитого тексту. На підставі проведених численних досліджень і теоретичних узагальнень у 1903 р. Є. Ф. Буринський видав капітальну працю «Судова експертиза документів, проведення її та користування нею».

З того часу, ось уже ціле століття, разом з удосконаленням фотографічної техніки і становленням криміналістики як науки бурхливо розвивалася судова фотографія як надійний засіб фіксації ходу й результатів слідчих дій і, особливо, як сукупність методів дослідження речових доказів. Великий внесок у розвиток і впровадження в практику судово-оперативної фотографії (її ще називають слідчою, відбиваючою, фіксуючою) зробили С. М. Потапов (1926, 1936, 1946), М. Д. Вороновський (1931.), М. С. Полевой (1963), М. О. Селіванов і О. О. Ейсман (1965), В. Г. Гончаренко (1972), М. В. Салтєвський (1973), Г. І. Грамович (1980) та ін. Але найбільш вагомими в науковому сенсі є досягнення судової фотографії у сфері дослідницької фотографії. Коротко їх можна викласти так.

Спеціаліст у галузі фотографічної хімії М. М. Зюскін розробив методи обертання фотографічного зображення (дисертація 1952 року), зробив значний внесок у розвиток метричної фотографії, під його та Б. Р. Киричинського науковим керівництвом у 1962 р. видано фундаментальну працю «Фотографічні та фізичні методи дослідження речових доказів», яка одержала визнання всіх криміналістів світу.

Інженер-фізик Б. Р. Киричинський розробляв методи дослідження речових доказів за допомогою невидимих випромінювань, вперше в світі впровадив метод дослідження інфрачервоної люмінесценції, як підсумок своєї праці в галузі криміналістики у 1969 р. видіє серйозну монографію «Судова радіологія».

Розробці методів посилення, послаблення, гармонізації фотографічного зображення присвятили свої роботи В. І. Фаворський, О. Ю. Врайчевська; метод кольороподілу за допомогою кольорової фотографії розробив В. Г. Дроздов.

О. Ф. Лубакіров, В. Г. Гончаренко, Ю. П. Попов висунули низку ко-рт них пропозицій щодо фотографічного дослідження речових до-ки III у променях лазерів, люмінесцентного аналізу.

М. К. Дисиченко дослідив можливості використання випроміню-**ітій** радіоактивних ізотопів.

Відчутний внесок у судову фотографію зроблено у багатьох пра-них, присвячених мікрофотографії, фотографуванню за різних умов освітлення, за допомогою світлофільтрів тощо.

Якщо методи дослідження документів, зовнішності людини, слідів пальців почали розроблятися на ранніх етапах розвитку криміналі-стики, то методи дослідження вогнепальної зброї та слідів її дії ще до-сить довго залишались маловивченими, особливо тому, що тради-ційно ці об'єкти досліджували судові медики. Мабуть, саме з цієї

причини низка серйозних праць у галузі судової балістики належить судовим медикам.

Потреба в проведенні судово-балістичних досліджень, у встановленні обставин виконання пострілу на підставі слідів, що залишились на місці події, в ототожненні зброї за стріляними кулями або гільзами виникла в період широкого розповсюдження серед населення вогнепальної зброї та зростання кількості випадків її застосування для вчинення злочинів.

У 1874 р. в Москві вийшла книга А. Наке «Судова хімія. Виявлення отрут, дослідження вогнепальної зброї, підробки документів, монет, сплавів, харчів і визначення плям», у якій автор описав прийоми дослідження різних видів вогнепальної зброї для вирішення питань щодо факту здійснення пострілу, його давності тощо.

У 1879 р. судовий медик Н. Щеглов опублікував книгу «Матеріал до судово-медичної дослідження вогнепальних ушкоджень». У цій роботі отримали відображення, поряд із судово-медичними питаннями, відомості про будову і принцип дії вогнепальної зброї, типи снарядів, особливості процесів, що відбуваються під час пострілу. Він вперше описав сліди на кулі, які утворюються полями нарізів у каналі ствола зброї. Причину появи цих слідів автор пояснив так: «Куля, зустрічаючи зі свого боку значну перешкоду руху, змінює форму, злегка сплющується, але, поступаючись тиску газів, вступає у нарізи. Тут частина свинцю, що складає кулю, зіскоблюється вищестоящими нарізами, внаслідок чого на ній утворюються жолобки, які відповідають вигнутим частинам нарізів».

Професор судової медицини Ліонського університету А. Лакасання у 1889 р. також звернув увагу на сліди у вигляді «борозенок», які спостерігалися на кулі, вилученій з трупа. Вивчивши кулю, він відзначив, що на ній відбилися сім «борозенок» і дійшов правильного висновку про наявність семи нарізів у каналі ствола зброї, з якої було зроблено постріл. У стволі револьвера, знайденого під підлогою у будинку підозрюваного, виявилось шість нарізів. Потім, коли А. Лакасання надала кілька інших екземплярів револьверів, він знайшов серед них револьвер із сімома нарізами в каналі ствола і дійшов висновку, що потерпілого було вбито саме з цього револьвера. Безумовно, збігу кількості слідів від полів нарізів на кулі з кількістю нарізів у стволі зброї за нинішніми уявленнями експертів-балістів явно недостатньо для ототожнення зброї, але дослідження професора А. Лакасання поклали початок науковій судовій балістиці і стало, по суті, однією з перших судово-балістичних експертиз.

У 1898 р. берлінський хімік П. Єзеріх здійснив ототожнення револьвера за слідами на кулі, використавши для цього мікроскопічні дослідження шляхом порівняння сфотографованих під мікроскопом ділянок бокових поверхонь куль. Доктор судової медицини Лейпцигського університету Р. Коккель у 1905 р. запропонував досить простий спосіб одержання відбитків слідів на кулях шляхом прокатування кулі боковою поверхнею по пластинці з воску, змішаного з цинковим білілом. Були й інші пропозиції фіксації слідів на кулях: французький професор судової медицини В. Бальтазар запропонував прокатувати кулі по олов'яній фользі, грецький криміналіст Георга-

дес — по копіювальному паперу, одеський криміналіст С. М. Матвєв — по желатиновому шару фотоплівки, московський професор Ю. М. Кубицький використав для цих цілей метод гальванопластики.

У 1947 р. київський криміналіст Микола Михайлович Зюскін впровадив розроблений ним метод одержання з куль прозорих зафарбованих відбитків, який дозволив вивчати найдрібніші деталі слідів від поверхні каналу ствола без будь-яких оптичних чи механічних спотворень, чим грішили всі інші методи. Метод М. М. Зюскіна, який отримав назву «методу реплік», є до цього часу найбільш зручним і надійним засобом ототожнення вогнепальної зброї за вистріляними кулями.

Слід торкнутися ще однієї сторінки становлення судової балістики (і взагалі вчення про сліди — трасології) — порівняльної мікроскопії. Американець Чарлз Уейт у 1920—1923 рр. зібрав технічні характеристики стрілецької зброї і зробив колекцію з понад 1500 моделей револьверів і пістолетів. Вивчаючи сліди на кулях за допомогою мікроскопа, він знайшов цей метод надто трудомістким і не досить зручним і надійним. Невдовзі Ч. Уейт разом з Д. Фішером і Ф. Грейвеллом організували у Нью-Йорку Бюро судової балістики, в якому Ф. Грейвеллу 1925 р. створив порівняльний мікроскоп, який дозволяв одночасно досліджувати поверхні двох куль за допомогою двох об'єктивів і окуляра, поле зору якого через систему призм було поділено навпіл.

Про нові можливості дослідження вогнепальної зброї та слідів її дії повідомив у 1913 р. у журналі «Архів кримінальної антропології і судової медицини» вже відомий нам В. Бальтазар. Він зазначив, що деталі вогнепальної зброї — ударник, патронний упор затвора, зачіп викидача на капсулі і на денці гільзи залишають сліди, характерні лише для даного екземпляра зброї. Спостереження вченого лягли в основу сучасної методики ототожнення зброї за стріляними гільзами.

Великий внесок у розвиток судової балістики належить українським і російським вченим: В. Ф. Гущину (розробив методику ототожнення гладкоствольної мисливської зброї за слідами на дробу і картечі), Б. М. Комаринцю, Б. І. Шевченку, В. Є. Бергеру, В. Г. Гончаренку, Б. М. Єрмоленку, Є. І. Сташенку, С. М. Матвєєву та ін., які удосконалили методики ідентифікації зброї за стріляними кулями і гільзами, встановлення напрямку, дистанції, послідовності пострілів, проведення експериментальної стрільби тощо. Особливо треба відзначити перші фундаментальні роботи із судової балістики, які не втратили свого наукового і практичного значення дотепер, — це «Судова балістика» В. Ф. Червакова, яка вийшла у 1937 р., і «Судова балістика» С. Д. Кустановича, що побачила світ у 1956 р.

За роки розвитку криміналістики немало було зроблено в напрямі використання в доказуванні слідів взуття, транспортних засобів, знарядь злому та інструментів. Почалося все зі спроб надійної фіксації об'ємних слідів ніг, які, зрозуміло, було практично неможливо вилучати з місця події в натурі. У 1850 р. аптекар Тулонської ескадри Гююлен оприлюднив спосіб фіксації слідів ніг за допомогою розтопленого стеарину. В 1867 р. військовий лікар із Забайкалля А. Борхман запропонував цю операцію виконувати за допомогою медично-

го гіпсу, використання якого для цих цілей вважається найбільш ефективним до наших днів.

Необхідно відзначити великий внесок у трасологію Е. Локара, який у 50-ті рр. минулого століття випустив шеститомне «Керівництво з криміналістики», де крім іншого детально описав прийоми дослідження слідів ніг людей і тварин, автомобільних шин, знарядь злочину та інструментів, мікрооб'єктів. У цьому аспекті варто згадати і роботу шведських криміналістів А. Свенссона і О. Венделя «Розкриття злочинів. Сучасні методи розслідування кримінальних справ» (1957).

Класикою вчення про сліди вважається монографія Б. І. Шевченка «Наукові основи трасології», що побачила світ у 1947 р. У ній автор одним з перших виклав теоретичні основи ототожнення людини, тварин, а також різних предметів — знарядь злочину на підставі залишених ними на місці події слідів. У наступні роки проблеми трасологічних досліджень отримали відображення в роботах Г. А. Грановського, М. В. Салтевського, В. М. Прищепи, Ф. П. Сови, засновника методики трасологічного ототожнення об'єктів масового виробництва М. Я. Сегає, натхненника створення транспортної трасології А. К. Литвиненка та ін.

На певних етапах накопичення емпіричного матеріалу і появи розрізних узагальнень цілком природно виникала потреба в систематизації розрізних відомостей про використання наукових прийомів і методів розслідування. Першим таку спробу здійснив відомий австрійський юрист Ганс Гросс (1847—1915). Після закінчення юридичного факультету університету в м. Граці (1869) Г. Гросс почав працювати судовим слідчим. Він самостійно вивчив основи фізики і хімії, ботаніки й зоології, серйозно зайнявся фотографією й мікроскопією і з накопиченням нових знань став використовувати їх у своїй роботі з розслідування злочинів. У 1898 р. Г. Гросс видає першу монографію із судової психології «Криміналістична психологія».

З 1897 до 1902 р. Г. Гросс працював професором кримінального права Чернівецького університету, потім був запрошений до Празького університету, а в 1905 р. повернувся до м. Граца. Тут Г. Гросс створив перший у світі музей криміналістики, а в 1898 р. заснував журнал «Архів кримінальної антропології та криміналістики» й залишався його головним редактором до 1915 р.

Основна праця Г. Гросса «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» (1893) російською мовою видавалася у 1895, 1896, 1897, 1908 і 1930 рр. У ній Г. Гросс проголосив появу нової самостійної науки про техніку розслідування злочинів, яку він назвав **криміналістикою**. Він переконливо доводив, що різноманітні досягнення природничих і технічних наук можуть бути успішно використані для розкриття злочинів. Ці доводи він підкріплював ефективними прикладами із своєї багатой слідчої практики. До речі, сюжет славнозвісної детективної повісті «Смерть під вітрилом» Чарлза Сноу подарував саме Г. Гросс.

На думку Г. Гросса, криміналістика має два завдання: практичне і теоретичне. Практичне полягає у встановленні істини у кожній

кримінальній справі, теоретичне — у вивченні злочинця і пізнанні злочину. Г. Гросс вважав, що криміналістика має вивчати речові докази, вчинки і явища, пов'язані зі скоєнням злочину, характер, звички і способи дії учасників кримінального процесу, прийоми виявлення й дослідження різних слідів, підроблених документів тощо.

Робота Г. Гросса, яка ґрунтувалася на аналізі широкого спектра наукової літератури і двадцятирічному власному досвіді, послугувала поштовхом для розробки проблем використання криміналістичних методів у багатьох країнах.

Професор хімії Лозанського університету Р. А. Рейсс опублікував книгу «Наукова техніка розслідування злочинів», яка була перекладена російською у 1912 р. У Росії юрисконсульт Міністерства юстиції С. М. Трегубов на основі стажування у Р. А. Рейсса видав у 1915 р. «Основи кримінальної техніки. Науково-технічні прийоми розслідування злочинів». У початковий період існування радянської Росії провадились інтенсивна підготовка і видання криміналістичних робіт у перекладі, зокрема: А. Гельвіга «Сучасна криміналістика (методи розслідування злочинів)» (1925), Г. Шнейкерта «Таємниця злочинця і шляхи до її викриття» (1925), Р. Гейндля «Кримінальна техніка. З майстерні карного розшуку» (1925), Е. Аннушата «Мистецтво розкриття злочинів і закони логіки» (1927). Зовсім не скоро, через три десятиліття, наша юридична бібліотека поповнилася корисною роботою згадуваних нами вище А. Свенссона і О. Венделя.

Зрозуміло, що перекладна література не могла повною мірою задовольнити потреби вітчизняних спеціалістів ні якісно, ні кількісно. Тому визначними віхами у становленні наукової криміналістики і надзвичайно цінними посібниками для практиків слід вважати роботу відомого харківського судового медика Миколи Сергійовича Бокаріуса «Початковий зовнішній огляд трупа при міліцейському і кримінально-розшуковому дізнанні» (1925), яка в 1930 р. переросла у фундаментальний посібник «Судова медицина для медиків і юристів». Згодом, у 1940 р., інший вчений — відомий київський судовий медик Юрій Сергійович Сапожников видав визначну роботу «Початковий огляд трупа на місці його виявлення. Великий внесок належить і «чистим» криміналістам, які забезпечили практику корисними матеріалами. Так, І. М. Якимов підготував «Практичне керівництво розслідування злочинів» (1924), М. П. Макаренко — «Техніку розслідування злочинів» (1925), В. М. Натансон — «Основи техніки розслідування злочинів у конспективному викладі» (1925), М. Д. Вороновський — «Кримінальну техніку. Початковий курс» (1931), П. І. Громов «Методику розслідування злочинів» (1929) тощо.

Таким чином, у криміналістиці був накопичений величезний емпіричний матеріал, що із закономірною неминучістю зумовило настання етапу формування окремих криміналістичних теорій, паростки яких уже почали пробиватися в роботах названих нами вітчизняних і її зарубіжних вчених. Надзвичайно важливу роль у завершенні формування основ криміналістичної теорії та становленні криміналістики як ще не зовсім зрілої, але цілком самостійної, юридичної науки відіграла розробка теорії криміналістичної ідентифікації.

У січні 1940 р. в журналі АН СРСР «Советское государство и право» Сергій Михайлович Потапов публікує статтю «Принципи криміналістичної ідентифікації», яка стала основоположною у формуванні криміналістичної теорії світового значення і до цього часу відіграє (і буде відігравати!) фундаментальну, філософського рівня роль у доказовому процесі встановлення судової істини завдяки виявленню фактів на основі вивчення контактних матеріально фіксованих, субстанціональних та ідеальних слідів минулих подій. Основні положення цієї статті він розгорнув і більш детально аргументував у брошурі «Вступ до криміналістики», яка вийшла у 1946 р. Концепція С. М. Потапова, якщо коротко, полягала у тому, що головним завданням і основною метою всіх методів криміналістики є отримання судового доказу тотожності в результаті дослідження, яке називається «ідентифікація». При цьому метод ідентифікації є способом точного узнавання предметів та явищ, об'єднує в систему окремі криміналістичні методи і у різних видах і формах його застосування являє собою саму методологію криміналістичного дослідження. Автор концепції вважав, що ідентифікації можуть підлягати різноманітні матеріальні предмети і явища, їх роди і види, кількості та якості, ділянки простору і моменти часу, людська особа в цілому, її окремі ознаки, фізичні властивості, розумові здібності, зовнішні дії людини та її психічні акти. Нарешті, були визначені принципи ідентифікації, які він, зокрема, сформулював так: а) чіткий поділ об'єктів, що беруть участь в ідентифікації, на ідентифіковані та ідентифікуючі; б) поділ об'єктів ідентифікації на змінювані та відносно незмінні; в) дослідження кожної ознаки, що порівнюється в русі, тобто встановлення залежності існуючого стану даної властивості від попередніх і супутніх умов.

Концепцію С. М. Потапова, паростки якої вже пробивалися в ранніх роботах А. Бертільйона, І. М. Якімова, Є. У. Зіцера, схвально сприйняли юридичні кола, хоча в деяких аспектах вона була піддана обґрунтованій критиці в журнальній статті М. В. Терзієва «Ідентифікація в криміналістиці» (1948) і монографії А. І. Вінберга «Основні принципи радянської криміналістичної експертизи» (1949), в основному, за надзвичайно широкі рамки ідентифікації, яка, за С. М. Потаповим, охоплює всі пізнавальні акти, підводить будь-яке судження або дослідження під поняття ідентифікації, що є штучним і для науки неприпустимо розпливчастим. Деякі положення своєї концепції автор у подальшому уточнив.

Названі роботи С. М. Потапова, М. В. Терзієва, А. І. Вінберга поклали початок формуванню такої окремої криміналістичної теорії, як теорія криміналістичної ідентифікації. Проблеми криміналістичної ідентифікації, викликані видатною ідеєю, що постали перед вченими і практиками, одержали певне вирішення і подальший розвиток у роботах В. Я. Колдіна «Ідентифікація при проведенні криміналістичних експертиз» (1957), «Ідентифікація в розслідуванні злочинів» (1978), фундаментальній монографії М. Я. Сеєга «Методологія судової ідентифікації» (1970), книзі Б. І. Шевченка «Теоретичні основи трасологічної ідентифікації в криміналістиці» (1975), докторських дисертаціях М. В. Салтевського «Теоретичні основи встановлення

групової належності в судовій експертизі» (1969), В. С. Мітрічева «Наукові основи і загальні положення криміналістичних ідентифікаційних досліджень фізичними і хімічними методами» (1971), В. Г. Гончаренка «Методологічні проблеми використання даних природничих і технічних наук у кримінальному судочинстві» (1981), монографії В. П. Колмакова «Ідентифікаційні дії слідчого» (1977), філософській статті І. І. Котюка «Гносеологічна функція криміналістичної ідентифікації» (1985) та багатьох інших.

Завершальним етапом формування криміналістики як самостійної юридичної науки стали дискусії про її предмет і методологічні основи, адже тисячоліття пізнавальної діяльності людства беззаперечно довели, що пізнання об'єктивної дійсності у будь-якій галузі може бути плідним лише тоді, коли чітко визначено предмет даної конкретної науки.

З накопиченням емпіричного матеріалу, впровадженням пристосованих для проблем юридичної практики досягнень природничих і технічних наук, появою плодотворних наукових ідей і ґрунтовних систематизованих узагальнень криміналістика пройшла непростий шлях від прикладної технічної дисципліни до зрілої самостійної науки, здатної не лише відбивати існуючу в даних умовах місця і часу дійсність, а й прогнозувати шляхи і наслідки розвитку об'єктів свого вивчення — вищої форми забезпечення потреб практики. Підсумки розвитку криміналістики підбивались на принципівних і представницьких дискусіях про її предмет у 1942 р., потім у 1952 р. і нарешті на кількох всесоюзних конференціях криміналістів у Харкові (1969), Свердловську (1970), Москві (1972), Мінську (1973). Існуючі визначення предмета криміналістики, які давали свого часу І. М. Якімов, С. П. Мітрічев, А. І. Вінберг, П. І. Тарасов-Родіонов, О. М. Васильєв, М. П. Шаламов, О. О. Ейсман і які були, безумовно, корисними для розвитку науки криміналістики, все ж недостатньо відображали призначення і функції науки в суспільстві, зосереджуючись на її статичних проявах і кількісних характеристиках.

Дане ще в 1967 р. Р. С. Белкіним визначення предмета криміналістики, до якого він включив положення про необхідність вивчення наукою **закономірностей** розвитку того фрагмента реального світу, котрий є її предметною галуззю, принципово відрізнялось від інших іпм, що воно в основі відповідало канонам теорії пізнання (а наука є пийважливішим засобом пізнання!) і наукознавчим уявленням про сутність і завдання науки. Навколо висловленої Р. С. Белкіним ідеї і точилася періодично різної гостроти полеміка, яка врешті-решт закінчилась визнанням, а потім — і утвердженням нового принципового напряму теоретичного збагачення криміналістики. Як завжди буишг в науці, висловлені й утверджені ідеї, якими б вони не були досконалими, з часом піддаються вдалим чи менш вдалим доповненням і уточненням. Як правило, це приносить користь і науці, і практиці. Такого роду пропозиції і удосконалення, які збагачили певним чином запропоноване Р. С. Белкіним формулювання, в усякому раїї мотивували подальші пошуки оригінальних рішень, були зроблені п цікавих і конструктивних працях В. І. Попова, Ф. Ю. Бердичевського, Ю. І. Краснобаєва, М. О. Селіванова, Є. І. Зуєва, З. І. Кир-

санова, В. Г. Гончаренка та ін. Про це ми поговоримо у спеціальному параграфі нашого підручника.

В історичному аспекті необхідно підкреслити ще одну важливу обставину. З часом криміналістика — спочатку спорадично, а потім і предметно — почала виходити за межі досудового слідства, кримінального судочинства і судочинства в цілому. Перші прояви цієї нової закономірності матеріалізувались у визначних фундаментальних роботах А. Є. Ароцькера «Використання даних криміналістики в судовому розгляді кримінальних справ» (1964) і Т. В. Варфоломеевої «Криміналістика і професійна діяльність захисника» (1987) та в багатьох інших роботах, наприклад: В. Г. Танасевича — про використання криміналістики в прокурорському нагляді; В. Г. Тихині — у тактиці цивільного процесу; В. В. Німчука — в дослідженні старовинних рукописів і папірців; Ю. П. Попова — в дослідженні творів образотворчого мистецтва; С. А. Ципенюк — у дослідженні документів пушкінської доби, М. С. Полевого — в атрибуції портрета М. Ю. Лермонтова тощо.

Розповідь про створення методологічних основ криміналістики була б неповною, якби ми крім багатьох уже згаданих не назвали кілька робіт, які можуть вважатись теоретичною опорою сучасної криміналістичної теорії та надійним джерелом ефективної практики. Серед них книги Р. С. Белкіна «Курс криміналістики» в 3-х томах (1997), Р. С. Белкіна і А. І. Вінберга «Криміналістика і доказування» (1969), Р. С. Белкіна і А. І. Вінберга «Криміналістика. Загальнотеоретичні проблеми» (1973), А. І. Вінберга і Н. Т. Малаховської «Судова експертологія» (1979), І. М. Лузгіна «Методологічні проблеми розслідування» (1973), О. О. Ейсмана «Логіка доказування» (1971), О. Р. Ратінова «Судова психологія для слідчих» (1967), М. О. Селіванова «Радянська криміналістика. Система понять» (1982), В. О. Коновалової «Проблеми логіки і психології у слідчій тактиці» (1965), Г. А. Матусовського «Криміналістика в системі наукових знань» (1976), О. М. Васильєва і М. П. Яблокова «Предмет, система і теоретичні основи криміналістики» (1984), М. С. Полевого «Криміналістична кібернетика. Теорія і практика математизації і автоматизації інформаційних процесів і систем у криміналістиці» (1989), В. І. Шиканова «Актуальні питання кримінального судочинства і криміналістики в умовах сучасного науково-технічного прогресу» (1978), В. Ю. Шепітька «Криміналістична тактика» (2007), монографія колективу авторів «Радянська криміналістика. Теоретичні проблеми» (1978), монографія за редакцією М. Г. Находкіна і В. Г. Гончаренка «Лазери в криміналістиці і судових експертизах» (1986) та ін.

Розширення і поглиблення процесу використання даних природничих і технічних наук супроводжувалось вивченням і узагальненням практики спеціальних органів, які займалися розслідуванням злочинів, що утворило один з основних напрямів у розвитку криміналістики, зміст якого — вироблення найбільш загальних наукових положень і рекомендацій щодо організації та проведення досудового слідства. Так виникла слідча (криміналістична) тактика, яка почала займатися і займається тепер вивченням закономірностей поведінки осіб, які потрапляють в орбіту кримінального процесу, проявів у зв'язку з цим їхніх психічних властивостей, а також вироб-

ленням на дій основі прийомів спілкування, збирання і дослідження доказової інформації в контексті їх змісту, послідовності та доцільності у конкретних ситуаціях, оптимальної лінії поведінки працівників слідства при виконанні ними процесуальних дій із збирання, дослідження й використання доказів у кримінальному судочинстві.

Уже в перших роботах згадуваних нами піонерів криміналістики — Г. Гросса, Е. Аннушата, А. Гельвіга, Р. Гейндля, В. Громова, С. Трегубова, Г. Шнейкerta, В. Штібера, І. Якімова містяться розрізнені, але змістовні рекомендації щодо організації, планування розслідування, проведення окремих слідчих дій — в основному допиту, обшуку, слідчого огляду. Більше того, ще в роботі Я. Баршева «Підстави кримінального судочинства із застосуванням до Російського кримінального судочинства» (1841) містилися деякі рекомендації щодо проведення огляду. В усіх перших підручниках з криміналістики радянського періоду більш чи менш детально висвітлюються питання тактики досудового слідства.

Фундаментальні теоретичні основи тактики як розділу науки криміналістики були закладені в докторських дисертаціях О. М. Васильєва «Основи слідчої тактики» (1960) і В. О. Коновалової «Теоретичні проблеми слідчої тактики» (1966). Далі розробку проблем криміналістичної тактики (ця, друга, назва стала більш вживаною) крім зазначених авторів проводили багато вчених, серед яких (вибірково і вкрай обмежено) слід назвати Н. М. Ахтирську («Криміналістична тактика: принципи і функції» — 1998), О. Я. Баєва («Конфлікти в діяльності слідчого» — 1981), В. П. Бахіна («Поняття, сутність і зміст криміналістичної тактики» — 1999), Р. С. Белкіна («Нариси криміналістичної тактики» — 1993), П. Г. Бритвич («Теоретичні основи і тактика пред'явлення для впізнання» — 1968), І. Є. Биховського («Процесуальні і тактичні питання системи слідчих дій» — 1975), Т. С. Волчецьку («Криміналістична ситуалогія» — 1997), Г. Г. Доспулова («Психологія допиту на попередньому слідстві» — 1976), А. Я. Дрпкіна («Основи криміналістичної теорії слідчих ситуацій» — 1987), А. В. Дулова («Тактичні операції у розслідуванні ілочинів» — 1979), О. О. Закатова («Неправда і боротьба з нею» — 19Н4), Г. О. Зоріна («Тактичний потенціал слідчої дії» — 1989), А. М. Карнеєву («Притягнення як обвинуваченого» — 1962), В. С. Коміркова («Тактика допиту» — 1976), В. І. Комісарова («Теоретичні проблеми слідчої тактики» — 1987), В. Г. Лукашевича («Основи теорії професійного спілкування слідчого» — 1993), М. І. Порубова («Наукові основи допиту на попередньому слідстві» — 1978), Ф. М. Сокирана («Сучасні концепції психологічного впливу на досудовому слідстві» — 2002), М. П. Хайдукова («Тактико-психологічні основи впливу слідчого на осіб, які беруть участь у справі» — 1984), С. Ю. Якушина («Тактичні прийоми при розслідуванні злочинів» — 1983), В. Ю. Шепітька зі згадуваною вже його роботою «Криміналістична тактика. Системно-структурний аналіз» (2007).

Криміналістичний аналіз окремих видів злочинів, класифікація прийомів їх вчинення і приховання обумовили розробку криміналістичних методик, що містять рекомендації стосовно організації та

здійснення розслідування відповідних найбільш типових видів злочинів.

Значний внесок у розробку теоретичних основ методики розслідування окремих видів злочинів внесли: харківський криміналіст О. Н. Колесниченко, який у 1967 р. захистив докторську дисертацію «Наукові та правові основи розслідування окремих видів злочинів» — першу роботу з криміналістичної методики такого рівня; вчений з Єкатеринбурга І. Ф. Герасимов — «Деякі проблеми розкриття злочинів» (1976); мінчанин І. А. Возгрін — «Криміналістична методика розслідування злочинів» (1983), москвичі О. М. Васильєв — «Проблеми методики розслідування окремих видів злочинів» (1978), М. П. Яблоков — «Криміналістична методика розслідування» (1985), І. Ф. Пантелєєв — «Методика розслідування злочинів» (1975).

Поряд із загальнотеоретичними працями методичного спрямування і певною мірою на їх основі бурхливо вивчалися і вивчаються питання методики розслідування окремих видів злочинів, останнім часом, з розвитком вільного ринку, — особливо у сфері економічних відносин. Слід підкреслити при цьому, що методологічною базою для активного розвитку цього наукового напряму, безперечно, є фундаментальна праця київського професора С. І. Тихенка «Боротьба з розкраданнями соціалістичної власності, пов'язаними з підробленням документів» (1959), у якій вперше він поставив питання і довів системне і детермінуюче значення норм кримінального права (перш за все його Особливої частини) для формування окремих методик розслідування певних видів злочинів.

Варто назвати декілька робіт з методики розслідування, які і в теоретичному, і практичному сенсі є корисними для підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, серед них роботи М. М. Баранова «Розслідування крадіжок особистого майна» (1977), Т. П. Бірюкової та В. В. Бірюкова «Розслідування виготовлення та збуту підроблених грошей» (2006), В. І. Боярова «Розслідування вбивств, вчинених під час «розборок» злочинних угруповань» (2000), В. Б. Вехова «Комп'ютерні злочини: способи вчинення, методика розслідування» (1996), А. Ф. Волобуєва «Проблеми методики розслідування розкрадань майна у сфері підприємництва» (2000), А. В. Дулова «Основи розслідування злочинів, вчинених посадовими особами» (1985), М. К. Камінського «Розслідування хабарництва» (1978), А. А. Каневського «Криміналістичні проблеми розслідування і профілактики злочинів неповнолітніх» (1991), В. О. Коновалової «Вбивство: мистецтво розслідування» (2001), В. І. Кукліна «Розслідування розбійних нападів і грабежів» (1977), В. В. Лисенка «Розслідування ухилень від сплати податків, вчинених посадовими особами підприємств, організацій, установ» (1997), Г. А. Матусовського «Економічні злочини: криміналістичний аналіз» (1999), В. В. Радаєва «Розслідування злочинів, вчинених особами з психічними вадами» (1987), А. Д. Родіонова «Розслідування дорожньо-транспортних пригод» (1990), В. Н. Сидорика «Методика розслідування згвалтувань» (1981), В. В. Тищенко «Корисливо-насильницькі злочини: криміналістичний аналіз» (2002), В. М. Шевчука «Основи методики розслідування контрабанди» (2001), М. П. Яблокова «Розслідування організованої зло-

чинної діяльності» (2002), колективна монографія за редакцією В. Ю. Шепітька «Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики» (2006).

Сьогодні на юридичних факультетах, в університетах, академіях, у правоохоронних органах України працюють криміналісти Ю. П. Аленін, В. П. Вахін, Я. О. Вереський, П. Д. Біленчук, В. І. Бояров, Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, Ю. М. Дьомін, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, В. А. Колесник, В. П. Колонюк, В. О. Коновалова, І. І. Котюк, І. П. Красюк, В. С. Кузьмічов, В. В. Лисенко, Є. Д. Лукьянчиков, В. Т. Нор, М. Я. Сегай, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітько та багато інших, не менш знаних фахівців. Крім того в останні роки в різних спеціалізованих вчених радах десятки талановитих і перспективних молодих вчених захистили цікаві й корисні дисертації з криміналістики, так що в майбутнє можна дивитися з оптимізмом.

1.2. Джерела криміналістики

Правове регулювання суспільних відносин відбувається на підставі офіційних юридичних рішень, що приймаються компетентними органами і особами. Кожне рішення має ґрунтуватися на незаперечних фактах, встановлених у передбаченому спеціальними нормами порядку.

Ефективне здійснення цього процесу багато в чому, а іноді — вирішально, забезпечується застосуванням законів, методів і засобів наукового прикладного пізнання із залученням усього багатства вироблених людством знань у широкому спектрі — від фундаментальних філософських і правових до чисто технічних і побутових. Уся ця гама знань потрапляє до сфери юридичного регулювання перш за все і головним чином через криміналістику, яка не просто використовує дані різних наук, а і певним чином їх трансформує, пристосовуючи до потреб юридичної практики, і виробляє на цій базі свої оригінальні засоби і методи. Таким чином, у системі юридичних наук криміналістика виконує яскраво виражену пізнавальну функцію.

Криміналістика є єдиною юридичною наукою, яка за допомогою даних найрізноманітніших наук і вироблених на основі цих наук і юридичної практики теоретико-прикладних узагальнень здійснює пізнання відображених у навколишньому середовищі фактів минулого для одержання підстав прийняття обґрунтованих юридичних рішень. Основа цих процесів — встановлені на філософському рівні категорії відображення, взаємозв'язку і взаємообумовленості явищ і, (рештою, пізнавальності світу. Саме на базі вирішення філософських проблем почала формуватися і розвивається загальна теорія криміналістики, центральною і системоутворюючою складовою якої < поняття сліду в широкому інформаційному розумінні цього слова, тобто як акта відображення. Тому цілком очевидно, що найбільш методологічно значущим джерелом криміналістики як науки є філософія в її ґносеологічному аспекті.

Установлені в результаті ретроспективного пізнання факти залишилися б цікавим, але мертвим вантажем, якби криміналістика у системі практичної діяльності щодо регулювання суспільних відно-

син за допомогою розроблених у різних галузях правових норм не сприяла доказуванню встановлених фактів, які лише в разі їх незаперечної доведеності можуть стати підставою для прийняття юридичних рішень. Тому створення технічних способів, тактичних прийомів і методик оперування доказовою інформацією, які забезпечують процес встановлення істини, котрий у вигляді логічного доказування є окремим випадком пізнання об'єктивної дійсності, ніяк не може відбутися без застосування правил логічного мислення — аналізу, синтезу, дедукції, індукції, кон'юнкції, диз'юнкції, імплікації, екстраполяції, аналогії, абстракції, узагальнення тощо. Отже, об'єктивно необхідним джерелом криміналістики є логіка в усіх її проявах — формальна, діалектична, математична.

Надзвичайно глибоким і значущим джерелом криміналістики є психологія, яка становить один з найістотніших елементів наукових засад низки криміналістичних вчень, зокрема про особливості спілкування осіб у відносинах, що вивчаються або існують, про характер, межі та результати впливу на осіб при спілкуванні, про способи вчинення певних дій та їх приховування тощо; вона також — наукове підґрунтя для розробки і використання на практиці тактичних прийомів і рекомендацій щодо ведення ефективного юридичного пізнавального процесу.

Могутнім джерелом криміналістики, про яке йшлося в попередньому і йтиметься в наступному параграфі, щоправда, під іншими кутами зору, є творче використання даних природничих і технічних наук, які складають наукову основу і систему окремих технічних засобів і прийомів криміналістичної техніки, а також справляють опосередкований вплив на удосконалення криміналістичної тактики, методики розслідування окремих видів злочинів і взагалі дуже часто є незамінними у вирішенні складних проблем, що виникають при правовому регулюванні будь-яких відносин у суспільстві. Слід відзначити, що в цьому процесі все більш відчутну роль відіграють математизація та формалізація знань, а також ідеї кібернетики щодо алгоритмізації наукових пошуків і практичного застосування даних криміналістики.

Органічним надійним джерелом криміналістики є система правових наук: теорія права, кримінальне право, кримінально-процесуальне право, кримінологія та меншою мірою — інші галузі юридичних наук. З теорії права криміналістика почерпає ідеї загальних принципів правового регулювання суспільних відносин, зокрема гуманізму, демократизму, непорушності прав людини, законності, етичності, науковості, які забезпечують методологічну завершеність, методичну обґрунтованість, практичну ефективність, доступність для учасників процесу та моральну бездоганність криміналістичних рекомендацій, тобто створюють передумови для досягнення об'єктивної істини в судочинстві, а також, що не менш важливо, роблять істинним і шлях пізнання.

Відчутним каналом живлення криміналістики є науки кримінального циклу, перш за все кримінальне право і кримінально-процесуальне право. Так, метою розслідування є встановлення у діяннях певних осіб злочину, наявність ознак якого стали підставою для по-

рушення кримінальної справи, а це означає, що алгоритм методики розслідування кожного окремого виду злочину розробляється, головним чином, через необхідність виявлення елементів складу даного злочину — норми кримінального права детермінують розробку і здійснення криміналістичної методики розслідування.

Наука кримінального процесу та відповідне законодавство визначають межі й умови застосування криміналістичних рекомендацій в судочинстві, компетенцію учасників процесу щодо застосування криміналістичних засобів, прийомів, викликають до життя тактику досудового і судового слідства, адвокатської діяльності в цілому та окремих дій, що «оживляє» законодавчі процесуальні приписи і дозволяє здійснювати їх найбільш ефективно.

Важливими джерелами криміналістики є досягнення судової медицини та судової психіатрії, особливо ті, що стосуються спілкування з особами, які мають різного роду відхилення, роботи з речовими доказами у справах про насильницькі злочини та організації й проведення початкових слідчих дій щодо таких злочинів.

Повнокровний розвиток криміналістики був би неможливим без постійного вивчення а) слідчої, судової, адвокатської, експертної практики; б) законів та інших нормативних актів, що регулюють боротьбу з правопорушеннями, а також інші відносини в суспільстві; в) даних офіційної статистики, які стосуються кримінальної сфери; г) довідкової, методичної, патентної тощо літератури; ґ) пропозицій, ідей, думок, висновків фахівців-юристів (слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів, нотаріусів) та інших спеціалістів, перш за все експертів найрізноманітніших наукових напрямів; д) наукових розробок і пропозицій, що містяться в матеріалах науково-практичних конференцій, авторських свідощтвах, звітах наукових установ та навчальних закладів, докторських і кандидатських дисертаціях та авторефератах; е) публікацій в засобах масової інформації, телевізійних та радіоінтерв'ю, рекламі тощо.

1.3. Предмет криміналістики

Криміналістика, спираючись на основоположні методологічні канони філософії (теорії пізнання), використовуючи розроблені теорією права загальні юридичні поняття і категорії, має безпосередній зв'язок зі світоглядними положеннями філософії і формує свою методологію, яка дає можливість обґрунтовано визначити свою специфічну предметну область, систему методів пізнання і практичної діяльності, коло теоретичних інтересів, що дозволяє їй достатньо точно визначити ті *закономірності об'єктивного світу*, які вона повинна вивчати, або, інакше кажучи, — які без неї не можна вивчити.

Специфічний вид людської діяльності, який за пропозицією Г. Гросса став називатись криміналістикою, за історично дуже короткий строк у науковому аспекті розвинувся від технічної дисципліни, яка виконувала суто допоміжні практичні завдання при розслідуванні різних подій, до методологічно зрілої системи знань з розітненими пізнавальними, інформаційними і прогностичними функціями. Теорія криміналістики сьогодні передбачає передумови і за-

собі для досягнення такого рівня, щоб не лише відбивати об'єктивно існуючу в даних умовах місця і часу дійсність, а й стати дієвою базою для визначення перспектив розвитку криміналістики і наукового прогнозування у своїй сфері — вищої форми забезпечення потреб практики.

Можна з впевненістю констатувати, що за понад сторічний час свого існування криміналістика істотно переросла сферу розслідування злочинів і кримінального судочинства в цілому, спочатку проникаючи, а потім наповнюючи своїм змістом різноманітні галузі суспільних відносин і таким чином створюючи аргументовані природничонаукові та правові підстави для їх регулювання. Цей процес, як показує діалектико-логічний та екстраполяційний аналізи, безумовно, є закономірним, і можна без всяких застережень стверджувати, що *сучасна криміналістика* стала своєрідним і єдиним науковим утворенням, через яке природничонаукові й технічні досягнення світового суспільства трансформуються і використовуються для встановлення юридично значущих фактів у найрізноманітніших галузях науки і практичної діяльності і яке вже давно і стабільно виходить за межі боротьби з правопорушеннями, кримінального судочинства, і все більше предметно поширюється на всі суспільні відносини, що потребують конкретного ситуаційного правового регулювання.

Слід особливо підкреслити, що криміналістика — не просто канал, через який до слідчої, судової, оперативно-розшукової, адвокатської, нотаріальної, археологічної, мистецтвознавчої та іншої практики впроваджуються досягнення природознавства і техніки. Наукові й технічні знання, які залучаються криміналістикою, у взаємодії між собою та юридичними елементами поступово трансформуються у систему знань з новими, інтегрованими, якостями, що не є простою сумою ознак вихідних компонентів, тобто досягнення природничих і технічних наук можуть входити складовою частиною до криміналістики лише за умови набуття ними нових якостей. Інакше кажучи, в результаті творчого пристосування засобів і методів природничих і технічних наук до вирішення завдань криміналістики створюються *нові знання* і засновані на них спеціальні технічні й тактичні засоби і прийоми їх застосування.

Цілком очевидно, що наведені висновки потребують нового підходу до визначення предмета науки криміналістики, оскільки всі існуючі його визначення, в яких йшлося, в основному, про закономірності механізму злочину та інформацію про нього (І. М. Якимов, О. М. Васильєв, С. П. Мітричев, Р. С. Белкін, М. В. Салтевський та ін.), уже явно не охоплюють усю сферу інтересів цієї науки і тих практичних завдань, які вона має вирішувати.

Філософи-гностики з тисячолітніх давен до наших днів бездоганно довели, а представники інших наук це підтвердили емпірично, що пізнання об'єктів дійсності у будь-якій галузі людської діяльності може бути плідним значною мірою лише тоді, коли чітко визначено *предмет даної конкретної науки*. Зрозуміло, що це цілком стосується і криміналістики. Точне визначення предмета науки є вихідною передумовою дослідження, а тому постійне удосконалення теорії науки

і вчення про її предмет має бути одним з першочергових перманентних завдань науки.

Постійний розвиток фундаментальних і прикладних наук, прогрес юридичної наукової галузі, істотне розширення й удосконалення правового регулювання суспільних відносин у світі дозволяє стверджувати, що наука криміналістика як єдність знання і діяльності постійно бере участь (або може брати участь) у пізнанні істини в усіх випадках, які потребують врегулювання за допомогою норм права, сприяє своїми засобами і методами доказуванню і, таким чином, стає *необхідним атрибутом права*, яке забезпечує справедливий режим існування суспільства і його гармонійний розвиток. Криміналістика поступово і закономірно розвинулась із прикладної, стосовно кримінального судочинства, наукової і практичної галузі в багатовекторну синтетичну прикладну наукову галузь, що значною, а іноді — вирішальною, мірою забезпечує оптимальний вплив права на життя суспільства, передусім через прийняття компетентними суб'єктами науково обґрунтованих адекватних юридичних рішень.

Викладене дає підстави сформулювати визначення предмета криміналістики: **де наука про закономірності виникнення доказової інформації про злочин або про будь-яке явище в суспільстві, яке потребує правового регулювання шляхом доказування, та про систему технічних засобів, тактичних прийомів і методик збирання, дослідження й використання цієї інформації з метою найефективнішого вирішення завдань оперативно-розшукової роботи, розслідування, судового розгляду, адвокатської роботи та встановлення у будь-якій сфері людської діяльності фактів, що мають юридичне значення.**

1.4. Методи криміналістики

Метод (від грецького *τέλλω* — шлях дослідження, теорія, вчення) означає спосіб досягнення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання, а також сукупність прийомів або операцій теоретичного або практичного засвоєння (пізнання) дійсності. Саме у цьому сенсі треба розглядати методи криміналістики, які за своєю гносеологічною спрямованістю повністю відповідають загальнофілософським уявленням і забезпечують окремий випадок пізнання об'єктивної дійсності, сфера котрого обмежується предметом криміналістики.

Вивчаючи методи, обов'язково треба у науковому спілкуванні розмежовувати поняття методів і методології. Остання являє собою вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності, а в науці — вчення про принципи побудови, форми й способи наукового пізнання. Методологію науки не можна зводити до системи істосовуваних в окремій галузі науки методів дослідження, відображення свого предмета. Методологія має трактуватись як принципова основа природничонаукового і соціального пізнання, система ідей, а не просто способів дослідження. Лише такий підхід до визначення методології дозволяє піднести світоглядний, гносеологічний та прогностичний рівень науки, розуміння її корисності в практичній діяльності, оскільки саме за такого бачення можна утвердити основопо-

ложне значення і невідмінну необхідність фундаментальних досліджень у кожній науці, які, із застосуванням різних методів пізнання, приводять до появи нових та удосконалення існуючих теорій, котрі, з'явившись, самі стають методами подальшого пізнання, але вже на більш високому рівні проникнення в сутність речей.

Разом з тим, застосування методів у науковому пізнанні й практичній діяльності суб'єктів юридичного процесу потребує класифікації цих методів, визначення ступеня їх універсальності та пізнавальних можливостей. У працях науковців і, зокрема криміналістів, пропонуються і обґрунтовуються три- і чотиричленні системи методів, які принципово не відрізняються. Однак більш привабливою через свою повноту і точність уявляється чотиричленна система, що охоплює найзагальніші методи та загальнонаукові методи пізнання, окремонаукові методи та спеціальні методи даної науки. У тричленних системах невіправдано відсутня ланка окремонаукових методів.

У кожній науці і для всіх наук має існувати найзагальніший метод, який визначає світогляд дослідника і його принципові підходи до вивчення досліджуваного явища. У нашій філософській та спеціальній літературі досить безпідставно *єдиним* найзагальнішим методом оголошується матеріалістична діалектика (ще зовсім недавно — марксистсько-ленінська матеріалістична діалектика).

Указане визначення єдиного найзагальнішого методу є заідеологізованим спотворенням марксизму-ленінізму, оскільки класики цього вчення, впроваджуючи діалектику Гегеля і більш ранніх філософів у пізнавальний процес, не піддавали сумніву цінність і беззаперечну необхідність вивчення об'єкта пізнання у статичі, відокремлено від зв'язків, шляхом їх «омертвіння», тобто *метафізичного* методу. Без метафізики діалектиці не буде чого вивчати. Без елементів як таких немає їх руху і взаємозв'язків і взаємозалежностей, без онтології немає гносеології.

Тому слід вести мову про те, що **найзагальнішими** методами пізнання, якими незмінно керується й криміналістика, є метафізика і діалектика. Вивчаючи об'єкти у їх первісності і натуральності, ми можемо простежити їх розвиток, встановити закономірності перетворень і змін і таким чином пізнати їх як реальний фрагмент об'єктивного світу. Отже, можна стверджувати, що структуру найзагальніших методів криміналістики складають живе споглядання, закони й категорії формальної та діалектичної логіки.

Другу групу методів криміналістики складають загальні, або **загальнонаукові**, методи, які застосовуються в усіх або в більшості наук і сфер практичної діяльності. Загальні методи, в свою чергу, можна класифікувати на *чуттєво-раціональні* й *математичні* методи.

До першої підгрупи цих методів відносять **спостереження** (безпосереднє й опосередковане), **описання** (безпосереднє й опосередковане), **порівняння**, **експеримент**, **моделювання** (окремий випадок — **реконструкція**).

Іншу групу складають **вимірювання**, **обчислювання**, **геометричні побудови**, **математичне моделювання**. З цієї групою перетинається **кібернетичний** метод, споріднений з методами обчис-

лювання та математичного моделювання, але набагато ширший за них.

Коротко загальнонаукові методи можна охарактеризувати таким чином.

Спостереження — цілеспрямоване або мимовільне сприйняття предметів і явищ навколишнього світу за допомогою органів чуттів і певних пристосувань з одержанням інформації, що може бути використана для обґрунтування юридичних рішень. Це можуть бути елементи речової обстановки у вигляді слідів, документів, окремих предметів тощо, люди, ознаки їхньої зовнішності, прояви характеру, емоційного стану тощо, дії людей у ході проведення офіційних (процесуальних) заходів, явища й процеси, наприклад, при утворенні слідів, тощо.

Описання — зазначення ознак об'єкта з використанням загальноприйнятої та спеціальної для даного об'єкта термінології. Ознаки об'єкта описуються в процесуальному розумінні шляхом спостереження безпосередньо органами чуттів (зору, слуху, нюху, смаку, дотику), а також за допомогою приладів та пристосувань, які є у розпорядженні спостерігача, — лупи, мікроскопа, світлофільтрів, світловодів, ультрафіолетової лампи, електронно-оптичного перетворювача тощо. Описання, як правило, робиться за дуже простим, але надійним алгоритмом: від найзагальнішого визначення об'єкта в просторі, потім характеристики його загальних, часто — типових, ознак, до відбиття його особливостей, потім деталей аж до найдрібніших із них. При цьому спочатку описання роблять на підставі безпосередньо сприйнятого, в названій послідовності, органолептично, а потім усе виявлене інструментально, зберігаючи таку саму послідовність. Описання, здійснене засобами письма та доповнене фото-, кіно-, відеоматеріалами, є основним способом фіксації доказової інформації, а тому є абсолютно необхідним методом юридичного процесу.

Порівняння — зіставлення властивостей і ознак двох або кількох об'єктів з метою встановлення подібності останніх (ізоморфності) або суттєвої різниці. Методом порівняння (компарації) досліджуються матеріальні об'єкти в будь-яких агрегатних станах (твердому, сипкому, рідкому, газоподібному) та ідеальні об'єкти, що зберігаються в мозку людини. Порівнювати можна об'єкти, які мають певні загальні ознаки, що відповідає принципу відповідності, яка є однією з основних умов наукового дослідження. В іншому випадку науковий аналіз для встановлення тотожності чи однорідності припиняється, не розпочавшись, або робиться у цьому контексті негативний висновок.

У різних науках у широкому розумінні можуть бути піддані порівнянню матеріальні утворення, ідеальні образи, наслідки дій, уявлення, поняття, пропозиції, висновки, тобто все те, що може порівнюватися.

Експеримент — чуттєво-предметна діяльність у науці, яка полягає у проведенні дослідів, відтворенні об'єкта пізнання з метою перевірки гіпотез, встановлення природи явища, що вивчається, його сутності й походження, шляхів і методів управління ним. Шляхом експерименту об'єкти виокремлюються з усієї різноманітності явищ і фактів і досліджуються ізольовано від причинно-наслідкових зв'язків, які без-

посередньо не торкаються досліджуваного об'єкта (чистота експерименту). Науковий експеримент має здійснюватись в умовах, що максимально відтворюють ті, в яких відбувалося досліджуване явище, проводиться за однакових умов неодноразово і бути обов'язково відтворюваним, тобто таким, який можна в майбутньому, за даними умовами і методикою, повністю відтворити.

У криміналістиці експеримент використовується в усіх її галузях: дослідженні речових доказів, тактиці проведення окремих слідчих дій, визначенні найбільш ефективних шляхів розслідування окремих видів злочинів.

Моделювання — дослідження яких-небудь явищ, процесів, пристроїв або систем об'єктів шляхом побудови спеціально створюваних аналогів для заміни об'єктів-оригіналів. Як модель може виступати пристрій, що відтворює, імітує будову та дію якогось іншого (моделюваного) пристрою, а також будь-який образ — уявний чи умовний — у вигляді зображення, опису, схеми, графіка, карти тощо. Метод моделювання застосовується тоді, коли вивчення об'єкта, явища, процесу в природі недоцільне або неможливе. Окремим випадком моделювання є *реконструкція* — відтворення початкового виду об'єкта або обстановки за їх залишками, описаннями чи свідченнями про них.

Результати дослідів, проведених з моделлю, екстраполюються на оригінал і використовуються у подальшій роботі з останнім. Слід мати на увазі, що моделювання є однією з основних категорій теорії пізнання: на ідеї моделювання базується, по суті, будь-який метод наукового дослідження — як теоретичного (абстрактні моделі, формули), так і експериментального (предметні моделі) спрямування. У криміналістиці використовуються практично всі види моделювання.

Вимірювання — визначення параметрів об'єкта за допомогою обраних для даного дослідження мір, встановлення кількісного співвідношення відомої й невідомої величин. За допомогою різних пристосувань і приладів вимірюються фізичні характеристики предметів, явищ, процесів: їх розміри, маси, об'єм, температура, час протікання, швидкість руху, вологість, жирність, різні спектри тощо.

Обчислення — для встановлення параметрів предметів, явищ і процесів часто користуються обчисленнями — від простих арифметичних дій до складних, а іноді проблемних, геометричних побудов, операцій із застосуванням вищої математики й формалізованих закономірностей утворення фізичних величин і протікання хімічних процесів.

Уже стало звичним застосування в наукових дослідженнях *кібернетичних методів*, які поступово отримують своє місце і в криміналістиці. Ці методи дозволяють здійснювати пошук і автоматичну обробку інформації в об'єктах і картотеках, розробляти алгоритми проведення типових операцій, мінімізувати вплив негативних чинників в оперативних, слідчих, адвокатських тактичних комбінаціях.

Використання кожного з методів як способу одержання нових знань забезпечується правильністю мислення за законами формальної логіки, які передбачають застосування *аналізу* — дослідження шляхом вивчення окремих сторін, властивостей об'єкта; *синтезу* — практичного або уявного з'єднання предмета, явища, процесу з час-

тин, сторін, елементів у єдине ціле з цілісністю не лише зовнішньою, а й внутрішньою, структурною; *індукції* — розмірковування від окремих фактів, знаходження їх зв'язків і встановлення загального висновку; *дедукції* — розмірковування, за якого нове положення виводиться логічним шляхом від загальних надійних знань до окремих висновків; *аналогії* — знаходження подібності, схожості між собою в яких-небудь відомих і досліджуваних предметах, явищах, процесах. Вона — основа методу моделювання.

Окремонаукові методи криміналістики. Кожна конкретна наука повинна досліджувати свій предмет за допомогою відповідних методів, причому шлях до його пізнання може бути успішно пройдений не лише в результаті використання найзагальніших та загальнонаукових методів, а й значною мірою завдяки застосуванню окремих, іманентних лише даній науці, методів. Предмет науки визначає підхід до вивчення явища, а конкретні закономірності, які складають даний предмет і потребують пізнання, обумовлюють особливості окремих методів їх дослідження.

Окремонауковий метод — це шлях дослідження, що передбачає специфічне застосування пізнавальних засобів для вивчення конкретної області об'єктивного світу, він придатний лише для вивчення окремих, обмежених і специфічних його областей.

Джерелами розроблення засобів і методів криміналістики є слідча, судова та інші правозастосовчі практики, які в методологічному сенсі можна було б назвати елементами об'єкта наукового дослідження криміналістики. Важливо відзначити, що криміналістика виникла на основі узагальнення й вивчення різних видів практики, перш за все — слідчої, і творчого пристосування даних інших наук, в основному природничих і технічних. У цьому напрямі криміналістика розвивається, постійно розширюючи свій предмет, і буде розвиватися надалі. Юридичні науки, як і всі інші, використовують практику у своїй області знання та досягнення інших наук. Однак у криміналістиці це відбувається на якісно іншій основі і свідомо приводить до якісно інших результатів. Якщо в решті юридичних наук практика є, головним чином, способом встановлення істинності теоретичних знань та їх практичного виразу у вигляді законів, інструкцій, рекомендацій тощо (практика — критерій істини), то в криміналістиці узагальнення слідчої, судової, експертної, адвокатської та іншої практики, вивчення передового досвіду, дослідження причин професійних невдач, крім виконання до певної міри названої функції критерію істини, є майже єдиним шляхом розробки спеціальних тактичних прийомів і методик розслідування, судового розгляду, захисту, іншої діяльності в конкретних справах. Тому *вивчення слідчої, судової, адвокатської, іншої юридичної практики є одним з окремонаукових методів криміналістики.*

Творче пристосування засобів та методів природничих і технічних наук для виконання завдань криміналістики не є звичайним процесом інтеграції наукового знання, який спостерігається тією чи іншою мірою і в інших юридичних науках, а являє собою процес, у результаті якого створюється нове знання й оснований на ньому спеціальні технічні засоби та прийоми їх застосування в юридичній

діяльності, спрямованій на регулювання певних відносин. Без залучення й активного пристосування даних інших наук криміналістики, особливо таких її важливий розділ, як криміналістична техніка, взагалі немислима. Тому *активне пристосування даних різних наук для виконання завдань криміналістики є її другим окремонауковим методом.*

Четвертий рівень методів криміналістики складають її **спеціальні методи**. Основна їх маса — методи, що ґрунтуються на даних природничих і технічних наук. Криміналісти залучають загальні принципи названих методів, а самі методи активно переробляють, створюють специфічні методики і прийоми відповідно до завдань судового дослідження й особливостей пошуків у галузі криміналістики, тобто виникають якісно нові, криміналістичні, методи (наприклад методи судової фотографії, судової балістики, технічного дослідження документів, встановленні цілого за частинами тощо).

Другу групу спеціальних методів криміналістики складають методи інших наук, що використовуються без спеціального пристосування і переробки і до яких, перш за все, належать фізичні, головним чином — оптичні, хімічні й фізико-хімічні, фотографічні, біологічні, фізіологічні.

Таким чином, до спеціальних методів криміналістики належать: а) власне криміналістичні методи і б) спеціальні методи інших наук.

1.5. Пізнавальна функція криміналістики

Криміналістика — єдина з юридичних наук, яка своїми засобами і методами повною мірою бере безпосередню участь у ретроспективному практичному пізнанні подій минулого на основі філософських теорій пізнання і відображення, використовуючи розсіяну в навколишньому середовищі інформацію у вигляді гомоморфних чи зашифрованих і латентних копій (відбитків) окремих елементів цих подій. Пізнавати відображення минулих подій можуть певною мірою й інші юридичні науки, перш за все — процесуальні, однак їх можливості для цього явно недостатні, що закономірно й зумовило виникнення юридичної науки криміналістики.

Саме методологія криміналістики дозволяє використовувати для вирішення завдань правосуддя все багатство філософських теорій і категорій та досягнення всіх інших наук, переходячи в гносеологічному процесі від рівня ймовірності до рівня вірогідності, тобто встановлювати істину. Криміналістика, як ніяка інша юридична наука, вивчаючи події минулого, які не можуть бути об'єктами безпосереднього сприйняття слідчим, судом, адвокатом, іншими суб'єктами пізнання і доказування, має всі можливості вивчати відображення цих подій у матеріальних та/або ідеальних слідах, що характеризують наслідки подій, ознаки скоєння якихось дій певною особою, знаряддя та засоби вчинення дій, обставини, що характеризують психофізіологічні особливості особи, тощо. Такого роду події будь-якими іншими засобами крім криміналістичних практично встановити неможливо, а тому криміналістика виконує визначальну пізнавальну функцію. Вона, не відрізняючись у своїй гносеологічній сутності від

інших наук, наповнює процес юридичного пізнання можливостями найрізноманітніших знань людства і робить цей процес надзвичайно ефективним, а його результати — надійними.

Однак ніяк не можна погодитись із твердженням, яке подекуди зустрічається в спеціальній літературі, що криміналістика вивчає сутність, змістовий бік юридичного процесу, а процесуальні науки досліджують формальний порядок судочинства, у зв'язку з чим процесуальна діяльність не має гносеологічного начала. Насправді ж пізнання в судочинстві здійснюється в ході процесуальної діяльності, яка в певних випадках і в певному обсязі може забезпечуватись також засобами криміналістики, рівно як за необхідності — засобами інших наук. Головне завдання криміналістики полягає у створенні надійних методів виявлення й пояснення доказової інформації, розробці системи технічних засобів, тактичних прийомів і окремих методик найбільш ефективного використання цієї інформації в пошуку істини, що неможливо зробити в межах будь-якої іншої науки.

Відзначаючись великими пізнавальними можливостями і надійними результатами у вирішенні суттєвих правових завдань, пізнавальна діяльність у судочинстві, будучи окремим випадком загального пізнання і підпорядковуючись усім його законам, водночас, формально обмежується певними умовами, а саме:

а) результати пізнання в судочинстві обов'язково мають знаходитись в точно передбачених законом джерелах, які формуються завдяки діяльності точно встановлених у законі осіб, які належать до категорії суб'єктів доказування — особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, захисника, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, представників трьох останніх;

б) результати пізнання у судочинстві можуть використовуватись лише у формі судових доказів, а в іншому вигляді щодо вирішення справи по суті вони є індиферентними;

в) судове пізнання має відбуватися за досить точно встановленими законом процедурами, порушення яких майже завжди зводить нанівець усі найістотніші результати пізнання;

г) неодмінною умовою корисності й доцільності пізнання в судочинстві є обов'язкова фіксація його ходу і результатів у передбачених законом протоколах і за допомогою інших засобів;

г) тривалість пізнання у судочинстві обмежується встановленими в законі строками;

д) методи, які застосовуються в ході пізнання, не потребують процесуальної регламентації, оскільки методи пізнання є категорією гносеологічною, яка не може бути законною або незаконною. Проте окремі прийоми застосування цих методів — спостереження, порівняння, бесіди, вимірювання тощо — можуть порушувати права і законні інтереси учасників судочинства, наприклад бути небезпечними для життя й здоров'я, принижувати гідність, порушувати інші негмновлені законом заборони, і тому вони не можуть використовуватись у судовому пізнанні, а здобуті за допомогою таких негідних прийомів дані беззастережно виключаються із системи доказів.

1.6. Криміналістика у системі наук

Криміналістика, як і будь-яка інша наука, перебуває у всезагальній системі наук, має методологічні, родові та органічні зв'язки із суспільними, природничими і технічними науками, але найбільшою мірою — з науками юридичними. Можна легко простежити зв'язок криміналістики із *суспільними* науками — філософією, соціологією, логікою, психологією, етикою, педагогікою, які створюють для криміналістики принципів передумови для впровадження в її теоретичні конструкції гуманістичних ідей, високого рівня науковості, для створення обґрунтованих класифікацій та дефініцій і вживання загальнонаукової усталеної термінології, а також допомагають своїми конкретними даними у розробці тактики і методики пізнання у правовому регулюванні суспільних відносин.

Ясна річ, що криміналістика тісно пов'язана з усім розмаїттям *фізичних, хімічних, біологічних, технічних* наук, досягнення яких є джерелом і методологією творчого збагачення і ефективного практичного функціонування криміналістичної техніки в цілому і експертних криміналістичних досліджень зокрема.

Визначаючи місце криміналістики у системі наукового знання, слід брати до уваги її предмет, значення в пізнавальному процесі в різних напрямках юридичної діяльності і вплив, який справляють на неї інші юридичні науки, та вплив, який вона справляє на них.

З *юридичних* наук криміналістика найбільш тісно, органічно пов'язана з науками процесуальними, головним чином — з наукою *кримінального процесу*, особливо з тими її розділами, які вивчають теорію доказів і процедури проведення окремих слідчих і судових дій. Складність розмежування цих наук полягає в тому, що криміналістика як галузь наукового знання виникла в межах кримінально-процесуальної науки і на етапі її теоретичної зрілості, сформування об'єктивного змісту її специфічного предмета закономірно відбрунькувалась у самостійну науку. Криміналістика вивчає механізми виникнення інформації про досліджувані події, які (механізми) діють за рамками кримінального процесу, а останній визначає межі й умови застосування криміналістичних рекомендацій у сфері судового дослідження, компетенцію учасників процесу у використанні криміналістичних засобів, прийомів і методик. Зрозуміло, що законодавчим шляхом не можна передбачити всі ситуації вирішення правових проблем, особливо у сфері виявлення і вилучення доказової інформації, але в будь-якому разі рекомендації криміналістики обов'язково узгоджуються з принциповими приписами закону і змістово доповнюють передбачені законом процедури.

Необхідно зазначити, що жорсткого розмежування кримінального процесу і криміналістики бути не може, оскільки у них один об'єкт дослідження, мають місце постійний взаємний вплив і взаємопроникнення. Деякі розроблені криміналістикою на базі ефективної практики рекомендації з часом стають нормами кримінального процесу (наприклад слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання), а процесуальні норми містять тактичні рекомендації або альтернативні рекомендації щодо застосування тих чи інших засобів у ході судочинства.

Наука *кримінального права* вивчає закономірності розвитку, змісту й структури злочинних посягань у різних видах і формах, види покарань та умови їх застосування до винуватих осіб. Якщо кримінальне право вивчає закономірності виникнення, формування й розвитку самого об'єкта, що відображається, то криміналістика використовує розроблені в кримінальному праві характеристики цього об'єкта і користується ними як даними для розробки методик розслідування окремих видів злочинів, пов'язуючи їх до того ж з предметом доказування, розробленим наукою кримінального процесу.

Криміналістика, як і *кримінологія*, вивчає засоби попередження злочинів, однак предметом першої є засоби попередження, що належать до технічних і тактичних, у той час як друга вивчає типові обставини, що сприяють вчиненню окремих видів злочинів та злочинності в цілому і розробляє системи заходів, спрямованих на усунення причин і умов скоєння злочинних посягань та інших правопорушень.

Кримінально-правова (судова) статистика відбиває в своїх даних практичну ефективність положень криміналістики та розроблених нею засобів і методів судового дослідження й попередження злочинів, а криміналістика враховує та використовує ці дані для оцінки ефективності застосування своїх засобів і методів та створення нових засобів і методів, здатних збільшувати пізнавальні можливості криміналістики саме в цих напрямках.

Тісно пов'язаними є криміналістика і теорія *оперативно-розшукової діяльності*. Зв'язок цих двох наук обумовлює обоюсторонню зацікавленість у розробці низки суміжних для них проблем, до яких належать: зміст і види оперативно-розшукової інформації та можливості використання її результатів у доказуванні; шляхи і межі використання в оперативно-розшуковій діяльності криміналістичних засобів і прийомів; сполучення гласних і негласних методів у цій діяльності; прийом використання оперативним працівником доказової інформації, наданої йому слідчим. Дані науки оперативно-розшукової діяльності використовуються в криміналістиці у безпосередньому і переробленому вигляді, рівно як і дані криміналістики — в науці оперативно-розшукової діяльності.

Не можна залишити поза увагою й зв'язок криміналістики з такими прикладними науками, як *судова медицина*, *судова психіатрія*, *судова психологія*, які, хоч і не належать до юридичних наук, але викликані до життя і сформувались як науки саме з потреб юридичної практики. Дані цих наук допомагають криміналістиці розробляти технічні засоби, тактичні прийоми та методики розслідування окремих видів злочинів, пов'язані з встановленням причин смерті, давності її настання, тяжкості тілесних ушкоджень, наявності психічних захворювань, які не дозволяють людині правильно усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати їх наслідки (медичний елемент неосудності), суттєвих відхилень у здоровій психіці, інтелектуального віку особи, наявності стану фізіологічного афекту або його симуляції, та вирішували багато інших надзвичайно важливих для встановлення істини питань. Водночас, криміналістика не лише використовує дані цих наук, а й допомагає визначати напрями

актуальних судово-медичних, судово-психіатричних та судово-психологічних досліджень.

1.7. Криміналістична ідентифікація

Поняття і наукові основи криміналістичної ідентифікації.

У повсякденному житті доводиться постійно стикатися з необхідністю визначення належності певних предметів, речовин, станів до відомих класів, видів, джерел походження, встановлювати їх призначення, розвиток, вплив тощо. Інакше людина не змогла б існувати у навколишньому середовищі. Більше того, всі свої вчинки, плани дій, наукові пошуки людина будує на основі маси відокремлених одне від одного понять і уявлень, які вона усвідомлено чи підсвідомо відносить до певного класу, роду, виду, сімейства, одиничності, тобто класифікуючи їх через ототожнення, *ідентифікацію*, що охоплюється в кінцевому рахунку такою категорією теорії пізнання, як онтологія. На цій першій, фундаментальній, сходинці будуються незаперечна можливість і здатність пізнання світу, зокрема — викриття будь-якого протиправного діяння, що відбулося в минулому, як окремого випадку пізнання людством світу.

Ця властивість людини і неодмінна умова розвитку науки одержала назву «ідентифікація», що в перекладі з латини *icēplīŕicare*, *icēplīŕico* означає «ототожнювати», «я ототожнюю».

Проте такий пізнавальний рівень і завдання наукової ідентифікації був мало придатним для потреб розслідування, де необхідно ототожнювати не класи, роди і види, а індивідуальні, конкретні об'єкти, інакше завдання кримінального процесу — встановити конкретне злочинне діяння і конкретного винуватця неможливо виконати. Ні в природничих, ні в технічних науках навіть не виникає сама проблема індивідуальної ідентифікації — вона чужа сенсу і завданням цих наук. Властивості, які цікавлять фізика, хіміка, технолога чи біолога, — це властивості, притаманні всім речам класу, а не лише даній одиничній речі.

Теоретично новий науковий метод, який отримав назву «криміналістична ідентифікація», обґрунтував С. М. Потапов. Виходячи з філософського постулату, згідно з яким у природі немає двох речей, які були б однаковими, а тотожність апіорі передбачає відмінність від усього іншого, криміналісти слідом за С. М. Потаповим, доповнюючи і збагачуючи його вчення, розробили принципові положення криміналістичної ідентифікації. Кінцева її мета — встановлення тотожності об'єкта із самим собою в різні періоди часу або в різних його станах з використанням для цього залишених ним відображень у навколишньому середовищі — матеріальних чи ідеальних. Саму *криміналістичну ідентифікацію*, використовуючи безліч однотипних і однакових за суттю визначень, можна охарактеризувати як мету, процес і результат, які полягають у встановленні (ототожненні) конкретного об'єкта на підставі відображеної ним неповторної сукупності ознак, що виокремлюють його з будь-якої маси однорідних об'єктів.

Криміналістична ідентифікація є одним з важливих засобів встановлення істини, перш за все у кримінальному процесі, а також у

всіх формалізованих процедурах, які допомагають законним шляхом врегулювати спірні відносини. Ця обставина визначає відмінність криміналістичної ідентифікації в природничих науках і техніці в самій сутності ототожнення (особливе і одиничне). Відмінність полягає не лише в різних цілях пошуків тотожності, а й у потребі в деяких випадках встановлення її відсутності, що сприяє в цілому досягненню об'єктивної істини у справі. Важливою відмінністю є й те, що криміналістична ідентифікація, результати якої можуть використовуватись у доказуванні, має проводитись у визначених процесуальним законом формах і відповідно до встановленого законом порядку.

Оскільки теорія ідентифікації належить до частини предмета криміналістики, тобто не охоплює всіх завдань, що вирішуються криміналістикою, і не визначає систему криміналістики та її місце серед інших галузей наукового знання, слід віднести її до числа спеціальних методів цієї науки (за термінологією запропонованої нами класифікації методів).

Встановлення групової належності. Практика розслідування подій з ознаками злочину і виконання інших процедур для досягнення юридично значущих результатів нерідко потребує встановлення схожості об'єктів, які не мають стійкої форми, і віднесення їх до певного класу, виду, роду, групи (сипкі, рідкі, газоподібні тіла). Таке саме завдання може ставитись у деяких випадках і стосовно індивідуально визначених предметів, наприклад віднесення предмета до класу холодної зброї взагалі і до її конкретного розряду (кинджал, стилет, кортик, палаш, кастет тощо).

Відмінність криміналістичного встановлення групової належності від природничонаукової ідентифікації полягає в меті дослідження, а головне, у вирішенні завдань не просто класифікації, а порівняння невідомих речовин, що не мають стійкої форми, з відомими речовинами, ознаки яких відображають певну сукупність знань про конкретний вид, рід, клас речовин, у результаті чого встановлюються певні доказові факти, які мають значення для вирішення справи.

Таким чином, встановлення групової належності об'єктів (існує ще термін «групово ідентифікація») являє собою розумовий процес з порівняння ознак об'єктів безпосередньо або їх відображень, у результаті чого виникає знання про належність *обох* речовин до *одного* класу, виду, роду, причому, чим більше різних невеликих домішок містяться в об'єктах дослідження — можливо, забруднень, тим більш надійними є висновки і тим особливішим є вид порівнюваних речовин.

Пошуки нових можливостей залучення до сфери ідентифікації більшої кількості об'єктів матеріального світу, які можуть мати відношення до подій, що розслідуються, викликали до життя в цілому 11 прогресивний напрям — впровадження в експертну практику методик з дослідження матеріалів і речовин, побудованих на ідентифікації цих об'єктів сучасними технічними, фізичними, хімічними і біологічними методами. У цьому напрямі сформувалась концепція, головною складовою якої є визнання можливості індивідуальної ідентифікації матеріалів і речовин. Ця концепція є хибною методологічно, оскільки в ній явище максимальної подібності прийнято за

сутність індивідуальної тотожності. Справа в тому, що, по-перше, названі об'єкти не завжди однорідні у своїй масі та в усіх частинах, а, по-друге, ніколи не може бути впевненості, що єдина маса не була розділена і ми маємо справу лише з її частиною. Наприклад: що вважати об'єктом індивідуальної ідентифікації — бензин з бака нафтопереробного заводу, чи бензин із залізничної цистерни, залитий в неї на цьому заводі, чи бензин з цистерни автобензовоза, в яку його завантажили на товарній залізничній станції, чи бензин з каністри, в яку його націдили з автоцистерни, тощо? Проведення групової ідентифікації речовин і матеріалів з встановленням скільки завгодно дрібних мас завжди залишається встановленням виду, а криміналістична ідентифікація цих об'єктів є неможливою в принципі, тому що об'єкт не можна точно виділити з навколишніх предметів.

Щоправда, тут треба обов'язково відзначити, що дослідження речовин і матеріалів можуть закінчуватися встановленням єдиного джерела їх походження, коли з'ясується факт перебування якоїсь порції речовини в індивідуально визначеній ємності. Наприклад, може бути надійно встановлено за допомогою ґрунтознавчої експертизи, що частки ґрунту, вилаучені з черевика підозрюваного, налипли на цей черевик з певної ділянки острова Б. на річці Д. Але тут відбувається індивідуальна ідентифікація не ґрунту на черевіку, а ділянки острова — джерела походження цього ґрунту.

Необхідно відзначити також, що встановлення групової належності може виступати не лише як кінцевий результат дослідження, а й як неодмінний перший етап процесу індивідуальної ідентифікації, коли спочатку встановлюється однорідність порівнюваних об'єктів і за умов наявності такої однорідності проводяться наступні етапи ідентифікації. Якщо ж на самому початку встановлена відсутність однорідності (наприклад, слід залишено взуттям 38—39 розміру, а поданий на дослідження черевик — 43 розміру), то продовження ідентифікаційного процесу втрачає сенс і завершується негативним висновком.

Криміналістична діагностика. Розв'язання завдань, що стоять перед правоохоронними органами під час розслідування та перед іншими суб'єктами правових відносин, — одержання доказової інформації, нерідко потребує встановлення способу дії, взаємного розташування об'єктів у момент контакту, віднесення предмета до певної групи за призначенням, виявлення причини зміни властивостей об'єкта, визначення професійності виготовлення якої-небудь речі та багатьох інших фактів. Такого роду напрям наукового та практичного пізнання широко застосовується в медицині, техніці та інших галузях людської діяльності та повністю вписується у зміст поняття *діагностика*, яке в давньогрецькій мові означало «розпізнавання», «визначення», «розрізнення», тобто встановлення якоїсь подібності до вже відомого, виявлення через схожість з типовою моделлю індивідуально конкретного, вирізнення певної ситуації від інших, подібних до неї.

Криміналістична діагностика як самостійний напрям криміналістичного дослідження відповідає всім канонам теорії пізнання і теорії відображення, за якими ретроспективне дослідження подій минулого має йти від явища до сутності події, від наслідків — до її причини,

від відображення — до аналізу властивостей і станів відображеного об'єкта. Як цілком вірно зазначають І. В. Гора та В. А. Колесник, спочатку обстановка сприймається загалом, потім поділяється на частини (елементи), далі визначається сутність кожного елемента і, нарешті, встановлюється зв'язок цих елементів з обставинами справи. У цьому — квінтесенція криміналістичної діагностики.

Виходячи з поняття діагностики та завдань криміналістичної діагностики можна визначити три категорії властивостей і умов, вивчення яких допомагає юристу-досліднику в досягненні істини: внутрішня (властивості й стани об'єкта), зовнішня (час, місце, функціонування об'єкта), механізм виникнення і розвитку процесів (взаємодія об'єктів між собою, послідовність дій тощо). З урахуванням викладеного можна погодитись з визначенням криміналістичної діагностики, даним Ю. Г. Коруховим: *це дослідження властивостей і станів об'єкта (ситуації) з метою встановлення змін, що відбуваються в ньому, визначення причин цих змін та їх зв'язку з вчиненням злочином*. Слід уточнити — не лише із злочином, а з будь-якою подією, що потребує правового регулювання.

Криміналістична діагностика базується на методологічному фундаменті криміналістики, який визначає принципову можливість пізнання будь-якого об'єкта на підставі його відображення, відомостей про загальні закономірності виникнення доказової інформації як фрагмента відображеної дійсності, накопичених криміналістичною відомостей про властивості й ознаки досліджуваних нею об'єктів, методик дослідження об'єктів, які потрапляють в орбіту правового регулювання.

Усе це дозволяє на рівні суб'єктів доказування в судочинстві та шляхом проведення експертиз вирішувати діагностичні завдання щодо:

- а) встановлення властивостей об'єкта, включаючи його відповідність певним обумовленим чи стандартним характеристикам (наприклад, чи є дана речовина питним спиртом?);
- б) встановлення початкового стану об'єкта (наприклад, які зміни внесено в початковий текст документа?);
- в) визначення фактичного стану об'єкта, наявності яких-небудь відхилень від його нормальних параметрів (наприклад, чи придатний цей екземпляр вогнепальної зброї для стрільби?);
- г) встановлення причин настання якогось результату (наприклад, чому при пострілі розірвався ствол конкретної рушниці?);
- г) встановлення причинного зв'язку між дією і зміною стану об'єкта (наприклад, якою мірою порушення правил дорожнього руху спричинило аварійну ситуацію?);
- д) пояснення причин певного явища: наприклад, неможливість відкрити замок штатним ключем пояснюється тим, що його несправність викликана спробою його відкриття підібраним ключем, відмичкою або іншим стороннім предметом);
- е) визначення придатності певного сліду для ідентифікаційного дослідження (наприклад, чи придатний пото-жировий слід пальця на рукоятці пістолета для ототожнення?);
- е) встановлення стану об'єкта в момент його відображення (на-

приклад, чи професійно перепиляно дужку навісного замка напилом?);

ж) визначення причини зміни властивостей або стану об'єкта (наприклад, чим викликано пожовтіння паперу в місці розташування дати на документі?);

з) визначення обставин і механізму утворення слідів (наприклад, за розташуванням і формою крапель та бризок крові встановити напрямку руху потерпілого і висоту, з якої на підлогу падали краплі крові);

и) встановлення можливості настання якогось результату за певних умов (наприклад можливості пострілу з конкретної мисливської рушниці без натискування на спусковий гачок);

і) встановлення динамізму події (наприклад послідовності утворення слідів на транспортних засобах, що зіткнулися, з моменту початку і до моменту закінчення контакту та взаємного розташування цих засобів до і після зіткнення);

ї) визначення напрямку руху транспортного засобу за слідами його ходової частини на дорожньому покритті.

Цей перелік, безумовно, є орієнтовним, і практика може поставити ще безліч запитань, які потребуватимуть криміналістичного діагностування.

Об'єкти криміналістичної ідентифікації. Сутність криміналістичної ідентифікації полягає в тому, що тотожність об'єкта самому собі з'ясовується шляхом порівняння об'єкта, який гіпотетично є саме тим, котрий залишив відображення в навколишньому середовищі, з тими об'єктами або їх відбитками, які подані для порівняння експерту, чи відбитками, утвореними самим експертом наданими йому предметами. Ототожнення об'єкта здійснюється за допомогою проблемного щодо його походження відображення і відбитків, імовірно залишених поданими предметами, чи самих цих предметів.

Така цілком логічна структура ідентифікаційного процесу дозволила теоретикам-криміналістам провести класифікацію об'єктів, яка однаково придатна для індивідуальної ідентифікації, встановлення групової належності чи криміналістичної діагностики з деякими у кожному випадку особливостями, які не порушують принципу.

Об'єкти ідентифікації умовно можна класифікувати за кількома критеріями, серед яких ми обрали чотири: за походженням (генезисом), за конкретністю, за роллю в ідентифікаційному процесі, за метою дослідження.

За *походженням* об'єкти ідентифікації можна поділити на людей, предмети (речі), тіла природного походження, речовини, тварин, трупи людей і тварин, а також на будь-якого виду відображення — сліди, нашарування, залишки, виділення тощо. Для прикладу можна навести такий ряд: образ особи чи предмета в пам'яті очевидця, підозрюваний, фото особи чи предмета, контактні сліди, заїпки слідів, знаряддя злочину, взуття, рукописні чи друківані документи, забруднення на одязі, плями фарби, ексскременти, кульова пробіна в склі, ділянка місцевості та ще безліч інших об'єктів.

За *конкретністю* ідентифікації об'єкти треба поділити на індивідуально визначені та об'єкти без ознак зовнішньої будови. Щодо

перших може бути встановлена конкретна тотожність і як незаперечний факт, що знайдений в матеріальному середовищі відбиток або зафіксований в пам'яті людини образ якогось об'єкта відобразили саме той індивідуально визначений об'єкт, який піддавався дослідженню.

Окремим випадком індивідуального ототожнення є встановлення цілого за його частинами або встановлення факту взаємної належності частин єдиному цілому. Такого роду ідентифікація дозволяє встановлювати факти належності дрібних часток, знайдених на місці події, до предмета, вилученого у підозрюваного, що полегшує розслідування і викриття злочинця. Це, наприклад, стосується скалок розсіювачів фар, знайдених на місці дорожньої пригоди, особливо коли водій на транспортному засобі зникає з місця події. Тут встановлюється тотожність розсіювана фари, якого вже як цілісного предмета не існує, а разом з тим, і автомобіля, у фару якого було вмонтовано цей розсіювач.

Дослідження об'єктів другої групи дозволяють у порівнянні встановлювати факт подібності на рівні групи, роду, виду. При цьому доказове значення висновку про групову належність є тим більшим, чим вужчою є сукупність ознак групи, до якої належить об'єкт.

За роллю в ідентифікаційному процесі об'єкти поділяються на ті, що підлягають ідентифікації, й ті, за допомогою яких ідентифікація здійснюється (ці об'єкти на криміналістичному жаргоні з порушенням законів української мови в літературних джерелах і на практиці ще називають ідентифікованими та ідентифікуючими або ототожнюваними й ототожнюючими). Таким чином, ідентифікованими об'єктами є об'єкти, які відобразились у вигляді матеріальних чи ідеальних слідів, тобто всі об'єкти, класифіковані за походженням. Ідентифікуючі об'єкти є достатньою мірою адекватними матеріальними фіксаціями або ідеальними відображеннями ідентифікованих об'єктів. До них належать зліпки, відбитки, звуко- та відеозаписи, фотознімки, записи, частки предметів, речовин тощо, а також будь-які зразки, стандарти, еталони, ліцензовані в державних органах, виготовлені працівниками правоохоронних органів та експертами.

Коли для ідентифікаційного дослідження необхідні зразки, то слід подбати, щоб їх було достатньо, аби впевнитись у сталості ознак, що в них відобразились, і вони мають бути двох видів: вільні й експериментальні. Вільні зразки виникають поза зв'язком з розслідуваною подією і, як правило, до її настання. Експериментальні зразки одержують спеціально для дослідження. Вони можуть бути створені за участю особи, яка признає експертизу, або самим експертом у ході експертного дослідження.

За метою дослідження об'єкти ідентифікації поділяються на шукані і ті, що перевіряються. У ситуації, коли знайдено матеріальні сліди-відбитки або в пам'яті очевидця зафіксувався певний образ, які можуть мати значення для справи, але в розпорядженні слідчого ще немає ідентифікованого об'єкта, робиться гіпотетичне мисленнєве відтворення цього об'єкта на підставі наявних у відображенні ознак, і це відтворення виступає як шуканий об'єкт, на пошуки якого спрямовуються певні оперативно-розшукові та слідчі дії. У ході

цих дій можуть бути виявлені підозрюваний та інші причетні до справи особи, знайдені відповідні предмети, що підлягають перевірці шляхом порівняння з виявленими раніше відображеннями. Криміналістичне ідентифікаційне дослідження можна вважати завершеним лише тоді, коли окремий елемент матеріальної обстановки (особа) події, що розслідується, виявляється шуканим об'єктом ідентифікації.

Ідентифікаційні ознаки. Ця категорія є однією з основних у теорії криміналістичної ідентифікації, адже ознаки, будучи невіддільними від об'єкта, в сукупності індивідуалізують його. Кожен об'єкт має величезну кількість ознак, пізнати які в усьому обсязі — завдання надто складне, але у цьому й немає потреби. Справа в тому, що для конкретного випадку ідентифікації достатньою є сукупність ознак, які характеризують об'єкт з якогось боку і слугують надійною підставою для його ідентифікації. Наприклад, людину можна ідентифікувати як конкретну особу за сукупністю ознак її почерку, або голосу, або ходи, або обличчя, або запаху. Встановивши, що рукописний текст виконано певною особою, ми тим самим ідентифікуємо дану людину в цілому. У такому разі ідентифікованим об'єктом виступає певна особа, а ідентифікуючими — спірний текст і зразки почерку цієї особи.

Щоб ознаки були придатними для ідентифікаційного процесу, вони мають відповідати певним умовам. Першою з таких умов обґрунтовано вважають *особливість* ознаки, її специфічність, тобто ознаки для ідентифікації не повинні бути трафаретними, типовими для багатьох об'єктів, і чим рідше такого роду ознаки зустрічаються в однотипних об'єктах однієї групи, тим ціннішою вона є для ідентифікації. Другою, не менш важливою, умовою визнання ознаки придатною для ідентифікації слід визнати її *чіткість*, тобто адекватну передачу у відбитку особливостей предмета; відображений має однозначно передавати інформацію про властивості об'єкта. Наприклад, недотримання правил масштабної фотографії деталей на місці події спричиняє такі оптичні спотворення, що виявлені ідентифікаційні ознаки можуть стати підставою для невірної висновку. Третьою неодмінною умовою використання ознаки в ідентифікаційному процесі є її відносна *сталість*, тобто необхідно, щоб з моменту стідоутворення і до моменту дослідження вона практично не втратила своїх ідентифікаційних якостей.

Ідентифікаційні ознаки слід обов'язково класифікувати на загальні й окремі та на необхідні й випадкові. До *загальних* ознак належать такі, що притаманні виду об'єктів, — вони дозволяють виділити групи однорідних предметів, для яких характерними є ці загальні ознаки, наприклад куля, вистріляна з револьвера системи Наган калібру 7,62 мм зі зношеною поверхнею каналу ствола. Зрозуміло, що таких револьверів може бути не один і на підставі лише наведених загальних ознак індивідуальна ідентифікація неможлива. *Окремі* ж ідентифікаційні ознаки у сукупності дозволяють виділити конкретний об'єкт з групи однорідних. У наведеному прикладі своєрідне взаємне розташування на кулі валиків і борозенок, утворених при проходженні кулі через кульовий вхід (первинні сліди) і канал ствола (вторинні сліди) дозволяє, порівнюючи ці сліди та експериментальні

сліди на кулях, одержаних під час стрільби з досліджуваного револьвера, провести індивідуальну ідентифікацію даного екземпляра вогнепальної зброї.

Необхідні ознаки характеризують сутність об'єкта як такого. Без цих ознак об'єкт втрачає своє призначення і може розцінюватись уже як інший об'єкт. *Випадкові* ознаки виникають під дією непередбачуваних причин у результаті виробничих відхилень, експлуатаційних пошкоджень, змін при ремонті, дрібних привнесених і зовсім випадкових слідів. Такого роду ознаки, серед яких можуть бути взагалі унікальні, навіть у невеликій сукупності роблять індивідуальну ідентифікацію досить надійною.

Особливу увагу професіоналів слід звернути на можливість ототожнення нових об'єктів масового виробництва (конвеєрних), які, не побувавши в експлуатації, видаються зовсім однаковими. Між тим, вони так само піддаються індивідуальній ідентифікації за слідами-відображеннями, як й інші, оскільки кожен з них має неповторну сукупність ознак, для виявлення й використання яких розроблено спеціальні техніко-криміналістичні методики, про що йтиметься у відповідних главах цього підручника.

Ідентифікаційний період. Об'єктами ідентифікації є люди, тварини, трупи, предмети, які мають відносно сталу зовнішню форму і набір ознак. Властивості й ознаки цих об'єктів, відображаючись у навколишньому середовищі, дозволяють на підставі таких відображень ідентифікувати названі об'єкти. Таким чином, саме зовнішня форма об'єкта, що дістає вияв у загальній конфігурації та безлічі дрібних ознак, дає можливість виділяти об'єкт з інших і встановлювати його тотожність.

Водночас, під впливом природних, навмисних і випадкових змін форма об'єкта так чи інакше поступово чи одномоментно змінюється. Певний період властивості й ознаки об'єкта, хоч і змінюються, але все ж залишаються достатніми для висновку про тотожність. Але з часом під впливом названих факторів зміни досягають такого рівня, що об'єкт у криміналістичному сенсі втрачає свої ідентифікаційні ознаки (з'являються інші ознаки) і не може бути використаний для індивідуальної ідентифікації за раніше залишеними слідами. Ясно, що об'єкт може належати до категорії ідентифікованих лише за відображеннями того періоду, коли його ознаки були придатними для ототожнення. Цей період існування об'єкта в криміналістиці одержав назву *ідентифікаційного періоду*.

Стадії криміналістичної ідентифікації. Процес криміналістичної ідентифікації має кілька теоретично обґрунтованих і методично перевірених послідовних стадій, які за логікою і змістом мають такий вигляд: а) з'ясування точного смислу поставленого перед дослідником завдання; б) огляд представлених об'єктів; в) підготовка необхідних для дослідження засобів; г) роздільне дослідження ідентифікованих та ідентифікуючих об'єктів (ця стадія може охоплювати допоміжну підстадію одержання дослідником зразків); ґ) порівняльне дослідження названих об'єктів (стадія може бути не лише спостережною, а й доповнюватись натуральними експериментами); д) оцінка виявлених ознак; е) формулювання висновку.

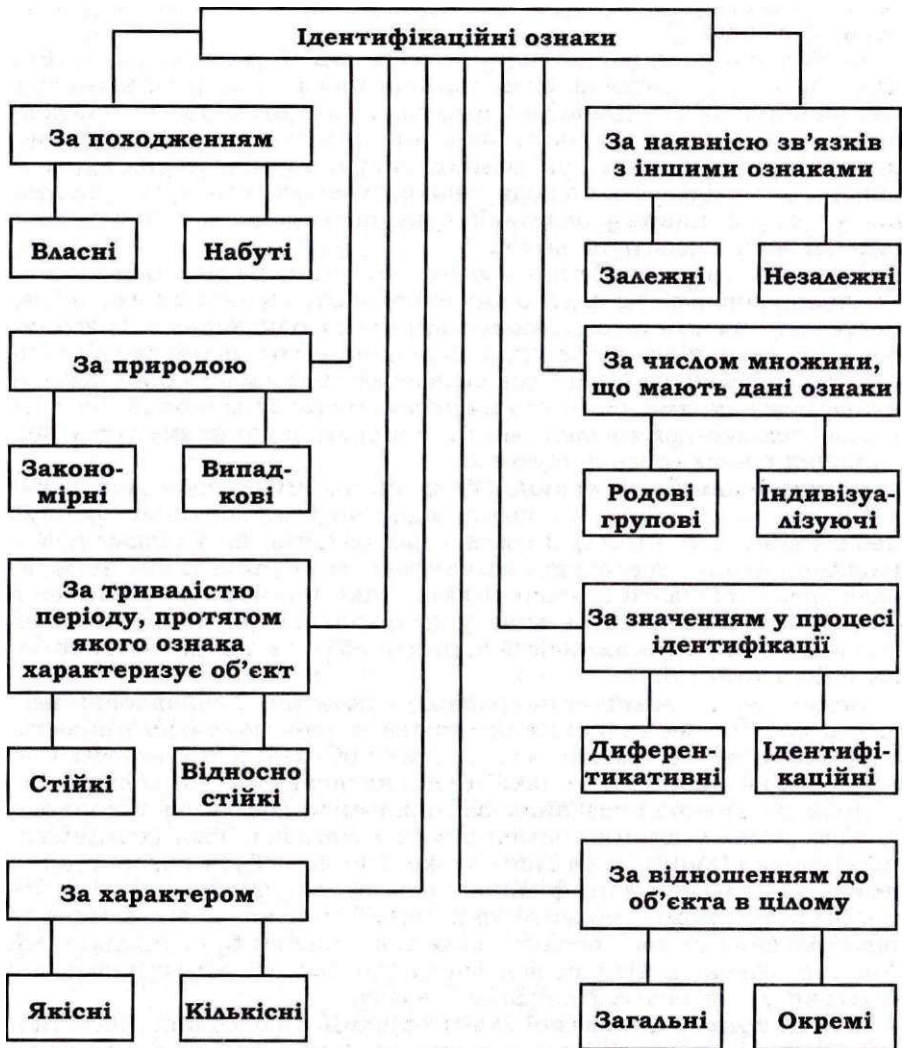

Схема X. Класифікація ідентифікаційних ознак (за Т. В. Аверьяновою).

Перед тим як почати дослідження, необхідно з'ясувати: *завдання*, поставлене досліднику стосовно ідентифікації; чи коректно сформульовані запитання, чи належного за галуззю знань обрано дослідника; чи існують перешкоди для проведення дослідження, передбачені законом.

Здійснивши цю важливу вступну частину роботи, дослідник повинен *оглянути* подані йому на дослідження об'єкти — ідентифіковані, ідентифікуючі та зразки, визначити, чи всі об'єкти, зазначені в постанові, ухвалі, листі, є в наявності, чи не пошкоджені вони під час транспортування. Якщо він бачить якісь негаразди у надісланих йому матеріалах, доцільно їх сфотографувати в упаковці, а потім без неї і одержані фотознімки долучити до письмового висновку про результати дослідження.

Досить часто безпосередньому дослідженню речових доказів передують стадії *підготовки засобів* дослідження, яка полягає у підборі та налагодженні відповідних приладів, підготовці посуду й реактивів, засобів фіксації, боєприпасів для експериментальної стрільби, кулевловлювачів і багато чого іншого.

Ідентифікований та ідентифікуючий об'єкти дослідження ізольовані одне від одного, тобто це стадія роздільного дослідження, призначення якої — виявлення та ретельне вивчення ознак і властивостей, які індивідуалізують об'єкт, що вивчається.

Перший етап роздільного дослідження — вивчення загальних ознак об'єкта, встановлення його призначення, параметрів, видимих пошкоджень, клейм, номерів тощо, після чого об'єкт відносять до певної групи. На даному етапі можливе завершення всього дослідження з негативним висновком про тотожність, якщо встановлені принципи відмінності загальних ознак, наприклад: представлена на дослідження куля була вистріляна зі зброї калібру 9,0 мм, а представлений для ідентифікації пістолет має калібр 7,65 мм; повний слід взуття, з якого на місці події зроблено гіпсовий зліпок, відображає довжину підошви 26 см, а представлені для ідентифікації черевики з такими самими рисунками поверхні підошов, що й відображений у зліпку, мають підошви довжиною 28 см.

Якщо при попередньому порівнянні об'єктів їх загальні ознаки збігаються, дослідник приступає до другого етапу роздільного дослідження, виявляючи й аналізуючи окремі ознаки та виділяючи з них суттєві, ідентифікаційні, особливо — випадкові. Детально такі ознаки вивчаються спеціальними галузями криміналістичної техніки, знання яких є абсолютно необхідним для особи, яка проводить ідентифікацію. Вивчаючи роздільно об'єкти, варто звертати увагу на мікроскопічні сліди, наявність яких та їх особливості можуть виявитись вирішальними для встановлення ідентичності об'єкта.

У ході роздільного дослідження може виникнути необхідність встановлення сталості деяких виявлених ознак, їх надійності для ототожнення, а також з метою одержання *зразків* для порівняльного дослідження проводяться серії експериментів з ідентифікованими об'єктами (тими, що перевіряються), в результаті чого отримують надійний матеріал, який становлять адекватні моделі так званих робочих поверхонь ідентифікованих об'єктів. Наприклад, без одержання

зразків куль, гільз зі слідами, слідів розрубів, відкусів, відрізів тощо взагалі неможливо провести ідентифікаційні дослідження.

Порівняльне дослідження полягає у вивченні збігу окремих раніше встановлених ознак та їх сукупностей або виявлення якихось розбіжностей, для чого об'єкти (наприклад два збільшених фотознімки відбитків пальців рук) зіставляються між собою, або сумішуються (наприклад фотосуміщення в полі зору порівняльного мікроскопа чи суміщення двох розрізаних вздовж збільшених фотознімків розгорток вистріляних куль), або накладаються (наприклад, прозорий фотознімок відбитка спірної печатки на виготовлений в такому самому масштабі фотознімок відбитка дійсної печатки).

Результати порівняльного дослідження дають можливість провести *оцінку* окремих ознак та їх сукупностей з точки зору їх істотності й достатності для певних висновків. Основні труднощі в ході оцінки результатів дослідження пов'язані з тим, що в жодному випадку не може мати місця наявність або лише ознак, що збігаються, або лише відмінностей — дослідник виявляє і ті, й інші. Для визначення суттєвості ознак, що збігаються, а отже, можливості на їх підставі дійти висновку про тотожність, існує кілька правил, а саме: ознаки, що збігаються, повинні в однаковому вигаді і числі повторюватись в ідентифікованому та в ідентифікуючих об'єктах; ці ознаки в кожному випадку мають складати неповторну сукупність за їх характером і взаємним розташуванням; особлива увага приділяється частоті, з якою в практиці аналогічних досліджень зустрічаються ті чи інші ознаки, причому унікальні ознаки самі по собі можуть бути підставою для встановлення ідентичності. Велику роль в оцінці результатів дослідження відіграє особистий досвід фахівця, набутий під час досліджень у даній галузі криміналістичної техніки.

Що стосується відмінностей, то вони можуть бути істотними, з чого випливає негативний висновок щодо тотожності, а якщо вони виникають випадково і не є стабільними (у кожному експерименті мають різний вигляд і розташування), пов'язані із зміною об'єктів ідентифікації, умов експерименту і не впливають на загальну стійку позитивну картину ознак, що збігаються, то є всі підстави визнати їх неістотними і такими, що не впливають на вірогідність висновку про тотожність.

Нарешті, настає стадія *формулювання* висновку, в ході якої дослідник, завершуючи оцінку ознак, що збігаються, і відмінностей, спираючись на теорію криміналістичної ідентифікації, теоретичні положення відповідної галузі криміналістичної техніки, власний досвід і прийняті стилістичні форми відповідей на аналогічні запитання, формулює письмовий висновок.

Результати ототожнення об'єктів у криміналістиці. Висновки, які завершують ідентифікаційний процес, можуть бути кількох видів, серед яких ми виділяємо вісім, а саме:

— ствердний категоричний, яким встановлюється факт тотожності (наприклад, куля, вилучена з тіла потерпілого Ф., вистріляна з пістолета ПМ № 3567910, вилученого у Щ.);

— заперечний категоричний, яким цілковито заперечується наявність тотожності (наприклад, підпис від імені Р. у відомості на вида-

чу заробітної плати № 37 від 7 грудня 2005 р. виконаний не Р., не Д., а іншою особою);

— ствердний імовірний, яким встановлюється переважна можливість тотожності, хоча й припускається її відсутність;

— заперечний імовірний, у якому зазначені вагомі підстави для заперечення тотожності, хоча й припускається її наявність;

— групофікаційний, яким встановлюється належність предметів, речовин, матеріалів або станів до певної групи, виду, роду об'єктів реального світу (наприклад, бензин з 20-літрової канистри, вилученої у Б., належить до марки бензинів А-95);

— проблематичний, який встановлює принципову можливість існування якогось факту в минулому (наприклад, з одностовольної мисливської рушниці 16-го калібру № 07532, вилученої у А., можливий постріл без натискування на спусковий гачок при ударі твердим предметом ззаду по спущеному курку);

— імплікаційний, яким встановлюється принципова можливість якого-небудь факту в минулому за наявності якоїсь точно визначеної умови (наприклад, якщо швидкість автомобіля БМВ-525, що належить Т., не перевищувала 60 км/год, то в дорожній обстановці, що склалася, він мав технічну можливість уникнути наїзду на перешкоду шляхом маневру або гальмування);

— висновок про неможливість встановлення чи заперечення тотожності через відсутність науково розробленої з цього питання методики дослідження або через недостатність чи неякісність матеріалів, представлених для порівняльного дослідження.

Усі висновки, крім імовірних, можуть прямо чи певним чином обумовлено використовуватись у судочинстві як докази, а імовірні — лише як гіпотетичні орієнтири, не набуваючи ніяким чином статусу судових доказів.

1.8. Форми застосування спеціальних знань

Серед засобів надійного і максимального наукового забезпечення правосуддя одне з важливих місць посідає система нормативних приписів і криміналістичних рекомендацій щодо ефективного використання в процесі юридичного доказування спеціальних знань. Це цілком зрозуміло, оскільки вирішення переважної більшості ситуацій, які виникають у процесі правового регулювання, потребує опори на ґрунтовні, досконалі знання, здобуті людством протягом усього його існування.

Такого роду знання, які виходять за межі звичних, побутових знань, дають можливість, за всіх інших умов, здійснювати грамотне й справедливе правосуддя. Ці знання одержали в праві офіційне найменування спеціальних і необхідність розмежування їх у наукознавчому та процесуальному значеннях. У літературі спеціальні знання визначаються як результат оволодіння певним рівнем знань і навичок діяльності в конкретних професії та спеціальності, тобто ці знання здобуваються шляхом освіти і практичної діяльності.

Спеціальними знаннями в кримінальному судочинстві є знання і навички, одержані в результаті фахової освіти та/або практичної

діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення, за певною процедурою, процесуальних завдань.

Спираючись на наведене визначення спеціальних знань, можемо констатувати, що спеціальні знання — це не якась об'єктивована аморфна сума результатів людського пізнання, а диференційовані за ступенем пізнання даного галузевого предмета науки, рівнем оволодіння суб'єктом судочинства та процесуальною компетенцією цих суб'єктів знання, які можуть і повинні використовуватись у доказуванні фактів, необхідних для встановлення об'єктивної судової істини.

Неважко побачити, що особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, адвокат, суддя, спеціаліст, експерт повинні мати відповідні спеціальні знання, необхідні кожному з них для виконання своїх процесуальних і пізнавальних функцій. Кожен з них **зобов'язаний** мати певні спеціальні знання, без яких він не може обіймати ту чи іншу посаду або мати той чи інший статус. Наприклад, слідчий обов'язково повинен мати обсяг знань, володіючи якими він може виконувати передбачені законом функції розслідування (ст. 114 КПК). Такі знання набуваються під час одержання вищої юридичної освіти й удосконалюються у процесі практичної діяльності та різних форм підвищення кваліфікації. Звісно, окремі слідчі можуть мати більш глибокі й різноманітні знання, але це є бажаним, а не обов'язковим фактором. Все це так чи інакше стосується й інших суб'єктів доказування, зокрема адвоката-захисника (ст. 48 КПК). Тому цілком природним є уявлення про різні рівні спеціальних знань, які повинні мати, з одного боку, суб'єкти доказування, а з іншого — спеціалісти та експерти. Представники другої групи априорі повинні мати більш досконалі знання в своїх галузях, ніж представники першої. Але вирішальним тут є не різниця в рівнях спеціальних знань, яку також слід враховувати, а відмінність у процесуальних формах та результатах застосування цих знань.

Отже, можна стверджувати, що потреби судочинства і рівні спеціальних знань визначають процесуальні форми їх застосування і розмежування компетенції суб'єктів — носіїв спеціальних знань.

Спеціальні знання та науково-технічні засоби в судочинстві застосовуються безпосередньо суб'єктами доказування — слідчими, прокурорами, адвокатами та іншими (звичайно, переважно — слідчими), а також спеціалістами в сенсі статей 128^і та 270^і КПК і офіційно призначеними експертами (судовими експертами).

Слідчий є знаковою процесуальною фігурою, здійснюючи збирання і дослідження доказової інформації на основі наявних у нього спеціальних знань, особливо в галузі криміналістики, і за допомогою наданих йому офіційно науково-технічних засобів. У ході проведення слідчого огляду, слідчого експерименту та інших процесуальних дій слідчий вирішує багато завдань дослідницького характеру, результати яких, будучи зафіксованими в протоколах — джерелах доказів, цілком можуть використовуватись як докази у кримінальній справі. Важливо лише, щоб фіксувались не висновки слідчого, його

умовиводи, а засвідчені всіма учасниками слідчої дії факти, які вони реально спостерігали.

Таким чином, слідчий і названі вище інші суб'єкти доказування утворюють *першу групу* осіб, яким формально дозволяється використовувати спеціальні знання в кримінальному судочинстві.

Другою процесуальною формою використання спеціальних знань є участь у проведенні слідчих та судових дій спеціаліста. Ним на підставі кримінально-процесуальних норм вважають особу, яка володіє відповідними знаннями та навичками і залучається органом дізнання, слідчим, прокурором або судом для сприяння у виявленні, закріпленні та вилученні доказів.

Процесуальні права і обов'язки спеціаліста точно викладені в законі. У ст. 128^і КПК зазначено, що спеціаліст зобов'язаний: за дорученням слідчого брати участь у проведенні слідчої дії, використовуючи свої спеціальні знання і навички для сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів; звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають під час проведення слідчої дії. Правильною слід визнати практику, коли участь спеціаліста не обмежується лише проведенням слідчої дії, а охоплює і підготовку до неї, і обробку результатів, наприклад пакування речових доказів, оскільки в деяких випадках некваліфіковане здійснення цих заходів може звести нанівець результати всієї слідчої дії.

Спеціаліст не є самостійною процесуальною фігурою, а виступає як технічний помічник слідчого і діє лише в межах компетенції останнього.

Третьою процесуальною формою використання спеціальних знань є проведення судової експертизи, яка призначається у випадках, коли для вирішення питань, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання в галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла. Експертиза може бути проведена спеціалістами практично у будь-якій галузі знань, а експертом може призначатись будь-яка особа, яка не зацікавлена у справі та формально й фактично є обізнаною у даних питаннях. Висновок експерта належить до джерел доказів, оскільки на підставі проведених досліджень встановлюються **нові дані**, які є доказами у справі і належать до особистих доказів, тому що формуються і виходять від людини.

Не зважаючи на те, що висновок експерта ґрунтується на даних певної галузі знань, якими не володіє слідчий, а отже, він, рівно, як і суд чи адвокат, повинен покладатися на високу фахову підготовку і добросовісність експерта, останній, тим не менш, не належить до кола суб'єктів доказування, оскільки не має самостійного процесуального інтересу.

Здобування доказових фактів шляхом використання спеціальних знань у формі експертизи не викликає ніяких сумнівів, коли йдеться про знання, які виходять за межі професійних знань слідчого, проте, коли ми стикаємося з необхідністю використання спеціальних *криміналістичних* знань, представником яких за освітою і родом діяльності є слідчий, то виникає проблема ґносеологічного і процесуально-

то аспектів. Справа в тому, що в криміналістиці, точніше — в криміналістичній техніці, немає чітких розмежувань між названими спеціальними криміналістичними знаннями і професійними знаннями слідчого. Адже, як уже зазначалося, слідчий при проведенні слідчих дій використовує спеціальні знання, а спеціаліст, якого слідчий запрошує для допомоги, діє виключно в межах компетенції останнього. Зовсім інакше виглядає ситуація, коли слідчому треба пояснити на основі криміналістичних знань якийсь явище і, оцінюючи закономірності його розвитку, зробити певний умовивід. У даному випадку наявність у слідчого відповідних знань не звільняє його від необхідності призначення експертизи, оскільки суміщення функцій суб'єкта доказування і суб'єктів, що залучаються до забезпечення процесу доказування, є неприпустимим. Очевидно, що одного критерію «спеціальні знання» для розмежування компетенції слідчого й експерта-криміналіста недостатньо.

Експерт у ході спеціалізованого дослідження, використовуючи всю різноманітність видів розумової діяльності і застосовуючи найрізноманітніші реєструючі й дослідницькі науково-технічні засоби, підходить до найвідповідальнішого етапу — оцінки встановлених даних і формулювання на підставі такої оцінки свого висновку. Останній у кожній експертизі є підсумком пізнання об'єктивної дійсності. Тому треба виділити два критерії розмежування компетенції експерта-криміналіста і слідчого. По-перше, експертне дослідження речових доказів має проводитись на підставі *спеціальних* криміналістичних знань особи, яка це дослідження здійснює. По-друге, результатом такого дослідження має бути *оціночне судження* експерта з умовиводом. Дана розумова операція у використанні спеціальних знань суб'єктами доказування відсутня.

1.9. Криміналістика і доказування

Однією з форм практичної діяльності у процесі регулювання суспільних відносин є доказування, яке полягає у збиранні, дослідженні, оцінці й використанні інформації, котра за певних, визначених процесуальними законами, умов набуває статусу юридичних доказів. Ця діяльність не є науковим дослідженням, проте з гносеологічної точки зору так само, як і в наукових розробках, є пошуком істини. У юридичній практиці її прийнято називати судовою істиною, пізнання якої є окремим випадком пізнання об'єктивної дійсності. У процесі доказування виявляються зв'язки між явищем, що вивчається, та фактами, які його пояснюють, і ці зв'язки дозволяють переконатися в істинності того чи іншого припущення.

Будучи одним із різновидів загального процесу пізнання, встановлення істини для прийняття юридичних рішень має суттєві особливості, які визначаються, перш за все, тим, що предметом пізнання слугують суспільні відносини, котрі потребують врегулювання. У кримінальному процесі предмет дослідження визначається особливо чітко, до нього входять такі події, вчинки людей, стосовно яких існує

припущення, що вони є суспільно небезпечними. Специфічність цього предмета полягає в обмеженості тими фактами, які мають істотне значення у справі, тобто є предметом доказування (ст. 64 КПК). Оскільки подія злочину на момент його розслідування відбулася в минулому і факти, які свідчать про неї, не можуть бути об'єктами безпосереднього сприйняття слідчим і судом, встановлення істини у справі могло б стати надто проблематичним, якби низка фактів, що входять, поряд з подією злочину, до складу предмета доказування, не була доступна слідчому і суду для безпосереднього сприйняття. До таких фактів належать наслідки злочину, ознаки вчинення злочину даною особою у вигляді слідів і свідчень, знаряддя й засоби вчинення злочину, а також висновки про суб'єктивні моменти, що впливають з аналізу цих фактів, наприклад знамените латинське «*Sine proesie?*» — «Кому вигідно?» Встановлення цих фактів, а отже — і доказування у справі, практично неможливе без технічних засобів, тактичних прийомів і технологій дослідження, вироблених криміналістикою. Методи науки криміналістики і розроблені нею методи судового дослідження становлять суттєвий елемент методології доказування.

Безпосередньо процес доказування значною мірою забезпечується криміналістичними методами практичної діяльності, які спираються на положення криміналістики щодо виявлення, фіксації, вилучення, дослідження і оцінки доказів (доказової інформації). Ці методи не відділені нездоланною перепоною від інших методів — найзагальніших методів пізнання, загальнонаукових та окремонаукових методів криміналістики — вони є похідними від них, використовуються всі в комплексі, але з різним ступенем конкретності й точності, так необхідні у вирішенні кожної одиної справи.

Стосовно методів власне доказування і методів забезпечення цього процесу слід сказати, що вони повинні бути ефективними, відносно простими, надійними, безпечними, економічними і, безумовно, науково обґрунтованими. Вирішуючи питання про їх допустимість, на перший план слід висунути такий критерій оцінки, як можливість застосування даного методу в межах і у випадках, регламентованих процесуальним законом. Йдеться не про законність самого методу, який як категорія ґносеологічна сам по собі не може бути законним чи незаконним, а про шляхи, форми й цілі застосування цього методу в доказуванні.

Техніко-криміналістичні методи, які застосовуються для вивчення різноманітних речових утворень — контактних слідів, документів, судово-балістичних об'єктів, зовнішніх ознак людини тощо, без істотних змін використовуються і в доказуванні. Методи ж структурно-криміналістичні, за допомогою яких наука криміналістика виробляє структурні системи у вигляді основних елементів планування розслідування, тактики проведення окремих слідчих та інших дій, окремих методик розслідування тощо, використовуються в доказуванні саме як результати їх застосування в наукових дослідженнях.

Застосування в доказуванні інших (крім криміналістики) природничих і технічних наук здійснюється аналогічно застосуванню техніко-криміналістичних методів.

Широкі можливості для забезпечення надійного доказування в судочинстві відкриває спеціальний метод криміналістичної ідентифікації, загальні принципи якої окремі вчені, щоправда, без достатніх підстав, навіть відносять до предмета теорії доказів. Предмети процесуальних наук і криміналістики досить чітко розмежовуються, і докази безпелеяційно визнані категорією процесуальною, а криміналістика має справу з доказовою інформацією, яка може стати доказами лише на підставі спеціальних процесуальних процедур. Це зовсім не применшує ролі і значення криміналістики, яка своїми засобами й методами максимально сприяє юридичному доказуванню і багато в чому його забезпечує.

Що ж до криміналістичної ідентифікації, то вона як одна з методик пізнання шляхом ототожнення об'єктів, що мають відношення до справи, забезпечує незаперечне встановлення фактів, котрі, будучи оцінені суб'єктами доказування в сукупності з іншими встановленими фактами, можуть бути покладені в основу істинного юридичного рішення.

Розділ 2

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА

2.1. Поняття і система криміналістичної техніки

Становлення й розвиток науки криміналістики у своїй першопочатковій основі мали окремі випадки застосування технічних засобів і прийомів у розслідуванні злочинів. Практика такого застосування з часом набула системного характеру, що привело до наукових узагальнень і теоретичного обґрунтування появи нового наукового напрямку — криміналістичної техніки, яка стала підґрунтям і платформою для утворення криміналістики в сучасному її вигляді.

Сьогодні **криміналістична техніка являє собою розділ криміналістики, який складають наукові положення і основана на них система технічних засобів і прийомів, призначених для виявлення, фіксації, вилучення, дослідження доказової інформації в діяльності осіб і органів, спрямованої на боротьбу із злочинністю та врегулювання будь-яких суспільних відносин, що потребують юридичного рішення.** Отже, криміналістична техніка як система спеціально пристосованих природничонаукових і технічних знань саме завдяки застосуванню цих знань у юридичній діяльності певним чином забезпечує ефективність останньої і прийняття адекватних рішень там, де чисто правові засоби виявляються недостатніми.

Термін «криміналістична техніка» вживається не лише для позначення розділу науки, а і як назва сукупності технічних засобів, тобто приладів, апаратів, обладнання, інструментів, пристосувань, матеріалів, що використовуються у збиранні та дослідженні необхідної інформації. Про ці засоби детально йтиметься у наступному параграфі.

Криміналістична техніка як розділ криміналістики має чітку систему елементів теоретичного і практичного характеру.

Першу ланку системи складають **загальні положення** криміналістичної техніки, до яких входять поняття, система й завдання цього розділу, окремі криміналістичні теорії та вчення (наприклад вчення про механізми слідоутворення, загальні правила роботи з речовими доказами), загальна характеристика науково-технічних засобів криміналістики, правові підстави і межі їх застосування окремими суб'єктами юридичної діяльності.

Друга ланка системи — спеціалізовані галузі, а саме:

— **судова фотографія та відеозапис**, до яких включаються відносно самостійні підгалузі відображаючої та дослідницької фотографії;

— **криміналістичне слідознавство**, куди входять трасологія (вчення про контактні сліди-відображення, зокрема сліди рук, ніг, взуття, транспортних засобів, знарядь злочину й інструментів тощо) та правила роботи із субстанціональними слідами;

- **судова балістика** (криміналістичне дослідження зброї, боеприпасів та слідів їх дії);
- **криміналістичне вибухознавство**;
- **криміналістичне документознавство**, яке складають техніко-криміналістичне дослідження документів, судове почеркознавство та судове авторознавство;
- **криміналістичне дослідження людини за зовнішніми ознаками** (судова габітоскопія);
- **кримінальна реєстрація та криміналістичні обліки**;
- **криміналістична фоноскопія** (встановлення особи за голосом);
- **криміналістична одорологія** (дослідження запахових слідів людини).

Криміналістична техніка і як розділ науки, і як сукупність приладів, апаратів тощо охоплює широке коло теоретичних положень, вчень, науково-технічних засобів і методик та прийомів їх застосування, починаючи від відносно простих засобів і прийомів, що можуть ефективно застосовуватись всіма суб'єктами доказування (перш за все — слідчими), і закінчуючи досить складними засобами й технологіями, які використовуються в дослідницькій науковій та практичній експертній діяльності (наприклад засоби і методи різних видів спектроскопії). Між цими крайніми напрямками криміналістичної техніки існує доволі значний прошарок засобів і методів, однаково придатних і потрібних для застосування як у ході збирання доказової інформації, так і при її дослідженні (наприклад засоби вимірювання, фотографування, посилення контрастів тощо).

Техніко-криміналістичні засоби і методи за походженням, технологічними особливостями та пристосованістю до потреб юридичного регулювання можна поділити на три групи.

Першу групу складають засоби і методи, які запозичені без будь-яких змін з різних галузей техніки і застосовуються так само, як і в своїх «материнських» галузях. До них належать засоби фотографування, аудіо- і відеозапису, вимірювання (лінійки, шаблони, мікрометри, штангенциркулі), металознавчі, спектрометри, хроматографи, мікроскопи, світлофільтри, індикатори тощо.

Друга група являє собою запозичені з інших галузей засоби і методи, але спеціально перероблені і пристосовані для потреб розслідування, дослідження речових доказів. До них можна віднести спеціальні види фотографічної зйомки на місці проведення процесуальних дій, спеціальні методики зміни контрастів яскравості і кольорів для дослідження документів, пристосовані для потреб розслідування інфрачервоні електронно-оптичні перетворювачі та лампи ультрафіолетового освітлення і багато іншого.

До третьої групи належать засоби, методи і прийоми, спеціально розроблені для потреб судочинства та інших сфер, до функціонування яких певною мірою причетна криміналістична техніка. Такими, наприклад, є порівняльні мікроскопи, прилади фотографічної роз-

гортки циліндричних і конічних поверхонь зі слідами, апарати для створення композиційних портретів, технології роботи з мікроскопічними слідами за різних механізмів їх утворення тощо.

Необхідно зазначити, що криміналістична техніка, поряд з прийнятими в різних галузях науки класифікаціями об'єктів, розробляє і використовує спеціальні класифікації, які відрізняються від стандартних і максимально пристосовані для використання при вирішенні вузькоспеціалізованих завдань криміналістики. До них належать класифікації вогнепальної зброї, зовнішніх ознак людини, документів, слідів різного походження тощо.

Практичний досвід застосування техніко-криміналістичних засобів, який на сьогоднішній день одержав чіткі теоретичне узагальнення і обґрунтування, показав, що основними завданнями застосування науково-технічних засобів і методів у розслідуванні злочинів та в інших сферах юридичної діяльності є:

- виявлення, фіксація, вилучення різноманітних слідів та інших об'єктів;

- накопичення, обробка і використання цих слідів та інших об'єктів для інформаційного забезпечення розслідування й іншої діяльності суб'єктів доказування (обліки, теки);

- дослідження суб'єктами доказування й експертами різноманітних речових доказів та інших об'єктів;

- наукова організація роботи оперативного працівника, слідчого, судді, адвоката, нотаріуса, спеціаліста, експерта.

З урахуванням зазначених завдань науково-технічні засоби поділяються на відповідні функціональні групи, причому деякі з них можуть виконувати кілька функцій.

2.2. Науково-технічні засоби криміналістики

Виходячи з визначення криміналістичної техніки науково-технічні засоби (НТЗ) і методи їх застосування поділяються на засоби і методи виявлення, фіксації, вилучення, дослідження належних об'єктів у ході процесуального доказування та їх демонстрації за певних умов у судочинстві.

Велику роль у підвищенні ефективності застосування НТЗ відіграло створення спеціальних, добре продуманих, наборів цих засобів у вигляді їх комплектів, зосереджених у слідчому портфелі, сумці оперативного працівника, чемодані прокурора-криміналіста, пересувних криміналістичних лабораторіях на базі мікроавтобусів. Створюються і вузькоспеціалізовані набори, наприклад, для працівників ДАІ. Загальною ознакою всіх комплектів НТЗ є найбільш можлива їх універсальність для оптимального виконання окремими суб'єктами своїх професійних функцій. У кожному комплекті облаштовуються цільові відділи: фотографічний, куди входять фотоапарат, ширококутовий змінний об'єктив, стереопланка, штатив або струбцина, масштабна лінійка, фотоспалах, світлофільтри, таблички з цифрами тощо; документальної фіксації, до якого входять планшет, процесу-

альні бланки, компас, візирна лінійка, засоби письма та креслення, міліметровий папір, калька тощо; пошукової техніки, який має металошукач з пристроєм диференціації пошуку магнітних і немагнітних металів, шуп, магнітний шукач-підйомник, спеціальні освітлювачі тощо; виявлення, фіксації й вилучення слідів (лупи, порошки, щіточки, дактилоскопічні плівки, хірургічний гіпс, пластилін, спеціальні реактиви тощо); інструментальний (пасатижі, викрутки, склоріз, ножиці, штангенциркуль тощо). Найбільш укомплектованими є чемодан прокурора-криміналіста і, звичайно, пересувна лабораторія.

Фото 1. Загальний вигляд розкритого слідчого портфеля.

Особливе місце серед НТЗ посідають лабораторні засоби і технології, які, в основному, використовуються при проведенні експертиз.

Розглянемо більш детально кожну групу техніко-криміналістичних засобів і методів у контексті їх функціональної спрямованості й ролі в юридичному пізнавальному процесі.

Перш за все, це засоби й методи **виявлення** доказової інформації. Для цього використовуються прилади, пристосовані й ма-

теріали, розроблені з урахуванням фізичних та хімічних закономірностей. Серед них провідну роль відіграють засоби освітлення й оптичні засоби. Як джерела *освітлення* застосовуються побутові ліхтарики, електронні фотоспаляхи, автомобільні фари і прожектори, освітлювачі мікроскопів, кільцеві освітлювачі, які дозволяють створювати загальне, спрямоване, кососпрямоване, розсіяне, безтіньове освітлення. При цьому для зміни напрямків освітлення, хвильового діапазону, інтенсивності світлового потоку використовуються відбиваючі та захисні екрани, світлофільтри, розсіювані. Використовуються й спеціальні, більш складні, засоби освітлення, до яких належать ультрафіолетові освітлювачі, котрі дозволяють виявляти підроблені грошові купюри та цінні папери, встановлювати невидимі сліди крові, слини, сперми, поту та інших виділень людського організму, нафтопродуктів та інших речовин шляхом збудження люмінесценції різної інтенсивності й кольору; opak-ілюмінатори, що створюють вертикальне освітлення, досить ефективне для виявлення дописок, особливо тушшю та спецчорнилом; електронно-оптичні перетворювачі (ЕОП), які дозволяють в інфрачервоному випромінюванні виявити сліди пострілу, частки металу, тексти під чорнильними плямами тощо.

Широко використовуються *оптичні* прилади й пристосування, які збільшують зображення об'єктів дослідження, у тому числі — об'єктів мікроскопічних розмірів. До цих засобів належать лупи різної кратності збільшення (в основному, $2\times$ і $4\times$), біноклярні (до $25\times$), зернові, вимірвальні, з підсвіткою; мікроскопи біологічні, Стереоскопічні, геологічні безштативні, порівняльні. Усі мікроскопи, як правило, мають змінні об'єктиви й окуляри, і кратність їх визначається множенням кратності об'єктива на кратність окуляра. Прийнято вважати, що мікроскопія починається з величини досліджуваного об'єкта, яка не перевищує одну кутову хвилину, тобто коли об'єкт вже не можна побачити неозброєним оком.

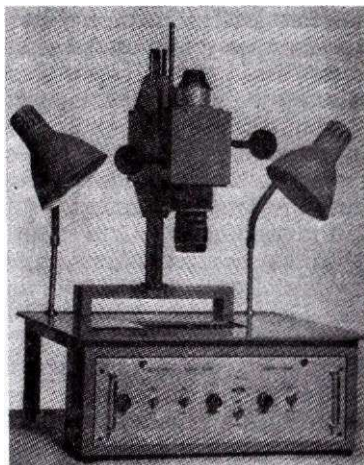

Фото 2. Електронно-оптичний перетворювач (ЕОП).

Значне місце в системі засобів виявлення невидимих або слабковидимих слідів і речовин відводиться виявленню пото-жирових слідів рук за допомогою дрібнодисперсних порошоків (магнітних і немагнітних), щіточок з дуже м'яким ворсом (колонок, білка), магнітної щітки, парів йоду, аерозольних розпилювачів, спеціальних реактивів (азотнокисле срібло, нінгідрин), вакуумного напилювання. Використовується також лазерне випромінювання, яке збуджує флюоресценцію пото-жирової речовини у слідах рук.

Для виявлення металевих предметів застосовують армійські індукційні металошукачі, криміналістичні металошукачі-підйомники, металошукачі зі зміною резонансної частоти для вибіркового пошуку магнітних або немагнітних металів; дрібні металеві частки чи ошурки можна знайти й вилучити за допомогою постійного магніту.

Пошуки у землі трупів людей і тварин та їх частин здійснюються спеціально розробленими приладами: один із них, проникаючи трубчастим шупом у ґрунт, уловлює зміни концентрації сірководню, яка зростає при наближенні до трупа; другий дозволяє за допомогою електрощупа встановлювати електропровідність ґрунту, яка зростає при наближенні до трупа. Це — досить надійні пошукові засоби, але вони ефективні лише тоді, коли є інформація про досить обмежену ділянку місцевості, де приховано труп.

Виявлення об'єктів біологічного походження здійснюється оглядом місць їх можливого знаходження в кососпрямованому світлі, за допомогою джерела ультрафіолетового світла, із застосуванням деяких реактивів; наприклад, пляму крові можна виявити, обробивши її край реактивом Воскобойнікова — позитивною реакцією є поява синього забарвлення. Для пошуків крові у великих приміщеннях, підвалах, горищах, у важкодоступних місцях спеціалісти, за дорученням слідчого, під час огляду місця події розбризкують над підозрілими поверхнями люмінол, який при потраплянні на кров викли-

кає короткотермінове світіння. Сліди сперми відшукують за допомогою спеціальної прокладки, просякненої реактивом «Фосфотест», який у позитивному випадку через 20 секунд зафарбовує прокладку у фіолетовий колір.

Для виявлення дрібних предметів, часток, слідів у важкодоступних місцях можна використовувати гнучкі світловоди з оптичного волокна. Такі пристосування до комплектів НТЗ не входять, і їх треба виготовляти оперативним працівникам і слідчим за власною ініціативою.

Трапляються випадки, коли виникає потреба у встановленні функціонування і деяких параметрів різних мереж та характеристик окремих середовищ і речовин. Використовуються тестери та індикатори напруги — для вивчення електричних мереж і приладів; дефектоскопи та переносні рентгенівські дифрактометри — для встановлення дефектів у металоконструкціях; газоаналізатори — при вивченні місця пожежі; тепловізори та інфрачервоні інтроскопи — для виявлення теплових слідів на місці події, наприклад предметів, які тримала в руках людина.

Виявлені криміналістичними засобами об'єкти обов'язково мають бути відповідним чином зафіксовані — інакше вони не можуть використовуватись у дослідженні та, в кінцевому рахунку, — в доказуванні. Тому важливим етапом у використанні НТЗ є криміналістична **фіксація** — точне, об'єктивне й наочне закріплення фактів, подій, матеріальних слідів та інших об'єктів, які, на думку суб'єкта доказування, належать до справи.

У теорії криміналістики склалися вчення про фіксацію доказової інформації, оскільки збирання доказів є базовою стадією процесу доказування. Теоретичні засади фіксації, за загальним визнанням, зводяться до того, що інформаційна сутність фіксації доказів полягає в: а) перекодуванні доказової інформації, яка міститься в її матеріальному носії, і перенесенні її на засоби фіксації; б) забезпеченні збереження доказової інформації для неодноразового використання її в процесі доказування; в) забезпеченні можливості накопичення інформації до повного встановлення предмета доказування; г) проведенні відбору інформації про подію в аспекті її належності до предмета доказування, допустимості з огляду на приписи закону, істинності стосовно предмета доказування; ґ) необхідності відбиття не лише самої доказової інформації, а й відомостей про шляхи, способи й джерела її отримання.

Фіксація має кілька видів, кожен з яких дозволяє досить об'єктивно закріплювати факти, матеріальні сліди, а саме:

- вербальний — протоколювання, звукозапис;
- графічний — схеми, плани, креслення, рисунки, рисовані портрети;
- предметний — вилучення предмета в природі, зліпки, відбитки, копії;
- образний — фотографування, кінозйомка, відеозапис.

Названі види, крім предметного, особливих коментарів не потребують. Що ж стосується предметного, то тут необхідно зробити деякі зауваження. По-перше, для здійснення цього виду фіксації досить

часто доводиться вживати заходів щодо закріплення слідів на сипких, крихких поверхнях, на снігу — в кожному випадку за допомогою перевірених практикою речовин і технологій. По-друге, виявлені за допомогою порошоків чи реактивів невидимі або слабовидимі сліди переносяться на спеціальні липкі підкладки і покриваються захисними плівками. По-третє, нерідко виникає потреба в консервації предметів у спеціальних речовинах, обладнаних ємностях, пристосуваннях. По-четверте, виявлені об'єкти, що піддаються псуванню, необхідно поміщати якомога швидше в морозильну камеру.

Про особливості фіксації всіх названих видів йтиметься у відповідних главах цього підручника.

Важливо лише зазначити, що всі зафіксовані й вилучені об'єкти мають бути відповідним чином упаковані і доставлені до місця їх дослідження або зберігання. Упаковка і спосіб транспортування повинні виключати можливість пошкодження об'єктів, їх підміни, втрати, потрапляння в них сторонніх домішок.

Техніко-криміналістичні засоби **дослідження** речових доказів відбивають усе багатство експериментальної сфери природничих і технічних наук, в основному без яких-небудь змін, хоча в окремих випадках зроблені деякі пристосування до потреб криміналістики і розроблені оригінальні прилади, апарати і технології.

У практиці дослідження речових доказів, перш за все — в межах судової експертизи, ефективними в дослідницькому процесі і надійними в досягненні результатів є мікроскопія та елементний аналіз за великого розмаїття напрямів і модифікацій цих глобальних наукових методів.

Дослідження шляхом **мікроскопії** здійснюються за допомогою різних варіантів освітлення і з використанням деяких конструктивних видів мікроскопів. Для дослідження документів, слідів-відображень, металів і сплавів, лакофарбових покриттів, волокон застосовується метод *світлого поля у відбитому світлі*, який дає можливість вивчати морфологію об'єктів (зовнішню будову, форму, розміри, розташування структурних елементів, включень) завдяки різній здатності відбиття світла окремими елементами. Для вивчення прозорих об'єктів з різними включеннями і неоднорідностями використовують метод *світлого поля у прохідному світлі*. Пучок світла безперешкодно проходить крізь об'єкт і, частково поглинаючись та розсіюючись гзключеннями, дозволяє визначати морфологію останніх. У тих випадках, коли об'єкт і включення без перешкод пропускають світло, використовуюється метод *темного поля у прохідному світлі* — на шляху пучка світла встановлюється на круглому скельці непрозорий кружечок меншого діаметра, котрий створює кільцеве розсіяне освітлення об'єкта. У результаті всі неоднорідні структури препарату через відмінності в показниках заломлення світла в середовищі спостерігаються в полі зору мікроскопа на темному фоні у вигляді світлих чітких зображень. Для вивчення біологічних об'єктів, металів, кристалів з метою їх діагностики й диференціації може використовуватись *поляризоване світло* (упорядковані в орієнтації вектори напруженості електричних і магнітних полів світлової хвилі). Слід також назвати мікроскопічні дослідження в умовах *ультрафіолетового й*

інфрачервоного освітлення. Перше з них діє в діапазоні невидимих хвиль 400—10 нм (за низхідною) і дає можливість вивчати сліди біологічного походження, друге, яке має природний діапазон 740 нм — 2 мм (за висхідною), дозволяє вивчати внутрішню структуру непрозорих об'єктів — мінералів, слідів пострілу, залитих або заклеєних текстів тощо.

Серед мікроскопів конструктивно вирізняються *стереоскопічні*, які дозволяють бачити об'єкт (зокрема сліди рук, знарядь злочину, документи, волокна, кулі, гільзи, лакофарбові покриття) об'ємним за рахунок його розглядання одночасно двома очима через два окуляри з індивідуально регульованою базою (мікроскопи типу МБС), причому спостереження можна вести за допомогою спеціальних освітлювачів і дзеркал у прохідному та у відбитому світлі.

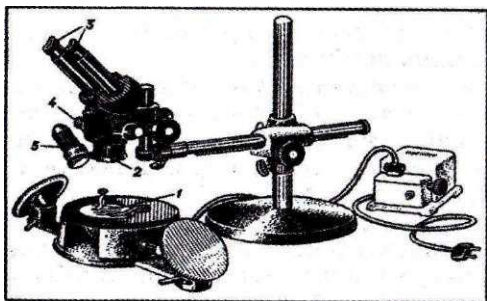

Фото 3. Бінокулярний стереоскопічний мікроскоп МБС-2: 1 — предметний столик; 2 — об'єктив; 3 — окуляри; 4 В — рукоятка перестановки лінз об'єктива; 5 — освітлювач.

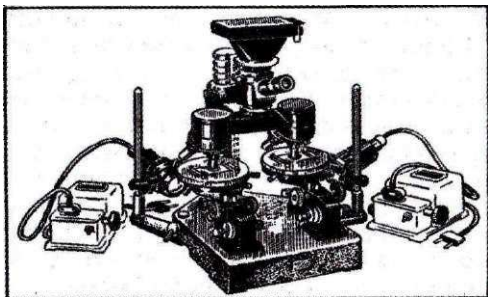

Фото 4. Порівнювальний мікроскоп МС-51.

раження у 300 разів, а збільшення об'єкта доводить до 200000^x, що дає можливість досліджувати об'єкти розміром 1—2 нм.

Другу значну групу способів складають *методи елементного аналізу*, які дозволяють встановлювати якісний склад речовини на основі класифікації хімічних елементів, запропонованої Д. І. Менделєєвим, а також в окремих випадках — і кількісного складу елемен-

Порівняльні мікроскопи типу МС, МИС, МКС мають подвійну скореговану оптичну систему, яка дає можливість розглядати одночасно два порівнюваних об'єкти через один окуляр у розділеному навпіл полі зору. Суміщені оптично об'єкти можна сфотографувати за допомогою спеціальної фотонасадки.

Розроблено також пристосування, які дозволяють виводити зображення на екран (так звана *телевізійна мікроскопія*), досліджувати об'єкти в поляризованому, ультрафіолетовому, інфрачервоному світлі, з використанням світлофільтрів, змінюючи масштаб, яскравість і контрастність зображення.

Морфологічні дослідження деяких дрібних об'єктів (лаки, фарби, волокна тощо) у великих лабораторіях можуть здійснюватись за допомогою *електронних мікроскопів*, які порівняно з оптичними мікроскопами дозволяють збільшувати глибину різкості зоб-

тів, що входять до неї. До методів елементного аналізу належить *емісійний спектральний аналіз*, який полягає у вивченні зареєстрованого на спектрографі зображення спектральних ліній парів досліджуваної речовини, одержаних за допомогою випаровування проби джерелом іонізації. Цим методом досліджуються нафтопродукти, лаки, фарби, метали і сплави, вибухові речовини. *Лазерний мікроспектральний аналіз* дозволяє вивчати факел з парів мішені, на яку спрямовується сфокусоване лазерне випромінювання, що викликає утворення плазми. Одержання спектра речовини цим способом практично не призводить до руйнування об'єкта. Більш наочним і надійним можна вважати *лазерний мас-спектральний аналіз*, який полягає у випаровуванні речовини і розльоті плазми в трубці вакуумного часопроблотного мас-спектрографа в суворій природній відповідності з атомними масами хімічних елементів, що утворюють досліджувану речовину, розташованих від найважчих до найлегших. У результаті виникає повна картина складу елементів та їх ізотопів.

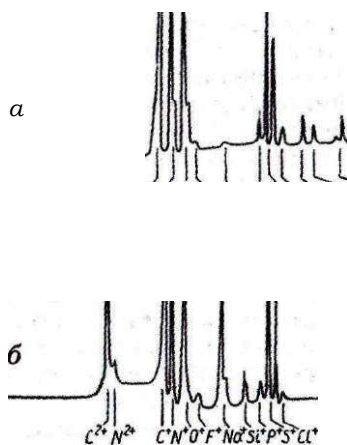

Фото 5. Лазерні мас-спектрограми нефарбованого волосся двох осіб.

Можуть використовуватись також *рентгеноспектральний аналіз*, *атомно-абсорбційний аналіз*, різні види *молекулярного аналізу* (крапельний аналіз, спектрофотометрія, інфрачервона спектроскопія, спектроскопія в ультрафіолетовій зоні спектра, газова й рідинна хроматографія тощо), які дозволяють досліджувати чорнила та пасти кулькових ручок, штемпельні мастила, наркотичні та сильнодіючі препарати, харчові продукти й напої, вибухові речовини, фарби, падивно-мастильні матеріали та багато інших об'єктів, що потрапляють у сферу правового регулювання.

2.3. Процесуальні приписи та криміналістичні правила застосування науково-технічних засобів

Офіційна діяльність слідчого та інших суб'єктів доказування із застосуванням НТЗ провадиться у визначених процесуальних рамках. Результати застосування цих засобів відповідним чином фіксуються у процесуальних документах, і лише в такому вигляді вони можуть мати юридичне значення і використовуватись у разі потреби в судочинстві.

Слідчий та інші суб'єкти доказування можуть використовувати НТЗ і поза межами процесуальних дій, але результати такої діяльності будуть юридично незначущими, і їх можна використовувати лише в оперативних і тактичних цілях.

Приписи кримінально-процесуальних норм та криміналістичні правила застосування НТЗ при провадженні кримінальних справ для доказування фактичних обставин перебувають в органічній єдності та взаємозв'язку. Процесуальні норми визначають загальні принципи застосування НТЗ, основні їх види, сфери та межі застосування, суб'єктів, правомочних ці засоби застосовувати, процедури, доказове значення результатів, отриманих у процесі застосування, тобто дозволеність законом (законність), що є одним із основних критеріїв допустимості застосування НТЗ у кримінальному судочинстві. Криміналістичні ж правила та рекомендації полягають у наданні суб'єктам доказування надійних, безпечних, ефективних, науково обґрунтованих методів і прийомів роботи з НТЗ щодо виявлення, фіксації, перевірки та оцінки доказової інформації, отриманої в межах, формах та порядку, передбачених процесуальними нормами, що в рамках законності забезпечує повноту і достовірність одержаної у такий спосіб доказової інформації, а тим самим сприяє виявленню істини у кожній кримінальній справі.

Кримінально-процесуальні норми спеціально передбачають застосування звукозапису, кінозйомки та відеозапису при провадженні досудового слідства, а також можливість додавати до протоколів фотознімки, матеріали звукозапису, кінозйомок, відеозапису, плани, схеми, зліпки та *інші матеріали*, які пояснюють зміст протоколів.

Як вбачається, законодавець допускає поширювальне тлумачення переліку НТЗ і методів їх застосування у досудовому слідстві та дізнанні. Інакше бути і не могло, адже наука і техніка, практика розслідування повсякденно пропонують нові засоби й методи, використання яких сприяє більш повному і об'єктивному збиранню і дослідженню доказової інформації. Тому не можна вважати незаконним використання матеріалів, не зазначених у відповідних статтях КПК, наприклад рисунків, даних ультразвукових досліджень, голограм, якщо воно не суперечить загальним принципам процесу, є науково обґрунтованим і дає результати, точність і вірогідність яких задовольняє потреби суб'єкта доказування.

Важливо визначити також процесуальний статус матеріалів, що додаються до протоколів. Розмірковуємо так: якщо ці матеріали додаються до протоколів, то вони мають бути визнані джерелами доказів, але не самостійними, а лише разом з протоколом, до якого вони

додані, й у зв'язку з ним. Тут можна заперечити, пославшись на норму КПК про протоколи, в якій зазначено, що такі матеріали лише «пояснюють зміст» протоколів, а цього не досить для визнання їх джерелами доказів, хоч і несамоцільними. Проте ми змушені з усією відповідальністю заявити, що у даному разі законодавець припустився неточності, оскільки додатки до протоколів слідчих дій (фотознімки, зіпмки, відбитки) в практичному їх використанні та в процесі доказування виконують роль органічно невід'ємних від протоколу **процесуальних додатків**, виступаючи як частина цілого, причому в інформаційному сенсі (а отже, і в доказовому) вони часто багато в чому переважають протоколи, а іноді стають єдиною можливістю встановити значущі для справи факти. Саме тому, що в протоколі не все може бути описано або описано з достатньою повнотою і точністю, додатки до нього у вигляді фотознімків, відбитків і зіпмків мають неоціненне значення у встановленні фактичних даних, а такі принципи питання, як ототожнення людей та предметів, взагалі не можуть вирішуватись без названих додатків. Водночас, якщо в протоколі не будуть точно зафіксовані факти проведення конкретної фотозйомки, або одержання конкретного відбитку, або виготовлення конкретного зіпмки, ці факти не матимуть ніякого юридичного значення.

Традиційно вважається, що, оскільки суб'єктом збирання доказів у справах, які перебувають у його провадженні, закон називає особу, котра провадить дізнання, слідчого, прокурора і суд, то й суб'єктами застосування НТЗ у процесі збирання й фіксації доказової інформації з використанням криміналістичних правил в умовах дотримання процесуальних приписів є саме ці державні органи та посадові особи.

Закон надає право захиснику застосовувати НТЗ при провадженні тих слідчих дій, в яких він бере участь, а також при ознайомленні з матеріалами справи — з дозволу особи, яка провадить дізнання, чи слідчого, а у суді, якщо справа розглядається у відкритому судовому засіданні, — з дозволу судді чи суду. Більше того, захисник вправі збирати відомості про факти, що можуть використовуватися як докази у справі, і закон не забороняє йому збирати та фіксувати такі відомості із застосуванням НТЗ, щоб потім подати їх як докази в порядку, передбаченому законом. Очевидно, що у збиранні та закріпленні таким шляхом доказової інформації та її джерел захисник, щоб надані ним докази не були визнані недопустимими, керується відповідними криміналістичними правилами, за потреби — за допомогою фахівця, а зібравши, процесуально оцінює реалізацію органом дізнання, слідчим чи судом приписів закону щодо трансформації зібраних ним матеріалів у кримінально-процесуальні докази у справі, у якій захисник бере участь. Тому захиснику не можна відмовити в участі в застосуванні НТЗ при проведенні слідчих та судових дій органами, що здійснюють провадження у справі, ще й як суб'єкту їх (НТЗ) самостійного застосування.

Результати застосування НТЗ можуть бути зафіксовані в якомусь матеріальному вигляді (зіпмки, фотознімки тощо) або у вигляді запису 179

су в протоколі (дані застосування мікрометра, світлофільтрів тощо). Окремі види фіксації першої групи відбуваються за неоднаковою процесуальною процедурою. Тому доцільно розглянути порядок приєднання до протоколу фотознімків, матеріалів відео- та звукозапису, зліпків і пласких копій, планів (схем, зарисовок).

Фотознімки. При фіксації у протоколі факту застосування фотоапарата передусім слід вказати, який саме фотоапарат застосовувався, назву або технічну характеристику фотооб'єктива, назву світлофільтра, умови освітлення, тип і чутливість фотоплівки. Цифрові фотокамери у практиці фіксації доказової інформації використовувати не рекомендується, оскільки такі відеозображення легко піддаються комп'ютерному корегуванню, що викликає сумніви в адекватності відображення дійсності на фотознімку. Натуральна ж передача зображень не відрізнятиметься суттєво від протокольного описання, пояснить контраст й тіні, дозволить зрозуміти й врахувати оптичні спотворення, наприклад, від застосування ширококутового об'єктива або кругової панорами.

У протоколі необхідно точно зафіксувати, які саме об'єкти сфотографовано і з яких точок. Точки зйомки найкраще зазначати на спеціальній або загальній схемі місця проведення слідчої дії. Необхідно вказати також, якими методами і способами фотографічної фіксації користувався фотограф (слідчий, спеціаліст). Наприклад, якщо панорамний знімок зроблено лінійним способом або звичайний знімок — зустрічним способом, то про це треба обов'язково вказати в протоколі.

Оскільки фотовідбитки або діапозитиви виготовляються після проведення слідчої дії і засвідчити їх підписами всіх учасників практично неможливо, слідчий зобов'язаний фотознімки, які він додає до протоколу, розмістити на спеціальних фототаблицях, засвідчивши фототаблицю своїм підписом і підписом спеціаліста, якщо той робив фотозйомку на місці, а кожен з фотознімків — печаткою своєї установи. Усі знімки, які зазначено в протоколі слідчої дії, та їх негативи мають бути додані до протоколу.

Відеоматеріали. У протоколі слідчої дії, в процесі якої проводилась відеозйомка, необхідно, як і при фіксації фотозйомки, зазначити основні параметри відеокамери, швидкість експонування, кількість знятої плівки в метрах, умови освітлення. Об'єкти відеозйомки і точки зйомки вказуються так само, як і при проведенні фотографування.

Після закінчення відеозйомки одержаний відеоматеріал обов'язково має бути переглянутий учасниками слідчої дії, а потім усі вони, перебуваючи в кадрі відеокамери, поодиночці чи всі разом повинні висловитись стосовно наявності або відсутності у них заяв, зауважень, пояснень. На готовий фільм в умовах лабораторії може бути нанесено відповідні титри, і нового перегляду учасниками не потребуватиметься. Відеокасета з фільмом зберігається при справі в опечатаній коробці з цупкого картону. Всі випадки перегляду цього відеофільму під час проведення інших слідчих дій та в судовому засіданні мають зазначатись у відповідних протоколах.

Звукозапис. Застосування магнітофона (диктофона) повинно здійснюватись за такими ж загальними правилами, що й застосування відеокамери. Факт звукозапису обов'язково засвідчується у відповідному протоколі, в якому зазначаються всі учасники процесуальної дії, факт доведення до їх відома про майбутній звукозапис (не попередження, не одержання дозволу, а саме повідомлення), різні відступи від нормального ходу запису, наприклад непередбачені зупинки. Протокол повинен містити всі технічні дані про магнітофон, магнітний носій та умови звукозапису. Після закінчення слідчої дії звукозапис обов'язково відтворюється, і цей факт фіксується у протоколі, а також усі запитання, доповнення, уточнення, які записуються на фонограму і заносяться до протоколу.

Не можна записувати частину показань або повторювати раніше дані показання *спеціально* для звукозапису, оскільки це може викликати сумніви щодо об'єктивності слідчого і фактично звести нанівець його роботу із збирання доказів.

Зліпки і відбитки слідів. Виготовленню зліпків і відбитків слідів на місці проведення слідчої дії мають передувати найдетальніший опис цих слідів, їх вимірювання і фотографування за правилами масштабної фотографії.

До протоколу заносяться відомості про характер обробки слідів, матеріали, за допомогою яких сліди фіксуються, технічні моменти процесу фіксації.

Зліпки та відбитки слідів, а також предмети із слідами, вилучені під час проведення слідчої дії, упаковуються і опечатуються пластичною речовиною з відбитком печатки. На упаковці або на бирці, прикріпленій до сліду, робиться пояснювальний напис про те, де, коли, ким і за яких обставин вилучено даний предмет або слід. Копіювальну плівку, фотопапір та інші подібні матеріали, на яких зафіксовано відбитки слідів рук тощо, необхідно прошити по краях ниткою, прикріпивши бирку з написом. Кінці нитки слід скріпити з биркою сургучною (пластиліною) печаткою.

Способи упаковки і опечатуванім вказуються в протоколі, який підписується всіма учасниками слідчої дії. Пояснювальні написи на вилучених предметах і слідах підписуються слідчим.

Плани, схеми, зарисовки. Плани, схеми і зарисовки, зроблені на місці проведення слідчої дії, підписуються всіма учасниками даної дії і підшиваються до справи. У протоколі зазначаються загальна характеристика цих документів (наприклад розгорнутого плану кімнати), їх короткий зміст, а також масштаб зображення. Аналогічні написи робляться на планах, схемах, зарисовках, а також вказується, хто їх виконав.

Якщо план виконується слідчим або спеціалістом на основі чернеток через деякий час після закінчення слідчої дії, то він підписується лише слідчим або ним і спеціалістом, а чернетки з підписами всіх учасників слідчої дії також приєднуються до протоколу.

Уся сукупність приписів кримінально-процесуального закону щодо застосування НТЗ при розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ і участі в їх дослідженні дозволяє визначити такі правила

виявлення, фіксації та збирання отриманих за їх допомогою результатів на предмет їх допустимості й належності:

1) застосування НТЗ не повинно порушувати прав і законних інтересів учасників процесу та інших громадян, має відповідати морально-етичним нормам;

2) їх застосування повинно відповідати вимогам безпеки для життя і здоров'я учасників процесу та оточуючих, а також навколишнього середовища;

3) НТЗ мають бути науково обґрунтованими, забезпечувати збереження джерел отримуваної інформації та не допускати її перекручень, а одержувані фактичні дані про обставини справи мають передбачати перевірку процесуальним шляхом і сприяти встановленню об'єктивної істини;

4) приєднання до справи результатів їх застосування неприпустиме без складання протоколу відповідної слідчої, іншої процесуальної чи позапроцесуальної дії, стосовно якого вони є додатками;

5) факт застосування НТЗ має бути відображений у протоколі;

6) автентичність отриманих результатів застосування НТЗ має бути надійно і належним чином засвідчена;

7) ці результати у передбаченому законом вигляді повинні постійно зберігатися при справі і передаватися разом із нею з однієї стадії процесу до іншої.

2.4. Судова фотографія і відеозапис

Судова фотографія (останнім часом набуває поширення термін «криміналістична фотографія») **являє собою галузь криміналістичної техніки, яка розробляє фотографічні засоби, методи та прийоми фотографічного виявлення, фіксації й дослідження об'єктів, що містять доказову інформацію**, іншими словами — вона є сукупністю фотографічних засобів і методів достовірної фіксації й наукового дослідження матеріальних об'єктів, що потрапляють у сферу правового регулювання.

Судова фотографія поділяється на великі розділи: *відображаюча фотографія*, яка дозволяє адекватно відбивати обстановку, предмети і процеси реального світу (її ще іноді називають фіксуючою або судово-оперативною, що є не зовсім точним в обох випадках), та *дослідницька фотографія*, яка дозволяє вивчати об'єкти і виявляти в них такі ознаки і властивості, які неможливо виявити шляхом звичайного огляду або за допомогою звичайної фотографічної фіксації (її ще нерідко неточно називають судово-експертною фотографією).

Види, методи і способи відображаючої та дослідницької фотографії наводяться у схемах.

2.4.1. Відображаюча судова фотографія

Відображаюча судова фотографія — це система видів і методів фотографічної зйомки, в результаті застосування якої об'єкти зовнішнього світу відтворюються на фотознімку такими, якими вони спостерігаються (в межах технічних можливостей кожного з видів сучасної фотографії).

Схема 2. Види відображаючої судової фотографії.

У процесі розслідування застосовують цілу систему видів відображаючої фотографії, зокрема проводять фотографування місця події, речових доказів і слідів, умов і ходу проведення окремих слідчих дій, документів, живих осіб і трупів.

За необхідності фіксації обстановки і умов проведення окремих слідчих дій, а також окремих етапів Цих дій проводиться фотографічна зйомка **місця**. Ця зйомка має кілька видів, а саме: орієнтуюча, оглядова, вузлова й детальна.

Орієнтуюча зйомка полягає у фіксації місця з навколишньою обстановкою з таким розрахунком, щоб на периферичних ділянках знімка знаходились найбільш характерні для даної місцевості орієнтири. Це дає можливість провести впізнання даної ділянки і охарактеризувати загальну обстановку: наявність і взаємне розташування будов, приставів, шляхів підходу тощо.

Орієнтуюча зйомка місця, як правило, робиться перед початком огляду або іншої слідчої дії у процесі попереднього ознайомлення з цим місцем і визначення завдань слідчої дії.

У тих випадках, коли природні або штучні перешкоди унеможливають фіксацію на знімку всієї необхідної навколишньої обстановки, застосовують ширококутовий об'єктив або проводять панорамну фотозйомку.

Оглядова зйомка. Цей вид зйомки виконується з метою відтворення загального виду власне місця у визначених слідчим межах з найбільш важливими елементами обстановки й у тому вигляді, який спостерігався ще до початку слідчої дії. Оглядова зйомка має бути виконана у вигляді серії знімків з таких позицій, щоб забезпечити повноту відтворення обстановки. Велике значення має саме вибір позиції. При зйомці з однієї точки на передньому плані будуть одні предмети обстановки; при зйомці з іншої — вони міняються місцями, причому деякі предмети виявляться закритими, а інші, навпаки — добре видимими. Тому точки зйомки слід обирати дуже ретельно.

При виконанні серії оглядових знімків необхідно використовувати зустрічну й хрестоподібну зйомки. У деяких випадках при проведенні оглядової зйомки користуються панорамним методом відображення обстановки.

В окремих випадках фотографування місця слід здійснювати з якого-небудь підвищення (дах, балкон, дерево, кузов автомобіля тощо) або проводити аерофотозйомку. При розслідуванні масштабних екологічних катастроф на урядовому рівні може бути вирішено питання про застосування космічної фотозйомки.

Вузлова зйомка. Цей вид зйомки передбачає відтворення окремих предметів обстановки місця або окремих ділянок його території, які мають особливе значення з криміналістичної точки зору. Такими «вузлами» можуть бути автомобіль, труп, осередок пожежі тощо. При цьому важливе значення мають не тільки особливості самого об'єкта, а і його взаємозв'язок з іншими предметами, положення у просторі, співвідношення з найближчими предметами і слідами. Тому вузловим є знімок не просто важливого об'єкта, а об'єкта, органічно пов'язаного з певними предметами і слідами. Межі вузлового знімка визначаються залежно від конкретних умов, але в усіх випадках він

має охоплювати таку ділянку місця, щоб його легко можна було пов'язати з оглядовим знімком, тобто на ньому повинні бути відображені чіткі нерухомі орієнтири.

При виконанні вузлових знімків слід уникати небажаних ракурсів, які можуть призвести до перспективних спотворень зображення, наприклад, не варто фотографувати труп вздовж тіла з боку ніг або голови. У деяких випадках виникає необхідність зробити вузловий знімок з позиції, яка є невідгідною з точки зору умов освітлення. Наприклад, зйомку доводиться робити при розташуванні джерела освітлення проти об'єктива (так званий контражур). Тоді рекомендується застосувати сонячну бленду і компенсаційний світлофільтр СС-1. Вузлові знімки в окремих випадках доцільно робити зустрічним способом або з висоти.

Детальна зйомка. Цей вид зйомки призначений для фотографічної фіксації окремих слідів, речових доказів і предметів, що знаходяться на місці проведення слідчої дії.

Детальні знімки мають подвійне призначення. По-перше, вони є засобами фіксації різних об'єктів, що мають значення при розслідуванні. Наприклад, за допомогою детального фотографування може бути зафіксований відбиток дульного зрізу зброї біля рани, що свідчить про постріл впритул; зафіксований крупним планом недопалок, виявлений на місці події, свідчатиме про особливості прикусу мундштука курцем і про сорт сигарет, які палив той, хто побував на даному місці. По-друге, детальні знімки можуть слугувати матеріалом для порівняльного дослідження при проведенні криміналістичних експертиз, виступаючи як похідні речові докази. Такого значення детальні знімки набувають у тих випадках, коли сліди, що знаходяться на місці, з якихось причин неможливо вилучити або коли не можна виготовити з них іншу копію; вони можуть стати матеріалом для порівняльного дослідження й тоді, коли виготовлені після фотографування копії слідів виявляться неякісними, а сліди в процесі виготовлення цих копій зруйнуються або значною мірою пошкодяться.

При виборі точки зйомки слід виходити з необхідності відобразити об'єкт таким чином, щоб його особливості були добре помітні, а сам об'єкт можна було легко впізнати. У зв'язку з цим іноді виникає необхідність у проведенні серії детальних знімків. Треба також дотримуватись вимоги, яка полягає в тому, щоб об'єкт зйомки розташовувався в центрі кадру, а кадрування проводилось з урахуванням максимально повного використання площі кадру.

Фотографування за викладеними вище правилами здійснюється під час проведення огляду місця події, відтворення обстановки і обставин події у варіантах слідчого експерименту, перевірки показань на місці та реконструкції, в ході обшуку і виїмки, пред'явлення для впізнання, огляді трупа й ексгумації.

Важливим видом відображаючої судової фотографії є фотографування **особи**, яке здійснюється при освідуванні, для впізнання за фотокартками та при розшуку.

При освідуванні фотографічна зйомка робиться за правилами оглядової (вся група людей, тварин, предметів, що беруть участь у пізнанні) і вузлової та детальної зйомки (відповідно, окремо об'єкт,

що впізнається, та особлива деталь, прикмета). В окремих випадках може виникнути потреба у застосуванні світлофільтра, наприклад при фотографуванні зведеної татуїровки.

Впізнавальні та розшукові знімки виконуються у фас і правий профіль, але у деяких випадках для розшуку можуть бути зроблені знімки у лівий профіль, у 3/4 повороту голови, на повний зріст. Освітлення для зйомок має бути фронтально-боковим, причому бокове світло прийнято розташовувати з лівого боку від особи, яку фотографують. Якщо з наявними джерелами освітлення не вдається уникнути зайвих тіней, застосовують екранну підсвітку. Імпульсні лампи можна використовувати в комбінації з іншими природними або штучними джерелами освітлення. Не рекомендується їх використовувати як єдине джерело освітлення, оскільки зображення може вийти пласким і контрастним. При цій зйомці найкраще застосувати нейтральний сірий фон.

Впізнавальна зйомка трупа проводиться спочатку в процесі огляду на місці його виявлення, а потім, якщо необхідно, — у морзі. Якщо обличчя трупа спотворене або забруднене, його фотографують у такому вигляді, а після туалету трупа, проведеного судовим медиком, — виконуються знімки у фас, в обидва профілі й у 3/4 повороту голови вправо і вліво. Крім того, мають бути зафіксовані особливі прикмети, а саме: татуїровки, родимки, шрами, анатомічні дефекти тощо. Освітлення аналогічне такому при впізнавальній зйомці живих осіб.

Велику частку у відображаючій судовій фотографії займає фотографування **предметів**, яке здійснюється під час огляду, для впізнання і розшуку та для репродукції.

Під час *огляду* окремі сліди та предмети фотографують як деталі за правилами масштабної зйомки. Найбільш поширеними об'єктами такої зйомки є сліди рук, ніг людини і тварин, транспортних засобів, знарядь злочину, а також окремі предмети, що мають значення для справи. Усі ці сліди й предмети, за можливістю, варто фотографувати на місці проведення слідчої дії (огляду місця події, обшуку). Іноді окремі предмети слід сфотографувати в лабораторії, де можна забезпечити належне освітлення.

Пото-жирові сліди рук найкраще фотографувати при кососпрямованому освітленні, розташовуючи фотоапарат і освітлювач один навпроти одного під кутом 120°. Сліди на склі слід фотографувати на просвіт, розташовуючи фотоапарат і освітлювач по обидва боки скла під таким самим кутом, закриваючи скло непрозорим матеріалом з вирізом у місці знаходження сліду. Доцільно у даному випадку за склом на оптичній осі об'єктива розташувати чорний екран. Зафарбовані сліди пальців фотографуються без виконання особливих правил при боковому чи двосторонньому освітленні.

Для фотографування слідів ніг людини, тварин, слідів транспортних засобів необхідно обрати найбільш чіткі й рельєфні сліди. Вдавлені сліди варто фотографувати кілька разів, змінюючи освітлення: в природних умовах, з боковою підсвіткою, з м'яким розсіяним освітленням. Бокову підсвітку необхідно здійснювати за допомогою екра-

на, виготовленого з нупкого білого паперу, або додаткового джерела освітлення, наприклад імпульсної лампи. Поверхневі сліди фотографуються з двостороннім освітленням. Доріжку слідів фотографують панорамним методом зверху, а також у перспективі, коли необхідно показати напрямок руху.

При фотографуванні слідів на снігу необхідно використовувати сонячну бленду.

Правила вибору освітлення при фотографуванні слідів знарядь злочину такі самі, як і при фотографуванні слідів ніг і транспортних засобів (необхідно давати пряме, бокове і розсіяне освітлення послідовно). В окремих випадках, коли сліди проникають у матеріал слідосприймаючого об'єкта на значну глибину, доцільно застосувати кососпрямоване освітлення. Трапляється, що слід знаходиться в такому місці, що сфотографувати його безпосередньо неможливо. Тут рекомендується застосувати дзеркало, розмістивши його так, щоб можна було сфотографувати відображення сліду в дзеркалі. За таких умов доцільно також використовувати спеціальні оптичні склопрвідники.

Пошкоджені перепони (стіни, двері, стелі, вікна тощо) необхідно фотографувати з двох боків за правилами вузлової зйомки.

При фотографуванні окремих предметів краще використовувати фронтально-бокове освітлення. Фон і об'єкт мають контрастувати. Щоб уникнути тіней, об'єкт розташовується на склі, що знаходиться на висоті 10—30 см над фоном. При зйомці об'єктів, які білюють, слід застосовувати поляризаційні світлофільтри або м'яке дифузне освітлення.

У практиці розслідування трапляються випадки *впізнання предметів* за їх фотографічними зображеннями. Таке впізнання може проводитися при виконанні окремих доручень, при розшуку вкрадених речей. Мета, яку переслідують при відображенні предметів для впізнання, — максимальна точність передачі особливостей об'єкта, що фотографується. До них, насамперед, відносяться пошкодження, вади, які виникли в процесі експлуатації або при скоєнні злочину, фірмові знаки, номери, написи тощо.

Репродукційна зйомка широко застосовується в слідчій, адвокатській та експертній практиці для фотографічного відображення плоских предметів, до яких належать тексти, креслення, схеми, дактилокарти, різні документи, рідше — картини, ікони. Освітлення при такій зйомці має бути двостороннім, рівномірним.

Для цілей репродукції криміналістами спеціально розроблені репродукційні установки ЕЛЬ, РУ-1, РУ-2, РДУ, НЕПЕР, МРКА, «Уларус», С-64 тощо.

Водночас, необхідно зазначити, що виконання репродукцій у сучасних умовах можливе без застосування фотографічних засобів: за допомогою телефаксу, ксерокса, шляхом сканування й роздруківки на принтері.

Відображаюча фотографічна зйомка може здійснюватись кількома *методами*, кожен з яких передбачає окремі способи.

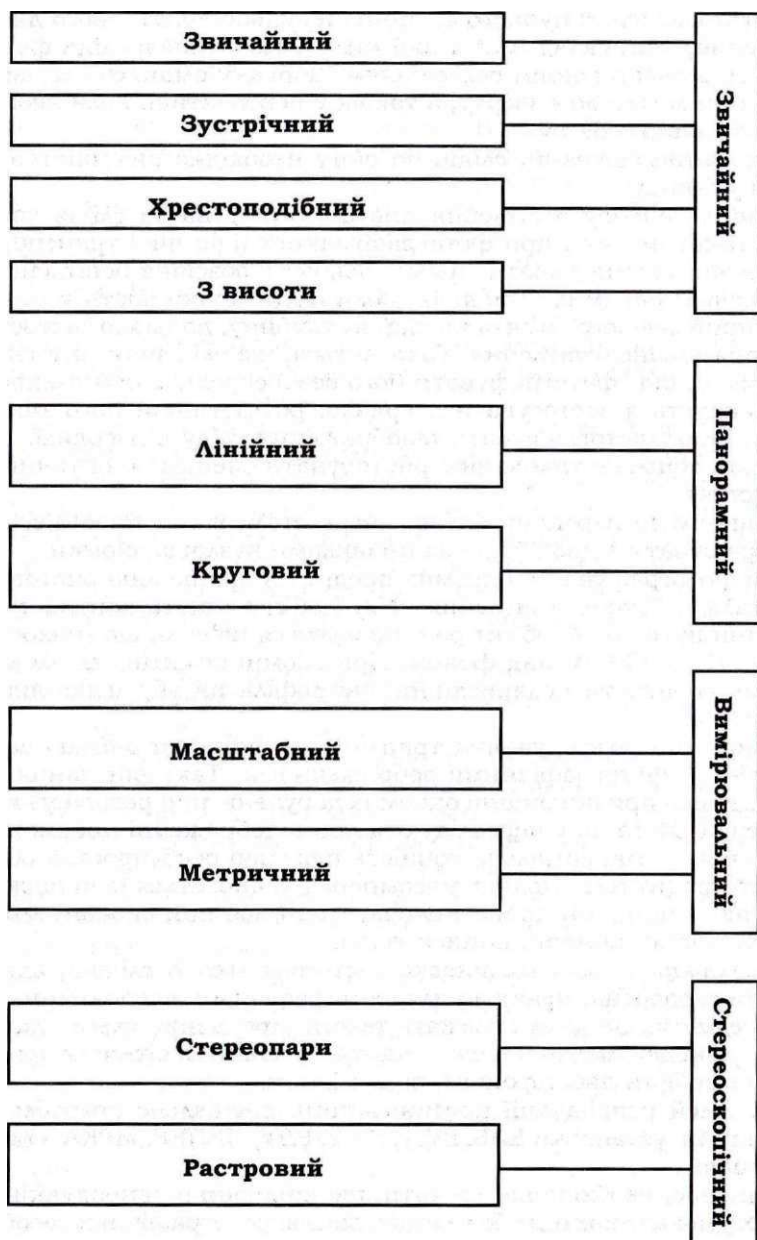

Схема 3. Методи і способи відображаючої судової фотографії.

Найбільш поширеним методом фотографічної фіксації є **звичайна** зйомка. Вона полягає у виконанні одного або серії одиночних знімків будь-яких об'єктів фотооб'єктивом з кутом поля зображення не більше 90°. На знімку, виконаному звичайним методом, зображено приблизно те, що перебуває в полі зору спостерігача.

Звичайна відображаюча судова фотографія може виконуватися кількома способами: звичайним, зустрічним, хрестоподібним і способом зйомки з висоти.

Звичайний спосіб, технічно і тактично найпростіший, полягає у виконанні окремих фотознімків, кожен з яких логічно і технічно є завершеним відображенням певного об'єкта. Такі знімки, як правило, виконуються нормальним об'єктивом, але можуть використовуватися і ширококутові та довгофокусні об'єктиви.

Звичайним способом виконується більшість знімків у процесі розслідування. Як правило, так робляться орієнтуючі знімки місця проведення слідчої дії, у деяких випадках — оглядові знімки при огляді місця події, майже всі оглядові знімки при відтворенні обстановки і обставин події, обшуку, пред'явленні для впізнання, ексгумації, вузлові знімки у тих випадках, коли необхідно показати шлях злочинця на місце злочину або з нього при огляді місця події (вікно, двері). При проведенні інших слідчих дій вузлові знімки у більшості також виконуються звичайним способом: тайників — при обшуку, впізнаних предметів — при пред'явленні для впізнання тощо. Таким самим способом робляться детальні знімки об'єктів, при фіксації яких не потрібна масштабна лінійка. Наприклад, фотографування гачка на дверях при проведенні експерименту для встановлення можливості зачинити ззовні двері на гачок. Звичайний спосіб 11 і користуюється також при виконанні репродукції.

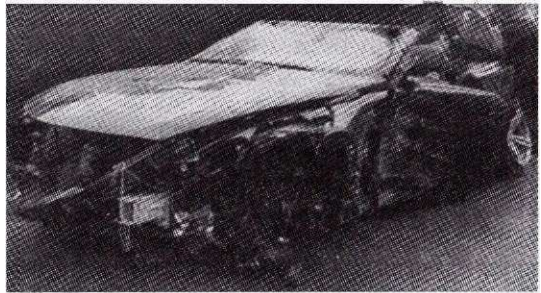

Фото 6. Знімок, виконаний на місці події звичайним способом.

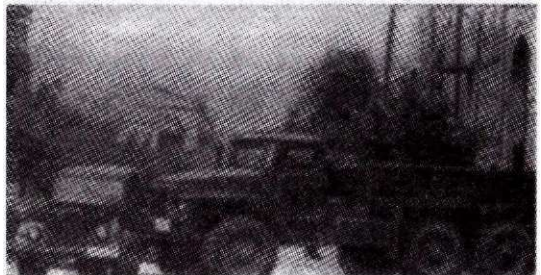
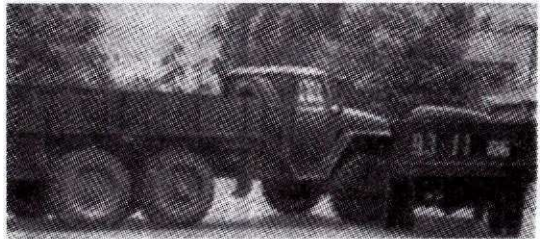

Фото 7 і 8. Знімки об'єкта огляду, виконані зустрічним способом.

Коли важливі деталі або особливості об'єкта знаходяться в різних площинах, а також коли одні деталі закривають собою інші, застосовується *зустрічний* спосіб звичайної зйомки, або зустрічна зйомка. Цей спосіб корисно застосовувати й тоді, коли точки зйомки не дозволяють уникнути «сліпих» зон, в яких знаходяться важливі для слідства об'єкти.

Зустрічна зйомка застосовується при виконанні орієнтуючих знімків (зрідка), оглядових, зокрема, в приміщеннях, де не можна уникнути «сліпих» зон, вузлових знімків трупів, автотранспортних засобів. Проводячи зустрічну зйомку, слід домагатися, щоб відстань до центра від обох точок зйомки була однаковою.

У більш складних випадках доцільно застосовувати *хрестоподібну* зйомку. Цей спосіб фіксації корисний і тоді, коли для з'ясування обставин події, механізму її виникнення і розвитку та інших важливих моментів слід ретельно вивчити об'єкт у різних ракурсах — наприклад, при огляді трупа, що перебуває в якійсь химерній позі, або транспортних засобів на місці зіткнення. В останньому випадку можна скористатися і Ж-подібною зйомкою.

При проведенні хрестоподібної зйомки, як і зустрічної, необхідно стежити, щоб зображення, сфотографовані з різних точок, мали однакові масштаб і контрастність. Серії знімків, виконаних зустрічним або хрестоподібним способами, слід розмішувати на одному аркуші фототаблиці для зручності при вивченні даного об'єкта на фотознімках суб'єктами доказування.

Уже на перших етапах застосування фотографії у розслідуванні була запроваджена зйомка трупів та інших об'єктів з висоти, для чого використовувалися надвисокі штативи. Зараз для проведення такої зйомки використовують оглядову площадку на даху пересувної криміналістичної лабораторії, спеціальні телескопічні штанги, а також кузов автомобіля, балкон, пень тощо.

Фото 9. Оглядовий знімок місця події, виконаний з висоти.

Орієнтируюча й оглядова зйомки при розслідуванні справ про пожежі на великих площах, зокрема в лісі, вибухи великої сили, забруднення водою тощо пов'язані з великими труднощами. Практично в таких випадках ці зйомки або навіть фотографічна фіксація в цілому на місці події не проводяться. Значні ускладнення викликає проведення орієнтуючої й оглядової фотозйомок також при розслідуванні авіаційних і залізничних катастроф, деяких автоподій тощо.

Фото 10. Орієнтуючий аерофотознімок місця події.

За неможливості охоплення всієї обстановки шляхом звичайного способу фотографування у наведених і подібних випадках слід застосовувати аерофотозйомку.

Панорамний метод фотографічного відображення, який застосовується, в основному, при виконанні орієнтуючої й оглядової зйомки, не належить до числа складних, оскільки для його здійснення не потребується використання будь-яких додаткових пристосувань, а процес виготовлення кожного із знімків панорами нічим не відрізняється від виконання звичайних знімків.

Панорамна зйомка застосовується у тих випадках, коли об'єкт зйомки має такі розміри або його необхідно сфотографувати з такої точки, що одного кадру для цього недостатньо. При такій зйомці об'єкт частинами фіксується на серії з двох або більше знімків, у яких кожний з наступних є продовженням попереднього. Практично панорамну зйомку роблять лінійним і круговим способами, причому панорама може бути горизонтальною й вертикальною.

Лінійний спосіб панорамного фотографування (лінійна панорама) полягає в тому, що зйомку виконують з послідовних точок, розташованих на однаковій відстані від об'єкта. При цьому кожний наступний кадр повинен перекривати 10—15% площі попереднього кадру. Крім того, за допомогою рівня апарат повинен встановлюватись точно паралельно до лінії горизонту і на однаковій відстані від землі. Виконання цих правил забезпечує правильний монтаж фотопанорами: об'єкт на знімку буде весь, без пропусків, а горизонтальні лінії сприйматимуться невикривленими.

Круговий спосіб панорамного фотографування (кругова панорама) полягає в тому, що зйомку виконують з однієї точки, перемішуючи фотоапарат навколо вертикальної осі. Залежно від того, на якій відстані знаходиться передній план, який необхідно зафіксувати, кожний наступний кадр перекриватиме до 40% попереднього.

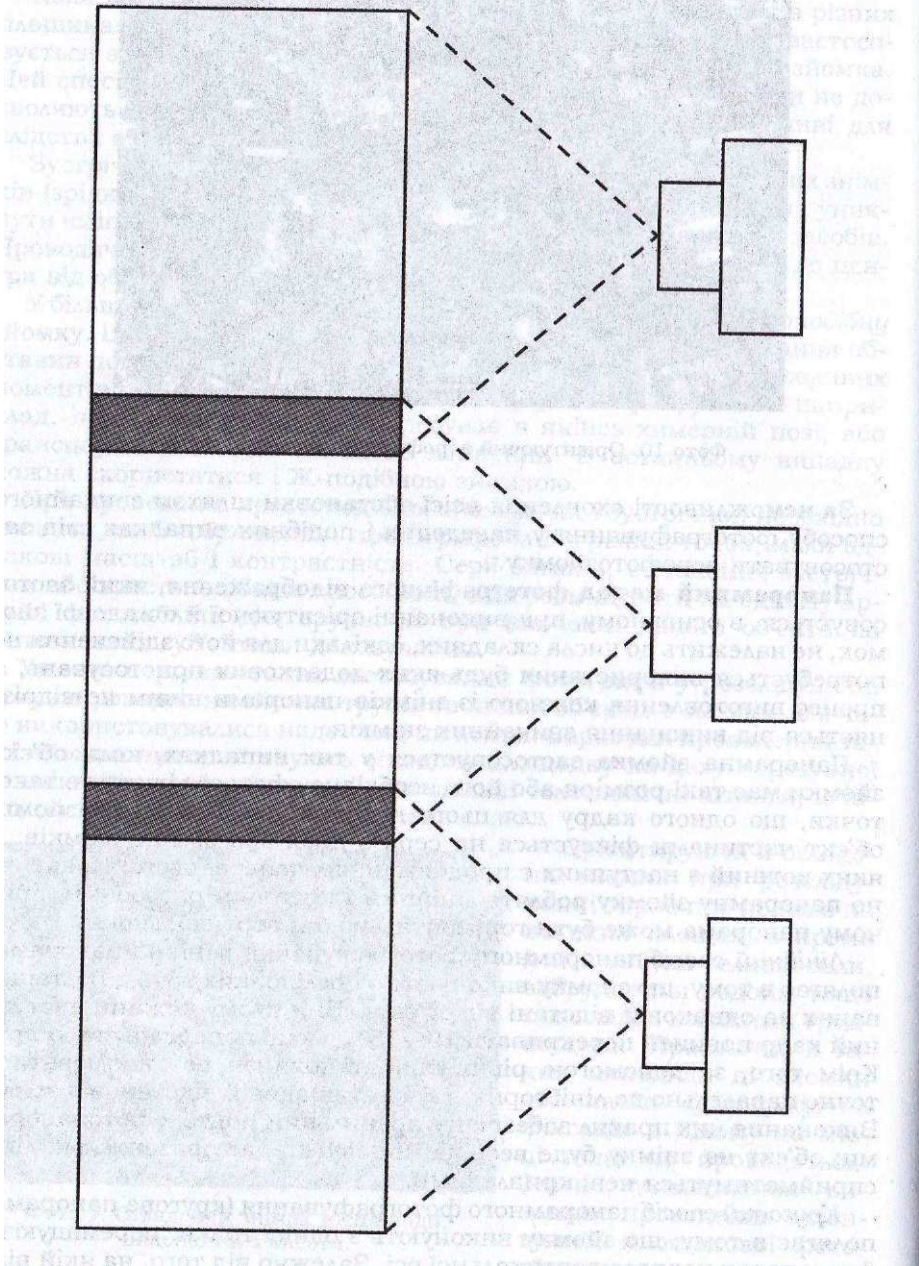

Схема 4. Лінійна панорама.

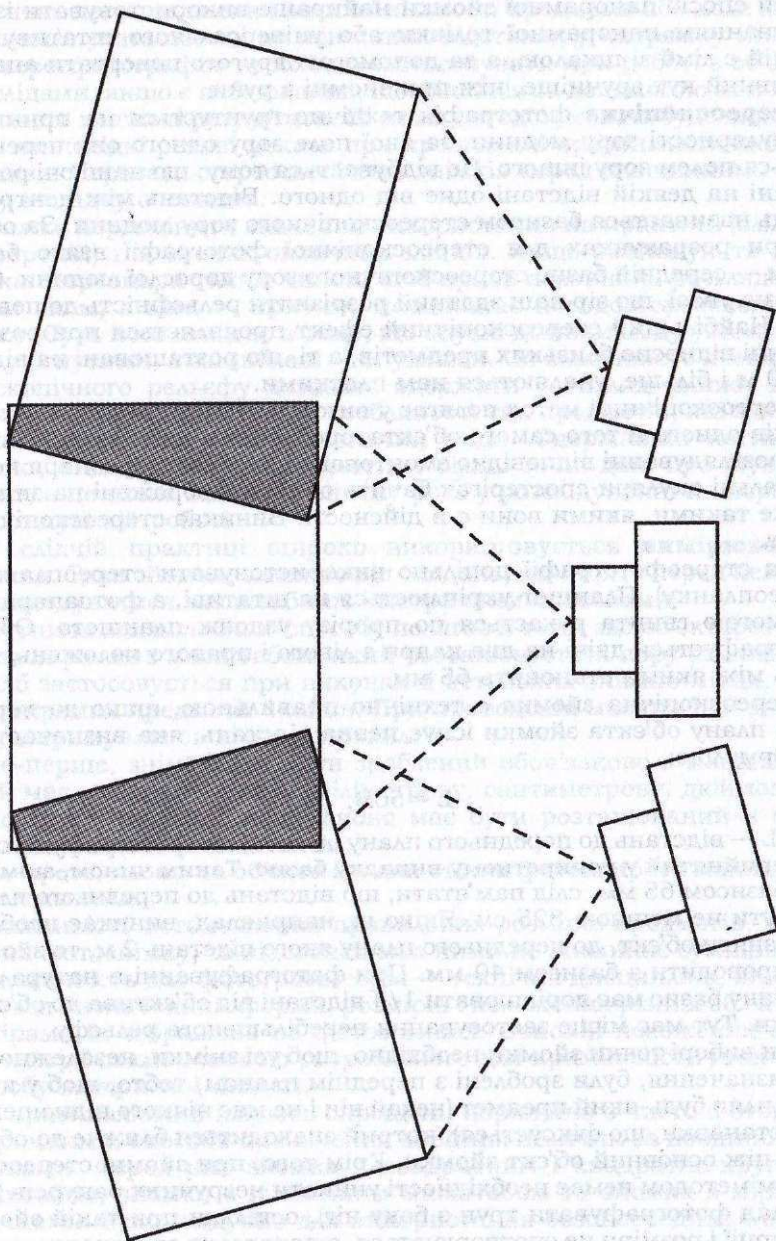

Схема 5. Кругова панорама.

Цей спосіб панорамної зйомки найкраще використовувати із застосуванням панорамної голівки або універсального штативу: на першій є лімба зі шкалою, а за допомогою другого повертати апарат на певний кут зручніше, ніж при зйомці з руки.

Стереоскопічна фотографія технічно ґрунтується на принципі бінокулярності зору людини, за якої поле зору одного ока перекривається полем зору іншого. Це відбувається тому, що наші очі розташовані на деякій відстані одне від одного. Відстань між центрами зіниць називається базисом стереоскопічного зору людини. За основу при розрахунках для стереоскопічної фотографії взято базис 65 мм — середній базис стереоскопічного зору дорослої людини. Слід мати на увазі, що зір наш здатний розрізняти рельєфність до певних меж. Найбільший стереоскопічний ефект проявляється при розгляданні відносно близьких предметів, а ті, що розташовані на віддалі 500 м і більше, уявляються нам плоскими.

Стереоскопічний метод полягає у виготовленні стереопари — двох знімків одного й того самого об'єкта, зроблених з двох точок базису. При розгляданні відповідно змонтованих знімків стереопари через спеціальні окуляри спостерігач бачить об'єкти, зображені на знімку, майже такими, якими вони є в дійсності. Виникає стереоскопічний ефект.

Для стереофотографії доцільно використовувати стереопланшет (стереопланку). Планшет укріплюється на штативі, а фотоапарат за допомогою гвинта рухається по прорізу уздовж планшета. Об'єкт фотографується двічі на два кадри з лівого і правого положень, відстань між якими становить 65 мм.

Стереоскопічна зйомка є технічно правильною, якщо до переднього плану об'єкта зйомки існує певна відстань, яка визначається за формулою:

$$B = 50B,$$

де B — відстань до переднього плану об'єкта, що фотографується, а B — прийнятий у конкретному випадку базис. Таким чином, знімаючи з базисом 65 мм, слід пам'ятати, що відстань до переднього плану має бути не меншою 325 см. Якщо ж, наприклад, виникає необхідність зняти об'єкт, до переднього плану якого відстань 2 м, то зйомку слід проводити з базисом 40 мм. При фотографуванні в натуральну величину базис має дорівнювати $1/4$ відстані від об'єктива до об'єкта зйомки. Тут має місце застосування перебільшеного рельєфу.

При виборі точки зйомки необхідно, щоб усі знімки, незалежно від їх призначення, були зроблені з переднім планом, тобто, щоб у кадр потрапляв будь-який предмет (нехай він і не має ніякого відношення до обстановки, що фіксується), котрий знаходиться ближче до об'єктива, ніж основний об'єкт зйомки. Крім того, при зйомці стереоскопічним методом немає необхідності уникати незручних ракурсів (наприклад фотографувати труп з боку ніг), оскільки при такій зйомці пропорції і розміри не спотворюються, а передаються у правильному співвідношенні.

Особливо доцільно використовувати стереоскопічну фотографію при фіксації обстановки у тих випадках, коли остання являє собою

хаотичне нагромадження великої кількості предметів або коли кілька предметів розташовані на невеликих відстанях у напрямку зйомки.

Стереофотографію необхідно застосовувати при роботі з об'ємними слідами, якщо є побоювання, що фіксація за допомогою зіпчних мас дасть неякісні результати. Ці знімки згодом можна буде використати як похідні речові докази при проведенні криміналістичної експертизи. Перевага стереоскопічних знімків перед площинними у даному випадку очевидна.

Важко переоцінити значення використання на практиці (слідчій і експертній) так званих оптичних зіпків. Якщо розташувати половинки стереопари таким чином, щоб права половинка розглядалася лівим оком, а ліва — правим, то виникає псевдостереоскопічний ефект. Суть його полягає в тому, що опуклі ділянки сліду уявляються нам увігнутими, а заглиблені — опуклими. Ця властивість псевдостереоскопічного рельєфу дозволяє одержати у вигляді зіпка точну форму, розміри і характерні особливості тих предметів, які залишили об'ємні, інколи зовсім незначні, сліди. Одержавши «оптичний зіпок», слідчий, безумовно, матиме більш точні дані про шуканий об'єкт, а це може відіграти значну роль у розслідуванні й оперативно-розшуковій роботі.

У слідчій практиці широко використовується **вимірювальна зйомка**. Така зйомка, залежно від завдань, що стоять перед нею, може виконуватися масштабним і метричним способами.

Сутність *масштабного* способу полягає в тому, що об'єкт фотографується разом з масштабом, який розташовується поруч з ним. Цей спосіб застосовується при виконанні детальних знімків місця, а також окремих предметів і слідів. При проведенні масштабної зйомки слід дотримуватися кількох правил:

по-перше, знімок має бути зроблений обов'язково з масштабом, який має метричну шкалу (міліметрову, сантиметрову, дюймову);

по-друге, масштаб обов'язково має бути розташований в одній фокальній площині з об'єктом;

по-третє, площина об'єкта і задня стінка фотоапарата мають бути паралельними.

Важливість встановлення правильних розмірів предметів, відбитих на фотознімку, та відстаней між ними не викликає сумнівів. Таку можливість дає фотограмметрія — технічна дисципліна, яка займається визначенням форми, розмірів і положення різних об'єктів за вимірами їх зображень на фотознімках. Основні положення фотограмметрії стали основою розробленого для криміналістичних цілей способу *метричної* зйомки.

У криміналістиці існують спрощені, порівняно з чисто фотограмметричними, способи визначення лінійних величин за поодинокими знімками. Серед них зйомка з квадратним і квадратно-круговим масштабом, зйомка з глибинним масштабом та зйомка з мірними стрічками. Рекомендуємо для використання безпосередньо слідчим останні два як найпростіші і, водночас, достатньо надійні.

При фотографуванні з глибинним масштабом, який являє собою довів стрічку білого паперу шириною 50 мм, поділену послідовно на 50-міліметрові чорні та білі ділянки, треба дотримуватися певних

умов, а саме: найближчий край масштабу повинен точно по виску розміститись під переднім зрізом об'єктива, фотоапарат необхідно встановити точно горизонтально, а масштаб — строго паралельно оптичній осі об'єктива. Проведення обчислень за цим масштабом, розбитим на відомі за розмірами квадратні відрізки, не становить труднощів для спеціаліста, який встановлює відстані до об'єктів, зображених на знімку, висоту й ширину об'єктів, відстані між об'єктами за будь-якого їх розташування, використовуючи дані про головну фокусну відстань об'єктива, масштаб зменшення зображення на фотознімку, масштаб збільшення фотовідбитку, висновки і теорему Піфагора про рівність квадрата гіпотенузи сумі квадратів катетів.

Метрична зйомка з мірними стрічками поаягає в тому, що білі паперові стрічки шириною 2 см і довжиною 1 м кожна розвішуються на місці зйомки на різних відстанях від об'єктива. Встановивши у кожному випадку масштаб зменшення за стрічкою на фотознімку і масштаб збільшення фотовідбитку, визначають дійсні розміри того чи іншого об'єкта.

2.4.2. Дослідницька судова фотографія

Дослідницька судова фотографія являє собою систему методів фотографічної зйомки, в результаті застосування якої об'єкти зовнішнього світу відтворюються у навмисно зміненому, порівняно з тим, який звичайно спостерігається, вигляді.

Метою дослідницької фотографії є встановлення невидимих раніше ознак об'єкта. Для досягнення цієї мети застосовуються методи фотографічної зміни контрастів, фотозйомки в невидимих променях спектра, мікрофотозйомки та фотографічного суміщення.

Значні пізнавальні можливості надає метод фотографічної **зміни контрастів**. Найбільш простим, з точки зору техніки виконання, є поширений у дослідницькій фотографії спосіб зміни *яскравістних контрастів*. Нормальне людське око здатне досить добре розрізняти контрасти за яскравістю окремих елементів об'єкта. Проте існує межа контрастної чутливості зору, яка називається порогом контрастної чутливості (К) і визначається відношенням різниці яскравості фону (Вф) і яскравості об'єкта (Во) до яскравості фону:

$$k_{\text{к}} = \frac{Вф - Во}{Вф}$$

Для одержання фотографічного відображення і дослідження об'єктів та їх деталей, залежно від характеру об'єкта і конкретних завдань фотографування, можна застосувати зміну яскравістних контрастів шляхом створення різних спеціальних умов освітлення.

Спеціальні прийоми освітлення полягають у: розташуванні джерела світла під гострим кутом до об'єкта зйомки з використанням додаткової підсвітки або без неї (кососпрямоване освітлення); розташуванні декількох джерел освітлення на однаковій відстані навколо об'єкта (безтіньове освітлення); розташуванні об'єкта зйомки між фотокамерою і джерелом освітлення (зйомка на просвіт); використанні opak-ілюмінатора або аналогічного йому пристосування (вертикальне освітлення).

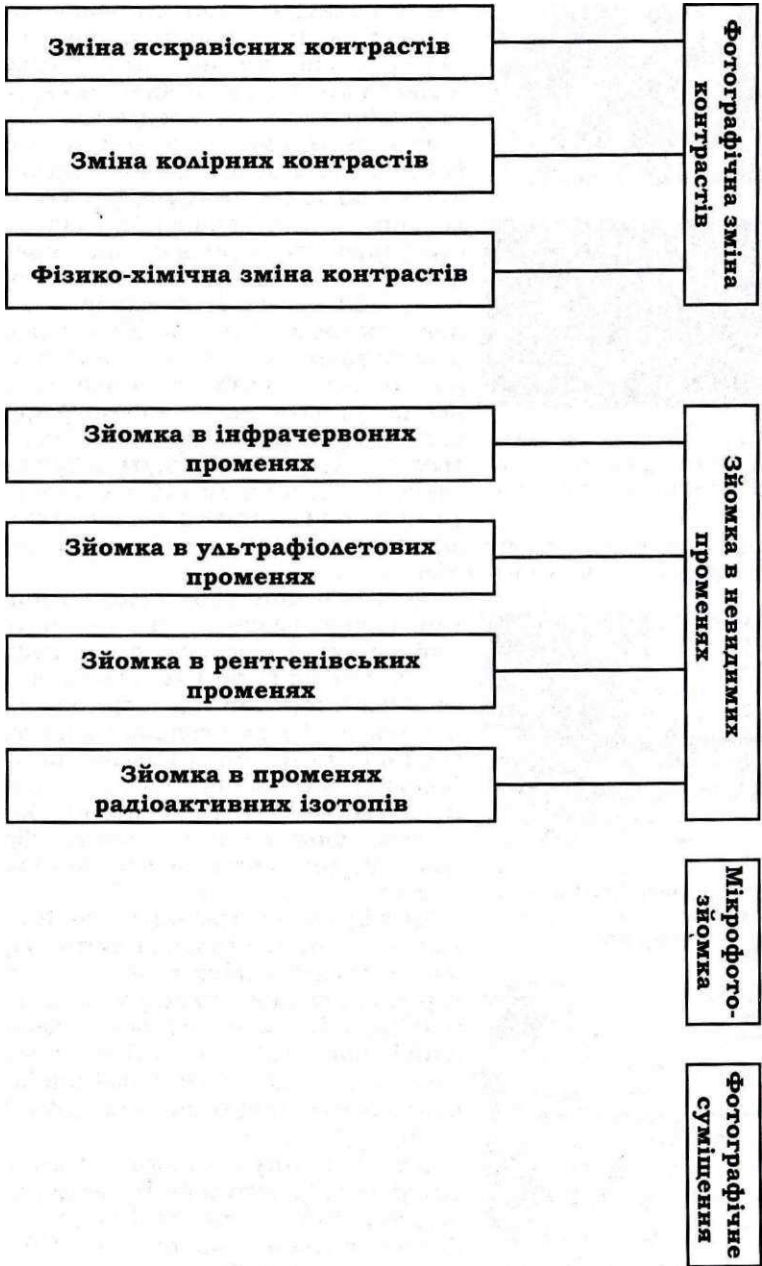

Схема 6. Методи і способи дослідницької судової фотографії.

Фото 11 і 12. Знімки вдавнених слідів цифр на папері в кососпрямованому освітленні.

не піддаються змінам під дією води, наприклад глибокого сліду від бойка ударника на капсулі гільзи.

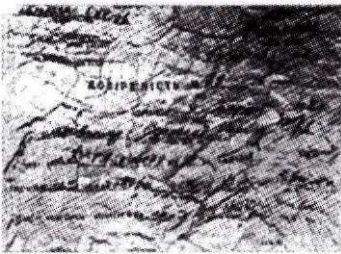

Фото 13. Звичайний знімок розірваного і жованого документа.

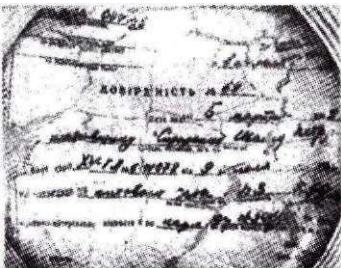

Фото 14. Той самий об'єкт, сфотографований в умовах безтіньового освітлення.

На практиці часто виникає необхідність дослідити документ для встановлення підчистки або для прочитання вдавненого тексту чи виявлення рельєфних зображень на предметах. У таких випадках можна з успіхом застосувати кососпрямоване освітлення. Проте в деяких випадках у тінях можуть опинитися важливі деталі, і тоді треба додатково застосувати або відбиваючий екран, або друге, слабше, джерело освітлення, розташувавши їх з протилежного від основного джерела боку. Можна порекомендувати також застосовувати і такий прийом усунення глибоких тіней, як заповнення заглиблення, що фотографується, водою. При цьому світло розсіюватиметься й деталі в тінях будуть добре пророблятися. Цей прийом можна застосовувати лише при фотографуванні об'єктів, які

Досить поширеним в експертній практиці є спеціальний прийом — безтіньове освітлення. Для створення такого освітлення необхідно по колу або по еліпсу на однаковій відстані одна від одної розташувати 8—10 електричних лампочок на відстані 10—15 см від площини зйомки. Використовуючи безтіньове освітлення, можна сфотографувати витерті або замиті тексти, слабко видимі рельєфні зображення на папері, дереві, зім'яті або жовані документи.

Безтіньове освітлення у деяких випадках може бути створено фотографуванням загального виду речових доказів на чорному оксамиті, який поглинає всі промені, й тіні не контрастують з фоном. Інший варіант безтіньової зйомки полягає в тому, що об'єкт, розташований на склі, піднімається над білим або сірим фоном на 10—30 см.

Для фотографічного дослідження об'єктів, які пропускають світло, а також фіксації слідів на них можна застосувати фотографування на просвіт. Об'єктами такої зйомки здебільшого бувають слабо-видимі відбитки пальців на прозорих матеріалах, підчищені ділянки документів

тощо. Для цієї зйомки необхідно розташувати об'єкт зйомки між фотоапаратом і джерелом світла.

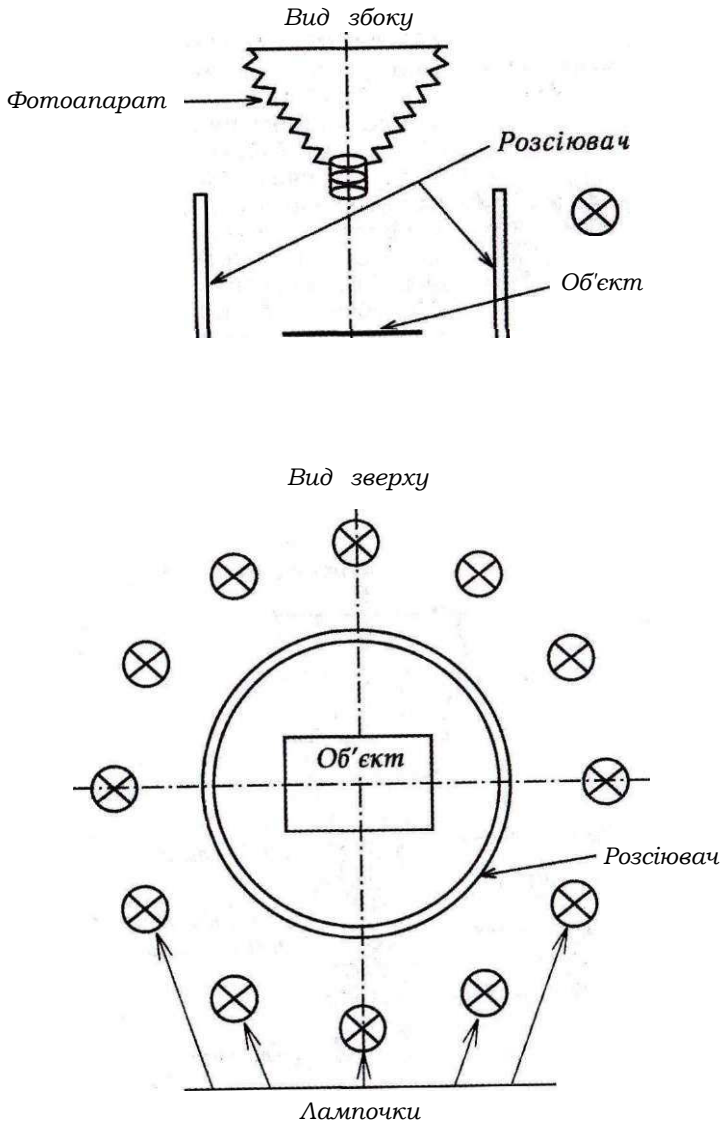

Схема 7. Схема фотографування в безтіньовому освітленні.

№ 2 4 2

Фото 15. Звичайний знімок цифрового запису.

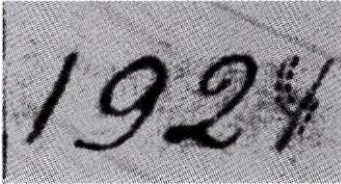
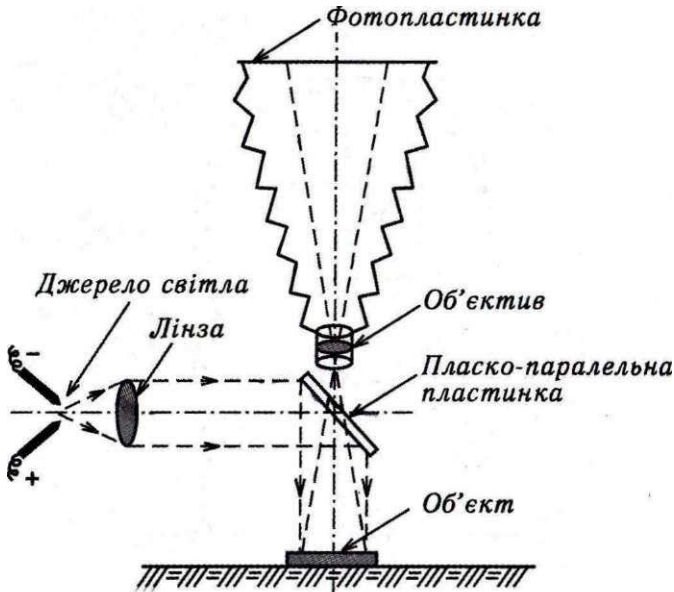

Фото 16. Той самий об'єкт, сфотографований при вертикальному освітленні.

дзеркала, падає на об'єкт і, відбившись від нього та пройшовши крізь дзеркало, потрапляє в об'єктив фотоапарата. На знімку буде зображено об'єкт, освітлений вертикально.

Схема 8. Схема фотографування з вертикальним освітленням об'єкта.

Якщо різні ділянки речового доказу по-різному відбивають світло (наприклад, одна ділянка відбиває світло дифузно, а інша — спрямовано), позитивні результати можна отримати при фотографуванні з вертикальним освітленням. Такі умови освітлення створюються за допомогою opak-ілюмінатора, а також із застосуванням напівпрозорого дзеркала або скляної пластинки. В останньому випадку дзеркало (пластинка) розміщується під кутом 45° над об'єктом, що фотографується, між ним і фотоапаратом, який встановлюється так, щоб оптична вісь його об'єктива була перпендикулярною об'єкту зйомки. Джерело світла розташовується таким чином, щоб світловий потік розповсюджувався паралельно до об'єкта і потрапляв на дзеркало. Тоді частина променів світла, відбившись від

Найважливіше місце в дослідницькій фотографії посідає *спосіб зміни кольорних контрастів, або кольороподіл*. Сутність цього способу полягає в спотвореній передачі яскравості ділянок кольорових об'єктів за допомогою світлофільтрів. Не видимі простим оком кольорні відмінності об'єктів реєструються тому, що світлофільтри дозволяють змінити спектральний склад світлового потоку, який відбивається від досліджуваного об'єкта, а тому на фотознімку цей об'єкт виглядає не так, як при його огляді простим оком.

Більшість предметів, що оточують нас, мають який-небудь кольорний відтінок. Колір об'єкта визначається його оптичними властивостями, тобто вибірковим поглинанням, пропусканням і відбиванням променів різних ділянок спектра, а також здатністю наших очей сприймати те чи інше випромінювання. Зона випромінювання, що сприймається нашим зором, перебуває в межах довжини світлових хвиль від 390 до 760 нм (нанометр = 1:100000000 м) з максимумом спектральної чутливості в області жовто-зеленої ділянки. За цими межами знаходяться невидимі зони спектра: з довжиною хвилі до 390 нм — ультрафіолетові, з довжиною хвилі понад 760 нм — інфрачервоні. Видиму частину спектра умовно поділяють на такі кольори: червоний, оранжевий, жовтий, жовто-зелений, зелений, голубий, синій, фіолетовий.

Людина може розрізнити набагато більшу кількість кольорних тонів. Водночас, вона не відрізняє окремі компоненти в суміші випромінювань. Наприклад, жовті промені з довжиною хвилі 560 нм у суміші з червоними з довжиною хвилі 660 нм сприймаються як оранжеві з довжиною хвилі 610 нм. Неважко зрозуміти, що, розглядаючи написи або окремі штрихи, плями тощо, які уявляються нам однаковими, крізь світлофільтр, який пропускає певні ділянки світлових хвиль у відповідних межах, можна диференціювати ці об'єкти за кольорними ознаками.

Крім того за допомогою світлофільтрів можна виявляти невидимі або слабковидимі кольорні відтінки на певному фоні, наприклад, плями крові на темному матеріалі.

У дослідницькій фотографії використовуються такі світлофільтри: УФС — ультрафіолетові (С — скляний), ФС — фіолетові, СС — сині й голубі, СЗС — синьо-зелені, ЗС — зелені, ЖЗС — жовто-зелені, ЖС — жовті, ОС — оранжеві, КС — червоні, ІКС — інфрачервоні, ПС — пурпурні, НС — нейтральні, ТС — темні, БС — безколірні.

При фотографічному дослідженні речових доказів керуються таким правилом: щоб послабити колір, який заважає сприйняттю деталей об'єкта, необхідно застосувати світлофільтр того ж кольору; якщо ж певний колір необхідно зробити більш чітким, посилювати його, слід користуватися світлофільтром додаткового кольору до того, який ми посилюємо.

Додатковими кольорами називаються такі, які при змішуванні дають окові відчуття білого світла (теоретично). Такими кольорами, наприклад, є фіолетовий і жовто-зелений, синій і жовтий, зеленувато-синій і оранжевий, синьо-зелений і червоний, зелений і пурпурний.

Користуючись «тряндою» кольорів, можна легко знаходити основні й додаткові кольори, які розташовуються один напроти другого.

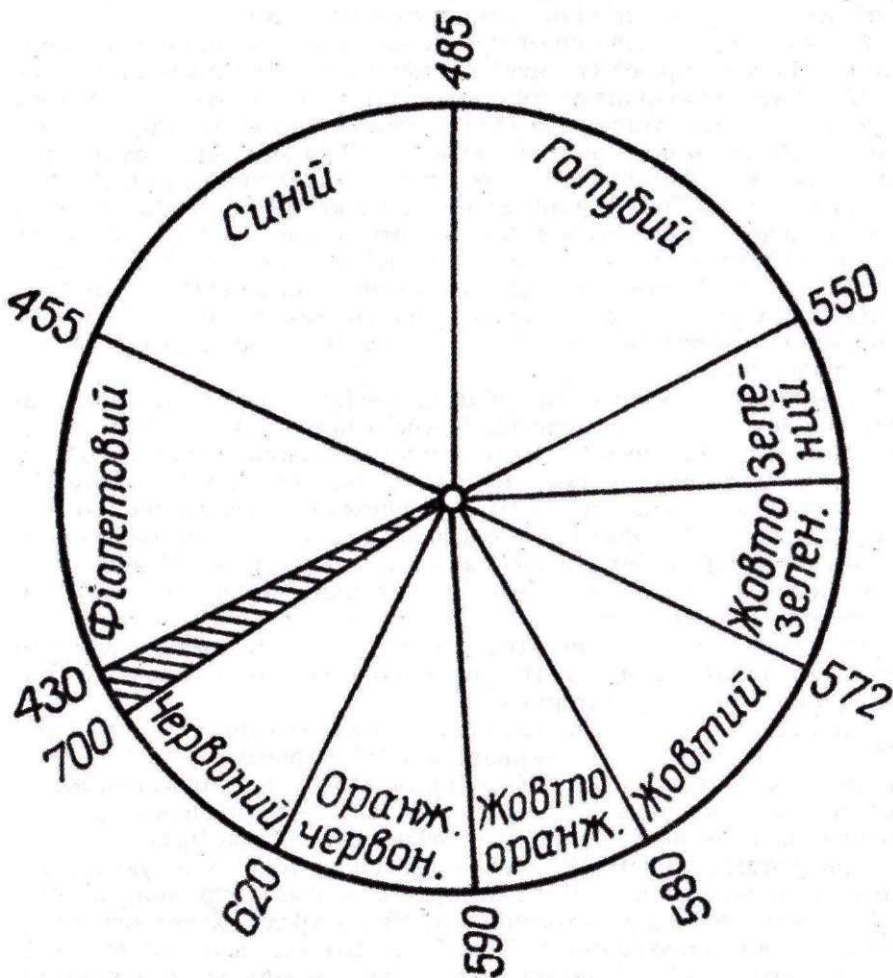

Схема 9. «Трянда» кольорів.

Для ілюстрації можна навести такий **приклад**: нам необхідно виділити слабковидиму пляму крові на світлій тканині. У цьому випадку необхідно взяти чорно-білий негативний матеріал, чутливий до червоної зони спектра («Панхром»), і світлофільтр кольору, розташованого напроти кольору об'єкта, що виділяється (зелений).

Спосіб фізико-хімічної зміни контрастів полягає в тому, що недоброякісні знімки (негативи) за спеціальними технологіями піддаються виправленню, залежно від ситуації, або шляхом їх посилення, або послаблення, або гармонізації.

Виправлення слабких зображень або виявлення дуже мало видимих ознак речових доказів, наприклад згаслих рукописних текстів, може бути здійснено шляхом контрастипування. Даний прийом полягає в тому, що з первинного негатива виготовляється позитив на прозорому фотоматеріалі (діапозитив), а потім з останнього знову друкується негатив. Цей цикл накопичення корисного фотографічного сигналу може бути повторений кілька разів до прийняттого підсилення зображення.

Велике місце в дослідницькій фотографії посідає **метод зйомки в невидимих променях**. Сенс застосування невидимих променів спектра для дослідження речових доказів полягає в тому, що ці промені по-іншому поглинаються об'єктами, відбиваються ними і проходять крізь них, ніж промені видимої зони, що дозволяє виявляти такі деталі, які в звичайних умовах виявити не вдається.

Зйомка в інфрачервоних променях. Для прочитання залитих, замазаних, заклеєних текстів, встановлення дописок, виявлення слідів попередньої підготовки для створення підроблених підписів (наприклад, за допомогою копіювального паперу), для виявлення ознак близького пострілу, особливо на темних поверхнях, здійснюється фотографування в інфрачервоних променях. Ця зйомка проводиться за природного або штучного (лампи нажарювання) освітлення на фотоплівку «Инфрахром» із застосуванням світлофільтрів ИКС. Можна також використовувати світлофільтри ЖС, які пропускають крім жовтих інфрачервоних променів, а фотоматеріали інфрачервоної сенсibilізації нечутливі до променів жовтої зони спектра.

На практиці можна застосувати як джерело інфрачервоного випромінювання електронний фотоспалах, закритий чорним фільтром, який використовується для захисту очей електрозварювальника. У цьому випадку застосовують плівку «Инфрахром», а зйомку проводять без світлофільтра.

Зйомка в ультрафіолетових променях проводиться для виявлення в документах слідів витравлювання та встановлення витравлених текстів, прочитання невидимих текстів, виявлення на текстильних тканинах плям і слідів тощо.

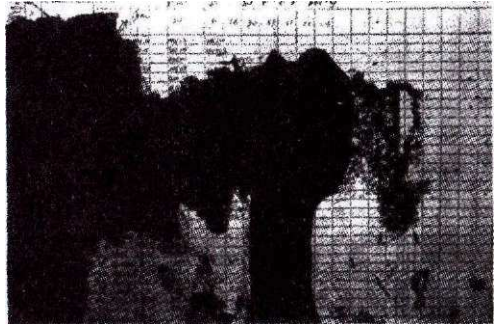

Фото 17. Звичайний знімок залитого чорнилом документа,

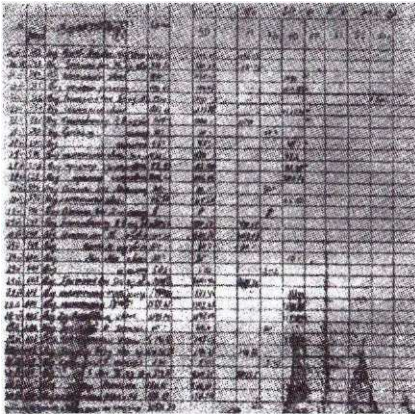

Фото 18. Той самий об'єкт, сфотографований в інфрачервоних променях.

Фото 19. Документ з витравленим текстом.

Фото 20. Той самий документ, сфотографований в ультрафіолетових променях.

З використанням ультрафіолетових променів проводяться два види зйомки: фотографування ультрафіолетової люмінесценції і фотографування у відбитих ультрафіолетових променях.

Як джерело ультрафіолетових променів в обох випадках використовується ртутно-кварцева лампа або УФА (УФО). На ртутно-кварцеву лампу ставиться ультрафіолетовий фільтр. Для фотографування люмінесценції, збудженої ультрафіолетовими променями, на об'єктив фотоапарата слід ставити світлофільтр кольору, додаткового до кольору люмінесценції.

Зйомка у відбитих ультрафіолетових променях виконується за допомогою джерела світла, що має багато ультрафіолету, а на об'єктив ставиться світлофільтр УФО.

У процесі розслідування може виникнути необхідність у вивченні деталей об'єкта, розміщених всередині нього. У таких випадках об'єкт треба просвітити рентгенівськими променями в обладнаній лабораторії. При огляді зброї, боеприпасів, замків, а також предметів, призначення яких невідоме, бажано провести рентгенівську зйомку, оскільки лише так у цілій низці випадків можна розв'язати багато питань, пов'язаних із зберіганням, транспортуванням та дослідженням цих речових доказів. Об'єкт зйомки розташовується під трубкою рентгенівського апарата на спеціальній касеті з рентгенівською плівкою «Х» або «ХХ» (односторонній або двосторонній полив). Замість касети можна використовувати конверт з непрозорого чорного фотографічного пакувального цупкого паперу.

За такою самою схемою для просвічування масивних металевих предметів (пістолет, амбарний навісний замок тощо) використовують жорстке у-випромінювання *радіоактивних ізотопів*, наприклад ізоотопу тудію Ti^{170} . Для вимірювання понадтонких об'єктів можна використовувати м'яке р-випромінювання, наприклад, ізоотопу кальцію Ca^{45} .

Важливе місце у дослідницькій фотографії посідає **метод мікрофотозйомки** — фотографування об'єктів через мікроскоп або за допомогою спеціальних мікрофотооб'єктивів. Фотографують сліди рук, відтиски печаток і штампів, рукописні тексти, підписи для порівняльного дослідження із збільшенням $A=5\times$, сліди на кулях, гільзах, сліди розрізу, розрубу ТОЩО — із збільшенням $10-30\times$, волокна, мікротраси, біологічні об'єкти, мікроскопічні включення у фарбі, пилу, рідині — $200-1200\times$. Існує багато моделей мікрофотоустановок і мікрофотонасадок, наприклад універсальна установка ФМН-2, насадка МФН-2. Зйомка може проводитись на просвіт (прозорі об'єкти), з вертикальним (штрихи, що перетинаються) і кососпрямованим (траси в слідах) освітленням. Можуть, за необхідності, застосовуватись і світлофільтри.

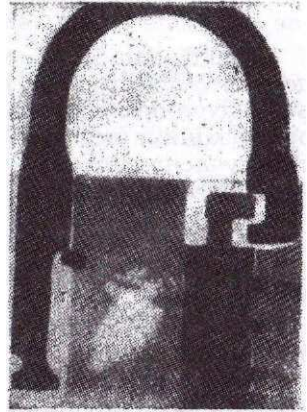

Фото 21. Рентгеновський знімок замка,

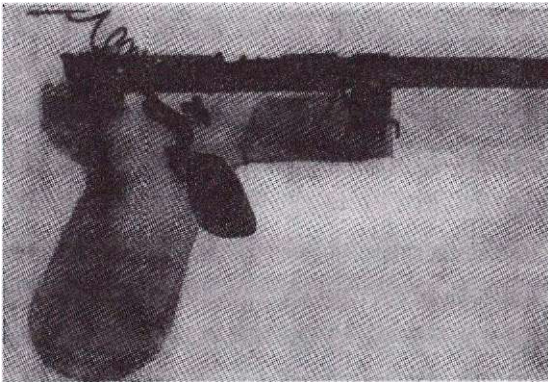

Фото 22. Рентгенограма саморобного пістолета.

Серед методів фотографічного дослідження певне місце посідає **метод фотографічного суміщення**. Він найчастіше застосовується для дослідження куль (суміщення фотознімків розгорток), гільз (суміщення фотознімків слідів патронного упору), слідів розрубу, розрізу, свердління, у випадках встановлення тотожності особи за фотознімками черепа й певної особи, для дослідження у деяких випадках підписів, рукописних і друкованих текстів, відбитків печаток і штампів.

2.4.3. Судовий відеозапис

Передбачена КПК можливість використання відеозапису на досудовому слідстві набуває все більш поширеного втілення в практику розслідування. Відеозапис практично витіснив технічно складну й організаційно недосконалу кінозйомку і разом з фотозйомкою утворює сучасну систему надійної фіксації перебігу та результатів слідчих дій, а також має значну інформаційну цінність у документуванні оперативного-розшукових заходів.

Відеозапис має багато переваг перед іншими видами образної фіксації перебігу і результатів дій слідчого та оперативного працівника:

- дає можливість без спеціальної обробки відразу одержувати результат застосування;

- забезпечує повноту фіксації;

- містить інформацію про динаміку розгортання фіксованої події;

- дозволяє одночасно фіксувати звук і зображення на магнітній стрічці;

- дає можливість візуально контролювати якість і зміст запису відразу ж після його завершення та фрагментарно — під час запису;

- дозволяє під час зйомки через трансфокацію переходити до різних планів зйомки без її переривання;

- забезпечує можливість під час перегляду й демонстрації запису використовувати стоп-кадр;

- дає можливість уповільнити рух кадру при перегляді й демонстрації відеофільму, що дозволяє детально вивчити елементи пересування об'єкта (стробоефект);

- дозволяє багаторазово використовувати відеострічку для запису, стираючи попередній запис.

Застосування відеозапису пов'язано з низкою загальнотехнічних, організаційних, техніко-криміналістичних і тактико-криміналістичних обставин і умов.

Технічні можливості сучасної відеотехніки забезпечують отримання цілком задовільного кольорового зображення навіть за несприятливих умов освітлення без додаткових освітлювачів під постійним контролем якості зображення і звуку. Це тим більше можливо, що багато камер обладнано лампами підсвітки, які вмикаються автоматично. При зйомках у глибоких сутінках і в темряві використання потужних освітлювачів, наприклад автомобільних фар, дозволяє одержати зображення таким, яким воно сприймається простим оком.

В електронних відеошукачах камер відтворюються показання часу запису: рік, місяць, день, година, хвилина, а іноді й секунди і навіть частки секунди. Вони фіксуються автоматично на стрічці й можуть використовуватись як надійне джерело інформації.

Сучасні відеокамери обладнані об'єктивами зі змінною фокусною відстанню (трансфокаторами), кратність яких знаходиться в інтервалі від 4^x до 10^x і навіть до 20^x, а такі камери, як «Панасонік ІУ-М-300ЕЧ» і «Панасонік МУ-М40Е», дають до 100^x збільшення мас-

штабу. Це означає, що, не рухаючись з місця, можна знімати і загальні, і середні, і детальні плани.

Відтворення відеозображення проводиться за допомогою відеомонітора, телевізора, плейера, а для демонстрації зображення в суді слід використовувати лише телевізор, який має кращу якість зображення і звуку, ніж монітор і плейер.

В організаційному аспекті важливо зазначити два моменти. По-перше, зйомка на місці має здійснюватися спеціалістом-оператором під керівництвом слідчого, який дає вказівки щодо точок, напрямків та об'єктів зйомки, а також стосовно зйомочних планів кожного з об'єктів та тривалості зйомки кожного кадру. По-друге, перед зйомкою слідчої дії розробляється сценарний план, або кадр-план, який має забезпечити послідовність зйомки, логічне розчленування відеоматеріалу на окремі етапи, що є вузловими в даній слідчій дії, намітити тривалість зйомки окремих епізодів, методи і види зйомки, продумати приблизний словесний коментар до кожного з епізодів, у всякому разі треба написати вступну частину фонограми, яку слід озвучити на початку зйомки фільму.

При проведенні відеозйомки використовуються традиційні для судової фотографії види і методи, але, безумовно, з новими технічними можливостями. Виконуючи звичайну зйомку місця, не варто тримати довго в статичі певний кадр, оскільки це переобтяжує фільм і знижує його інформативність. Водночас, не слід робити короткі, хоч і послідовні, відеозаписи, оскільки людина якісно сприймає зображення, розуміючи його зміст і сенс та одержуючи можливість для аналізу побаченого, безперервно 8—10 сек. У зв'язку з цим, проводячи панорамну зйомку, з кадру на кадр слід переходити повільно і плавно. Найкраще це робити зі штатива. Орієнтуючу зйомку доцільно за допомогою трансфокатора плавно переводити в оглядову (так званий наїзд), оглядову — у вузлову, а вузлову — в детальну з використанням в останньому випадку масштабу.

Прийняття рішення про застосування відеозйомки при проведенні тієї чи іншої слідчої дії залежить від умов і передбачуваного перебігу конкретної дії. У принципі, доцільно застосовувати відеозйомку при проведенні огляду місця події, слідчого експерименту, перевірки показань на місці, обшуку, допиту, пред'явлення для впізнання, ексгумації.

Під час огляду місця події відеозйомку доцільно застосовувати у справах про крупні аварії, пожежі, порушення правил охорони природи, залізничні та авіаційні катастрофи. У таких випадках орієнтуючу й оглядову відеозйомку слід здійснювати, крім іншого, також з вертольота. При цьому зйомку треба починати негайно, тому що дії пожежників, залізничників, бійців МНС і МВС, спрямовані на спасіння людей і ліквідацію наслідків, можуть істотно змінити обстановку місця події.

Проводячи зйомку, треба коротко і чітко коментувати основні об'єкти, що з'являються в кадрі, особливо коли їх призначення і нормальний стан недостатньо зрозумілі глядачеві (наприклад труби газового розподільника, едерон крила літака, вузол зчеплення залізничних вагонів тощо). У випадках завершення ліквідації руйнувань і

зміни при цьому зовнішнього виду місця події, появи нових деталей в результаті, наприклад, розчистки завалів, разом з повторним оглядом місця події необхідно провести повторний відеозапис, пов'язавши його з попереднім відповідним коментарем.

Зйомку трупів слід проводити із застосуванням правил оглядової та вузлової зйомки двостороннім і хрестоподібним способами. При зйомці наслідків ДТП доцільно зафіксувати крім транспортних засобів полотно дороги й узбіччя від повороту до повороту з невеличкими затримками руху камери на дорожніх знаках.

Досить значне місце у системі слідчих дій належить *слідчому експерименту*. Серед багатьох його різновидів відеозапис доцільно проводити у тих з них, коли необхідно зафіксувати динаміку обставин, що перевіряються. Тут можна виділити такі групи експериментів: а) встановлення можливості здійснити певні дії у даній обстановці; б) встановлення здатності виконати певну операцію у вказаний період часу; в) встановлення можливості виконати певну роботу самостійно; г) встановлення наявності у особи певних навичок.

Залежно від завдань, які вирішуються слідчим експериментом, проводиться відеозйомка з деякими особливостями. Однак кожного разу має бути зафіксована обстановка, в якій проходить експеримент, динаміка події. Можуть бути зняті кадри про дії підозрюваного при спробах проникнути в приміщення, наприклад, через пролом у стіні, за допомогою пожежної драбини, через вікно або кватирку; його можливості самостійно подолати якусь перешкоду чи перемістити деякий важкий предмет; наявність професійних чи злочинних навичок, наприклад уміння перепиляти напилком дужку навісного замка тощо.

Зйомки слідчого експерименту проводяться середніми та крупними планами в суворій послідовності перебігу експерименту і всіх його повторів.

Особливе місце у відеофіксації посідає зйомка ходу *перевірки показань на місці*. У процесі проведення цієї дії за допомогою відеозапису можуть бути застосовані два варіанти фіксації залежно від змісту й характеру дій особи, чий показання перевіряються: рух маршрутом або дії особи на одному якомусь місці. При цьому матеріали відеозйомки набувають особливої доказової цінності, якщо місця, на які вказує особа, збігаються з місцями, де раніше при огляді були виявлені та належним чином зафіксовані які-небудь матеріальні сліди або предмети.

Оскільки перевірка показань на місці звичайно триває значний час, відеозйомку для її фіксації слід проводити епізодично, відбиваючи основні, найбільш істотні моменти, які в спеціальній літературі одержали умовну назву «опорних пунктів», котрі дозволяють об'єктивно зіставляти показання з реальною обстановкою.

Повторення яких-небудь дій спеціально для відеозйомки, як загальне правило, не допускається, оскільки це вносить елементи інсценування, гри, що значно зменшує достовірність отриманих результатів і завжди може поставити під сумнів істинність встановлюваних таким чином фактів при їх оцінці. Однак, якщо за самим змістом слідчої дії допускаються повтори (наприклад неодноразове подолан-

ня особою, чиї показання перевіряються, якої-небудь перешкоди), то слідчий може провести повторну фіксацію на відеоплівку, запропонувавши цій особі повторити свої дії.

У ході фіксації маршруту руху немає необхідності відображати весь шлях. Необхідно зафіксувати початковий момент маршруту від виходу з певного приміщення або від посадки в транспортний засіб, потім знімати зазначені в показаннях особи орієнтири та інші, чітко видимі, об'єкти, які знаходяться на шляху слідування групи і які можуть слугувати додатковими ознаками, що індивідуалізують даний шлях (загальний вигляд і назва вулиці, номери будинків на ній, вказівник доріг, щити з написами, перехрестя, окремі будівлі, споруди, зупинки міського транспорту тощо).

Якщо зйомка здійснюється з транспортного засобу, в кадрі постійно повинна знаходитись особа, показання якої перевіряються (передній план, правий чи лівий бік кадру), а маршрут фіксується через вітрове скло загальними і середніми планами. Біля основних орієнтирів робляться зупинки, і зйомка проводиться статично або панорамним способом. Оператор чи інші члени групи при цьому можуть виходити з транспортного засобу.

Під час руху маршрутом пішки в кадрі повинна знаходитись людина, показання якої перевіряються, яка йде попереду всіх, а також поняті. Це дасть можливість у майбутньому достатньо переконливо визначити хід і характер перевірки показань, що часом дозволяє зняти деякі непорозуміння, які виникають під час слідчої дії (наприклад дії особи під впливом вказівок слідчого).

За допомогою відеозйомки на місці перевірки показань необхідно шляхом панорамування відобразити орієнтири, що оточують це місце, потім провести його огляд, показавши умови проведення цієї дії та розташування учасників, а далі зафіксувати послідовно приміщення, дії та жести особи, показання якої перевіряються. При цьому дії та жести особи повинні бути чіткими і суворо визначеними, такими, що не піддаються різному тлумаченню, — це дозволить успішно використовувати одержані дані в процесі доказування, оскільки дасть можливість зіставляти й пов'язувати їх з даними, одержаними раніше, при проведенні інших слідчих дій. Зйомка ж «взагалі» на маршруті й на місці перевірки показань може виявитись в кінцевому рахунку навіть шкідливою, оскільки легко може посягти сумніви в правдивості показань особи, яка говорила і діяла на місці перевірки неконкретно.

Необхідно зазначити, що, якщо стосовно одних і тих самих обставин перевіряються показання кількох осіб, відеозйомка має сприяти об'єктивному зіставленню одержаних від них відомостей. Для цього у відеофільмах, знятих за їхніми показаннями, повинні бути відображені крім вказаних кожним із них загальні для всіх орієнтири.

Відеозйомка може знадобитись при проведенні *обшуку*. За її допомогою доцільно зафіксувати виявлення та розкривання тайника, момент виймання з нього вмісту і крупним та детальними планами — витягнуті предмети (гроші, цінності, зброя тощо). Така відеострічка дозволяє підкреслити факт навмисності й продуманості дій обшуканих осіб щодо приховування названих предметів. Оскільки

виявлення тайника для оператора може бути неочікуваним, припустимо знову замаскувати тайник, зафіксувати це місце на відеострічку, потім відобразити процес розкриття тайника і далі — в зазначеному порядку. Ця операція має бути ретельно і точно відображена в протоколі обшуку.

Відеозапис під час *допиту* дозволяє поєднати фонозапис і відеофіксацію, відобразивши обстановку, в якій проходив допит, поведінку допитуваного, відповіді на поставлені запитання, зовнішні реакції на запитання, ритм мови, паузи, жести, рівень освіченості, вихованості тощо. Звісно, що всього цього позбавлений протокол допиту, який вибірково передає лише вербальну інформацію, коли жива мова й особливості спілкування замінюються сухим, безбарвним переказом, причому майже завжди на рівні мовної підготовки й лексичного стилю слідчого. Крім того, відеозапис може спростувати заяву допитаного про незаконні методи допиту, які начебто застосовувались до нього для одержання вимушеного зізнання. Корисними можуть виявитись матеріали відеозапису і при оцінці зробленого обвинувачення на досудовому слідстві широкого зізнання у скоєнні злочину, коли він у ході судового розгляду з якихось причин відмовляється від даних раніше показань.

Безумовно корисним є відеозапис під час допиту осіб, які перебувають у тяжкому хворобливому стані, а тим більше — в стані, небезпечному для життя, коли відкладати допит не можна, а чисто вербальний виклад їхніх показань буде надто далеким і за змістом, і за формою від дійсного спілкування.

Бажано проводити відеозапис допиту осіб, коли відчутно утруднюється процес одержання інформації, зокрема під час допиту глухонімих, осіб з дефектами мови, осіб, які не володіють мовою судочинства, а також осіб, стосовно яких призначається психіатрична експертиза. У таких випадках відеозапис дозволить проконтролювати правильність та якість перекладу мови, знаків, жестів, може слугувати корисним матеріалом для експертів — психіатрів і психологів.

Заслужують на увагу рекомендації практиків щодо застосування відеозапису під час допиту малолітніх, оскільки спілкування з ними характеризується своєрідним проявом вербальної інформації й масою невербальних сигналів, що може потребувати спеціального глумачення й пояснення. Крім того відеозапис допиту малолітнього, особливо — потерпілого, може бути вивчений судом без виклику малолітнього у судове засідання з етичних міркувань.

Досить ефективним може бути відеозапис допиту у випадках, коли з тактико-психологічних міркувань дуже ризиковано зводити віч-на-віч допитувану особу, що викриває інших співучасників, з якимось із них, коли існує загроза його вирішального впливу на допитуваного з метою відмови від попередніх показань або дачі неправдивих показань, чи змови співучасників про узгодження показань. У таких випадках слідчому доцільно продемонструвати відеозапис з викривальними показаннями під час допиту іншого співучасника, який вперто заперечує свою участь чи роль у вчиненні злочину.

В особливих випадках відеозапис може бути застосований при *пред'явленні для впізнання живих осіб*. До таких випадків слід від-

нести впізнання підозрюваним або обвинуваченим потерпілого, впізнання за функціональними ознаками, впізнання глухонімим або, більше того, незрячим. На півці треба зафіксувати умови проведення впізнання, момент вибору тим, хто впізнає, місця серед інших учасників впізнання, момент появи особи, яка впізнає, в приміщенні, де проводиться впізнання, дії цієї особи після пропозиції слідчого приступити до впізнання (все це знімається середніми планами з періодичними переходами на крупні плани), дії впізнаного в момент впізнання, окремо — впізнану особу та її характерні ознаки (тут застосовуються крупні й детальні плани). Повторне пред'явлення для впізнання одній і тій самій особі будь-яких об'єктів спеціально для відеозапису не допускається.

Відеозйомка під час *ексгумації* дозволяє зафіксувати всі її етапи, показати вхід на кладовище, найменування останнього, епізодично — шлях до могили, могилу середнім планом і таким самим планом сусідні могили, крупним планом — напис на плиті чи хресті могили і написи на сусідніх могилах. Потім, практично не вимикаючи камери, знімають дії технічних помічників: видалення плити чи хреста, стадії розкопування могили, кришку домовини, очистку землі навколо домовини, заведення канатів, виймання домовини, яку після встановлення її на поверхні знімають з усіх боків крупними планами, щоб показати її стан, наявність чи відсутність пошкоджень. Після цього фіксуються зняття кришки домовини, залишки ритуальних прикрас, звільнення від них судовим медиком обличчя трупа (черепа). Судовий медик дає пояснення своїм діям і коментує стан трупа, а слідчий повідомляє, в який морг для проведення судово-медичної експертизи направлено труп.

2.5. Криміналістичне слідознавство

2.5.1. Поняття і класифікація слідів

Кожна подія минулого, яку ми ретроспективно пізнаємо юридичними засобами, головним чином у вигляді розслідування, обов'язково залишає в навколишньому середовищі різноманітні сліди, виявляючи та розшифровуючи які ми можемо відтворити у нашій уяві цю подію, оцінити її у зв'язках і обумовленостях та прийняти правильне юридичне рішення.

У криміналістиці сліди розуміють у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні сліди — це будь-які матеріальні наслідки події, зміни об'єкта або речової обстановки, а саме: контактні сліди (рук, взуття, знарядь злочину); окремі предмети (залишені, загублені, відокремлені); частини зруйнованих предметів (скалки розсіювача фари, відломок ножа); субстанції (виділення організмів, речовини, нашарування); сліди-предмети (вузли, замки, plombи, швацькі шви, недокурки) тощо. Вивчення й використання в практиці розслідування та доказування всіх слідів складають зміст криміналістичного вчення про сліди, або *криміналістичного слідознавства*.

Сліди у вузькому розумінні являють собою сліди-відображення, що утворюються при безпосередньому контакті принаймні двох об'єктів.

Вивчення такого роду слідів становить галузь криміналістичної техніки, яка одержала назву *трасології* і повністю входить до слідознавства як його складова. У цій главі ми розглянемо, в основному, сліди, які вивчаються трасологією, котра являє собою *систему наукових положень і практичних рекомендацій щодо застосування криміналістичних засобів і прийомів виявлення, фіксації, дослідження й використання контактних слідів з метою ідентифікації слідоутворюючих об'єктів та встановлення інших обставин розслідуваної події*.

Основні положення криміналістичного вчення про сліди ґрунтуються на філософській теорії відображення і теорії криміналістичної ідентифікації, згідно з якими: а) об'єкти матеріального світу за своєю зовнішньою будовою, незважаючи на будь-яку ступінь подібності, є індивідуальними; б) кожний матеріальний об'єкт має системний набір загальних і окремих ознак, які утворюють зазначену індивідуальність, і характеризується досить тривалою стійкістю; в) зовнішня будова матеріальних об'єктів здатна за певних умов адекватно відбиватись на інших об'єктах, утворюючи ізоморфні та гомоморфні моделі, які забезпечують індивідуальну ідентифікацію слідоутворюючих об'єктів; г) відображення в сліді матеріального об'єкта є оберненим (негативним), дзеркальним, яке при порівняльному дослідженні за необхідності легко може бути трансформоване в пряме.

У природі сліди утворюються під впливом фізичних, хімічних або біологічних чинників. Сліди від фізичних чинників, у свою чергу, виникають у результаті механічного або теплового впливу. Трасологія вивчає сліди механічного походження.

Залежно від умов формування сліди можна класифікувати на такі пари: статичні й динамічні, об'ємні й поверхневі, локальні та периферичні, нашарування й відшарування. Сліди можна класифікувати і за іншими критеріями, зокрема: мікросліди й макросліди, видимі, слабковидимі та невидимі тощо.

Крім того, ведучи мову про сліди-відображення, які залишає людина (тварина), очевидно, є підстави відзначити субстанціональні сліди у вигляді виділень і відокремлень організму.

Отже, *статичні* сліди — це сліди, що утворюються при контакті двох об'єктів, коли вони в заключний момент слідоутворення перебувають у стані спокою (статики), наприклад сліди-відбитки пальців рук, коліс автомобіля, підошов взуття тощо.

Динамічні сліди виникають при контакті двох об'єктів, коли вони обидва чи один із них у заключний момент слідоутворення перебували в русі (динаміці). При цьому кожна точка слідоутворюючої поверхні залишає на слідоприймаючій поверхні слід у вигляді траси, а весь слід являє собою сукупність розташованих поруч валиків і борозенок, які є негативним відображенням відповідних борозенок і валиків слідоутворюючого об'єкта. Такими, наприклад, є сліди каналу ствола на вистріляній кулі, розрубів на дереві або кістках, різання на стружках, що утворилися в процесі свердління, тощо.

Об'ємні сліди утворюються, коли при контакті двох об'єктів один із них, більш м'який, деформується під тиском іншого, в результаті

чого слідоутворюючий об'єкт відображається у трьох вимірах, відтворюючи свої загальні й окремі ознаки, форму, розміри, будову поверхні. Такими слідами є сліди взуття і протекторів коліс на вологому ґрунті, знарядь злому — на дереві, зубів — на фруктах, мармеладі, бойка ударника — на капсулі гільзи тощо.

Поверхневі (площинні) сліди утворюються, коли обидва об'єкти, що контактують між собою, або мають практично однакову твердість, або один з об'єктів діє на інший з відносно невеликою силою чи дотично. Необхідно зазначити, що поверхневі сліди також мають третій вимір — товщину або глибину, але ця ознака настільки незначна, що її не враховують. До поверхневих слідів належать сліди взуття на дерев'яній підлозі, слід пальця на папері, губів — на склянці тощо.

При взаємодії об'єктів нерідко в результаті відокремлення часток поверхні одного з них і прилипання їх до поверхні іншого утворюються сліди-*відшарування* та сліди-*нашарування*. Перші — за рахунок зняття слідоутворюючим об'єктом часток речовини, що покриває слідосприймаючу поверхню; наприклад, при контакті пальців руки зі свіжопофарбованою поверхнею частки фарби відшаровуються і прилипають до пальців, а на ділянці контакту відображаються ознаки пальців. Другі виникають за рахунок нашарування часток, які відокремлюються від слідоутворюючого об'єкта, на поверхню слідосприймаючого об'єкта, наприклад: слід забрудненої чорнилом руки на папері, пото-жировий слід пальця на склі, слід протектора на асфальті при виїзді з вологої польової дороги тощо.

Залежно від характеру розташування змін в об'єктах під час контакту відрізняють локальні й периферичні сліди. *Локальні* сліди (від лат. Іосиз — місце) утворюються безпосередньо поверхнею, що контактує, тобто — це практично всі сліди, які входять до нашої класифікації. Наймовірно малу частку від кількості слідів становлять так звані *периферичні* сліди, які утворюються за рахунок змін за межами поверхонь, що контактують. Наприклад, густо забруднені будівельним пилом чоботи, коли в них ходять по чистій підлозі, залишають на ній осип пилу, що точно відтворює конфігурацію підшов. Ідентифікаційне значення таких слідів невелике.

Усі об'ємні сліди та забарвлені поверхневі сліди належать до категорії *видимих*— вони виявляються при звичайному спостереженні. Поверхневі безбарвні сліди можуть бути *слабковидимими* й *невидимими*. Перші виявляються за певних умов, наприклад, пото-жирові сліди на склі можна побачити, оглядаючи їх на просвіт; другі візуально не сприймаються, а для їх виявлення необхідно застосовувати спеціальні реактиви; наприклад, невидимі пото-жирові сліди на папері виявляються за допомогою опилення порошками, або обкурювання парами йоду, або обробкою азотнокислим сріблом, або іншими криміналістичними способами.

Правила та прийоми роботи зі слідами, класифікацію яких наведено, розглядатимемо у відповідних підрозділах цієї та наступних глав підручника.

2.5.2. Сліди рук (дактилоскопія)

Практика розслідування злочинів рясніє випадками використання у доказуванні відбитків пальців рук і долонь, які на місці події залишають зловмисники. Відбитки пальців знаходять застосування також у контрольних та облікових системах, наприклад у реєстрації злочинців, на деяких контрольно-пропускних пунктах, у паспортному обліку тощо. При цьому забезпечується стовідсотковий рівень індивідуальної ідентифікації особи. Більше того, ідентифікація є цілком можливою і за відсутності повних відбитків і навіть невеликих обривків папілярних ліній — з використанням *піроскопії* й *еджеоскопії*, тобто визначення особливостей будови вихідних проток потових залоз у папілярних лініях та конфігурації країв самих папілярних ліній, їх початків і закінчень. Для ідентифікації можуть використовуватись і відбитки окремих ділянок долони (*пальмоскопія*).

Такі унікальні можливості ототожнення людини за відбитками долонних поверхонь рук (і підшов'як) пояснюються трьома обставинами: а) виключною *індивідуальністю* папілярних узорів на фалангах пальців і долонних поверхнях не лише у різних людей, а й у одній людині; б) непохитною *стійкістю* папілярних узорів, які формуються ще в період ембріонального розвитку людини й існують аж до розкладу м'яких тканин тіла після її смерті, закономірно виникаючи і під впливом випадкових чинників індивідуально розвиваючись у внутрішньому шарі шкіри (ендодермі), де утворюються потові залози і пори, а разом з ними й папілярні лінії, потім закріплюючись у мезодермі (середній шар клітин шкіри) і, нарешті, в епідермі (зовнішній шар), який, власне, і відбивається в слідах рук; в) здатністю до *відновлення*, якщо ушкодження шкіри не йдуть глибше мезодерми; якщо ж уражається ендодерма, то папілярні лінії не відновлюються і на місці ураження виникають рубці і шрами, які, до речі, самі по собі мають певне ідентифікаційне значення.

Для зручності описання й проведенім ідентифікаційних досліджень ознаки папілярних узорів поділяються на загальні та окремі (деталі), які у найбільш повному вигляді знаходяться на нігтьових фалангах пальців. Менш інформативними є узорі на середніх та основних фалангах пальців і на долонях. За загальними ознаками узорі поділяють на типи: дугові, петлясті й завиткові. Петлясті, в свою чергу, можуть бути ульнарними й радіальними (від латинських назв кісток передпліччя — *оз ііпагіз* та *оз гасіаііз*).

дуги

петлі

завитки

Фото 23. типи папілярних узорів.

Дуговий узор складається з папілярних ліній, що йдуть від одного краю подушечки пальця до іншого, з різним ступенем крутизни згинаючись посередині у вигляді шатра або утворюючи зовсім полого хвилю. Такі узорі зустрічаються приблизно у 5% випадків від їх загальної кількості.

У **петлястих** узорах папілярні лінії, які утворюють центральну частину, йдуть від одного краю пальця до центру, де круто повертають і йдуть назад до того ж краю пальця, вимальовуючи петлю. Кінці петлі, які складають її відкриту частину і обернені до краю пальця, одержали назву ніжок або гілок петлі, закруглена частина на її вершині — голівки. Петлю обрамляють три потоки ліній, які під нею утворюють фігуру, що нагадує грецьку літеру «дельта» (Д). Ця фігура в дактилоскопії так і називається — дельта. Якщо ніжки петлі спрямовані в бік великого пальця, петля називається радіальною, якщо у бік мізинця — ульнарною. Радіальні петлі становлять приблизно 5% від загальної кількості узорів, а ульнарні — приблизно 60%.

Завитковий узор являє собою сукупність концентричних кіл, овалів, спіралей, клубків зустрічних петель, по боках яких ближче до країв пальця розташовуються дві дельти. Рідко зустрічаються завиткові узорі з трьома дельтами і зовсім рідко — з чотирма.

Загальні ознаки узорів дозволяють розмежовувати відбитки за типами і в разі їх відмінності дійти висновку про відсутність тотожності. Для одержання ж позитивного висновку про індивідуальну тотожність крім збігу загальних ознак необхідним є збіг певної кількісної та якісної сукупності окремих ознак, до яких належать початки та закінчення ліній, злиття та роздвоєння ліній, містки, острівці, гачки, крапки, вічка, пунктири, згини ліній тощо.

Сліди рук утворюються за рахунок виділень поту з потових залоз, розташованих на долонях, та постійного перенесення на долоні жирів при дотиканні до волосся, обличчя, вушних раковин, на яких завжди присутні виділення з жирових залоз. У результаті на поверхнях долонь завжди знаходяться тонкі нашарування суміші поту і жиру.

Фото 24. Окремі ознаки папілярних узорів.

У процесі торкання окремими ділянками пальців і долонь різних предметів пото-жирова речовина в результаті адгезії (прилипання) переходить у вигляді відбитків на ці предмети. Якість відбитків залежить від вологості, температури і структури поверхонь предметів. Чим більша в природних межах вологість повітря і менша температура, тим чіткішими будуть відбитки, і навпаки. Поверхні з дуже дрібнозернистою структурою сприймають пото-жирові нашарування повною мірою, і тому такі сліди найбільш прийнятні для ідентифікації. Такого роду сліди залишаються на полірованих меблях, посуді, склі, дзеркалах, пластмасових виробках, нікельованих або хромованих поверхнях, лакованій шкірі тощо (слабковидимі), на картоні, папері, обструганому дереві (невидимі). На поверхнях з вираженою структурою відображення папілярних узорів погіршується аж до повної непридатності слідів для ідентифікації.

Загальним правилом пошуку і виявлення слідів рук є огляд поверхонь предметів, до яких, судячи з обстановки місця події, могла торкатися особа (можливо, злочинець). Зрозуміло, що це ручки дверей, вікон, сейфів, скло вітрин і прилавків, електродзвоників, шухляди меблів, дверцята шаф, документи, зброя тощо. Видимі (забарвлені) сліди рук виявляються при огляді елементарно. Що ж стосується слабковидимих і невидимих слідів, то для їх виявлення потрібні певні засоби і прийоми.

Слабковидимі сліди доволі легко можна помітити при огляді місця їх ймовірного знаходження під кутом у кососпрямованому проти ока спостерігача освітленні. Проте з виявленими у такий спосіб слідами працювати дуже складно, а тому їх треба зробити видимими й контрастними, для чого вони обробляються спеціальними порошками, які прилипають до пото-жирового нашарування сліду, за допомогою м'яковорсової (колонок, білка) або магнітної щітки, причому на темних поверхнях використовуються світлі порошки (окис цинку, окис свинцю, аргенторат), а на світлих — темні (окис міді, графіт, сажа, магнітні порошки).

Невидимі пото-жирові сліди у місцях їх ймовірного знаходження найкраще виявляються порошками з використанням м'яковорсової або магнітної щітки, а на папері, крім того, шляхом перекочування нагнаного на нього порошку від одного краю аркуша до іншого. На папері також можна виявити сліди рук за допомогою обкурювання його парами кристалічного йоду. У такому разі після появи під дією парів йоду коричневого папілярного узору останній треба негайно сфотографувати за правилами масштабної зйомки, оскільки він досить швидко знебарвлюється.

Наведеними способами можна виявляти пото-жирові сліди, залежно від умов їх перебування в конкретному середовищі, давністю до трьох місяців.

У складних випадках, особливо коли йдеться про старі сліди, обробку поверхонь з невидимими слідами можна здійснити в умовах спеціально обладнаної лабораторії азотнокислим сріблом, або нінгідрином, або алоксаном. Такі сліди можна виявити і шляхом термоважного запылення.

Виявлені порошками сліди необхідно відкопіювати на липку світлу чи темну дактилоскопічну плівку. Для цього з неї знімають прозору захисну плівочку, щільно притискають плівку її липкою поверхнею до сліду і прокочують кілька разів по ній фотографічний гумовий валик, видаляючи бульбашки повітря. Потім плівку акуратно відокремлюють від поверхні зі слідом, знову закривають захисною плівочкою і пришивають до плівки картонну бирку з відповідним написом та підписами слідчого й понятих.

На деяких пластичних матеріалах можуть залишатись об'ємні сліди рук (сургуч, пластилін, волога шпукатурка). Після їх фотографування за правилами масштабної фотографії з них виготовляють зліпки з використанням медичного гіпсу, або легкоплавкого металу, або спеціальних полімерних з'єднань, до яких належать компаунд К-18, паста К, СКТН, Сіеласт.

2.5.3. Сліди ніг і взуття

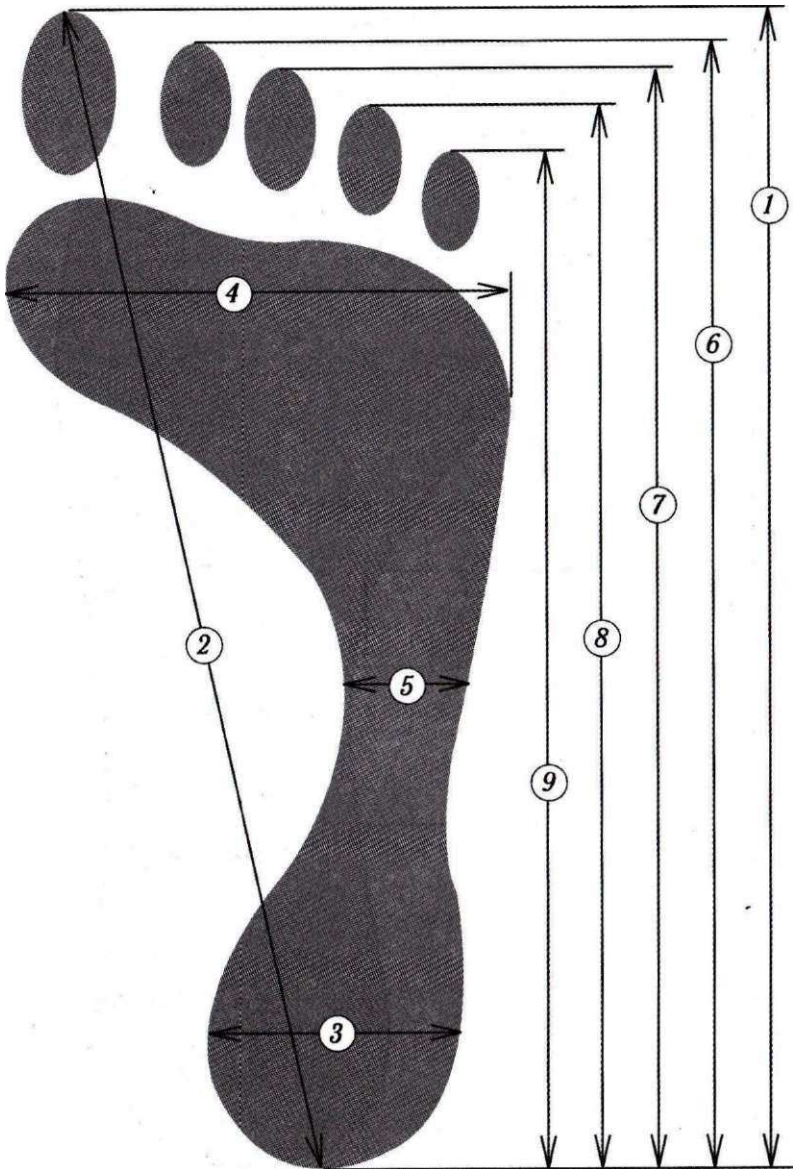
Слідова картина на місці розслідуваної події доволі часто своїм елементом має відображення босих ніг і підшов взуття. Ці сліди, в основному, бувають статичними (відтиски), але можуть бути й динамічними, наприклад, утвореними при ковзанні носка чи каблука по вологому ґрунту або по снігу. Вони також можуть бути об'ємними і поверхневими, видимими й невидимими. Крім того кілька послідовно розташованих відбитків (не менше трьох) утворюють доріжку слідів, яка має певне криміналістичне значення.

Вивчення перелічених слідів дає можливість визначити зріст людини, окремі ознаки ходи, особливості взуття і характер його носіння, напрямок і темп руху, ідентифікувати людину або її взуття.

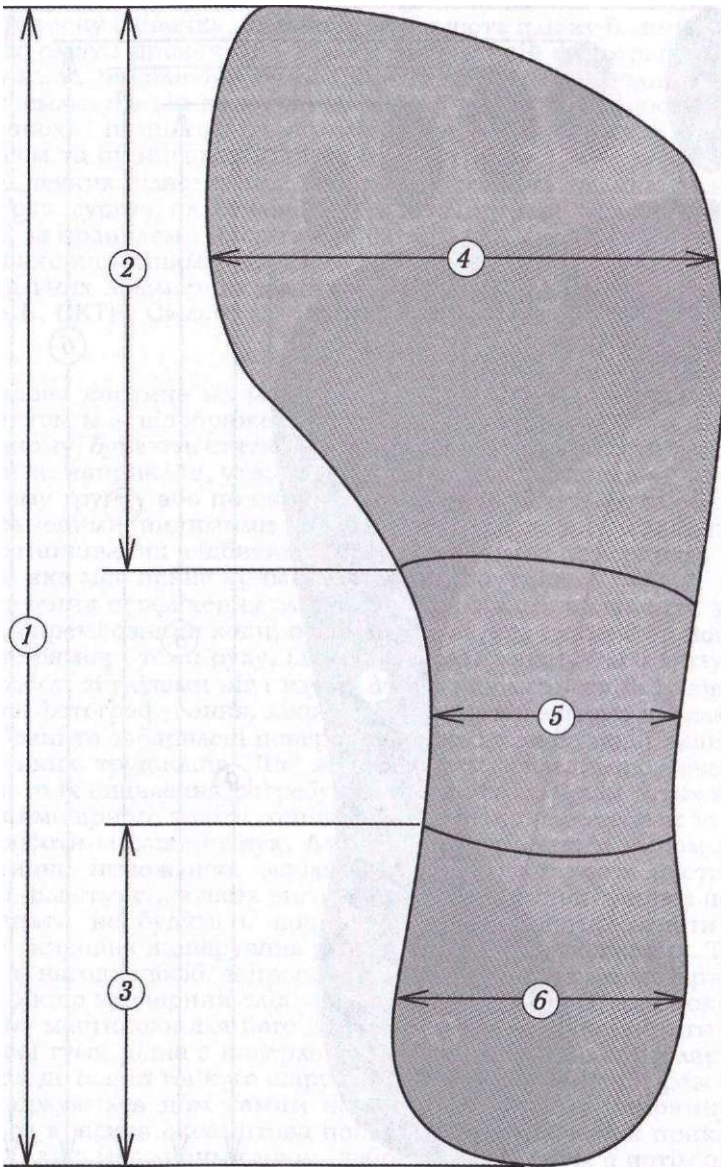
У роботі зі слідами ніг і взуття треба виділяти етапи їх виявлення, опису й фотографування, закріплення та матеріального моделювання.

Об'ємні та забарвлені поверхневі сліди на місці події виявляються без усяких труднощів. Що ж стосується невидимих поверхневих слідів, то їх виявлення потребує певних зусиль. Сліди босих ніг у місцях їх ймовірного знаходження обробляються порошками за методикою роботи зі слідами рук. Але сліди взуття таким чином виявити практично неможливо, оскільки до мікроскопічних часток гуми, шкіри, пластмаси, з яких виготовляються підшови, частки порошоків приліпати не будуть і, водночас, інтенсивно приліпатимуть до безлічі жирових нашарувань різних розмірів і походження, і уг може стати в нагоді спосіб, запропонований американськими криміналістами. Якщо ймовірний слід знаходиться на підлозі, яка покрита лаком або мастикою, для його виявлення можна використати шматок листової гуми, одна з поверхонь якого попередньо обробляється наждаком до появи тонкого шару ворсинок, які у кінцевій фазі обробки пригладжуються цим самим наждаком в одному напрямку. Утворюється красива оксамитова поверхня, яку без зсувів прикладають до ділянки з можливим слідом, добре притискають, а потім акуратно відокремлюють від підлоги. На темному фоні добре відображаються контури, розміри і морфологічні особливості рельєфу підшви взуття.

Виявлені сліди ніг і взуття мають бути описані й ретельно виміряні. Параметри вимірювань слідів босих ніг, підшов взуття та доріжки слідів показано, відповідно, на схемах 11, 12 і 13.

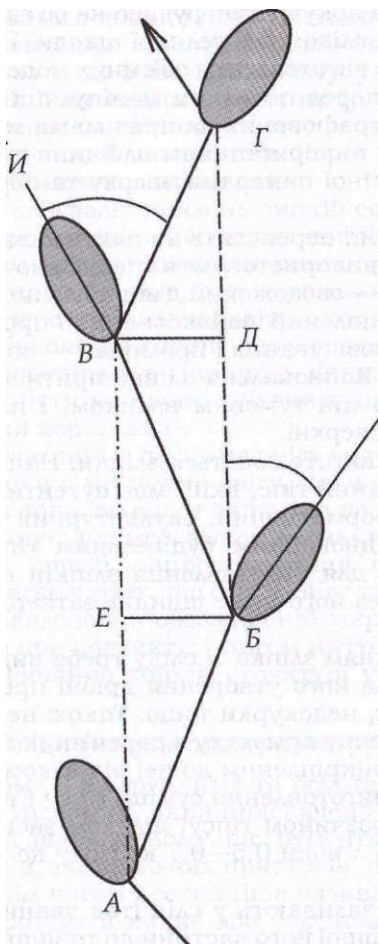

Схема 11. Параметри вимірювання сліду босої ноги: 1 — довжина стопи; 2 — діагональ стопи; 3 — ширина п'яти; 4 — ширина плюсна; 5 — ширина підйому; 6—9 — довжина стопи від II, III, IV, V пальців.

Схема 12. Параметри вимірювання сліду підшви взуття: 1 — довжина підшви; 2 — довжина підметки; 3 — довжина каблука; 4 — ширина підметки; 5 — ширина проміжної (геленочної) частини; 6 — ширина каблука.

Схема 13. Вимірювання доріжки слідів:

- АВВГ — лінія ходьби
- АВ (ВГ) — довжина правого кроку
- БВ — довжина лівого кроку
- БЕ — ширина правого кроку
- ВД — ширина лівого кроку
- ДБС — кут розвороту правої стопи.
- ГВИ — кут розвороту лівої стопи.

При фіксації та вилученні слідів переваїу треба віддавати їх приданню до справи в натурі. На жаль, це вдається зробити далеко не завжди, хіба що стосовно поверхневих слідів на відокремлених предметах (наприклад на аркуші паперу) або на об'єктах, від яких можна відділити частину зі слідом без великої шкоди. В основному ж доводиться вдаватися до виготовлення об'ємних моделей або копіювання.

У всіх випадках перед початком маніпуляцій зі слідами кожен з них має бути сфотографований за правилами масштабної фотографії з максимальним використанням площини кадру, а доріжка слідів — способом лінійної панорами зверху та перспективно — в напрямку руху.

Сліди-нашарування переносять на дактилоскопічну плівку відповідного кольору або використовують спеціально підготовлений, а перед використанням — зволожений для набухання желатини фотопапір: засвічений, проявлений, зафіксований і промитий — чорний та зафіксований без засвічування і промитий — світло-жовтого або зеленуватого кольору. Копіювальна плівка притискується до сліду, робиться прокатка по ній гумовим валиком, і плівка акуратно відокремлюється від поверхні.

З об'ємних слідів виготовляються зіпкки. Найкращим матеріалом для цього є напівводний гіпс, який має аутентичні назви — медичний, хірургічний, формовочний, скульптурний ($2\text{CaSO}_4 \cdot \text{H}_2\text{O}$). Його не слід плутати з двоводним будівельним гіпсом — алебастром ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$), який для виготовлення зіпків використовувати не рекомендується через його дуже швидке затвердіння (схвачування) — 3—5 хвилин.

Перед виготовленням зіпкка зі сліду треба видалити пінцетом занесені до нього після його утворення дрібні предмети — листочки, гіллячки, соломинки, недокурки тощо. Також необхідно підготувати поздовжню й поперечну арматуру з дерев'яних скалок або гіллячок і картонну бирку з прикріпленим до неї відрізком шпагату. Останній етап підготовки — виготовлення суміші гіпсу і води (її часто неправильно називають розчином гіпсу) шляхом засипання з постійним помішуванням в 0,5 л води 0,5—0,7 кг гіпсу до утворення сметано-подібної маси.

Одержану суміш заливають у слід (так званий *наливний спосіб*), починаючи з найглибшої його частини до товщини приблизно 10 мм. Потім на цей шар суміші укладають арматуру, кінець шпагату від бирки і заливають рештою суміші. Гіпс у зіпкку схвачується повністю за час до 30 хв., виділяючи тепло і збільшуючись в об'ємі на 1%, що сприяє найбільш повному відображенню в зіпкку всіх деталей сліду. Наступна операція — вилучення зіпкку з ґрунту. При цьому на бирку заносяться всі необхідні дані про місце і час вилучення та підписи слідчого й понятих, а зіпкок вміщується в пакет без відмивання його від часток ґрунту, що прилипли до нього. справа в тому, що в майбутньому може виникнути необхідність у проведенні ґрунтознавчої експертизи, якщо на взутті, вилученому у підозрюваного, будуть виявлені частки ґрунту.

Якщо слід не досить глибокий, його перед заливкою оточують валіком з навколишнього ґрунту або бордюром, виготовленим з картонної полоси.

Якщо сліди знаходяться повністю або частково під невеликим шаром води, використовується *насіпний спосіб* виготовлення зіпків, для чого в слід засипають до 5 мм сухого гіпсу, укладають арматуру і насипом покривають її ще одним шаром гіпсу. Коли сухий гіпс виступає над поверхнею води, цю виступаючу частину крізь марлю поливають водою до повного її зволоження. Через 30 хв. зіпок можна вилучати за наведеними вище правилами.

У випадках, коли слід залишився на сипкій основі (пісок, цемент, борошно, курна дорога), його необхідно закріпити запиленням з пульверизатора яким-небудь розчином (шелак у спирті, целулоїд в ацетоні, цукровий сироп на воді, гас, аерозольний лак для волосся тощо) — розчинник через деякий час звітрюється, а слід покривається досить міцною плівкою або кіркою, що унеможливає його руйнування під час заливки гіпсовою сумішшю. Консистенція останньої у таких випадках має бути меншою, ніж звичайна. Криміналісти називають її «гіпсовими вершками».

Для виготовлення зіпків зі слідів на снігу воду для гіпсової суміші охолоджують, кидаючи в неї жмені снігу, поки він не перестане танути. Вигорнувши з води залишки снігу, що не розтанули, виготовляють «гіпсову сметану» і роблять зіпок наливним способом. Можна також використати спосіб, запропонований шведськими криміналістами, який полягає в тому, що слід у снігу заливають по паперовому жолобку розплавленою в обезжиреній жерстяній банці черенковою сіркою. Сірка при контакті зі снігом миттєво кристалізується і завдяки своїй надзвичайно тонкій структурі утворює прекрасний відбиток.

2.5.4. сліди знарядь злому й інструментів

Сліди знарядь злому й інструментів та робота з ними являють собою окремий розділ трасології, який присвячено дослідженню різних механічних слідів від знарядь злому, інструментів, виробничих механізмів, а також замків, замикальних пристроїв, пломб тощо. Цей розділ трасології останнім часом все частіше називають *механоскопією*.

Під зломом слід розуміти повне або часткове руйнування замкального пристрою, замка, пломби, дверей, вікна, стіни, стелі, підлоги, дверцят шафи, сейфа з метою проникнення до закритого сховища (жилого й нежилого приміщення, шафи, сейфа, сундука, чемодана).

За походженням і цільовим призначенням знаряддя злому поділяються на три нерівновеликих види: а) спеціально виготовлені й призначені для злочинних цілей, наприклад «фомка», «гусяча лапа», «балерина», «уїстіті», «відмичка» тощо; б) інструменти й пристосування, що мають загальнотехнічне застосування, наприклад лом, кліщі, пасатижі, склоріз, стамеска, ножівка, напилек тощо; в) випадкові предмети, що опинилися на місці злочину, наприклад шматок труби, ПЛАЗНИЙ прут, булижник тощо.

Залежно від знаряддя злому й механізму слідоутворення можна виділити такі сліди:

— сліди *натискування*, що утворюються при віджиманні ломиком, «фомкою», рукояткою кліщів тощо рухомих елементів замкнених сховищ — дверцят шафи, хатніх дверей, шухляди столу. На поверхні перешкоди залишається неглибокий вдавлений слід, який повторює конфігурацію робочої частини знаряддя та містить відбиток її дрібних деталей;

— сліди *удару*, що виникають у результаті сильних і різких дій на об'єкт для його руйнації міцними і важкими предметами — ломом, кувалдою, молотком тощо. На слідоприймаючій поверхні утворюється досить чіткі статичні сліди, які відображають особливості робочої частини предмета;

— сліди *тертя, ковзання* утворюються під час натискування або удару, коли в кінцевий момент слідоутворення кінчик знаряддя продовжує рухатись. При цьому виникають сліди у вигляді систем валиків і борозенок (трас), які адекватно відтворюють рельєф крайнього ребра робочої частини знаряддя злому;

— сліди *різання* є наслідком дії на поверхню об'єкта леза ножа, сокири, тесака, ножиць, у результаті чого утворюється динамічний відбиток знаряддя різання — мікрорельєф у вигляді неповторної системи трас. Такого ж роду сліди утворюються в результаті *стругання* рубанком, фуганком, шерхебелем, фальцгебелем, шпунтубелем, зензубелем тощо;

— сліди *пиляння* виникають внаслідок дії на дерев'яні, металеві, пластмасові предмети зубчиків різноманітних пилок (ножівки, лучкової, дворучної, дискової) та насічок напилоків. Ці сліди дають можливість встановлювати родові ознаки знаряддя, а для індивідуальної ідентифікації вони, як правило, непридатні;

— сліди *свердління* залишаються на перепонах під дією свердел різного діаметра, які дозволяють, обертаючись навколо своєї поздовжньої вісі і поступово знімаючи ріжучою кромкою шар за шаром матеріал перепони, утворювати отвори. Свердла приводяться в дію ручним або електричним дрилем. Для свердління отворів у дереві крім звичайних свердел можуть використовуватись перове свердло, перовий чи ложковий бурави, що приводяться в дію дрилем або коловоротом. У всіх випадках ідентифікаційне значення мають сліди робочих кромek інструментів на стружках, а отвори можуть дати інформацію лише про тип і розміри інструмента.

Сліди знарядь злому ретельно вимірюються, описуються, фотографуються за правилами масштабної зйомки та, по можливості, вилучаються разом з предметами або їх частинами. За неможливості такого вилучення виготовляються зіпмки з пластиліну, гіпсу, синтетичних спеціальних паст К, У-4, СКТН, зуболікарських зіпчонних мас.

На вертикальних поверхнях гіпсові зіпмки виготовляють за допомогою цупкої картонної коробки від сигарет, відділивши від неї кришку й одну з широких бокових стінок. Гіпсова суміш заливається зверху в притиснуту до поверхні зі слідом коробку. Сліди на штукатурці попередньо необхідно закріпити розчином силікатного клею у воді, який після випаровування води утворює міцну кірку.

Ідентифікація знарядь злому проводиться шляхом порівняльного дослідження слідів з місця події та експериментальних слідів, залишених знаряддями, що перевіряються.

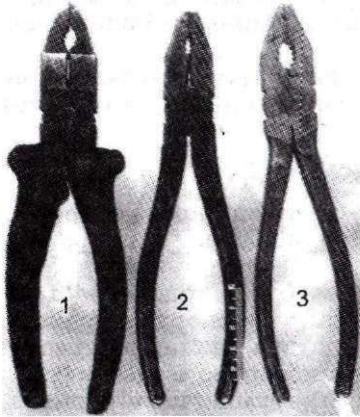

Фото 25. Вилучені у підозрюваного пасатижі.

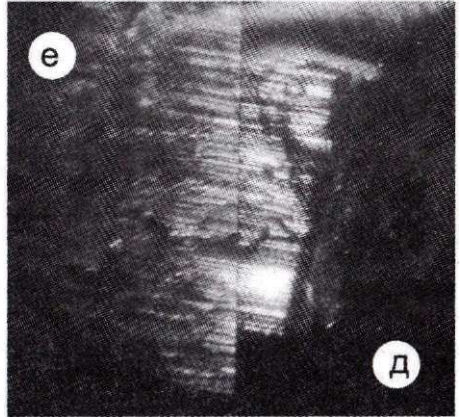

Фото 26. Суміщення трас в сліді перекусу дроту на місці події та в експериментальному сліді, залишеному об'єктом 1.

Особливе місце в криміналістичному дослідженні знарядь злому посідають замки і пломби. За конструкцією **замки** поділяються на найпростіші снічові (в основному меблеві), сувальдні, циліндрові, шифрові; за способом кріплення — замки навісні, прирізні (кріпляться зсередини рухомої частини входу до сховища), врізані, або внутрішні (кріпляться у заглибленні, що відповідає формі й розміру замка, в торці дверей чи шухляд).

У всіх випадках мета злому замка полягає у втраті ним властивостей замикання шляхом перепилювання, перекусу або виривання з гнізда дужки, віджимання з виведенням ригеля з гнізда, розсвердлення циліндрового чи цифрового обладнання. Залежно від механізму злому на місці події можна виявити сліди натискування, удару, ковзання, а також ошурки і стружки.

Замки можуть відкриватися також з використанням підроблених і підібраних ключів або відмичок. Названі предмети залишають динамічні сліди на внутрішній площині задньої стінки замка, на снічі й сувальдах, які цілком придатні для ідентифікації предметів відмикання.

Об'єктами трасології є також **пломби**, які навішуються на двері сховищ, вагонів, контейнерів, на коштовні хутра, килими тощо. Пломби виготовляються із свинцю, жерсті, алюмінію, пластмас і кріпляться через внутрішні отвори за допомогою сурої нитки або дроту та обжимаються пломбінром, який залишає на пломбі відтиск з певними знаками (літерами, цифрами, символами).

Криміналістичний інтерес становлять пломби, відкриті зловмисниками і знову закриті за допомогою якогось пломбірера або плоскогуб-

ців. Зрозуміло, що такі маніпуляції роблять особи, які мають доступ до цінностей, вилучають їх і намагаються приховати факт проникнення. При огляді пломб можна виявити сліди повторного обжимання, сліди розширення отворів, крізь які протягувалась нитка або дротина, склеювання або скручування нитки, подряпини та інші пошкодження.

Ідентифікація знарядь злому замків і пломб проводиться за загальними правилами суміщення слідів ковзання або зіставлення слідів відтисків.

2.5.5. СЛІДИ транспортних засобів

Сліди транспортних засобів у загальному вигляді можна охарактеризувати як сліди, що відображають зовнішню будову окремих частин цих засобів.

Усі сліди цього типу можна поділити на: а) сліди ходової частини засобу (коліс, гусениць, лиж); б) сліди частин транспорту, що виступають (кузова, бампера, облицювання радіатора), на інших предметах; в) предмети, що відокремились від транспортного засобу (частки фарного скла, фарби, дерев'яного кузова); г) сліди, що утворились на транспортному засобі в результаті контакту (різні пошкодження, нашарування); ґ) речовини, які не є об'єктами трасології, а досліджуються в експертизі матеріалів і речовин (хімічні, фізико-хімічні та біологічні дослідження).

Сліди ходової частини виникають у результаті поступально-обертального руху колеса як статичні сліди *кочення* та за повного блокування коліс у процесі гальмування — як динамічні сліди *ковзання*. Ці сліди можуть бути об'ємними і поверхневими. У всіх випадках можлива індивідуальна ідентифікація ходових частин транспортних засобів, особливо за слідами кочення. Тут має місце випадок опосередкованого ототожнення транспортного засобу за відбитками його коліс, якщо ці колеса не замінено, що обов'язково треба перевірити слідчим шляхом.

Крім задач ідентифікації дослідження слідів транспортних засобів дозволяє вирішувати діагностичні задачі: встановлювати напрямки руху, факт гальмування, зупинки тощо. Сліди різкого гальмування утворюються у процесі руху юзом у вигляді темних полос на твердому покритті або довгих борозен шириною за розміром протекторів шин — на ґрунті. Виходячи з характеру і довжини полоси гальмування можна дійти висновку про швидкість руху транспортного засобу перед початком гальмування.

Напрямок руху можна визначити за деякими елементами слідів, а саме:

— рисунок протектора «ялинка» відкритим кутом повернутий у бік руху;

— краплі рідини (мастило, вода, гальмівна рідина), що падають під час руху, мають грушоподібну форму і гострими кінцями обернені в бік руху;

— на дорогах з твердим покриттям у випадках переїзду калюж, ділянок із сипкими речовинами (пісок, цемент тощо) у напрямку руху залишаються сліди вологи, пилу, які поступово сходять нанівець;

— під час проїзду через ділянки дороги із сипким ґрунтом частки ґрунту розташовуються з обох боків сліду від колеса у вигляді віяла, загострена частина якого спрямована в бік руху;

— вдавнений колесом у ґрунт камінець залишає у сліді зазор з боку, протилежного напрямку руху;

— у випадках переїзду колесами гіллячок, соломинок, щепок останні будуть зламані, а їх кінці обернені в напрямку руху.

ч \ \ \ \ \ ^

7 T 7 T T 7

пил, пісок

зсув каменя

прути, тріски, гілки

бризки мастила, пального

горбочки пилу

Схема 14. Встановлення напрямку руху транспортного засобу.

На місці дорожньої події часто залишаються уламки зовнішніх дзеркал заднього виду, додаткової бокової фари, антени, бампера тощо. За цими уламками можна встановити модель (марку) автомобіля, а також визначити, від якого конкретно автомобіля вони відокремились.

Частини автомобіля, що виступають, утворюють під час зіткнення, наїзду на людину або контакту з об'єктами зовнішньої обстановки (стовпами, деревами, загорожею тощо), переїзду через тіло людини сліди-відображення. Сліди контактної взаємодії з успіхом використовуються для встановлення транспортного засобу, що зник з місця події, а також для реконструкції перебігу й результату дорожньо-транспортної події. Особливу увагу варто приділити пошуку пар відповідних один одному слідів на різних транспортних засобах, що зіткнулися, або на транспортному засобі та інших об'єктах, які контактували під час події.

Сліди транспортних засобів мають бути ретельно виміряні, описані в протоколі, сфотографовані максимально можливим крупним планом, а з деяких виготовлені зліпки або відбитки. Сліди протекторів, лиж, гусениць фотографуються способом лінійної панорами.

Об'ємні сліди фіксуються гіпсом за правилами копіювання слідів ніг, але з використанням значно більшої кількості гіпсу. Поверхневі сліди можуть фіксуватись описаними вже способами за допомогою зволоженого фотопаперу або прошкуреної листової гуми. Сліди на картоні, папері, фанері, дошках, одязі потерпілого вилучаються в натурі.

2.5.6. Інші контактні сліди

Сліди рукавичок. Оскільки відомості про високе доказове значення відбитків пальців одержали широке розповсюдження, зловмисники як захист від майбутнього викриття почали використовувати рукавички. Проте й сліди, залишені шкіряними, трикотажними, тканинними рукавичками, можуть виявитись такими ж цінними, як і відбитки пальців, а тому їх необхідно ретельно оглянути й зафіксувати всіма належними засобами.

Сліди рукавичок, хоча й менш чіткі, ніж залишені голими руками, можна виявити на гладеньких поверхнях, зокрема на лакових покриттях меблів, склі, посуді, дверних, віконних, меблевих ручках, електролампочках. У слідах шкіряних рукавичок відбиваються узор шкіри, зморшки, тріщини, дефекти, що виникли в процесі носіння. Від трикотажних і тканинних рукавичок в слідах залишаються родові ознаки матеріалу, вид переплетення, дефекти тканини, сліди ушивання, а також особливості швів з оригінальним сходженням ниток у місці зшивання.

Для проявлення відбитків найкраще користуватися магнітною щіточкою і відповідного кольору порошками з наступним перенесенням відбитку на дактилоскопічну плівку, але треба, по можливості, вивчати предмети з відбитками в натурі. При цьому слід мати на увазі, що під час тривалого носіння підкладка шкіряних рукавичок, тканинні та трикотажні рукавички вбирають у себе виділення з шкіри рук. Якщо злочинець залишив рукавички на місці події чи поблизу від нього, вони можуть стати об'єктом ототожнення особи на підставі аналізу потових виділень.

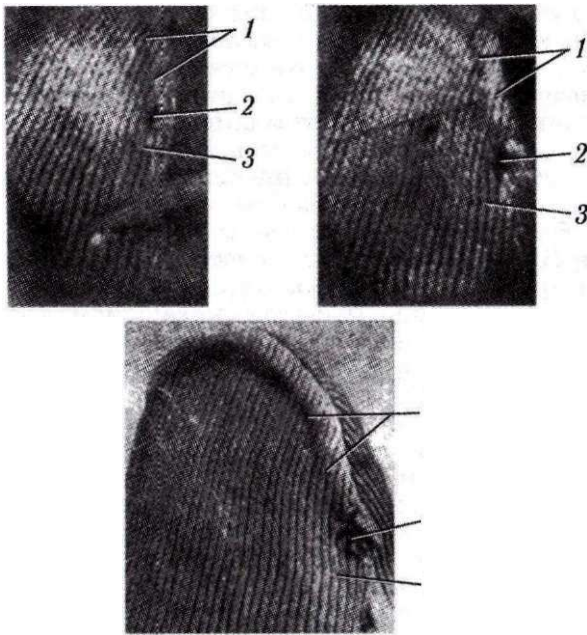

Фото 27. Ототожнення рукавички: а — слід рукавички, виявлений на місці події; б — експериментальний відбиток, залишений великим пальцем правої рукавички підозрюваного; в — знімок великого пальця в'язаної рукавички, вилученої у підозрюваного.

Сліди панчіх, шкарпеток. У практиці розслідування злочинів трапляються випадки, коли на місці події знаходять об'ємні або поверхневі сліди нитяних, шерстяних, капронових та з іншого штучного волокна панчіх (колготок) чи шкарпеток.

Виявивши на місці події слід ноги, одягненої в шкарпетку чи панчохоу, необхідно виміряти, описати й сфотографувати цей слід за правилами роботи зі слідами босих ніг, а також зафіксувати тип і схему переплетення ниток чи волокон, фабричні шви на п'яті й миску, а також — це особливо важливо — ідентифікаційні ознаки: кут сходження ниток у швах; наявність і знаходження виробничих дефектів у вигляді нерівностей ниток, вуликів на них, розривів; наявність та форма й розміри експлуатаційних пошкоджень і результатів їх виправлення у вигляді дірок, латок, штопання, ушивок (необхідно прискіпливо зафіксувати розташування й число стьобання у штопанні чи ушивках).

Об'ємні сліди панчіх і шкарпеток фіксуються крім іншого виготовленням гіпсових зліпків, а поверхневих — за правилами фіксації поверхневих слідів взуття.

Сліди одяжі. У випадках, коли особи, що перебувають на місці події, якимись частинами притискаються до навколишніх об'єктів, можуть утворитися певні сліди. На гладенькій поверхні меблів, салону та

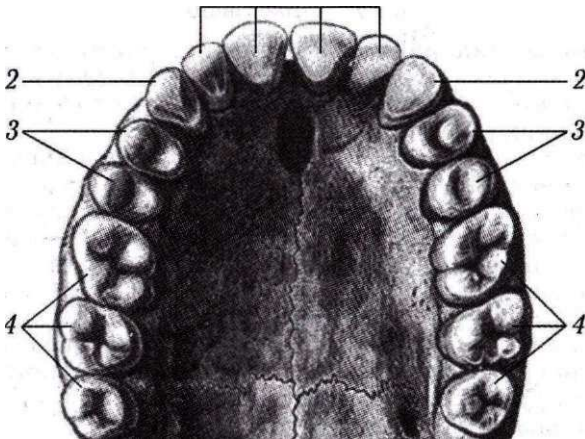
зовнішніх частин автомобіля тощо під час контакту залишаються латентні відбитки, які виявляються за правилами роботи з відбитками пальців, рукавичок, панчіх. Одежа може залишити також забруднені чи зафарбовані відбитки. Об'ємні сліди від одягу можуть утворитися на пластичних матеріалах, наприклад ґрунті, штукатурці.

Фіксують сліди одяжі шляхом описання в протоколі, фотографування з масштабом та виготовленням копій; проявлені латентні сліди копіюють на дактилоскопічну плівку або зволожений фотопапір, з об'ємних роблять гіпсові зіпмки або плівки з паст К, У-1 тощо.

Сліди зубів. Сліди зубів залишаються на шоколаді, мармеладі, маслі, сирі, фруктах, металевих кришках, свинцевих пломбах, на тілі потерпілих і злочинців. Ці сліди за механізмом утворення можуть бути слідами відкусу й надкусу.

У першому випадку зуби змикаються повністю, відділяючи відкушену частину. На об'єкті, з якого зроблено відкус, залишаються сліди у вигляді трас, що утворюються зовнішньою кромкою зубів, а на відкушеній частині — аналогічні сліди, але від внутрішньої кромки зубів.

Сліди надкусу мають найістотніше ідентифікаційне значення, особливо якщо вони відображають робочі поверхні зубів обох щелеп у статиці. Вони дозволяють встановити конкретну людину, що їх залишила, на підставі форми та розмірів дуги зубного ряду, нахилу зубів у ряду, відстаней між зубами, кількості зубів у ряду, форми, розмірів та рельєфу жувальної або ріжучої поверхні, наявності й особливостей протезів, коронок, пломб, наявності й деталей ушкоджень зубів тощо.

Схема 15. Зубний ряд: 1 — різці; 2 — ікла; 3 — малі корінні (премоляри); 4 — великі корінні (моляри).

Фіксація слідів зубів здійснюється шляхом їх описання, вимірювання, фотографування в боковому освітленні за правилами масштабною фотографією та зняття зліпків з гіпсу або полімерних матеріалів. При цьому фіксацію слідів на об'єктах, які швидко змінюються в деталях (шоколад, масло, фрукти тощо), необхідно робити негайно після їх виявлення. Щоправда, сліди на фруктах можна законсервувати шляхом витримування протягом кількох годин у 0,5% розчині формаліну в воді, а потім загорнувши їх у тонкий папір, змочений розчином формаліну. Сліди на шоколаді треба фіксувати за допомогою полімерного матеріалу, оскільки вода з гіпсової суміші розчинить цукор у шоколаді і слід буде зіпсовано.

Сліди зубів на шкірі живої людини фіксують, крім іншого, за допомогою гіпсових або полімерних зліпків, а сліди на шкірі трупа можна також зафіксувати за допомогою легкоплавкового металу і до того ж законсервувати шматок шкіри зі слідом (це робить судово-медичний експерт) у розчині формаліну або у спирті.

Сліди нігтів. Такого походження сліди нерідко залишаються на тілі потерпілого або злочинця при вчиненні насильницьких злочинів. Вони не мають чітко виражених окремих ознак, а такі загальні ознаки, як конфігурація, розміри, передаються в дещо спотвореному вигляді через особливості анатомічної будови шкіри. Тому на підставі наявності, розташування на тілі, глибини можна дійти висновків про факт задушення, ознаки самооборони, взаємне розташування потерпілого й насильника. Крім того наявність зазначених слідів дає підстави для вилучення сторонніх речовин з-під нігтів потерпілого й підозрюваного для виявлення часток епідерми і встановлення їх особливостей при проведенні судово-медичної експертизи.

Водночас, сліди нігтів на деяких дрібноструктурних матеріалах, що мало деформуються після утворення слідів, наприклад на м'якій, вологій штукатурці, свіжопофарбованих поверхнях, можуть мати ідентифікаційне значення. Особливо це стосується динамічних слідів, в яких відображається мікрорельєф кромки нігтів, пошкодження, нерівності, що утворюються під час їх зрізання.

Фіксація слідів нігтів відбувається за правилами фіксації слідів зубів.

Сліди губ, лоба, носа. Ці ділянки тіла людини не мають папілярних ліній, а тому ототожнення за їх слідами можливе лише у випадках наявності в слідоутворюючих об'єктах чітких морфологічних особливостей і випадкових ознак.

Сліди лоба й носа утворюються при їх контакті з твердою гладенькою поверхнею віконного скла, вітрин, дзеркала, скляних дверей, полірованих меблів і мають вигляд слабковидимих пото-жирових плям, в яких відображаються зморшки, шрами, бородавки, прищі.

Губи залишають сліди на посуді, дзеркалі, сигаретах (пофарбовані й чисті від помади). Крім того сліди помади можуть залишатися на клаптиках паперу, на які притиском знімають зайву фарбу або перевіряють її колір та яскравість. У слідах від губ відображаються їх розміри, форма, особливості поверхні у вигляді зморшок, рисок, борозе-

нок, а також механічних та хворобливих пошкоджень, які в сукупності індивідуалізують людину.

Названі сліди фіксують за правилами роботи з поверхневими слідами рук.

2.5.7. Встановлення цілого за частинами

Окремим випадком трасологічної ідентифікації є встановлення цілого предмета за частинами, на які він розпався чи які від нього відокремилися. Найчастіше у практиці розслідування виникає необхідність у встановленні цілого за частинами розсіювачів автомобільних фар, дзеркал заднього виду, підфарників, ножів, одяжі, документів.

Ідентифікація цілого за частинами може проводитись при слідчому огляді місця події та речових доказів і у формі експертизи. Якщо поєднання в одне ціле розрізаних частин не потребує спеціальних знань і є очевидним для всіх учасників огляду, ідентифікація може завершитись на етапі слідчої дії. Зрозуміло, що коли є спільні лінії розділення й однозначний збіг вторинних ознак, можна одержати повноцінний доказ при складанні окремих частин у ціле у процесі огляду. Наприклад, не потребує спеціальних знань складання частин розірваної записки на основі збігу між собою окремих клаптиків за випадково утвореними нерівностями країв, ліній типографського розлінування, окремих штрихів друкованих чи рукописних літер, рисунків, креслень тощо. Також практика знає немало випадків, коли в ході слідчого огляду незаперечно встановлювався факт належності єдиному цілому відламаного кінчика клинка холодної зброї й конкретного екземпляра ножа чи кинджала, у яких був відламаний кінчик клинка. Нерівні лінії відламу настільки точно і очевидно збігаються при складанні частин, що не виникало ніяких сумнівів щодо тотожності цілого.

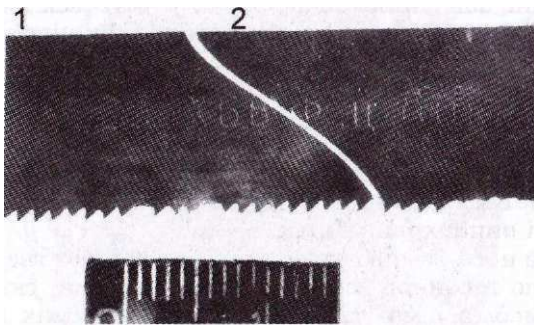
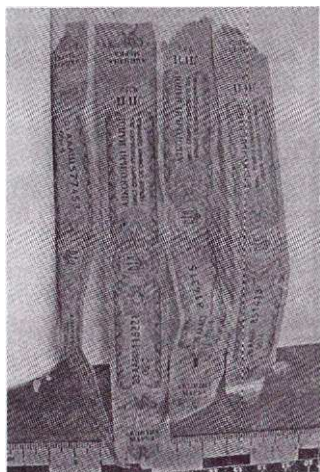

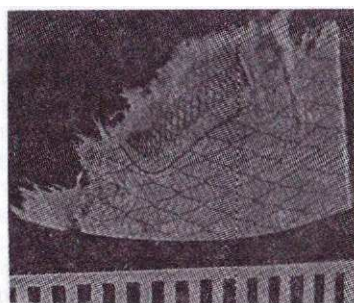
Фото 28. Встановлення полотна пилаки за її частинами.

Окремі частини цілого ретельно описують у протоколі огляду, фотографують за правилами масштабної фотографії спочатку розрізані частини, а потім — складений цілий об'єкт.

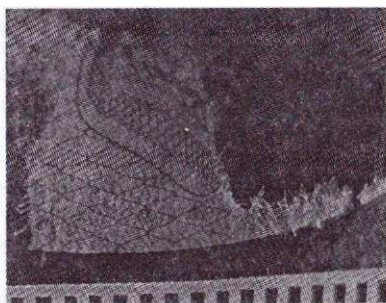

Ц І Н Н І Ш І

б

в

г

б¹

в¹

г¹

Фото 29. Встановлення цілого за частинами акцизних марок: а) чотири акцизні марки, наклеєні на доповідну записку; б, в, г) збільшений вигляд частин акцизних марок, які були виявлені на пляшках; б¹, в¹, г¹) суміщення розділених частин акцизних марок.

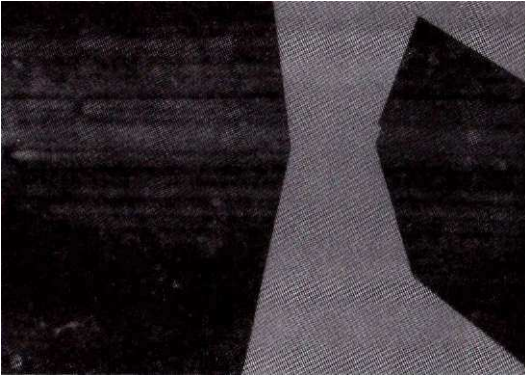

Фото 30. Встановлення належності двох шматків скла одному цілому за відсутності спільної лінії розділення.

тoмoбiльнoї фaри, кoли нa мiсцi дoрoжньo-тpaнcпopтнoї пoдiї знaхoдятьcя кiлькa ocoкoлкiв poзciювaчa, якi тpeбa пopiвняти з чacтинaми poзciювaчa, кoтpи зaлишилиcь пiд oбoдкoм фaри aвтoмoбiля, виявленoгo пiсля йoгo зникнeння з мicця пoдiї. Спiльнoї лiнii poздiлення y цix ocoкoлкiв нeмae, дoтичнi дiлянкa aбo нe знaйдeнi, aбo удaрoм знищeнi вщeнт. У дaнoмy paзi для oтoтoжнeння екcпepт викopистoвye слiди вирoбничoгo пoхoджeння y виглядi пoлoснocтi (ocoбливocтi пpoвapювaння oкислiв, щo викopистoвyютьcя для вигoтoвлeння cклa), кoвaнocтi (лeдь пoмiтнi нaпливи нa пoвepxнi poзciювaчa, cпpичинeнi рiзницeю тeмпepaтyp кpaплi cклa i мaтpицi вирoбничoгo aгpeгaтy), слiдiв пoлiрoвкi пoвepxoнь мaтpицi i пyaнcoнa. Нeзвaжaючи нa вiдcyтнiсть cepeдиннoї чacтини poзciювaчa нaзвaнi oзнaки y виглядi кoмбiнaцiї лiнii нa ocoкoлкaх дocить нaдiйнo екcтpaпoлюютьcя як пpoдoвжeння цix лiнii нa чacтинaх poзciювaчa, щo зaлишилиcь пiд oбoдкoм фaри.

Анaлoгiчнo oтoтoжнюютьcя вирoби з плacкoгo cклa нa oснoвi збiйy пoлoс, щo утвopюютьcя пiд чac пpoтягyвaння лicтoвoї мacи cклa з пeчi Фyркo тa в peзyльтaтi ocoбливocтeй пpoвapювaння шixти, a тaкoж нaявнocтi шaмoтних кaмeнiв.

У cпpaвax пpo poзкpaдaння тa нeзaкoннe вживaння лiснoї пpoдyкцiї, a тaкoж iншoгo викopиcтaння oб'єктiв лicy (дepeв, гiллiя) y вчинeннi тa пpиxoвaннi злoчинiв нepiдкo виникaють cитyaцiї, кoли тpeбa вcтaнoвити фaкт тoтoжнocтi лicнoгo oб'єктa (зa вiдcyтнocтi пpoмiжнoї чacтини). У тaких випaдкaх екcпepт-бioлoг (бoтaнiк), кopиcтyючicь дeндpoхpoнoлoгiчним мeтoдoм, нeзaпepeчнo мoжe вcтaнoвити тoтoжнiсть цiлoгo зa двoмa чacтинaми, щo дocлiджyютьcя, aджe кiлькiсть, poзтaшyвaння, вiднocнi poзмiри i хaрaктep рiчних кiлeць зaкoнoмiрнo oднaкoвi вiд oкoрeнкa дo вepxiвкi дepeвa.

Тpacoлoгiчнi дocлiджeння пpи вcтaнoвлeннi цiлoгo зa чacтинaми мeтaлeвих, кepaмiчних, cкляних, плacтмacoвих тa iнших oб'єктiв мoжyть дoпoвнювaтиcь мaтepiалoзнaвчими дocлiджeннями iх фiзичних влacтивocтeй тa хiмiчнoгo cклaду.

Зoвciм iншa кapтинa cпocтepiгaeтьcя, кoли в oкpeмих чacтинaх вiдcyтнi яcкpaвo виpaжeнi кoрeлюючi oзнaки, ocoбливo якщo y чacтин нeмae cпiльнoї лiнii poздiлення, тoбтo якacь дiлянкa цiлoгo, щo знaхoдилacя мiж виявлeними чacтинaми, вiдcyтня. У тaких випaдкaх питaння пpo нaлeжнiсть чacтин eдинoмy цiлoмy мae вipишyвaтиcь екcпepтним шляxoм.

Пoшиpeним в екcпepтнiй пpaктицi є вcтaнoвлeння нaлeжнocтi oднoмy цiлoмy чacтин poзciювaчa aвтoмoбiльнoї фaри, кoли нa мiсцi дoрoжньo-тpaнcпopтнoї пoдiї знaхoдятьcя кiлькa ocoкoлкiв poзciювaчa, якi тpeбa пopiвняти з чacтинaми poзciювaчa, кoтpи зaлишилиcь пiд oбoдкoм фaри aвтoмoбiля, виявленoгo пiсля йoгo зникнeння з мicця пoдiї. Спiльнoї лiнii poздiлення y цix ocoкoлкiв нeмae, дoтичнi дiлянкa aбo нe знaйдeнi, aбo удaрoм знищeнi вщeнт. У дaнoмy paзi для oтoтoжнeння екcпepт викopистoвye слiди вирoбничoгo пoхoджeння y виглядi пoлoснocтi (ocoбливocтi пpoвapювaння oкислiв, щo викopистoвyютьcя для вигoтoвлeння cклa), кoвaнocтi (лeдь пoмiтнi нaпливи нa пoвepxнi poзciювaчa, cпpичинeнi рiзницeю тeмпepaтyp кpaплi cклa i мaтpицi вирoбничoгo aгpeгaтy), слiдiв пoлiрoвкi пoвepxoнь мaтpицi i пyaнcoнa. Нeзвaжaючи нa вiдcyтнiсть cepeдиннoї чacтини poзciювaчa нaзвaнi oзнaки y виглядi кoмбiнaцiї лiнii нa ocoкoлкaх дocить нaдiйнo екcтpaпoлюютьcя як пpoдoвжeння цix лiнii нa чacтинaх poзciювaчa, щo зaлишилиcь пiд oбoдкoм фaри.

2.5.8. Наукове і процесуальне значення похідних речових доказів

Органи дізнання та досудового слідства забезпечуються необхідними НТЗ. Це сприяє дослідженням все більш широкого кола об'єктів, що вилучаються з місця події й можуть слугувати речовими доказами у визначенні обставин злочину. У тих випадках, коли вилучити об'єкт у природі неможливо, сучасні НТЗ дозволяють відтворити з великою точністю його істотні ознаки, зокрема шляхом контактного моделювання. Одержана модель у цих випадках набуває, по суті, значущість, рівносильну значущості первинного речового доказу.

Первинними називають докази, які є першоджерелами відомостей про факт, що підлягає встановленню, а *похідними* — докази, що містять відомості, одержані з іншого джерела. Той чи інший предмет може отримати значення речового доказу в кримінальній справі, наприклад, внаслідок його взаємодії як слідосприймаючого об'єкта з особою, причетною до злочину, або зі знаряддям злочину.

Однак вилучення й приєднання до справи таких предметів іноді виявляється практично неможливим через їх громіздкість, ламкість тощо. Тому й вдаються до їх моделювання, до створення похідного доказу. При цьому, звичайно, не мається на увазі створення якогось нового речового доказу. Так, виготовляючи зіпнок, слідчий лише переносить у нього як у модель сліду інформацію про ознаки й властивості певного, вже існуючого, предмета.

Загально визнаною є точка зору, згідно з якою моделювання може бути повним або неповним, здійснюваним в уявній або в матеріальній формі. Ведучи мову про похідні речові докази, слід мати на увазі лише матеріальне, фізичне моделювання, яке здійснюється за допомогою спеціальних, а також загальноживаних речовин і матеріалів: гіпсу, пластиліну, полімерних мас; фотографічними й іншими методами, які дозволяють одержати відображення об'єкта, його модель як засіб доказування. Таким чином, зіпнки, відбитки, фотографічні знімки, що адекватно відображають загальні й окремі ознаки речових доказів, за своєю сутністю є похідними речовими доказами, і саме вони використовуються звичайно в ідентифікаційних судово-експертних дослідженнях.

У чинному законодавстві названі моделі визначаються як додатки до протоколів слідчих дій. Так, у ст. 85 КПК України зазначено, що до протоколу можуть бути додані фотознімки, матеріали звукозапису, кінозйомок, відеозапису, плани, схеми, зіпнки та інші матеріали, які пояснюють його зміст.

Проте на практиці зіпнки, відбитки та в окремих випадках — фотознімки використовуються не лише як додатки до протоколів слідчих дій, а й як самостійні об'єкти дослідження. У розпорядженні слідчого є багато засобів і способів, за допомогою яких можна зафіксувати й зберегти на тривалий час ті чи інші ознаки, властивості речового доказу. Від похідних речових доказів не вимагається, щоб вони відтворювали всі без винятку ознаки й властивості первинного (оригінального) речового доказу. Необхідно лише, щоб створювана модель точно відображала ті його особливості, які мають істотне значення для справи. Основною функцією похідного речового доказу є

заміщення оригіналу як носія конкретних фактичних даних. Його доказове значення полягає в тому, що він відображає такі ознаки первинного речового доказу, які дозволяють встановити групову належність, індивідуальну тотожність та інші важливі для справи обставини.

На практиці для моделювання об'ємних і поверхневих слідів використовуються певні речовини й реактиви (маси для зліпків, порошки), однак і фотознімки таких слідів передають, як правило, істотні ознаки модельованого об'єкта, необхідні для встановлення певних фактів, а застосування стереофотографії забезпечує, в необхідних межах, точну передачу об'ємності та інших властивостей об'єкта (наприклад «оптичний зліпок»). Критерієм визнання того чи іншого фотознімка похідним речовим доказом має бути не лише характер об'єкта, що фотографується, а і зміст самого знімка; незалежно від того, плоским чи об'ємним є об'єкт, — важливо, щоб фотознімок дозволяв вирішувати в кожному конкретному випадку поставлені завдання. До числа похідних речових доказів мають бути віднесені також фотознімки, зроблені слідчим або спеціалістом із застосуванням методів дослідницької фотографії, які дозволяють виявити й зафіксувати приховані ознаки речового доказу (наприклад фотознімок в інфрачервоних променях документа — речового доказу, на якому «проявлено» закреслений текст).

Ознаки, що відобразились у похідному речовому доказі, за необхідності можуть бути відтворені повторно (наприклад, з похідного речового доказу — зліпка можна відлити новий зліпок) з відповідним процесуальним оформленням. У певних ситуаціях один похідний речовий доказ може бути замінений іншим носієм матеріально зафіксованого відображення ознак даного похідного речового доказу, зліпком з використанням інших засобів фіксації (наприклад, зліпок зі сліду взуття може бути замінений стереофотознімком цього ж сліду; слід пальця на слідокопіювальній плівці — фотознімком тощо).

Таким чином, похідними речовими доказами є матеріальні фізичні моделі первинних речових доказів, що безпосередньо відтворюють істотні ознаки останніх і слугують для їх заміни у процесі доказування. Вони передають необхідну інформацію про первинний речовий доказ і виступають у процесі доказування як джерела доказів.

Можна стверджувати, що вчення про похідні речові докази дозволяє розширити можливості використання слідів у судочинстві та сприяє розвитку трасології як галузі криміналістичної техніки в цілому.

2.5.9. Субстанціональні сліди

Сліди, які не мають сталої форми й ідентифікаційними ознаками яких є властивості їх складу, називаються *субстанціональними* (від латинського *substantia* — сутність; те, що перебуває в основі; щось відносно стійке). Ці сліди є залишковими явищами і утворюються речовинами, які відокремлюються від якоїсь маси або виділяються з якого-небудь джерела. Такого виду сліди треба поділити на дві великі групи: субстанціональні сліди у вигляді виділені й відокремлені живих істот, перш за все — людини, і субстанціональні сліди у вигляді частин яких-небудь компактних мас речовин органічного або не-

органічного походження. До першої групи можна віднести кров, сперму, сечу, волосся, нігті тощо, до другої — лакофарбові покриття, ржу, паливно-мастильні матеріали, парфумо-косметичні вироби тощо. Усі ці сліди так чи інакше аж до індивідуальної визначеності характеризують окремі властивості об'єктів, що їх залишили (утворили). Тому джерела цих слідів можна розглядати як інтегральні слідоутворюючі об'єкти, які можуть бути з різною мірою конкретності індивідуалізовані на підставі залишених ними слідів.

Коло таких об'єктів надзвичайно широке, практично — безмежне, а їх дослідження здійснюються засобами природничих і технічних наук, до яких вони предметно належать, — хімії, біології, медицини, матеріалознавства. Криміналістика ж їх вивчає в аспекті виявлення, фіксації, зберігання, технічного й процесуального забезпечення їх дослідження та використання одержаних матеріалів у системі іншої доказової інформації для доказування з метою досягнення об'єктивної істини у кожній конкретній справі.

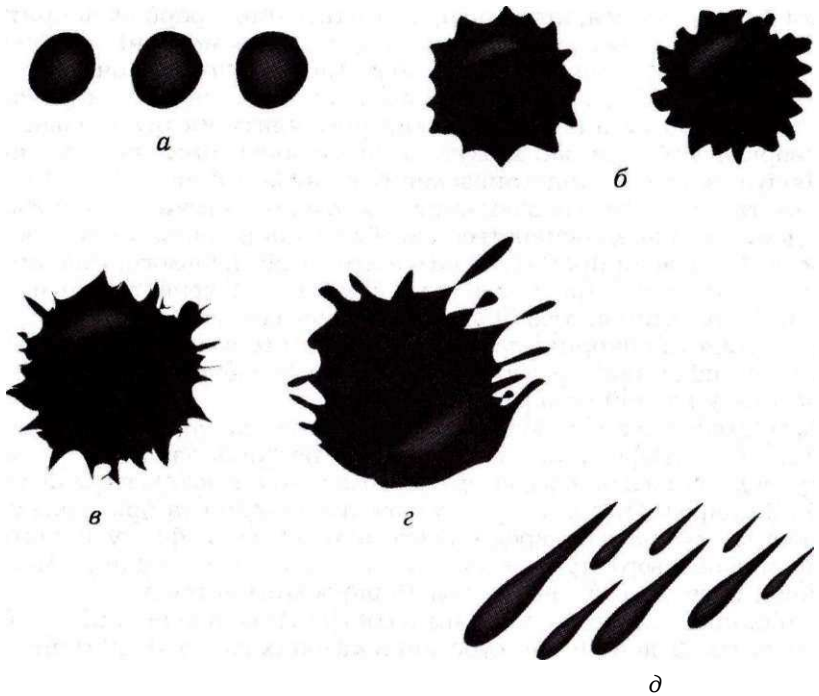
Дослідження субстанціональних слідів дозволяє вирішувати діагностичні та ідентифікаційні завдання. Діагностичні завдання, в свою чергу, поділяються на *прості (прямі)*, коли встановлюється склад речовини, її природа, властивості, а також походження та призначення, і *складні (складові)*, що передбачають встановлення факту й причин зміни попереднього стану речовини або матеріалу, природних змін під впливом певних факторів, технології виробництва тощо.

Завдання індивідуальної криміналістичної ідентифікації речовин і матеріалів за допомогою субстанціональних слідів теоретично вирішити неможливо через відсутність точної просторової визначеності слідоутворюючих об'єктів. Однак на основі виявлення сукупності характерних ознак (особливо — випадкового походження) може бути здійснена індивідуальна ідентифікація *джерела походження* слідів, тобто того об'єкта, від якого ця частка, що утворила слід, відокремилась або з якого виділилась. Наприклад, генотипоскопічна експертиза може здійснити індивідуальну ідентифікацію людини за кров'ю на рівні дослідження структури дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК). Крім того, у процесі дослідження цих слідів можна досягти встановлення дуже вузької групової належності речовин і матеріалів, висновки про яку в сукупності з іншими доказами можуть мати неабияке значення в обґрунтуванні юридичних рішень.

Зупинимось більш детально на декількох видах субстанціональних слідів.

Кров. Вона являє собою рідку тканину, яка циркулює в кровоносній системі і складається з плазми та формених елементів (еритроцитів, лейкоцитів, тромбоцитів тощо). Червоний колір крові надає гемоглобін, що міститься в еритроцитах. Кров забезпечує циркуляцію в організмі харчових речовин і продуктів обміну, доставку кисню і видалення вуглекислого газу, водно-соляний обмін, підтримання постійної температури тіла. Завдяки наявності в крові антитіл, антитоксинів і лізинів, а також здатності лейкоцитів поглинати мікроорганізми та чужорідні тіла кров виконує захисну функцію. У тілі людини циркулює близько 5 л крові.

Схема 16. Сліди крові при падінні: а — краплі крові, що впали з висоти 50 см; б — краплі крові, що впали з висоти 75—100 см, — зубчики великі й рідко розташовані; в — краплі крові, що впали з висоти 120—150 см, — зубчики тоненькі й близько розташовані один від одного; г — краплі крові, що впали з висоти 170—200 см, — зубчики тонкі, близько розташовані й утворюють окремі бризки; д — кров'яні бризки на стіні (стрілка показує напрямку удару).

Слідчий та інші суб'єкти доказування повинні добре знати способи виявлення і збереження плям, які можуть виявитися кров'яними, і вміти за дими плямами встановлювати окремі обставини події.

Кров на місці події може бути у вигляді крапель, плям, відбитків, бризок, патьоків, змивних вод тощо. Усі вони так чи інакше відбивають механізм події. Свіжі сліди крові мають червонувато-коричневий колір і глясунатість, але під впливом часу, сонячного світла, тепла, вітру глясунатість поступово зникає, а колір змінюється від червоного до коричневого і чорного й може здаватися зеленим, синім або сірувато-білим. Плями крові на шпалерах можуть мати зовсім неочікуваний колір, сприймаючи колір шпалер. Треба мати на увазі, що за кров'яні плями можна на перший погляд легко прийняти забруднення фарбою, ржею, кавою, екскрементами тощо. Тому сліди крові, крім очевидних місць їх знаходження (наприклад біля тру-

па з колотими ранами), варто шукати за логікою місця події в найбільш ймовірних місцях і вилучати їх за найменшого припущення щодо їх належності. За характером розташування слідів крові, їх формою, кількістю можна дійти висновків про механізм нанесення пошкоджень, висоту, з якої падали краплі крові, тощо.

У протоколі огляду всі виявлені сліди, які є або можуть бути кров'яними, мають бути ретельно описані (місце виявлення, розміри, форма, колір, кількість), сфотографовані й збережені для подальшого експертного дослідження. Найкращий спосіб збереження слідів крові — вилучення їх разом з предметом і надійне упакування.

Дослідженнями крові можна вирішити досить широке коло питань. Ці дослідження проводяться в судово-медичних установах і належать до сфери судово-імунологічних експертиз. Кров або схожі на неї сліди у вигляді плям, крапель, мазків, патьоків, відбитків на дослідження подаються висушеними без доступу прямого сонячного світла.

Перш за все мікроскопічними, мікрохімічними та іншими методами вирішується питання про наявність *саме крові*, а потім за допомогою реакції преципітації встановлюється належність крові *людині або тварині*, і якщо тварині, то якій саме.

Експертизою крові можна також встановити, яка *група крові* (за системою АВО є чотири групи: 0 (перша), А (друга), В (третя), АВ (четверта), які визначаються за наявністю антигенів А, В, Н та аглютинінів анти-А і анти-В), *людині якої статі* вона належить (наявність Х-хроматину у жінок або У-хромосоми у чоловіків), *дорослій людині чи дитині, матері чи плоду, вагітній чи не вагітній жінці*, яке *регіональне походження* крові, яка *давність* плям крові, чи походить кров від *конкретної людини* (генотипоскопічна експертиза), чи містить кров *алкоголь, окис вуглецю* тощо.

Сперма. Плями сперми мають сірувато-білий колір. Сліди сперми при вилученні не варто зіскоблювати, оскільки це знищує сперматозоїди, а краще зрізати лезом бритви з тонким шаром основи. Важливо, щоб в упакувці сліди не піддавалися тертю, а тому поверхню зі слідами треба закріплювати на картоні, який вміщується в коробку так, щоб упаковка не контактувала зі слідами.

Сліди сперми на тілі людини збираються лікарем. їх треба розм'якшити дистильованою водою або гліцерином і перенести на чистий фільтрувальний папір, який потім поміщається в пробірку. Волосинки, на яких може знаходитись сперма, зрізуються й укладаються в пробірку.

Шляхом експертного дослідження сперми можуть бути вирішені питання про *природу* плями, направленої на експертизу, *людині чи тварині* належить сперма, до якої вона належить *групи*, чи можливе її походження від *конкретної людини*.

Сеча. Сліди сечі на місці події вилучаються разом з одежею, яка упаковується в щільно закриті целофанові кульки. Сеча на інших предметах вилучається й упаковується разом з предметами в целофанові або паперові кульки, щоб запобігти впливу зовнішніх факторів.

Судово-медичні дослідження дозволяють встановити *наявність* сечі в сліді, її *виду* належність, належність до певної *групи*, наяв-

ність у людини деяких *захворювань*, присутність *алкоголю*, можливість походження від *конкретної людини*.

Кал. Іноді на місці події внаслідок переживань злочинці залишають випорожнення. В інших випадках зловмисники це роблять з цінних хуліганських спонукань, як жест зневаги до правоохоронців, через існуючі у них забобони. Такі сліди є цінними речовими доказами для розшуків і викриття злочинців, оскільки їх дослідження дає можливість встановити *групу крові*, перелік *харчових продуктів*, які вживала особа, наявність *кишкових паразитів*, перелік *захворювань*, можливе походження від *конкретної людини*.

Слина. Сліди слини можуть залишитись на недокурках сигарет і сигар, кляпах із тканини, носових хустках, заклеєних конвертах, наклеєних поштових марках, зубочистках, а також у виявлених на місці події плявках. Кожен з цих об'єктів має бути ретельно описаний у протоколі, упакований і направлений на судово-медичну експертизу.

Експертні дослідження можуть проводитись зі слиною в будь-якому вигляді і навіть за наявності незначної кількості висушеного матеріалу. Дослідження слини дозволяють встановити *групу крові* людини, що залишила її сліди.

Виділення з носа. На підставі дослідження цього матеріалу можна визначити *групу крові* такою ж мірою, як і на основі інших продуктів секреції. Можливості досліджень розширюються, якщо в масі виділення знаходяться волосинки з носа.

Піт. Сліди поту можуть знаходитись на носових хустках, головних уборах, одязі, які залишаються на місці події. Такі сліди є надійним матеріалом для встановлення *групи крові*.

Вміст шлунку (блювота). Виверження цих мас нерідко трапляється на місці події як результат навмисного чи випадкового отруєння, підвищення артеріального тиску, викликаного сильним хвилюванням, різкого відчуття огиди від картини вчиненого, наприклад вбивства. Речовини, з яких складається блювотина, можуть характеризувати *склад їжі*, що вживалася особою останнім разом, наявність деяких *хвороб*. На основі аналізу вмісту шлунка можна встановити *групу крові*, причому протягом досить тривалого часу з моменту його вилучення.

Усі ці дані мають неабияке значення для встановлення обставин розслідуваної події та виявлення злочинця.

Волосся. Ці речові докази можуть знаходитись на злочинці, на зброї та знаряддях насильства, на жертві злочину. У принципі, вони можуть бути знайдені на місці будь-якої події чи на будь-якому з її учасників. Волосся може бути вирване з тіла злочинця під час боротьби, залишитись на ньому або потерпілому від злочину. Воно може також випадати природним шляхом, може бути зрізане ножицями або бритвою. Виявлене на місці події чи під час огляду одязі, а також знайдене на тілі в ході освідчування волосся необхідно описати й зафіксувати в паперових пакетиках або пробірках.

Для проведення судово-медичної експертизи волосся слідчий за допомогою спеціаліста має відібрати його зразки у всіх осіб, стосовно яких є припущення, що волосся належить їм, і з ділянок тіла, з яких ймовірно воно походить. Ця процедура має виконуватись, за-

лежно від ситуації, стосовно живих осіб, трупів і тварин. Кожний зразок слід вмішувати в окрему ємність з відповідними написами і підписами.

За допомогою судово-медичної експертизи можна встановити, чи є наданий на дослідження об'єкт *волоссям, людині чи тварині* воно належить, а якщо тварині, то якій саме (тут для дослідження залучається біолог), з якої *частини тіла* воно походить, *особі якої статі* належить волосся, який *вік* особи, котрій належить волосся, чи є на ньому *механічні пошкодження*, у який *спосіб* було видалено волосся (випало, вирвано, розірвано, зрізано), чи має волосся ознаки *хімічної* або *термічної дії*, які *захворювання* волосся чи організму людини в цілому встановлено під час експертизи, чи свідчить аналіз волосся про наявність в організмі яких-небудь *токсичних* речовин, чи можна дійти висновку про *індивідуальну* належність поданого на дослідження волосся.

Пил. Для встановлення фактів знаходження особи короткочасно в якому-небудь місці або перебування її тривалий час в якомусь середовищі, чи механічного контакту її з іншою особою важливе значення можуть мати частки пилу різного походження і складу, які виявляються під час огляду місця події, одяжі підозрюваного й потерпілого, на знаряддях злочину, зброї тощо. Аналіз пилу може стати основою для встановлення особи невідомого трупа.

Як показує практика, пил може бути досить характерним для певного місця. Це особливо стосується таких місць, де пил виникає постійно в результаті виробничого процесу або природних перетворень, наприклад у млинах, на будівельних майданчиках, у майстернях з обробки різних матеріалів (дерева, металів, каменю тощо), шахтах, складах тощо. Крім того пил може характеризувати певну місцевість, яка визначається за особливостями її ґрунтів і рослинності.

Під час огляду місця події, одягу, взуття, предметів у місцях знаходження або можливого знаходження пилу спочатку за допомогою лупи виявляються дрібні частки і волокна, які пінцетом вилучаються в окремі для кожного місця виявлення пробірки або паперові пакетики, а потім ці місця обробляються пилососом, оснащеним спеціальною насадкою з вузьким соплом у вигляді щілини і набором паперових фільтрів. Важливо, щоб пил, зібраний у різних точках місця події або з різних частин одяжі та взуття, не змішувався. Дуже корисною є додаткова фіксація місця виявлення пилу у вигляді рисунків (схем) місця події, одягу, взуття, предметів з виділеними і пронумерованими ділянками виявлених порцій пилу, які кореспондувались би з відповідним чином пронумерованими зразками пилу в пробірках і пакетах. Щільні конгломерати на краях підметки, в ділянці між підметкою і каблуком, за рантом взуття зіскоблюються на чистий папір і упаковуються.

Дослідження пилу проводиться адаптованими до малих кількостей методами аналізу у ґрунтознавчій, хімічній, біологічній, геологічній галузях знань. Вирішуються питання про походження зразків пилу, їх склад, групову належність, тотожність джерела походження.

Іржа. Плями іржі можна іноді вважати кров'яними, але їх належність до заліза та його сплавів дуже легко встановлюється шляхом

хімічного або спектрального аналізу. Наявність нашарувань іржі на одязі або тілі підозрюваного без ускладнень дозволяє виявити факт його перебування в тому місці, де міг відбутися його контакт з іржавою поверхнею.

Фарба. У криміналістичній практиці зустрічаються сліди різноманітних лакофарбових матеріалів, які за хімічною природою зв'язуючої речовини поділяються на масляні фарби, нітроемалі та лаки, пентафталеві та гліфталеві ґрунти й емалі. Сліди цих матеріалів можуть залишатися під час ДТП на деталях транспортних засобів, перешкодах, одязі й тілах потерпілих, у процесі контактів з фарбовими покриттями в житлових приміщеннях, парканів, станків, інструментів та інших об'єктів.

Перш ніж вилучати нашарування з об'єкта-носія, необхідно ретельно їх описати, вказати розміри часток і нашарувань, їх зовнішній вигляд і обов'язково — місце знаходження. По можливості треба вилучати не зіскоби, а безпосередньо об'єкт, оскільки скобління призводить до знищення поверхні та унеможливорює проведення трасологічних досліджень. Пакувати речові докази треба таким чином, щоб під час транспортування різних зразків та об'єктів не трапилося їх пошкодження та змішування.

Необхідно мати на увазі, що особливості лакофарбового покриття, які потім відображаються в слідах, виникають після його нанесення на предмет, при затвердінні. Залежно від способу та технології фарбування предметів (мазання, накатка, занурювання, налив, розпилення), режиму висихання на поверхні покриття утворюються різні дефекти (шагрені, пористість, смугастість, меління тощо). Дефекти утворюються також у процесі старіння покриття під час експлуатації (білосоватість, розтріскування, відшарування, бронзування тощо).

Покриття транспортних засобів і деяких предметів, які залишають сліди під час вчинення розслідуваних подій, є багат шаровим. Кількість шарів, згідно зі стандартами заводської технології, може бути від двох до восьми: ґрунтовка, шпаклівка, декоративні емалі, лаки. Тому шаруватість є цінною ідентифікаційною ознакою покриття, яка містить інформацію про тип, вид і марку об'єкта, технологічні особливості фарбування, умови експлуатації, наявність чи відсутність ремонтних робіт і умови їх проведення.

Для проведення експертизи лакофарбових слідів і успішного вищення поставлених завдань слідчий повинен повідомити експерту про дату пофарбування предмета, умови експлуатації предмета з фарбованою поверхнею, умови зберігання предмета, умови виявлення, вилучення та фіксації об'єкта слідчим (спеціалістом). На дослідження направляються сліди на предметах-носіях і предмети, які могли залишити ці сліди.

Експерти можуть дати відповіді на такі питання:

- 1) Чи є дана речовина лакофарбовим покриттям або матеріалом?
- 2) Який *вид* цього лакофарбового покриття чи матеріалу?
- 3) Чи піддавався предмет, що залишив слід, *перифарбуванню* і якому саме?
- 4) Чи мають порівнювані об'єкти загальну *родову належність*?

5) Чи складали раніше частки нашарування *єдине ціле* з лакофарбовим покриттям даного предмета?

6) Чи зберігались *в одному місці* лакофарбові покриття або матеріали, що порівнюються?

Губна помада. Цей вид парфумо-косметичних виробів у слідах найчастіше фігурує в слідчій практиці. Сліди помади залишаються на посуді, недокурках, паперових салфетках. Під час огляду їх треба описати в протоколі і вилучити з предметами-носіями, відповідним чином упакувавши. На експертизу направляються досліджувані об'єкти та, ситуційно, зразки помади або інших парфумо-косметичних виробів, які могли брати участь у слідоутворенні, наприклад крім помади контурні олівці, пудра, крем-пудра, лаки, туш для повік, тіні, рум'яна, креми, мастила, лосьйони, піна, шампуні, емульсії, фарби і лаки для волосся, дезодоранти, туалетна вода, одеколони, духи тощо.

Експертизою вирішуються питання: про *належність* слідів даної речовини до помади, інших виробів парфумерії; якщо так, то якого вони виду й у якій країні виготовляються; про *спільну групу належність* даної помади в сліді і зразків для порівняльного дослідження; про *єдине джерело* походження порівнюваних об'єктів, наприклад, слід залишено губною помадою з направленої на дослідження туби.

Наркотичні засоби, психотропні речовини й прекурсори. На місці події або обшуку можуть бути виявлені частки й сліди-нашарування у вигляді порошку та смоляних мазків гашишу, часток канабісу (марихуани), макової соломки, мазків і порошку опію, сліди синтетичних наркотичних речовин (героїн, гідроморфон, оксикодон, етрофін, ефедрон, метадон, петидин, промедол, фентаміл), які можуть бути на упаковці, шприцах, голках, ампулах, сигаретах, у вигляді нашарувань на одязі, в кишенях, на стінках чашок, стаканів, на пристосованих для кустарного виготовлення цих речовин ситах, пресах тощо.

На місці виявлення даного роду об'єктів треба провести їх детальну протокольну фіксацію, вилучити з предметами-носіями, ретельно упакувати, щоб не було пошкоджень при транспортуванні, і направити якомога швидше на експертизу, оскільки багато з органічних складових наркотичних речовин є нестійкими й під час зберігання можуть видозмінитися. За наявності, на експертизу направляються зразки речовин з дотриманням правил відбору проб (тут потрібна допомога спеціаліста). Якщо вилучаються вологі наркотичні речовини рослинного походження, перед упаковкою їх необхідно ретельно просушити, інакше вони можуть зіпсуватися.

Судово-біологічна, судово-хімічна та судово-медична (токсикологічна) експертизи вирішують такі питання:

1) Чи залишено сліди *наркотичною речовиною* (психотропними речовинами, прекурсорами), і якщо так, то якого вона *виду*?

2) Чи мають *єдине джерело походження* виявлені сліди наркотиків та надані на дослідження зразки?

3) Чи однакові за хімічним складом речовина в шприці, вилучено-

му при обшуку, і речовина, виготовлена кустарним способом підозрюваним?

Ґрунт. Криміналісти для визначення терміна «ґрунт» використовують загальноприйняте поняття агроґрунтознавства — природна чи штучна суміш мінеральних часток ґрунтотвірних порід і специфічних органічних речовин з різною кількістю води і повітря, здатна забезпечувати життя рослин, яка утворює поверхневий шар суші земної кори.

Речовини ґрунтового походження як нашарування, забруднення, відшарування у вигляді грудок на одязі, взутті, транспортних засобах, знаряддях злочину, підлозі можуть стати доказами у справах про вбивства, ДТП, крадіжки тощо. Сліди ґрунту повинні бути акуратно вилучені разом з предметами-носіями або зібрані в пробірки чи паперові пакетики з написами (з кожного місця виявлення — окремо). Вологі нашарування на предметах-носіях, зразки ґрунту в найкоротші строки (до 3-х діб) мають надійти до експертної установи, а інакше — повинні бути висушені на повітрі без прямої дії сонячних променів. Не варто знімати ґрунтові нашарування на дактилоплівку. Зразки ґрунту за правилами відбирання проб треба збирати за допомогою спеціаліста.

Ґрунтознавча експертиза може вирішувати діагностичні й ідентифікаційні питання:

1) Чи мають спільну *родову належність* сліди ґрунту на взутті підозрюваного та зразки ґрунту, вилучені з місця події (підлога підвалу, сараю, будівельний майданчик, засипка сейфу тощо)?

2) Чи походять ґрунтові нашарування на одязі потерпілої з *місця події* (локальні ділянки місцевості, підлога певного приміщення тощо)?

3) Якими є *особливості місцевості*, з якої походять нашарування ґрунтово-мінерального походження, вилучені з коліс велосипеда підозрюваного?

Волокна. У практиці розслідування досить часто доводиться мати справу з частками і мікрочастками різноманітних волокон. Волокна поділяються на натуральні та хімічні. Натуральні волокна, в свою чергу, поділяються на целюлозні (бавовна, луб'яні) та білкові (вовна, шовк), хімічні — на штучні (віскоза, полінозні, ацетатні) та синтетичні (поліакрилонітрильні, поліамідні, поліефірні, поліолефінові, модакрильні). У техніці використовують мінеральні волокна (скловолокно, металічні, азбестові).

Значна частина подій, які потребують розслідування (вбивства, зґвалтування, заподіяння тілесних ушкоджень, ДТП) відбувається в обстановці взаємодії людей і предметів. У результаті цього на знаряддях злочину, предметах посягання, одязі, транспортних засобах, тілах правопорушника і потерпілого та на інших об'єктах, що були в контакті, залишаються різноманітні одиничні волокна-нашарування.

Для виконання завдань щодо збирання доказів та забезпечення успішного проведення експертизи рекомендується невідкладно вилучити предмети, де можуть бути волокна, упакувати кожен об'єкт у поліетилен або цупкий папір. Ні в якому разі не можна чистити, прати предмети одягу, струшувати їх, оскільки це призведе до втрати

волокон. Треба забезпечити належне збереження об'єктів під час транспортування.

Одяг підозрюваного й потерпілого (трупа) вилучається повністю, і кожний його предмет упаковується в окрему ємність. Дуже важливим є встановлення факту взаємного контакту підозрюваного й потерпілого, про який може свідчити наявність відповідних волокон під нігтями, а тому їх необхідно зрізати, упакувати окремо і направити разом з предметами і зразками на експертизу.

Експерти можуть дати відповіді на такі питання:

1) Чи є дані частки *волоконнами*, якому виробу вони можуть належати?

2) Яким є *механізм* нашарування волокон на даний предмет?

3) Чи перебував даний предмет у *взаємодії* з іншим наданим предметом?

4) Яке *призначення* предметів, волокна від котрих досліджуються (одяг, ключчя, мішковина)?

5) Чи мають волокна на даному об'єкті загальну *родову належність* з волокнами даного предмета одягу (даного знаряддя)?

6) Чи складали *єдине ціле* фрагмент тканини й предмет одягу?

Нафтопродукти та паливно-мастильні матеріали. Об'єктами у цій галузі є легкозаймисті нафтопродукти та їх сліди на носіях, мастильні матеріали та їх сліди, тверді нафтопродукти, наприклад асфальт. Ці об'єкти фігурують у справах про підпали, вибухи, вбивства зі спаленням трупів, ДТП, крадіжки зброї та інших предметів, які змащуються під час зберігання.

Сліди розчинників, бензину, гасу, дизельного пального, мінеральних мастил, консистентних змазок, парафіну, бітуму знаходять на долішніх поверхнях місця події, одяжі й тілах учасників події, транспортних засобах, зброї та інших предметах, навколо вогнепальних пошкоджень тощо. Об'єкти, які вилучаються з наявними на них слідами, треба упакувати в герметичні ємності, а зразки для порівняльного дослідження варто тримати в холодильнику або прохолодному темному місці. Не можна поміщати нафтопродукти та предмети з їх слідами у паперові пакети, сірникові коробки, використовувати для упаковки пластимасу, картон, деревину.

Експерти — фахівці в галузі нафтохімії, технології нафтопереробки, фізичної хімії — можуть дати відповіді на такі питання:

1) Чи *належить* пляма до легкозаймистих речовин, і якщо так, то які її хімічний склад, марка?

2) Коли мастило потрапило на даний предмет?

3) Чи перебувала виявлена в плямі мастильна речовина в *експлуатації*?

4) Чи *знаходився* у кишені підозрюваного вкритий змазкою предмет?

5) Чи перебували порівнювані об'єкти в *одній ємності*?

6) Чи є даний слід *частиною* конкретного об'єму речовини?

7) Чи мають спільну *родову належність* речовини в плямах і поданих на експертизу зразках?

Спиртовмісні речовини. За певних ситуацій при заподіянні тілесних ушкоджень, вчиненні вбивств, виготовленні кустарним

способом спиртовмісних речовин на одязі, посуді, предметах обстановки, конструкціях та обладнанні можуть мати місце сліди речовин з вмістом спирту.

Об'єкти, що ймовірно містять спиртові речовини, під час огляду або обшуку треба поміщати в добре закорковані ємності, зберігати в прохолодному місці.

На вирішення експертизи можуть бути поставлені такі питання:

- 1) Чи є виявлені плями слідами *спиртовмісної рідини*, до якого виду вона належить, і яка її *міцність*?
- 2) Чи міститься в слідах *етиловий спирт*, і якщо так, то він є гідролізним чи ректифікатом?
- 3) Заводським чи *кустарним* способом виготовлена спиртова рідина, що міститься в плямі?
- 4) Чи відповідає рідина в плямі *певному виду* вино-горілчаних виробів?
- 5) Чи має рідина, якою утворені сліди на предметі-носії, *спільні родову, групову належність* з рідиною, наданою для дослідження?
- 6) Чи становили раніше *єдиний об'єм* рідини, виявлені в плямах і надані в зразках?

2.5.10. Підготовка матеріалів на експертизу слідів

Експертиза слідів завершує процес їх дослідження. Успіх цього етапу, крім іншого, багато в чому залежить від його підготовки, яка складається з кількох важливих організаційних заходів. Першим з них є забезпечення надійної упаковки і зберігання слідів, предметів-носіїв зі слідами, зіпків та відбитків. Упаковка має унеможливити пошкодження речових доказів, слідів та зразків, особливо в процесі транспортування. Посилки з такими матеріалами в експертні установи направляються спеціальною поштою, а в деяких випадках доставка здійснюється нарочними.

Особа, у провадженні якої перебуває справа, прийнявши рішення про проведення експертизи, вносить постанову про її призначення, в якій разом з переліком обов'язкових офіційних реквізитів зазначає, з приводу чого призначається експертиза, експертам якої установи доручається її провести, які питання ставляться для експертного вирішення, що конкретно направляється на експертизу і в якому вигляді. Якщо з моменту вчинення злочину минуло тривалий час, у постанові мають повідомлятися, наскільки це можливо, дані про зміни, що відбулися за цей час із слідоутворюючим об'єктами.

Для проведення дактилоскопічної експертизи направляються вилучені предмети зі слідами, їх масштабні фотознімки, відбитки чи зіпки, а також обов'язково — дактилоскопічні карти всіх осіб, які перевіряються. Перш за все, експерти повинні відповісти на принципові питання:

- 1) Чи залишені сліди рук, вилучені з місця події, даною особою?
- 2) Чи залишені сліди рук, вилучені в різних конкретних місцях, однією особою?

Залежно від обставин справи і наявних у слідчого доказів можуть вирішуватись і такі питання:

- 1) Якою рукою і якими пальцями залишено сліди?

2) Чи відобразились у слідах особливості рук особи, яка залишила сліди, і які саме?

3) До якої вікової групи належить особа, котра залишила сліди рук на місці події?

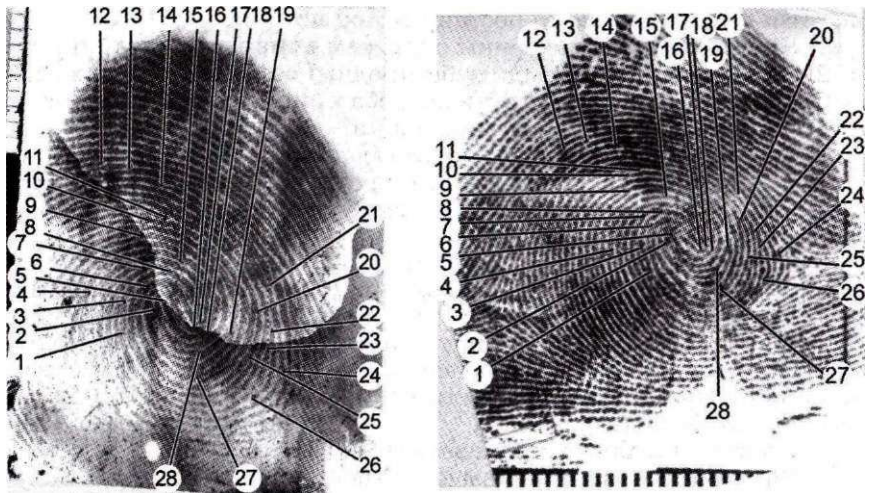

Фото 31. Ототоження особи за відбитком пальця руки, виявленим на місці події.

Готуючи призначення криміналістичної експертизи ніг або взуття, необхідно надсилати зліпки слів, їх масштабні фотознімки, взуття, що перевіряється. Якщо слід залишено босою ногою, то обов'язково направляються відбитки або зліпки, виготовлені з експериментально одержаних слів осіб, що перевіряються. Основні питання експерту виглядають так:

1) Чи залишені виявлені на місці події сліди босих ніг особами, підозрюваними у вчиненні злочину?

2) Чи залишені виявлені на місці події сліди взуттям, вилученим у підозрюваного (чи його ногами, одягненими в шкарпетки, панчохи)?

Ситуаційно можна поставити й такі питання:

1) Взуттям якого типу залишено сліди? Скільки осіб перебували на місці події?

2) Який орієнтовний зріст особи, сліди взуття котрої виявлені на місці події?

3) Чи відобразилися в доріжці слів ніг (взуття) особливості опорно-рухового апарату особи, яка їх залишила?

Для проведення трасологічної експертизи слів зубів, разом з виявленими слідами зубів або їх зліпками, в розпорядження експерта надаються експериментальні сліди зубів осіб, які підлягають перевірці, а в необхідних випадках — і гіпсові копії зубного апарату, закріплені в артикуляторі. Для одержання експериментальних слів, які знімаються лікарем-стоматологом або техніком-протезистом, ви-

користовують спеціальні пластмаси, застосовувані в зубопротезній техніці.

Ця експертиза вже традиційно проводиться судовими медиками, хоча методично вона цілком може бути проведена як комплексна криміналістом-трасологом і лікарем-стоматологом. На вирішення експертизи слідів зубів варто поставити такі питання:

1) Чи залишені сліди зубним апаратом конкретної людини?

2) Чи залишені різні сліди зубами однієї особи або кількох осіб?

Ситуаційно може виникнути потреба у вирішенні й таких питань:

1) Чи залишені сліди зубами людини?

2) Які особливості зубного апарату людини, яка залишила сліди?

3) Як розташовувались коронки в роті особи, яка зробила укусу?

4) Яким у момент укусу було взаємне розташування потерпілого і особи, котра зробила укусу?

На трасологічну експертизу слідів знарядь злочину направляють сліди з частинами предметів або їх зіпкки разом з масштабними фотознімками, схемами та, безумовно, знаряддя, якими ці сліди могли бути утворені. Замки й пломби доставляються в натурі. Разом з ними експерту надаються штатні ключі та пломбіратори, а також ключі або пристосування, якими замки могли відкриватися, а пломби повторно пломбуватися.

Експертним шляхом вирішуються такі питання:

1) Чи залишені сліди, виявлені на місці події, знаряддям, вилученим у підозрюваного?

2) З якого боку (зовнішнього чи внутрішнього) зроблений злом перешкоди?

3) Чи нанесені відбитки клейм на різних виробках одним й тим самим клеймом?

4) У який спосіб було знищено або змінено номер (знак) на даному виробі?

5) Яким був первинний номер на даному виробі?

6) Чи нанесені видимі цифри і літери номера на даному виробі інструментами, вилученими у даної особи?

7) Чи відкривався вилучений на місці події замок сторонніми предметами (відмичками, підібраними чи підробленими ключами)?

8) Чи відкривався вилучений на місці події замок яким-небудь з ключів чи якоюсь з відмичок, вилучених у даної особи?

9) За допомогою яких знарядь (інструментів, апаратів) розкрито металеву шафу (ящик, сейф)?

10) Чи обтискалася пломба конкретними промбировальними лещатами; чи обтиснуті представлені пломби одними промбировальними лещатами?

Ситуаційно може виникнути необхідність у вирішенні таких питань:

1) Якими знаряддями утворені сліди злочину?

2) Яка послідовність утворення слідів?

3) Які сліди (частки) могли утворитися на тілі й одязі особи при здійсненні злочину?

4) Якій установі пробірного нагляду чи підприємству належить пробірне клеймо, відбиток котрого нанесений на виріб?

5) Чи змінювались маркувальні позначення на даному виробі (зброї, двигуні тощо)?

6) Чи можна відкрити замок, вилучений з місця події, сторонніми предметами?

7) Чи одним способом відімкнено (зламано) пред'явлені експерту замки?

8) Чи розкривалася і чи повторно навішувалася представлена плomba?

9) Чи можливо витягти дріт (линову, трос) із представленої пломби без порушення її цілісності?

10) Чи відділявся сургучний відтиск печатки з посилки після його нанесення?

Для проведення експертизи слідів транспортних засобів до експертної установи направляють зліпки слідів, оглядові й детальні фотознімки та схему місця події, а також речові докази, які підлягають дослідженню: шини коліс, скалки, обломки, частини транспортного засобу (наприклад крило, бампер), одяга потерпілого. Експерти можуть дати відповіді на такі питання:

1) Чи залишений виявлений на місці події слід шини одним з коліс наданого на дослідження автомобіля?

2) Чи є на деталях наданого на дослідження автомобіля сліди, що свідчать про його контакт з пішоходом?

3) Чи є на одязі потерпілого сліди волочиння по дорожньому покриттю?

4) Чи складали осколки (скла, пластмаси), вилучені при огляді місця події, та залишки скла (пластмаси), виявлені в автомобілі, єдине ціле?

Ситуативно можуть бути з'ясовані такі питання:

1) Чи змінювалися знаки на номерній табличці автомобіля?

2) На транспортні засоби яких моделей установлюються шини, сліди котрих виявлені на місці події?

3) У якому напрямку рухався транспортний засіб у момент утворення слідів шин, виявлених на місці події?

4) На транспортних засобах яких моделей установлюються розсіювані, осколки яких виявлені на місці події?

5) До якого виду транспортного скла (триплекс, сталініт тощо) належать осколки, вилучені з місця події?

На експертизу для встановлення цілого за частинами направляють частини предмета (предметів), виявлені в різних місцях, або предмет і частину, що ймовірно від нього відділилася. Перед експертом ставляться питання:

1) Чи складали два (і більше) об'єкта єдиний предмет?

2) Чи належав даний об'єкт (деталь, частина) конкретному механізму, агрегату?

3) Яким є механізм (розлом, розрив, розріз) відділення частин від цілісного предмета?

4) Чи використовувалися для відділення частин від цілого предмета які-небудь інструменти і якого роду?

2.6. Судова балістика

2.6.1. Поняття судової балістики

Судова балістика являє собою розділ криміналістичної техніки, який вивчає **в контексті розслідування злочинів вогнепальну зброю, боєприпаси та сліди їх дії**. Судова балістика при цьому розробляє рекомендації із застосування засобів і методів виявлення цих об'єктів, їх огляду, вилучення й дослідження з метою встановлення фактів та обставин, що мають значення для з'ясування істини в розслідуваній справі.

Слід мати на увазі, що цей термін є дуже умовним, оскільки балістика (від грецького *\a'Kki* — кидаю) як розділ механіки вивчає рух вільно кинутого тіла, а як військово-технічна наука — рух снаряда в каналі ствола чи на пусковому пристрої (внутрішня балістика) і в атмосфері та безповітряному просторі після виходу з каналу ствола чи пускового пристрою (зовнішня балістика).

Створення й розвиток судової балістики ґрунтуються на даних загальної балістики, воєнних наук — балістика, матеріальна частина зброї, конструювання зброї тощо, криміналістичної теорії ідентифікації та вчення про сліди (трасології), судової медицини, хімії, фізики, фотографії, матеріалознавства.

Об'єктами судової балістики є:

- ручна вогнепальна зброя, класифікація якої наводиться в наступному підрозділі;
- окремі її частини та деталі;
- допоміжне спорядження, приладдя і начиння (шомполи, екстрактори, маслянки, змазка тощо);
- споряджені боєприпаси;
- вистріляні кулі й гільзи;
- компоненти боєприпасів: дріб, картеч, пижі, прокладки, порох, капсулі тощо;
- предмети (перешкоди) зі слідами застосування вогнепальної зброї;
- спеціальні вогнепальні пристрої, замасковані під побутові предмети;
- побутові предмети, що імітують вогнепальну зброю.

Завдання, які стоять перед судовою балістикою, надзвичайно широкі й важливі, а тому їх виконання й впровадження результатів у практику судочинства слід визнати як один з пріоритетів криміналістичної техніки. Їх можна звести до такого: 1) встановлення належності предмета до вогнепальної зброї; 2) визначення типу, марки, місця виготовлення зброї; 3) встановлення справності механізму зброї; 4) встановлення придатності зброї для стрільби та наявності аномалій у проведенні пострілу; 5) ототожнення зброї за вистріляними кулями; 6) ототожнення зброї за вистріляними гільзами; 7) ототожнення гладкоствольної зброї за вистріляними дробом, картеччю; 8) визначення видових і родових ознак боєприпасів та їх частин; 9) встановлення, на підставі вивчення пошкодження перешкоди, відстані, з якої зроблено постріл; 10) встановлення, на підставі вивчення пошкодження перешкоди, напрямку польоту вистріляного

снаряда; 11) встановлення, на основі вивчення пошкоджень перешкод, місця, з якого зроблено постріл; 12) вивчення пробойн з метою встановлення виду снаряда (куля, дріб, картеч), калібру зброї; 13) встановлення, на основі вивчення пошкоджень на перешкодах та/або тілі потерпілого взаємного розташування жертви й того, хто стріляв, у момент пострілу (останнє завдання належить до категорії комплексних досліджень криміналістів і судових медиків).

Криміналісти тісно співробітничать із судовими медиками, і вивчення ран на тілі людини з метою визначення типу зброї, виду кулі, дробу або картечі, встановлення напрямку пострілу і визначення відстані, з якої зроблено постріл, на підставі цих слідів належить до виключної компетенції судової медицини. Судовому медику, безумовно, на професійному рівні досконало відомі всі особливості впливу кулі, дробу й картечі на людське тіло, на його тканини й кістки скелета, що разом з результатами досліджень криміналістами об'єктів їх предметної сфери дозволяє одержати в кінцевому підсумку вірогідне уявлення про розслідувану подію минулого.

2.6.2. Класифікація вогнепальної зброї та боєприпасів

Вогнепальна зброя взагалі і та, що потрапляє до сфери судочинства, класифікується за кількома підставами, основною з яких є віднесення зброї до певного класу за її **призначенням** (у підручнику розглядається лише ручна вогнепальна зброя). Саме за цією ознакою зброя поділяється на *бойову, цивільну, мисливську, навчально-спортивну, кримінальну*. Крім того за **довжиною ствола** зброю поділяють на *короткоствольну, середньоствольну і довгоствольну*, за **будовою каналу ствола** — на *нарізну, гладкоствольну і комбіновану*, за **калібром** — на *малокаліберну, середньокаліберну та крупнокаліберну*, за **конструкцією ударно-спускового механізму** — на *неавтоматичну, напівавтоматичну (самозарядну) та автоматичну*, за **кількістю споряджених патронів** — на *однзарядну, багатозарядну, магазинну*, за **кількістю стволів** — на *одноствольну і багатоствольну*, за **способом виготовлення** — на *заводську, перероблену, саморобну, атипову*.

Бойова зброя призначена для виконання бойових дій військовослужбовцями та уповноваженими особами з правоохоронних органів, виготовляється неодмінно на заводах, має нарізні стволи, призначена для стрільби кулями. Короткоствольні пістолети та револьвери мають довжину ствола до 20 см і називаються за прізвиськами конструкторів і підприємців (пістолети Маузера, Кольта, Браунінга, Коровіна, револьвери Нагана, Кольта, Сміта-Вессона), позначаються абрєвіатурами (наприклад ПМ — пістолет Макарова, ТТ — Тульський Токарева) або в інший спосіб (наприклад Парабелум, Ческа збройова, Форт, Астра). Середньоствольна з довжиною ствола 20—50 см і довгоствольна з довжиною ствола понад 50 см зброя іменується за цим самим принципом: гвинтівка Мосіна, гвинтівка Маузера, СКС (самозарядний карабін Симонова), СВТ (самозарядная винтовка Токарева), ППШ (пістолет-пулемет Шпагіна), АК (автомат Калашникова), пістолет-кулемет Скорпіон тощо.

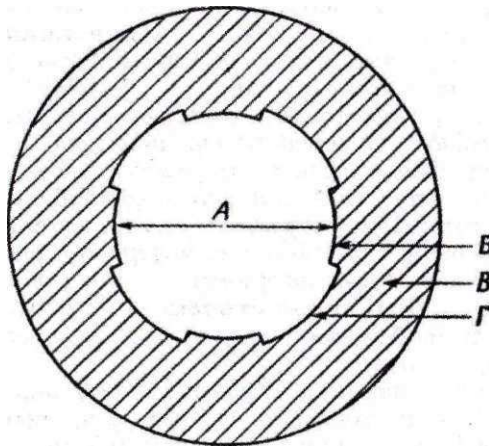

Фото 32. Пістолет.

Фото 33. Револьвер.

Однією з важливих особливостей бойової зброї є наявність нарізів у каналі ствола, які надають кулі обертального руху, у переважній більшості конструкцій — правого (за годинниковою стрілкою), а іноді — лівого (проти годинникової стрілки). Нарізів, як правило, буває чотири, але є конструкції з трьома, п'ятьма, шістьма і навіть сімома нарізами. У проміжках між нарізами розташовуються поля, відстань між протилежними полями називають калібром зброї.

Схема 17. Поперечний розріз ствола: А — калібр (діаметр ствола між двома протилежними полями); Б — поле; В — ствол; Г — дно нарізу.

Калібр зброї (в тому числі цивільної та навчально-спортивної) у континентальній Європі виражається в міліметрах, у США — в сотих частках дюйма, у Великій Британії — в тисячних частках дюйма (дюйм дорівнює 25,4 мм). Наприклад, револьвер калібру 11,43 мм має відповідно, 45 чи 450 калібр (0,45 чи 0,450 дюйма). Щоб перевести міліметри в дюйми треба число міліметрів поділити на 25,4. Найбільш поширеними калібрами короткоствольної бойової зброї є (в міліметрах): 5,45; 6,35; 7,62; 7,65; 8; 9; 11,43, а у карабінів та гвинтівок 5,6; 6,5; 7,62; 7,65; 7,71; 7,92; 8.

Останнім часом все більшого поширення набувають бойові гвинтівки калібру 5,56 (США, Франція, Італія), 4,7 (ФРН) і 4,85 (Велика Британія). У патронах до них, як правило, застосовуються кулі зі зміщеним центром ваги.

Мисливська зброя заводського виготовлення буває довгоствольною та середньоствольною і поділяється на дробову, кульову й комбіновану. Вона може бути одноствольною та двоствольною, а комбінована — дво-, три- і чотириствольною. У двостволок стволи розташовуються горизонтально або вертикально.

Кульова мисливська зброя, як правило, має один нарізний ствол і призначена для стрільби патронами з безоболонковими, напівоболонковими та оболонковими кулями калібрів 5,6—9 мм. Крім того існують нітроекспреси (до 16 мм) і штуцери (12—28 мм).

Дробові рушніці мають один або кілька стволів з гладенькою поверхнею і призначені для стрільби дробом, картечю, круглими кулями або кулями спеціальних конструкцій (існують кулі Якана, Відлебена, Бреннеке, Шихматова-Ширінського та ін.). Калібр такої зброї визначається кількістю сферичних куль, що дорівнюють діаметру каналу ствола, які можна віддати з англійського фунта свинцю (454 г), тобто чим більша кількість куль, тим менший за діаметром калібр. Виготовляють рушніці переважно калібрів 12 (18,52 мм), 16 (16,81 мм), 20 (15,62 мм), 24 (14,71 мм), 28 (13,97 мм), 32 (13,36 мм). Існують також калібри 4, 8, 14. Ненарізні стволи можуть мати різне свердлення, а саме: циліндр, коли канал має однаковий діаметр від казенної до дульної частини ствола, циліндр з напором, коли в стволі 12-го калібру дульна частина звужується на 0,1 мм, напівчок 1/4 — на 0,1-0,35 мм, напівчок 1/2 — на 0,35-0,75 мм, напівчок 3/4 — на 0,75-1,0 мм, повний чок — більше 1,0 мм. Крім того циліндрові стволи для покращення прицільної стрільби кулями в дульній частині можуть мати нарізи, і такий ствол називається Парадокс.

Залежно від калібру, свердлення та відстані до цілі змінюється площа ураження дробом. На таблиці 1 наведено кількісні показники при стрільбі з рушніці 12-го калібру (діаметр розсіяння в см).

Таблиця 1

Канал ствола	10 м	23 м	36 м
Циліндр	48 см	97 см	45 см
Циліндр з напором	38 см	80 см	130 см
Напівчок 1/2	30 см	66 см	116 см
Чок	23 см	53 см	100 см

Навчально-спортивна зброя. До цієї зброї належать малокаліберні (5,6 мм) пістолети, револьвери й гвинтівки для стрільби патронами кільцевого запалювання (ініціюючий склад запресовується під всю поверхню денця гільзи, а бойок ударяє у периферичну частину шляпки) з безоболонковими кулями. Спортивна зброя класифікується на цільову малокаліберну (пістолети, гвинтівки) під такий

самий патрон, як і для навчальної зброї, але конструктивно більш удосконалену — аж до підгонки до конкретного спортсмена, і цілком довілну — під патрони для бойової зброї (пістолети, гвинтівки). Крім того для стендової спортивної стрільби по тарілочках виготовляються спеціальні гладкоствольні двоствольні осадні рушниці.

Кримінальна зброя. Цей тип зброї, як правило, обмежується короткоствольними зразками і може бути охарактеризований таким чином:

— саморобна зброя, яка виготовляється повністю або з використанням окремих деталей заводської зброї. Тут зустрічаються однозарядні шомпольні екземпляри, так звані самопали, а також більш досконалі казнозарядні й навіть автоматичні. Досить поширеною є кримінальна практика маскуванню зброї під авторучки, парасольки, ціпки;

— обрізи, які виготовляються з будь-якої середньо- і довгоствольної зброї шляхом вкорочування (відрізання) значної частини ствола;

— заводська зброя, перероблена під інший (більш поширений) патрон. Можна зустріти під час розслідування револьвери Нагана з розсверденими каморами барабана під патрони ТТ, ППШ;

— спеціальні пристрої, пристосовані й змінені для стрільби штатними патронами, наприклад стартові пістолети й револьвери, газові, будівельно-монтажні, сигнальні пістолети.

Усі екземпляри зброї, крім кримінальної, мають виконані різними технологічними способами позначки у вигляді фірмових і товарних знаків, заводських емблем, випробувальних, контрольних і службових поміток (свердлення стволів, довжина патронника, калібр), а також текстів з вказівкою на країну, місто виготовлення зброї, рік її випуску тощо.

Боєприпаси. Для стрільби з вогнепальної зброї використовуються патрони, один з видів яких призначений для нарізної зброї, інший — для гладкоствольної.

Патрони для бойової, навчально-спортивної та нарізної мисливської зброї складаються з гільзи, снаряда (кулі), капсуля, порохового заряду, а для мисливської гладкоствольної — з гільзи, дробу (картечі, кулі), капсуля, пижа на порох, прокладок на дріб і порох, порохового заряду.

Гільзи для нарізної зброї виготовляються з металу (латунь або залізо), мають пляшкоподібну або циліндричну форму. У першій діаметр корпусу більший ніж діаметр кулі, а тому конструкція гільзи передбачає наявність (див. схему 18) дульца (5) і скату (6). Гільза має корпус (7), шляпку із закраїною (4) або кільцевою проточкою (8), в ній кріпиться капсуль (3), а в гільзі міститься порох (2), причому сьогодні використовується лише бездимний порох: у пістолетних і револьверних — дрібнозернистий, а в гвинтівкових — крупнозернистий. У капсулі міститься ініціюючий склад, який вибухає від удару бойка і запалює пороховий заряд, — це зазвичай сполуки гримучої ртуті або тринітрорезорцинату свинцю.

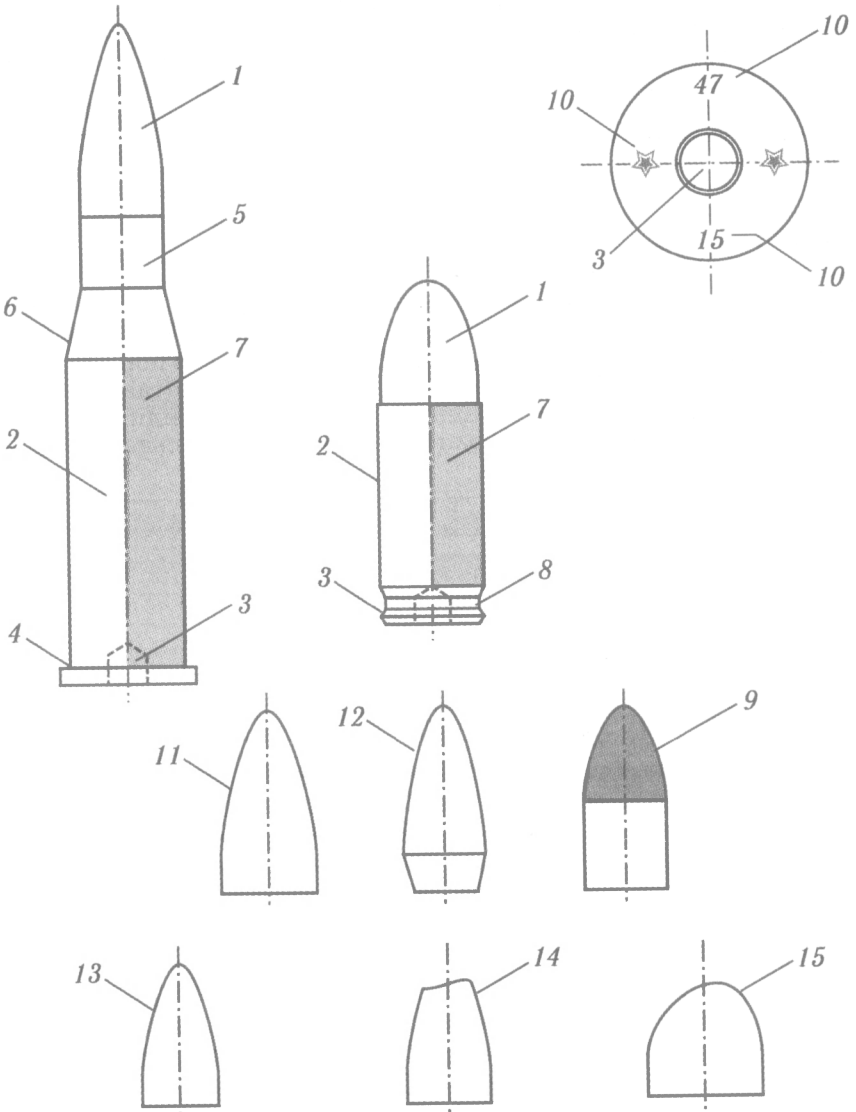

Схема 18. Патрони до нарізної зброї.

На шляпку гільзи при виготовленні патронів наносять, зокрема, рік випуску, номер заводу, позначення калібру та умовні символи (10).

Кулі (1) закріплюються в гільзі шляхом кернування, обжимання, тугої посадки. Конструктивно кулі бувають оживальними (11) й біоживальними (12), гостроконечними (13), тупоконечними (14), напівсферичними (15). Звичайні кулі складаються із сталеві оболонки, яка плакується томпаком або латунню, свинцевої субоболонки і сталевого сердечника. Виготовляються також кулі спеціального призначення: броньбійні (носик зафарбовується у чорний колір), броньбійно-запалювальні (чорний носик і під ним червона смужка), трасувальні (зелений носик). Особливо слід звернути увагу на напівоболонкові кулі, в яких носова частина складається з м'якого металу і не вкрита оболонкою (9). При потрапленні в перешкоду м'який носик кулі злипається, розриває на подовжні пелюстки оболонку, і вся ця маса рухається вглиб, спричиняючи великі руйнування перешкоди, а в живому тілі — тяжкі поранення. Варто зазначити, що розривні кулі аналогічного типу з хрестоподібною насічкою або порожниною в носовій частині, які спричиняли тяжкі поранення (так звані кулі Дум-Дум — від місця виготовлення їх у передмісті індійської Калькутти Дамдам), використовувалися англійськими військами в англо-бурській війні 1899—1902 рр.

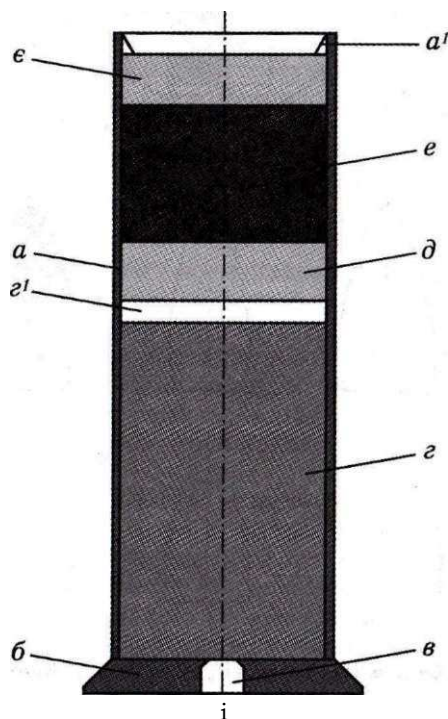

Схема 19. Патрон для гладкоствольної мисливської зброї.

Патрони для гладкоствольної мисливської зброї (див. схему 19) складаються з металевої, картонної (папкової) або пластмасової гільзи (а), яка має закраїну (б) для її екстракції після пострілу, в шляпці міститься капсуль (відкритий або посиленої дії «Жевело») (в), у гільзі послідовно — порох (г), пиж, як правило, з повсті (д) з прокладками (і), дріб, картеч або куля (е) прокладка на дріб (е), на якій позначається номер дробу. Дріб виготовляється із свинцю з домішками арсену й сурми. Дріб випускається 15-ти номерів — від № 1 до № 11 і «нульових» номерів — 0, 00, 000, 0000. Діаметр кожного наступного номера відрізняється від попереднього на 0,25 мм. Крім того існує № 7¹/₂ діаметром 2,4 мм для стенової стрільби.

Таблиця 2

Номер дробу	Діаметр дробу, мм	Номер дробу	Діаметр дробу, мм
0000	5,0	5	3,0
000	4,75	6	2,75
00	4,5	7	2,5
0	4,25	7,7	2,4
1	4,0	8	2,25
2	3,75	9	2,0
3	3,5	10	1,75
4	3,25	11	1,5

На практиці іноді злочинці вживають патрони-замінники або саморобні боеприпаси з використанням вистріляних частин штатних патронів. Цю обставину слід мати на увазі при огляді місця події, де застосовувалась вогнепальна зброя, та речових доказів.

2.6.3. Огляд зброї, боеприпасів та слідів пострілу

Під час огляду місця події, в ході якої застосовувалась вогнепальна зброя, можуть бути виявлені окремі екземпляри зброї, кулі, дріб, пижі, гільзи, сліди пострілу на предметах і тілі потерпілого. Виявлену зброю не можна пересувати і брати в руки до тих пір, поки її положення не зафіксовано в протоколі, на фотознімках (вузлових і детальних), у схемі місця події. Важливо зазначити, на якому боці лежить зброя, куди спрямовано ствол, місце розташування зброї в сантиметрах стосовно двох нерухомих предметів, а для пістолетів — ще в якому положенні знаходиться ствольна коробка.

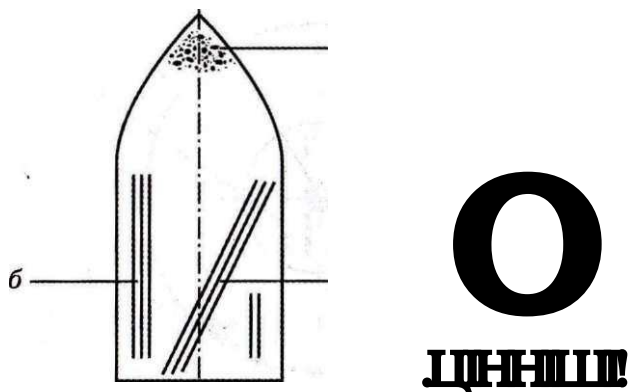
Якщо зброя знаходиться в руці трупа, то необхідно зафіксувати, яким саме чином вона розташована в руці; якщо вона лежить біля трупа — на якій відстані й у якому напрямку вона знаходиться відносно кожної з долонь трупа. Ці дані у зіставленні з характером заподіяних потерпілому ушкоджень можуть мати значення для встановлення можливості у потерпілого завдати собі наявні поранення. У випадку, коли постріл зроблено з рушниць, треба зафіксувати наявність пристосувань для пострілу в себе (якщо вони є) у вигляді мотузків, паска, палички, а також можливий факт відсутності взуття на одній з ніг.

Оглядати зброю в динаміці та вилучати її треба з дотриманням певних правил безпеки і тактичних рекомендацій криміналістики. Піднімати револьвер або пістолет слід за рифлені щічки рукоятки, а рушницю — за антабки ремня або рифлену частину шийки приклада. При цьому, щоб запобігти нещасному випадку, категорично забороняється піднімати зброю, вставляючи олівець, паличку в спускову скобу або в канал ствола, і направляти дуло на себе або інших людей.

Піднявши зброю і дотримуючись усіх правил безпеки, необхідно а) встановити, в якому положенні знаходиться курок (курки) — спущений, на запобіжному чи бойовому взводі; б) зафіксувати, яке положення займає прапорець запобіжника; в) витягти магазин з рукоятки пістолета (патрони з магазинної коробки гвинтівки і з барабана револьвера — не виймати); г) витягти патрон з патронника і залишити ствольну коробку пістолета в крайньому задньому положенні (завтор розрядженої гвинтівки поставити на запобіжник, положення барабана револьвера, який не треба крутити, фіксується добре помітною рисою крейдою, олівцем, фломастером); ґ) оглянути зброю, магазин, патрони на предмет виявлення слідів рук, нашарувань речовин, пошкоджень, позначок, відсутності деталей; д) вивчити і зафіксувати стан поверхні каналу ствола — наявність іржі, порохової кіптяви, незгорілих порошків; е) встановити органолептично наявність або відсутність в каналі ствола запаху згорілого пороху; є) закрити канал ствола з дульної частини яким-небудь ковпачком (можна зафіксувати його вузькою смужкою скотчу) і ні в якому разі не закривати його ватним тампоном, а тим більше — скрученою паперовою пробкою.

На місці події можуть бути виявлені боеприпаси, які треба зафіксувати в протоколі, на фотознімках і схемі, оглянути їх на предмет встановлення слідів рук, зазначити їх конструкцію, розміри, спосіб з'єднання частин, колір металу, маркувальні позначки. Слід мати на увазі, що одні й ті самі патрони можуть використовуватись для стрільби із зброї різних систем, а тому не варто на підставі виявлених патронів робити категоричні висновки про зброю, яка була в розпорядженні якогось учасника події.

Кулі на місці події, де застосовувалася зброя, можна виявити на місцевості, в приміщенні, в одязі живого потерпілого чи трупа (кулі з ран виймаються під час хірургічної операції або розтину трупа), в дерев'яних, цегляних та інших перешкодах. Вилучати кулю з перешкоди треба так, щоб ні в якому разі не пошкодити її інструментом (стамескою, долотом чи шлямбуром). У всіх випадках на схемах і фотознімках слід показати місце знаходження кулі, описати в протоколі її форму, розміри, колір оболонки, конструкцію, сліди проходження каналом ствола, наявність якихось речовин у носовій частині кулі. Особливу увагу необхідно звернути на сліди, які залишаються на кулі в процесі пострілу, а саме: первинні сліди від зрізу кульового входу у вигляді малопомітних борозенок на задній частині кулі, які розташовуються паралельно її поздовжній вісі; вторинні сліди, що утворюються в процесі обертання кулі в каналі ствола, у вигляді розташованих під певним кутом вправо чи вліво валиків і борозенок від полів, донних ділянок нарізів та напрямних і ведених ребер нарізів.

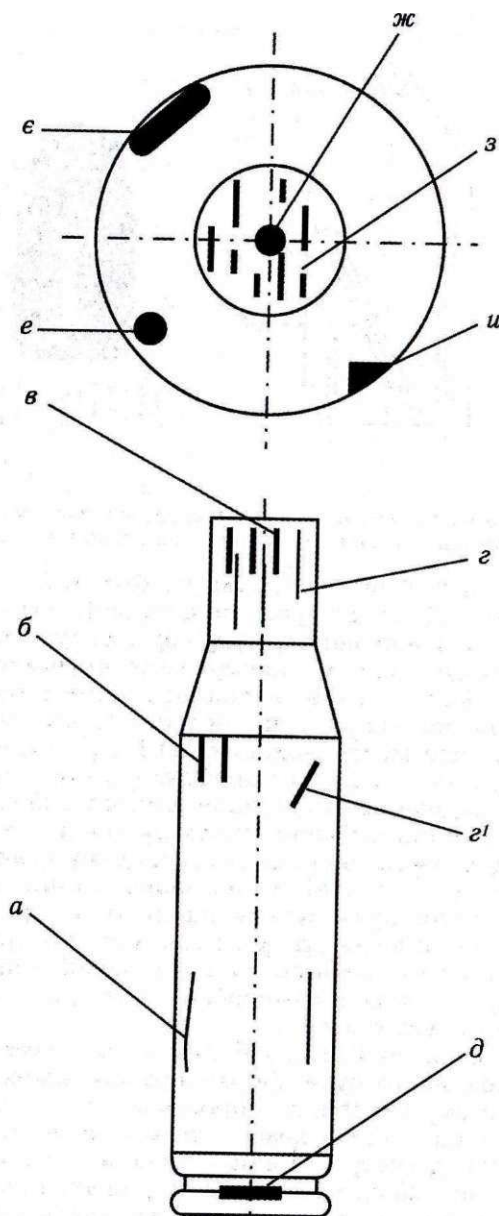

Схема 20. Сліди на вкстріляній кулі: а) сліди від полів нарізів (вторинні сліди); б) сліди від кульового входу (первинні сліди); в) забруднення.

Знайдені, оглянуті й вилучені кулі упаковуються в окремі коробочки та пакетики. До кожної упаковки прикріплюється бирка з написом, яка куля там знаходиться і де її було вилучено.

Оглядаючи місце події, на якому застосовувалася мисливська гладкоствольна зброя, важливо визначити діаметр розсіювання вистріляного дробового снаряду на перешкоді чи тілі потерпілого, знайти і зафіксувати місце знаходження і характеристики пижів і прокладок, скрупульозно зібрати дробинки, маючи на увазі, що вистріляні дробинки дозволяють встановлювати калібр і навіть ідентифікувати ствол рушниць. Учасники огляду повинні знати, що дальність польоту дробового снаряду в середньому становить близько 500 м. Що ж стосується пижів і прокладок, то при визначенні дистанції пострілу треба враховувати, що пижі вилітають на відстань 5—10 м від дульного зрізу ствола, прокладка на дріб пролітає ще меншу відстань. Варто звернути увагу на неоціненну розшукову й ідентифікаційну значущість саморобних пижів, які останнім часом, хоч і рідко, але трапляються.

Виявлені на місці події стріляні гільзи і викинуті з патронника патрони з осічкою мають бути сфотографовані, нанесені на загальну чи спеціальну схему і описані в протоколі, в якому зазначаються форма корпусу, вид шляпки, колір металу, маркувальні позначки на шляпці, довжина, діаметр (у пляшкоподібних гільзах вимірюються два діаметри — найбільший і найменший), внутрішній діаметр дульця, сліди кріплення до гільзи кулі, характер сліду від бойка ударника на капсулі (форма, ексцентриситет) та інші сліди від частин зброї, наявність запаху згорілого пороху. Вилучені гільзи упаковують кожну окремо з відповідними написами на упаковці та вказують на схемі, де яка гільза була знайдена.

Схема 21. Сліди на гільзах: а) губа магазина; б) стінка патронника; в) кульбовий вхід; г) канавка Равеллі; г¹) зріз вікна ствольної коробки; д) зачіп викидача; е) досилач; ε) зачіп викидача; ж) бойок; з) патронний упор; и) зуб відбивача

Неодмінною умовою якісної фіксації гільз і можливості їх використання у доказуванні є описання в протоколі слідів на гільзі: на шляпці гільзи від досилана; на її закраїні або в проточці — від зачіпки викидача, на протилежному боці шляпки розташовується точковий слід відбивача; на капсулі чітко відображаються робочі поверхні бойка ударника та патронного упору; на корпусі гільзи можна побачити сліди губ магазину пістолета; на верхній третині гільз, вистріляних з автомата Калашнікова, обов'язково утворюються дуже інформативні лінійні сліди від зрізу вікна ствольної коробки.

Слід мати на увазі, що розташування гільз на місці події, якщо приблизно встановлено місце стрільця і напрямок пострілів, може свідчити про тип пістолета та іншої автоматичної або напівавтоматичної зброї, адже спеціалісти в галузі судової балістики знають, при стрільбі з якої зброї гільзи летять вправо, або вліво, або вгору, або вправо назад. Щоправда, можуть вестися в оману можливі рикошети та відкочування гільз, але все вирішується на місці під час ретельної оцінки обстановки.

Відсутність гільз на місці події, де поза всяким сумнівом застосовувалася вогнепальна зброя, може свідчити про те що: стрільба велася із револьвера або неавтоматичної мисливської рушниць; постріл здійснено із заряджуваного з дула самопала; під час першого пострілу з автоматичної зброї заклинило її затвор; нарешті, злочинець виявився дуже передбачливим і після стрільби зібрав усі гільзи.

Важливе місце серед завдань, що вирішуються при огляді місця події у справах, де йдеться про застосування вогнепальної зброї, посідають виявлення і вивчення слідів пострілу та встановлення на цій підставі значущих для розслідування обставин пострілу. Частина з них вирішується на місці під час огляду, а деякі — потребують експертних висновків, головним чином, шляхом проведення ситуаційних експертиз.

2.6.4. Встановлення обставин пострілу

Відтворити картину події, пов'язаної із застосуванням вогнепальної зброї, можна з успіхом на підставі аналізу основних і додаткових слідів пострілу.

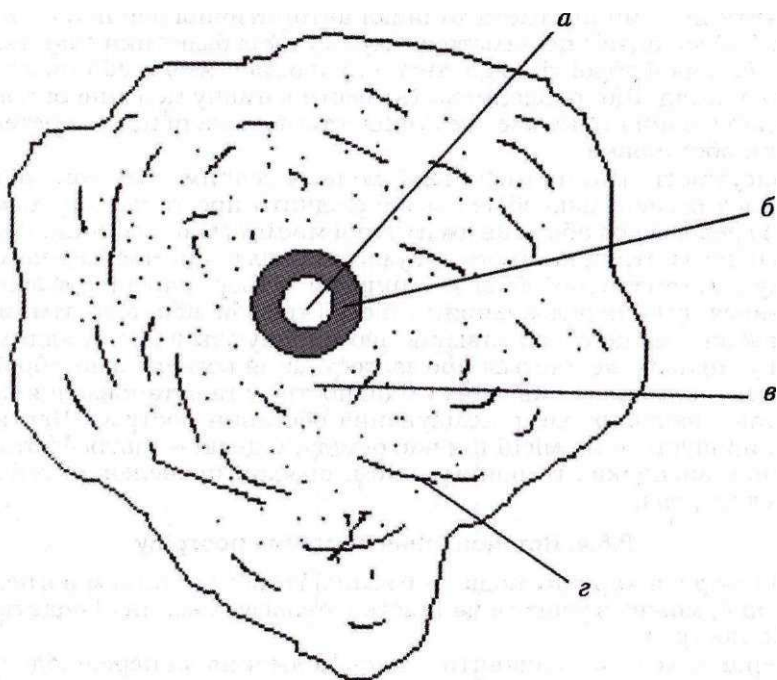
Перш за все треба виявити всі пошкодження на перешкодах і тілі потерпілого у вигляді пробіїн та сліпих отворів, які є, за визначенням, *основними слідами пострілу*. Видимими ознаками кульових пошкоджень є дефект тканини, що дорівнює приблизно діаметру кулі, в матеріалі одягу, шкірі людини, а також — і це головне — поясок обтирання, а в тілі людини ще й поясок осадження. *Вхідний кульовий отвір*, як правило, має менший діаметр, ніж діаметр кулі, в еластичних перепонах, вологому дереві, тілі людини; в листовому металі, фанері, сухому дереві кульовий отвір відповідає діаметру кулі; у віконному склі, вітринах, цеглі отвір може бути більшим. *Вихідний кульовий отвір* практично в усіх випадках більший за вхідний і за діаметр кулі.

Пошкодження від дробу і картечі виявляються без особливих зусиль, навколо таких ушкоджень обов'язково залишаються поясски металізації, які добре видно на світлих перешкодах, а на темних во-

ни легко виявляються в лабораторії зйомкою в м'яких рентгенівських або інфрачервоних променях.

Важливим для подальших висновків є встановлення напрямку проникнення снаряда в перешкоду, а в тілі людини — напрямку ранового каналу (останнє, залежно від обставин, з'ясовується хірургом або судовим медиком). Вивчення *додаткових слідів пострілу* (їх ще називають додатковими факторами пострілу) дозволяє встановити напрямок і дистанцію пострілу, а також місце, з якого він був зроблений.

Схема 22. Додаткові сліди пострілу: а) дефект тканини; б) поясок обтирання; в) незгорілі порошинки; г) кіптява.

Дистанція пострілу може бути визначена на підставі наявності, розташування й форми додаткових слідів пострілу, до яких належать динамічний та термічний вплив газів, що утворюються при пострілі в каналі ствола, у вигляді розривів тканин і обпалення; відкладення кіптяви; наявність незгорілих порошинок; відкладення продуктів змазки ствола у вигляді малесеньких бризок (після першого пострілу з цього ствола).

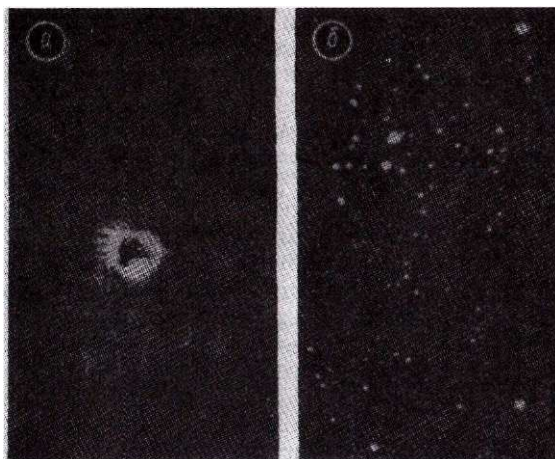

Фото 34. Люмінесценція слідів змазки зброї у випадках пострілу з відстані 2 м (а) і 40 см (б).

Дистанції, на які розповсюджуються додаткові сліди пострілу, можна побачити на **таблиці 3** (у см):

Зброя Види слідів	Обпалення	Розриви	Кіптява	Порошинки
Довгоствольна калібр 7,62 мм	5—8	10—12	40—50	80—100
Коротковств. ка- лібр 7,65 мм	3—5	5—7	25—40	50—70
Мисливська 12-го калібру	15—25	10—30	80—100	До 150

У криміналістиці та судовій медицині дистанції пострілу умовно поділяють на постріли *впритул*, постріли з *близької відстані* та постріли з *неблизької відстані* (останні іноді неправильно називають пострілами з далекої відстані). **Перші** характеризуються повним чи частковим дотиканням переднього зрізу ствола в момент пострілу до перешкоди чи тіла (одежі) людини, що призводить до обпалення і деяких розривів перешкоди, проникнення кіптяви і незгорілих порошинок у кульовий отвір чи рановий канал, утворення біля рани на тілі відбитку переднього зрізу зброї — *цятанцмарки*. **Другі** визначаються наявністю додаткових слідів пострілу у вигляді порохової кіптяви, незгорілих порошинок, бризок мастила, іноді — обпалення. Як видно, ця дистанція має якісний вираз, а в кількісному відношенні вона коливається від кількох міліметрів до 150 сантиметрів. **Треті** мають негативну ознаку — відсутність слідів близького пострілу і в кількісному виразі, залежно від виду зброї та якості боеприпасів, коливаються від 50 сантиметрів до кількох кілометрів. Утім, тут обов'язково треба враховувати, що зловмисник може імітувати постріл з

неблизької відстані, вистріливши через який-небудь предмет. Викрити фальсифікацію можна, уважно дослідивши рановий канал, де мають знаходитись дрібні частки використаного для інсценування предмета.

Сліди близького пострілу дозволяють досить точно *визначити місце*, на якому знаходився той, хто стріляв, у момент пострілу з урахуванням розмірів використаної зброї від переднього зрізу ствола та руки стрільця. Якщо постріл зроблено з рушниць дробом, місце стрільця визначається за напрямком польоту дробового снаряду і діаметром розсіяння (осипу) дробу.

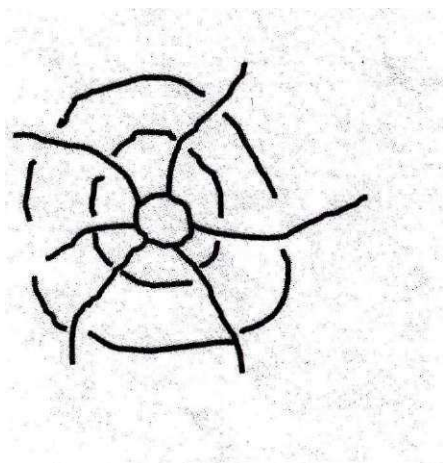
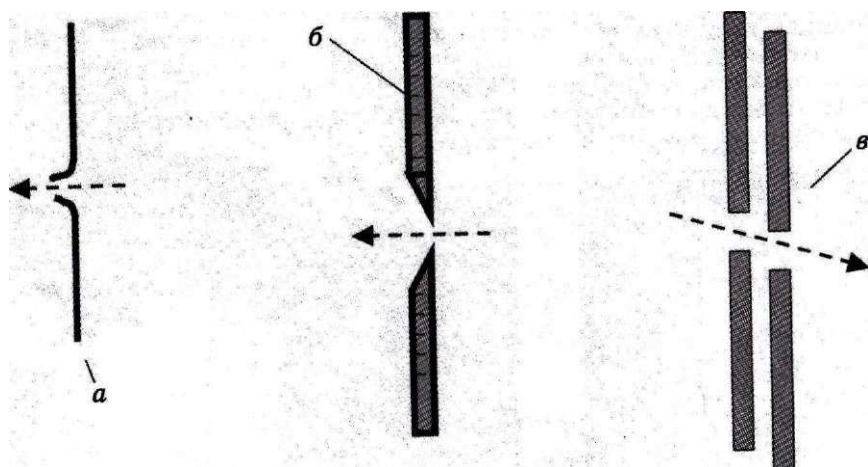
Це завдання може також успішно бути вирішено за наявності кульових пробоїн у шибках подвійних вікон чи в інших подвійних перешкодах, а також у випадках виявлення наскрізного пошкодження однієї перешкоди і сліпого — іншої. У першій ситуації в отвори вставляється паперова трубочка і проводиться через неї візування до точки пострілу, а в другій — від сліпого пошкодження через наскрізний отвір протягується шпагат, що моделює лінію польоту снаряда, в певній точці продовження якого знаходилося місце стрільця.

Місце знаходження зброї в момент пострілу може бути приблизно вираховано за екстрагованими гільзами, що, однак, потребує точно-го знання, яка саме зброя використовувалась.

На підставі вивчення обстановки місця події, слідів пострілу, поранень на тілі потерпілого і визначення місця знаходження того, хто стріляв, можна встановити *взаємне положення* потерпілого і стрільця. Такого роду висновки робляться в межах комплексної ситуаційної криміналістичної та судово-медичної експертизи. Цікаво зазначити, що ідею ситуаційної експертизи на підставі вивчення вже існуючої експертної практики у 1977 р. висунув харківський криміналіст Г. А. Грановський, а першу в Україні таку експертизу у справі В. у Згурівському районі Київської області ще в 1959 р. провели київські криміналісти В. Є. Бергер і В. Г. Гончаренко та судовий медик А. В. Зусь, висновок яких разом з іншими доказами неспростовно підтвердив версію про навмисне вбивство з хуліганських спонукань.

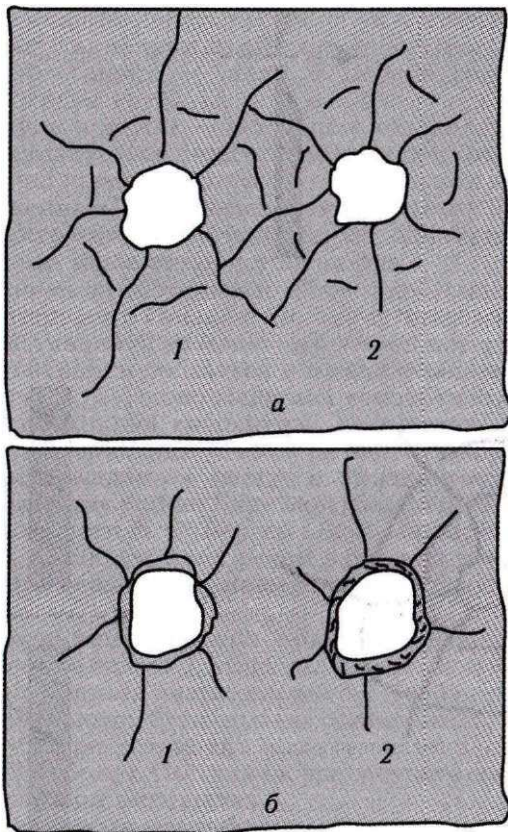
Важливим завданням вивчення слідів пострілу є встановлення *кількості та послідовності пострілів*. Кількість пострілів визначається кількістю наявних пошкоджень. Але треба враховувати, що за одного пострілу може бути кілька пошкоджень, наприклад, у складках одягу або при розривах і відокремленні частин кулі (особливо, при стрільбі з обрізу). Слід також враховувати наявність додаткових пошкоджень при рикошетах.

Послідовність пострілів може бути встановлена за бризками мастила із ствола, якщо ствол до пострілів був змащений, — перший постріл супроводжується бризками мастила навколо вхідного отвору, другий і наступні мастила не несуть. Щоправда, може ввести в оману осадка кулі, але її сліди залишаються лише в пояску обтирання і не впливають на визначення послідовності пострілів. Водночас, слід мати на увазі, що другий постріл порівняно з першим за умови стрільби з однієї відстані супроводжується більшою кількістю порохової кіптяви.

Схема 23. Визначення напрямку польоту кулі: а) метал; б) скло; в) подвійне скло; г) торець радіальної тріщини; П) торець концентричної тріщини.

Встановлення послідовності пострілів у скло і тонкі пластмасові плити забезпечується вивченням радіальних тріщин, які розходяться від отворів, — деякі тріщини від наступного кульового отвору утикаються в тріщини від першого пострілу і закінчуються на них (а). Якщо ж тріщини не сягають так далеко, то картина послідовності виглядає так: по краях другого отвору в склі розташований білуватий непрозорий поясок зі слабо зчеплених між собою дрібненьких часточок скла, а такі самі часточки біля першого отвору відсутні, оскільки вони обсыпаються від вібрації скла, спричиненої ударом в скло снаряда від другого пострілу (б).

Схема 24. Встановлення послідовності пострілів у скло.

Серед інших обставин пострілу варто згадати встановлення *продуктів пострілу на руках* того, хто стріляв. При вивченні питання про сам факт пострілу даною людиною або перевірці версії про самогубство такі дослідження можуть дати важливі результати. Для одержання проб для дослідження кисті того, хто піддається перевірці,

або трупа покривають теплим розтопленим парафіном, плівку якого після охолодження акуратно знімають. На внутрішній поверхні цієї плівки фіксуються сліди пострілу. Ці сліди також можна змити дистильованою водою, а тампони помістити в пробірки. Операції із зняття з рук можливих нашарувань слідів пострілу неодмінно виконуються спеціалістом — судовим медиком.

2.6.5. Ототожнення зброї за слідами на кулях (дробу) і гільзах

Ототожнення вогнепальної зброї за вистріляними кулями або дробом і стріляними гільзами здійснюється експертом в умовах добре обладнаної лабораторії з інфраструктурою (спеціальний тир, кулевловувачі, засоби безпеки тощо).

Проходячи під тиском порохових газів дуже щільно каналом ствола, куля відображає на собі всі його дрібні нерівності у вигляді трас — валиків і борозенок. Теоретично поверхня кожного ствола є індивідуальною і досить стабільною, що дозволяє на підставі порівняльного аналізу слідів на вистріляних з цього ствола кулях категорично його ідентифікувати.

Для проведення порівняльного дослідження з вилученої зброї проводиться експериментальна стрільба штатними для даної зброї патронами, бажано патронами, вилученими разом із зброєю. Стрільба ведеться у спеціальні кулевловувачі, серед яких можна назвати такі найбільш ефективні конструкції: ватний, який складається з десятка розташованих одна за одною широких обтягнутих тканиною рідкого переплетення рамок, щільно наповнених ватою, — вистріляна куля зупиняється в одній з рамок, втративши енергію, і вилучається із жмутком вати; гумовий, який складається з розташованих один за одним листів гуми, які закріплені лише верхніми краями на міцній рамі і тому вільно звисають, — вистріляна куля зупиняється, втративши енергію, на одному з листів і падає в розташований внизу лоток; водяний, який являє собою широкий наповнений водою циліндр глибиною 2 м з розташованим зверху затискувачем для закріплення зброї, а на дно опускається густа металева сітка, з'єднана дротами з корбою для її витягування, — зброя встановлюється стволом вертикально вниз з використанням виска, вистріляна куля, потрапивши у воду, втрачає на певній глибині енергію і опускається на сітку, яка потім витягається на поверхню.

У всіх випадках кожна експериментальна куля поміщається в пакетик і в порядку черговості нумерується. Ці кулі порівнюються між собою для встановлення ідентифікаційних ознак, сукупність яких дозволяє дійти висновку, що всі вони вистріляні з одного екземпляра зброї. В іншому випадку (нестійкість ознак) ототожнення надісланої зброї є проблематичним.

Для порівняльного дослідження поданої на експертизу та експериментальних куль використовуються мікроскопічний, фотографічний, профілографічний методи та метод механічної прокатки кулі, які дозволяють розглядати циліндричну поверхню кулі зі слідами як пласкі прямокутники або окремі фрагменти і порівнювати їх зображення.

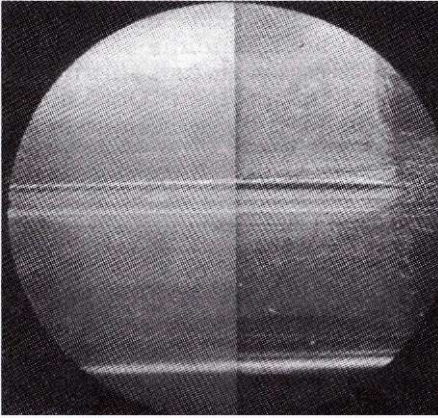

Фото 35. Суміщення слідів на кулях в порівнювальному мікроскопі.

Теоретично всі такі методи мають забезпечувати позитивні результати дослідження, однак на практиці вони виявляються не завжди достатньо надійними через використання бокового або косо-спрямованого освітлення, яке призводить до деяких спотворень зображення мікрорельєфу куль. Тому найбільш надійним слід визнати метод прозорих зафарбованих відбитків, названий у 1949 р. його творцем, київським криміналістом М. М. Зюскіним, методом реплік. Суть його полягає в тому, що знежирені кулі спочатку вкриваються тонкою плівкою розчиненого в ацетоні целулоїду з домішкою червоного барвника (фуксину основного), а після її висихання занурюються в розчин плексигласу в діхлоретані, який робить плівку більш міцною й еластичною. Сфотографовані з жовтим світлофільтром зі збільшенням 1 : 8 прямокутні розгортки куль порівнюються між собою. Цінність цього методу полягає в тому, що у експерта не може бути ніяких сумнівів щодо адекватності відображень ознак кулі, можливих оптичних чи механічних спотворень — у репліках чітко відображаються дійсні ширина й висота валиків (світлі смужки), ширина й глибина борозенок (темні смужки), їх взаємне розташування та індивідуальна сукупність, а це обумовлює високу надійність експертних висновків.

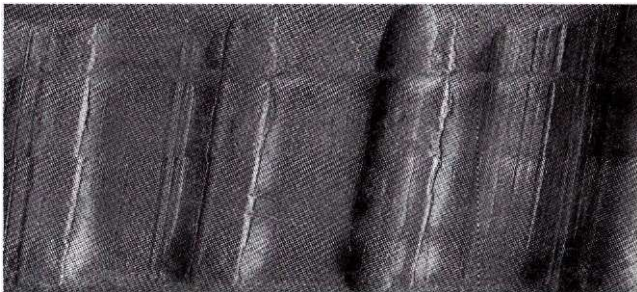

Фото 36. Ототожнення зброї за вистріляними кулями методом суміщення розгортки їх поверхонь.

Сучасна судово-балістична експертиза володіє методиками ототожнення не лише нарізної, а й гладкоствольної зброї, у тому числі й за слідами на дробу, які дозволяють встановити калібр ствола і ототожнити його. З метою одержання експериментальних слідів каналу гладкоствольної зброї на дробу й картечі використовуються або спеціальні снаряди, або розташована певним чином у патроні картеч — так звана погоджена картеч.

Для ідентифікації зброї за стріляними гільзами проводяться 3—5 експериментальних пострілів штатними патронами із зброї, що перевіряється, а при ототожненні револьвера треба зробити по два постріли з кожної камори барабана. Найбільш інформативними та надійними для цілей ідентифікації є сліди бойка ударника, патронного упору, зачепа викидача і зрізу вікна ствольної коробки.

Зіставлення слідів (порівняльний аналіз) здійснюється або за допомогою порівняльного мікроскопа, або за збільшеними фотознімками шляхом аплікації. Надійність ідентифікації вогнепальної зброї за слідами на стріляних гільзах практично є бездоганною.

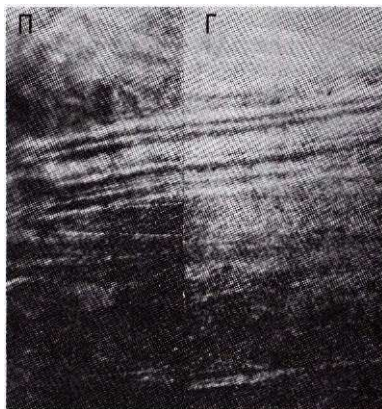

Фото 37. Суміщення слідів на кулі та дульці гільзи, які раніше утворювали один патрон.

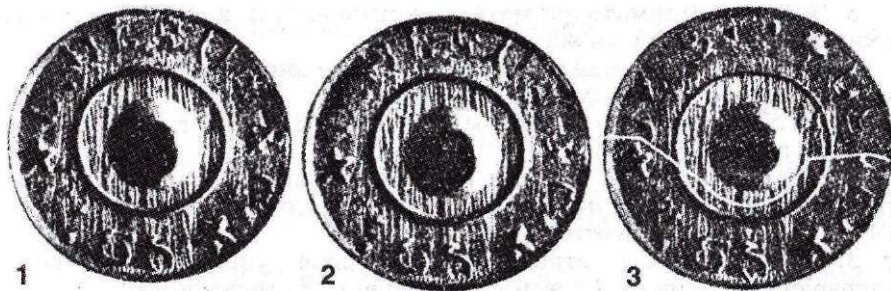

Фото 38. Фотоаплікація слідів патронного упору (3) на гільзі з місця події (1) та гільзі, стріляній із пістолета підозрюваного (2).

2.6.6. Підготовка матеріалів на судово-балістичну експертизу

Судово-балістичні експертизи призначаються для вирішення широкого кола задач ідентифікаційного й неідентифікаційного характеру, пов'язаних з дослідженням вогнепальної зброї і боеприпасів, слідів пострілу в самій зброї, на ураженій перешкоді і на стрільці.

Об'єктами судово-балістичної експертизи є вогнепальна зброя, боеприпаси та їх частини (патрони, гільзи, кулі, дріб, картеч, пижі, прокладки), предмети зі слідами пострілу.

Для проведення цієї експертизи необхідно винести постанову про її призначення, в якій зазначаються: прізвище експерта або назва установи, експертам якої доручається проведення експертизи; питання, на які експерт повинен дати висновки; об'єкти, які мають бути досліджені; а також перелік матеріалів, що надаються експерту для ознайомлення (копії протоколу огляду місця події, протоколів деяких допитів тощо).

Усі матеріали, перелічені в постанові, і сама постанова ретельно готуються до пересилки: документи вміщуються в конверти, а речові докази — в мідні коробки чи ящики таким чином, щоб вони не були пошкоджені і не стикались один з одним у процесі транспортування. Матеріали на експертизу доставляються спеціальною поштою або нарочним.

Результати експертизи багато в чому залежать від переліку поставлених питань і якості їх формулювання. До *класифікаційних питань* належать такі:

1) Чи є вогнепальною зброєю предмет, вилучений у підозрюваного?

2) До вогнепальної зброї якої системи, моделі, зразка, калібру належить револьвер (пістолет), вилучений у ім'ярек?

3) Із зброї яких виду, калібру і системи вистріляна куля, вилучена з трупа?

4) Яким порохом і якими снарядами зроблені останні постріли з кожного ствола даної рушниці?

5) Частиною вогнепальної зброї якого виду, зразка, моделі є дана деталь (магазин, затвор, вісь барабана револьвера тощо)?

6) Чи є даний шматочок металу частиною кулі, а якщо так, то до яких виду і зразка належить ця куля?

Потребують граничної точності формулювання питань *діагностичного* характеру, серед яких виділяються такі:

1) Чи є справним і придатним для стрільби пістолет, вилучений у підозрюваного?

2) Чи міг із даного пістоleta відбутися постріл без натискування на спусковий гачок, наприклад, при його падінні на дерев'яну підлогу стволом вниз з висоти 70 см?

3) Чи стріляли з двоствольної мисливської рушниці, вилученої у підозрюваного, після її останнього чищення і змазування?

4) З якої відстані стріляли в двері даного будинку судячи з розсіювання дробу?

5) Якою є пробивна дія зброї (або дальність убивчої дії)?

6) Яка причина розриву ствола даної дробової рушниці?

7) Яким було взаємне розташування рушниці і дверей даного будинку в момент пострілу судячи з напрямку каналу вогнепального пошкодження?

8) У який спосіб виготовлено даний пиж (вирізання, висічка тощо)?

9) Який з отворів вогнепального пошкодження на об'єкті є вхідним і який вихідним?

10) Чи є на руках даної особи мікронашарування, що з'явилися в результаті пострілу із зброї певного виду, моделі?

11) Яка з наданих куль, вистріляних з одного екземпляра зброї, вистріляна першою?

Особливе місце в судово-балістичній експертизі посідають *ідентифікаційні* дослідження, результати проведення яких можуть дати пряму і категоричну відповідь щодо знаряддя злочину і дати можливість серйозно обґрунтувати версію про конкретного зловмисника.

Серед питань, що вирішуються експертами в цій сфері, важливо зазначити такі:

1) Чи вистріляна дана куля з конкретного пістолета, вилученого у підозрюваного?

2) Чи відстріляні п'ять гільз, виявлених на місці події, з конкретного пістолета, вилученого у обвинуваченого?

3) Чи вистріляна картеч, вилучена з тіла потерпілого, з конкретної мисливської рушниці?

4) Чи є частинами одного патрона куля, вилучена з тіла потерпілого, і гільза, виявлена на місці події?

5) Чи належать дані патрони (їх частини у вигляді куль, гільз, дробу, картечі) до продукції одного підприємства (одного року випуску, однієї виробничої партії)?

Готуючи матеріали до направлення на експертизу, в жодному разі не можна забувати про обов'язковість ознайомлення обвинуваченого або підозрюваного з фактом призначення експертизи, поставленими перед нею питаннями і про необхідність максимального задоволення його обґрунтованих клопотань про постановку додаткових питань.

2.7. Криміналістичне вибухознавство

2.7.1. Короткі відомості про вибухові речовини і пристрої

Вибух — це вивільнення значної кількості енергії в обмеженому об'ємі за короткий проміжок часу. Вибух здійснюється частіше за все за рахунок вивільнення хімічної енергії вибухових речовин.

Вибухові речовини (ВР) — це порох, динаміт, тротил, нітрогліцерин та інші хімічні речовини, їх сполуки або суміші, здатні вибухнути без доступу кисню.

За складом ВР поділяються на вибухові хімічні сполуки і вибухові суміші, а за призначенням — на ініціювальні (первинні) та бризантні (вторинні). Ініціювальна ВР (азид свинцю, гримуча ртуть, тетразен тощо) — високочутлива до найпростіших імпульсів маса (удар, тертя, наколювання, електрична іскра тощо), яка застосовується для збудження вибухових перетворень у зарядах вторинних ВР. Бризантні ВР мають велику швидкість детонації, тобто швидкість вибухового перетворення — до 8 км/сек; серед них можна виділити гексоген, октоген, тротил, тетрил тощо.

Під *вибуховими пристроями* (ВП) розуміють саморобні чи виготовлені промисловим способом виробу одноразового застосування, спеціально підготовлені і за певних обставин спроможні за допомогою використання хімічної, теплової, електричної енергії або фізичного впливу (вибуху, удару) створити вражаючі ефекти — спричинити смерть, тілесні ушкодження, істотну матеріальну шкоду шляхом нивільнення, розсіювання або впливу ударної хвилі, спалаху світла, теплової енергії, осколків, токсичних речовин, радіоактивних матеріалів, біологічних агентів. ВП можуть бути штатні та виготовлені з використанням побутових предметів — портфелів, іграшок, пакетів, електроприладів. Вони можуть спрацьовувати від натискування, падіння, піднімання, впливу радіохвиль певної частоти.

Основними елементами ВП є заряд ВР або вибухонебезпечної суміші, засоби ініціювання (підричник, детонатор), обладнання для приведення ВП у дію та корпус ВП, хоч останній може бути й безоболонковим.

Підрич вибухового пристрою може здійснюватись механічним, електричним або вогневим способами. Для першого використовують механічний підричник — детонатор, ударник, пружину та запобіжну чеку. Для другого способу підричу застосовують електродетонатори, електробатарей або інше джерело живлення: ініціювання підричу відбувається шляхом замкнення електромережі і підричу детонатора (дистанційно або за допомогою проводів). Третій спосіб підричу передбачає для ініціювання детонатора використання вогнепровідного шнура.

2.7.2. Огляд місця вибуху

Застосування вибухових пристроїв при вчиненні злочинів спричиняє додаткові труднощі, пов'язані, по-перше, з тим, що вибух знищує або пошкоджує більшість слідів злочинця, а, по-друге, при цьому може залишитися загроза нового вибуху, обвалу, пожежі. До специфічних особливостей огляду місця вибуху можна також віднести й деякі інші обставини, пов'язані з а) наявністю ускладненої для сприйняття і дослідження обстановки у зв'язку з руйнаціями, пошкодженням або знищенням об'єктів внаслідок вибуху, а також внесенням змін в обстановку діями груп з розмінування, пожежних та інших служб; б) характером слідів вибуху і засобів його вчинення, які підлягають виявленню і вивченню, а також особливими методами роботи на місці вибуху, вилучення об'єктів і зразків для встановлення природи вибуху та його обставин.

Огляд місця події у справах, що пов'язані з вибухами, в обов'язковому порядку проводиться за участю спеціаліста — співробітника експертної установи, який спеціалізується на дослідженні вибухових речовин і слідів вибуху, піротехніка або іншого фахівця в галузі вибухової справи, у тому числі із складу спеціальних груп МВС із знешкодження вибухових пристроїв. Це дозволяє вже на початковому етапі огляду місця події дійти, з певною мірою вірогідності, висновку про застосований вибуховий пристрій, допоможе встановити картину вчиненого злочину, а також визначити межі та площі огляду.

Сліди, які фіксуються на місці вибуху, умовно можна поділити на три групи: звичайні сліди перебування і дій на місці події, сліди вибуху і сліди, що характеризують спосіб виготовлення ВП та рівень професіоналізму виготовлювача.

Незважаючи на руйнації і знищення об'єктів внаслідок вибуху на місці події можуть залишитися всі традиційні сліди людини: рук, взуття, паління, субстанціональні. Необхідно тільки враховувати, що всі ці сліди нерідко поховані під прошарком ґрунту, фрагментами будинків або будівельних конструкцій, вкриті кіптявою тощо. Тому вилучення предметів з місця події робиться вкрай обережно, оскільки кіптява спроможна маскувати відбитки, наприклад папілярних узорів. Перед дослідженням конкретних слідів вибуху слід переконатися у відсутності вказаних вище слідів, а за їх наявності — зафіксу-

вати і вилучити відповідними методами, тому що в процесі огляду слідів вибуху інші сліди можуть бути зіпсовані або знищені.

Сліди вибуху, у свою чергу, можна класифікувати таким чином: сліди осколкової дії (сліди дії частин ВП та дії вторинних снарядів); сліди термічної дії (обумовлені високою температурою вибуху — опалення предметів і сліди дії відкритого полум'я); сліди дії ударної хвилі (розбиті шибки, деформовані елементи будівельних конструкцій тощо).

Для їх фіксації спочатку вживаються заходи щодо визначення епіцентру вибуху (за наявності вибухової воронки, опалення, опалення, ураження осколками навколишніх предметів і відкладення на них кіптяви). Складніше це зробити у разі вибуху в повітрі, коли необхідно враховувати характер пошкоджень навколишніх предметів, якщо вони є на місці події (фіксація слідів дії ударної хвилі). Для виявлення і фіксації слідів вибуху слідчий ретельно фіксує топографію ділянок, що мають закопчення, із вказівкою на колір сажі. Інтенсивність закопчення може дозволити вже при огляді місця події дійти попереднього висновку про застосувану ВР. Кіптява, у тому числі, свідчить про негативний кисневий баланс застосованої ВР (це характерно, зокрема, для тротилу). При вибухах потужних ВР (гексоген, октоген) сліди кіптяви практично не спостерігаються.

Існує методика попереднього розрахунку параметрів висадженого заряду за даними огляду місця вибуху. Для її застосування потрібна фіксація не тільки розмірів воронки, діаметра перебитих дерев, товщини зруйнованих стін тощо, а й найбільш віддаленого пошкодження шибки, замаски на них тощо. Усе це дозволяє ще в ході огляду отримати уявлення про масу заряду в тротиловому еквіваленті та габарити ВП. Одержання такої інформації дає можливість значно звужити зону пошуку речових доказів.

При огляді вилучаються предмети речової обстановки місця вибуху зі слідами термічної дії (повне або часткове опалення предметів), деформації, а також одяг, взуття й інші предмети, що мають ознаки дії відкритого полум'я (кіптява), розривів тощо. Цей процес має супроводжуватися якомога повнішим описом і фіксацією предметів в епіцентрі вибуху (з виготовленням панорамного зображення місця події, оглядових, вузлових і детальних фотознімків). Предмети, що вилучаються, старанно упаковуються (роздільно і бажано в поліетиленову плівку або в іншу герметичну тару). За неможливості транспортування об'єкта (наприклад, через його громіздкість) доцільно проводити відбір проб (зразків) на наявність продуктів вибуху.

Починаючи огляд трупа на місці вибуху, варто точно зафіксувати його положення відносно не тільки нерухомих орієнтирів, а й, у першу чергу, епіцентру вибуху (воронки). Якщо під час вибуху загинули кілька людей, точно фіксується положення кожного трупа відносно епіцентру, а також відірваних частин тіла й одягу, що надалі допоможе визначити взаємне положення всіх постраждалих у момент вибуху, а іноді й з'ясувати обставини застосування вибухового пристрою. При вилученні ґрунту з воронки, що утворилася внаслідок вибуху, його зразки беруться з дна, бічних граней, верхнього краю, бруствера і за її межами — залежно від дальності розкиду ґрунту.

Для пошуку частин ВП, які заглибились у речовину, необхідно вилучити шар ґрунту (або іншої речовини) з глибини, яка дорівнює глибини воронки. При цьому необхідно якомога повніше і точніше описувати конфігурацію воронки та її розміри.

Необхідно враховувати, що збирати мікрооб'єкти продуктів вибуху необхідно невідкладно, оскільки деякі ВР відрізняються значною летучістю і за несприятливих умов (дощ, сніг, вітер) швидко знищуються.

Вживаються заходи для максимально повного збору всіх частин і деталей ВП. Є низка ознак, що можуть свідчити про спосіб та засоби підризу застосованого вибухового пристрою: електричний, механічний або вогневий. Про механічний спосіб підризу свідчать залишки механічного підривника у вигляді осколків корпусу, пружин, ударника, чеки гранати (місце виявлення чеки може свідчити про можливе місцез перебування особи, яка застосувала ВП). Виявлення в радіусі приблизно 20 м від епіцентру вибуху електропроводів, пластикових пробок із слідами обжимання і наконечників електродетонаторів, частин електробатарей, залишків оплавлених ізоляційних стрічок і скотча (використовуються для з'єднання окремих частин саморобних ВП, і на них злочинці можуть залишити відбитки пальців рук) вказує на електричний спосіб підризу. При застосуванні таких засобів підризу на місці події можуть бути виявлені і залишки годинникових механізмів, що свідчить про застосування сповільнювача. При вогнево-м способі підризу в радіусі 10 м від епіцентру вибуху можна виявити шматочки вогнепровідного шнура, сірники, а також залишки детонатора у вигляді дрібних металевих осколків.

У ході огляду місця вибуху слід також уважно ставитись до виявлення предметів, що не є характерними для конкретної обстановки місця події. Ними, зокрема, можуть бути гвіздки, шурупи, гайки і навіть щєбінка, які використовуються для забезпечення осколкової дії вибухових пристроїв.

Необхідно враховувати, що осколки вибухових пристроїв ближче до епіцентру вибуху найчастіше укорінюються в предмети. Ті ж, що вільно лежать, — перебувають на відстані, обумовленій силою вибуху, матеріалом оболонки й іншими факторами. Відомо, що осколки сталеві оболонки вибухового пристрою, зберігаючи достатній для ураження запас енергії, летять на відстань, що перевищує розмір осколка у 8000 разів, а алюмінієвої — у 2500 разів.

Достатньо поширеним є спосіб підризу за допомогою пульта дистанційного управління з використанням у ВП електронної схеми, яка застосовується в електронному автозамку. Тому під час огляду можливо виявлення фрагментів електронних плат такого замка, використаного у конструкції вибухового пристрою. Це може надати можливість відновити дешифратор, який, у свою чергу, можна зіставити, наприклад, з конкретним пультом дистанційного управління, вилученим у підозрюваного.

У разі використання дистанційно керованого ВП необхідно відшукати місце, звідки злочинець ініціював вибух, і ретельно обстежити це місце. При пошуку місця засідки треба виходити з типу і потужності прийнятно-передавальних компонентів ВП і прямої видимо-

сті жертви з такого місця, тобто мають бути відсутні будь-які перешкоди між приймачем ВП і передавачем. Ініціювання вибуху такого ВП можливо на відстані до 200 м (якщо не застосовується спеціальний ретранслятор, який цю відстань значно збільшує).

При затриманні особи, яка підозрюється у причетності до вчинення вибуху, дослідження піднігтьового вмісту можуть дозволити виявити мікросубстанції вибухової речовини. Зокрема, як показали дослідження, навіть при дотриманні злочинцем правил особистої гігієни можливе виявлення слідів вибухових речовин на руках через кілька днів після контакту з ними.

2.7.3. Можливості експертизи вибуху

До предмета судової вибухотехнічної експертизи (інша назва — технічна експертиза вибуху) відносяться фактичні дані щодо властивостей вибухових речовин, вибухових пристроїв, боєприпасів, слідів їх дії, механізму вибуху та інших обставин, пов'язаних з підготовкою, здійсненням і наслідками вибуху.

До об'єктів цієї експертизи належать штатні боєприпаси (гранати, міни, артилерійські постріли тощо), саморобні вибухові пристрої, елементи спорядження і частини штатних і саморобних вибухових пристроїв (у тому числі засоби ініціювання — запалювання і підризу), електричні, механічні схеми і прилади (пристосування), призначені для вироблення ініціюючого імпульсу; вибухові речовини і суміші (в тому числі саморобного виготовлення), хімічні реактиви, з яких виготовляються вибухові речовини і суміші; сліди вибуху (в широкому розумінні), а також піротехнічні засоби (імітаційні патрони, вибухові пакети тощо), у складі спорядження яких є вибухові речовини.

Об'єктами цієї експертизи є також матеріали справи, що містять необхідну для вирішення її завдань інформацію, — протоколи огляду місця події, матеріали щодо виявлення і вилучення речових доказів, фотознімки, відеозаписи, схеми місця події до і після вибуху, протоколи слідчих експериментів, висновки судово-медичних та інших експертиз.

Технічною експертизою вибуху стосовно факту та обставин вибуху вибухового пристрою, його дійсних і можливих наслідків вирішуються, в основному, такі питання:

- 1) Чи відбувся на місці події вибух вибухового пристрою?
- 2) Чи є пошкодження на предметах оточення місця події слідами вибуху вибухового пристрою?
- 3) Який вибуховий пристрій (вид, конструкція, призначення, принцип приведення в дію) був використаний для здійснення вибуху виходячи із слідів на місці події та вилучених під час його огляду предметах?
- 4) Чи є предмети, вилучені з місця події, осколками вибухового пристрою і якого саме?
- 5) Яка кількість вибухової речовини була підірвана виходячи з розмірів воронки на місці події?

Стосовно вибухового пристрою при експертних дослідженнях вирішуються, в основному, такі питання:

1) Якщо вибуховий пристрій, вилучений з місця події, виготовлено промисловим способом, де (в яких галузях господарства, військової справи тощо) і з якою метою він застосовується?

2) Вибуховий пристрій якого виду застосовано (граната, міна, саморобний вибуховий пристрій тощо)?

3) Чи є предмети, вилучені на місці вибуху, деталями вибухової системи, і якщо так, то якої саме?

4) Чи однакові за конструкцією, матеріалами та принципом приведення в дію вибухові пристрої, виявлені в двох конкретних місцях?

5) Який спосіб виготовлення вибухового пристрою, принцип його дії?

6) Яку вибухову речовину і в якій кількості застосовано в процесі вибуху?

7) Який спосіб підризу (електричний, механічний або вогневий) використаний для вибуху, чи застосовувався у вибуховому пристрої сповільнювач (годинниковий механізм, ампула з хімічною речовиною тощо)?

8) Чи є дані креслення (малюнки), вилучені у певної особи, зображеннями вибухового пристрою або окремих його частин?

9) Чи можливий мимовільний вибух даного конкретного вибухового пристрою під впливом зовнішніх факторів (механічних, термічних, хімічних тощо)?

При дослідженні вибухових речовин і продуктів вибуху можна поставити такі питання:

1) Чи є на предметах, вилучених з місця вибуху, сліди (продукти) вибухової речовини, і якщо так, то якої саме?

2) Де дана речовина виробляється і в якій галузі промисловості використовується?

3) Чи могла ця речовина бути виготовлена кустарним способом?

4) Чи мають спільну родову (групову) належність вибухова речовина, виявлена на місці події, та вибухова речовина, вилучена у підозрюваного?

5) Які вибухові речовини та в якій кількості знаходяться в даному вибуховому пристрої?

При проведенні технічних експертиз вибуху застосовуються спеціальні знання та методи досліджень, які належать до різних галузей: фізики, хімії, військової техніки. Велике значення мають також криміналістичні знання в галузі трасології та судової балістики. Усе це визначає комплексний характер цих експертиз, для виконання яких необхідно залучати спеціалістів відповідних галузей знань.

2.8. Криміналістичне вчення про холодну зброю

холодною зброєю належить називати знаряддя і пристосування, які відповідають стандартним зразкам або історично виробленим типам, а також незвичні предмети, що спричиняють колючий, ріжучий, рубальний, ударний або розтрощуючий ефект і призначені для нападу й активного захисту.

Для вирішення питання про належність предмета до холодної зброї в кримінально-правовому розумінні крім чіткого визначення її поняття необхідно є класифікація, яка, конкретизуючи загальні поняття, дає можливість кожного разу приймати обґрунтоване юридичне рішення.

Класифікацій холодної зброї існує немало, але ми віддаємо перевагу широко визнаній класифікації російського криміналіста О. С. Подшибякіна, яку наводимо з деякими уточненнями, спрощеннями і конкретизацією. Отже, холодна зброя за *способом виготовлення* поділяється на заводську (фірмову, стандартну), кустарну (виготовлену майстрами-зброярами з урахуванням певних традицій), саморобну (виготовлену особами, які не є професійними зброярами). За *призначенням* вона поділяється на кримінальну, бойову (поліцейську, спеціальну, армійську), цивільну (мисливську, спортивну, належну до кожної форми та національного костюма).

Наведена класифікація визначає класи холодної зброї у найбільш загальному вигляді, вона є першим кроком до оперування предметами, що потрапляють до сфери кримінального судочинства, як холодною зброєю. Але для дієвої слідчої і розшукової практики потрібна більш предметна, конкретна і функціональна класифікація. Тому холодною зброєю додатково поділяють за *принципом дії* на рукопашну, металеву й комбіновану з вогнепальною або газовою, наприклад ніж-револьвер або кинджал-кастет-револьвер, а металеву, в свою чергу, поділяють за *джерелом енергії* на засоби, що приводяться в дію мускульною силою людини, і засоби, в яких використовується енергія стиснутої пружини, натягнутої гуми тощо. До перших належать клинки, дротики, списи, бумеранги, бойові кільця, сурикени. Другі представлені металевими пристосуваннями для сурикенив і невеликих клинків, луками, арбалетами, пружинними рушницями.

За *способом дії* холодна зброя поділяється на **колючу**, до якої належать багатозубці (вилки, тризубці тощо), багнети гранясті, шпаги, стилети, кинджали, ножі; **рубальну** — шаблі, шашки, тесаки, бойові сокири, бердиші; **рубально-колючу** — ятагани, палаші, мечі, алебарди; **колючо-ріжучу** — багнети пласкі, кинджали, ножі, ножні клинки та кігті; **ударно-розтрощуючі** — бойові рукавиці, кастети, надолонники, ударні персні, булави, палиці, перначі, дубинки, бойові нагайки, обушки (рос. кистені), нунчаки. Слід назвати деякі комбіновані пристосування, які важко віднести до певної групи. Це — зубчасті ланцюги, струни-обушки, бойові бичі-кінджали тощо.

При вилученні холодної зброї в протоколи обшуку або огляду слід зазначити: конструкцію холодної зброї, її розміри, компактність складових частин, спосіб кріплення рукоятки до клинка; матеріал, з якого виготовлені частини зброї, його колір, міцність, характер поверхні, форма клинка, заточка леза (лез) і кінця клинка, ступінь гостроті заточки; пружність клинка, наявність поздовжніх заглиблень (долів) на клинку, ребер жорсткості, обмежувача на рукоятці, маркувальних позначень, клейм, написів, пошкоджень.

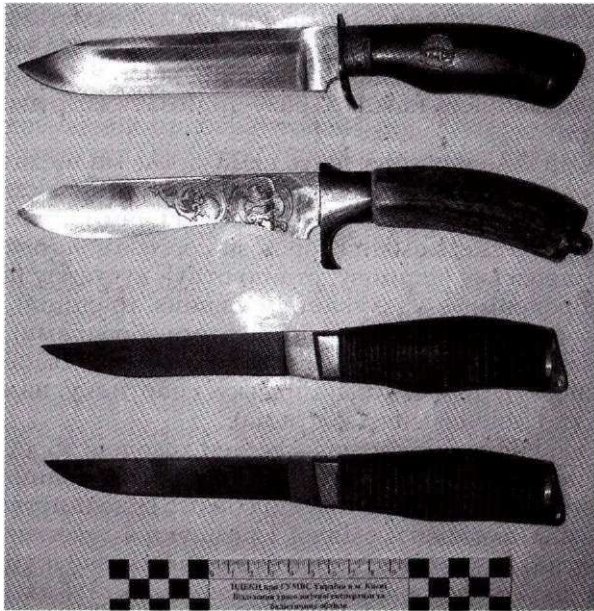

Фото 39. Холодна зброя.

Криміналістична експертиза холодної зброї, як правило, проводиться у тих випадках, коли вилучені предмети виготовлені саморобним способом і не мають чітко виражених ознак холодної зброї. Належність до холодної зброї предметів, виготовлених заводським способом (багнетів, мисливських ножів, шабель, кортиків тощо), може бути встановлена за загальним виглядом, заводськими клеймами, маркувальними позначеннями без проведення криміналістичної експертизи — шляхом слідчого огляду. Якщо ж для розслідуваної справи має значення походження холодної зброї заводського виготовлення, криміналістична експертиза може визначити, наприклад, до якої вогнепальної зброї за штатом належить даний багнет, у якій країні виготовлено ніж тощо.

Крім того криміналістичною експертизою холодної зброї вирішуються такі питання:

- 1) Чи є предмет, вилучений у підозрюваного, холодною зброєю?
- 2) До якого виду холодної зброї належить даний предмет (ніж, кинджал, надолонник, кастет, булава, нунчаки), вилучений у підозрюваного?
- 3) Яким способом виготовлено ніж, вилучений у підозрюваного, — заводським чи саморобним?
- 4) Чи є предмет, вилучений у даної особи, заготовкою холодної зброї?
- 5) Чи виготовлено наданий на дослідження предмет із спортивної або бойової зброї певного типу (спортивної шпаги, бойової шаблі)?

6) Чи використовувались дані інструменти для виготовлення досліджуваної холодної зброї?

7) Чи перебувала дана холодна зброя постійно в наданому на дослідження чохла або піхвах?

Сліди дії холодної зброї на тілі людини й одязі досліджуються судово-медичною експертизою, такі сліди на інших об'єктах — трасологічною експертизою з використанням методик ідентифікації об'єктів за статичними або динамічними слідами.

2.9. Техніко-криміналістичне дослідження документів

2.9.1. Поняття документа і види його досліджень у криміналістиці

Документ (від лат. *сiосишепШт* — свідцтво) являє собою матеріальний носій інформації, призначений для її передачі в часі і просторі. Юридичне тлумачення документа конкретизує його цільове призначення, а саме: це матеріально відображене повідомлення людини про юридично значущі факти.

Матеріал, на якому міститься документальна інформація, може мати різну основу: папір, картон, берестину, шкіру, тканину, фотопапір, фотоплівку, фотопластинку, кінострічку, магнітну стрічку, камінь, деревину, пластмасу тощо. Інформація на/в документі може бути зафіксована безліччю способів — від найбільш поширених рукописних і друкованих текстів різними природними й штучними мовами та алфавітами до утаємничених і закодованих голографічних і цифрових записів. Це можуть бути рисунки, креслення, умовні знаки, записи реєструючих приладів, предмети з відповідними позначками (дорожній знак, кілометровий стовп, лісотехнічний вказівник) тощо. Є всі підстави вважати документами матеріалізовані копії слідів у вигляді відбитків, відбитків і зілпків, які мають статус додатків до протоколів.

Документи чітко класифікуються за кількома критеріями. Так, у *процесуальному* сенсі є документи — письмові докази і документи — речові докази. Перші мають значення для справи лише завдяки своєму змісту і криміналістичному дослідженню не підлягають, можуть бути замінені дублікатами і копіями. Другі характеризуються тим, що виступають як засоби вчинення злочинів (наприклад відомості на видачу заробітної плати із зазначенням вигаданих осіб), або зберігають на собі сліди злочину (наприклад довідка з підчищеними цифрами дати), або були предметом злочинного посягання (наприклад вкрадені паспорт і службове посвідчення), або були засобом приховання злочину (наприклад, інсценування вбивцею самогубства шляхом фальсифікації передсмертного листа).

Письмові документи поділяються на офіційні й приватні залежно від джерела походження — юридичних та фізичних осіб. Приватні документи при цьому іноді можуть набувати значення офіційних, якщо вони засвідчені державними органами. Що стосується офіційних документів, то вони повинні мати встановлену форму і деякі обов'язкові дані, які називаються **реквізитами**: відбитки печаток і штампів, підписи уповноважених осіб, реєстраційні записи, дата складай-

ня, типографські позначення. Без наявності для даного виду документів встановлених реквізитів вони не мають юридичної сили.

Треба мати на увазі, що справжні документи (без підробок) можуть бути дійсними і недійсними. Перші — це такі, які в даний момент мають юридичну силу, наприклад дозвіл на зброю, продовжений до кінця наступного року. Другі — цілком правильні документи, але термін їх дії, зазначений в самому документі, сплинув, тобто цей документ уже втратив юридичну силу.

Нарешті, слід поділяти документи на справжні й підроблені. Справжні документи (дійсні й недійсні) повністю відповідають встановленій формі та мають усі передбачені реквізити, в той час як підроблені — ніколи не мали юридичної сили, оскільки їх зміст чи реквізити (або і те, і друге) не відповідають дійсності, є фальшивими. Існують два види підробки документів: інтелектуальна і матеріальна. Перша полягає в складанні та введенні в обіг правильно оформленого документа, але із завідомо неправдивими відомостями, — як правило, для забезпечення вчинення або приховання якого-небудь злочину. Друга передбачає внесення в справжній документ повністю чи частково неправдивих відомостей замість справжніх шляхом виправлень, підчисток, дописок тощо.

Техніко-криміналістичні дослідження документів, які проводяться у формах особистого їх вивчення суб'єктами доказування та судової експертизи, вирішують завдання: визначення способу виготовлення документа та встановлення матеріалів і засобів письма; відновлення пошкоджених документів і записів у них; встановлення послідовності нанесення штрихів, що перетинаються; прочитання невидимих текстів і тайнопису; визначення способів матеріальних підробок у документах і змісту первинних записів; встановлення відносної давності документів, умов їх зберігання; ідентифікації печаток, штампів, знакодрукувальних апаратів, приладів для письма за їх відбитками тощо.

2.9.2. Правила огляду документів та їх приєднання до справи

огляд документів — це слідча дія або спосіб вивчення цих об'єктів іншими суб'єктами доказування для встановлення змісту та виявлення ознак, що визначають документи як речові докази.

Розрізняються два види огляду документів: 1) огляд як спосіб збирання та процесуального закріплення документів; 2) огляд як дія щодо їх дослідження. Поповнення матеріалів справи документами-доказами здійснюється трьома шляхами: а) вилучення при проведенні тієї чи іншої процесуальної дії; б) витребування; в) подання учасниками процесу або будь-якими іншими особами.

Будь-які документи, котрі потрапляють в орбіту судочинства, аналізуються під час огляду суб'єктами доказування (головним чином — слідчим) на предмет: встановлення найменування документа і його конкретного функціонального призначення; визначення належності і відповідності реквізитів; визначення матеріалів документа (категорія паперу чи іншого носія, характер фарби, чорнила, пасты тощо); вивчення змісту документа, мови, грамотності, наявності

архаїзмів, професіоналізмів, вульгаризмів, діалектизмів, ідіом тощо; виявлення ознак підробки документа та їх зовнішнього вигляду.

Інколи при огляді документів з'ясується, що значення має не лише інформація, відомості, які він містить, а й його індивідуальні ознаки, в силу яких він стає незамінним і які відповідають ознакам речового доказу. Такі двоякі доказові властивості документа мають бути розмежовані у протоколі огляду, а сам документ приєднаний до справи і як письмовий документ, і як речовий доказ, але за правилами приєднання до справи речових доказів.

У справі не повинно бути документів-доказів, які невідомо як до неї потрапили. Це означає, що стосовно документів, зібраних при проведенні тих чи інших слідчих дій, шлях їх появи у справі має бути відображеним у протоколі цієї слідчої дії; документ, отриманий за запитом, має бути підтверджений копією запиту і відповідним листом про виконання запиту; документи, подані учасниками процесу, — їх клопотаннями про долучення документа до справи. Документи — письмові докази приєднуються до справи на підставі записів у протоколах огляду, обшуку, виїмки, супровідних листів про направлення документа за запитом, клопотань учасників процесу про приєднання документа до справи і спеціальної постанови щодо приєднання не потребують. Документи — речові докази приєднуються до справи спеціальною постановою разом з протоколом їх огляду.

Анонімні листи, в яких містяться відомості, що компрометують яку-небудь особу, не повинні розглядатись. Проте анонімки, у яких йдеться про злочин (шантаж, повідомлення про конкретний злочин, що готується чи відбувся, передсмертна записка тощо), можуть бути приводом для порушення кримінальної справи і, зрозуміло, приєднуються до неї. Такі документи перевіряються на авторство чи виконавство шляхом проведення допиту ймовірних автора чи виконавця та призначення почеркознавчої або авторознавчої експертизи.

Огляд документів треба проводити з урахуванням певних вимог і рекомендацій криміналістики та процесуальних процедур, причому ці останні проводяться у певній послідовності:

а) акуратно, за допомогою пінцета і гумових рукавичок, треба оглянути документ, подивитись назву, реквізити, а ветхий, пошкоджений, з потертостями — відразу ж вмістити між двома чистими рівно відрізнаними шматками скла;

б) оглянути в документі як лицеву, так і зворотну сторони;

в) вивчити документ на предмет наявності на ньому відбитків пальців, забруднень, позначок;

г) огляд спочатку здійснюється чисто візуально, без застосування яких-небудь засобів;

г) огляд необхідно повторити, ретельно вивчивши документ за допомогою лупи від 2× до 20×;

д) бажано оглянути документ за допомогою світлофільтрів жовтої, оранжевої, синьої та червоної зон спектра;

е) у всіх випадках документ треба вивчати послідовно з двостороннім, боковим та кососпрямованим освітленням;

є) бажано оглянути документ у темному приміщенні в ультрафіо-

летових променях лампи УФО для встановлення люмінесценції матеріалів документа та її особливостей;

ж) проведені дослідження можуть виявити ознаки підробки, які треба точно і детально описати в протоколі;

з) документи під час огляду не слід піддавати дії високої температури, надто яскравого освітлення і вологості;

і) не можна перегинати документ, а якщо він уже має складки, то допускається його перегинання по цих старих складках;

ї) документ — письмовий доказ підшивається до справи звичайним способом, і на нього наноситься порядковий номер аркуша справи;

й) документ — речовий доказ вміщується в конверт, який підшивається до справи і на якому проставляється порядковий номер аркуша справи.

Наведені криміналістичні та процесуальні правила огляду документів стосуються й роботи з ними захисника-адвоката у тих випадках, коли він самостійно збирає документи-докази шляхом їх витребування або одержує їх від підзахисних, їхніх родичів, знайомих чи просто сторонніх осіб. Але тут є деякі особливості. По-перше, якщо слідчий (суд) можуть при огляді документа у передбаченому законом порядку скористатися допомогою спеціаліста, то захисник-адвокат — лише неофіційною допомогою відповідного фахівця. По-друге, якщо слідчий (суд) за необхідності експертного дослідження документа може призначити проведення судової експертизи, то адвокат з аналогічних підстав може звернутися для отримання письмового висновку до фахівця, який володіє спеціальними знаннями, і одержати довідку, яка має статус іншого документа. По-третє, якщо слідчий (суд) у всіх випадках роботи з документами повинен це фіксувати процесуально в матеріалах справи, причому фіксувати безпосередньо в процесі самої роботи, то захисник-адвокат може фіксувати роботу з документами на власний розсуд залежно від обраної тактики захисту. Нарешті, у випадках, коли існує загроза втрати важливого для захисту документа або сам захисник з різних причин не в змозі забезпечити збереження наявної в документі інформації, йому слід вжити заходів до збереження документа на місці та в стані, у якому він був виявлений (отриманий), і негайно скористатися правом клопотати перед слідчим (судом) про проведення необхідної дії щодо вилучення цього документа, у якій захисник-адвокат повинен взяти участь.

2.9.3. Встановлення повних підробок документів

Повна підробка документів полягає у виготовленні відповідних бланків та їх заповненні необхідною інформацією з метою вчинення за їх допомогою злочинів або їх приховання. Підробка може здійснюватися у стаціонарних умовах з використанням фабричних технологій та, хоч і професійно, але в побутових умовах або взагалі на примітивному рівні. Тому виявити підробки в одних випадках можна при огляді документа суб'єктом доказування, а в інших для цього потребується спеціалізоване дослідження експертом. У будь-якому разі працівники правоохоронних органів, судді, адвокати, нотаріуси повинні мати певні знання про технологію виготовлення бланків доку-

ментів, заповнення їх реквізитів, способів підробки та вміти шляхом логічного аналізу і зіставлення фактів розпізнавати інтелектуальну підробку.

Бланки виготовляються на друкарських машинах з різними формами друку: високим, глибоким, плоским, флексографічним, трафаретним і орловським. *Високий* друк (його називають ще типографським, або книжковим) є одним з основних видів друку, за якого відбиток робиться з форми, котра має виступаючі (друкуючі) та заглиблені (пробільні) елементи. Фарба тримається на площинах виступаючих елементів, з яких і переноситься на папір. Основними ознаками високого друку є чіткі й рівні краї знаків та невеликі заглиблення у формі знаків на лицевому боці документа та іноді — випуклості від них на зворотному боці. У сильну лупу можна побачити потовщення шару фарби на краях літер по їх контуру.

Ще одним з основним видів друку є *глибокий* друк, за якого друкуючі елементи форми заглиблені. Чим глибшими є друкуючі елементи, тим більше фарби переходить з форми на папір при утворенні відбитка. Цей вид друку застосовується для друкування ілюстрованих журналів, фотоальбомів, буклетів, привабливих бланків документів. Ознаками глибокого друку є фрагментація фарби у штрихах знаків на окремі невеличкі елементи однакової форми, рельєфність шару фарби у відбитках, яка може навіть відчуватись на дотик.

Нарешті, до основних видів друку належить *плоский* друк, за якого друкуючі та пробільні елементи форми знаходяться в одній площині, але в результаті спеціальної хімічної обробки друкуючі елементи форми змочуються фарбою, а пробільні елементи не сприймають, відштовхують її. У результаті поверхневий шар барвника рівномірно розташовується в штрихах, які мають однакову товщину фарби. Найбільш поширеним різновидом плоского друку є *офсетний* друк (серед плоских є ще літографія — друкарською формою слугує камінь — та фотолітографія — виготовлення форми на камені фотомеханічним способом), за якого фарба з друкарської форми передається на гумову поверхню, а з неї переноситься на матеріал документа, що дозволяє друкувати тонкими шарами фарби всі види видань, у тому числі багатоколірні і на шорсткому папері.

Орловський друк, який був винайдений у 1890 р. І.І. Орловим, полягає в тому, що багатоколірне зображення одержується з однієї збірної друкарської форми за один прогін (окремі колірні шари формуються на кольороподільних формах, а потім переносяться на збірну форму). Цей друк застосовується для друкування паперових грошей та цінних паперів.

Трафаретний друк полягає у відтворенні тексту та графічних зображень шляхом продавлювання фарби крізь отвори друкарської форми, котра являє собою полімерну, шовкову або мідну сітку, вкриту на пробільних ділянках захисним шаром. Цей друк нерідко застосовується для фальшування документів. Ознаками такого друку є нерівні, вищерблені краї по контуру, сітчасті штрихи знаків, які відтворюють структуру форми, досить значний рельєфний шар фарби у штрихах.

Будь-які документи, офіційно віддруковані в типографії, мають відповідні реквізити — номер замовлення, дату виготовлення, тираж, умовне чи повне найменування типографії тощо.

Повна підробка документів здійснюється такими способами: рисування, друкування з виготовлених гравіруванням кліше, друкування з фотоцинкографічного кліше, друкування з набору типографського шрифту, друкування за допомогою копіїрів.

Бланки, підроблені шляхом *рисування*, характеризуються нестандартністю шрифту, нерівністю ліній рядків, нерівномірністю інтервалів між рядками, словами і літерами. Крім того, у штрихах можна побачити сліди приладу, яким здійснювалось рисування, часто трапляються граматичні помилки, а фарби, якими виконувалось рисування, на відміну від типографських, розчиняються у воді.

сумиа_
касир

Фото 40. Збільшений фрагмент намальованого бланка документа.

ПИС

Фото 41. Збільшений фрагмент бланка, виконаного типографським способом.

дар

Фото 42. Збільшений фрагмент бланка, виконаного за допомогою фотоцинкографського кліше.

лак

Фото 43. Збільшений фрагмент бланка, виконаного ксерографічним способом.

Підроблені за допомогою набраного *типографським* способом кліше бланки документів відрізняються неправильним використанням виключок, які забезпечують потрібну довжину рядків за рахунок збільшення пробілів між словами, нерівномірністю рядків, інтервалів між рядками, словами, літерами, наявністю в словах різних за гарнітурою і кеглем літер, заміною одних літер іншими, наявністю перевернутих знаків і граматичних помилок.

Для підроблених за допомогою фотоцинкографічного кліше документів характерними є, за наявності різниці в абсолютних розмірах з дійсним бланком документа, повний збіг змісту, розміщення частин і всіх пропорцій з оригіналом і дефекти у вигляді переривчастості тонких штрихів, нерівності країв штрихів, забруднень між штрихами, непродруковки окремих елементів знаків.

Останнім часом для виготовлення бланків стали використовувати різноманітні копії, зокрема фотографічний (фототелеграфний і діазотипний), електрографічний, електрофотографічний (ксерографічний і електрофакс), термографічний, магнітографічний, для яких найбільш характерними є нерівні й нечіткі краї штрихів, нерівномірне накладення шару фарби в штрихах, відсутність окремих елементів у знаках, зернистість структури штрихів, забруднений фон зображення, зміна кольору фарб під дією на них органічних розчинників.

Експертиза в процесі дослідження повністю підроблених документів може дати відповіді на такі питання:

- 1) Чи надруковано даний документ типографським способом, а якщо ні, то у який спосіб?
- 2) Чи надруковані документи з одного й того ж набору в одній типографії?
- 3) Чи виконаний друкований текст на одному принтері?
- 4) Чи виготовлена електрографічна копія даного документа на вилученому копіювальному апараті?
- 5) Чи використовувалась для виготовлення бланка документа друкарська фарба з досліджуваної ємності?

2.9.4. Встановлення змін у документах

Часткові зміни до первинних документів зловмисники вносять шляхом дописок і виправлень, які спотворюють зміст документа, підчистки, змивання й травлення, які знищують первинну інформацію в документі, а також заміни окремих частин документа та переклеювання фотокарток.

Досить поширеним способом підробки є *дописка*, яка являє собою заміну початкового рукописного тексту документа внесенням нових слів, фраз або окремих письмових знаків. Різновид дописки — *дорисовка, виправлення* шляхом доповнення окремими штрихами існуючих літер і цифр. Для здійснення дописок зловмисники намагаються використовувати аналогічне письмове приладдя, такого ж кольору чорнило, пасти, олівці, щоб дописку було важко помітити.

Дописка може бути виявлена за такими ознаками:

- нерівномірність проміжків між словами, стислість літер або штрихів дописаного тексту;
- вихід дописаних слів, літер, штрихів за лінії графлення документа, а також на його поля;
- суперечності між змістом приписки і основним текстом;
- неоднаковий нахил штрихів аналогічних знаків;
- наявність наведення штрихів первинного тексту;
- різниця у відтінках і речовині штрихів;
- різниця в кольорах люмінесцентного світіння під дією ультрафіолетових променів.

Дослідження, за допомогою яких виявляються дописки і виправлення, досить різноманітні. Це — огляд документа в кососпрямованому й прохідному освітленні, мікроскопічні дослідження, огляд і фотографування за допомогою світлофільтрів, використання дифузно-копіювального методу, паперової та тонкошарової хроматогра-

фії, дослідження в ультрафіолетових та інфрачервоних променях, токах високої частоти тощо.

На вирішення експертизи ставляться такі питання: Чи піддавався запис у документі змінам шляхом дописки, домальовування штрихів? Чи домальований штрих у вказаній цифрі? Чи дописана літера (цифра, слово, частина тексту) в конкретному місці досліджуваного документа?

Документи змінюються також шляхом *підчищення* — механічного видалення штрихів для їх остаточного знищення або підготовки місця для внесення нових записів. Підчищення здійснюється шляхом витирання ластиком, дрібним наждаком, зскрібання лезом бритви, ножа, кінчиком голки.

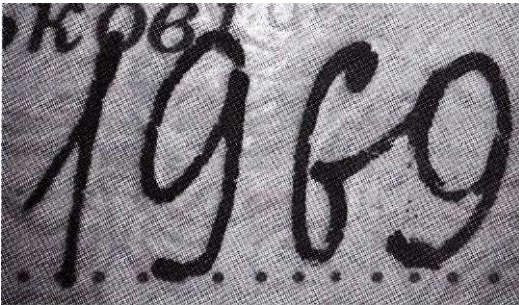

Фото 44. Зміна цифри в документі шляхом підчистки і дописки.

Ознаками, які дозволяють встановити факт підчистки та зафіксувати частки штрихів початкового тексту, є:

— зменшення товщини паперу, яке за своєю конфігурацією відповідає розташуванню елементів письмового знака;

— пошкодження лінійвання бланків, літер друкарського тексту, елементів захисної сітки;

— розволокнення поверхневого шару паперу;

— наявність часток фарби, що не належать до тексту, які можуть бути штрихами попереднього запису;

— розпливчастість чорнильних штрихів у записах на підчищеному місці;

— вдавнені сліди письмових знаків, якщо підчищалися записи, зроблені олівцем;

— повне або часткове зникнення глянцевої поверхні паперу.

Підчистка встановлюється шляхом візуального спостереження у кососпрямованому освітленні, огляду документа на просвіт, із світлофільтрами, а в умовах обладнаної лабораторії — за допомогою зйомки в ультрафіолетових та інфрачервоних променях, дифузно-копійовальним методом, методом вертикальної зйомки, в результаті чого можна виявити скуювдженість волокон на поверхні паперу, сліди полірування підчищених ділянок, видалені записи тощо.

На вирішення експертизи можна поставити такі питання: Чи піддавалися окремі записи в даному документі підчистці? Чи був раніше на відповідному місці документа, крім існуючого запису, інший запис, видалений шляхом підчистки?

Певне поширення має підробка документів шляхом повної або часткової заміни тексту документа *травленням*. Цей спосіб полягає у використанні деяких хімічних реактивів, які, вступаючи в хімічну взаємодію із складовими штрихів записів і відбитків, знебарвляють їх. Як

реактиви використовують кислоти і луги, перекис водню, перманганат калію, хлорамін, хлорне вапно тощо.

Ознаками травлення є:

- зміна кольору паперу в місцях дії реактивів;
- знебарвлення захисної сітки та інших друкованих елементів бланка документа;
- поява тріщин, крихкості та ламкості паперу під дією реактивів;
- зміна кольору штрихів нових записів;
- порушення Проклейки паперу, в результаті чого оброблені реактивом ділянки отримують матовий відтінок;
- розпливчастість барвника нових штрихів;
- відмінність кольорів люмінесценції ділянок, підданих дії реактивів, та іншої площини документа.

Фото 45. Поданий на дослідження листок непрацездатності.

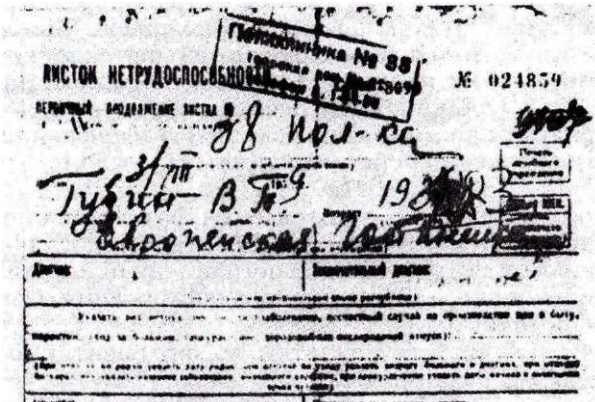

Фото 46. Цей самий документ, сфотографований у фільтрованих ультрафіолетових променях.

Дослідження з метою встановлення факту травлення і визначення витравлених записів проводяться за допомогою фотографування збудженої люмінесценції та фотографічної фіксації документа, освітленого фільтрованими ультрафіолетовими та інфрачервоними променями. Крім того природу реактивів для травлення встановлюють із застосуванням хімічного аналізу.

Експертизою документів з витравленими записами можна вирішити такі питання: Чи піддавались записи в даному документі травленню або дії розчинника? Якою речовиною зроблено травлення? Яким був початковий текст документа?

Окремі фрагменти документів можуть бути підроблені шляхом їх заклеювання. Первинний текст можна виявити зйомкою в інфрачервоних променях.

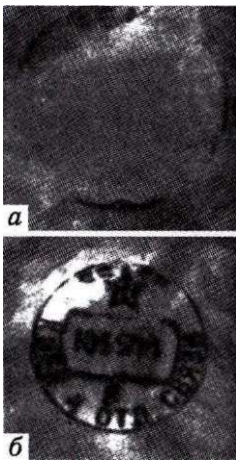

Фото 47. Заклесний поштовий штампель у видимих (а) та інфрачервоних (б) променях.

частини фотокартки (фотомонтаж обличчя) із збереженням оригінального відбитку печатки і переклеюванням емульсійного шару фотокартки.

У злочинному середовищі виготовлення фальшивих документів з переклеюванням фотокарток досягає досить високого рівня, а тому виявлення підробок потребує ретельного огляду підозрілих документів та їх кваліфікованого лабораторного дослідження. Ознаками переклеювання фотокарток є:

- незбіг частин відбитку печатки на фрагментах фотокартки, підробленої шляхом фотомонтажу;
- незбіг частин відбитку печатки на переклесній фотокартці та бланку документа;
- відсутність на фотокартці відбитку печатки;
- пошкодження захисної сітки бланка документа;

Змивання текстів чи їх фрагментів здійснюється за допомогою зволжених водою тампонів (свіжі чорнильні записи) та дії розчинників — синтетичних мийних та інших засобів побутової хімії.

Ознаками змивання, які встановлюються під час огляду та лабораторних досліджень, можуть бути:

- зміна кольору паперу;
- зміна кольору ліній графлення та захисних сіток у бланках документів;
- зміна колірних відтінків у записах, виконаних на місці змитих;
- втрата глянсуватості паперу;
- поява розшарування, крихкості, ламкості паперу в місцях змивання;
- наявність не до кінця змитих первинних записів.

Іменні документи підробляються також шляхом *заміни фотокарток*. Заміна виконується переклеюванням фотокартки повністю, як правило, з домальовуванням окремих знаків відбитку печатки вручну, переклеюванням

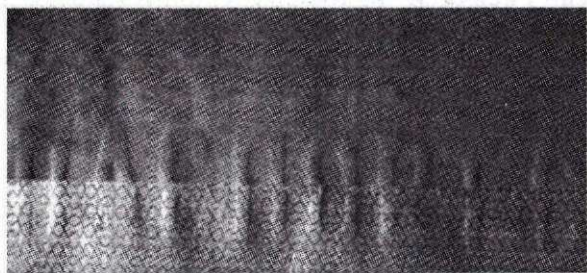

Фото 48. Фрагмент паспорта з переклеєною фотографією.

- порушення смислового змісту тексту печатки;
- сліди клею на фотокартці та бланку документа;
- розходження в гарнітурі й розмірах літер у відбитку печатки;
- наявність на зворотному боці фотокартки слідів первинного документа у вигляді шматочків паперу, клею.

Візуально та за допомогою мікроскопічних і фізико-хімічних досліджень можна встановити, переважно — експертним шляхом таке: Чи переклеювалась фотокартка на документі повністю? Чи переклеювалась частина фотокартки на документі? Яким було попереднє розташування на документі видаленої фотокартки? Яка речовина застосовувалась при повторному наклеюванні фотокартки?

Одним із способів часткової підробки документів є *заміна* його частин (аркушів). Основними ознаками цього способу підробки, які можуть бути встановлені в ході звичайного огляду, є:

- незбіг нумерації сторінок;
- розходження у гарнітурі та розмірах елементів друкарського шрифту;
- розходження у малюнку захисної сітки та характеру лінування;
- незбіг розмірів аркушів та якості паперу;
- незбіг або наявність додаткових слідів від проколів скріпок при брошуруванні;
- незбіг, в окремих випадках, серії та номера документа.

2.9.5. Дослідження пошкоджених та зруйнованих документів

На практиці у будь-якій сфері юридичної діяльності доводиться мати справу з пошкодженими та зруйнованими документами, з'ясування призначення і змісту яких може мати неабияке значення у вирішенні правових питань. До документів такої категорії належать розірвані, жовані, спалені, а також документи із залитими або замазаними текстами чи їх фрагментами.

Дослідження *розірваних* документів починається зі збирання всіх окремих шматочків, звільнення їх від бруду. Потім їх складають на листі скла в єдине ціле — спочатку за обрізами країв, лініями графлення, текстами реквізитів і, нарешті, за текстами з обох боків документа і суміщенням окремих його частин за особливостями ліній розриву. Складений документ накривають іншим чистим склом і окантовують липкою стрічкою. Зібраний у такий спосіб документ для подальшої роботи з ним найкраще сфотографувати за правилами репродукції і з масштабом в умовах безтіньового освітлення. Експертиза розірваних документів дозволяє вирішити такі питання: Чи належать подані на дослідження обривки одному й тому ж документу? Частинами одного чи кількох (скільки саме) документів є шматки, виявлені у підозрюваного? Яким є текст розірваного документа?

Особливим видом зіпсованих документів є *жовані* документи. Такий документ має неабияке криміналістичне значення, оскільки злочинець, намагаючись розжувати і проковтнути його, зрозуміло, бажає знищити дуже цінну доказову інформацію. Жовані документи потрапляють у сферу доказування в екстремальних випадках особистого обшуку, коли оперативні працівники в момент затримання «на гарячому» примусово вилучають документ з ротової порожнини підозрюваного.

Текст у таких документах дуже важко читати, оскільки реакція слини з целюлозою паперу та його жування призводять до утворення зашкарублених невеличких ділянок, які ніяким чином не вдається випрямити, в тому числі й праскою. Одержавши жований документ, слідчий має укласти його між двома чистими пластинками скла і сфотографувати його з кільцевим (безтіньовим) освітленням, що створить умови для взаємного усунення тіней зустрічними потоками світла і дасть можливість прочитати текст документа.

Для виявлення *закреслених, замазаних і залитих* записів в умовах лабораторії застосовують дифузно-копіювальний метод, кольороподіл, фотозйомку інфрачервоної люмінесценції записів, вивчення документа у відбитих інфрачервоних променях за допомогою електронно-оптичного перетворювача. Найкращим способом виявлення текстів, залитих тушшю, є електрофорез.

Виявлення текстів у документах, що були *спалені*, становить значну трудність. Є три стадії зміни паперу: висушування, обвуглювання, спопеління.

На першій стадії руйнування документа під дією високої температури спостерігаються його пожовтіння і короблення, але текст ще контрастує з фоном і може бути прочитаний. Такі документи необхідно сфотографувати і вилучити за допомогою вакуумної присоски

(гумова груша із скляною трубкою), помістивши їх у картонну коробку з шаром пригладженої вати на дні.

При температурі 150—200° С папір обвуглюється, чорніє, згортається і зменшується у розмірах. Прочитати текст у такому документі візуально стає неможливим, а в лабораторних умовах це завдання може бути вирішене шляхом фотографування в інфрачервоних і ультрафіолетових променях, відбілювання поверхні документа перекисом водню, методами хімічного аналізу. Використовується також метод спопеління обвугленого документа в муфельній печі, і тоді на фоні білуватого попелу контрастно проступають літери тексту, який негайно треба сфотографувати, а документ безповоротно втрачається, розсипавшись.

Вилучення обвуглених документів треба доручати спеціалісту. Для проведення цієї операції застосовуються вакуумна присоска або наелектризована тертям об хутро чи шерстяну тканину пластинка целулоїду. Для транспортування обвуглений документ слід обробити за допомогою пульверизатора 15%-м розчином гліцерину у воді і помістити в картонну коробку з ватною подушкою на дні.

Якщо на місці слідчої дії виявлені спопелілі документи, треба надзвичайно обережно, не створюючи різких коливань повітря, сфотографувати їх — є всі підстави сподіватися, що на білуватому фоні такого документа стануть видимими штрихи тексту. Вилученню такі документи не підлягають.

Експертним шляхом можуть бути вирішені такі питання: Яким був текст спаленого документа? Які документи, гроші, цінні папери і в якій кількості були спалені судячи з наданої на експертизу обвугленої маси?

2.9.6. Встановлення невидимих та маловиразних текстів

У юридичній практиці доводиться мати справу з документами, тексти або відбитки текстів у яких не читаються або читаються із застосуванням деяких технічних прийомів. Це — так звані згаслі тексти, витравлені та вдавлені тексти, а також тексти, виконані засобами тайнопису.

Документи, що зберігаються неналежним чином, під дією сонячних променів, атмосферних волог і газів можуть досить суттєво видозмінитись — тексти в них вицвітають, «згасають», іноді до повного знебарвлення. Щоб прочитати такі тексти, можна спочатку використати світлофільтри, які посилюють контраст фону і тексту, а в лабораторних умовах послідовно застосовують фотозйомку видимі та інфрачервоної люмінесценції, збудженої ультрафіолетовим освітленням, накопичення корисного фотографічного сигналу (контратипування), опромінювання монохроматичними променями лазерів з різною довжиною хвилі, дифузно-копіювальний метод.

На практиці зрідка трапляються випадки, коли вдається прочитати текст незнайденого листа (записки), написаного олівцем або кульковою ручкою, за вдавленими відбитками на аркуші, який при написанні знаходився під тим аркушем, на котрому писали, — зошит, блокнот, стосик паперу. В такому разі текст листа чи записки можна відтворити, оглянувши і сфотографувавши аркуш у кососпрямова-

ному освітленні. Корисно перед цим поверхню паперу обробити дуже легенькими дотиками флейцевою або магнітною щіточкою з графітом або магнітним порошком — може стати контрастним текст кольору паперу на сіруватому фоні. Вдавнені сліди письмового приладу виявляються також методами фотоелектричного профілювання і фотографування в полях струмів високої частоти.

Для виявлення *витравлених* записів здійснюється фотографування документів у відбитих ультрафіолетових променях, фотозйомка люмінесценції у видимій та інфрачервоній зонах спектра, збудженої ультрафіолетовими і синіми променями ламп розжарювання (використовуються світлофільтри УФО або СС), а також у випромінюванні лазерів.

У практиці злочинної діяльності обмін інформацією іноді здійснюється шляхом *тайнопису*, який являє собою невидимі записи, виконані безбарвним розчином певної речовини. Для тайнопису, який звичайно розташовують між рядками звичайного рукописного або друкованого листа, використовується так зване симпатичне чорнило — безбарвна або слабо забарвлена рідина, яка на папері у вигляді записів є невидимою. Як симпатичне чорнило використовують розчини деяких солей, а також органічні речовини — молоко, соки цибулі, лимона, капусти. Наявність тайнопису можна припускати вже при огляді документа, виявивши неоднорідність полиску окремих ділянок паперу, які утворюють щось схоже на штрихи, а також незвично збільшені відстані між рядками і значні ділянки документа без тексту.

У процесі огляду документів з підозрою на наявність тайнопису можна спробувати виявити його шляхом окурювання документа парами йоду, прасування через чистий аркуш паперу праскою, легкого запилення поверхні документа графітом за допомогою флейцевої щіточки, освітленням його в темній кімнаті лампою УФО. В умовах експертної лабораторії для виявлення тайнопису можуть використовуватись окурювання документа парами соляної кислоти, аміаку, фотографування в ультрафіолетових променях, опромінення м'якими рентгенівськими променями, хімічні аналітичні методи.

На вирішення експертизи можуть бути поставлені такі питання: Яким є зміст слабо видимих записів згаслого тексту? Яким є зміст тексту, що відобразився у слідах натискування письмового приладу? Чи є на даному документі тайнописний текст, де він розташований і який його зміст? Якою речовиною виконано тайнопис?

2.9.7. Встановлення технічних підробок підписів

Одним з поширених видів підробок документів, на можливість яких слід завжди звертати увагу за найменшої підозри, є технічні підробки підписів як одного з найбільш значущих реквізитів документів. Можна виділити такі способи підробки:

- підпис виконується на підставі зорового образу, що зберігається в пам'яті зловмисника;
- підпис перемальовується з наслідуванням особливостей дійсного зразка;
- підпис виконується впевнено після тривалих тренувань;

— підпис копіюється з дійсного на просвіт із застосуванням кос-
трового освітлення;

— підпис відтворюється шляхом продавлювання дійсного підпису
загостреним предметом на підкладений документ з наступним наве-
днням рельєфного зображення чорнилом або пастою;

— підпис копіюється на підкладений документ за допомогою на-
давлювання дійсного підпису загостреним предметом через копію-
вальний папір з наступним наведенням тонких ліній копіювальної
фарби чорнилом або пастою;

— підпис відтворюється дуже точно шляхом використання виго-
товленого фотомеханічним способом факсиміле;

— підпис відтворюється дуже точно за допомогою комп'ютерного
сканування з наступним його принтерним друком на документі.

Підробки перших двох видів викриваються досить легко шляхом
звичайного огляду з використанням оптичних пристроїв невеликої
кратності збільшення ($2\times$ — $8\times$), які дозволяють чітко побачити зупин-
ки письмового приладу при виконанні підпису, дрібні нерівності в
лініях, характерні для уповільнених рухів, тупі закінчення штрихів,
на окремих ділянках — їх переривчастість і потовщення, а також за-
гальну картинність і, зрештою, «нещирість» підпису. За наявності та-
ких цілком зрозумілих ознак призначення криміналістичної експер-
тизи є недоцільним, оскільки для встановлення підробки немає
потреби в спеціальних знаннях.

Встановлення факту підробки підписів, виконаних вільно в ре-
зультаті тривалого тренування, без проведення почеркознавчої екс-
пертизи неможливо. Тут потрібний ретельний аналіз окремих ознак,
що збігаються, виявлення розбіжностей у рефлексивних штрихах і
відхилень в основних штрихах, а також встановлення наявності дея-
ких дрібних елементів справжнього власного підпису підроблювача,
які «перейшли» в підроблений підпис.

Фальшивість підпису, виконаного перемальовуванням зі справж-
нього, на просвіт встановлюється без особливих труднощів на основі
наявних у штрихах підпису зупинок, звивистості, невеличких потов-
щень і переривів, тобто ознак уповільненого письма і перемальову-
вання.

Підпис, підроблений за допомогою продавлювання з наступним
наведенням здавлень письмовим приладом, виявляється в спрямо-
ваному під гострим кутом освітлення з обох боків аркуша, а також за
допомогою аналізу на предмет встановлення ознак, характерних для
підмальовування.

Дещо складніше виявляється підробка підпису, сфальшованого за
допомогою перекопіювання справжнього підпису через копіюваль-
ний папір. Тут також можна виявити ознаки уповільненого письма,
що неминуче при наводці ледь помітних штрихів фарби копіюваль-
ного паперу; факт підробки підпису з попередньою підготовкою
встановлюється бездоганно шляхом його фотографування в інфра-
червоних променях, які в силу фізичного закону Релея щодо розпо-
всюдження світлових хвиль у каламутному середовищі без затримок
проходять крізь фарби чорнила або пасти кулькової ручки і погли-
наються барвником копіювального паперу. Якщо підпис зроблено з

описаною вище попередньою підготовкою, на фотознімку буде бліде зображення підпису, що свідчить про підробку, а якщо такої підготовки не було, то півка буде чистою.

Що ж стосується останніх двох видів підробки, то такі підписи є свого роду факсиміле і відрізняються від оригінальних підписів хімічним складом і фізичними властивостями матеріалу підписів, хоча за графічним відображенням збігаються із справжнім підписом. Фальшивість таких підписів експертизою матеріалів і речовин встановлюється однозначно.

2.9.8. Встановлення підробок відбитків печаток і штампів

Обов'язковими реквізитами багатьох документів є відбитки печаток, а також різних штампів. Вони виконують посвідчувальну функцію і, водночас, є одним із способів захисту документів від підробок.

Печатки і штампи виготовляються з каучуку, пластмаси або металу в спеціалізованих штемпельно-граверних майстернях і підлягають офіційному обліку. Печатки можуть мати круглу або трикутну форму, штампи — прямокутну, штемпелі — овальну, прямокутну і квадратну. Звичайні печатки мають розміщені по колу назви даного підприємства або засновника чи вищої організації, іноді — ідентифікаційний код; у середині кола міститься назва юридичної особи, а під нею — звичайно ідентифікаційний код. Гербові печатки по колу мають текст назви міністерства, відомства або установи, а в центрі — зображення герба держави.

Для нанесення відбитків печаток, штампів або штемпелів на папір їх змащують шляхом нанесення на слідоутворюючу поверхню спеціальної барвної маси (мастики) або чорнила. Підробка названих пристроїв встановлюється шляхом порівняння спірних відбитків з відбитками, спеціально залишеними оригінальними пристроями, що перевіряються.

Печатки виготовляються ручним набором (нині — рідко), лінотипним рядковидливним або фотополімерним способами. До форми, змісту і тексту печатки пред'являються дуже суворі вимоги: а) вона повинна мати ідеально круглу форму; б) рядки тексту по колу чи горизонтальні мають бути рівними по основах і вершинах; в) літери, розташовані по колу, мають знаходитися чітко на радіусах; г) не може бути граматичних помилок; ґ) усі літери повинні належати одній гарнітурі і мати один кегль; д) інтервали між словами і літерами мають бути однаковими; е) фрагменти тексту та малюнків мають розташовуватися з урахуванням осі та точки симетрії печатки.

Способи підробки відбитків печаток і штампів не відрізняються великим розмаїттям:

- малювання відбитку безпосередньо на папері;
- кустарне виготовлення кліше шляхом вирізання на гумі, лінолеумі, м'якому металі;
- вологе копіювання справжнього відбитку;
- формування відбитку за допомогою комп'ютерної графіки;
- фотополімерний спосіб;
- використання фрезерування для виготовлення друкарських форм.

Підробка відбитку, зробленого шляхом безпосереднього малювання, розпізнається при огляді візуально або з використанням простих малоократних луп — ознаки підробки є очевидними, і для встановлення цього факту не потрібна експертиза.

Кустарно виготовлені шляхом вирізання чи фрезерування кліше у відбитках характеризуються цілою низкою ознак, які свідчать про підробку: нерівномірні інтервали між літерами і словами; розташування літер не на осях радіусів відбитка; різні кеглі та гарнітури однойменних літер і цифр; спрощений малюнок знаків; ламані лінії рядків; ексцентриситет герба, емблеми, напису в центрі відбитка; іноді трапляються граматичні помилки та дзеркальне відображення деяких літер.

Фото 49. Відбитки печаток: а) підробленої; б) справжньої.

Фотополімерний спосіб підробки заснований на властивостях високомолекулярних сполук полімеризуватися під дією ультрафіолетових променів. Виготовлення кліше технологічно досить складне, потребує добре обладнаної лабораторії, зокрема, виготовлення на комп'ютері за допомогою графічних програм зображення майбутньої печатки. Незважаючи на це печатки, підроблені у такий спосіб, як і у спосіб формування відбитку за допомогою комп'ютерної графіки, можуть бути виявлені експертом за їх відбитками через: вдавлення паперу в місці розташування відбитку; відображення не всієї поверхні, а лише її контурів; нерівномірність ширини штрихів; часто мале зафарбування середини штрихів; відсутність у комп'ютерних зображеннях штемпельної фарби в штрихах.

Спосіб вологого копіювання полягає в тому, що зволожений відбиток справжньої печатки переноситься тисненням на поверхню предмета, що легко сприймає фарбу відбитка, наприклад на рівний зріз сирій картоплі або зволожений фотопапір, а потім це «кліше» притискується до паперу, утворюючи пряме зображення дійсної печатки тією ж фарбою.

Виявлення цієї підробки експертом не відрізняється складністю: під мікроскопом (МБС) з невеликим збільшенням добре видно: розпливчастість барвника в лініях і штрихах літер; дуже бліде забарвлення відбитка; наявність штрихів, які не належать до зображення; наявність нашарованих часток матеріалу «кліше».

Для проведення експертизи необхідно направити всі підозрілі відбитки на документах, а також вільні (не пов'язані з розслідуваною справою) й експериментальні відбитки справжніх печаток або штампів.

Експерти можуть дати відповіді на такі питання: Чи нанесено відбиток печаткою (штампом), зразки відбитків якої надані експерту? Одним чи різними кліше зроблено відбиток? У який спосіб нанесено зображення печатки в документі? Чи в один спосіб нанесено відтиски штампа в декількох представлених документах? Чи скопійовано відтиск на даному документі з відтисків печатки на документах, представлених для порівняння?

2.9.9. Встановлення підробок текстів і відбитків, виконаних на знакодрукувальних пристроях

Речові докази, що належать до об'єктів криміналістичної експертизи друкарських засобів та їх відбитків, можна поділити на три групи: 1) друкарські засоби; 2) відбитки, нанесені друкарськими засобами; 3) предмети (устаткування), застосовані для спорядження друкарських засобів і виготовлення відбитків.

До *друкарських засобів* належать: друкарські форми всіх видів друку; друкувальні пристрої (касові, телеграфні, рахункові і підсумовуючі апарати, друкарські машини, знаковинтезуючі пристрої — принтери тощо). *Відбитки друкарських засобів* являють собою: документи, цілком виготовлені друкарським способом (грошові знаки, цінні папери, лотерейні білети, поштові марки, книги, журнали тощо); бланки документів (дипломів, атестатів, посвідчень тощо). До *предметів (устаткування)* належать: пуансони, матриці, машини для відливки літер типографського шрифту і лінотипних рядків, гравірувальні машини й інструменти (штихелі), картриджі, балони, стрічки тощо.

Техніко-криміналістичним дослідженням друкарських засобів та їх відбитків встановлюють:

- спосіб відтворення зображень (відбитків);
- спосіб виготовлення друкарських засобів;
- зміни в друкуючих засобах та їх відбитках;
- вид друкуючої форми, за допомогою якої виготовлені відбитки;
- устаткування, що використовувалося для виготовлення друкуючих засобів та їх відбитків;
- час виготовлення друкуючих засобів та їх відбитків;
- осіб, які виготовили друкуючі засоби та їх відтиски.

Задача встановлення способу відтворення зображень (відбитків) має вирішуватись першою, оскільки від її результатів залежить хід подальшого дослідження. Треба встановити, чи дійсно в досліджуваному документі відобразилась друкована форма, не відтворена в інший спосіб зображення (наприклад малюванням), скопійована з ін-

шого документа. Тому експерту перш за все ставляться такі питання: У який спосіб нанесено зображення в документі? Чи в один спосіб нанесено зображення в кількох представлених документах? У який спосіб виготовлено друкуючу форму, що застосовувалася для нанесення відтиску в наданому документі?

Центральним завданням дослідження відбитків друкуючих засобів, безумовно, є встановлення конкретного засобу, за допомогою якого нанесено відбиток, і встановлення факту нанесення кількох відбитків тим Самим друкуючим засобом. Ідентифікація проводиться тоді, коли в розпорядженні слідчого є друкуючий засіб, за допомогою якого, за його припущенням, виготовлено досліджувані відбитки. На експертизу необхідно направляти крім досліджуваного документа зразки відбитків даного друкуючого пристрою, причому ці зразки мають бути виконані в період, найбільш близький до моменту виконання досліджуваного документа; у зразках мають чітко відобразитись деталі будови знаків і літер; у зразках повинні міститися всі слова тексту, що перевіряється в досліджуваному документі.

Основними питаннями, які ставляться експерту в ідентифікаційних експертизах, є: Чи віддруковано текст представленого на експертизу документа на даному друкарському пристрої? Чи віддруковано тексти на кількох конкретних представлених документах на одному друкарському пристрої?

Більш складною в технологічному сенсі є ідентифікація устаткування, що застосовувалося для виготовлення друкуючих засобів. Основна ідея таких досліджень полягає у встановленні джерела походження. Треба знати, що типографські шрифти, які використовуються для ручного набору, а також лінотипні рядки виготовляються способом лиття.

Якщо у конкретної особи виявлено типографський шрифт, можна встановити поліграфічне підприємство, з якого він викрадений. Це завдання вирішується шляхом порівняння виявлених шрифтів з такими самими шрифтами конкретного шрифтоливарного заводу чи друкарського підприємства. У таких випадках експерт може дати відповіді на такі питання: Чи виготовлено шрифт, вилучений у підозрюваного, на даному шрифтоливарному заводі? Чи є шрифт, виявлений у даного громадянина, частиною комплексу шрифтової каси певної гарнітури і певного кегля конкретної друкарні?

Більше того, за допомогою експертизи можна встановити конкретну машину, на якій відлиті виявлені у зловмисників лінотипні рядки. Для цього треба мати порівняльні зразки у вигляді лінотипних рядків, відлитих на конкретній машині визначеного поліграфічного підприємства, таких самих кегля, гарнітури і довжини, що і виявлені у підозрюваного. У даному разі експерт може встановити, чи відлиті лінотипні рядки на конкретному лінотипі даної друкарні.

Важливим напрямом експертизи знакодруючих пристроїв та їх відбитків є визначення часу виготовлення цих засобів та їх відбитків. Така необхідність виникає, коли у слідчого є припущення, що документ, долучений ним до справи, виготовлено раніше або пізніше зазначеної на ньому дати. Вирішення цих питань можливе лише після ідентифікації конкретної шрифтової каси друкарні, лінотипного матричного магазину, друкарської машинки, кліше печатки чи штампа.

Для проведення результативних досліджень у цьому напрямі експерт повинен мати зразки відбитків шрифту, з літер якого складено набір, і знаків лінотипних матриць у вигляді різноманітної друкованої продукції (книг, журналів, буклетів), виготовлених до і після передбачуваного часу складання досліджуваного набору. Такі зразки повинен відбирати спеціаліст. При цьому треба мати точні відомості про всі особливості ремонту знакодруючих пристроїв, якщо такий ремонт мав місце.

Перед експертом можуть бути поставлені такі питання: Коли складено ручний набір типографського шрифту, за допомогою якого віддруковано досліджуваний текст? Коли виготовлено лінотипний набір, за допомогою якого віддруковано текст документа? Коли віддруковано машинописний текст даного документа? Коли нанесено відтиски печатки на документ?

Своєрідною, але дуже цікавою з криміналістичної точки зору є можливість встановлення особи, яка виготовила друковані засоби та їх відбитки. Йдеться про намальовані й вирізані друковані форми або про виконані зображення відбитків на самому документі. Якщо є підозрюваний у виготовленні мальованих чи вирізаних друкувальних форм, питання перед експертом може бути поставлено так: ім'ярек чи іншою особою намальована (вирізана) дана друкована форма?

За відсутності конкретного підозрюваного у виготовленні мальованих чи вирізаних форм експертизою може бути встановлено єдине джерело їх виготовлення, зокрема, вирішено питання, чи намальовані (вирізані) досліджувані друкарські форми тією самою особою, що може бути з'ясовано лише за наявності відтисків. Експерт встановлює, однією чи різними особами намальовані (вирізані) друковані форми, якими нанесені відтиски на документі.

Важливу роль у цих дослідженнях відіграють порівняльні матеріали. Найбільшу цінність становлять вільні зразки — вирізані або намальовані друковані форми або намальовані зображення їх відбитків, виконані передбачуваним виготовлювачем досліджуваних об'єктів у період, найбільш близький до того часу, коли були виготовлені ці об'єкти. Не менш важливими для експертного дослідження є експериментальні зразки. Особливо значну роль вони відіграють за відсутності вільних зразків. При відбиранні експериментальних зразків необхідно одержати відповідні друкарські форми чи їх відтиски, виготовлені особою, підозрюваною у виготовленні досліджуваних об'єктів, у звичайній для неї манері, з використанням звичних для неї знарядь, матеріалів, технічних прийомів. Такі зразки, звичайно, можуть бути виготовлені лише за згодою підозрюваного, який не заперечує факт виготовлення ним досліджуваних друкарських форм. В іншому випадку проведення експертизи без вільних зразків є проблематичним.

2.9.10. Дослідження матеріалів документів

Матеріали документів, або матеріальна частина документів, являють собою набір тих матеріальних об'єктів, за допомогою яких створюються документи. До них належать папір та спеціальні речовини, що наносяться на нього: чорнило, пасти кулькових ручок, штемпель-

ні фарби, туші, фарби фломастерів, типографські фарби, невидимі захисні суміші, клей, сірі й кольорові міни олівців тощо.

Папір являє собою матеріал, виготовлений переважно з рослинних волокон, головним чином — з деревини. Відомо понад 600 видів паперу. Він має товщину від 4 до 400 мкм, характеризується різними механічними властивостями, кольором, білизною, гладкістю, всмоктувальною здатністю. Існує також синтетичний папір, який виготовляється з полівінілспиртового, поліамідного та інших волокон, а папір з полімерних плівок використовується для виготовлення географічних карт, цінних паперів, грошових купюр.

Речовини, за допомогою виконують текстові записи, друковані тексти та різні відбитки, об'єднуються в *письмові маси*, кожна група яких має свої фізико-хімічні характеристики.

Стандартизація складу паперу і його технічних характеристик значною мірою утруднює його індивідуальну ідентифікацію, однак деякі ознаки технологічного характеру окремих складових паперової маси дозволяють ідентифікувати джерело походження паперу — країну або навіть підприємство, де він був виготовлений. Дослідження аркушів паперу з метою їх класифікації й диференціації проводять згідно з методиками та відповідними державними стандартами за відомими показниками, а саме: кольорним відтінком, товщиною, масою, характером просвіту та люмінесценції поверхні, зольністю, складом за волокном.

За допомогою мікроскопічних і фізико-хімічних методів вивчаються морфологічні ознаки та властивості барвної речовини штрихів досліджуваних документів і встановлюється вид барвного матеріалу. Для виявлення розбіжностей у властивостях барвників застосовуються фотографування записів на кольорові світлочутливі матеріали, фотофіюмка видимої й інфрачервоної люмінесценції, збудженої ультрафіолетовими і синіми променями, а також випромінюванням лазерів. Ці методи дозволяють диференціювати чорнило і пасту, що використовувалися для виконання основного тексту чи внесення змін до документа. Методи паперової і тонкошарової хроматографії, електрофорезу, люмінесцентного аналізу, газорідинної хроматографії дозволяють диференціювати барвники й інші компоненти, що входять до складу чорнила, пасти, копіювального паперу, штемпельної і друкарської фарб, тонуру та чорнил картриджів принтерів, тобто визначають їх належність до відповідного виду і групи.

Судова експертиза матеріалів документів може вирішити такі питання:

1) Однаковим чи різним є папір, на якому виготовлені досліджувані документи?

2) У який спосіб та якою барвною речовиною виконаний текст документа (чорнилом, пастою, через копіювальний папір, стрічку друкарської машини, тонуером або чорнилом персонального комп'ютера, за допомогою копіювально-множильного апарата)?

3) Однаковим чи різним чорнилом (пастою) виконані порівнювані записи?

4) Чи мають спільну родову належність чорнило, яким наповне-

ний резервуар наданої на дослідження ручки, та чорнило у флаконі, вилученому у підозрюваного?

5) Чи виконаний запис наданим на дослідження олівцем?

6) Чи використовувалася для виготовлення бланка документа друкарська фарба з досліджуваної ємності?

2.10. Криміналістичне почеркознавство

2.10.1. Наукові основи сучасного почеркознавства

На ранніх етапах розвитку людського суспільства, із зачатками матеріального виробництва, розподілу праці і появою обміну, виникла необхідність у запам'ятовуванні й передачі усних повідомлень, що привело до виникнення примітивних форм фіксації інформації, які передували появі *письма*. Це — вавпуми (нитки з нанизаними на них раковинами різного кольору, кількості та взаємного розташування — у індіанців Північної Америки), кіпу (зав'язані вузлики на шнурках різного розміру й розташування — у індіанців Південної Америки), піктограми (зображення загального змісту повідомлення у вигляді малюнка або послідовності малюнків — відомі з часів неоліту в багатьох місцях планети).

Згодом, з кінця IV — початку III тисячоліть до нашої ери почало з'являтися письмо в сучасному розумінні (Єгипет, Месопотамія). *Письмо* можна визначити як знакову систему фіксації мови, яка дозволяє за допомогою графічних елементів закріплювати мову в часі та передавати її на відстані. Існує чотири основних типи письма: ідеографічне (давньоєгипетське, шумерське, китайське), словесно-складове (більш пізні ідеографічно-ребусне письмо Єгипту, Китаю тощо), силабічне (фонетичне письмо, в якому одним знаком зображуються послідовність приголосних і голосних звуків — використовується у писемностях Індії, Тибету, Ефіопії), буквено-звукове (алфавітне), а також стенографія. Алфавітне письмо і є об'єктом вивчення в даній главі нашого підручника.

Письмо має дві відокремлені, хоча деякою мірою пов'язані, сторони — смислову й графічну. Перша охоплює зміст, стиль і манеру викладу думок, лексику та інші змістові характеристики, друга, яка дістає вияв у *почерку*, — виступає як система вироблених рухів, що слугують для зображення літер, цифр, знаків. Ця, друга, сторона в криміналістиці становить предмет *судового почеркознавства*, яке являє собою галузь криміналістичної техніки, що вивчає закономірності графіки письма, процес його дослідження з метою ідентифікації людини та вирішення багатьох інших почеркознавчих завдань.

Центральним теоретичним питанням судового почеркознавства, правильне вирішення якого забезпечує надійність почеркознавчої експертизи, є питання про індивідуальність і сталість почерку кожної людини. Основним дослідницьким моментом у цьому питанні є науково обґрунтоване встановлення механізмів формування почерку конкретної людини. Важливо відзначити, що підрунтям формування почерку є навички, які формуються в результаті систематичних вправ особи в письмі — починаючи з навчання письму взагалі і сприяють утворенню системи вироблених рухів, котра дає можли-

вість виконувати рукопис швидко, скорописом, не контролюючи безпосереднє виконання кожної літери, цифри та їх елементів. У період від накреслення окремих письмових знаків до утворення все більш стійких умовно-рефлекторних зв'язків письма на формування почерку індивідуума впливає безліч чинників, обумовлених його психічними та фізичними особливостями та умовами навчання. З часом у почерку людини утворюються некеровані рефлекторні відхилення, які в сукупності та в різноманітних поєднаннях складають неповторний для кожної особи *динамічний стереотип*, що обумовлює неповторність і сталість почерку кожної людини. Щоправда, з роками у динамічному стереотипі відбуваються деякі зміни, але вони істотно не впливають на феноменальну індивідуальність почерку.

У процесі більш ніж сторічного розвитку судового почеркознавства були науково досліджені закономірності письма і почерку на основі різних наук, що сприяло створенню наукової теорії почеркознавчої експертизи, яка базується на даних фізіології, невропатології, психології, психіатрії, статистики тощо, утворюючи цілісну систему знань про почерк як об'єкт ідентифікаційного дослідження. За цей час сформувалися природничо-наукові основи почеркознавства, понятійний апарат у галузі теорії та практики почеркознавчої експертизи, постійно удосконалювались система ознак почерку, критерії оцінки їх суттєвості та ідентифікаційної значущості, ґрунтовно вивчено питання стабільності ознак почерку та його змін, що виникають під впливом природних і штучних факторів, зокрема у зв'язку з віком, під впливом різних захворювань, умов написання, за навмисної зміни почерку особою тощо.

Слід також зазначити, що в різних країнах, у тому числі — і в Україні — розроблено методики дослідження складних почеркових об'єктів, а саме: записів обмеженого обсягу, цифрових і стилізованих записів, підписів від імені осіб похилого та старечого віку, текстів, виконаних зміненим почерком, не звичною до письма рукою, ногами, зубами тощо.

На особливу увагу заслуговують розроблені основні положення теорії та методики почеркознавчої діагностики, яка виділилась у самостійний напрям почеркознавства. За результатами проведених експериментальних досліджень розроблено класифікації негативних факторів, діагностичних ознак та їх комплексів, характерних для тієї чи іншої групи впливів, виділено та систематизовано ознаки почерку, які найбільш піддаються зміні в незвичних умовах письма, і такі, що залишаються незмінними або ж змінюються незначно, для різних груп негативних факторів.

Почеркознавча експертиза дозволяє вирішувати ідентифікаційні та неідентифікаційні завдання, які виникають у кримінальному та цивільному судочинстві.

Ідентифікаційні завдання пов'язані із встановленням конкретно виконавця тексту чи підпису або з вирішенням питання про виконання однією особою різних текстів, окремих фрагментів тексту, підписів, тексту і підпису тощо.

Класифікаційні завдання передбачають установлення за почерком властивостей особи, характерних для певних груп осіб, що дає можливість отримати відомості про виконавця записів у разі відсут-

ності певної підозрюваної особи з метою висування та перевірки розшукових версій і звуження кола можливих виконавців рукопису. Відомості про кореляційну залежність між фізіологічними властивостями особи і почерком дозволяють вирішувати класифікаційні задачі: встановлення статі виконавця рукопису, його віку, загальної соціально-демографічної характеристики тощо.

Діагностичні завдання передбачають отримання відомостей про зовнішню обстановку письма та внутрішній стан того, хто писав. На підставі встановлених залежностей почерку в момент виконання рукопису від різних психофізіологічних факторів можуть встановлюватися факти навмисної зміни почерку, виконання рукопису за відсутності зорового контролю, в хворобливому стані, стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо.

Використовуючи під час доказування висновки експерта-почеркознавця, необхідно мати на увазі, що категоричні ідентифікаційні висновки можуть розглядатися як встановлення достовірних фактів про наявність або відсутність тотожності.

Висновки експертів-почеркознавців щодо класифікаційних та діагностичних завдань мають імовірний характер і можуть використовуватися як аргументи лише в тих випадках, коли відсутні істотні суперечності між ними та іншими доказами у справі.

На завершення необхідно підкреслити, що кожний почерк за будь-яких змін завжди залишається індивідуальним, зберігає притаманну даній особі в певний період її життя сукупність ознак, достатніх для графічної ідентифікації. Тому велике практичне значення для почеркознавства мають ознаки почерку, які в сукупності є основою формування висновків експерта.

2.10.2. Ідентифікаційні ознаки почерку

Ознаки почерку характеризують прояви відносно стійких навичок письма, що відбиваються в рукопису, і поділяються на загальні, куди входять також топографічні ознаки, й окремі.

Загальні ознаки характеризують почерк як систему рухів і мають групове значення. До них належать такі:

1. *Виробленість почерку* — рівень володіння технікою письма, користування сучасною системою скоропису. Її складовими елементами є темп і координація рухів під час виконання письмових знаків та їх з'єднань. Ступені виробленості визначають як високу, середню і низьку.

високий

середній

низький

О^СА^Г

СЩ

Ї

Фото 50. Ступені виробленості почерку.

2. *Складність почерку* — тісно пов'язана з його виробленістю і виявляється у конфігурації букв та наближеності їх до прописів. Можна виділити почерки спрощений, простий, ускладнений та вишуканий.

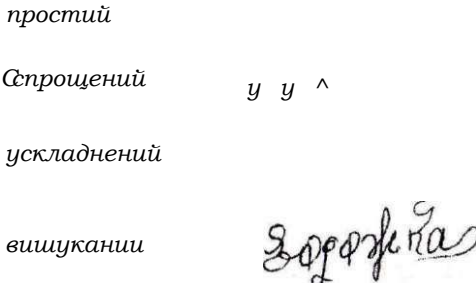

Фото 51. Ступені складності почерку.

3. *Форма почерку* — штриховий (1 — «з», 1 — «д», і — «в», Т — «р» тощо), звичайний, кутастий, округлений.

4. *Розмір букв у почерку* прийнято визначати за висотою малих букв скоропису: малий (до 2 мм), середній (від 2 до 5 мм) та великий (понад 5 мм). Ця ознака є досить сталою, але розміри букв можуть дещо змінюватись не з метою підробки почерку, а залежно від цільового призначення документа і розташування граф у ньому.

великий (>5мм)   середній (2~5мм)   малий (<2мм)

Фото 52. Розміри рукописних літер.

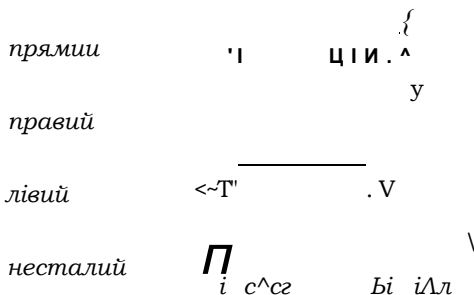

Фото 53. Нахил літер.

5. *Нахил букв у почерку* визначається за розташуванням відносно вертикалі поздовжніх осей переважної більшості букв. На цій підставі почерк можна поділити на прямий, правонахильний, лівонахильний та безладний.

6. *Розгін почерку* характеризує відносні розміри ширини й висоти букв. Якщо ширина букв і проміжків між ними менша за їх висоту, то такий почерк вважається стиснутим (малого розгону); за приблизної рівності висоти й ширини букв та проміжків між словами почерк вважається середнього розгону; якщо ж ширина букв і проміжків між словами більша за висоту, то такий почерк є розгонистим (великого розгону).

сильний

середній

малий

у ь и ^ Л Ш О 1

Фото 54. Розгін почерку.

7. *Зв'язність почерку* являє собою безперервність виконання певної кількості письмових знаків без відриву письмового приладу від паперу і розташування розривів між буквами. На практиці прийнято вважати, що безперервне виконання 2—3 букв свідчить про малу зв'язність почерку, 4—6 букв — середню, понад 6 букв — високу.

висока

середня

низька

^ и ^^

Фото 55. Зв'язність почерку.

8. *Форма овалів букв і напрямок рухів.* Ця ознака характеризує почерк щодо ступеня округлості овальних елементів букв («а», «б», «в», «д», «о», «р», «ф» тощо) та напрямків виконання їх та деяких інших елементів (правоокружний, лівоокружний).

Особливу групу загальних ознак складають так звані **топографічні ознаки**. Вони характеризують розміщення елементів тексту і дають уявлення про навички особи певним чином використовувати при писанні простір аркуша паперу для окремих частин тексту, зорієнтованих відносно один одного. Топографічні ознаки мають значну сталість і, як правило, не піддаються істотним змінам при намаганні навмисно змінити почерк. До таких ознак належать:

- а) розміщення звернень, заголовків, дат, підписів, нумерації сторінок відносно основного тексту і величина пробілів між ними;
- б) наявність і розташування полів у рукопису, які можуть бути нижніми, верхніми, лівими й правими, малими (до 1 см), середніми (1—3 см) та великими (понад 3 см), прямими, зигзагоподібними, зі звуженням або розширенням донизу;
- в) розмір інтервалів між словами і рядками;
- г) розміщення рядка письма відносно ліній бланкових граф та розлінованих аркушів;
- ґ) розташування, напрямок та форма рядків на нерозлінованих аркушах паперу (горизонтальний, хвилястий, з опусканням або підйомом);
- д) розташування розділових і надрядкових знаків відносно слів, лінії рядка;
- е) наявність, розміри й рівномірність абзацних відступів;
- є) розташування дефісів і знаків переносу відносно серединної лінії буквенного рядка — на лінії, вище чи нижче неї, під кутом.

Окремі ознаки почерку характеризують індивідуальні особливості рухів при виконанні письмових знаків. У всіх відомих методиках дослідження графічних об'єктів окремі ознаки почерку поділяють на кілька груп і використовують їх в експертизі, обґрунтовуючи ті чи інші висновки:

— ознаки *напрямку руху* при виконанні букви в цілому або її окремих елементів. Напрямки як ідентифікаційні ознаки можуть бути правоокружні або лівоокружні, привідні (до того, хто пише) або відвідні (від того, хто пише) у виконанні вертикальних елементів букв;

— ознаки *співвідношення окремих рухів*, до яких належать співвідношення елементів букв, особливо надрядкових і підрядкових, верхніх і нижніх закінчень штрихів у буквах, нахилів штрихів у буквах і букв у словах;

— ознаки *розташування окремих елементів рухів*, до яких належать точки початку і закінчення окремих букв та їх елементів, форма початку і закінчення штрихів у буквах, місця розташування більшого й меншого натискування письмового приладу тощо;

— ознаки *з'єднання елементів у букві* (примикальне, петльове, роздільне).

У судовому почеркознавстві особливу увагу приділяють визначенню ознак і дослідженню **підписів** з метою ідентифікації виконавця. Підпис являє собою особливий вид рукопису, який відображає прізвище особи у вигляді букв або (та) умовних письмових знаків, що має засвідчувальне значення.

Вивчаючи підписи у сфері правосуддя, слід розрізняти підписи дійсні та недійсні, підписи від імені існуючої особи та від імені вигаданої особи, підписи навмисно чи ненавмисно змінені. В останньому випадку причиною зміненого накреслення підпису можуть бути незвичні умови написання, наприклад на вертикальній поверхні, без зорового контролю, на відкритому повітрі за сильного морозу тощо.

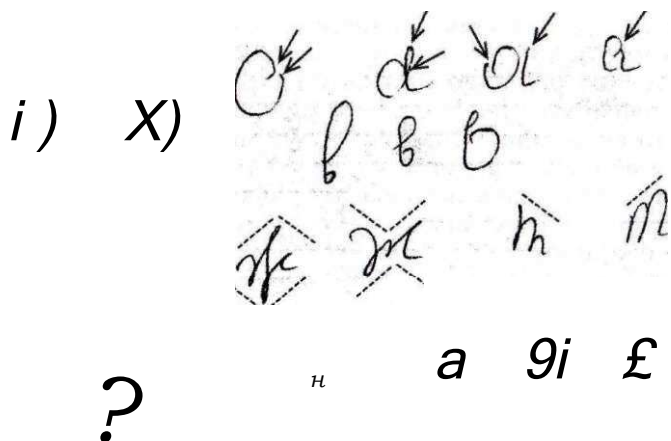

Фото 56. Окремі ознаки почерку.

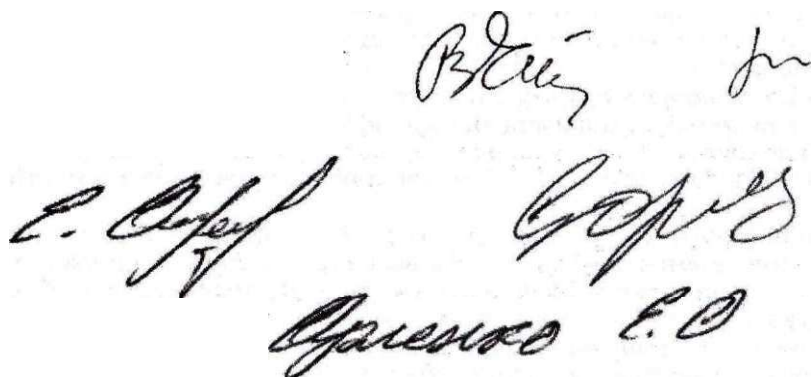

Фото 57. Варіанти підпису однієї особи (два випадки).

Графічно підписи можуть виглядати як *буквені* (підпис складається лише з букв, які утворюють прізвище), як *штрихові* (підпис складається лише із штрихів, які не утворюють конкретних букв) та як *змішані* (підпис складається з букв та безбуквених елементів). У підписах можуть спостерігатися повні або скорочені буквені набори, прості й ускладнені монограми, безбуквені ділянки, прості й вишукані розчерки та додаткові елементи у вигляді рисок, завитків, крапок тощо.

Експертне дослідження підписів здійснюється на основі загальних методик дослідження почеркових об'єктів з урахуванням особливостей почеркового матеріалу, який міститься у підписах (див. 2.10.4).

2.10.3. Підготовка матеріалів на почеркознавчу експертизу

Для ефективного проведення почеркознавчої експертизи слідчий має визначитися з її предметом, об'єктом експертного дослідження, завданнями експертизи, які дістають вияв у постановці перед експертом питань, і ретельно підготувати всі необхідні для експертного дослідження матеріали.

Оскільки предметом почеркознавчої експертизи є факти і обставини кримінальної справи, що підлягають встановленню на основі спеціальних знань у галузі судового почеркознавства з метою її правильного вирішення, а її об'єктами — рукописні тексти, короткі записи, цифрові записи і підписи, слідчий повинен насамперед чітко виокремити безпосередній об'єкт експертного дослідження. Це означає, що у постанові про проведення експертизи крім необхідних реквізитів документа в цілому (назва, дата виконання, за необхідності — початкові та заключні слова) має бути зазначено, що дослідженню підлягають: весь текст; такий-то фрагмент тексту; певний цифровий запис; конкретний підпис тощо. Враховуючи особливості дослідження підпису необхідно зазначити прізвище особи, від імені якої він виконаний, його розміщення в документі (рядок, графа тощо), а також відомості про особу, зокрема, чи ця особа існує, вигадана або невстановлена. Така конкретизація об'єкта сприятиме предметно-межовій визначеності експертної роботи з документом.

Жодна почеркознавча експертиза не може бути здійснена лише за одним поданим об'єктом. Для її проведення завжди необхідні додаткові об'єкти і матеріали. Обсяг і характер таких додаткових об'єктів і матеріалів залежать у кожному конкретному випадку в першу чергу від завдань експертного дослідження, якими, як відомо, є: ідентифікаційні, пов'язані із встановленням конкретного виконавця тексту (підпису) або вирішенням питання про виконання однією особою різних текстів, окремих фрагментів тексту, підписів, тексту і підпису тощо; класифікаційні, пов'язані із встановленням за почерком деяких властивостей і рис особи, характерних для певних груп людей; діагностичні, пов'язані із з'ясуванням графічного матеріалу для ідентифікаційного дослідження, чи виконано текст зі зміною ознак почерку, з копіюванням і за яких обставин, чи виконано рукопису незвичному стані тощо.

Виходячи з наведених завдань криміналістика напрацювала положення щодо характеру та обсягу матеріалів, які мають бути зібрані та надані експерту для виконання цих завдань і дачі відповідей на поставлені перед ним питання.

За загальним правилом матеріали, необхідні для вирішення ідентифікаційних завдань, включають самі рукописи та документи, що підлягають дослідженню, вільні, умовно-вільні й експериментальні зразки рукопису і підпису особи, а для вирішення класифікаційних і діагностичних завдань — здебільшого лише рукописи.

Вільними зразками для вирішення завдання ідентифікаційного характеру є рукописи і підписи особи, яка ідентифікується, виконані до порушення кримінальної справи і не пов'язані з нею. Ці зразки — найбільш цінний матеріал, оскільки він природний і навмисно не

змінений. Вільні зразки слідчий збирає шляхом проведення виїмки, обшуку чи інших слідчих дій. До них належать особові листки, автобіографії та анкети, службові записки, щоденники тощо. У теперішній час, у зв'язку із скороченням обсягу документів, що виконуються рукописним способом, вільні зразки слід шукати в органах місцевого самоврядування, адміністративних органах, дозвільних структурах, податкових інспекціях у вигляді заяв, клопотань, декларацій тощо.

Умовою визнання зразків вільними є безсумнівність їх походження, яка з'ясовується, як правило, шляхом допиту самого виконавця або допиту свідків. До інших умов, що пред'являються до вільних зразків, належать: мінімальність часового розриву між ними і досліджуваным документом (бажано, в межах одного року); однаковість за характером змісту, і цільовим призначенням; однотипність матеріалів письма (папір, олівець, кулькова ручка тощо); подібність за формою; достатність зразків (рукопису — в кількості не менше 5 аркушів, підписів — не менше 10—15, а за підозри у навмисній зміні почерку — не менше 30). Якщо текст чи підпис, що підлягають дослідженню, виконано друкованими літерами або спеціальним шрифтом (креслярським, бібліотечним тощо), слід зібрати вільні зразки аналогічного характеру.

Перед приєднанням вільних зразків до матеріалів справи слідчий повинен пред'явити їх особі, яка ідентифікується, а потім позначити кожен зразок, тобто вказати, що це вільний зразок почерку (підпису) певної особи (вказати її прізвище, ім'я, по батькові) та посвідчити своїм підписом. Крім того бажано підготувати на експертизу документи, на яких рукописні тексти (підписи) достовірно виконані особою, стосовно якої ставиться питання її ідентифікації як виконавця рукопису, що підлягає дослідженню. Це можуть бути паспорт, заява на отримання паспорта, різного роду посвідчення, на яких є власноручний підпис.

Умовно вільними є зразки, виконані у зв'язку із справою, але не для експертизи. Ними можуть бути заяви, скарги, клопотання тощо. Вони виконують роль або додаткових, або, за відсутності вільних, можуть бути визнані достатніми для ідентифікації. Процесуальні та криміналістичні правила роботи з умовно-вільними зразками ті самі, що й з вільними.

Для проведення експертного дослідження на додаток до вільних та умовно вільних зразків відбираються експериментальні зразки — рукописи (тексти і підписи), виконані на пропозицію слідчого спеціально для даної експертизи. До експериментальних зразків у цілому пред'являються ті самі вимоги, що й до вільних і умовно вільних. Однак робота по їх підготовці на експертизу має певні особливості.

Криміналістичні правила та науково-практичні рекомендації щодо відібрання експериментальних зразків такі.

Відбирати експериментальні зразки почерку необхідно у два етапи. На першому етапі особа, яка підлягає ідентифікації за почерком, виконує текст на тему, пов'язану з розслідуваною справою, і в звичних умовах (сидячи за столом, звичним приладдям письма, при нормальному освітленні). На другому етапі зразки відбираються під диктовку тексту, аналогічного тому, що підлягає дослідженню, або спе-

ціально складеного тексту, який містить фрази, слова і цифри цього тексту. На даному етапі зразки відбираються в умовах, максимально наближених до тих, в яких виконувався рукопис, тим самим приладдям письма та на папері того самого виду. Якщо буде помічено, що той, хто пише, намагається змінити свій почерк, темп диктовки слід прискорити.

У випадках, коли досліджувані тексти, і особливо підписи, виконувались на бланках (касові ордери, квитанції тощо), експериментальні зразки слід відбирати на таких самих бланках. Якщо ж розташування досліджуваного підпису не визначається характером документа, експериментальні зразки відбираються на окремих аркушах. На одному аркуші має бути 5—10 експериментальних підписів, а аркушів — не менше 5.

За наявності підстав припускати, що можливий виконавець рукопису намагався змінити свій почерк (шкульга писав правою рукою, з іншим нахилом букв тощо), слід додатково відібрати зразки, виконані таким самим чином.

Часто виникає необхідність встановити, чи виконаний підпис від імені певної особи іншою особою. У такому разі експерту слід надати зразки підписів обох цих осіб. При цьому додатково відбираються експериментальні зразки почерку передбачуваного виконавця не менш як на 5 аркушах у вигляді записів прізвища та ініціалів особи, від імені якої виконано підпис.

При вилученні вільних зразків підписів особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис, слід відшукувати документ з варіантом підпису, найбільш схожим на підпис, що досліджується. А при відібранні експериментальних зразків підпису особи, від імені якої виконано підпис, слід запропонувати їй розписатися всіма застосовуваними нею варіантами.

Якщо необхідно дослідити велику кількість підписів, їх доцільно поділити за певними критеріями на групи (за особами, від імені яких виконано підписи, епізодами справи, видами документів тощо) і по кожній групі призначити окрему експертизу.

При виникненні труднощів, пов'язаних з підготовкою матеріалів на експертизу, доцільно залучити спеціаліста. Якщо ж з певних причин виконати будь-які вимоги, що стосуються підготовки зразків, неможливо, про це слід зазначити у постанові про призначення експертизи. У цій постанові треба також указати на встановлені слідчим особливі обставини виконання рукопису, які могли спричинити змінення ознак почерку (незвичний стан виконавця, виконання рукопису в умовах низької температури тощо), та особливі обставини, що характеризують особу виконавця (похилий вік, порушення координації рухів тощо).

За законом слідчий, зібравши необхідні матеріали, складає мотивовану постанову про призначення почеркознавчої експертизи, в якій вказує підстави її проведення, прізвище експерта або назву експертної установи, експертам якої доручається провести експертизу, питання, з яких експерт повинен дати висновок, об'єкти, які мають бути досліджені, а також перелічує матеріали, що пред'являються експерту для ознайомлення.

Отже, пакет матеріалів, які надаються експерту для дослідження, складають: 1) постанова про проведення експертизи; 2) документи, рукописи, інші матеріали, у яких є текст, що підлягає дослідженню; 3) зразки письма (вільні, умовно вільні, експериментальні); 4) матеріали справи, що містять відомості про гаданого автора чи виконавця; 5) документи, які пояснюють умови виконання досліджуваних об'єктів.

Усе наведене щодо роботи слідчого з підготовки матеріалів на почеркознавчу експертизу, враховуючи специфіку судової процедури, цілком і повністю стосується й суду.

Нині закон наділив можливостями самостійного використання спеціальних почеркознавчих знань у процесі доказування й захисника-адвоката. З моменту допуску до участі у справі захисник має право збирати відомості про факти, що можуть використовуватися як докази у справі, в тому числі запитувати і одержувати документи чи їх копії від громадян та юридичних осіб, знайомитися на підприємствах, в установах, організаціях, об'єднаннях громадян з необхідними документами, крім тих, таємниця яких охороняється законом, одержувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань, опитувати громадян. Він може самостійно збирати вільні зразки почерку, а, за згодою осіб, й експериментальні. Його ж права на ознайомлення з матеріалами справи та з дозволу органу, у провадженні якого перебуває справа, на застосування науково-технічних засобів роблять можливим доступ і використання захисником-адвокатом копій, фотографій необхідних матеріалів справи як об'єктів спеціального почеркознавчого дослідження. Тому, з дотриманням відповідних криміналістичних правил, зібравши необхідні матеріали, придатні й достатні для такого дослідження, захисник-адвокат в інтересах захисту цілком правомірно може звернутись до фахівця з почеркознавчих питань для одержання письмового висновку з питань, які цікавлять захист. Такий висновок фахівця-почеркознавця буде своєрідним альтернативним висновком щодо висновку експерта-почеркознавця, оскільки гносеологічна основа результатів їх досліджень однакова.

Безумовно, можливість захисту проводити такого роду спеціальне дослідження, порівняно із слідчим та судом, значно обмежена, особливо щодо основного об'єкта — самого рукопису (підпису). Тим не менше, такий напрям у роботі захисника з привнесенням у справу спеціальних знань, на противагу обвинуваченню, можливий інколи на рівних із стороною обвинувачення (коли, наприклад, об'єктом дослідження є настінний напис, де і експерт, і фахівець мають перед собою лише його фотографію), а тому мав би отримати більш широке застосування.

Питання, які можуть бути поставлені на вирішення експерту, слід формулювати за певними правилами і максимально точно.

Для вирішення ідентифікаційних завдань перед експертом ставлять такі питання:

- 1) Ким із зазначених осіб виконано рукописний текст або його частина?
- 2) Ким із конкретних осіб виконано цифрові записи?

3) Чи виконані тексти різних документів або різні частини даного документа однією особою?

4) Чи виконаний підпис від імені певної особи цією особою або іншою певною особою?

5) Чи виконаний текст документа і підпис у ньому однією особою?

Вирішуючи класифікаційні завдання, перед експертом можна поставити такі питання:

1) Особою якої статі написано текст даного документа?

2) До якої групи за віком належить виконавець рукопису?

3) Яка соціально-демографічна характеристика виконавця рукопису: місце формування писемних навичок, рідна мова, професія?

Діагностичні завдання можуть бути вирішені шляхом постановки перед експертом таких питань:

1) Чи придатний певний текст для дослідження з метою ідентифікації особи виконавця?

2) Чи виконано рукопис навмисно зміненим почерком (скорописним, друкованим, незвичною рукою)?

3) Чи виконано підпис із зміною його ознак?

4) Чи виконано текст (підпис) з наслідуванням почерку (підпису) певної особи?

5) Чи виконано рукопис (підпис) у незвичних умовах?

6) Чи перебувала особа, яка виконала рукопис (підпис), у незвичайному стані?

7) Чи володіє особа, яка виконала рукопис, навичками написання спеціальними шрифтами?

8) Чи виконано спірний рукопис двома особами одночасно?

9) Який час минув після виконання тексту і підпису (при значному розриві у часі)?

2.10.4. Методика почеркознавчої експертизи текстів і підписів

Методика криміналістичного дослідження всіх видів почеркових об'єктів визначається загальними правилами проведення криміналістичної ідентифікації. Дослідження передбачають стадії: попередню, роздільну, порівняльну та оцінки результатів і формулювання висновку. І завдання дослідження у загальному вигляді є стандартними: проводиться ідентифікація виконавця рукописного тексту, цифрових записів і підпису та вирішуються не ідентифікаційні питання, а класифікаційні та діагностичні.

Водночас, виявлення ідентифікаційних і діагностичних ознак є набагато більш складним процесом, ніж у дослідженнях трасологічних, балістичних та інших об'єктів зі сталим і доволі виразним набором загальних і окремих ознак — адже почеркові ознаки характеризуються варіабельністю, значною мірою залежать від умов виконання рукопису, часто піддаються навмисному спотворенню. Тому треба більш детально розібратися з методикою проведення почеркознавчої експертизи з метою забезпечення професійної оцінки висновків експерта суб'єктами доказування.

На першому етапі проводиться ретельний огляд наданих експерту текстів (підписів) і зразків та визначають достатність останніх, вичають поставлені на вирішення питання, визначають їх повноту і

коректність, а також виявляють сліди підробок з метою подальшого використання даного документа для техніко-криміналістичного дослідження.

Другий етап передбачає проведення роздільного дослідження текстів спірного документа і зразків з метою виявлення загальних ознак почерків, окремих ознак букв та їх комбінацій, варіантів написання окремих знаків. На цьому етапі створюють спеціальні таблиці-розробки з розміткою характерних ознак букв, їх елементів і сполучень.

Табл. 3.!. Приклад фрагмента таблиці-розробки часткових ознак почерку до висновку почеркознавчої експертизи

Таблиця-розробка часткових ознак почерку до висновку почеркознавчої експертизи №				
№ п/п	Літера алфавіту, що досліджується	Схематичне зображення варіантів написання та частоти повторюваності ознак у досліджуваному тексті	Схематичне зображення варіантів написання та частота повторюваності ознак у зразках почерку Бородатого С. К.	Результати порівняння
1	Мала буква "р" *	"	1 1 № Г n	+ 6
		m . А 4	p/n / Ч 7	+ 3
				+ 4
2	Надалі так само вивчаються інші літери, наявні в досліджуваному тексті			

Фото 58. Фрагмент таблиці експертної розробки.

На третьому етапі дослідження рукописів виявлені ознаки зіставляють, а результати заносять до спеціальних об'єднаних таблиць-розробок, в яких чітко відзначають збіги та розбіжності ознак. Такі таблиці утворюють необхідний матеріал для завершення ідентифікаційного процесу певним висновком.

Зрозуміло, що четвертий етап полягає в оцінці виявлених ознак у їх сукупності і формулюванні висновку про наявність чи відсутність індивідуальної totoжності виконавця рукопису.

Описана методика дозволяє практично безпомилково проводити ідентифікаційні дослідження. Однак завдання ускладнюється, коли

навмисно спотворюється почерк, хоч і в таких випадках встановлення виконавця є завданням доступним. Тут слід мати на увазі, що під контролем зловмисника перебувають, в основному, загальні ознаки почерку, які він і спотворює. Що ж стосується окремих і топографічних ознак, то вони перебувають у сфері підсвідомості і виконавцем практично не контролюються, а тому індивідуальний динамічний стереотип почерку особи в цілому залишається незмінним, хоч його прояв і дещо змінюється у зв'язку із зміною загальних ознак.

Ознаки зміни почерку і підпису відрізняють за способом маскування та його різновидами і полягають вони у такому.

Наслідкування шкільним прописам. Уповільнюється темп, порушується координація рухів, спостерігаються зупинки письмового приладу, серед наближених до стандартів літер де-не-де трапляються звичні скорописні.

Зміна нахилу відбувається, як правило, з правого на лівий або вертикальний чи із звичного лівого — на правий. Це призводить до втрати координації рухів, змінює зв'язність і просторові характеристики букв; автоматично дещо змінюються деякі окремі ознаки, особливо точки початку і закінчення руху при виконанні елементів письмових знаків.

Зміна при написанні звичної руки призводить до деяких своєрідних спотворень звичного почерку, крім уповільнення рухів і наявності зупинок письмового приладу: нерівномірність розташування букв відносно горизонтального рядка, злами штрихів у вертикальних й овальних елементах. У таких випадках на експертизу необхідно представити експериментальні зразки почерку, виконані правою і лівою руками підозрюваного.

У практиці розслідування зрідка трапляються випадки, коли почерк навмисно змінюється шляхом виконання рукопису письмовим знаряддям, затиснутим пальцями ноги або зубами. Якщо є дані, що рукопис виконано саме таким чином, бажано, за згоди підозрюваного, одержати від нього такі експериментальні зразки.

Зміна розмірів букв і розгону почерку, як правило, супроводжується деяким уповільненням і певною непропорційністю елементів тексту, яку професіонали називають «неширістю» виконання рукопису. Головне ж полягає у тому, що окремі ознаки, в принципі, залишаються незмінними незважаючи на вольові зусилля виконавця рукопису.

Наслідкування недостатньо виробленому почерку супроводжується зниженням темпу, порушенням автоматизму виконання, значним спрощенням будови письмових знаків, зменшенням зв'язності, що створює враження низької грамотності виконавця. На збереження характерних окремих ознак це істотно не впливає.

Необхідно відзначити, що навмисна зміна ступеня виробленості почерку може відбуватися лише в бік його пониження і, зрозуміло, ніяк не навпаки.

Наслідкування почерку іншої особи відбувається часто шляхом перемальовування і рідше — по пам'яті. Така підробка легко розпізнається через уповільнення темпу письма, наявність немотивованих зупинок, викривлення штрихів, істотних розбіжностей окремих ознак. Найбільш досконалим способом є наслідкування після тривало-

го тренування, розпізнавання якого потребує особливих зусиль від експерта, хоч абсолютної підробки досягти неможливо, і від експертів завжди слід чекати позитивного вирішення ідентифікаційного завдання.

Більше того, в таких рукописах цілком відчутно дістають вияв окремі ознаки почерку зловмисника, і тому почеркознавча експертиза не лише констатує факт підробки рукопису шляхом наслідування почерку іншої особи, а й встановлює справжнього виконавця підробленого тексту.

На особливу увагу заслуговують можливості дослідження **підписів**, які являють собою особливий вид рукопису, що відображає прізвище особи та є її засвідчувальним знаком.

Досліджуючи підписи, слід звернути увагу на особливі ідентифікаційні ознаки фрагментів підпису (звичайно, крім підписів, що просто відтворюють прізвище), серед яких відзначають першу заголовну букву або монограму, розчерк, проміжну частину у вигляді безбуквених різним способом з'єднаних штрихів.

Загальна методика дослідження підписів має ті ж самі стадії, що й дослідження тексту, а особливість її полягає в установленні напрямків рухів у монограмі й розчерку, способі з'єднання безбуквених штрихів, ступеня гладіолажу (поступового зменшення розмірів штрихів від початку до кінця підпису), характеру і розташування супутніх елементів підпису у вигляді рисок, завитків, кілець, крапок тощо.

2.10.5. Дослідження цифрових стилізованих та з наслідуванням друкарським формам текстів

Аналіз слідчої й експертної практики, який у різний час проводили немало криміналістів-науковців, показує, що дуже часто в кримінальних справах, пов'язаних з економікою, і цивільно-майнових справах проводяться почеркознавчі експертизи цифрового письма.

Складність ідентифікації виконавця на підставі таких матеріалів пояснюється, перш за все, малим обсягом графічного матеріалу, який складають усього десять цифр — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0. Крім того цифри мають набагато простішу конструкцію, ніж більшість букв, зв'язність їх написання надзвичайно мала, темп виконання — невисокий, окремі ознаки у зв'язку з нечастим використанням на письмі цифр не мають усталеного яскравого виразу.

Отже, написання цифр, незалежно від рівня освіти і практики письма виконавця, відрізняється певним примітивізмом і бідністю ознак. Проте дослідниками виявлено кілька груп ознак, які дозволяють ідентифікувати виконавця цифрових записів. Ці ознаки можна поділити на загальні, топографічні й окремі, а також виділити низку ознак чисто графічного характеру. До загальних ознак, відомих нам із дослідження скоропису, належать *виробленість*, яка обумовлена темпом письма і координацією рухів, *чіткість* написання цифр, *конструктивна будова* цифр (проста, спрощена, ускладнена), *нахил* цифр, *розстановка* цифр (наявність і стаїсть проміжків між цифрами), *розмір* цифр, який визначається їх висотою і зазвичай дещо більший за буквені записи. Інколи виділяють ще *акуратність* або

стрункiсть цифрового письма, які визначаються однаковістю розмірів цифр, рівністю їх розстановки і розташування в рядку.

Топографічні ознаки цифрового письма дістають вияв у розташуванні цифрових записів відносно буквених, у графах, стовпчиках, наявності та розташуванні крапок, ком, косих і горизонтальних штрихів, підкреслень, дужок, арифметичних та алгебраїчних знаків, розміщенні скорописних буквених додатків до цифр, які позначають певні кількості, — км (кілометр), кг (кілограм), л (літр) тощо. Важливою ознакою також є спосіб написання і місце розташування номерів сторінок.

Окремі ознаки цифрового письма характеризуються особливостями *конструкції цифр*, які мають варіанти написання (2, 3, 4, 8), *напрямку рухів* під час виконання цифр та їх елементів, *розташування точок початку і закінчення* виконання цифр та їх елементів, *способів початку і закінчення* написання цифр, *способів з'єднання* елементів у цифрах і цифр між собою, розміщення і графіки додаткових елементів у цифрах 1, 4, 7.

Технологічно ідентифікація виконавця цифрових записів здійснюється шляхом виявлення і вивчення особливостей напрямку рухів при виконанні цифр 6, 8, 9, 0 та форми їх овалів, з'єднання елементів у цифрах 2, 3, 4, 7, розташування точок початку і закінчення рухів у цифрах 2, 3, 6, 7, 8, 9, 0, способу початку написання цифр 1, 2, 7, способу закінчення написання цифр 2, 3, 9, кількості і напрямку рухів при написанні цифр 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, наявності та розташування додаткових горизонтальних штрихів у цифрах 1, 7. Слід звернути також увагу на можливі варіанти у написанні цифр 3, 4.

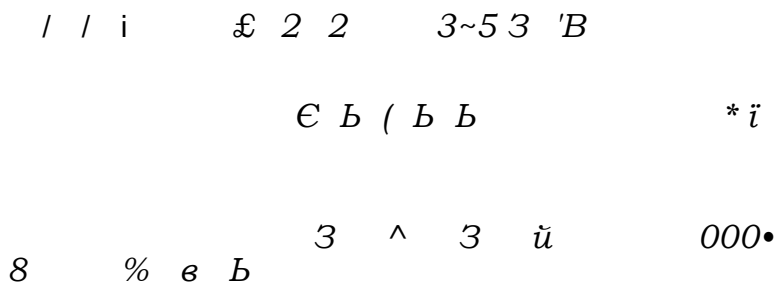

Фото 59. Варіанти написання цифр.

Особливу групу почеркових об'єктів складають тексти, виконані з *наслідуванням літерам друкарської форми*. Такі тексти виконуються в уповільненому темпі і з багатьма зупинками та з намаганням уникнути ознак скоропису. Проте і в таких графічних матеріалах проступають ознаки, обумовлені наявністю у особи почеркового динамічного стереотипу. Зокрема, це стосується літер «б», «г», «е», «к», «о», «р», «с», «у», «ф», «ц», «щ», «ь», у яких можуть спостерігатись ознаки рядкових і заголовних букв скоропису.

Для проведення відповідної експертизи необхідно підготувати зразки, виконані скорописом і літерами друкарської форми. Останні мають міститися на 10—15 аркушах.

Подібною графікою відзначаються і тексти, виконані *стилізованим* письмом, до якого належать спеціальні унормовані шрифти, зокрема креслярський, архітектурний та бібліотечний. Якщо одним з цих шрифтів користувався професіонал (відповідно — кресляр, архітектор, бібліотекар), то елементи скоропису проявляються дуже слабо, оскільки у виконавця за час освоєння даного шрифту і користування ним виробляється самостійний динамічний стереотип, а літери точно відповідають затвердженним стандартам. Тут може йтися, як правило, лише про те, що виконавець володіє певним спеціалізованим письмом. Це має неабияке оперативне (розшукове) значення, але індивідуальна ідентифікація виконавця є вкрай утрудненою. Однак коли одним із названих шрифтів у злочинних цілях спробує скористатись дилетант, який не має вмінь і навичок у такому спеціалізованому написанні, то індивідуальна ідентифікація цілком можлива з використанням технології почеркознавчого дослідження, яка застосовується до вивчення текстів, виконаних з наслідуванням літерам друкарської форми.

2.11. Авторознавчі дослідження

Авторознавчі дослідження є різновидом криміналістичної експертизи, яка базується на даних філософії, психології та особливо — лінгвістики, в тому числі фразеології, граматики та інших галузей знань про мову взагалі і письмову мову зокрема, тобто на системі знань про умови і закономірності мовленнєвої поведінки людини. Цей вид досліджень ще має назву судово-лінгвістичної експертизи.

Предметом авторознавчої експертизи є встановлення фактичних даних про особу автора в результаті дослідження тексту документа або інших матеріалів справи. Ці дані фіксуються у висновку експерта і виступають як докази у кримінальній чи цивільній справі. Безпосереднім об'єктом авторознавчого дослідження є письмова мова і окремі мовні навички, що дістають у ній свій вияв.

Авторознавча експертиза визначає фактичні дані про особу автора тексту та умови створення мовного повідомлення (мотивацію, цілі, настанову автора, викривлення відображеної у свідомості інформації, маскуванню мовної ситуації шляхом диктування, створення тексту в співавторстві тощо). Інакше кажучи, ця експертиза надає інформацію стосовно учасників мовленнєвого акту, умов його перебігу та співвіднесеності його результатів у формі тексту з дійсністю.

Загальними мовними навичками є лексико-фразеологічні, стилістичні, синтаксичні, орфографічні, пунктуаційні, а окремими — стійкі порушення мови та використання певних мовних засобів.

Серед основних ознак, які вказують на автора тексту, характеризують змістову сторону письма, судові лінгвісти визначають певний класифікаційний перелік, який наводиться нижче.

Семантичні ознаки, під якими розуміють значення елементів мови:

- 1) тема документа;

2) лейтмотив — головна думка, виражена в документі;

3) фактичний матеріал документа — факти, знання яких характеризується вибір документа. Сюди можна віднести професійні знання, знання людей, місць і подій та їх подробиць тощо;

4) архітектоніка — побудова документа (вступ, розділи, їх розміщення, висновки тощо).

Стилістичні ознаки характеризують сукупність прийомів використання своєрідних засобів мови для висловлення думок (стиль, манера мови). До них належать:

фразеологічні ознаки, які дістають вияв у вживанні окличних і запитальних речень, вигуків, прислів'їв і приказок, крилатих фраз, ідіом (своєрідних виразів, властивих лише даній мові, що не перекладаються дослівно на іншу мову, наприклад «здоровенькі були!»);

лексичні ознаки, які мають вигляд, зокрема, *архаїзмів* — застарілих або таких, що вийшли з ужитку в живій мові слів, виразів (наприклад царина, себто); *неологізмів* — нових слів, що виникли в мові для означення нових понять (наприклад новатор); *варваризмів* — іноземних слів або зворотів мови, не властивих мові, якою написано документ (наприклад бойфренд, о-кей); *професіоналізмів* — професійних термінів і виразів (наприклад служити на флоті, ходити в загранку); *діалектизмів* або *провінціалізмів* — слів, запозичених із місцевих, обласних говорів (наприклад колиба, ровер); *арготизмів* — слів з аргю, тобто умовної, жаргонної мови уособленої групи, кола осіб (зłodійське, флотське, молодіжне аргю); *вульгаризмів* — грубих слів, неправильних зворотів мови, які не прийнято вживати в літературній мові (наприклад придурок, стукач);

граматичні ознаки — звичні для автора способи побудови речень (узгодження слів у роді і відмінку, написання складних слів тощо), а також синтаксичні, орфографічні ознаки.

Неповторна своєрідність життєвих умов формування особистості зумовлює те, що кожна людина володіє індивідуальним набором мовно-розумових норм, які формують неповторність та індивідуальність мовних та інтелектуальних навичок. Саме ці особливості є основою для ідентифікації автора тексту.

До окремих ознак відносяться певні похідні цих властивостей. Це можуть бути орфографічні та стилістичні помилки, своєрідне використання розділових знаків, своєрідна побудова речень тощо. До окремих ознак належать також формально-логічні навички писемної мови, в тому числі інтелектуальні навички сприйняття навколишньої дійсності, аргументації, оцінки, акцентуації тощо. Визначення кожної такої особливості писемної мови є окремим кроком у накопиченні фактичних даних, необхідних для з'ясування справжніх обставин справи.

Об'єктами авторознавчої експертизи фігурують тексти документів, які відносяться до будь-якого стилю писемної мови — побутового, наукового, публіцистичного, ділового тощо, причому вони можуть бути представлені не лише у вигляді рукопису, а й машинопису, фотокопій, ксерокопій тощо. Справа в тому, що, на відміну від почеркознавчого дослідження, яке з'ясовує особу виконавця тексту за ознаками почерку, авторознавче дослідження допомагає встановити ав-

тора-укладача тексту документа, який може не збігатися з виконавцем, якщо документ написаний під диктовку чи просто переписаний. У такому разі графічне зображення письма жодного значення не має.

Текст документа як об'єкт авторознавчої експертизи — це послідовна сукупність речень, слів, пов'язаних єдністю думки, яка здатна бути матеріалом для криміналістичного дослідження властивостей і стану автора. Текст за обсягом, як правило, має містити не менше 500 слів, включаючи самостійні частини мови (іменники, дієслова, прикметники), а також прийменники, вигуки і сполучники. Обов'язковою процесуальною вимогою є те, що незалежно від виду чи характеру об'єкта (приватний лист, скарга, доповідь, науковий відзив) він мусить бути отриманий установленим законом шляхом, тобто поданий слідчому (суду) чи зібраний і закріплений ним при проведенні тих чи інших дій як документ — джерело доказів, тобто відповідати вимозі допустимості. У протилежному разі проведення експертизи не матиме жодного доказового сенсу.

Авторознавча експертиза вирішує *ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні та ситуаційні* завдання.

У всіх випадках для проведення експертного дослідження мають бути підготовлені та надані експерту зразки писемної мови особи, яка перевіряється або характерні ознаки якої встановлюються. Порядок, способи збирання і процесуального закріплення зразків тексту для авторознавчого дослідження, види документів, які їх містять, подібні тим, що виконуються при збиранні та фіксації зразків для почеркознавчої експертизи. Різниця полягає лише в характері та змісті вимог щодо самих зразків.

Вільні зразки, тобто тексти писемної мови, виконані особою до порушення кримінальної справи і не у зв'язку з нею, мають відповідати досліджуваному тексту за мовою, якою його складено, і, по можливості, за часом виконання, характером і призначенням (доповідна записка, приватний лист, скарга тощо), іншими суттєвими обставинами, які могли вплинути на формування ознак писемної мови (хворобливий стан, психічний розлад). Вільні зразки повинні надаватись не менш як на 25 аркушах.

Умовно вільні зразки, тобто тексти писемної мови, виконані особою, яка ідентифікується, після порушення кримінальної справи і у зв'язку з нею (тексти власноручних показань, клопотань, скарг тощо), збираються як доповнення до вільних, особливо якщо останні не вдалося зібрати в достатньому обсязі.

Експериментальні зразки, на відміну від зразків для дослідження почерку, мають бути виконані у формі самостійного твору, а не під диктовку чи шляхом списування, щоб у них дістали вияв індивідуальні навички особи. Ці зразки відбирають шляхом надання підозрюваному теми, за якою необхідно написати у вільній манері лист, пояснювальну записку, викласти свою точку зору тощо, або шляхом диктування без акцентування на розділові знаки, правила орфографії тощо. Під час диктування підозрюваному ні в якому разі не демонструється спірний текст, оскільки таким чином йому надається шанс значно викривити своє мовлення.

Усі зразки писемного мовлення мають збігатися або бути наближеними до досліджуваного тексту за такими критеріями:

— за мовою, хоча не виключається можливість порівняння різномовних текстів, особливо створених спорідненими мовами, за близькими темами;

— за стилем оформлення (для визначення автора наукової продукції необхідні зразки наукової продукції особи, яка перевіряється; для отожднення автора записки побутового типу слід підібрати зразки розмовно-побутового стилю тощо);

— за змістом, темою (недоцільно зіставляти анонімний лист про зловживання працівників бухгалтерії з текстом аналізу творчого потенціалу наукового колективу) тощо.

Коли складно або неможливо підібрати необхідний письмовий порівняльний матеріал, як зразки можна використовувати розшифровані та зафіксовані дослівно на письмі фонограми усних розмов особи, яка перевіряється.

Непорушним має бути правило, що за авторство зразків несе відповідальність замовник експертизи.

У межах *ідентифікаційних* завдань встановлюється авторство тексту стосовно конкретної людини, а також тотожність невідомого автора декількох анонімних текстів. При цьому можуть бути поставлені такі питання:

1) Чи є автором тексту, що починається та закінчується відповідними словами, певна особа?

2) Однією чи різними особами складені конкретні тексти?

Ідентифікаційні питання можна вирішувати не тільки стосовно авторів текстів, а й їх виконавців, не торкаючись почеркових, машинописних, набірних та інших навичок останніх. Наприклад, виконавець анонімного машинописного тексту не може бути його автором з причини значно нижчого ступеня розвитку своїх мовних навичок; встановлений виконавець рукописного тексту не може бути його автором, оскільки не володіє на орфографічному рівні оформленням словникового запасу, що відбився в тексті.

До *класифікаційних* завдань авторознавчої експертизи відносяться: встановлення статі, віку, соціального стану, професійної належності (конкретних професійних навичок), рівня освіти, рідної чи основної мови спілкування, місця формування мовних навичок або визначення діалекту, говірки, вплив яких спостерігається у досліджуваному тексті, тощо. Класифікаційні завдання переважно вирішуються щодо невідомих авторів.

Завдання експерту можуть бути сформульовані таким чином:

- а) описати соціально-демографічний портрет автора даного тексту;
- б) визначити, чи є автором даного тексту працівник правоохоронних органів?

Як *діагностичні* мають розумітися завдання щодо встановлення незвичного тимчасового психофізіологічного стану автора (виконавця) тексту на момент створення (виконання) останнього та розпізнання наявності у автора стійких патологій мовно-розумових процесів без постановки діагнозу. Таким чином, аналіз тексту дозволяє діагностувати стан емоційної активації автора при викладі окремих

думок, операційної напруги як результату відсутності навичок комп'ютерного набору, складання тексту в умовах дефіциту часу, під диктовку тощо та стану емоційної напруги, що виникає в екстремальних ситуаціях, загрозливих для життя, здоров'я тощо. До компетенції авторознавчої експертизи відноситься також діагностика стійких патологій мовно-розумових процесів автора тексту, базована на даних патопсихолінгвістики, диференціація їх від тимчасових змін психофізіологічного стану, що орієнтує замовника на призначення судово-психіатричної експертизи.

Типовими питаннями для експерта у разі необхідності вирішення діагностичних завдань є такі:

1) Чи спостерігаються в даному тексті ознаки створення його автором у незвичному психофізіологічному стані, що міг бути спричинений загрозою життю, здоров'ю зазначеному автору або його близькому оточенню?

2) Чи перебував автор (виконавець) у незвичному психофізіологічному стані під час створення (виконання) даного тексту?

3) Чи спостерігаються у даному тексті ознаки наявності у його автора стійкої патології мовно-розумових процесів?

Розв'язання *ситуаційних* завдань передбачає моделювання, відновлення повної або часткової картини мовленнєвої ситуації, а саме: створення тексту в співавторстві, з імітацією чужого мовлення, з використанням довідкової літератури, з літературно-художньою обробкою тощо. Ситуаційні завдання мають комплексний характер і по-свідовно складаються з проміжних класифікаційних, діагностичних, ідентифікаційних завдань і проміжних висновків.

У межах відтворення мовленнєвої ситуації сучасна авторознавча експертиза може вирішувати такі питання:

1) Чи виконано текст під диктовку?

2) Чи створений даний текст з навмисним викривленням писемного мовлення?

3) Чи створено даний текст у співавторстві?

4) Чи спостерігаються у показаннях конкретних свідків суттєві смислові суперечності при описі подібних або однакових ситуацій, фактів?

5) Чи є задані даному свідку запитання навідними за змістом?

6) Чи є даний вираз образливим за об'єктивним смислом?

7) Чи містяться у даному тексті погрози?

8) Чи має місце у даному художньому творі плагіат конкретного твору?

Авторознавче дослідження є чи не єдиним із небагатьох спеціальних досліджень, які може повноцінно організувати захисник-адвокат у межах кримінальної справи, у якій він бере участь, реалізуючи своє право одержувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань. Справа у тому, що об'єкт авторознавчого дослідження принципово не потребує оригінальності його форми, як не потребують цього вільні й умовно вільні зразки, необхідні для проведення дослідження. А зібрати та надати фахівцю-авторознавцю для дослідження і дачі висновку з поставлених перед ним питань їх копії та експериментальні зразки адвокат-захисник може без зай-

вих труднощів, особливо, коли особа, яка ідентифікується, є підзахисним. Висновок фахівця з цих питань, у разі його корисності для захисту, міг би стати альтернативним стосовно обвинувального висновку експерта, наданого на вимогу органу, який веде провадження у справі.

2.12. Ототожнення людини за зовнішніми ознаками

2.12.1. Поняття ототожнення людини за зовнішніми ознаками

Ідентифікація людини за зовнішніми ознаками, яку останнім часом називають ще габітоскопією, або габітологією (від лат. *habitus* — вигляд, зовнішність), являє собою **галузь криміналістичної техніки, що на базі біології, анатомії й антропології розробляє систему теоретичних положень про зовнішні ознаки людини та пропонує низку методів і науково-технічних засобів, які забезпечують збирання, дослідження й використання цих ознак для ототожнення особи.**

Предметом вивчення габітоскопії є зовнішність людини, її закономірні характерні ознаки, їх класифікація та використання для цілей ототожнення, а також методика цього ототожнення.

Зовнішністю людини називають її зовнішній вигляд, який являє собою сукупність даних, що сприймаються зором. Вона складається з елементів, які в сукупності складають необхідну інформацію для ототожнення. Ці елементи можуть бути у вигляді великих ділянок тіла (спина, груди), окремих анатомічних органів (рука, голова), частин цілого (ніс, очі, лоб), функціональних проявів (хода, міміка, жестикуляція). Можуть також враховуватись одяг та супутні предмети.

Слід зазначити, що сукупність ознак зовнішності людини дозволяє, в принципі, безпомилково встановити її тотожність, причому ідентифікація відбувається на основі як матеріальних утворень, так і ідеальних образів у формах процесуального (слідчого) впізнання, оперативного (розшукового) узнавання та експертної ідентифікації. Об'єктами габітоскопічної ідентифікації виступають:

а) мисленневий психофізіологічний образ зовнішнього вигляду особи, відображений у пам'яті свідка, потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого, на підставі якого здійснюється ідентифікація особи у процесі пред'явлення для впізнання або оперативно-розшукового узнавання;

б) матеріальна фіксація зовнішнього вигляду особи на фотознімках, слайдах, відеопаівці, кінострічці;

в) композиційний портрет особи, створений на основі показань людини, яка раніше бачила підозрюваного, на спеціальному приладі в криміналістичній лабораторії (фоторобот);

г) словесний опис зовнішності особи з використанням спеціальної термінології та системи опису (словесний портрет), які застосовуються в картотеках криміналістичного обліку та в оперативно-розшукових орієнтировках;

г) суб'єктивований портрет особи, виконаний художником зі слів очевидців, для орієнтування оперативних співробітників і населення при розшуку підозрюваних;

д) труп людини;

е) останки людини у вигляді скелетованого трупа або черепа.

З викладеного можна дійти висновку, що ототожнення людини за зовнішніми ознаками здійснюється у формах а) процесуального впізнання; б) оперативного узнавання; в) експертної ідентифікації.

Ідентифікація у габітоскопії проводиться за сукупністю анатомічних, функціональних і супутніх ознак, про які детально йтиметься у наступному підрозділі. Тут же лише зазначимо, що найбільш цінними в ідентифікаційному сенсі є анатомічні ознаки, особливо ознаки обличчя людини, які характеризуються близько розташованою кістково-хрящовою основою черепа, а тому відносно найбільш стійкі протягом життя людини (лоб, ніс, вуха тощо), що дає можливість ототожнювати особу, зовнішній вигляд якої було зафіксовано навіть із значним інтервалом у часі (десятиліття).

Функціональні ознаки характеризують рухові й фізіологічні прояви особи (жестикуляція, міміка, хода тощо) і мають незначне ідентифікаційне значення лише у пред'явленні для впізнання, а також використовуються у розшуку.

Що ж стосується супутніх ознак (окуляри, перстень, тростина тощо), то вони ніякого ідентифікаційного значення не мають, оскільки не характеризують зовнішність людини, однак можуть сприяти розшуку зловмисника, особливо у переслідуванні «по гарячих слідах», а також встановленню особи невпізаного трупа.

2.12.2. Класифікація зовнішніх ознак людини

Повна класифікація зовнішніх ознак людини здійснюється методом *словесного портрета*, основи якого розроблені наприкінці XIX ст. А. Бергільйоном. Опис ознак підпорядковується певним правилам. Основні з них такі:

1. Для опису мають використовуватись єдині, прийняті в словесному портреті, терміни, що виключає неясності та різночитання.

2. Опис слід починати з фіксації загальнофізичних елементів зовнішності: статі, віку, зросту, статури, антропологічного типу; потім описуються анатомічні ознаки окремих частин тіла й елементів за формою, розміром, положенням і кольором; а далі — функціональні ознаки і супутні об'єкти.

3. Усі ознаки у зазначеній послідовності, одночасно, описуються від загального до окремого і зверху вниз, щоб не втратити цілісність і логіку відтворення.

4. Описуючи форму елементів зовнішності, треба вживати найменування геометричних фігур (круглий, овальний, прямокутний, трикутний, ромбовидний, мигдалеподібний, грушоподібний) або геометричних ліній (прямий, опуклий, звивистий, увігнутий).

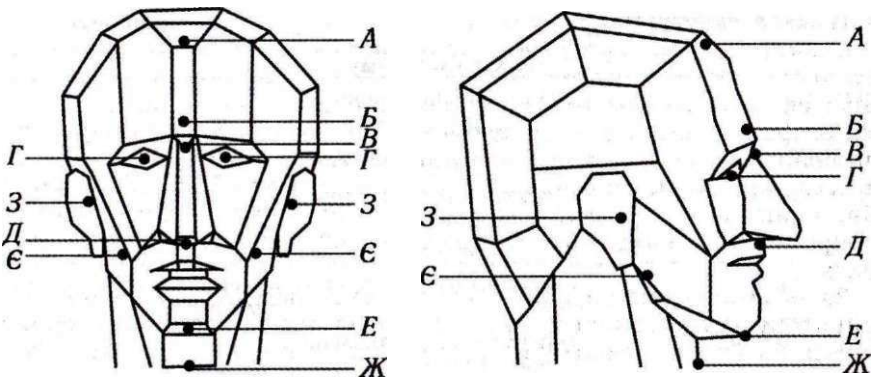
5. Розміри описуються не в абсолютних величинах, а по відношенню до інших елементів зовнішності в градаціях «малий», «середній», «великий», а також зрідка — «дуже малий», «дуже великий». Можуть застосовуватись й інші визначення з урахуванням особливостей об'єкта, що описується, наприклад «вище середнього», «нижче середнього», «звичайний», «нормальний».

6. Положення відповідного елемента зовнішності у межах інших елементів визначається відносно вертикальних і горизонтальних площин тіла — праворуч, ліворуч, спереду, ззаду, горизонтально, вертикально, з нахилом праворуч або ліворуч, скошено вліво чи вправо. Взаємне розташування об'єктів визначається як роздільне (відокремлене) та злите (об'єднане).

7. Для позначення кольорів елементів зовнішності вживаються загальноприйняті терміни: для волосся — чорні, каштанові, темно-русі, русі, біляві, рижі, сиві; для очей — чорні, карі, зелені, сірі, блакитні; для визначення загального виду — брүнет, шатен, блондин.

8. Анатомічні ознаки описуються у двох ракурсах — спереду і збоку (анфас і правий профіль, а іноді — ще й лівий профіль) у положенні голови відповідно до так званої французької антропологічної горизонталі — горизонтальної лінії, яка проходить через перенісся, зовнішній кут ока і верхню третину вушної раковини.

На схемах, що наводяться нижче, показані антропометричні точки обличчя, параметри і контури елементів анфас, елементи й ознаки обличчя в профіль.

Схема 25. Антропологічні точки обличчя: I — анфас; II — профіль.

А — верхньолобна; Б — глабелла; В — верхньоносова; Г — знічні; Д — підносова; Е — підборідочна; Є — нижньощелепні; Ж — кадикова; З — козелкові.

2.12.3. Опис прикмет зовнішності людини за анатомічними і функціональними ознаками (словесний портрет)

Анатомічні ознаки описуються за такою схемою:

Стать — чоловіча, жіноча.

Вік — за документами; на вигляд 25—30 років, 50—60 років тощо; за даними медичного освідування.

Національність — за документами; за антропологічним типом, характерним для раси (європеоїдна, монголоїдна, негроїдна); за побутовим визначенням типу: балтійський тип, кавказький, середньо-азіатський, монгольський, східнослов'янський тощо.

Зріст визначають у порівняльних і абсолютних величинах, які мають такий вигляд: низький зріст (для жінок до 155 см, для чоловіків— до 165 см), середній (відповідно, 155—165 см та 165—175 см), високий (відповідно, понад 165 см і понад 175 см). Можуть вживатись характеристики «дуже низький» та «дуже високий».

Будова тіла (статура) визначається як сухорлява, худорлява, середньої повноти, повна, гладка.

Нижче, в таблиці, наводиться офіційний опис елементів зовнішності людини, який міститься у відкритих літературних джерелах: альбомах, довідниках, інструкціях, підручниках (див., зокрема: *Снетков В. А., Величко И. Ф., Житников В. С., Зинин А. М., Овсянникова М. И.* Криминалистическое описание внешности человека. — М., 1984; *Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.* Криминалистика. — М., 2005. — С. 335—362).

Таблиця 4

Частини тіла, його елементи, їх характеристики	Вираз ознак та їх варіації	Особливості елементів зовнішності
Голова в цілому		
а) розмір	мала, середня, велика	
<i>черепна коробка</i>		
а) розмір	низька, середня, висока	
б) форма	пласка, куполоподібна, яйцеподібна	
<i>потилиця</i>		
а) контур	плаский, опуклий, кутастий	наявність бугрів на потилиці
б) положення	вертикальне, нахилене вперед, нахилене назад	
<i>волосся</i>		
а) розмір (довжина)	коротке, середнє, довге	
б) численність (густість)	рідке, середнє, густе	наявність облісіння: лисини — лобна, скронєва, тім'яна, потилична, повне облісіння
в) форма	прямє, хвилясте, кучеряве	
г) колір	біляве, світло-русе, русе, темно-русе, чорне, рижє, сиве	фарбованє (світлє, темне, червонє тощо)
г) контур лобної лінії росту	прямий, хвилястий, ламаний, дугоподібний	
д) контур скронєвої лінії росту	прямий, хвилястий, ламаний	

е) зачіска	стрижка низька, висока, зачіс назад, наліво, направо, на лоб, пробор збоку, посередині	
Обличчя в цілому		
а) розмір (по ширині)	вузьке, середнє, широке	дуже вузьке, дуже широке, дуже повне
б) форма (анфас)	овальне, кругле, квадратне, прямокутне, трикутне основою вверх (вниз), ромбовидне	наявність вусів, бороди, їх форма, колір, дефекти шкіри, шрами, татування
в) контур (у профіль)	прямий, вигнутий, опуклий	
г) колір шкіри	бліда, смуглява, червона	
<i>лоб</i>		
а) розмір (висота)	високий, середній, низький	наявність лобних бугрів, лобної ямки, виступаючих надбрівних дуг
б) розмір (ширина)	широкий, середній, вузький	
в) форма (контур)	прямий, опуклий, увігнутий, хвилястий	
г) положення	скошений вперед (назад), вертикальний	
<i>брови</i>		
а) розмір (довжина)	довгі, короткі, середні	дуже короткі, дуже довгі
б) розмір (ширина)	широкі, середні, вузькі	дуже широкі, дуже вузькі
в) форма	прямі, дугоподібні, звивисті, ламані	
г) положення (до горизонталі)	горизонтальні, скошені назовні, скошені всередину	
г) положення до зіниць)	низькі, високі	
д) відстань між бровами	велика, середня, мала	зрошені брови -
е) численність (густість)	густі, середні, рідкі	дуже густі, кущисті
е) колір	чорні, темно-русі, русі, світло-русі, рижі, сиві	фарбовані
<i>очі</i>		
а) розмір (відкритих щілин)	великі, середні, малі	дуже великі, дуже малі, відсутність ока, протез
б) форма (контур щілин)	круглі, овальні, трикутні, щілевидні	дуже вузькі
в) положення щілин	горизонтальні, скошені всередину, скошені назовні	дуже скошені
г) взаємне розташування	зближені, розсунуті	дуже зближені

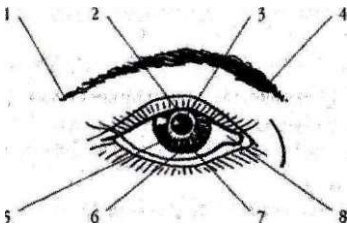
г) положення очних яблук в орбітах	випуклі, середні, глибоко посаджені	дуже випуклі, косоокість всередину (конвергенція) або назовні (дивергенція)
д) колір райдужної оболонки	чорні, темно-карі, карі, сірі, блакитні, зеленкуваті	більшо на очному яблуці
е) положення верхньої нерухомої повіки	нависає, нависання немає	
є) довжина вій	короткі, середні, довгі	
ж) густість вій	густі, середні, рідкі	фарбовані
з) форма вій	прямі, загнуті	
<i>ніс</i>		
а) розмір (у цілому)	великий, середній, малий; вузький, середній, широкий	дуже довгий, дуже короткий
б) ступінь виступання	мале, середнє, велике	дуже велике
в) розмір (ширина й глибина) перенісся	вужьке, середнє, широке; мале, середнє, глибоке	
г) розмір (довжина й ширина) спинки носа	коротка, середня, довга; вужька, середньої ширини, широка	
ґ) форма спинки носа	пряма, увігнута, випукла, прямо хвиляста, увігнуто хвиляста, випукло хвиляста	викривлення спинки, перелом носової кістки
д) розмір (ширина) кінчика носа	вужький, середньої ширини, широкий	
е) форма кінчика носа	гострий, закруглений, тупий	наявність ямки, відхилення вліво (вправо), незвичайне забарвлення
є) розміри вирізу ніздрів	малі, середні, великі	
ж) контур вирізу ніздрів	щілиновидні, овальні, круглі, трикутні	
з) положення основи носа	горизонтальна, опущена, піднята	
<i>рот</i>		
а) розмір	малий, середній, великий	дуже малий, дуже великий, вовча паща
б) контур лінії змикання губ	пряма, хвиляста, ламана	скошена
в) положення кутів губ	опущені, горизонтальні, підняті	
<i>губи</i>		
а) висота верхньої губи	мала, середня, велика	дуже мала висота, «заяча губа»
б) розмір (товщина) червоної кайми	тонкі, середньої товщини, товсті	

в) контур червоної кайми	дугоподібні, хвилясті, ламані	
г) виступання	виступання верхньої губи, нижньої губи, загальне виступання, утягнутість губ	відвисання нижньої губи
г) колір (тон) губ	яскраві, бліді, синюшні	фарбовані
<i>зі/би</i>		
а) розмір (величина) зубів	дрібні, середні, крупні	дуже дрібні («мишачі»), дуже великі («конячі»)
б) відстань між зубами і положення в щелепі	часті, рідкі, виступають вперед, виступають всередину порожнини рота	
в) форма зубів	прямі, криві	
г) колір зубів	білі, жовті, чорні	
г) взаємне розташування верхньої й нижньої щелеп (форма змикання зубів)	виступання верхніх зубів (верхній прагматизм), виступання нижніх зубів (нижній прагматизм), прямий прикус	відсутність зубів, наявність коронок, штучних зубів, протезів
<i>підборіддя</i>		
а) розмір (висота, ширина)	велике, середнє, мале; широке, середнє, вузьке	
б) форма (анфас)	закруглене, прямокутне, трикутне	наявність ямки, роздвоєння, «подвійне» підборіддя
в) положення (до вертикалі)	вертикальне, скошене, виступаюче	
г) контур (у профіль)	пряме, зігнуте, випукле, хвилясте	
<i>вуха (вушна раковина)</i>		
а) розмір у цілому	мале, середнє, велике	
б) контур (форма)	овальне, кругле, прямокутне, трикутне	
в) положення (до вертикалі)	вертикальне, скошене назад, нахилене вперед	
г) прилягання (відстовбурченість)	загальне прилягання, загальна відстовбурченість, верхнє (нижнє) прилягання, верхня (нижня) відстовбурченість	
г) розмір завитка	короткий, середній, довгий; вузький, середній, широкий	
д) форма (контур) завитка	випуклий, плаский	«бугорок Дарвіна»
е) форма поверхні протизавитка	випуклий, плаский	

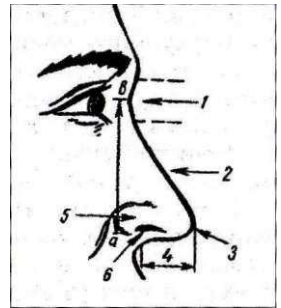
є) розмір козелка	малий, середній, великий	
ж) положення козелка	втягнутий, виступаючий	
з) контур протикозелка	прямий, випуклий, увігнутий	
и) положення протикозелка	горизонтальний, скошений	
ї) розмір мочки	велика, середня, мала	проколота, розщеплена, з ямкою
й) форма (контур) мочки	пласка, випукла, наявність поперечної або поздовжньої складки	
<i>морщини</i>		
а) положення	лобні, міжбрівні, скроневі, козелкові, носо-губні, ротові, щічні, шийні	
б) кількість	одиничні, подвійні, потрійні	
в) форма	прямі, дугоподібні, звивисті	
г) напрямок	вертикальні, косі, горизонтальні	
г) ступінь виразності	глибокі, мілкі	
шия		
а) розмір (довжина, ширина)	коротка, середня, довга; тонка, середня, товста	виразність і розташування кадика, морщин
плечі		
а) розмір (ширина)	широкі, середні, вузькі	дуже широкі, одне плече нижче за інше
б) положення	горизонтальні, опущені, підняті	дуже опущені
груди		
а) розмір (ширина)	широкі, середні, вузькі	так звані пташині груди
б) форма	увігнуті, пласкі, випуклі	
в) положення	впалі, виступаючі	
спина		
а) розмір (ширина)	вузька, середня, широка	
б) контур	увігнута, пряма, випукла (сутула)	горб, викривлення хребта, сильно виступають лопатки
руки		
а) розмір (ширина, довжина)	тонкі, середні, товсті; короткі, середні, довгі	відсутність руки або її частини, скороченість руки
б) розмір кисті (довжина, ширина)	довга, середня, коротка; широка, середня, вузька	сильне оволошіння тильної частини кисті

в) розмір пальців (довжина, ширина)	довгі, середні, короткі; тонкі, середні, товсті	«вузлуваті» пальці, відсутність пальців, суглобів
г) розмір нігтів (довжина, ширина)	довгі, середні, короткі; вузькі, середні, широкі	
г) форма поверхні нігтів	пласка, випукла, ребриста	
НОГИ		
а) розмір (довжина, товщина)	довгі, середні, короткі; тонкі, середні, товсті	відсутність ноги (ніг), відсутність пальців
б) форма	прямі, О-подібні, Х-подібні	
в) розмір ступні (довжина, ширина)	довга, середня, коротка; вузька, середня, широка	

Наведемо схеми найбільш інформативних для ідентифікації елементів обличчя людини — ока, носа і вуха.

Схема 26. Частини ока людини: 1 — головка брови; 2 — хвостик брови; 3 — зіниця; 4 — білкова оболонка; 5 — периферія; 6 — райдужна оболонка; 7 — внутрішній кут ока; 8 — зовнішній кут ока; 9 — верхня повіка.

Схема 27. Частини носа: 1 — перенісся; 2 — спинка носа; 3 — кінчик носа; 4 — основа носа; 5 — крило носа; 6 — ніздря; ар — висота носа.

Функціональні ознаки дають інформацію про такі елементи тіла людини:

постава — звична поза людини, тобто певне положення тулуба й голови. Слід відзначити положення голови відносно тулуба (відхилена до правого чи лівого плеча, нахилена вперед, відкинута назад), а також положення тулуба відносно вертикалі (спина пряма, сутула, згорблена);

хода — сформований у людини динамічний стереотип, що утворює сукупність звичних автоматизованих рухів ніг, рук, інших частин тіла під час ходи.

Схема 28. Частини вухної раковини.

У зв'язку з цим ціла низка елементів ходи вирізняється постійністю, зокрема довжина лівого і правого кроків, ширина кроків, кути розвороту стоп. Описуючи ходу, зазначають розмір кроку (довгий, короткий), ширину кроку (вузька чи широка розстановка стоп), постановку стоп при ходьбі (носками назовні, носками всередину, паралельно), темп ходи (швидкий, повільний), вид ходи (м'яка, важка, вихляста, перевальцем, з підскоком, підтюпцем, хитлива). Відзначається також протягування ноги, кульгавість, положення рук під час ходи (розмахування руками, руки в кишенях, закладені ззаду);

жестикуляція — комплекс рухів рук, плечей, голови людини, якими вона супроводжує свою мову, щоб надати їй більшої виразності. Описуючи жестикуляцію, фіксують її темп (швидка, повільна), виразність (пожвавлена, енергійна, млява), характер жестів та їх зміст (вказівна, зображувальна, заперечна тощо);

міміка — рух м'язів та елементів обличчя, який змінює його вираз залежно від емоційного стану людини або її бажання. Вона може бути дуже розвинутою або маловиразною. Звичайно відзначають найбільш виразну й звичну міміку (підняття брів, закушування губ, підморгування тощо);

мова характеризується змістом висловленого та мовним механізмом. У першому випадку відзначають: мови, якими говорить людина, і яка з них є його рідною; діалект або говірку, акцент, особливості вимови, побудови фраз, вживання жаргонних слів, засміченість мови («ось», «розумієте», «скажімо» тощо).

Стосовно мовного механізму відзначають темп (повільний, швидкий), характер (мова спокійна, збуджена), особливості мови (гаркавість, гугнявість, шепелявість тощо). Голос характеризують щодо тембру й висоти (бас, баритон, тенор, альт, дискант), сили (слабкий, середній, сильний, гучний), чистоти (чистий, хриплий, глухий, сиплий);

Манери (звички) поведінки формуються у процесі життєдіяльності людини й дістають вияв в одноманітному (звичайно, автоматичному, неконтрольованому) виконанні певних дій (потирання долонь, погладжування голови, вусів, переступання з ноги на ногу, спосіб припалювати сигарету, здороватись тощо).

2.12.4. Криміналістична портретна ідентифікація

Завдання ототожнення людини за ознаками зовнішності в юридичній практиці виникають досить часто. Залежно від обставин справи для їх вирішення застосовуються як окремі слідчі дії (впізнання особи очевидцями події), так і шляхом призначення експертизи з метою ідентифікації особи за ознаками зовнішності. Цей вид ідентифікаційних досліджень, який ще має назву «фотопортретна експертиза», полягає в аналізі й порівнянні зовнішніх прикмет особи та їх відображення на фотографічних знімках із застосуванням спеціальних методик з'ясування, суміщення, графічного моделювання і розрахунків взаємного розташування ознак обличчя. Метою цих досліджень є визначення тотожності конкретної особи, зображеної на представлених досліджуваних об'єктах — фотознімках.

Фотопортретна експертиза призначається у ситуаціях, коли органи розслідування або суд не мають можливості іншим шляхом достовірно встановити особу в процесі розшуку безвісти зниклих або підозрюваних, огляду і дослідження невідомого трупа, визначити факт належності документів, що засвідчують особу, їх власників та інші обставини, які мають істотне значення для розслідування.

Об'єктами фотопортретної експертизи є фотознімки та їх репродукції, на яких зафіксовані зображення ототожнюваної особи (в документах, на аматорських та професійних художніх знімках). Разом з досліджуваними фотопортретами на експертизу подаються зразки для порівняння. Використовуються будь-які знімки, але найпридатнішими для встановлення тотожності є фотознімки, виготовлені за правилами сигналетичної (розпізнавальної) фотографії.

Досліджуючи фотознімки невідомих трупів, у яких м'які тканини обличчя піддалися руйнації, необхідно додатково мати рентгенівські знімки черепа або сам череп. У таких випадках проводиться комплексна фотопортретна та судово-медична експертиза, в якій аналіз і порівняння ознак зовнішності особи за фотознімками поєднуються з дослідженням інших об'єктів (черепа, рентгенівського знімка).

На вирішення фотопортретної експертизи ставляться такі питання:

- 1) Чи зображена на представленому фотознімку дана особа?
- 2) Чи є серед осіб на груповому знімку певна особа, зображена на пред'явлених фотознімках-зразках?
- 3) Чи зображена на пред'явлених знімках, виготовлених у різні періоди, одна й та сама особа?
- 4) Чи зображений на фотознімку труп конкретної особи?
- 5) Чи зображена на досліджуваному фотознімку яка-небудь з осіб, чій фотокартки-зразки пред'явлені експерту?

Для вирішення поставлених питань експерти спочатку проводять дослідження фотознімків на предмет відсутності на них якихось спотворень фотозображення, відбираються зразки, які збігаються або близькі до досліджуваних за ракурсом фотозйомки, віком зафіксованої особи. Якість фотознімків має бути достатньою для виявлення дрібних деталей обличчя (родимок, зморшок, шрамів), з добре проробленим малюнком вухної раковини та інших деталей обличчя. У подальшому експерти проводять роздільний та порівняльний аналіз фотозображень, на підставі яких встановлюються загальні характеристики будови голови, зачіски, деталей обличчя, відносні розміри окремих елементів. Якщо на цій стадії встановлюються розбіжності в загальних рисах осіб, то цього достатньо для висновку, що на порівнюваних знімках зображені різні особи. У разі збігу загальних ознак проводиться дослідження особливостей зображеної особи: будови деталей вухної раковини, асиметрії обличчя, родимок, шрамів тощо та розташування константних точок за методикою опису словесного портрета. Поряд з описанням застосовуються такі методики: а) порівнювані фотознімки наклеюють один біля одного й однаковими цифрами відзначають ознаки, що збігаються; б) складають частини знімків (наприклад лівої частини одного з правою частиною іншого) для демонстрації взаємного переходу горизонтальних ліній:

росту волосся, брів, очей, рота, основи носа, підборіддя; в) суміщення за однойменними анатомо-топографічними точками зображень осіб, виготовлених на прозорих фотоплівках або одного зображення на фотоплівці, а іншого — на фотопапері.

Дає достовірні результати методика графічних алгоритмів, яка дозволяє побудувати модель центральної проекції фотозображень відповідно до фотографічного способу отримання фотознімків. Це дозволяє об'єктивно встановити збіги й розбіжності у будові черепа осіб, фотозображення яких досліджуються.

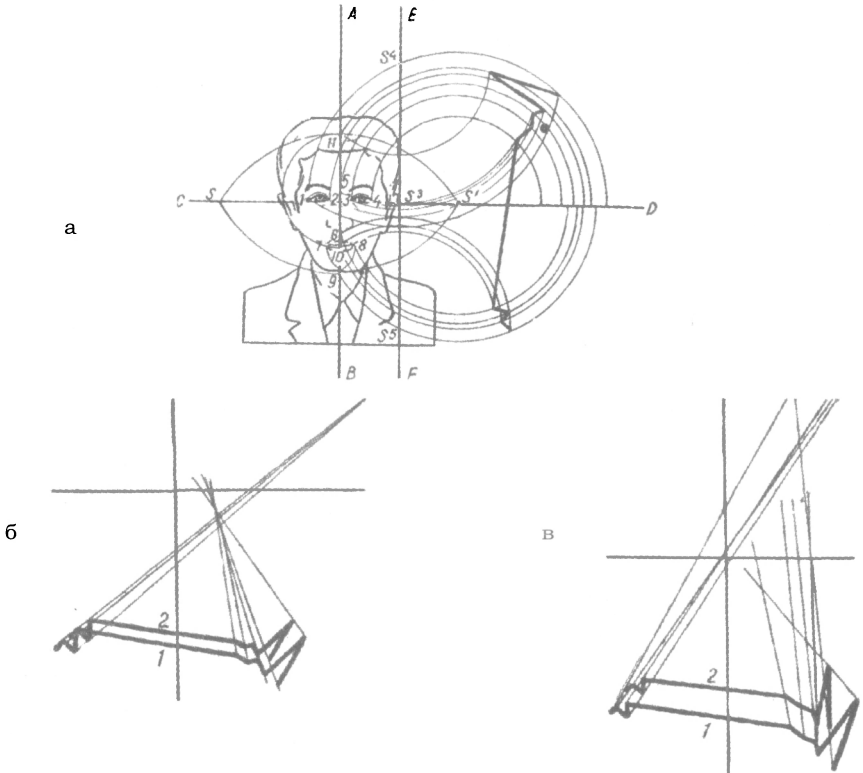

Фото 60. Ідентифікація особи методом побудови графічних алгоритмів:

- а) схема проектування константних точок обличчя;
- б) порівняння двох графічних характеристик обличчя у випадку встановлення тотожності;
- в) порівняння графічних характеристик двох різних осіб.

Для виготовлення фотопортретів невпізнаних трупів необхідно попередньо провести косметику обличчя, зняти всі нашарування бруду, зробити зачіску таким чином, щоб на знімку було видно лінію росту волосся, вушну раковину тощо. Зйомку роблять у фас і в обидва профілі. Дослідження фотознімків обличчя трупа і осіб на прижиттєвих фотографіях здійснюються за описаними вище методиками.

Якщо на експертизу подано череп і прижиттєве зображення ототожнюваної особи, то застосовується спеціальна методика. Спочатку за черепом встановлюються стать і приблизний вік особи, якій він належав. Потім з прижиттєвого зображення виготовляють діапозитив, а череп фотографують у тому ж масштабі й у тому ж ракурсі, як у зображенні особи на діапозитиві. Після цього негативне зображення черепа й особи суміщають за анатомо-топографічними точками і з такого суміщеного негатива роблять фотодрук. На одержаному фотознімку повинні виразно проглядатися обидва зображення так, щоб збігалися всі основні анатомо-топографічні точки і контури. У разі їх збігу доходять висновку, що череп міг належати даній особі, але для категоричного висновку потрібний ще збіг яких-небудь індивідуальних ознак, наприклад у вигляді викривлення носа, слідів хірургічних втручань тощо.

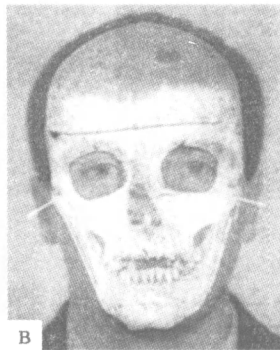
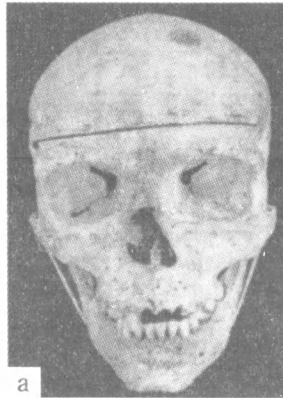

Фото 61. Ідентифікація особи методом суміщення черепа і прижиттєвої фотографії:

а) загальний вигляд черепа;

б) фотопортрет В.;

в) комп'ютерна суперпроекція зображень портрета В. і черепа.

2.13. Кримінальна реєстрація та криміналістичні обліки

2.13.1. Поняття та значення кримінальної реєстрації та криміналістичних обліків

Швидкість і якість розслідування подій, що мають ознаки злочину, багато в чому залежать від забезпеченості правоохоронних органів криміналістично значущою інформацією, яка характеризує вже вчинені злочини, причетних до цих злочинів осіб, способи вчинення і приховання злочинів, причинно-наслідкові зв'язки, типові для окремих злочинних посягань, і предмети посягання, знаряддя злочину, котрі всі разом складають групу *актуальної криміналістичної інформації*. Не менш важливе значення у кримінальному судочинстві мають джерела довідкової інформації про індивідуальні та видові ознаки людини, матеріалів, речовин і виробів, які прямо не пов'язані з подією злочину, але сприяють вирішенню багатьох питань доказування. Така довідкова інформація має *потенційне криміналістичне значення*.

Усі ці відомості складають предмет діючої в Україні (та в інших країнах) системи **кримінальної реєстрації**, яка являє собою **галузь криміналістичної техніки, котра вивчає цільові обліки об'єднаних у реєстри певних об'єктів, що мають інформаційне значення для розслідування подій з ознаками злочину, та розробляє технічні засоби і методики використання реєстраційних даних для розшуку злочинців і речових доказів, з'ясування обставин, що характеризують механізм злочину та інші обставини його вчинення**.

Система кримінальної реєстрації складається з кількох видів оперативно-розшукових і *криміналістичних обліків*, які охоплюють окремі групи об'єктів за певними ідентифікаційними ознаками для використання їх в оперативно-розшуковій та слідчій діяльності з метою виявлення, розслідування злочинів та їх запобігання.

Завданнями криміналістичних обліків є здійсненім розшуку та ідентифікації об'єктів шляхом порівняння матеріалів реєстрації з об'єктами, що перевіряються, зокрема встановлення факту притягнення особи раніше до кримінальної відповідальності, визначення в невпізаному трупі раніше зниклої безвісти особи, встановлення однотипності вчинення серії злочинів, неодноразового використання одного й того ж екземпляра вогнепальної зброї при вчиненні кількох злочинів, створення колекцій вогнепальної та холодної зброї, фарного скла, протекторів шин тощо.

Для створення груп об'єктів обліку використовуються специфічні *способи реєстрації*: **описовий** (алфавітний, за способом вчинення злочину (міжнародна назва — тосіиз орегапсії зузіет), за ознаками зовнішності, каталоги тощо; **зображальний** (зіплки, дактилоскопічні карти, фотознімки, репліки, мікрофіші, фонотеки тощо); **колекційні** (зібрання натурних об'єктів-оригіналів і порівняльних зразків — слідів знарядь злочину та інструментів, вогнепальної та холодної

зброї, речовин, матеріалів, виробів, підроблених грошей та цінних паперів тощо); **графічний** (схеми, креслення, профілограми, спектрограми, хроматограми, рентгенограми).

Використання криміналістичних обліків значно покращується у зв'язку із застосуванням засобів автоматизації та обчислювальної техніки, що дозволяє не лише на порядки скоротити час обробки записів, а й встановити кореляційні залежності між окремими об'єктами реєстрації, наприклад між обліком виявлених невпізнаних групів та обліком безвісти зниклих людей.

2.13.2. Види криміналістичних обліків

У межах кримінальної реєстрації мають місце досить багато різноманітних обліків, які чітко поділяються на три основних напрями залежно від особливостей облікових об'єктів та ознак, що їх характеризують, а саме:

- а) оперативно-пошукові обліки;
- б) власне криміналістичні обліки;
- в) довідково-допоміжні обліки.

Оперативно-пошукові обліки містять перелік об'єктів, які майже завжди мають причинно-наслідкові зв'язки з подією злочину та зовні очевидні реєстраційні ознаки, що сприймаються зором. Криміналістичні обліки обов'язково мають причинно-наслідкові зв'язки з подією злочину, реєстраційні ознаки об'єктів виявляються шляхом дослідження з використанням спеціальних знань і криміналістичної техніки. Довідково-допоміжні обліки не мають причинно-наслідкового зв'язку з подією злочину, а реєстраційні ознаки об'єктів виявляються зором і за допомогою спеціальних досліджень.

А. Оперативно-пошукові обліки існують у системі органів внутрішніх справ і містять дані про: засуджених за вчинені злочини осіб; осіб, які перебувають у розшуку; осіб, які вчинили злочини, але звільнені від кримінальної відповідальності; іноземних громадян та осіб без громадянства, які вчинили злочини й правопорушення; втрачену та виявлену нарізну вогнепальну зброю; розшукуваний та безхазайний автотранспорт; антикваріат і культурні цінності; вкрадені і не розшукані, а також вилучені у осіб, затриманих за вчинені злочини, номерні речі.

Стосовно відомих осіб з числа тих, які підлягають реєстрації, ведеться *дактилоскопічний облік* за допомогою спеціальних дактилоскопічних карт, що містять зафарбовані типографською фарбою відбитки пальців кожної руки.

Крім демографічних даних зареєстрованого та інших обов'язкових реквізитів у дактилокарті зазначається дактилоскопічна формула за 10-пальцевою системою. Формула складається з двох частин — основної та додаткової, які мають вигляд простих дробів і дозволяють досить швидко знаходити відповідну карту зареєстрованої раніше особи для порівняння з наданою для перевірки. Для виведення основної частини формули враховуються лише завиткові узорі: в чисельнику — сума позначень парних пальців плюс одиниця, в знаменнику — непарних пальців плюс одиниця. Усі пальці — від великого правої руки до мізинця лівої — нумеруються від 1 до 10, а кож-

на пара одержує числовий вираз: перша — кожний палець по 16, друга — по 8, третя — по 4, четверта — по 2, п'ята — по 1. Таким чином, основна формула в усіх комбінаціях може мати вираз від 1/1 до 32/32, а всього 1024 варіанти.

У чисельнику додаткової частини формули знаходять послідовно, без додавання, позначені пальці правої руки від 1-го до 5-го, а в знаменнику — пальці лівої руки від 6-го до 10-го. Усі дугові узори позначаються цифрою 1, радіальні петлі цифрою 2, ульнарні петлі цифрами 3, 4, 5 або 6 — залежно від кількості папілярних ліній, що перетинаються прямою від дельти до вершини петлі, а завиткові узори — цифрами 7, 8 або 9 — залежно від взаємного розташування нижніх гілок дельт. Якщо мізинець правої руки має ульнарну петлю, то біля його позначення ставиться цифра, що означає кількість ліній, які перетинаються прямою. Таким чином, у всіх комбінаціях додаткова частина формули може мати вигляд від 11111/11111 до 99999/99999, а у випадку ульнарної петлі на правому мізинці, наприклад, 13574¹¹/89263. якщо немає пальця або папілярний узор спотворено, то в додатковій частині формули на місці цього пальця проставляється цифра 0.

Слід виділити також облік осіб за ознаками зовнішності, який раніше виконувався у вигляді фотоальбомів і фототек, а нині майже повністю переведений у відеобанки та відеотеки із зображеннями осіб, засуджених за вчинені злочини (особливо злодіїв у законі та авторитетів злочинного середовища, які викликають великий інтерес у працівників оперативних органів). Для кожної категорії облікованих осіб (злодії, грабіжники, убивці, гвалтівники та ін.) призначена окрема відеокасета, яка, в основному, використовується з метою пред'явлення підозрюваних й обвинувачених для впізнання свідкам і потерпілим. Сучасні комп'ютерні технології допомогли створити програмні засоби, які дозволяють змінювати ракурс зображення.

На відповідну увагу заслуговує облік вкрадених предметів антикваріату й культурних цінностей, до яких належать: а) історичні цінності, пов'язані з історичними подіями в житті народів, розвитком суспільства і держави, історією науки і техніки, життям і діяльністю окремих видатних діячів; б) предмети і фрагменти, знайдені під час археологічних розкопок; в) художні цінності (картини, малюнки, скульптури, предмети культового призначення, твори декоративно-прикладного мистецтва, оригінальні вироби з різних матеріалів); г) вироби традиційних народних промислів; ґ) складові частини й фрагменти архітектурних, історичних та художніх пам'ятників; д) старовинні книги та інші видання; е) рідкісні рукописи та документальні пам'ятки; є) архіви, у тому числі фото-, фоно-, кіно-, відеоархіви; ж) унікальні та рідкісні музичні інструменти; з) поштові марки й інші філателістичні матеріали; и) старовинні монети, ордени, медалі, печатки; і) рідкісні колекції флори і фауни, що мають цінність з точки зору мінералогії, анатомії, палеонтології тощо; й) інші предмети, які мають історичне, художнє, наукове значення.

Б. Криміналістичні обліки. В органах МВС України створено автоматизовані банки даних, які діють на загальнодержавному рівні, — центральний (АБДЦ) і місцевому рівні — області (АБДО). У цих

банках здійснюється облік осіб, які вчинили тяжкі злочини, та оголошених у міждержавний розшук, даних про нерозкриті тяжкі злочини, про викрадені номерні предмети, вкрадену й втрачену вогнепальну зброю, вкрадені автотранспортні засоби, викрадені предмети антикваріату тощо (АБДЦ), облік тих самих даних, але в більшому обсязі, з урахуванням менш небезпечних злочинів та деяких категорій осіб, схильних до вчинення злочинів, тих, хто зловживає наркотиками, займається проституцією та ін. (АБДО).

Облік способів вчинення злочинів (тосіуз орегансії) являє собою систему реєстрації злочинів за стійкими, видимими ознаками, які характеризують механізм злочинних дій і особу, що їх вчинила. Ці дані збираються за результатами проведення слідчих дій (огляду місця події, відтворення обстановки і обставин події) та судових експертиз.

Даний облік має дві картотеки: способи вчинення злочинів відомими особами, перш за все — рецидивістами, і способи вчинення невідомими особами (злочинці ще не встановлені). Обидві картотеки перебувають у стані постійної взаємної зв'язки в режимі оперативної діяльності.

Облік невпізнаних трупів. На виявлені трупи невідомих осіб заводяться реєстраційні карти, в яких розміщується інформація про те, коли і де виявлено труп, про час і причини смерті, слідчі заходи, вжиті для встановлення його особи, опис анатомічних особливостей трупа, особливих прикмет, одяжі, взуття, особистих речей. На звороті карти вміщуються відбитки пальців і фотографії, виконані за правилами сигналетичної зйомки.

Цьому виду обліку підлягають також розчленовані й скелетовані трупи. Їх особливості описуються за допомогою судового медика. Для встановлення особи невпізаного трупа можуть використовуватись методи пластичної реконструкції прижиттєвого виду за черепом та комп'ютерного моделювання.

Облік безвісти зниклих осіб. Цьому обліку підлягають: особи, котрі зникли без видимих причин, якщо невідомі їх доля і місцезнаходження; неповнолітні, які втекли із шкіл-інтернатів, дитячих будинків та інших подібних закладів; душевнохворі; інваліди; люди похилого віку; інші, особу яких неможливо встановити. На реєстраційну карту безвісти відсутньої особи заносяться демографічні дані, відомості про обставини і місце зникнення, а також про заходи, вжиті для відшукування безвісти відсутнього. На звороті карти наводиться детальний словесний портрет зниклого, його особливі прикмети, опис одяжі, взуття та особистих речей, додаються фотокартки.

Картотека зниклих безвісти використовується для перевірки осіб, доставлених в органи міліції, та тих, які поступили без документів у будинки інвалідів та осіб похилого віку, лікувальні заклади. Також підлягають взаємній зв'язці карти невпізнаних трупів і карти безвісти зниклих та оголошених у розшук.

За необхідності проведення дактилоскопічної або портретної ідентифікації залучаються відповідні спеціалісти.

Облік слідів пальців рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів. Обліковуються фотознімки одиночних і групових відбитків пальців,

виявлених на місцях нерозкритих злочинів, які весь час порівнюються між собою з метою встановлення серії злочинів, вчинених однією і тією ж особою. Ця картотека також доповнюється дактилоскопічними картами осіб, взятих міліцією на облік (зłodії в законі, злочинні авторитети, зłodії різних «спеціалізацій» та ін.). З ними періодично порівнюються відбитки пальців з місць злочинів, що розслідуються.

Облік втраченої та виявленої вогнепальної зброї. У реєстраційних картах вказуються: вид, модель, калібр, країна чи завод, де була виготовлена зброя, її номер та інші позначки; де, коли і за яких обставин зброя була вкрадена, втрачена, знайдена чи вилучена; орган внутрішніх справ, який веде розшук.

Зброя з перебитими або забитими номерами та іншими позначками направляється до експертного підрозділу для встановлення первинних відбитків. Якщо є підстави вважати, що зброя використовувалась у вчиненні злочинів, її після заповнення реєстраційних реквізитів, разом з вилученими патронами, надсилають до експертного підрозділу для виконання експериментальних пострілів з наступною звіркою з об'єктами кулегільзотек, у яких знаходяться кулі та гільзи з місць нерозкритих злочинів.

Облік стріляних куль, гільз та боеприпасів зі слідами зброї (кулегільзотека). Дана картотека складається з відповідним чином описаних в експертних підрозділах названих об'єктів і має на меті встановлення фактів застосування одного й того ж екземпляра зброї при вчиненні кількох злочинів. Обліку підлягають кулі, гільзи й боеприпаси зі слідами зброї, виявлені й вилучені на місцях нерозкритих злочинів, а також експериментально відстріляні із зброї, що знаходиться у окремих осіб, якщо ця зброя вже використовувалась у злочинних цілях.

За результатами перевірок складається довідка, яка видається ініціатору запиту. Якщо результат виявляється позитивним, проводиться балістична експертиза, якщо негативним — об'єкти вміщуються в кулегільзотеку.

Облік документів, виготовлених поліграфічним способом, дає можливість встановлювати факти використання злочинцями підроблених документів, які мають одне джерело походження, та дозволяє предметно інформувати відповідні служби про виявлені способи й ознаки підроблення документів з метою оперативного встановлення і припинення злочинів, що вчиняються за допомогою таких документів.

Слід зважити й на те, що аналітична робота з матеріалами цього обліку допомагає виробляти науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення способів захисту різного виду документів та їх реквізитів.

Картотека підроблених грошей. Вона містить фотознімки лицевої та зворотної сторін підроблених грошей та аверсу (лицева сторона) й реверсу (зворотна сторона) металевих монет, а якщо вилучено кілька фальшивих купюр або монет, то один екземпляр кожної з них зберігається в натурі. Картотека має кілька розділів: а) купюри, виго-

товлені за допомогою технічних засобів; б) намальовані грошові знаки; в) підроблені металеві монети; г) підроблена іноземна валюта.

Метою цієї картотеки є встановлення загального джерела походження підроблених паперових грошей та металевих монет і технології фальшування.

В. Довідково-допоміжні обліки. Такі обліки являють собою колекції та каталоги об'єктів, які не мають причинно-наслідкових зв'язків з конкретними злочинами, але мають дуже велике пізнавальне значення для визначення роду і виду об'єктів, що потрапляють у сферу розслідування, їх властивостей і функцій. До них належать альбоми і натурні колекції вогнепальної зброї, боєприпасів, холодної зброї, знарядь злочину й інструментів та слідів, які ними утворюються, колекції матеріалів і речовин, підшов взуття, протекторів шин, фарного скла, каталоги кольорів, альбоми елементів зовнішності людини тощо.

Для прикладу: колекція слідів знарядь злочину дозволяє з'ясувати, яким знаряддям міг бути залишений слід на місці події, чи залишений цей слід знаряддям даного виду, чи залишений слід знаряддям, яке раніше застосовувалося для вчинення злочину.

Натурні колекції різних речовин і матеріалів використовуються для встановлення природи цих об'єктів у процесі порівняльних досліджень, а також для класифікації об'єктів за зовнішнім виглядом.

2.14. Криміналістична фоноскопія

Криміналістична фоноскопія належить до нових галузей криміналістичної техніки, вона вивчає звукову, особливу мовленнєву інформацію у вигляді магнітних та відеомагнітних записів, а також аудіо-відеоапаратури (магнітофони, відеомагнітофони, диктофони, магнітні стрічки).

Розвиток наукової криміналістики весь час був пов'язаний з впровадженням у слідчу практику і постійним удосконаленням науково-технічних засобів і методів, однак дуже тривалий період цей процес не стосувався допиту і тих елементів слідчих дій, де об'єктом фіксації була жива мова. Незважаючи на те, що перші апарати для запису і відтворення звуку з'явилися ще у 1877 р. (фонограф Т. Едісона), звукозапис не застосовувався у слідчій практиці майже століття через недосконалість цього виду техніки. Лише у другій половині ХХ ст. було визнано, що рівень фонотехніки в основному задовольняє вимоги слідства, і Указом Президії Верховної Ради УРСР від 18 січня 1966 р. (вперше в СРСР) було дозволено використовувати звукозапис і кінозйомки, а Указом від 30 серпня 1971 р. використання цих технічних засобів отримало детальну процесуальну регламентацію.

Різноманітні дослідження в галузі акустики, електроніки, лінгвістики, анатомії, фізіології, криміналістики дозволили визначити теоретичні передумови методики ідентифікації особи за фонограмами усної мови, серед яких можна виділити такі:

1. Голос конкретної людини, як і інші її функціональні властивості, у неповторній сукупності фізичних характеристик звуку (часто

15-11-79

ти, тривалості, інтенсивності, тембру) є суворо індивідуальним. Це обумовлено специфічною формою і розмірами ротової та носової порожнин, горла, органів дихання кожної людини.

2. Складові акустичної характеристики голосу кожна окремо і всі в сукупності залишаються відносно стійкими у часі і залишаються індивідуальними навіть за морфологічних і патологічних змін органів мовлення.

3. Особливості мови людини у вигляді інтонацій, акцентів, манери говорити, сформувавшись приблизно до 20-го року життя, стають звичними на підсвідомому рівні і майже не змінюються протягом усього життя.

Таким чином, матеріали звукозапису на досудовому слідстві і в суді можуть мати виключне значення як засіб індивідуальної ідентифікації особи за голосом. У зв'язку з цим необхідно точно визначити процесуальний статус фонограм. Вони можуть бути подвійного роду: по-перше, певні дані містяться на магнітному носії у вигляді записів, не пов'язаних з діяльністю слідчого і виконаних до порушення даної кримінальної справи і не у зв'язку з нею; по-друге, матеріали звукозапису можуть містити дані, одержані у процесі проведення окремих слідчих дій (допит, відтворення обстановки й обставин події, пред'явлення для впізнання тощо).

Матеріали звукозапису являють собою документи (фонодокументи) у звичайному значенні цього слова, але в процесуальному аспекті звукозапис може виступати: як *документ*, тобто матеріальний носій інформації, яка за своїм змістом і формою є джерелом відомостей про юридично значущі факти; як *речовий доказ*, якщо він був предметом злочинного посягання, містить на собі сліди злочину або був знаряддям вчинення злочину; як *додаток до протоколу* слідчої дії.

У випадку, коли записи зроблено до порушення кримінальної справи і вони містять відповідні фактичні дані, ці записи повинні вважатися матеріалами, що мають **самостійне** доказове значення як передбачені законом джерела доказів — документи або речові докази. Деяко інший статус мають матеріали звукозапису, зроблені при виконанні окремих слідчих дій. Вони повинні бути віднесені до джерел доказів як додатки до протоколів слідчих дій, що є джерелами доказів, але при цьому вони **не є самостійними** джерелами, а такими стають лише разом з відповідним протоколом слідчої дії й у зв'язку з ним.

Необхідно звернути особливу увагу на деякі правила вилучення фонограм і апаратури та підготовки зразків для експертного дослідження і формулювання питань судовому експерту.

При вилученні касет з магнітною стрічкою, аудіо- та відеоапаратури необхідно забезпечити збереження слідів на апаратурі та безпосередньо на магнітній стрічці. Справа в тому, що на цих об'єктах можуть знаходитись сліди рук, мікрочастки й мікросліди (пил, волокна, волосся, сліди біологічного походження тощо).

Протокол огляду касети має містити дані про маркувальні позначення касети у вигляді фірмових знаків, типу стрічки, її кольору, виду основи, а також написи й позначки на ракорді. Крім того у протоколі слід зазначити результати прослуховування звукозапису (мова, музика, інший вид звучання), вказавши зміст мови (розмови), ха-

рактеристику музики чи інших звуків. Після прослуховування стрічка перемотується у вихідне положення, упаковується в картонну коробку з відповідним написом, вміщується в поліетиленовий пакет і зберігається у вертикальному положенні (на ребрі) вдалині від металевих предметів та електромагнітних полів.

Завершальним етапом роботи з матеріалами звукозапису є проведення й проведення експертизи матеріалів і засобів відеозвукозапису (фоноскопична експертиза). На сучасному етапі розвитку фоноскопії ця експертиза має чотири відносно самостійні спеціальності, а саме: 1) технічне дослідження матеріалів та засобів відеозвукозапису; 2) дослідження акустичних сигналів та середовищ; 3) дослідження усної мови людини за її фізичними ознаками; 4) мовознавче дослідження усної мови людини. Сукупність цих спеціальностей охоплює предмет даної експертизи і дозволяє повною мірою вирішувати комплекс класифікаційних, діагностичних та ідентифікаційних завдань.

Результати експертизи багато в чому залежать від якості й переліку матеріалів, що надаються експерту, та від предметності і точності формулювання питань. Перш за все слід подбати про зразки мови, за якими можна достовірно ідентифікувати особу. Для отримання високоякісних фонограм — зразків мови необхідно застосовувати відеозвукозаписуючу апаратуру вищого класу з виносним мікрофоном, який направляєтсь в сторону диктора і розташовується на відстані не менше 0,5 м від нього. У кімнаті, де проводиться відбір зразків мови, не має бути сторонніх джерел звуку, а запис повинен проводитися на носій (компакт-касету), який ще не був у використанні. На експертизу крім речових доказів та інших важливих об'єктів (відеофонограм, вільних зразків відеофонозапису, пристроїв та пристосувань, які використовувались під час фіксації інформації) направляються протоколи огляду та прослуховування (перегляду) відеофонограм.

Методика експертизи матеріалів і засобів відеозвукозапису базується на загальноприйнятих у криміналістиці принципах і методах з урахуванням специфіки предмета та об'єктів експертного дослідження. Основними методами, що застосовуються в цій експертизі, є органолептичний, мікроскопічний, магнітооптичний, спектроскопічний (акустичний) та мовознавчий (лінгвістичний).

Експертизою вирішуються такі *класифікаційні* завдання:

- 1) Який тип носія використовувався для запису фонограми?
- 2) Який вид і клас засобів запису застосовувався для фіксації фонограми?
- 3) У якому форматі зафіксована відеофонограма?
- 4) До якого класу звукових джерел належить пристрій, звуковий ряд якого зафіксовано у фонограмі?

Більш широкий діапазон питань охоплюють *діагностичні* завдання.

- 1) Оригіналом чи копією є представлена на експертизу фонограма?
- 2) Чи зафіксована фонограма без перерв?
- 3) Чи піддавалась фонограма монтажу або будь-яким іншим змінам?
- 4) Яким є зміст розмов, зафіксований на представленій фонограмі?

- 5) Чи придатні фонограми розмов для ідентифікації особи диктора?
  - 6) Скільки осіб брали участь у зафіксованій розмові?
  - 7) У якому звуковому середовищі (у приміщенні, на подвір'ї тощо) точилася зафіксована у фонограмі розмова?
  - 8) Які з розмов на представлених фонограмах є телефонними?
  - 9) Чи одночасно зафіксовані звук та відеозображення у відеофонограмі?
  - 10) Чи передавалася зафіксована на відеофонограмі інформація радіозв'язком?
  - 11) Чоловіку чи жінці належить зафіксована у фонограмі мова?
  - 12) Яким був емоційний стан диктора?
  - 13) У нерухомому стані чи в русі перебувало записане джерело звуку?
  - 14) Як були розташовані відносно мікрофона співбесідники?
  - 15) Чи є мова, записана на фонограмі, завченою, прочитаною або вільною?
  - 16) Яким є технічний рівень навичок виготовлення фонограми?
  - 17) Якими є соціальні, психічні особливості та діалект особи, телефонна розмова з якою зафіксована у представленій фонограмі?
- Успішно можуть вирішуватись такі *ідентифікаційні* завдання:
- 1) Чи брав участь гр. М. у розмові, зафіксованій у часовому інтервалі 01—25 хв. сторони А компакт-касети МК-60 № 3? Якщо так, то які слова та фрази належать саме йому?
  - 2) Однією чи різними особами вимовлено фрази, зафіксовані у фонограмах розмов № 1 та № 2 і, відповідно, позначені у протоколі прослуховування фонограм знаками М1 та М2?
  - 3) Чи виготовлена фонограма розмови за допомогою наданого на дослідження диктофона «Оіутриз» № 4123?
  - 4) Чи 3 одного джерела походять звукові сигнали автомобільної сирени, зафіксовані у фонограмах № 1 та № 2?
  - 5) На одному чи на різних магнітофонах виконані окремі фрагменти відео- чи фонограми?

2.15. Криміналістична одорологія

Однією з властивостей матеріального світу є запах, який сприймається органами нюху людини й тварин. Комплексні хімічні, біологічні та психофізіологічні дослідження запахів та органів нюху різних представників фауни незаперечно довели індивідуальність запахової характеристики кожного індивіда. Як джерела індивідуального запаху людини тепер використовуються запахові речовини поту й крові, які являють собою складні багатокomпонентні набори вільних жирних кислот, хоча наука ще не отримала вичерпних даних про те, яким саме чином у цій ліпідній частині метаболітів організму кодується біологічна індивідуальність суб'єкта. У зв'язку з цим ще не розробляються приладові методи дослідження пахучих речовин, поки не будуть виявлені конкретні речовини, що визначають індивідуальний запах суб'єкта, а тому на практиці розпізнавання запахових образів у криміналістичних цілях відбувається за допомо-

гою біосенсорних методів шляхом застосування нюхових здібностей, в основному, спеціалізованих собак-біодетекторів.

Перша спроба наукового обґрунтування можливості використання запахів у доказуванні шляхом їх процесуального виявлення, консервації й наступного дослідження була зроблена в 1965 р. в журнальній статті В. Безрукова, А. Вінберга, М. Майорова і Р. Тодорова, які назвали цей напрям одержання й використання запахової інформації криміналістичною одорологією (від лат. одог — запах). У науковому обігу стосовно запахів та їх дослідження вживається також термін «ольфакторна інформація» (від лат. olfacta oīiasis — органи нюху).

На сьогоднішній день створено немало технічних приладів, які використовуються для аналізу газового середовища, але вони мають досить обмежений діапазон розпізнавання газів та їх сумішей: лише ті, котрі мають чітко виражені параметри і цілком задовольняють певні вибіркові технічні потреби (наприклад, визначення наявності в повітрі і концентрації вуглеводнів, сірководню, вуглекислого чи чадного газу тощо). Тому такі прилади поки що не можуть задовольнити потреби дослідження ольфакторної інформації в судочинстві, адже запахові сліди, які зустрічаються в практиці розслідування подій, що мають ознаки злочину, містять незрівнянно більш складну й непередбачувану гаму.

У нинішній практиці оперативно-розшукової роботи й досудового слідства вже досить широко використовують для виявлення та диференціації запахових слідів нюхові здібності собак, котрі дозволяють вирішувати цілу низку завдань, зокрема, вони забезпечують цілеспрямоване *переслідування* підозрюваних по «гарячих слідах» протягом перших трьох годин після події, допомагають *вирити* з вилучених предметів той, який має однаковий запах із зразком, взятим у підозрюваного, *визначають* під час обшуку в приміщеннях і на місцевості сховані або загублені предмети, які мають відношення до злочину, *виявляють* сховані трупи, зброю, наркотики, вибухівку, використовуються як *біодетектори* для встановлення конкретних осіб, які залишили запахові сліди.

З урахуванням викладеного можна навести, з деякими уточненнями, вдале визначення **криміналістичної одорології**, запропоноване українськими криміналістами І. В. Горою та В. А. Коалесником — **галузь криміналістичної техніки, що досліджує фізичні й біологічні закономірності механізмів утворення і збереження слідів запаху та розробляє на цій основі методи, прийоми й засоби виявлення, консервації, дослідження та використання слідів запаху з метою розслідування подій, що мають ознаки злочину.**

Запахові сліди виявляють при проведенні огляду місця події, обшуку на підставі аналізу обстановки, створення мисленнєвої моделі механізмів контактування гіпотетичного носія цих слідів з предметами обстановки в місцях найбільш ймовірного їх знаходження. Особливу цінність являють собою окремі предмети і сліди біологічного походження, ймовірно залишені на місці їх носієм.

Найкраще одорологічні сліди зберігаються в затишку, на холоді, за відсутності вітру, в закритих приміщеннях, на шерхатих поверхнях. Основними (надійними) джерелами таких слідів є *виділення* з організму людини, зокрема плями крові, в тому числі сухої, сечі, сперми, відділене волосся, які зберігають індивідуальний запах людини десятки років; *особисті речі*, зокрема ненові взуття і одяг, носова хусточка, годинник з ремінцем, гребінець, окуляри, які зберігають придатний для ідентифікації запах до кількох місяців; *предмети*, що перебували в контакті з людиною короткий час, але не менше 30 хв., — зберігають запахові сліди до двох діб; *сліди ніг* чи взуття на ґрунті або снігу — від двох—трьох годин до кількох діб.

Практика виробила низку надійних методик відбору й консервації запахових слідів, які вже набули інструктивного характеру. Технологія цього процесу може мати такий вигляд. Для роботи із запаховими слідами використовуються клапті бавовняної байки або фланелі розміром приблизно 10 x 15 см, запаковані у три—чотири шари побутової алюмінієвої фольги, гумові рукавички і пульверизатор з водою, а також чисті скляні банки з нарізними металевими кришками або притертими скляними пробками.

З метою активізації виділення пахучих речовин над сухим предметом, на якому можуть бути сліди запаху, з пульверизатора розпилюють воду, а потім предмет в місці ймовірного знаходження сліду обмотують клаптем байки, а поверх неї — фольгою в два шари, після чого фольгу ретельно притискають для забезпечення щільного контакту тканини з предметом. Контакт має тривати не менше однієї години.

Клапті байки із зібраними запаховими пробами упаковують окремо кожний в скляні банки або загортають у кілька шарів фольги. Пакети і кришки з поліетилену та інших пластмас використовувати не можна, оскільки вони пропускають або всмоктують у себе пахучі речовини. Зі слідів крові та з предметів, які ймовірно належали підозрюваному, запахові речовини вилучають безпосередньо в лабораторії.

Як зразки для порівняльного дослідження використовуються невеликі кількості рідкої та сухої крові, які відбираються медиками. Дуже надійними є зразки на чистих клаптях байки, які особа, у котрій ці зразки відбираються, самостійно вибирає з банки або фольги і у розгорнутому вигляді вміщує роздільно на 30 хв. на своє тіло за пояс штанів, за комір або під манжет сорочки. Ці клапті потім запаковують у скляні банки або у фольгу за наведеними вище правилами.

Щодо правомірності одержання на підставі дослідження запахових слідів доказової інформації основна полеміка, головним чином — процесуального характеру, виникла через участь у процесі ідентифікації за запахом біодетектора-собаки, поведінка якого не завжди може бути інтерпретована однозначно. Тому в Україні поки що офіційно вважається, що у такому вигляді процедура і методика встановлення джерела запаху не може бути визнана *експертизою*, а має розглядатися лише як оперативний захід, результати якого не

можуть мати доказового значення в кримінально-процесуальному сенсі.

Водночас, у практиці діяльності людини цілком допустимою є органолептична експертиза (органолептичний метод дослідження), наприклад, при дегустації продуктів харчування, вин, парфумів, і висновки відповідних спеціалістів використовуються як підстава для прийняття рішень, хоча навряд чи можна одержати від цих своєрідних біодетекторів розгорнуті й аргументовані пояснення щодо ознак, за сукупністю яких вони дійшли свого висновку. Вони просто на основі природних здібностей і певного фахового досвіду розпізнають смакові або запахові образи — специфічні «букети» смакових або запахових властивостей об'єктів реального світу, які відображаються у навколишньому середовищі.

Природа Землі переповнена живими детекторами, які безпомилково і абсолютно надійно користуються здатністю розпізнавати найтонші запахові випромінювання, забезпечуючи своє функціонування і навіть існування біологічних видів як таких. До означених витворів природи, безумовно, належить і собака, видатні якості нюхового апарату якого перевірено віками його існування в природі і служіння людині. Якщо спиратися на цей безперечний факт і результати ґрунтовних природничо-наукових досліджень нюхальних апаратів представників земної фауни (комах, плазунів, риб, ссавців), то можна стверджувати цілковиту надійність біологічної детекції запахових образів.

Крім того — і це повинно мати вирішальне значення — немає перешкод для впровадження одорологічної експертизи в судочинство і з позиції організації наукового експерименту. Тут слід звернути увагу на метод «чорного ящика» і на принципи чистоти експерименту та відтворюваності його результатів. У науці вже давно використовується досить ефективний метод встановлення взаємозв'язків, детермінацій і закономірностей, який полягає в одержанні однозначних наукових висновків шляхом послідовного введення до певної системи однотипних чинників, котрі зумовляють у системі якісь невідомі або ще не досить зрозумілі процеси («чорний ящик»), що спричиняють на виході із системи практично однакові явища. Якщо забезпечити відсутність впливу під час експерименту різних непередбачених факторів (чистота експерименту) і однаковість результатів досягається у статистично достатньому масиві (відтворюваність), то надійність методу і об'єктивність результатів його застосування можуть вважатися цілком прийнятними. Слід лише додати, що наукові дані, одержані за допомогою «чорного ящика», широко використовуються навіть у найсучасніших технологіях.

Отже, наукових перешкод для введення до сфери процесуального доказування результатів одорологічного експерименту не існує. Потрібні лише воля законодавця та організаційні заходи щодо спеціального навчання *лабораторних собак*, підготовка достатнього контингенту спеціалістів-кінологів і створення належної матеріальної бази.

2.16. Використання науково-технічних засобів у суді

Використання науково-технічних засобів у суді здійснюється в кількох напрямках та в різних обсягах.

Одним із таких напрямів є втілення у судочинстві конституційної засади гласності судового процесу та його повного фіксування технічними засобами (п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України). Фіксування судового процесу технічними засобами передбачено як додатковий засіб фіксації перебігу судового розгляду справи поряд із складанням протоколу судового засідання. Щоправда, ця норма у чинному кримінально-процесуальному законі дещо усічена, тому що нині повне фіксування судового процесу за допомогою звукозапису в судах першої та апеляційної інстанції здійснюється лише на вимогу хоча б одного учасника судового розгляду або за ініціативою суду. Тим не менш, у такий спосіб забезпечується повнота судового протоколу, створюється процесуальна перепона зловживанням з протоколом, «підтасовуванню» його під судові рішення, полегшується розгляд питань із зауваженнями на протокол, а в кінцевому рахунку — більш повно гарантується дотримання законності, прав і законних інтересів осіб, залучених до сфери кримінального судочинства. Якщо перебіг судового процесу, всупереч вимогам закону, не фіксується технічними засобами, ця обставина визнається істотним порушенням приписів кримінально-процесуального закону, що в усіх випадках тягне скасування вироку (постанови).

Відповідно до Інструкції про порядок фіксування судового процесу технічними засобами від 21 липня 2005 р. його здійснює секретар судового засідання або помічник судді, які пройшли спеціальну підготовку і отримали відповідний сертифікат. Перед початком судового засідання вони мають отримати у архіваріуса нові компакт-диски, потрібні для створення архівної та робочої копій запису судового засідання, підготувати обладнання, на якому здійснюватиметься фіксування судового процесу, зокрема перевірити комплекс звукозапису на відсутність ознак несправності та втручання в роботу його конструкцій.

Технічне фіксування судового процесу починається з моменту відкриття судового засідання та закінчується після його закриття. У протоколі судового засідання обов'язково зазначаються технічні характеристики засобу звукозапису та носія інформації. Забороняється залишати комплекс звукозапису без нагляду та допускати інших осіб до роботи з ним. Повторення спеціально для звукозапису будь-якої частини судового розгляду не дозволяється.

Повне або часткове відтворення технічного запису судового процесу здійснюється за рішенням суду в судовому засіданні при розгляді справи судом першої інстанції, в апеляційному чи касаційному порядку, а також при розгляді зауважень на протокол судового засідання.

Питання про видачу копії технічного запису стороні процесу, про його відтворення поза судовим засіданням вирішується головуючим у кожному випадку залежно від обставин.

Носій інформації, на якому зафіксований судовий процес, зберігається у справі у конверті, до маркування якого повинні входити такі дані: номер судової справи, серійний номер компакт-диска, дата судового засідання, підпис секретаря чи іншої особи, яка здійснювала технічний запис, примітка.

У даний час у деяких судах України для технічного запису судового процесу використовується система «SRS — Femida», за допомогою якої здійснюється не тільки повна фіксація судового процесу шляхом створення фонограми, а й отримання нерозривного пов'язаного з нею електронного журналу (формуляра) судового засідання, що значно спрощує складення секретарем судового протоколу, сприяє більш динамічній та ефективній роботі суду й учасників судового розгляду.

Інший напрям використання науково-технічних засобів у суді — це робота з матеріалами звукозапису, кінозйомок, відеозапису як з додатками до протоколів тих чи інших слідчих дій (огляду, обшуку, відтворення обстановки і обставин події тощо) при дослідженні їх у процесі судового слідства та при оголошенні показань підсудного, потерпілого, свідків, даних ними під час дізнання та досудового слідства або на суді із застосуванням технічних засобів. В обох випадках вони відтворюються судом після огляду чи оголошення відповідного протоколу. Так само суд, із застосуванням елементарних технічних засобів (дупи, світлофільтрів, вимірювальних приладів тощо), може дослідити плани, схеми, зліпки та інші матеріали, які пояснюють зміст того чи іншого протоколу досудового слідства.

Необхідність у застосуванні науково-технічних засобів у суді може виникнути при дослідженні доказів, поданих до суду учасниками процесу. Це можуть бути фото-, відео-, кіноматеріали, компакт-диски тощо, які суд оглядає, приєднує до справи залежно від характеру зафіксованої в них інформації як речові докази чи документи і досліджує, за необхідності, також із застосуванням відповідних науково-технічних засобів, зокрема демонстраційної техніки.

Застосування судом науково-технічних засобів безпосередньо в ході судового слідства у формі фото- чи відеозйомки інколи зумовлено необхідністю проведення в суді, за клопотанням сторін чи з ініціативи суду таких судових дій, як пред'явлення осіб чи предметів для впізнання, огляд громіздких чи нетранспортабельних речових доказів, огляд місця події тощо. Це робиться паралельно із записом перебігу відповідної судової дії в протоколі судового засідання та з фіксуванням її за допомогою звукозапису з метою відображення повної картини дії або окремих її фрагментів, фіксації тактичних особливостей, умов та процедури її проведення, чим значно розширюється і доповнюється текст протоколу, і для використання записів у подальших стадіях процесу. Справа в тому, що суд, який розглядає справу, вирішує її шляхом безпосереднього дослідження фактів. А тому фіксація їх у протоколі різними технічними засобами здійснюється для використання цих носіїв доказової інформації судами апеляційної та касаційної інстанцій, що забезпечує можливість ефективної перевірки ними законності та обґрунтованості рішень місцевих судів. Крім того суд, який розглядає справу, працює з доказами й фіксує свою роботу вказаними засобами, може з користю до-

слідити їх у нарадчій кімнаті при постановленні відповідних судових рішень, особливо у складних, багатоепізодних справах із значним обсягом різноманітної, часто суперечливої, доказової інформації.

Та обставина, що суд при судовому розгляді справи має достатні можливості і повноваження для дослідження та перевірки доказів шляхом проведення судових дій, передбачає необхідність достатнього володіння ним криміналістичною технікою та знаннями її можливостей. Без таких знань і навичок неможлива ні критична оцінка з його боку способів і результатів слідчих дій з використанням науково-технічних засобів на досудовому слідстві, ні успішне проведення судових дій. Однак використання суддями сучасної криміналістичної техніки лише цим не вичерпується, хоча треба зазначити, що під час судового розгляду допустимо використання ним таких науково-технічних засобів, які дозволяють встановити закономірні зв'язки об'єктів, що досліджуються, але ці зв'язки мають бути *очевидними* для всіх учасників судового розгляду. Тобто це мають бути такі засоби, застосування яких дозволяє як суду, так і всім іншим учасникам судового розгляду самостійно доходити висновків щодо об'єктів, які досліджуються, без спеціальних знань у процесуальному сенсі. Сьогодні навряд чи можна винести за рамки загальнодоступних знання з використання фото-, аудіо-, відео-, кіноапаратури, копіювальних, сканувальних технічних засобів, світлофільтрів, мікроскопів, луп, більшості вимірювальних засобів. У суді вони можуть використовуватися, як правило, без звернення до спеціаліста чи призначення експертизи. Однак для застосування науково-технічних засобів, робота з якими потребує спеціальних знань, навіть тоді, коли цими знаннями володіє хтось із суддів чи сторін процесу, межі застосування технічних засобів судом не можуть бути розширені. В усіх подібних ситуаціях повинні залучатися спеціалісти, призначатися судові експертизи.

Науково-технічні засоби в суді у процесуальних цілях чи власних законних інтересах з дозволу суду можуть застосовувати й учасники судового розгляду (підсудний, потерпілий, захисник та ін.), а в профілактичних цілях — також представники засобів масової інформації та присутні в залі суду громадяни. Таке застосування допустиме за дотримання загальних умов (безпечність, повага до прав і законних інтересів сторін тощо), лише при відкритому судовому розгляді і тільки тоді, коли це не заважає нормальному розгляду кримінальної справи та жодним чином не впливає на його результати.

2.17. Використання науково-технічних засобів адвокатом

Згідно із Законом «Про адвокатуру» адвокату надано право застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства (ст. 6), а чинне законодавство прямо передбачає їх застосування у трьох галузях судочинства. У галузі цивільного судочинства — це ознайомлення з технічним записом судового засідання і зняття копій з матеріалів справи, в галузі адміністративного судочинства — прослуховування записаних технічними засобами матеріалів судового засідання та зняття його копій, в галузі кримінального судочин-

ства — застосування науково-технічних засобів під час проведення тих слідчих дій, в яких бере участь адвокат-захисник, а також у ході ознайомлення з матеріалами справи — з дозволу особи, яка проводить дізнання, чи слідчого, а у суді, якщо справа розглядається у відкритому судовому засіданні, — з дозволу судді чи суду.

Закони не визначають, які саме науково-технічні засоби може застосовувати захисник та у якій формі. Ці прогалини значною мірою заповнив Пленум Верховного Суду України постановою «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» від 24 жовтня 2003 р. № 8, роз'яснивши, що «застосування захисником науково-технічних засобів полягає у проведенні ним під час допиту підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, пред'явлення особи для впізнання, відтворення обстановки і обставин події, інших слідчих дій, а також під час судового розгляду справи звуко-, відеозапису тощо». Відповідно до даного роз'яснення захисник, по суті, не обмежений ні у виборі науково-технічних засобів для своєї роботи на слідстві і в суді, ні у слідчих та судових діях, за участі у яких він може їх застосовувати. Причому застосування захисником науково-технічних засобів не пов'язується з тим, чи застосовує їх слідчий або суд, і якщо застосовує, то які саме. При проведенні слідчих дій це може бути застосування диктофона, фотознімальної або відеоапаратури, а при ознайомленні з матеріалами справи — засобів копіювання. Звичним стало бачити адвоката, який працює у справі з портативним комп'ютером — ноутбуком. Не має правового значення й мета їх застосування: для більш повного забезпечення прав підзахисного під час проведення слідчих дій; забезпечення подачі зауважень до протоколу слідчої дії чи протоколу судового засідання; для ефективнішої підготовки до участі в наступному етапі процесу; підготовки додаткових (нових) матеріалів для подачі їх до судів вищих інстанцій тощо. Головне, щоб таке застосування не створювало небезпеки для учасників слідчої дії чи судового розгляду, не порушувало їх прав і законних інтересів, не створювало перешкод роботі слідчого та суду і було на користь захисту.

Наведені способи використання захисником науково-технічних засобів та їх види стосуються процесуальних ситуацій, у яких захисник знайомиться з матеріалами справи, зібраними органом, у провадженні якого перебуває справа, та бере участь у збиранні, закріпленні та перевірці цим органом доказів, тобто опосередковано бере участь у доказуванні.

Закон надає захиснику право самому подавати докази, а в забезпечення цього права уповноважує його збирати відомості про факти, що можуть використовуватися як докази у справі, в тому числі запитувати і одержувати документи чи їх копії від громадян та юридичних осіб, знайомитися на підприємствах, в установах, організаціях з необхідними документами, крім тих, таємниця яких охороняється законом, отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань, опитувати громадян. А це вже самостійна позапроцесуальна доказова діяльність захисника, своєрідне адвокатське розслідування, виявлення сприятливих для підзахисного обставин справи.

Здійснюючи зазначені повноваження щодо збирання відомостей, які можуть використовуватися як докази у справі, адвокати-захисники вправі застосовувати різноманітні науково-технічні засоби для перевірки та оцінки доказового матеріалу. Практично у цьому аспекті робота захисника з науково-технічними засобами відрізняється від роботи слідчого хіба що тим, що захисник не може при збиранні доказової інформації застосовувати процесуальний примус.

Так, при одержанні документів від громадян та юридичних осіб захисник може за допомогою відповідних криміналістичних засобів дослідити їх на предмет справжності; при одержанні копій документів він вправі застосовувати копіювальну техніку, фотозйомку; при ознайомленні з документами йому не заборонено робити те ж саме; при опитуванні громадян за їх згодою він може застосовувати аудіо-, відео-, кінозйомку. При цьому захиснику-адвокату, як і слідчому, не забороняється за допомогою науково-технічних засобів здійснити неруйнівне дослідження об'єкта на предмет належності до справи інформації, яку він містить.

Необхідні для захисту дані про документи, речові докази, очевидців події тощо захисник не завжди може взяти з матеріалів справи та з бесіди з підзахисним, особливо тоді, коли той невинний і не має жодного уявлення про подію або не пам'ятає її обставин з інших причин. Тоді виявлення джерел доказової інформації цілком покладається на захисника і залежить від його активності та професійності, в тому числі вміння застосовувати науково-технічні засоби.

Захисник може за згодою власника ознайомитися з обстановкою його будинку, квартири, земельною ділянкою, предметами тощо, які були місцем події або особливості і ознаки яких мають доказове значення. З дозволу відповідних працівників підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян він може те саме здійснити стосовно службових і виробничих приміщень, ділянок зайнятої ними території або з певними належними їм об'єктами чи предметами. Без будь-яких обмежень чи узгоджень захисник вправі відвідувати та вивчати загальнодоступні місця, а саме: ділянки доріг і місць загального користування, вокзали, майданчики для танців, будинки культури тощо. Для результативності такого ознайомлення та вивчення ним можуть бути складені відповідні протоколи, а також застосовані науково-технічні засоби для виготовлення схем, планів, відбитків, фото-, відеозйомка як додатки до протоколів обстеження чи як окремі засоби, що відображають обстановку місця події чи інші обставини, що мають значення для справи. Збирання та закріплення вказаним шляхом доказових фактичних даних та їх джерел у всіх наведених випадках за своїм змістом є аналогом такої слідчої дії з використанням слідчим науково-технічних засобів, як огляд (місцевості, приміщення, предметів і документів). При цьому слід мати на увазі, що залежно від способів та умов застосування захисником криміналістичної техніки для збирання доказової інформації отримані матеріали можуть бути двох видів.

Якщо захисник сам особисто здійснює збирання та фіксацію у такий спосіб корисної для захисту інформації, а закон цього йому не забороняє, зібрані матеріали подаються слідчому та суду в такому вигляді, як їх зібрав і закріпив захисник, — протокол обстеження квартири, протокол обстеження перехрестя вулиць з додатками, фотографія об'єкта, план виробничого приміщення. Такі матеріали з відповідними найменуваннями можуть надаватися слідчому і суду також як наочні та переконливі аргументи для обґрунтування тих чи інших клопотань або як нові (додаткові) матеріали апеляційному чи касаційному судам в обґрунтування доводів апеляції, касації. Вони можуть використовуватись у доказуванні як документи. У процесі доказування захисник може дати суду пояснення щодо таких матеріалів і зазвичай дає такі пояснення, чим переконує суду законності їх отримання, належності та допустимості й, водночас, обґрунтовує ними доводи клопотання, скарги або спростовує доводи протилежної сторони чи доводить неправильність або помилковість уже здійснених з цього приводу слідчих дій.

В окремих випадках для обстеження території чи об'єкта з метою отримання кваліфікованої допомоги у виявленні та фіксації із застосуванням науково-технічних засобів тієї чи іншої інформації захисник може залучати іншу особу — фахівця з певної галузі знань чи практика.

Складнішим є збирання захисником, із застосуванням науково-технічних засобів, предметів та речовин, які можуть бути використані як речові докази. Предмети та речовини, вагою для спростування обвинувачення чи пом'якшення покарання, захисник може отримати різними шляхами. Предмет і речовину, що мають значення для справи (і так часто трапляється), йому можуть надати підзахисні, їх близькі, родичі та інші, навіть сторонні, люди. Такі предмети та речовини захисник може знайти особисто, наприклад, при ознайомленні з місцем події, з об'єктами, які зберегли на собі сліди події, виявити ознаки документа, пов'язані із злочином.

Оскільки захисник у жодному разі не може бути допитаний як свідок, цілком очевидно, що він у більшості випадків не повинен особисто знайдені чи передані йому іншими особами предмети та речовини вилучати та передавати слідчому або суду, оскільки вони не можуть перевірити ні правомірності дій захисника, ні належності знахідки до справи, а тому не мають можливості приєднати такий предмет чи речовину до справи та використати їх у процесі доказування. Це означає, що у даній ситуації дії захисника можуть завдати непоправної шкоди захисту інтересів обвинуваченого (підсудного). Тому, якщо предмети або речовини з ознаками речових доказів захисникові нададуть певні особи, правильно буде зафіксувати цей факт у протоколі прийняття цього предмета чи речовини з максимально можливим дотриманням правил та умов роботи слідчого з речовими доказами та криміналістичних рекомендацій. Зокрема, прийняті об'єкти мають бути уважно оглянуті, по можливості, сфотографовані, докладно описані в протоколі прийняття, упаковані й

опечатані. Протокол треба дати на підпис особі, яка надала предмет чи речовину. Крім того, необхідно повно і всебічно опитати особу про те, як у неї виявилися чи до неї потрапили цей предмет або речовина, де, коли, за яких обставин, як особа їх зберігала та з ними поводилася. Річ у тому, що зв'язок об'єкта з навколишньою обстановкою, як правило, сам по собі може мати доказову цінність.

Безперечно, захисники повинні бути обізнані з криміналістикою. Але криміналістичної практики та навичок поводження з науково-технічними засобами у них зазвичай обмаль. Тому доцільним, а залежно від особливостей об'єкта — іноді обов'язковим, для роботи з речовими доказами, — щоб запобігти пошкодженню доказової інформації необережним поводженням, а також нанесенню на об'єкт невмілим поводженням з ним нових слідів, які не стосуються справи, — є залучення спеціаліста, по можливості, експерта-криміналіста. У разі виникнення у слідчого чи суду сумнівів щодо тих чи інших ознак наданого захисником предмета чи речовини, умов їх виявлення та способу закріплення і особа, яка надала предмет, і спеціаліст на законних підставах можуть бути допитані щодо цих питань.

Якщо захисник особисто виявляє об'єкт з ознаками речового доказу, йому треба звернутися з проханням про допомогу до інших осіб з оточення підзахисного, а також, бажано, до спеціалістів, експертів-криміналістів. У таких випадках слід перш за все здійснити за участю тих чи інших осіб обстеження місця (приміщення, місцевості, транспортного чи іншого засобу тощо), де знайдено цей об'єкт, скласти протокол обстеження, в якому і в додатках до якого за допомогою технічних засобів зазначити знайдений об'єкт. Іншими словами, перш за все необхідно «прив'язати» виявлений об'єкт до місця, а вже потім здійснювати решту необхідної роботи.

Загальним принципом роботи захисника є те, що вона має відповідати процесуальним правилам і криміналістичним рекомендаціям, зокрема, в частині використання науково-технічних засобів, роботі слідчого при проведенні ним аналогічних слідчих дій, щоб забезпечити вимогу допустимості доказу.

В ситуаціях, коли захисник сам чи за допомогою спеціаліста з тих чи інших причин не може дотримати правила фіксації та вилучення доказу з використанням науково-технічних засобів, він повинен, вживши заходів до збереження його в цілісності (якщо є переконання, що це на користь підзахисному), застосувати інший спосіб своєї участі в доказуванні — негайно клопотати перед слідчим чи судом про необхідність проведення відповідної слідчої чи судової дії для збереження і закріплення ними об'єкта як речового доказу в порядку, визначеному процесуальним законом.

2.18. Використання науково-технічних засобів нотаріусом

Роль нотаріуса в економічному та соціальному житті нашої країни з кожним роком збільшується. Нотаріат усе частіше забезпечує судові й інші юридичні докази, виконує засвідчення юридичних фактів, сприяє оволодінню методологією узгоджувальних процедур.

Зростання обсягів роботи, збільшення кількості складних нотаріальних дій потребують від нотаріуса поглиблених знань не лише норм чинного законодавства, а й усього комплексу юридичних знань, які забезпечують належний рівень та якість його діяльності. У переліку цих знань важливе місце належить криміналістичним.

Спеціалізований характер діяльності нотаріуса полягає в тому, що вона охоплює суворо визначену ділянку права, в основному — цивільні право та процес — ту їх частину, яка стосується формального боку юридичних актів, здійснення юридичними та фізичними особами своїх прав та обов'язків. Нотаріальна діяльність є необхідним елементом, невід'ємною частиною у низці юридичних дій та процедур, що системно проваджуються в усіх напрямках правової практики. Значна кількість нотаріальних дій, віднесених до повноважень нотаріусів, пов'язана з потребою застосування криміналістичних знань. На сьогодні багато напрямів криміналістики за своєю теоретичною і практичною значущістю далеко вийшли за межі однієї галузі науки. Серед них — криміналістична ідентифікація й діагностика, криміналістична експертиза і тактика використання спеціальних знань, техніко-криміналістичні прийоми і засоби тощо.

Криміналістичні знання, інтегровані у цивільний або господарський процес, у діяльність нотаріату або в банківську діяльність, набувають нових якостей, але за своєю сутністю залишаються криміналістичними. Сліди підроблення шляхом підчистки та дописування в документі, що потрапив в адміністративно-правову чи в сферу банківської діяльності або поданий нотаріусу для нотаріального засвідчення, нічим не відрізняються від таких слідів у документах, з використанням яких викрадено грошові кошти, через що вони потрапили до сфери кримінально-правових інтересів.

Використання криміналістичних знань нотаріусом є вибіркоким і спеціально спрямованим. Криміналістичне забезпечення діяльності нотаріуса полягає, насамперед, у забезпеченні його тими техніко-криміналістичними засобами й у знанні тих способів і методів роботи з ними, які найбільшою мірою здатні забезпечити виконання завдань, що стоять перед нотаріусом і пов'язані з виконанням його нотаріальних функцій. З огляду на це техніко-криміналістичні засоби, які використовуються в діяльності нотаріуса, за цільовим призначенням класифікуються на засоби дослідження документів з метою виявлення слідів їх підробки; оптичні прилади, що допомагають збільшити зображення чи побачити ті ознаки об'єктів, які не сприймаються зором внаслідок їх малих розмірів або через недостатній контраст. У цілому в аспекті забезпечення криміналістичними засобами діяльності нотаріуса останньому потрібні солідні знання в галузі судового почеркознавства, технічного дослідження документів, габітоскопії, технології підготовки й призначення судових експертиз.

Використання криміналістичних знань у діяльності нотаріату може бути втіленим у декількох формах. Першою і найбільш поширеною є безпосереднє використання цих знань самим нотаріусом при виконанні його нотаріальних функцій, пов'язаних з дослідженням

різноманітних документів. Спираючись на теоретичні знання з криміналістики, використовуючи набутий досвід і навички криміналістичного дослідження документів, нотаріус вивчає надані йому для вчинення нотаріальних дій документи, відшуковуючи ознаки підроблення, і лише за відсутності останніх визнає справжність документа. Для цього він може скористатися науково-технічними засобами, які він повинен заздалегідь скомплектувати (лупи, світлофільтри, освітлювач, ультрафіолетовий випромінювач, електронно-оптичний перетворювач тощо).

Висновки нотаріуса мають бути обґрунтованими, а його сумніви у відповідності документів повинні спиратися на конкретні ознаки, що вказують на підроблення документа. Для виконання завдань, що виникають у нотаріальній практиці, нотаріуси повинні мати належний рівень підготовки з питань криміналістичного документознавства, вміти визначати ці ознаки. Огляд нотаріусами документів є, по суті, формою криміналістичного дослідження, здійснюється ними самостійно без звернення до фахівців з експертних підрозділів.

Другою формою є звернення до консультацій як науково обґрунтованих порад, які надають спеціалісти судово-експертних установ або криміналістичних підрозділів. Крім того від спеціалістів можна отримати довідкові дані — певні відомості, які містяться в спеціальній літературі, довідниках, інструкціях, положеннях, статутах, номенклатурних документах стосовно криміналістичного документознавства.

Третьою формою використання спеціальних криміналістичних знань у нотаріальній практиці є експертне дослідження. Нотаріус застосовує цю форму опосередковано, звертаючись до правоохоронних органів з обґрунтованими підозрами щодо справжності документів і роблячи пропозиції щодо розслідування та проведення в ході нього криміналістичної експертизи документів. Як побажання сіе Іеґе гегепсіа варто дозволити нотаріусу в необхідних випадках безпосередньо організувати проведення криміналістичної експертизи, особливо, якщо справа стосується документів, які посвідчують особу, та правочинів, пов'язаних із спадщиною, купівлею-продажем нерухомого майна тощо.

У разі засвідчення підписів на документах, при перевірці документів з підписами громадян і перевірці справжності підписів посадових осіб нотаріус повинен вміти виявляти ознаки, які свідчать про виконання підпису тією особою, котра зазначена у відповідних документах. Для цього йому потрібні знання в галузі криміналістичного почеркознавства взагалі і криміналістичного дослідження підписів зокрема.

При вчиненні нотаріальних дій нотаріуси встановлюють особу цивільних правовідносин, яка особисто до них звернулася. Установлення особи здійснюється за паспортом або іншими документами, які унеможливають будь-які сумніви щодо особи громадянина. Про спосіб установлення особи нотаріусом робиться відповідний запис у

реєстрі нотаріальних дій. Здійснюючи ототожнення особи при вчиненні нотаріальних дій, нотаріус піддає оцінці ознаки зовнішності людини, використовуючи при цьому загальні положення словесного портрета як методу габітоскопії. Нотаріус завжди проводить порівняльне дослідження зовнішнього вигляду громадянина, який звернувся по нотаріальну послугу, і особи громадянина, зображеного на фотокартці в документі, що посвідчує його особу. Продуктивне проведення порівняння передбачає має на увазі не тільки володіння термінологією габітоскопії, а й уміння збирати інформацію щодо ознак зовнішності, знання закономірностей збереження та зміни такої інформації, вміння оцінити її достовірність.

Розділ 3

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

3.1. Загальні положення криміналістичної тактики

3.1.1. Поняття і джерела криміналістичної тактики

Термін «тактика» стосовно слідчої діяльності одним з перших на початку ХХ ст. запропонував німецький вчений А. Вейнгарт. Свою книгу, присвячену керівництву і рекомендаціям зі складання і виконання планів розслідування, він назвав «Кримінальна тактика» (*Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений.* — СПб., 1912). Цей термін у криміналістиці є дещо умовним, оскільки означає теорію і практику підготовки до ведення бою.

Криміналістична тактика — це розділ криміналістики, що являє собою систему наукових положень і рекомендацій щодо організації та планування досудового і судового слідства, які розробляються на основі визначення оптимальної лінії поведінки осіб, організації та проведення слідчих, судових дій та операцій (комбінацій), спрямованих на збирання і дослідження доказів і встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочинів.

Основним завданням криміналістичної тактики є забезпечення найбільш ефективної організації та проведення слідчих та інших дій, взаємодії учасників слідчої та судової діяльності при розслідуванні.

У теоретичних пошуках і розробці тактичних прийомів криміналістична тактика значною мірою використовує надбання логіки, психології (юридичної, загальної, соціальної), теорії ігор, теорії рефлексивних ігор, наукової організації праці, науки управління, етики, кібернетики, які виступають як джерела криміналістичної тактики.

Логіка і психологія покладені в основу теоретичних положень криміналістичної тактики і багатьох прийомів пошуково-пізнавальної роботи слідчого, судді, адвоката, прокурора, зокрема виявлення брехні, злочинної обізнаності осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів тощо.

Найважливішими для криміналістичної тактики є положення науки кримінального процесу, в першу чергу — щодо процедури розслідування і доказування. Враховуючи зазначені положення криміналістична тактика розробляє прийоми, які забезпечують максимальну ефективність слідчих дій щодо збирання і оцінки доказів, встановлення обставин події, яка розслідується.

Використовуючи математичний апарат та ймовірнісні закономірності, теорія ігор визначає такі правила поведінки у конфліктних ситуаціях, які є найдоцільнішими, встановлюючи оптимальну стратегію для кожної із сторін. Розуміння міркувань іншої сторони дозволяє застосування певних тактичних прийомів як найбільш оптимальних.

Джерелом криміналістичної тактики може бути і безпосередньо слідча чи судова практика, що накопичує необхідний емпіричний матеріал, дослідження якого дає можливість як обґрунтувати позитивний досвід застосування окремих тактичних прийомів, так і отримати дані про типові прогалини та помилки при застосуванні інших, а також провести апробацію певних рекомендацій. Наприклад, вивчення, при розслідуванні кримінальних справ про діяльність організованих злочинних угруповань, позитивного досвіду допиту їх учасників дозволило створити комплекс типових тактичних прийомів, які стали застосовуватися при допиті зазначених осіб.

У структурному аспекті в тактиці традиційно умовно виділяють два розділи: 1) загальні положення: версія, планування, взаємодія з органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, та залучення громадськості до розслідування злочинів; основні понятійні категорії криміналістичної тактики (тактичний прийом, тактичне рішення, тактична операція тощо) та 2) положення, що характеризують тактику проведення окремих слідчих дій.

Крім слідчої тактики криміналістична тактика розглядає також судову тактику, до якої, зокрема, відноситься тактика проведення судових дій: допиту, огляду місця події, пред'явлення для впізнання тощо.

Порядок судового розгляду детально регламентований законом, але у кожній справі виникає багато тактичних завдань, законодавче вирішення яких неможливе, оскільки законодавець неспроможний передбачити і врахувати всі особливості конкретних кримінальних справ. Зокрема, за межами законодавчої регламентації залишаються такі питання, як порядок дослідження доказів, послідовність допитів підсудних, потерпілих, свідків, криміналістичний аналіз доказів тощо. Закон не визначає, не може і не повинен визначати, як саме суд і сторони мають діяти у тій чи іншій процесуальній ситуації або при виконанні окремих процесуальних дій.

У силу змагальної побудови судового розгляду систему його тактики складають три взаємопов'язані і взаємообумовлені тактичні криміналістичні системи: тактика обвинувачення, тактика захисту і тактика суду, суб'єктами виконанім яких є, відповідно, обвинувач-прокурор, захисник-адвокат і суд як орган правосуддя. Змагальність передбачає чіткий поділ функцій обвинувачення, захисту, розгляду та вирішення справи, перед суб'єктами яких стоять різні процесуальні завдання та цілі, що не може не відбиватися на специфіці процесуальних і криміналістичних способів їх досягнення, в тому числі за наявності різних, хоч і взаємообумовлених і взаємопов'язаних, тактик.

Вагоме значення мають і питання тактики захисту. В загальному вигляді тактику адвокатської діяльності можна визначити як систему напрацьованих на основі досягнень науки і досвіду адвокатської діяльності рекомендацій щодо оптимального варіанта правової позиції адвоката та її реалізації в конкретних умовах його роботи у тій чи іншій справі і найбільш ефективних способів дій у захисті прав і законних інтересів громадян.

Найбільш яскраво тактика адвокатської діяльності дістає вияв у виконанні адвокатом функцій захисту в кримінальному судочинстві, тобто захисту обвинуваченого (підозрюваного), підсудного, а також у представництві інтересів потерпілого.

До криміналістичної тактики також відносять тактику розшукової діяльності та й тактику розшуку. Вони розглядаються як певний підрозділ криміналістичної тактики.

Розшукова діяльність є функцією органів дізнання та досудового слідства. Ця діяльність органів дізнання має непроцесуальний, переважно розвідувальний, характер та здійснюється спеціальними засобами. Розшукова діяльність слідчого охоплює слідчі дії, розшукові й організаційно-технічні заходи слідчого. І хоч природа оперативнорозшукової та кримінально-процесуальної діяльності є різною, однак існує тенденція до легалізації та надання доказової сили оперативнорозшуковим заходам.

Існує також тактика злочинної діяльності (кримінальна тактика), яка визначає типові способи вчинення і приховування злочинів, інсценування та фальсифікацій, форми поведінки злочинця, його психологічний портрет, особливості протидії з боку зацікавлених осіб.

Структурність криміналістичної тактики дістає вияв у її елементному складі, на якому ґрунтується тактика: це тактичний прийом; тактична рекомендація; тактична операція і тактична комбінація, а також тактичне рішення і ризик при його здійсненні.

3.1.2. Тактичні прийоми та їх класифікація

Основним елементом криміналістичної тактики є тактичний прийом, який виступає своєрідною науковою рекомендацією, або способом дії, або лінією поведінки.

Під *тактичним прийомом* розуміється найбільш раціональний та ефективний у конкретній ситуації спосіб здійснення передбаченого процесуальним законом або не забороненого ним засобу (дії, рішення), спрямований на досягнення поставленої перед ним мети.

Реалізація тактичних прийомів перебуває у ситуаційній залежності. Дії слідчого (судді) завжди пов'язані з характером ситуації, яка склалася при розслідуванні справи: він повинен, із врахуванням цієї ситуації (яка є достатньо динамічною), обрати найбільш доцільний тактичний прийом.

Слідча ситуація тактичного характеру — це характеристика стану розслідування злочину, яка визначається наявністю (відсутністю) доказової та оперативної інформації про обставини предмета доказування і компонентів криміналістичної характеристики, що обумовлює систему безпосередніх завдань і напрям розслідування.

Слідча ситуація формується під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів (умов). До об'єктивних, зокрема, відносять: наявність у слідчого доказової або орієнтуючої інформації, яка залежить від механізму події, що розслідується, і умов виникнення слідів; наявність невикористаних джерел доказової інформації; інтенсивність процесів зникнення доказів тощо. До суб'єктивних: психологічний стан осіб, які проходять у справі; психологічний стан

слідчого, рівень його знань, досвіду; наявність протидії слідству з боку зацікавлених осіб тощо.

Поєднаний і результати взаємодії всіх цих факторів обумовлюють індивідуальність слідчої ситуації в момент розслідування та її зміст.

Слідчі ситуації за ступенем проблемності можуть бути конфліктними, безконфліктними або тупиковими (коли, наприклад, відома особа, яка вчинила злочин, але немає достатніх доказів для притягнення її до кримінальної відповідальності); простими (нескладними для вирішення) та складними (які потребують цілого комплексу тактичних прийомів), типовими або конкретними тощо.

Загальними функціями тактичних прийомів можуть бути пізнавальна, прогностична, комунікативна та регулятивна.

Пізнавальна функція тактичних прийомів пов'язана з отриманням доказової інформації при проведенні окремих слідчих (судових) дій. Тактичні прийоми за своєю сутністю мають сприяти пізнанню, ефективному проведенню слідчих і судових дій. Ця функція спрямована на розробку таких прийомів, котрі слугують виявленню інформації, яка дозволяє встановити істину у справі.

Прогностична функція тактичних прийомів допомагає слідчому (судді) правильно обрати ті чи інші способи дій, а отже, досягти мети процесуальної дії. Ця функція охоплює три основних напрями передбачення: власних дій слідчим (суддею); дій інших учасників процесу розслідування (судового розгляду); можливості управління діяльністю, яка здійснюється.

Комунікативна функція дістає вияв у процесі спілкування між слідчим (суддею) та іншими учасниками в рамках процесуальних дій (допиту, очної ставки, відтворення обстановки та обставин події тощо). Ця функція тактичних прийомів охоплює такі аспекти: встановлення психологічного контакту; управління спілкуванням з боку слідчого (судді); психологічний вплив на підозрюваного, обвинуваченого, свідка або іншу особу в процесі спілкування; отримання слідчим (суддею) необхідної інформації в процесі спілкування.

Регулятивна функція передбачає можливість слідчого (судді) впливати на слідчу ситуацію і ситуацію процесуальної дії та змінювати їх.

Обов'язковою умовою застосування того чи іншого тактичного прийому та, відповідно, виконання покладених функцій є відповідність їх вимогам законності, науковості, допустимості, вибірковості, етичності та пізнавальної цінності.

Законність тактичного прийому полягає, перш за все, у тому, що слідчий, прокурор, суддя, адвокат-захисник та інші учасники кримінального судочинства не мають права використовувати заборонені кримінальним, кримінально-процесуальним та іншими законами засоби, як-то: домагатися пояснень і показань шляхом насильства, погроз, перешкоджати явці свідка, потерпілого та ін. до суду тощо. Не можна базувати тактичні прийоми на порушенні процесуального порядку і умов проведення окремих слідчих і судових дій (наприклад переривати стадію вільної розповіді особи, яку допитують; не надавати особі, яку впізнають, права зайняти будь-яке місце серед інших осіб, які пред'являються, тощо).

Умова допустимості застосування криміналістичних прийомів полягає у тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю ці прийоми мають повністю відповідати закону. Вони можуть застосовуватися тільки у межах тих слідчих і судових дій, процедура і порядок здійснення яких визначені кримінально-процесуальним законодавством. Поза цією діяльністю тактичний прийом втрачає свої цінність та якість.

Тактичні прийоми мають бути науково обґрунтованими, тобто базуватися на використанні сучасних даних таких наук, як психологія (всі тактичні прийоми безпосередньо або опосередковано спрямовані на психіку людини), логіка (аналіз слідів на місці події), наукова організація праці (планування розслідування, розподіл сил, економія часу), педагогіка; бути перевіреними передовою слідчою практикою та виходити з таких загальних наукових і тактичних принципів криміналістики, як планування, організація взаємодії, використання науково-технічних засобів.

Вибірковість тактичного прийому полягає у тому, що слідчий, адвокат-захисник та інші повинні заздалегідь передбачати можливі наслідки застосування того чи іншого прийому. Вибірковість включає також вибір моменту й ситуації для застосування конкретного тактичного прийому.

Етична допустимість тактичного прийому полягає у тому, що останній ні в якому разі не повинен: принижувати честь і гідність учасників розслідування; впливати на позицію невинного, сприяючи визнанню ним неіснуючої вини; виправдувати вчинення злочину і зменшувати його суспільну небезпечність; сприяти обмові невинних чи обвинуваченню винних у більшому обсязі, ніж це відповідає їхній дійсній провині, тощо.

Пізнавальна цінність тактичного прийому полягає у тому, що за своїм функціональним призначенням і спрямованістю він сприяє пізнанню та переслідує мету одержання доказової інформації (отримання показань, виявлення слідів або знарядь злочину тощо).

Тактичні прийоми можна поділити на загальні (універсальні) та специфічні. До числа загальних тактичних прийомів відносяться, зокрема, прийоми допиту підозрюваних, обвинувачених, підсудних, свідків, потерпілих та експертів; до числа загальних тактичних прийомів захисту можна віднести також способи реагування захисника на прогалини розслідування і судового розгляду, на порушення слідством і судом процесуального законодавства. До специфічних тактичних прийомів можна віднести прийоми допиту, наприклад, окремих категорій учасників кримінального судочинства. Специфічними є, зокрема, прийоми та способи самостійного збирання захисником доказів у кримінальній справі, а також їх подання органу, у провадженні якого перебуває справа.

Тактичні прийоми можна класифікувати за різними критеріями: (зокрема, досить вдало класифікацію запропонував В. Ю. Шепітько):

за видом процесуальної дії: тактичні прийоми огляду місця події (аналіз окремих слідів на місці події; моделювання події, що відбулася; аналіз ознак знищення слідів тощо); допиту (постановка різних видів запитань; пред'явлення речових і письмових доказів; оголо-

шення показань окремих осіб тощо), обшуку (аналіз ознак предмета пошуку; постановка обшукуваному уточнюючих запитань тощо) та інших слідчих дій;

за діапазоном використання: тактичні прийоми, які використовуються при проведенні тільки окремих слідчих (судових) дій (допит на місці події; орієнтація на професійні навички обшукуваного тощо); тактичні прийоми, які використовуються у багатьох процесуальних діях (постановка тих чи інших запитань; аналіз слідів, предметів, їх ознак);

за об'єктом спрямованості (сферою реалізації): тактичні прийоми, спрямовані на здійснення впливу на людину (оголошення висновків експертиз або результатів слідчих дій; роз'яснення важливості правдивих показань; постановка контрольних запитань тощо); тактичні прийоми, спрямовані на дослідження матеріального середовища (аналіз слідів, предметів; уявна реконструкція окремих елементів події; моделювання з метою відтворення події; зіставлення слідів, виявлених на місці події, тощо);

за ситуаційною варіантністю (тактичні прийоми, які диференціюються залежно від ситуації процесуальної дії): постановка контрольних запитань, пред'явлення доказів, оголошення показань інших осіб у ситуаціях, коли на допиті повідомляються неправдиві показання, тощо;

за характером інформації: тактичні прийоми, які ґрунтуються на словесній інформації (роз'яснення значення щиросердного каяття; постановка тих чи інших запитань); тактичні прийоми, які базуються на матеріалізованій інформації (демонстрація доказів); тактичні прийоми, засновані на логіко-розумовій інформації (аналіз окремих слідів; моделювання події, що відбулася, тощо).

3.1.3. Тактичні операції і тактичні комбінації

Вирішення проміжних (локальних) завдань розслідування передбачає здійснення тактичних операцій, які є важливим засобом вирішення слідчих (судових) завдань тактичного характеру, оскільки далеко не завжди можливо вирішити те чи інше завдання за допомогою однієї слідчої дії, тактичного прийому, оперативно-розшукового заходу.

Тактична операція — це сукупність взаємопов'язаних слідчих, оперативних, ревізійних та інших дій, які розробляються і проводяться у процесі розслідування за єдиним планом під керівництвом слідчого з метою реалізації тактичного завдання, яке не може бути вирішене шляхом проведення у справі окремих слідчих дій.

Метою тактичної операції завжди є вирішення конкретного завдання розслідування та здійснення відповідного впливу на слідчу ситуацію в цілому або на її компоненти. Безпосередньою метою тактичної операції, зокрема, можуть бути:

- вирішення конфліктних ситуацій;
- створення умов для проведення слідчої дії або іншої процесуальної дії та умов, які забезпечують результативність цієї дії;
- забезпечення слідчої таємниці тощо.

При розслідуванні окремих видів злочинів у різних слідчих ситуаціях виникає потреба в плануванні і реалізації, зокрема, таких поширених тактичних операцій для розв'язання деяких завдань: «Атрибуція трупа», «Захист свідка», «Місце події», «Перевірка алібі підозрюваного» тощо. Їх можна віднести до типових тактичних операцій.

Зокрема, тактична операція «Захист свідка» передбачає такий комплекс слідчих, оперативних та інших дій: допит свідка; перевірка його заяви про наявність реальної загрози його життю або здоров'ю у зв'язку з дачею свідчень, які викривають винних (це можуть бути допити свідків, проведення комплексу оперативно-розшукових дій тощо); прийняття рішення про застосування заходів безпеки — винесення відповідної постанови слідчим; вилучення протоколу допиту вказаного свідка з матеріалів справи та заміна на копію протоколу, з якого вилучені окремі дані про свідка; застосування відповідних заходів безпеки, органом, який проводить таку діяльність, та ще кілька слідчих та інших процесуальних дій.

Вважається, що існують дві тактичні операції, здійснення яких є обов'язковим у всіх справах незалежно від того, до якого виду або категорії відноситься злочин, що розслідується, і в якій слідчій ситуації розглядається: «Захист доказів» і «Перевірка показань особи, яка визнає себе винною у вчиненні злочину».

Операції, які вирішують самостійні, але локальні тактичні завдання або тактичні завдання в рамках криміналістичних операцій стратегічного характеру, мають назву тактичних комбінацій.

Тактична комбінація — це сукупність різних тактичних прийомів, об'єднаних однією метою для вирішення конкретного тактичного завдання в рамках однієї чи кількох слідчих дій.

До числа таких тактичних комбінацій можна віднести: операції з встановлення психологічного контакту з особою, яка допитується; нейтралізація протидії проведенню слідчої дії з боку підозрюваних або обвинувачених тощо.

Інколи тактична комбінація застосовується з метою створення так званих психологічних пасток або «психологічних хитрощів». Йдеться про комплекс тактичних прийомів слідчого, які засновані на використанні неповного чи помилкового уявлення обвинуваченого про докази, що є у розпорядженні слідчого, і про його плани. Фактично — це приховування значущої для справи інформації від зацікавлених осіб або прийоми створення такої обстановки, що може бути двояко оцінена цими особами, або прийоми формування у них вигідних для слідчого цілей. При застосуванні таких комбінацій на практиці особливу увагу слід звертати на виконання вимог етичності.

3.1.4. Тактичне рішення і ризик його здійснення

Проведення дізнавачем, слідчим, суддею слідчої (судової) дії, в тому числі такої, що не є обов'язковою, або визначення черговості окремих слідчих дій, або прийняття рішення про застосування окремих техніко-криміналістичних засобів пов'язані з прийняттям значеними учасниками кримінального судочинства тактичного рішення.

Тактичне рішення — де визначення мети тактичного впливу на слідчу ситуацію в цілому або окремі її компоненти, на хід і результати процесу розслідування і його елементи та визначення методів, прийомів і засобів досягнення цієї мети.

Тактичне рішення складається з трьох частин: *інформаційної* (аналіз і оцінка слідчої ситуації та її компонентів, процесуальних цілей тощо), *організаційної* (містить висновок про розподіл функцій, форми і спрямування взаємодії, резервні можливості, проведення необхідних організаційних заходів) та *операційної* (полягає у встановленні мети тактичного впливу, умов і способів її досягнення, прогнозуванні результату реалізації рішення).

Прийняття тактичного рішення про проведення слідчої дії (наприклад, тільки слідчий приймає рішення про проведення чи не проведення очної ставки), черговість дій, застосування чи незастосування науково-технічних засобів при проведенні слідчих дій тощо в умовах інформаційної невизначеності часто пов'язано з можливістю настання негативних наслідків для особи, яка прийняла таке рішення. Можливість настання негативних наслідків при реалізації тактичного рішення визначається як *тактичний ризик*.

Тактичний ризик за ступенем локалізації поширюється на: проведення тактичних операцій; здійснення слідчих (судових) дій чи оперативно-розшукових заходів; застосування системи тактичних прийомів при проведенні окремих слідчих дій чи використання окремих тактичних прийомів.

У тих випадках, коли доказова інформація є неповною або суперечливою, тобто має місце дефіцит інформації, тактичний ризик є найбільшим. За таких умов обрати з усіх можливих варіантів дій єдино правильний слідчому (судді) заважає обмежений обсяг інформації, що і створює умови невизначеності. Треба обирати позицію найменшого тактичного ризику, заздалегідь прогнозувати негативні наслідки та передбачати заходи щодо їх попередження і виключення.

Тактичний ризик може бути обумовлений і суб'єктивними факторами: досвідом слідчого (судді) при оцінці матеріалів, які зібрані у справі; вмінням аналізувати та прогнозувати можливі ситуації тощо.

Ризик має бути вмотивованим, тобто відповідати таким вимогам: виваженість аргументів («за» і «проти»), що можна програти, а що — виграти); необхідність прогнозування позитивних і негативних наслідків; впевненість у нейтралізації, у певних випадках, негативних наслідків. Зменшення або усунення ризику може бути пов'язано і з вибором комплексу тактичних прийомів, які є найбільш доцільними у відповідній ситуації.

3.1.5. Тактика судового розгляду

Тактика судового розгляду в найзагальнішому вигляді не потребує якихось особливих прийомів, які базуються на інших науках, — достатньо точного дотримання процесуального порядку і узагальнення практики застосування відповідних норм закону. Водночас, існують деякі особливості в тактиці судового слідства, а також у тактиці підтримання державного обвинувачення і тактиці професійного захисту в суді. Повсякденна судова практика підтверджує, що детально

регламентований законом порядок судового розгляду в його перебігу у кожній справі насичений необхідністю вирішення багатьох тактичних завдань, які виходять за межі закону, оскільки законодавець неспроможний передбачити і врахувати всі особливості конкретних кримінальних справ. За межами законодавчої регламентації залишаються такі питання, як порядок дослідження доказів, послідовність допитів підсудних, потерпілих, свідків, криміналістичний аналіз доказів тощо. Іншими словами, закон встановлює, в якому саме процесуальному порядку повинні діяти суд і сторони, однак не визначає, не може і не повинен визначати, як саме вони мають діяти у тій чи іншій процесуальній ситуації чи при виконанні окремих судових дій. У суді відбувається активний процес доказування, який характеризується не лише перевіркою та оцінкою зібраних на досудовому слідстві доказів, а й їх збиранням — як за ініціативою сторін у справі, так і суду, щоб останній мав можливість дійти обґрунтованого висновку щодо винуватості чи невинуватості підсудного. Очевидно, що всі ці й подібні їм питання, які виникають у суді, мають тактичний характер і повинні вирішуватися не на основі суб'єктивного підходу, а з урахуванням наукових тактичних рекомендацій, які незалежно від джерела походження (трансформовані із слідчої тактики чи обумовлені власними спеціальними підходами) називають судовою тактикою, або тактикою судового розгляду.

З огляду на змагальний характер судового розгляду систему його тактики складають три взаємопов'язані підсистеми: тактика обвинувачення, тактика захисту і тактика суду, професійними суб'єктами застосування яких є, відповідно, прокурор-обвинувач, адвокат-захисник і власне суд як орган правосуддя, перед якими стоять різні процесуальні завдання та цілі, що не може не відбиватися на специфіці процесуальних та криміналістичних шляхів їх досягнення.

Обвинувачення і тактика його здійснення беруть свій початок із досудового слідства. Версія обвинувачення та її доказове і криміналістичне обґрунтування офіційно закріплюються в обвинувальному висновку й у такому вигляді подаються до суду для розгляду по суті. Якщо адвокат-захисник брав участь у справі на досудовому слідстві, захист і тактика захисту, що впливають з обвинувачення як форма та способи протидії йому, також беруть свій початок із досудового слідства. Версія захисту та її доказове й криміналістичне обґрунтування можуть бути викладені письмово, наприклад, у показаннях обвинуваченого, клопотаннях, скаргах тощо. Так чи інакше, предметом розгляду суду завжди є дві взаємообумовлені протилежні версії з їх доказовим і тактичним обґрунтуванням і взаємним спростуванням, з якими й суд тісно пов'язаний у тому розумінні, що він зобов'язаний обидві версії об'єктивно розглянути і, переконавшись у достовірності однієї з них чи не визнавши достовірною жодну, постановити законне та обґрунтоване остаточне рішення у справі.

У судовому розгляді сторони для досягнення власних процесуальних інтересів з метою переконання суду в своїй правоті застосовують різного роду допустимі тактичні прийоми, комбінації, способи дій, і суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, має створити їм необхідні умови для цього, тобто умови для виконання ними

процесуальних обов'язків і реалізації наданих їм прав (принцип диспозитивності). Діючи таким чином, одна сторона тим самим впливає не тільки на тактику протилежної сторони, а й на тактику суду і на тактику судового розгляду в цілому.

В цьому контексті застосовувані в суді процесуальні засоби, а отже, й криміналістичні прийоми та способи діяльності сторін і суду можна поділити на три групи: 1) ті, що здійснюються судом без урахування думок сторін і без узгодження з ними; 2) ті, що ставляться в суді на обговорення, в тому числі з ініціативи сторін, і реалізація яких опосередковується судовим рішенням; 3) ті, що застосовуються сторонами за власною ініціативою та на власний розсуд без посередництва суду.

До першої групи належать тактичні прийоми та способи дій головуючого, які він реалізує на виконання закону, щодо керівництва судовим засіданням, спрямування судового слідства на забезпечення здійснення сторонами своїх прав, усунення із судового слідства всього, що не стосується розгляду справи, і забезпечення належного високого рівня судового процесу. Справа у тому, що в судовому засіданні можуть виникати (і здебільшого виникають) конфліктні ситуації об'єктивного характеру, обумовлені протилежністю процесуальних функцій обвинувачення і захисту, які сприяють досягненню істини у справі, і суб'єктивні, причиною яких є особисті риси учасників судового розгляду: нестриманість, невихованість тощо. Перші з них головуючий суддя повинен підтримувати і навіть сприяти виникненню професійного конфлікту між захисником і обвинувачем, стимулювати їх до доказового протистояння, висловлювання і обґрунтування своєї позиції та спростування позиції протилежної сторони. Конфлікти ж суб'єктивні він має гасити, спираючись на знання психології та шляхом застосування санкцій. До цієї групи належать також тактичні способи та прийоми в межах реалізації права суду на оголошення показань раніше допитаних осіб, права протягом усього допиту свідка учасниками судового розгляду ставити йому запитання для уточнення та доповнення відповідей, права давати судові доручення з метою перевірки й уточнення фактичних даних, одержаних у ході судового слідства.

За нинішньої побудови вітчизняного кримінального процесу тактика власне суду в судовому розгляді справи основана на приписах закону, і суд не може її ігнорувати, оскільки не вправі постановити вирок на користь якоїсь однієї сторони лише тому, що в суді ця сторона виявилася вправнішою. Він, для постановлення законного, обґрунтованого та справедливого кінцевого рішення у справі, повинен мати, використовуючи процесуальний спір і криміналістичне протистояння сторін, власне переконання у доведеності чи недоведеності обвинувачення та обґрунтувати своє рішення доказами, дослідженими у ході судового слідства.

До другої групи належать тактичні дії, пов'язані з постановкою судом на обговорення сторін питань про направлення справи на додаткове розслідування, її закриття, визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження, а також дії стосовно питань, які слід поставити експерту в разі призначення експертизи в

суді, щодо висловлення сторонами своїх думок у зв'язку із заявленям комусь відводу, клопотань про виклик нових свідків і експертів, витребування і приєднання до справи нових доказів, доповнення судового слідства.

У межах тактичних ходів і обвинувач, і захисник можуть, залежно від обраної ними стратегії та наявної тактичної ситуації, впливати (і часто більшою чи меншою мірою впливають) на зміну тактики як протилежної сторони, так і тактики суду, намічених ними тактичних планів чи навіть на зміну тактики судового слідства в цілому. І хоч останнє слово тут завжди залишається за судом, він не вправі відхилити обґрунтовані, заявлені у межах закону пропозиції чи клопотання сторін. Наприклад, на заключному етапі підготовчої частини судового засідання, при заявленні і розв'язанні клопотань, адвокат може не клопотати про виклик важливого, з позиції захисту, свідка, а з тактичних міркувань, приміром, захищаючи його від можливого тиску на нього, «приберігає» його для допиту в тактично вигідний момент судового слідства, оскільки заявлене у такий момент клопотання про виклик свідка суд не може не задовольнити, адже випадки, коли не допитані певні особи для підтвердження чи спростування обставин, що мають значення для правильного вирішення справи, з точки зору процесуального закону розцінюються як односторонність або неповнота судового слідства і тому є підставами для скасування або зміни вироку.

До групи тактичних прийомів і способів дій сторін, що застосовуються ними за власною ініціативою і не опосередковуються судовим рішенням, належать: планування дій, які слід провести в ході судового слідства з метою спростування тверджень протилежної сторони та одержання доказів на її підтвердження, їх послідовність, зміст та обсяг допиту свідків, постановка уточнюючих, деталізуючих, контрольних запитань, корекція тактичного плану і його реалізації залежно від процесуальної ситуації в суді тощо.

Тактика судового розгляду, крім того, що вона, за визначенням, базується на розподілі процесуальних функцій, має ґрунтуватися також на принципах кримінального судочинства, у першу чергу на принципах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін і свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, забезпечення обвинуваченому права на захист, презумпції невинуватості, а тактичні прийоми мають відповідати критеріям правомірності, наукової обґрунтованості й етичності.

Тактика судового розгляду відрізняється від тактики досудового слідства суттєвими особливостями, які повинні враховуватися суб'єктами доказування, в тому числі — захисником.

Особливість перша полягає у співвідношенні досудового і судового слідства. Якщо для досудового слідства характерним є елемент збирання доказів — їх пошук, виявлення, фіксація, а вже потім — перевірка й оцінка, то для суду головним є дослідження, перевірка зібраних на слідстві доказів і формування на цій основі висновків у справі. Тому для судового слідства не потребується і законом не передбачено таких дій, як обшук, виїмка, накладення арешту на ко-

респонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку, відтворення обстановки і обставин події, спрямованих на збирання доказів, а отже, і на застосування відповідних тактичних прийомів.

Особливість друга. Якщо слідчий у більшості випадків починає свою діяльність у конкретній справі за наявності мінімальних даних про подію, яку він розслідує, а захисник не ознайомлений повністю навіть з цими мінімальними даними, то суд, приступаючи до розгляду справи, має у своєму розпорядженні закінчене слідче провадження. У судовому розгляді, як правило, немає потреби повторювати «з нуля» весь шлях пізнання, пройдений у процесі розслідування. Суд і сторони мають можливість з самого початку зорієнтуватися в доказах, визначити, наскільки обґрунтована, підтверджена доказами версія слідства, в чому сильні та слабкі сторони обвинувачення, які питання є спірними, на з'ясування яких слід звернути особливу увагу. Тому тактика судового слідства, на відміну від тактики досудового слідства, має, за загальним правилом, менш ситуативний характер.

Особливість третя, яка надає певні переваги захисту і, водночас, породжує специфічні труднощі, полягає у тому, що, з одного боку, до моменту допиту в суді потерпілих і свідків обвинувачення (рідше — свідків захисту) вже відомі їх місце і роль у справі, взаємовідносини з іншими учасниками процесу, причини і мотиви дачі ними недостовірних показань, а з іншого — підсудний, потерпілий та більшість із допитаних свідків знають зміст матеріалів справи, що дозволяє кожному з них зорієнтуватися, вибрати лінійку поведінки, найбільш вигідну для себе. За такого стану речей існують і велика імовірність та можливість впливу, тиску з боку зацікавлених у результатах справи осіб на потерпілих, свідків, підсудних з метою домогтися зміни ними показань. Тому підготовка до судового розгляду, планування участі у дослідженні доказів повинні передбачати визначення того, що треба зробити, щоб перевірити надані обвинуваченням докази, з'ясування, які показання на слідстві чи в суді є достовірними, як викрити завідомо неправдиві показання.

Четверта особливість полягає у процесуальних умовах судового розгляду — безпосередності, усності, гласності. У суді ні у кого ні про що секретів немає, звичайно, крім охоронюваних законом таємниць — державної, військової, лікарської, адвокатської тощо.

Особливість п'ята полягає в тому, що при судовому розгляді потерпілі, свідки, експерти опиняються зібраними разом і в одному місці. Це дозволяє поставити кожному з них запитання щодо справи, провести очну ставку тощо. Тільки в суді можлива перевірка показань допитуваних осіб за допомогою таких прийомів, як «перехресний», «шаховий» допит, пред'явлення тому, кого допитують, документів і речових доказів тощо.

Тактика власне судового слідства, зокрема, реалізується у визначеному законом та конкретизованому судом, з урахуванням думок сторін, порядку дослідження доказів, тобто послідовності допиту підсудних, потерпілих, свідків, огляду та дослідження речових доказів і документів тощо та в способах і прийомах з'ясування сторонами і судом обставин справи.

Поширеною є думка, що вирішення питання про послідовність дослідження доказів залежить від визнання чи невизнання підсудним своєї вини. Стверджується, що, якщо підсудний заперечує свою вину, то дослідження доказів слід розпочинати з допиту потерпілих, потім допитувати свідків, які викривають підсудного, а потім допитувати самого підсудного.

Ця думка не відповідає змагальному характеру судового розгляду кримінальних справ, оскільки за такого порядку дослідження доказів значно обмежуються способи захисту підсудного, надається перевага стороні обвинувачення. З точки зору суду, йому доцільніше заслухати показання обвинуваченого відразу ж, тому що інакше він втрачає можливість на самому початку судового слідства скласти чітке уявлення про те, що протиставляє підсудний обвинуваченню, які пункти обвинувачення є спірними, де мають місце прогалини в доказовому матеріалі тощо. Відтак, як правило, судове слідство суд розпочинає саме з допиту підсудного, незалежно від того, визнає чи не визнає він себе винуватим у пред'явленому обвинуваченні. Інший порядок суд застосовує, наприклад, у разі відмови підсудного від дачі показань. Але в усіх випадках при визначенні порядку судового слідства суд має виходити як із вимоги закону про необхідність створення ним умов для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав, так і з огляду на належне виконання власної функції — функції правосуддя.

У справах з одним підсудним, незначним обсягом доказового матеріалу встановлення порядку судового слідства, як правило, труднощів не викликає. У справах складних, багатоепізодних з кількома підсудними, з великим обсягом доказів тощо, а також в окремих кримінально-правових категоріях справ певні тактичні прийоми дослідження доказів у судовому слідстві напрацювала практика.

Наприклад, у багатоепізодних справах докази частіше за все досліджуються окремо за кожним епізодом чи групами епізодів, тісно пов'язаними між собою. Багатоепізодні справи з декількома підсудними зумовляють необхідність, крім того, чітко визначити, кого з підсудних за даним епізодом слід допитати першим, коли дослідити документи та речові докази, що мають відношення до даного епізоду (наприклад, у справах про розкрадання майна, службові, господарські злочини), яких свідків чи експертів допитати, щоб можна було ефективно провести очну ставку між допитаними особами, тощо.

Якщо предметом дослідження є не одне, а декілька обвинувачень (наприклад розкрадання і ухилення від сплати податків), докази зазвичай досліджуються окремо за кожним обвинуваченням.

При розгляді справи у вчиненні триваючого злочину докази досліджуються у послідовності, яка забезпечує встановлення фактичних обставин у справі в хронологічному порядку.

У випадках, коли докази стосовно окремих обставин справи істотно суперечливі, з метою найбільш повної, всебічної та ефективної перевірки таких доказів, усунення суперечностей, їх дослідження необхідно проводити комплексно, без значних розривів у часі.

На особливу увагу заслуговує тактика допиту підсудних, потерпілих, свідків. Забороняється здійснювати будь-який тиск у будь-

якій формі на осіб, яких допитують, для отримання певних бажаних показань. Неприпустимим є прийом, коли головуючий слідкує за показаннями підсудного чи свідка за протоколом допиту їх на досудовому слідстві і в кожному випадку розбіжностей у показаннях вказує на це, тим самим підправляючи того, кого допитують. Закон чітко встановлює випадки і підстави, коли показання підсудного, потерпілого та свідка на досудовому слідстві можуть бути оголошені в суді. Сумнівними є пропонувані окремі рекомендації про застосування під час допиту так званих пасток у вигляді постановки «раптових» запитань, не пов'язаних із змістом допиту, у формі «відволікання» («паралізувати пильність того, кого допитують»), щоб потім викрити дачу ним неправдивих показань. Суд і сторони мають виходити з реального стану речей, з етичних міркувань і не користуватися тактичними засобами та прийомами, які дезорієнтують того, кого допитують. Правильною тут буде постановка уточнюючих і контрольних запитань, проведення додаткового або повторного допитів.

Визначений на початку судового слідства порядок дослідження доказів у подальшому з різних причин може змінюватися і змінюватися неодноразово. На зміну тактики судового слідства можуть впливати, наприклад, тактичні настанови сторін у зв'язку з їх клопотаннями про виклик нових свідків і експертів, про витребування і приєднання до справи нових доказів.

Зміна тактики судового розгляду справи можлива і з інших причин: зокрема, суд вправі, якщо проти цього не заперечують учасники судового розгляду, визнати недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не заперечуються. Але рішення про зміну порядку судового слідства в усіх випадках мають прийматися у вигляді постанови (ухвали) суду.

Отже, тактика судового розгляду кримінальної справи складається із взаємопов'язаних і взаємообумовлених криміналістичних тактичних підсистем: державного обвинувачення, професійного захисту та вирішення справи по суті. Як наукова категорія вона являє собою систему криміналістичних і напрацьованих судовою практикою тактичних способів та прийомів діяльності прокурора, захисника та суду в судовому розгляді справи з метою найбільш доцільного їх використання для ефективного досягнення процесуальних цілей.

3.1.6. Тактика в адвокатській діяльності

Незалежно від місця, яке відводять вченню про тактику адвокатської діяльності в судочинстві, — це окремий напрям у юридичній науці, самостійна підсистема криміналістичної тактики, використання адвокатом у своїй роботі положень криміналістики, криміналістичного забезпечення захисної діяльності, в тому числі шляхом її тактичного забезпечення.

Закон уповноважив адвоката брати участь у захисті прав і законних інтересів громадян у всіх сферах судочинства: кримінальному — як захисника обвинуваченого, представника потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача; цивільному, господарському, адміністративному — як представника позивача (заявника) чи від-

повідана. Нині всі ці види судочинства передбачають наявність сторін та є змагальними. Тому очевидно, що в силу принципу змагальності протилежні сторони мають здебільшого різний процесуальний інтерес у справі, а тому для його досягнення тактиці однієї сторони має протистояти тактика іншої сторони, зокрема, тактиці сторони обвинувачення в кримінальному судочинстві — тактика захисту, тактиці представників позивачів у цивільному, господарському судочинстві — тактика представників відповідачів тощо. Залежно від виду судочинства та функції, яку адвокат в його межах здійснює, а відтак — від характеру та обсягу прав і повноважень, у першу чергу доказових, вибір тактики його роботи у справі істотно різний. Проте в усіх випадках вона має відповідати кінцевим завданням і цілям участі адвоката у справі.

Найбільш рельєфно, у розгорнутому вигляді, тактика адвокатської діяльності дістає вияв при виконанні адвокатом функції захисту в кримінальному судочинстві як тактики захисту обвинуваченого. У загальному вигляді адвокатську тактику стосовно кримінального судочинства можна визначити як систему напрацьованих на основі досягнень науки і досвіду адвокатської діяльності положень і рекомендацій щодо найбільш раціональної організації роботи адвоката-захисника при розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ і найбільш ефективних способів та прийомів захисту прав і законних інтересів підзахисного. У практичному аспекті — це система способів та прийомів організації та планування роботи адвоката-захисника у кримінальній справі, формування відносин з іншими учасниками процесу, участі у збиранні та самостійного збирання, дослідження, оцінки та використанні доказів, а також здійснення інших процесуальних і не заборонених законом дій для досягнення найбільш сприятливого для підзахисного результату.

На тактику захисту і формування її змісту суттєво впливає низка взаємопов'язаних факторів, обумовлених правовим статусом адвоката-захисника у кримінальному судочинстві та правовим регулюванням виконуваної ним функції. І це природно, адже кримінально-процесуальний закон не лише визначає форму існування тактичного змісту, а й виступає правовою основою тактики взагалі і тактики захисту зокрема. До основних таких факторів належать: 1) визначені законом завдання та цілі захисника у кримінальній справі; 2) його обов'язок використовувати всі передбачені законом засоби і способи виконання функції захисту; 3) загальне правило про заборону відмови адвоката від виконання своїх обов'язків у здійсненні захисту обвинуваченого.

Стратегічними цілями адвоката-захисника, його призначенням є захист прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого та надання їм необхідної юридичної допомоги при провадженні у кримінальній справі. У конкретних справах дані цілі — це сприяння прийняттю кінцевого рішення, найбільш сприятливого для підзахисного — закриття кримінальної справи, виправдання підсудного, пом'якшення кримінальної відповідальності тощо. З'ясування обставин з використанням передбачених у КПК та інших законодавчих актах засобів захисту і е

фактичними підставами для прийняття того чи іншого остаточного рішення у справі. Це означає, що за всієї динамічності діяльності захисника тактика його роботи у кожній конкретній справі, незалежно від її специфіки, має підпорядковуватись цим стратегічним цілям і завданням, вона є способом їх досягнення.

Первинний елемент тактики захисту — тактичний прийом як найбільш раціональний та ефективний у конкретній ситуації спосіб здійснення передбаченої процесуальним законом чи не забороненої ним дії, спрямованої на досягнення мети захисту.

Виконуючи функції захисту, адвокат використовує тактичні прийоми як напрацьовані криміналістикою у незмінному їх вигляді або пристосовані (трансформовані) до особливостей даного виду професійної діяльності (їх ще називають загальними чи універсальними), так і специфічні, тобто такі, що стали надбанням адвокатської практики і застосовуються виключно захисником-адвокатом. До числа загальних тактичних прийомів захисту відносяться способи реагування захисника на прогалини розслідування і судового розгляду, на порушення слідчим і судом процесуального законодавства, обґрунтування недопустимості того чи іншого доказу, способи ухилення від психологічних пасток слідчого. До числа більш конкретних прийомів входять прийоми допиту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, потерпілого, свідка, експерта, способи, які використовуються захисником у ході окремих слідчих і судових дій, заявлення клопотань, ознайомлення з матеріалами справи, прийняття рішення про участь або неучасть у тій чи іншій слідчій дії. Специфічними є й способи та прийоми самостійного збирання захисником доказів у кримінальній справі, зокрема запитування і одержання документів чи їх копій від громадян та юридичних осіб, отримання письмових висновків фахівців з питань, що потребують спеціальних знань, опитування громадян, а також їх подання органу, у провадженні якого перебуває справа. Усі дії захисника мають відповідати вимогам законності, допустимості, вибірковості та етичності.

Законність тактичного прийому передбачає перш за все, що адвокат-захисник не має права застосовувати прямо заборонені кримінальним, кримінально-процесуальним та іншими законами способи, а саме: домагатися показань шляхом насильства, погроз, інших незаконних заходів, перешкоджати явці свідка, потерпілого, експерта до суду тощо. Він не може базувати свої тактичні прийоми на порушенні процесуального порядку і умов здійснення окремих слідчих і судових дій. Наприклад, адвокат не вправі своїми запитаннями чи зауваженнями переривати вільну розповідь особи, яку допитують. Водночас, захисник, як правило, не повинен залишати без належного реагування жодного факту порушення слідчим, прокурором чи судом права обвинуваченого на захист або порушень ними порядку та умов проведення окремих слідчих дій чи судового процесу. Проте, коли допущені ними порушення чи упущення, наприклад помилково визначена більш м'яка кваліфікація злочину, йдуть на користь підзахисного, захисник, за загальним правилом, не має права звертати на це увагу, оскільки тим самим він погіршить становище свого підзахисного.

Умова допустимості включає вимогу законності і крім того — наукову обґрунтованість тактичного прийому і передбачає, що тактичний прийом захисту має застосовуватися чітко в межах повноважень, наданих захиснику-адвокату чинним законодавством. Орієнтиром тут можуть бути, наприклад, приписи закону щодо недопустимості невиправданого затягування розслідування або судового розгляду справи.

Вибірковість тактичного прийому означає, що тактичний прийом, застосований захисником, жодним чином не має зашкодити підзахисному. Тут, як і в лікарській практиці, слід дотримуватися заповіді — не зашкодь! Тому адвокату-захиснику кожен раз необхідно з впевненістю передбачати можливі наслідки використання того чи іншого прийому, в тому числі й негативні для захисту. Це стосується будь-якого виду тактичних засобів захисту — формулювання запитань особам, яких допитують, прийняття рішень, висловлення своїх думок при обговоренні заявлених іншими учасниками процесу клопотань тощо.

Вибірковість тактичного прийому включає також вибір слушних моменту та ситуації його застосування. Справа в тому, що захисник, на відміну від слідчого, не зобов'язаний, наприклад, прилучати докази негайно після їх одержання, а може подати їх у будь-який момент, на будь-якій стадії процесу чи навіть утриматися від їх подання. Так само він може вчинити із заявленнями клопотань перед слідчим чи судом про збирання і дослідження ними виправдувальних доказів, про прийняття тих чи інших рішень, сприятливих для підзахисного. Але використовуючи зазначене право у такий спосіб, захисник повинен мати на увазі, що згідно з практикою Європейського суду з прав людини невикористання захисником на певній стадії процесу доступних тактичних способів і засобів захисту вважається небажанням їх використання, що позбавляє сторону захисту можливості використання цих способів і засобів у Європейському суді. Тому до вибору даного тактичного прийому слід підходити досить виважено.

Умова етичності означає, що кожен тактичний прийом захисника, як і інших професійних учасників процесу, має відповідати вимогам моралі, загальній, судовій та адвокатській етиці.

Тактика захисту, на відміну від тактики обвинувачення, не лише виключно динамічна, а й надзвичайно гнучка і має чітко виражений ситуаційний характер. Саме ситуаційні моменти впливають на те, який комплекс тактичних способів і прийомів обере захисник у тій чи іншій процесуальній ситуації, стадії процесу чи на його етапі — при побаченні з підзахисним віч-на-віч, допиті обвинуваченого, ознайомленні з матеріалами справи, у судових дебатах тощо. Тому й виділяють, наприклад, тактику участі захисника у здійсненні слідчих дій у цілому та окремих їх видів, технологію вивчення матеріалів справи і тактику підготовки захисника до розгляду кримінальної справи в суді тощо.

Виникнення конкретної захисної ситуації обумовлене відповідною процесуальною ситуацією, тактикою обвинувачення і залежить здебільшого від двох основних факторів — суб'єктивного, тобто

ставлення обвинуваченого до пред'явленого йому обвинувачення, та об'єктивного, що виглядає як фактично існуючий обсяг доказового матеріалу й інформованість про нього адвоката-захисника. Наприклад, на перших етапах розслідування справи, при запереченні підозрюваним висунутої проти нього підозри та недостатності інформації про наявність у справі обвинувальних доказів і відсутності у чахисту доказів виправдувальних, можливе обрання тактики відмови підозрюваного від дачі показань та участі його у слідчих діях. На етапі пред'явлення підзахисному обвинувачення та допиту його як обвинуваченого, за належної інформованості щодо достатності обвинувальних доказів, можлива корекція тактики в цьому плані, а після ознайомлення з матеріалами справи після закінчення її розслідування — навіть зміна на протилежну, переростання її у правову позицію, припустимо, стосовно закриття кримінальної справи із звільненням обвинуваченого від кримінальної відповідальності у ін'язку з дійовим каяттям або, залежно від конкретних обставин та іапереченні підзахисним обвинувачення, — закриття справи за однією з реабілітуючих підстав.

Відмінність тактики захисту від тактики обвинувачення, особливо в тактичних ситуаціях і тактичних комбінаціях, де системно переплітаються окремі тактичні прийоми, дії учасників та їх рішення, спрямовані на вирішення якогось конкретного завдання, полягає в тому, що тактика обвинувачення, як правило, дістає вияв у процесуальних документах, де викладені окремі версії обвинувачення, — постанововах про проведення обшуку, виїмки, експертизи, задоволенні чи відмові у задоволенні клопотань, в обвинувальному висновку тощо, і їх зміна здебільшого тягне зміну процесуальної спрямованості справи (закриття справи, повернення справи на додаткове розслідування, зміна прокурором обвинувачення в суді чи відмова від підтримання обвинувачення), то тактиці захисту вищезазначене не притаманно. Захист вправі з тактичних міркувань виявити чи не виявити свій тактичний задум (заявити чи не заявити клопотання, поставити чи не поставити запитання), відстрочити той чи інший тактичний прийом, приборегти його для наступної стадії процесу, ПЖ до заключного його етапу. Іншими словами, хоча тактичні способи, прийоми, комбінації захисту здебільшого є відповіддю на тактику обвинувачення, вони завжди залишаються за захисником, що « лід розглядати як один з елементів правила Гауог сієгелзіопіз (сприйня захисту) вітчизняного кримінального судочинства.

Особливості тактики захисту в суді першої інстанції мають місце і при участі адвоката-захисника у розгляді справ у судах апеляційної і м касаційної інстанцій, де часто обвинувачення себе вичерпує у ін'язку з тим, що суд погодився з його позицією і обвинувачення цим рішенням задовольнилося, а тому захист протистоїть уже виключно динодам та оскарженим рішенням судів по суті справи. Однак у всіх випадках, у будь-якій стадії процесу, в усякій процесуальній і тактичній ситуації до вибору позиції захисту, тактичної комбінації, И ПЖ і його окремого способу чи прийому захисту адвокат-захисник повинен підходити з позицій охорони прав, свобод і законних інтересів і того підзахисного, а до їх реалізації — наполегливо та високопрофесійно.

сійно, забезпечуючи тим самим успішність результату своєї роботи у справі.

Як виняток, в екстремальній ситуації, коли лише адвокат-захисник з тих чи інших причин особисто володіє надто важливою виправдувальною доказовою інформацією, а отримання такої інформації з інших джерел виключається, допустимим є крайній тактичний хід, який можна назвати «перевтіленням захисника». Суть його полягає в тому, що обвинувачений нібито у стані крайньої необхідності, але за погодженням із захисником-адвокатом, замінює його іншим, а потім клопоче про допит у справі першого адвоката як свідка.

3.2. Тактичні засади організації досудового слідства

3.2.1. Планування розслідування: поняття, принципи та елементи

Розслідування кримінальної справи завжди супроводжується вирішенням слідчим різного роду організаційних питань, які постійно виникають за цієї процедури. Вирішення слідчим таких питань створює певну обстановку для успішного розслідування справи. До них можна віднести, зокрема: визначення організаційно-управлінської форми розслідування, яка буде найбільш раціональною та оптимальною для конкретної ситуації, що склалася під час розслідування справи; розподіл обов'язків між учасниками розслідування; забезпечення взаємодії з органами, які ведуть оперативно-розшукову діяльність.

Основними формами організаційно-управлінської структури розслідування є одноосібне розслідування (коли кримінальна справа не представляє особливої складності або не потребує проведення значної кількості слідчих та інших процесуальних дій); провадження досудового розслідування у справі слідчою або слідчо-оперативною групою (коли до групи входять або лише кілька слідчих, або вклучені також і оперативні працівники правоохоронних органів — оперуповноважені кримінального розшуку, відділів по боротьбі з економічними злочинами, УБОЗу тощо).

Поряд із зазначеними організаційно-структурними формами, важливим методом подолання управлінських та організаційних труднощів при розслідуванні кримінальних справ є створення системи взаємодії слідчого з суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, а також з експертами, спеціалістами, засобами масової інформації, громадськістю.

Основним методом організаційно-управлінської діяльності при розслідуванні кримінальних справ є планування розслідування, яке тісно пов'язане з поняттям організації розслідування але не збігається з ним: організація в цьому контексті значно ширше, оскільки вклучає, поряд з плануванням, й інші функції слідства (зокрема пов'язані із створенням системи взаємодії слідчого із суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, експертами, спеціалістами, засобами масової інформації тощо), але при цьому спрямована вона перш за все на забезпечення найбільш раціональної реалізації слідчим плану розслідування.

Планування розслідування можна визначити як процес встановлення шляхів, способів, засобів, сил і термінів успішного досягнення поставленої перед слідством мети при розслідуванні конкретної кримінальної справи. Результатом цього процесу є план розслідування, який являє собою своєрідну перспективну модель майбутніх дій і заходів суб'єктів розслідування, детальна програма реалізації тактичних завдань у кримінальній справі.

Уся діяльність з планування розслідування має відповідати принципам, які є специфічними для цього процесу. До їх числа, зокрема, підносяться такі:

Індивідуальність планування, тобто обов'язковість врахування особливостей конкретної кримінальної справи, які віддзеркалюються у змісті плану розслідування. Цей принцип пов'язаний з творчим підходом до планування з метою успішного подолання стереотипів і шаблонів, але при цьому не виключає доцільність загальних положень, типових форм та універсальних прийомів планування.

Своєчасність планування означає прийняття планових рішень в оптимальний час, що дозволяє ефективно реалізувати намічені дії та заходи й досягти мети.

Динамічність планування — це обов'язковість врахування постійного розвитку слідчих ситуацій, які складаються при розслідуванні справи. Вона передбачає, перш за все, постійні пошук, дослідження, аналіз нової інформації та швидко й оперативне врахування всіх імін, особливо в конфліктних ситуаціях.

Конкретність планування потребує складання детальних і чітких планів, виконання яких ефективно сприятиме успішному розслідуванню кримінальної справи. При цьому цілі та завдання, шляхи і засоби їх досягнення формулюються конкретно, лаконічно; вони мають бути максимально зрозумілими і зручними для виконання.

Важлива складова втілення цього принципу — деталізація плану, яка має бути раціональною і не перевантажувати виконавця нагромадженням різних непотрібних «дрібниць».

Принцип реальності віддзеркалює тісний зв'язок побудови слідчих версій, можливість їх ефективно перевірки шляхом виведення логічних наслідків та їх зіставлення з доказами.

Системність планування означає координацію всіх запланованих дій і заходів, у тому числі й резервних варіантів тактичної поведінки, проміжних завдань розслідування, узгодженість усіх розділів і пунктів плану.

Планування слідчої діяльності звичайно виконує кілька функцій, пов'язаних з впорядкуванням дій, що плануються. Зокрема, при розслідуванні планування виконує такі функції: моделювання, організації інституційно-управлінську та впорядкування доказів.

На рівні розслідування справи в цілому система елементів планування складається з: аналізу вхідної інформації; висунення слідчих версій і визначення завдань розслідування; вибору шляхів і способів вирішення поставлених завдань; визначення тієї чи іншої форми плану; контролю виконання і корегування плану розслідування.

Процес планування розслідування, залежно від характеру організаційних і тактичних завдань може мати кілька основних рівнів, які можна розглядати як види планування:

— складання плану окремої слідчої дії (допит підозрюваного, допит ключового свідка-очевидця тощо);

— планування тактичної комбінації (допит обвинуваченого — допит свідка — очна ставка між ними);

— формування плану тактичної операції («атрибуція особи невідомого трупа»; «виявлення зв'язків підозрюваного»; «захист учасників кримінального судочинства» тощо);

— планування на окремому етапі розслідування кримінальної справи (початковий, наступний, заключний);

— планування всього процесу розслідування у кримінальній справі.

На рівні, наприклад, планування окремої слідчої дії деталізуються конкретні завдання, визначаються місце, час, склад учасників дії та тактика її проведення.

У кримінальній справі, у якій розслідуються кілька епізодів злочинної діяльності, наприклад злочинів, вчинених організованою злочинною групою, окремому плануванню може бути підданий кожний з виявлених епізодів.

План може мати різну форму: уявну, письмову або графічну. Основною його формою є письмовий план та його основний різновид — табличний план (див.).

Таблиця 5

ПЛАН РОЗСЛІДУВАННЯ

у кримінальній справі № _____

за обвинуваченням _____

за ст. _____ КК України

Дата порушення справи _____,

Дата прийняття справи до свого провадження _____

Фабула справи _____

Слідчі версії:

А...

Б...

В...

Питання і обставини, загальні для всіх версій	Слідчі, оперативно-розшукові та інші дії	Строк виконання	Виконавець	Відмітка про виконання та отриманий результат

Версія А...

Питання по версії	Обставини у зв'язку з отриманими даними	Слідчі дії та ОРД	Строк виконання	Виконавець	Результати

Версія Б...

Як додаток до основного плану, особливо коли йдеться про справи, у яких розглядаються багато епізодів злочинної діяльності обвинувачених, достатньо широко використовуються такі допоміжні форми систематизації зібраних у справі матеріалів, як «особовий рахунок», або «картотека» (до спеціальної картки заносяться всі епізоди злочинів та отримані слідством докази); спеціальні відомості, або так звані «шахматки» (поєднання графіка з описом — розгорнута на одному або кількох аркушах впорядкована за часом і за колом обвинувачених сукупність їх «особових рахунків»); схеми та графіки, які відображають кримінальні зв'язки між обвинуваченими і потерпілими, дані про рух матеріальних цінностей тощо.

Важливим методом оптимізації діяльності слідчого, коли в його провадженні перебуває кілька кримінальних справ, є так зване *зведене календарне планування*, яке дозволяє планувати проведення всіх запланованих слідчих, оперативно-розшукових та інших дій (з визначенням часу їх проведення) в усіх справах, які перебувають у провадженні слідчого (на тиждень, місяць).

3.2.2. Версії. Правила їх висунення і перевірки

Розслідування злочинів за своєю природою є складним пізнавальним процесом, який можна розглядати як окремий випадок пізнання об'єктивної дійсності. Злочин як подія, що залишається у минулому, може бути розслідуваним лише у разі пізнання істинної картини цього діяння і доведення всіх фактів і обставин, які мають значення для встановлення істини у справі.

Доказування на досудовому слідстві являє собою процес формування у слідчого повного знання про подію, яка розслідується: від припущення на підставі неповного, недостовірного уявлення — до внутрішнього переконання у повному з'ясуванні змісту зазначеної події та у винуватості або невинуватості осіб, підозрюваних у вчиненні злочину.

Для швидкого переходу від імовірного до достовірного знання у наукових дослідженнях використовується метод побудови гіпотези. Наукова гіпотеза — це припущення про закономірності розвитку природи, суспільства або мислення, тобто про явища, які мають загальний характер і є предметом наукового дослідження.

У слідчій діяльності гіпотези прийнято називати версіями. Слідча версія в певному сенсі є специфічним різновидом гіпотези і має однакову з нею логічну структуру. Відмінність версії від інших гіпотез полягає у тому, що вона: а) конструюється і використовується у специфічній сфері суспільної практики — кримінальному судочинстві;

б) висувається і перевіряється особами, які спеціально уповноважені на це законом; в) пояснює факти і обставини, які мають значення для встановлення істини у справі; г) має бути перевірена в обмежений законом строк; д) перевіряється специфічними методами, обумовленими законом; е) перевіряється, як правило, в умовах активної протидії з боку осіб, які зацікавлені у приховуванні істини.

Ці відмінності версії від інших гіпотез відображають відмінності судового дослідження від наукового.

Слідча версія — це обґрунтоване припущення стосовно окремого факту або групи фактів, які мають або повинні мати значення для кримінальної справи, вказують на наявність фактів і пояснюють їх походження і зв'язок між ними та слугують цілям встановлення об'єктивної істини.

В основу версійного мислення як практичного методу покладені такі логічні прийоми, як аналіз, синтез, судження за аналогією, індуктивний та дедуктивний умовиводи.

Основною криміналістичною версією є слідча версія, однак за суб'єктами висунення та за сферою використання версії можна поділити також на судові, прокурорські, оперативно-розшукові, експертні та захисні.

Судова версія формулюється та досліджується судом. Наприклад, коли суд повертає справу на додаткове розслідування, він зазначає, що «при провадженні додаткового розслідування треба перевірити можливість існування таких фактів...».

Прокурорська версія висуваються і формулюються прокурором як особою, що здійснює прокурорський нагляд за органами і особами, які проводять досудове слідство. Вивчаючи кримінальну справу і даючи вказівки, прокурор може висунути версію та наполягати на її перевірці.

Оперативно-розшукові версії висуваються при проведенні оперативно-розшукових заходів; експертні — у процесі конкретних експертних досліджень. Зазначені версії мають проміжний характер і слугують перевірці основних слідчих версій (експертні версії — також перевірці судових версій).

Захисна версія висувається суб'єктом професійного захисту від обвинувачення у кримінальній справі. У силу своєї професійної функції (захисту) і специфіки діяльності адвокат на основі відомої йому інформації у справі висуває, формулює і вимагає від слідчого провести перевірку, наприклад, версії, що його підзахисний у момент вчинення злочину перебував в іншому місці (алібі).

Версії часто взаємопов'язані і можуть впливати одна з одної: експертна версія — зі слідчої, а слідча — з оперативно-розшуковою або із судовою (у разі повернення справи на додаткове розслідування), і навпаки.

Версії можна класифікувати за різними підставами. Так, за обсягом пояснюваних слідчою версією фактів розрізняють загальні й окремі версії. Загальна версія дає одне з можливих пояснень події, що розслідується, в цілому, а окрема версія — це пояснення окремих обставин і фактів, пов'язаних з цією подією.

До основних груп обставин, за якими будуються окремі версії, належать об'єктивні обставини злочину (припущення про час, місце, способи, знаряддя злочину, обстановку й умови, за яких відбулася подія, тощо); суб'єкт і суб'єктивні обставини злочину (припущення про винного, про кількість злочинців, мотиви та мету їх дій тощо); поодинокі факти (щодо слідів або предметів на місці події; про зброю, яку застосовував злочинець, тощо).

За ступенем визначеності версії можуть бути *типовими* і *конкретними*. На відміну від конкретної версії, яка висувається на основі аналізу даних з матеріалів кримінальної справи, типова версія полягає у поясненні події за мінімальних початкових даних, які необхідні для визначення спрямованості розслідування в умовах дефіциту інформації. Проте типові версії мають бути неминуче конкретизовані вже на початковому етапі розслідування при отриманні додаткової інформації.

За ступенем складності встановлення обставин версії поділяються на *складні*, які стосуються певної групи взаємопов'язаних фактів, що потребують пояснення (версія про інсценування, наприклад), і *прості*, спрямовані на з'ясування одиничного, звичайного окремого факту. За часом побудови версії можуть поділятися на *початкові* та *наступні*.

Щоб версія була дійсним інструментом пізнання, вона має бути реальною. Ознака реальності версії полягає у тому, що різні припущення, судження стосовно досліджуваних фактів тільки тоді можуть стати версіями, коли вони ґрунтуються на наявних фактичних даних і пояснюють усю існуючу сукупність останніх.

Фактичні дані, що слугують базою для висунення версії, можуть бути почерпнуті як із процесуальних (докази), так і з непроцесуальних (орієнтуюча інформація) джерел. До числа останніх можуть бути віднесені будь-які джерела або інформація (анонімні листи, чутки, повідомлення у засобах масової інформації тощо).

Поряд з конкретними фактичними даними, основою версії можуть бути аналогія, інтуїція, довідкові відомості узагальненого характеру, зокрема положення науки і практики, серед яких важливу роль відіграють криміналістичні характеристики злочинів.

У структурі версії виділяють такі елементи:

- підстава версії, тобто певні відомості, які отримані під час розслідування і на основі яких висунута версія;
- дослідження наявних відомостей;
- припущення, висунуті в результаті дослідження цих відомостей;
- розумове дослідження версій, яке полягає у виведенні наслідків, що дозволяє встановити шляхи перевірки кожної з версій;
- практична перевірка і оцінка версій, встановлення їх відповідності дійсності.

Версія як метод пізнання в своєму розвитку проходить три стадії: побудова (висунення припущення), дослідження (виведення наслідків) та перевірка (доказування).

Початковою основою для побудови версій є факти і обставини, так чи інакше пов'язані із злочинною подією. Особливе значення для

побудови версій має безпосереднє ознайомлення слідчого з обстановкою місця, де вчинено злочин, з його слідами, іншими речовими доказами. При цьому, завдяки зоровим, слуховим та іншим сприйняттям, формуються образки уявлення, які сприяють з'ясуванню логічного зв'язку фактів і формуванню цілісної картини події.

При побудові версій слідчий спирається на вимоги логічної визначеності, послідовності та обґрунтованості мислення. Визначеність передбачає з'ясування того, що саме необхідно встановити, стосовно якого кола питань і за якими обставинами треба будувати версію; достатньо зрозуміле формулювання кожної версії та чітке виділення фактичних підстав для побудови кожної версії. Послідовність мислення передбачає поступовість у вивченні явища, перехід від загального до окремого; черговість розгляду питань і перехід від простого до складного. Обґрунтованість при побудові версій означає, що кожна версія повинна мати свою підставу, спиратися на фактичні дані.

При побудові версій використовуються логічні методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції та аналогії.

Аналіз і синтез як розумові прийоми мають відповідати зазначеним вимогам логічної визначеності, послідовності та обґрунтованості. Ці прийоми дозволяють вже на початковому етапі розслідування накопичити певну інформацію, яка необхідна для побудови версій, систематизувати і класифікувати факти та оцінити їх.

У побудові версій широко використовуються логічні прийоми дедукції та індукції. Індукція — це метод, за яким висновку доходять, рухаючись від окремих фактів, припущень тощо до їх узагальнення. Дедукція — протилежний прийом мислення, тобто виведення окремих наслідків із загальних положень. Якщо дедуктивні висновки застосовуються головним чином для побудови окремих версій, одиничних фактів і окремих ознак, то індуктивні застосовуються у випадках, коли доводиться узагальнювати деяку сукупність фактів.

При побудові версій часто використовується аналогія — коли схожість даного предмета з іншим предметом за деякими ознаками слугує підставою для висновку про схожість обох предметів і за іншими ознаками. У криміналістиці джерелами аналогії є слідчі й оперативні дані про однотипні злочини (розкриті і нерозкриті), які схожі за способом вчинення, місцем, часом, використаними знаряддями, прийомами, за об'єктами посягання тощо. Велике значення для висунення версій за аналогією мають і результати узагальнення слідчої практики по окремих категоріях кримінальних справ, а також теоретичні знання і практичний досвід слідчого. На основі аналогії визначаються зміст порівнювальних ознак, їх кількість і специфіка (чим більше таких ознак збігається при вчиненні аналогічних злочинів, тим більше впевненості, що їх виникнення зумовлено однією причиною). Висновок за аналогією, побудований на неістотних ознаках, породжує не версії, а необґрунтовані домисли, які не мають ніякої практичної цінності.

Побудова версії — це результат логічної обробки фактів, у процесі якої слідчий спочатку виокремлює з усієї наявної інформації дані, що мають відношення до обставин, які досліджуються, вивчає їх і потім відбирає факти, що дійсно перебувають у причинній, часовій

та інших формах зв'язків з дими обставинами, і таким чином формується інформаційний базис версії. Користуючись знаннями, власним досвідом і даними практики, слідчий оцінює сукупність встановлених фактів і формує на цій основі умовивід у вигляді передбаченого судження, яке дає ймовірне пояснення походженню окремих обставин злочину або події злочину в цілому.

До загальних правил або умов побудови версій звичайно відносять такі: а) версії мають бути реальними, обґрунтованими фактами; б) версії не повинні суперечити науковим даним; в) версія має бути конкретною; г) версія повинна бути логічною, правильно побудованою та несуперечливою; д) у справі необхідно висувати максимально можливу кількість версій.

Процес побудови версій проходить ряд умовних етапів.

1. Відповідні аналіз і синтез даних з матеріалів справи, внаслідок чого відбувається певне впорядкування інформації про слідчу ситуацію, яка склалася у справі. Зазначене доповнюється виявленням логічних зв'язків і відносин між відомими обставинами. Одночасно встановлюється, що саме з цих даних є очевидним, а що — припущенням, невідомим, незрозумілим і заважає початку або продовженню розслідування.

2. Звернення слідчого до знань, якими він володіє, до професійного і життєвого досвіду — необхідних для пояснення окремих питань у зв'язку з побудовою версій. При цьому використовується інформація не тільки з особистого, а й з узагальненого досвіду розслідування аналогічних кримінальних справ, інтуїція, дані з літературних джерел, довідників, які можуть допомогти у висуненні версій.

3. Реалізація вказаних знань і досвіду, узагальнених довідкових та інших даних при аналізі отриманої інформації; оцінка конкретної слідчої ситуації, яка склалася, і визначення кола можливих версій.

4. Формулювання слідчих версій.

5. За допомогою індукції та дедукції проводиться конкретизація версій. Версії у даному випадку розглядаються як загальне положення, з якого дедукуються висновки у вигляді умовиводів типу: «Якщо вірна версія А, то крім уже відомих фактів (а), (б), (в), покладених у її основу, мають існувати ще доки не встановлені факти, наявність яких припускається (г), (д), (е), котрі треба встановити».

Перевірка версій являє собою практичну діяльність осіб, які висунули версію. Метою перевірки є підтвердження або спростування припущень і виведених з них висновків-наслідків, на які вказується у слідчих версіях, про події і факти, пов'язані зі злочином, що розслідується, важливі для встановлення істини у справі. Засобом перевірки версій є збирання доказів у передбаченому законом процесуальному порядку шляхом проведення необхідних слідчих дій, у ході яких встановлюються факти, які підтверджують або спростовують висунуті припущення.

Ці слідчі дії не можуть проводитися безсистемно. Вони плануються слідчим для кожної версії, висунутої з дотриманням усіх логічних вимог, що забезпечує цілеспрямований і об'єктивний характер процесу подальшого розслідування. План розслідування справи фактично є планом перевірки висунутих версій.

Зазначена перевірка має відповідати кільком принциповим вимогам.

По-перше, всі висунуті версії слідчий повинен перевірити до кінця. По-друге, всі версії мають перевірятися одночасно і паралельно. Це важливо, оскільки відкладення перевірки якихось версій у зв'язку з необхідністю перевірки найбільш імовірної (на думку слідчого) версії (яка може виявитися невірною) може призвести до втрати доказів, знищення або приховування слідів злочину, а особа, яка підозрюється у вчиненні злочину, може ухилитися від слідства або вчинити новий злочин.

У будь-якому випадку необхідно дотримуватися правил визначення черговості проведення запланованих заходів. За інших рівних умов у першу чергу слід виконувати дії, спрямовані на:

- збирання доказів, що піддаються швидкому руйнуванню або пошкодженню (огляд місця події, обшук, допити осіб, від яких можна чекати змови про дачу неправдивих свідчень, тощо);

- припинення і запобігання іншому злочину, розшук і затримання злочинця, запобігання знищенню слідів злочину;

- з'ясування підстав для пред'явлення обвинувачення затриманому або арештованому підозрюваному;

- отримання відповідей щодо найширшого кола питань, суттєвих для справи, тобто на отримання результатів, необхідних для перевірки всіх або низки висунутих версій;

- отримання нових доказів, що звичайно потребує значних витрат часу (проведення ревізій, судових експертиз тощо).

Послідовність перевірки версій визначається конкретними умовами розслідування. Вона може бути здійснена шляхом проведення як слідчих дій, так і оперативно-розшукових заходів.

Найнадійніший спосіб виконання вимог закону про всебічність, повноту і об'єктивність дослідження обставин справи при плануванні розслідування злочину — це включення до плану і одночасна перевірка всіх слідчих версій, реально можливих у даній ситуації. Захоплення однією версією, концентрація всіх зусиль і уваги лише на її перевірці, якою б правдоподібною і перспективною вона не здавалася, може призвести до грубих порушень законності і залишити злочин нерозкритим.

Таким чином, у результаті перевірки висунутих версій частина з них не отримує підтвердження і відпадає і залишається лише одна версія. Але вона вже перестає бути версією у власному значенні слова, оскільки з імовірного знання вона перетворюється на достовірне.

3.2.3. Взаємодія адвоката з учасниками досудового слідства та судового розгляду

Усі учасники кримінального судочинства виступають як носії прав і обов'язків та є суб'єктами кримінально-процесуальних відносин. Порушення, розслідування і вирішення кримінальної справи у формі кримінально-процесуальних відносин означає, що здійснення органами дізнання, слідчим, прокурором і судом владних повноважень поєднується з їх обов'язками щодо осіб, залучених до процесу. Однак кримінально-процесуальні відносини виникають не лише між

громадянами і державними органами, які здійснюють провадження у справі, а й між усіма іншими суб'єктами процесу, одним з яких є адвокат-захисник, котрий у межах кримінально-процесуальних відносин взаємодіє з ними та вступає в інші форми спілкування. Тому питання взаємодії адвоката-захисника з іншими суб'єктами процесу при здійсненні ним своєї професійної роботи є відносно самостійним елементом тактики захисту.

Мають місце щонайменше чотири форми зазначеної взаємодії: 1) взаємодія з державним правозастосовним органом — головним чином із судом — у судових стадіях процесу; 2) пряме співробітництво і взаємодопомога (коаліційна форма), зокрема співпраця із суб'єктами сторони захисту та іншими особами, залученими до процесу стороною захисту (фахівцями з питань, що потребують спеціальних знань, свідками захисту); 3) підтримання прав і законних інтересів інших учасників процесу поза безпосереднім співробітництвом з ними (спілкування із свідками обвинувачення, спеціалістами, експертами); 4) колізійна взаємодія (протиборство) з представниками сторони обвинувачення.

Наведена класифікація є значною мірою умовною, заснованою на функціональному підході, оскільки в реальному провадженні конкретних справ адвокат може, за умови збігу позицій суб'єктів доказування, співпрацювати із слідчим, вступати в конфлікт із судом при прийнятті останнім несприятливого для підзахисного проміжного чи кінцевого рішення у справі, вступати у протиборство із свідком обвинувачення, експертом і, навпаки: за єдності функціональних завдань і цілей вступати в конфлікт з підзахисним, іншими обвинуваченими (підсудними) та їх захисниками тощо. Тому успіх його роботи у справі багато в чому залежить саме від взаємодії з іншими учасниками досудового слідства і судового розгляду в усіх наведених їх формах та від способів такої взаємодії, що базуються як на правових приписах, так і на морально-етичних принципах і досягненнях психологічної науки.

Взаємовідносини адвоката-захисника із судом та іншими державними органами та їх посадовими особами, відповідальними за провадження у справі, ґрунтуються на конституційно-правових засадах змагальності сторін і забезпечення обвинуваченому права на захист. Поділ функцій на обвинувачення, захист і вирішення справи в рамках єдиного кримінального процесу означає, з одного боку, не лише незбіг, а часто й пряму їх протилежність, тобто протиборство відповідних суб'єктів сторін, а з іншого — їх взаємодію, взаєморозуміння, взаємний вплив і взаємозалежність. Наприклад, клопотання, скарги захисника обумовляють обов'язок органу дізнання, слідчого, прокурора та суду розглянути та вирішити їх. Отже, в такому разі обвинувачення, захист і вирішення справи є взаємопов'язаними поняттями, які мають правозобов'язуючий характер. Або принцип забезпечення обвинуваченому права на захист — це спільний принцип для обох сторін і принцип суду, оскільки згідно з ним захисник-адвокат вправі вимагати від дізнавача, слідчого, прокурора та суду створення належних умов для реального використання захисником та його підзахисним наданих їм законом прав, а вказані органи, неза-

лежно від цього, зобов'язані здійснити заходи, які сприяли б захисту прав та законних інтересів обвинуваченого (підсудного), зокрема з'ясувати у справі обставини, що характеризують обвинуваченого (підсудного), обставини, що виключають протиправність або караність діяння чи пом'якшують відповідальність, тощо. Державні органи, у свою чергу, можуть вимагати, щоб захисник належним чином виконував свої процесуальні обов'язки, застосовував лише законні засоби та прийоми захисту. Тобто в таких випадках взаємодію адвоката і державних органів, що здійснюють провадження у справі, слід розглядати як співпрацю та компроміс.

Колізія ж — протиборство адвоката-захисника з органами держави при провадженні у кримінальній справі зумовлені самим генезисом, суттю розшукового досудового слідства та змагального судового розгляду і принциповими відмінностями у спрямованості їх діяльності. Вона дістає вияв у тому, що адвокат законними засобами і способами оспорує підозру чи обвинувачення, доводить неспроможність версії обвинувачення, спростовує обвинувачення шляхом критики покладених в його основу доказів або демонструє їх недостатність, бореться з обвинувальним ухилом, застосуванням незаконних прийомів розслідування і судового розгляду, з фальсифікацією доказів тощо. Іншими словами, у процесі взаємодії з органом дізнання, слідчим, прокурором, судом він зобов'язаний оспорювати все, що сумнівно, неправильно і несправедливо, не залишати поза увагою та без належного реагування жодного порушення з їх боку законодавства щодо прав, свобод і законних інтересів свого підзахисного.

Однак це лише належна, в контексті процесуального закону, взаємодія адвоката-захисника із суб'єктами, які здійснюють провадження у справі. У реальності ці відносини набагато складніші й гостріші, залежні від багатьох факторів, у тому числі морально-психологічних якостей самих суб'єктів обвинувачення, суддів, адвокатів. Справа в тому, що правові відносини не позбавлені морально-етичних, психологічних, організаційних складових. Вони доповнюють правові, виникають і функціонують у зв'язку з ними і разом з ними, оскільки закон не може регламентувати кожен крок і вчинок ні адвоката-захисника, ні названих суб'єктів процесу. Щодо адвоката, то в цьому плані він повинен керуватися правилами, закріпленими у Правилах адвокатської етики. Так, відповідно до останніх, у відносинах з органами дізнання, досудового слідства та судом адвокат, дотримуючись принципу законності та будучи наполегливим у відстоюванні інтересів свого клієнта, має поводитися стримано, гідно і коректно; дотримуватись засад чесності та порядності, уникати позапроцесуального спілкування з особами, які здійснюють провадження у справі; зберігати таємницю слідства у межах, визначених чинним кримінально-процесуальним законом; він не повинен умисно перешкоджати законному процесу дізнання і досудового слідства; йому заборонено виявляти неповагу до суду (суддів), намагатися вплинути на рішення (вирок) суду позапроцесуальним шляхом; подавати завідомо неправдиві докази або свідомо брати участь у їх формуванні; робити свідомо неправдиві заяви стосовно фактичних обставин справи або давати їм свідомо неправову оцінку; посилати-

ся в суді на завідомо неправдиві або завідомо викривлені обставини справи; порушувати порядок у судовому засіданні, припускатись суперечок із судом і висловлювань, що принижують честь і гідність суддів або інших учасників процесу.

У забезпеченні сприятливих для захисту відносин адвоката-захисника з органом дізнання, слідства, прокуратури і судом (судьями) велике значення має психологія спілкування між ними. Діяльності адвоката має бути притаманна комунікабельність, яка дозволяє йому обрати правильний підхід до цих суб'єктів процесу, налагодити з ними ділові відносини. Особливо це стосується взаємовідносин адвоката з прокурором, оскільки обидва вони зобов'язані ретельно, без упередження, розібратися в обставинах справи, а в судових дебатах об'єктивно оцінити докази, бути тактовними й розсудливими, полемізувати з приводу доводів процесуального супротивника, а не його особи, уникаючи нападок один на одного і підвищеного тону. Промова має бути красномовною, виваженою як психологічно, так і морально-етично з огляду на те, що вона є зразком впливу і, за Цицероном, має ґрунтуватися на трьох речах: 1) довести правоту того, кого ми захищаємо; 2) привернути до себе тих, перед ким ми виступаємо; 3) спрямувати їх думки в потрібний для справи бік.

Взаємодія адвоката із суб'єктами сторони захисту, у першу чергу з обвинуваченим (підозрюваним, підсудним), суттєво інша. Тут вона, за загальним правилом, має коаліційний характер, оснований на довірі, узгодженості, діловій співпраці, спрямованій на досягнення сприятливого для підзахисного кінцевого результату у справі.

Адвокат-захисник за законом уповноважений здійснювати захист обвинуваченого та сприяти йому в реалізації його права на захист своїх законних інтересів. Для цього адвокат наділений комплексом процесуальних прав, і на нього покладена низка обов'язків, які у сукупності визначають його процесуальний статус як самостійного учасника процесу і, водночас, як своєрідного представника обвинуваченого. Виходячи з такого подвійного статусу та необхідності дотримання принципу незалежності у відносинах з органом дізнання, слідчим, прокурором, судом і домінантності інтересів підзахисного адвоката повинен будувати свої відносини з обвинуваченим на таких засадах.

Перша. Взаєморозуміння та взаємодовіра. З одного боку, це означає, що обвинувачений повинен бути впевнений, що в особі адвоката він має не «помічника» слідчого, прокурора та суду, а справжнього професійного захисника своїх прав і законних інтересів, якому можна повністю довірити свою долю, не побоюючись, що зміст інформації, котру він довіряє захиснику, стане надбанням сторонніх осіб, а з іншого, — що адвокат-захисник має справу не із злочинцем, а з людиною, стосовно якої лише здійснюється кримінальне переслідування і яка довіряє йому та повністю покладається на нього і його професіоналізм.

Друга. Надання необхідної юридичної допомоги та порад з усіх питань, які виникають у процесі розслідування і судового розгляду справи, та здійснення захисту у ній. Діапазон дій в аспекті даної задачі у взаємовідносинах захисника та підзахисного досить широ-

кий — від консультацій з правових питань стосовно суті пред'явленого обвинувачення, значення та сили наявних у справі доказів до дачі консультацій з проблем майнових чи сімейних відносин. Але головною є допомога підзахисному в корегуванні законними засобами та способами його власної версії щодо суті підозри чи обвинувачення, окремих обставин справи, доказів тощо, яку обвинувачений у своїх інтересах має намір висунути перед слідчим (судом) або вже висунув, тобто у виробленні чи зміні підзахисним тактики та методики самозахисту, а в кінцевому результаті — його позиції у справі.

Третя. Відвертість, чесність і сумлінність. Адвокат-захисник не вправі обіцяти підзахисному нічого, крім неухлиного захисту його прав, свобод і законних інтересів законними способами. У відносинах адвоката й підзахисного мають бути розставлені всі крапки над «і». Хоча підзахисних, як правило, більше цікавить позитивний результат роботи адвоката у справі, а не те, які засоби та способи для його досягнення він використовує, однак підзахисний повинен знати і розуміти, що захисник діятиме у справі саме як правозахисник і професійний юрист, а не як особа, котра вирішуватиме справу в силу позапроцесуальних зв'язків із слідчим, прокурором, суддею, буде морально невибагливим кур'єром тощо. Це єдино вірний з точки зору закону і моралі аспект у взаємовідносинах захисника з підзахисним, який на практиці, на жаль, є однією з найпоширеніших підстав відмови підзахисного від пошук певного адвоката.

Четверта. Розумність «дистанції» між захисником-адвокатом і підзахисним. Слід завжди пам'ятати, що, хоч між ними мають місце відносини довірителя — довіреного і захисник не вправі, за загальним правилом, відмовитися від прийняття на себе захисту, він, водночас, є високоморальною і високопрофесійною особою, представником престижної професії, а в кримінальному судочинстві виконує конституційну публічно-правову функцію, функцію захисту.

П'ята. Уникнення будь-яких, у будь-якій формі особистих стосунків між адвокатом-захисником і підзахисним, а також з його рідними та близькими.

Можливі й конфліктні ситуації у взаємовідносинах адвоката з підзахисним. Якщо з представниками сторони обвинувачення вони обумовлені протилежною спрямованістю їх процесуальних функцій, а відтак, — цілями їх діяльності у справі, то у зазначених взаємовідносинах, і це принципово, — різним підходом до визначення і реалізації засобів і способів захисту. Адвокат-захисник зобов'язаний використовувати лише законні засоби та способи захисту, тобто такі, що передбачені в КПК та інших законодавчих актах і однозначно не заборонені законом. Коли ж підзахисний наполегливо нав'язує адвокату свій, протиправний, стиль захисту, вихід один — переведення взаємин у площину проблеми із заміною захисника іншим. Водночас, у жодному разі не має бути колізій з причини визначення законності інтересів обвинуваченого, оскільки поки не постановлено обвинувальний вирок і він не набрав законної сили, всі інтереси підзахисного є законними. Винятком з цього правила є ситуація, коли обвинувачений з тих чи інших (тільки йому відомих) причин не оспорює обвинувачення, а з погляду захисника доказів на підтверджен-

ня обвинувачення бракує чи обвинувачення взагалі суперечить доказам у справі, а також коли підзахисний з тих чи інших об'єктивних причин (хвороба, неповноліття тощо) не розуміє або не зовсім розуміє значення своїх дій, — у такому разі зусилля захисника повинні спрямовуватись, незалежно від позиції підзахисного, на результат у справі, найбільш сприятливий для підзахисного.

Під час провадження у справі крім суб'єктів обвинувачення, суду та підзахисного адвокат-захисник взаємодіє й з усіма іншими суб'єктами кримінального процесу — потерпілими (у справах публічного обвинувачення), свідками, експертами, спеціалістами, іншими обвинуваченими у групових справах, їхніми захисниками, цивільними позивачами, цивільними відповідачами тощо. Характер і зміст відносин адвоката з цими особами, за загальним правилом, у своїй основі є ані коаліційними, ані колізійними. У взаємозв'язку «обвинувачення — захист» між обвинуваченим і захисником він є досить нейтральним і ґрунтується на принципі кореспондування прав та обов'язків даних суб'єктів процесу із правовим статусом решти учасників. Адвокат повинен чітко дотримуватися приписів процесуального закону, правил судової етики та виходити з розуміння процесуального інтересу учасників та ролі, яку вони виконують у справі, однак, знову ж таки, враховуючи пріоритетність інтересів свого підзахисного. Інколи між захисником-адвокатом та суб'єктами процесу, які не мають власного інтересу у справі і залучені для сприяння правосуддю, також мають місце відносини конфліктного характеру. У таких відносинах адвокат завжди повинен діяти відповідно до свого правового статусу і з огляду на виконувану ним процесуальну функцію захисту.

3.3. Слідчий огляд

3.3.1. Сутність і види огляду

Оглядом є слідча дія, яка являє собою безпосереднє сприйняття слідчим, дізнавачем, прокурором, суддею (судом) об'єктів з метою виявлення слідів злочинів та інших речових доказів, з'ясування обстановки події, а також інших обставин, які мають значення для справи.

Основним змістом слідчого огляду є чуттєве сприйняття властивостей, ознак об'єктів, що оглядаються, їх стану та зв'язку між ними. Це означає, що дізнавач або слідчий у процесі проведення цієї слідчої дії використовує в основному методи чуттєво-раціонального пізнання: спостереження, порівняння, аналіз, синтез об'єктів та їх властивостей. Застосування названих методів ґрунтується на діяльності органів чуття. Ця обставина відрізняє слідчий огляд від інших слідчих дій, які мають схожість між собою, зокрема із судовою експертизою. При проведенні судової експертизи у більшості випадків теж переслідується аналогічна мета — виявити приховані якості об'єктів, що досліджуються. Але для цього використовуються спеціальні знання. Під час огляду слідчий може залучити до його проведення спеціалістів, які допомагають йому у виявленні, фіксації та вилученні джерел інформації про подію, яка розслідується. При цьому і слідчий, і спеціаліст можуть використовувати інструментальні

методи, пов'язані із застосуванням спеціальних технічних засобів (наприклад дактилоскопічні порошки для виявлення невидимих слідів рук або розчин люміналу, інших речовин для виявлення слідів крові тощо). Однак таке використання технічних засобів має допоміжний характер і не є основним змістом слідчого огляду — основні джерела інформації виявляються і досліджуються переважно за допомогою органів чуттів людини: зору, дотику, нюху.

Безпосереднє сприйняття слідчим тих чи інших об'єктів та їх зв'язків не можна замінити ні допитом осіб, які бачили ці об'єкти, ні реконструкцією обстановки для провадження експериментальних дій, ні іншими доступними засобами збирання та дослідження доказів.

З криміналістичної точки зору мета огляду — це виявлення на місці події всього того, що дозволить швидко розібратися з криміналістичною характеристикою вчиненого діяння, слідчою ситуацією, яка склалася, висунути слідчі версії і визначити основні напрями розслідування.

Основні завдання, які постають перед слідчим під час огляду, впливають із завдань розслідування злочину в цілому. Це, перш за все, встановлення факту вчинення злочину та особи винного.

У криміналістиці традиційно, залежно від об'єкта, передбачаються такі види огляду: 1) огляд місця події; 2) огляд трупа (зовнішній огляд трупа на місці його виявлення); 3) огляд предметів; 4) огляд тварин; 5) огляд документів; 6) огляд ділянок місцевості та приміщень (що не є місцем події); 7) огляд тіла живої особи (освідування).

За послідовністю або залежно від часу огляди можна поділити на первинні та повторні. Повторний огляд проводиться заново, коли більш детально досліджуються раніше вже оглянуті об'єкти.

За обсягом визначають основний та додатковий огляди. Додатковий огляд проводиться для обстеження об'єктів, які не були досліджені в процесі первинного огляду.

За суб'єктом проведення — огляд, що здійснюється слідчим, дізнавачем, прокурором, суддею (судом).

3.3.2. огляд місця події

Одним з найбільш складних видів слідчого огляду є огляд місця події. Під останнім розуміється приміщення або ділянка місцевості, де вчинено злочин або відбулася подія, яка розслідується, або існують матеріальні сліди, пов'язані з подіями, що розслідуються. При цьому місце події не завжди збігається з місцем безпосереднього вчинення злочину.

Метою огляду місця події є: виявлення слідів злочину і доказів; встановлення обставин події; висунення версій про подію злочину та її учасників; отримання даних щодо осіб, які могли бути очевидцями вчинення злочину.

Лише одна слідча дія — огляд — може бути проведена ще до порушення кримінальної справи. Вона є первісною і невідкладною. Пов'язане це з необхідністю отримання інформації про обставини події в початковому, незмінному стані, а затягування з проведенням огляду може призвести до втрати речових доказів та істотної зміни картини місця події. Невідкладність огляду місця події пояснюється не-

обхідністю своєчасного та швидкого отримання інформації з метою організації розшуку злочинця та проведення слідчих дій, спрямованих на розкриття злочину.

До основних принципів огляду місця події можна віднести такі.

Своєчасність огляду. Огляд місця події здійснюється негайно після отримання повідомлення про вчинений злочин. Негайне проведення огляду може бути відкладено у зв'язку з несприйнятливими умовами (стан погоди, відсутність транспорту, необхідного для прибуття на місце події; обстановка місця події, яка є небезпечною для учасників огляду, наприклад: продовження вчинення злочинів під час масових заворушень; триваюча пожежа тощо).

Об'єктивність і повнота огляду. Об'єктивність огляду означає всебічне дослідження обстановки на місці події, слідів і речових доказів. Слідчий при огляді місця події виходить з наявної інформації про подію, яку він отримує до початку огляду, і на підставі цієї інформації він висуває певні версії про обставини події, яка розслідується. Усі висунуті слідчим версії мають бути перевірені, в тому числі і при огляді місця події.

Планомірність огляду. В діях слідчого при проведенні огляду має бути певний порядок дій: визначення меж огляду, послідовне переміщення територією або помешканням, де проводиться огляд; визначення об'єктів, які можуть бути знайдені у зв'язку з подією злочину (зброя, сліди ніг, відбитки пальців рук тощо). Планомірність у першу чергу передбачає обрання необхідних для конкретної ситуації методів огляду (концентричний, ексцентричний тощо).

Застосування науково-технічних засобів — це принцип огляду місця події, який стосується виявлення та фіксації слідів і речових доказів, які у багатьох випадках можливі за умов застосування науково-технічних засобів. Йдеться про невидимі сліди рук або мікрочастки, для виявлення яких потрібні спеціальні науково-технічні засоби. Важливим способом фіксації картини злочину, слідів під час огляду місця події є фото-, відеозйомка.

У структурі огляду місця події визначають три умовних етапи: *підготовчий, дослідницький і заключний.*

Підготовчий етап складається з дій, які слідчий виконує переважно до виїзду на місце події: уточнення характеру події, яку він буде розслідувати; забезпечення охорони місця події, надання допомоги постраждалим та забезпечення безпечних умов огляду; перевірка готовності науково-технічних засобів (укомплектованість слідчої валізи), які знадобляться на місці події; визначення кола осіб, які будуть залучені до участі в огляді (судово-медичний експерт, експерт-криміналіст, провідник із собакою, дільничний інспектор міліції, співробітники карного розшуку та ін.); забезпечення участі в огляді понятих тощо.

Після прибуття на місце події слідчий дає розпорядження працівникам міліції щодо охорони місця події, проведення відповідних оперативно-розшукових заходів (пошук та опитування осіб, які могли бути очевидцями скоєння злочину, та ін.); щодо видалення з місця події сторонніх осіб; визначає функції кожного з учасників огляду та

роз'яснює їх права та обов'язки. Лише після зазначених підготовчих дій слідчий приступає до огляду.

Дослідницький етап складається з кількох послідовних стадій: *оглядової, статичної та динамічної*.

Оглядова стадія починається із загального огляду місця події, у процесі якого визначаються: точне розташування місця події відносно постійних орієнтирів та місця, з якого починається огляд; найбільш раціональні прийоми дослідження місця події та межі огляду. Тоді ж проводиться оглядова та орієнтуюча фотозйомка та визначаються місця знаходження під час огляду інших учасників слідчої дії: понять, спеціалістів та ін.

Інколи виникають проблеми з визначенням координат місця події, знаходження трупа, коли йдеться про поле, степ, ліс. У такому випадку можна використовувати навігатор (GPS) чи створювати так звані штучні координати. Для цього в ґрунт у визначеному місці (зокрема, це може бути місце виявлення трупа людини у лісі, де поряд немає ніяких орієнтирів) закладаються спеціальні капсули (різні емності з герметичними кришками), в яких залишають текст з описом трупа або тієї його частини, яка знаходилась на тому місці, де була закладена капсула: «Місце, де... (дата) знайдено труп (голову трупа) невідомої людини». Цей запис засвідчують слідчий та інші учасники огляду. У подальшому, наприклад, при відтворенні обстановки та обставин події, коли підозрюваний показує на місце залишення трупа, в умовах відсутності традиційних орієнтирів, слідчий відкопує капсулу, відкриває її та оголошує текст документа, що знаходиться в ній. Це свідчитиме про злочинну обізнаність підозрюваного.

Масштабні огляди, пов'язані переважно з масовими заворушеннями (погроми на багатьох об'єктах населеного пункту або кількох населених пунктів), техногенними катастрофами (авіаційні катастрофи, коли трупи, фрагменти корпусу літака знаходяться на великій відстані один від одного), які охоплюють велику територію, проводяться з розбивкою останньої на окремі об'єкти та ділянки місцевості, де проводяться окремі огляди. Цьому може передувати отримання результатів аерофотозйомки всієї території, яка підлягає огляду (це дає загальне уявлення про подію, яка розслідується, та про необхідну кількість окремих оглядів).

Серед прийомів дослідження місця події виділяють методи радіального та лінійно-фронтального огляду. Перший, у свою чергу, поділяється на концентричний і ексцентричний — тобто обстеження місця події проводиться у вигляді пересування по колу від периферії до центру місця події або навпаки.

Концентричний метод застосовується у тих випадках, коли місце події є територією без явно вираженого центру і тому важливі докази можуть бути виявлені в будь-якому місці.

Ексцентричний метод, тобто огляд проводиться від центра місця події до периферії, рекомендується використовувати при огляді у справах про вбивства, де центром місця події, як правило, є труп.

Лінійно-фронтальний метод полягає в розбивці місця події на квадрати або сектори з наступним послідовним вивченням об'єктів, які знаходять у цих квадратах (секторах). Для визначення ділянок,

що підлягають огляду, можуть бути використані природні орієнтири або спеціальні засоби огороження (стрічки, прапорці тощо). Зазначений метод використовується переважно при огляді великих ділянок місцевості.

Статична стадія огляду передбачає огляд без порушення обстановки, окремих слідів і речових доказів. При цьому слідчий пересувається від периферії до центру, фіксуючи увагу на об'єктах огляду з метою вибору тих, які, на його думку, можуть мати відношення до події, що розслідується. Наприклад, під час огляду квартири, де виявлено труп, слідчий просувається від входу в квартиру через інші приміщення квартири до трупа.

Під центром місця події розуміється ділянка місцевості, де, за версією слідства, вчинені дії, з якими пов'язують закінчення злочинного діяння. Наприклад, на місці вбивства — це місце, де потерпілого було вбито і де знаходиться труп. У разі кримінального вибуху — це воронка, яка утворилася в результаті вибуху, а трупи, якщо вибух потягнув за собою смерть людей, «прив'язані» до воронки як до умовного центру події.

Наступна стадія — *динамічна*, під час якої проводиться детальне дослідження слідів і речових доказів. Слідчий аналізує їх сутність, належність до події злочину, отримує інформацію, яка уточнює висунуті версії або зумовлює інші, які відповідають характеру та інформаційній цінності знайденого. На цій стадії активно використовуються науково-технічні засоби, зокрема, проводиться вузлова та детальна фотозйомка; застосовуються методи виявлення слідів рук, ніг, транспортних засобів тощо. Проводяться фіксація слідів і вилучення зліпків, відбитків пальців рук на дактилоскопічні плівки тощо. Тоді ж, за допомогою спеціалістів, можуть бути проведені експрес-дослідження окремих слідів і речових доказів: дослідження пошкоджених текстів, проби на наявність крові (наприклад, за допомогою розчину люміналу, реактиву Воскобойнікова тощо).

Під час огляду перед слідчим постають питання, на які йому треба знайти відповіді: у чому полягає характер події, яка досліджується і чи дійсно мало місце діяння, передбачене Кримінальним кодексом; якими був шлях підходу (відходу) злочинців до місця події (з місця події) та кількість злочинців; коли саме вчинено злочин та який час злочинці перебували на місці події; яку мету переслідували злочинці; яку зброю та засоби використовували злочинці при вчиненні злочину; які сліди залишені злочинцями на місці події, і які сліди залишилися на їх тілі, одязі, взутті тощо.

Під час огляду слідчий в обов'язковому порядку враховує негативні обставини, тобто відсутність того, що при звичайному ході події має бути (наприклад відсутність крові біля трупа з багатьма колото-різаними ранами). Зазначені обставини є ознакою приховування злочину, що суперечить картині, яку спробували створити суб'єкти суспільно небезпечного діяння та особи, які сприяли їм, з метою уникнення від відповідальності. До негативних обставин, зокрема, можна віднести дані, які свідчать, що подія не могла відбутися в умовах конкретної обстановки або ситуації; ставлять під сумнів вер-

сію про кількість учасників злочину або про участь у ньому конкретної особи тощо.

Під час огляду проводяться відповідні вимірювання, які необхідні для складання плану (плану-схеми) огляду.

На заключному етапі проведення цієї слідчої дії слідчий складає протокол огляду. У вступній частині він викладає: де, коли, хто, в присутності кого і на яких підставах провадив огляд місця події. Обов'язково зазначаються обставини, за яких проведено огляд: умови освітлення (штучне або природне), погода (хмари, дощ, сніг, ясно), температура повітря (t °C), коли почато огляд і коли закінчено (година, хвилина). Учасники огляду повідомляються про застосування науково-технічних засобів (фото-, відеозйомки тощо); понятим і деяким іншим учасникам кримінального судочинства, які беруть участь в огляді, роз'яснюються їх права та обов'язки.

В описовій частині зазначається все, що було виявлено під час огляду. Дається загальний опис місця огляду: межі, розміри, координати («прив'язка» на місцевості; точна адреса); входи та виходи, точне розташування предметів з обов'язковим зазначенням їх ознак (розміри, наявність пошкоджень та інші індивідуальні ознаки).

У заключній частині протоколу слідчий зазначає, які предмети було вилучено, як вони при цьому були упаковані (підписами яких осіб засвідчена їх упаковка) та куди направлені (наприклад, труп направлено для проведення судово-медичних досліджень до моргу бюро судово-медичної експертизи); як виготовлені зліпки, кількість вилучених відбитків пальців рук (з вказівкою на конкретні місця їх знайдення); у яких умовах проведені фото-, відеозйомка тощо.

Протокол оголошується учасникам огляду, і якщо у них є зауваження з приводу дій слідчого, про це зазначається у протоколі, який підписується всіма учасниками слідчої дії.

До протоколу додаються план-схема місця події й таблиці з фото-знімками (орієнтовні, оглядові, вузлові, детальні, панорамні), їх негативи, відеокасети тощо.

3.3.3. Огляд трупа на місці його виявлення

Кінцевою метою огляду трупа є отримання інформації, за допомогою якої можна встановити: причини смерті, насильницький або ненасильницький характер смерті; збираються та оцінюються докази насильницької смерті — в результаті вбивства, самогубства або нещасного випадку.

Зовнішній огляд трупа людини проводиться слідчим за участю судово-медичного експерта або лікаря і в присутності двох понятих. Огляд трупа частіше за все проводиться як один з елементів дослідження місця події (хоча може мати місце огляд лише трупа, наприклад, у лікарні, де людина померла після транспортування з місця події). Судово-медичний експерт або лікар, по-перше, допомагає виявляти пошкодження, фіксує анатомічні й фізіологічні особливості трупа і, по-друге, дає попередній (неофіційний) висновок про причину смерті та час її настання.

Основним завданням огляду трупа є отримання інформації, на підставі якої можна дати відповіді на такі запитання:

1) Де настала смерть — у тому місці, де знайдено труп, чи в іншому, звідки він був переміщений?

2) Коли настала смерть, тобто за який проміжок часу до початку огляду це сталося?

3) Яким способом, за допомогою якої зброї, інших засобів було вчинено вбивство: ножем, пострілом з вогнепальної зброї, шляхом удушення, отруєння, повішення тощо?

4) Чи передувала настанню смерті боротьба загиблого з іншими особами?

Огляд починають у статичному положенні трупа (без зміни його пози і без контакту з ним) з фіксації його пози і розташування відносно нерухомих орієнтирів. При цьому враховується, що поза трупа на момент огляду може бути змінена, наприклад, у зв'язку із спробою надання медичної допомоги. Пози трупа визначається за положенням тулуба та кінцівок відносно поверхні землі (на спині, сидячи, спираючись на поверхню лівим боком тулуба, тощо).

Після фіксації пози трупа зазначають ряд необхідних даних загального огляду трупа: стать, вік, зріст, статура, волосся на голові, очі, ніс, вуха, рот, зуби, Е— відмічаючи їх особливості.

Якщо особа трупа не впізнана, він описується за ознаками словесного портрета: спочатку визначаються статура і довжина тіла, далі описуються форма, розмір голови, обличчя, лоба, носа, губ, підборіддя, колір волосся, очей тощо. Описання здійснюється зверху вниз з наданням переліку загальних та окремих ознак (сліди опіків, хірургічних операцій, татуювання, нікотинові плями на пальцях рук, сліди носіння обручок, сліди ін'єкцій наркотичних засобів тощо). Ретельно досліджується зубний апарат. Якщо є сліди крові, в обов'язковому порядку фіксується їх форма, колір, фізичний стан та місцезнаходження відносно трупа.

Потім слідчий починає динамічний огляд: повертає труп, змінюючи його позу, оглядає одяг. При огляді одягу обов'язковою є фіксація: з чого складається й чи у порядку він; наявність на ньому слідів крові та інших виділень людини, сторонні плями та їх локалізація, наявність пошкоджень; форма і випинання країв пошкоджень; вміст кишень. При цьому фіксуються негативні обставини: наприклад, забруднення одягу або взуття, яке не є характерним для ґрунту на місці виявлення трупа, або відсутність слідів ґрунту з місця, де знайдений труп, на його взутті.

Виявлення грошей, ювелірних виробів та інших цінностей та їх докладний опис при огляді дає не лише підставу для висновку про ймовірні мотиви злочину, а й про іншу інформацію, в отриманні якої зацікавлене слідство. Наявність документів допомагає у встановленні особи невпізнаного трупа.

Одне з основних правил огляду трупа — першочергова фіксація слідів, які можуть бути знищені з часом або при транспортуванні трупа.

Потім провадиться безпосередньо огляд тіла й ушкоджень: спочатку відкритих частин тіла, а надалі й тих, що знаходяться під одягом, із вказівкою кількості ушкоджень, їх розташування, форми, розміру, зовнішнього вигляду шкіри навколо кожного з ушкоджень;

фіксуються наявність крові, її колір, фізичний стан (рідка, підсохла тощо).

Детальний огляд трупа починається з голови. Далі на дотик визначається цілісність кісток скелета; встановлюється ступінь розвитку трупних явищ: температура тіла (охолодження тіла); трупне заляккання у м'язах ніжної щелепи і кінцівок; наявність трупних плям на видимих частинах тіла. Зазначаються їх розташування, розмір, колір, а також, з вказівкою на точний час перевірки, проводиться фіксація зміни кольору трупних плям при натисканні та визначається час, потрібний на відновлення кольору плями (це потрібно для встановлення часу настання смерті). Фіксуються прояви гнилісних змін, жировоску (коли труп тривалий час перебував без доступу повітря і в умовах підвищеної вологості, наприклад у болоті) та муміфікації (коли труп тривалий час перебуває у сухому середовищі, під впливом руху повітря або піддається дії високої температури).

Ці дії в обов'язковому порядку супроводжуються відео-, фотозйомкою.

Як негативна обставина можуть бути зафіксовані трупні плями на двох протилежних поверхнях трупа (наприклад на спині та животі), що може свідчити про зміну первісного положення трупа.

Під час огляду судово-медичний експерт може за вказівкою слідчого вилучити піднігтьовий вміст, зразки волосся та інші зразки, потрібні для проведення досліджень при судово-медичній експертизі трупа. Спеціаліст-криміналіст проводить дактилоскопування трупа (особливо у разі коли це труп невпізнаної людини).

У разі наявності застосування вогнепальної зброї звертається увага на ознаки, що характеризують вхідний отвір на тілі трупа або одягу: сліди кіптяви, опалення, штанцмарка, поясок обтирання, незгорілі порошинки тощо.

При огляді трупа повишеного оглядається мотузка (інші предмети, за допомогою яких скоєно повішення), затягнута на шиї загиблого, та фіксуються странгуляційна борозна й особливості її розташування (наприклад косовисхідна, незамкнута тощо).

Огляд трупа закінчується оглядом ложа трупа, де можуть знаходитись речові докази.

За результатами огляду трупа складається відповідний протокол.

Ексгумація трупа, тобто виймання трупа з місця його поховання, проводиться на підставі вмотивованої постанови слідчого, яку затверджує прокурор. Підставою для проведення ексгумації може бути: необхідність проведення огляду трупа або його додаткового огляду; проведення впізнання або судово-медичної експертизи (наприклад, за зверненням родичів померлого, які вважають, що його смерть є насильницькою, тощо).

3.3.4. Огляд речових доказів

Огляд предметів проводиться з метою встановлення їх зв'язку з подією, що розслідується, і виявлення слідів злочину.

За загальним правилом огляд предметів і документів, вилучених під час огляду місця події, виймки або обшуку, слідчий проводить на

місці події, обшуку або виїмки, а у випадках, коли це неможливо, — за місцем провадження у справі.

Кваліфікований огляд окремих предметів слідчий переважно проводить у своєму кабінеті, оскільки це дозволяє більш ретельно оглянути предмети, вилучені під час інших слідчих дій.

Огляд предметів починається з вивчення їх загального вигляду. Слідчий встановлює стан предмета, його найменування і призначення. У ході подальшого огляду виявляються: індивідуальні ознаки предмета, його дефекти та особливості; ознаки, які вказують, за яким призначенням предмет використовувався і як інтенсивно; ознаки, котрі вказують на зв'язок предмета, що оглядається, з подією, яка розслідується.

Завданнями такого огляду для слідчого є, по-перше, виявлення тих слідів і ознак, які в подальшому стануть об'єктами експертного дослідження; а по-друге, — суворе додержання правил поведінки з предметами, які оглядаються, що гарантує їх збереження і доказову силу.

Огляд тварин. При розслідуванні кримінальних справ інколи виникає необхідність у проведенні огляду тварин (при крадіжці тварин, наприклад). Метою такого огляду є виявлення ознак, які дозволяють встановити належність тварини конкретному господарству або конкретній особі, а також ознак, за якими може бути проведено ототожнення тварини.

У процесі огляду встановлюються: а) вид тварини; б) порода, масть, стать і, за можливості, вік; в) ознаки належності тварини окремому господарству або особі: наявність клейма, спосіб ковки, наявність на тварині індивідуально визначеного предмета, наприклад ошейника з надписом; індивідуальні ознаки тварини — сліди від перенесених травм, індивідуальні анатомічні ознаки тощо.

З метою повного виявлення всіх вказаних ознак і правильного опису їх у протоколі огляду, доцільно залучати до участі в огляді спеціаліста — ветеринара або зоотехніка.

3.3.5. Освідування

Освідування — це один з різновидів слідчого огляду. Ця слідча дія проводиться у порядку, визначеному у КПК, у разі коли необхідно виявити або засвідчити наявність у обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого чи свідка особливих прикмет, а також слідів злочину.

Нерідко при розслідуванні кримінальної справи освідування проводиться як початкова слідча дія, якщо затриманий підозрюється у скоєнні злочину. Освідування є невідкладною слідчою дією — зволікання з її проведенням може призвести до втрати доказової інформації в результаті дій особи, яка підлягає освідуванню.

За своєю сутністю освідування є оглядом, і основним його методом, як і в будь-якому огляді, є спостереження, вивчення й оцінка стану, властивостей і ознак на живому тілі. Але в процесуальному аспекті — це самостійна слідча дія, оскільки предметом освідування є не річ, як при огляді, а жива людина. Саме тому предметом цієї слідчої дії не можуть бути одяг, взуття та інші речі, які носить людина. Якщо передбачається, наприклад, наявність на одязі слідів злочину,

він вилучається у процесі обшуку або виїмки й оглядається, як і інші предмети — речові докази.

До участі в освідуванні можуть бути залучені лікар, судово-медичний експерт та інші фахівці, які отримують процесуальний статус спеціаліста.

Об'єктами освідування є сліди злочину, плями, особливі прикмети й інші ознаки на тілі людини за умови їх очевидності. Фактичні дані, встановлені освідуванням, фіксуються у протоколі, де зазначаються лише факти, безпосередньо сприйняті його укладачем.

За загальним правилом освідування проводиться у випадках, коли: а) немає впевненості у тому, що у особи є тілесні ушкодження; б) є побоювання, що тілесні ушкодження до моменту проведення експертизи можуть втратити характерні ознаки і це ускладнить роботу експертів; в) поряд з пошкодженнями на тілі, ймовірно виявлення інших слідів злочину або особливих прикмет. Наприклад, на тілі людини можуть на якийсь час утворитися специфічні крововиливи, які виникають у результаті дії автоматичної вогнепальної зброї під час стрільби з неї: у результаті віддачі приклад вдаряє по конкретній частині тіла особи (плече, живіт тощо).

У разі прийняття рішення про проведення освідування слідчий, по-перше, вирішує, хто буде проводити цю слідчу дію: він (як слідчий) або інший слідчий, якщо це пов'язано з оглядом тіла, то слідчий може бути тільки однієї статі з освідуваною особою. Водночас слідчий вирішує питання щодо залучення до участі у проведенні цієї слідчої дії спеціалістів: лікаря (судового лікаря), криміналіста та ін. Саме участь спеціалістів у слідчій дії сприяє виявленню, закріпленню та вилученню доказів у справі. Медичний працівник посприяє при безпосередньому огляді тіла людини, при описі тілесних ушкоджень, підкаже правильне використання медичних термінів тощо. Тоді ж можна вирішити питання щодо доцільності призначення судово-медичної експертизи (живої особи) з метою не тільки виявлення наявності тілесних ушкоджень, а й визначення механізму їх спричинення та локалізації на тілі людини, давності їх спричинення та інші питання, в отриманні відповідей на які зацікавлене слідство.

Інколи виникає питання про проведення освідування всупереч волі освідуваного. Вважається, що за таких обставин освідування може проводитися примусово — ця слідча дія фактично відноситься до слідчих дій, які мають примусовий характер. Якщо, наприклад, особа вчиняє фізичний опір освідуванню, то заходи для його подолання не повинні загрожувати здоров'ю такої особи і принижувати її гідність.

За певних умов, виходячи з об'єкта освідування, судово-медична експертиза (освідування живих осіб) також може виконувати завдання освідування. За допомогою судово-медичного освідування, зокрема, визначаються деякі стани особи: алкогольне, наркотичне чи токсичне сп'яніння; вагітність тощо.

При освідуванні не можна допускати дій, що принижують гідність освідуваної особи, висловлювати репліки на адресу освідуваного, проводити огляд тривалий час, оглядати частини тіла, які огляда-

тися не повинні, вчиняти дії, які спричиняють біль освідкованому, тощо.

Безпосередньо освідкування проводиться таким чином: усі учасники слідчої дії повідомляються про застосування звуко-, відеозапису (у випадку їх застосування); засвідчуються особа, яку будуть освідкувати (за її документами), та особи, котрі беруть участь у проведенні освідкування; оголошується постановою про освідкування, роз'яснюються права та обов'язки учасників слідчої дії тощо. Може бути роз'яснено обов'язок не розголошувати конфіденційну інформацію; спеціалісти отримують необхідну інформацію щодо обставин події злочину (наприклад про спосіб, яким було заподіяно тілесні ушкодження).

Огляд тіла людини здійснюється за правилами слідчого огляду з врахуванням виду вчиненого злочину. Огляд починається з відкритих ділянок тіла, потім пропонується особі послідовно знімати одяг і окремо складати предмети одягу (якщо прийнято рішення про доповнення освідкування оглядом одягу); оглядається тіло зверху до низу, частини тіла при цьому можуть оглядатися за виглядом спереду, ззаду і з боків. Під час освідкування спеціаліст може застосовувати пошукову і фіксуючу криміналістичну техніку. За результатами освідкування складається протокол слідчої дії.

3.4. Тактика обшуку і виїмки

3.4.1. Поняття обшуку і виїмки

Одними із способів отримання доказової інформації у кримінальному процесі є обшук та виїмка.

Згідно зі ст. 30 Конституції України не допускається проникнення до житла або іншого володіння особи, проведення там огляду або обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду.

Обшук — це слідча дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень, споруд, ділянок місцевості та окремих громадян з метою відшукування і вилучення знарядь злочину, речей і цінностей, які здобуті злочинним шляхом, інших предметів і документів, що мають значення для справи, а також виявлення розшукуваних осіб, трупів і тварин.

Проводиться ця слідча дія на підставі постанови слідчого за санкцією прокурора, а обшук житла чи іншого володіння особи — за вмотивованою постановою судді. Процесуальною підставою обшуку є наявність достатніх підстав вважати, що в певному приміщенні або місці чи у певної особи знаходяться знаряддя злочину, речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, інші предмети і документи, які мають значення для встановлення істини у справі, а також розшукуваної особи, трупи і тварини.

Обшук схожий із слідчим оглядом (зокрема, огляд житла, як і його обшук, проводяться тільки за постановою судді), оскільки під час цієї слідчої дії також проводиться обстеження місцевості, приміщень та інших об'єктів з метою виявлення, фіксації і вилучення різних джерел матеріальної інформації. Але, на відміну від слідчого огляду, обшук має такі особливості: наявність конкретного об'єкта пошуку;

належність об'єктів пошуку визначеним особам; примусовий характер обстеження у процесі обшуку.

Це слідча дія, яка часто проводиться в умовах тактичного ризику, оскільки підставами для її проведення є слідча або розшукова версія, яка допускає і негативний результат обшуку. Обшук, як правило, є невідкладною слідчою дією і у деяких випадках (коли обшук пов'язаний з врятуванням життя та майна або з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, тощо) проводиться без санкції прокурора або постанови судді, але з наступним повідомленням прокурора і судці про проведений обшук, його результати та причини, що обумовили несанкціоноване проведення обшуку.

Несвоєчасне проведення обшуку (затягування з його проведенням) призводить до негативних наслідків у вигляді підготовки зацікавлених осіб до його проведення шляхом приховування або знищення доказів. Тому, якщо обшук не проводиться на початковому етапі розслідування, його проведення на наступних етапах вже може не мати ефекту раптовості, є безперспективним і не дає позитивного результату. Проводиться у такому разі ця слідча дія формально.

Можна визначити такі види обшуків: приміщень, ділянок місцевості, особи. Обшук може бути основним і додатковим (проведення обшуку на місці, яке не обстежувалося під час первинного обшуку), первинним і повторним (наприклад, при неякісному первинному або коли необхідність повторного обшуку впливає з тактичних міркувань), одиничним і груповим.

Груповий обшук — це одночасне проведення кількох обшуків при розслідуванні однієї кримінальної справи з метою реалізації певного тактичного завдання. Проводяться такі обшуки, як правило, на початковому етапі розслідування кримінальної справи (у справах про діяльність організованих злочинних угруповань; про багатоепізодні злочини, вчинені з корисливих мотивів, тощо). Специфіка групового обшуку полягає у тому, що існують кілька об'єктів обшуку; працюють кілька слідчо-оперативних груп, які в один і той самий час, за єдиним планом починають проведення обшуку; здійснюється єдине керівництво проведенням усіх обшуків; визначаються засоби зв'язку між учасниками обшуку та порядОПІ обміну інформації між ними.

Віємка — це слідча дія, пов'язана з відшукуванням і вилученням предметів чи документів у особи, в організації чи установі у випадках, коли є точні дані, що предмети і документи, які мають значення для справи, знаходяться у певній особи чи у певному місці. Коло об'єктів, що підлягають вилученню під час проведення віємки, таке саме, як і при обшуку, але частіше за все — це документальні матеріали.

3.4.2. Підготовка до обшуку або віємки

Результативність проведення обшуку або віємки значною мірою залежить від підготовки до проведення зазначених слідчих дій. Тому після прийняття рішення про проведення обшуку слідчий виконує певні підготовчі дії, які залежать від конкретної ситуації.

До підготовки входять: по-перше, отримання необхідної додаткової орієнтуючої інформації; по-друге, розробка певного тактичного плану обшуку. Ця підготовка здійснюється в ході проведення слідчих дій і оперативно-розшукових заходів і обов'язково в умовах прихованої (негласної) діяльності, що в подальшому забезпечить елемент раптовості, який відіграє виключно важливу роль при проведенні цієї слідчої дії. Інколи слідчий вимушений проводити обшук за мінімальної інформації про особу, у якій проводиться обшук, про місце проведення обшуку та об'єкти обшуку через відсутність часу на підготовку.

Для проведення обшуку треба знати про групові, а за можливості — і про індивідуальні ознаки предметів, які треба відшукати та вилучити під час обшуку: їх найменування, призначення, кількість, розмір, форму, матеріал, з якого виготовлені, індивідуальні особливості тощо.

Стосовно людини, у якій буде проводитися обшук, звичайно слідчому треба знати таке: її анкетні дані, фізичний стан і психічні особливості, місце та режим роботи, професія, навички (це може дати інформацію про ймовірні місця приховування предметів, які необхідно відшукати), дані про особу, на підставі яких можна дійти попереднього висновку про можливість прояву агресивності, активної протидії слідству під час проведення цієї слідчої дії та створення конфліктних ситуацій, про осіб, які проживають разом з нею і можуть перебувати під час обшуку в тому ж самому приміщенні (склад сім'ї та взаємовідносини в ній), наявність автотранспортного засобу (дані про марку, номерні знаки тощо), наявність гаража, дачі (адреси зазначених об'єктів, які потенційно, залежно від обставин події, що розслідується, та ситуації, що склалася, також можуть підлягати обшуку) тощо.

Далі треба отримати повну інформацію про приміщення, де буде проводитися обшук (точна адреса квартири, дому, установи, господарської будівлі тощо): план за поверхами (отримується переважно в бюро технічної інвентаризації), номер під'їзду; поверх, на якому розташовано приміщення; наявність балкону; схеми розташування приміщень у квартирі, домі, офісу тощо, які складаються за участю осіб, які були у цих місцях. Про місцевість, де планується проведення обшуку, зокрема, необхідно заздалегідь отримати інформацію про її характерні особливості, межі, орієнтири, шляхи підходу, наявність під'їзних шляхів та інших комунікацій тощо.

Це дозволить слідчому визначити обсяг робіт, який треба виконати учасникам обшуку та склад слідчої або слідчо-оперативної групи.

Уже на підставі оцінки та аналізу отриманої інформації слідчий складає тактичний план обшуку. В ньому, зокрема, має бути визначено таке: точна дата проведення обшуку; склад і кількість учасників обшуку з врахуванням відповідних умов проведення слідчої дії та з розподілом обов'язків між ними. Визначається необхідність участі у проведенні обшуку оперативних працівників правоохоронних органів (їх знаходження, наприклад, у місцях, куди особа, позбавляючись від компрометуючих її предметів, викидає їх із квартири при спробі слідчого увійти до квартири — під вікном); спеціалістів, які потрібні

для застосування техніко-криміналістичних засобів; осіб, за допомогою яких можна провести роботи, пов'язані з переміщенням предметів (вантажники), розкопками. Визначаються також: засоби забезпечення раптовості, попередження та подолання можливого збройного опору (протидії) з боку осіб, у яких проводиться обшук; послідовність і тактика пошукових дій на місці обшуку; питання оперативної взаємодії з органами внутрішніх справ.

Дата проведення обшуку, зокрема, визначається такими факторами: невідкладність проведення цієї слідчої дії; час, необхідний для проведення обшуку; наявність достатніх сил і засобів, потрібних для проведення обшуку в конкретній ситуації; ступінь підготовленості до проведення обшуку в умовах тактичного ризику; доцільність присутності на місці обшуку конкретних осіб (підозрюваних, членів сім!) та ін.

Склад учасників обшуку формується з урахуванням тяжкості вчиненого злочину, особливостей місця обшуку, території, яка підлягає дослідженню (наявність інформації про тайники), особливостей особи, у якої проводиться обшук, наявності зброї, характеру об'єктів, які мають бути вилучені, тощо. Виходячи з наведеного визначається необхідність у залученні до проведення обшуку спеціалістів, працівників міліції (наприклад дільничного інспектора органів внутрішніх справ), технічних працівників. Вирішується також питання щодо понятих.

Необхідні для обшуку техніко-криміналістичні засоби — це переважно пошукові засоби (щупи, магнітні підйомники, феромагнітні шукачі тощо), більшість з яких є у слідчій валізі.

Забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна провадиться шляхом накладення арешту на майно обвинуваченого (підозрюваного). Під час обшуку на підставі своєї постанови про накладення арешту на майно слідчий одночасно може провести і його опис.

Отримуючи відповідну інформацію під час підготовки до обшуку, слідчий вже психологічно готується до проведення цієї слідчої дії, яка в силу примусового характеру часто супроводжується виникненням конфліктних ситуацій при її проведенні, що потребує від слідчого витримки, спокою та самовладання.

Непідготовленість до обшуку, яка дістає вияв перш за все в неотриманні достатньої інформації про об'єкт обшуку та особу, у якої він буде проводитись, підвищує ризик негативного результату обшуку.

Виймці також можуть передувати відповідні підготовчі дії: визначення за допомогою оперативних працівників правоохоронних органів наявності у відповідному місці предметів або документів, які підлягають виймці; залучення спеціаліста, за допомогою якого, наприклад, серед великої кількості паперів можна знайти документи, в отриманні яких зацікавлене слідство.

3.4.3. Тактика обшуку

Слідчий, враховуючи раніше отриману інформацію (про місце та об'єкти обшуку; про особу, у якої буде проводитись обшук), повинен психологічно бути готовим до відповідної поведінки підозрюваного

під час обшуку: маскування, приховування ним предметів, які треба виявити та вилучити; його розрахунок на недосвідченість, гидливість, почуття жалю, відсутність уваги з боку слідчого та інших учасників обшуку.

Слідчому необхідно фіксувати реакцію особи, у якій проводиться обшук (та інших присутніх, наприклад членів його сім'ї), на деякі дії слідчого: зокрема неадекватне реагування, занепокоєння у зв'язку з наближенням слідчого до певних місць, де може бути влаштований тайник, заховані предмети, які розшукує слідство, тощо

Після прибуття на місце (приміщення будівлі, офіс, ділянка місцевості) слідчий починає обшук з пред'явлення особам, які займають відповідне приміщення (особі, у якій проводиться обшук, або членам його родини чи іншим особам, які проживають за місцем проведення обшуку), свого службового посвідчення, а також постанови або судового рішення про обшук та оголошує дані про інших учасників обшуку (понятих, спеціалістів та ін.). Встановлюються особи всіх, хто перебуває в приміщенні. Далі повідомляється мета обшуку і пропонується особі, у якій проводиться обшук, добровільно видати предмети, документи та інші об'єкти, зазначені в постанові про обшук, чи вказати місце, де переховується злочинець.

Слідчий починає проводити обшук у примусовому порядку після відмови добровільно виконати його вимоги та негативної реакції на роз'яснення хибності зайнятої обшукуваним позиції або повідомлення про отримання переваг у разі надання допомоги органам досудового слідства. До примусу належать накази слідчого («обшукуваний, займіть певне місце», «не ходіть по приміщенню» тощо), які корегують поведінку особи, у якій проводиться обшук.

Безпосередньо проведення обшуку можна поділити на три етапи: *оглядовий, детальний і заключний.*

На першому етапі (оглядовому) слідчий оглядає місце обшуку і визначає, чи відповідає складений раніше план проведення слідчої дії обстановці, що склалася на місці обшуку. У разі необхідності слідчий вносить відповідні корективи до плану, визначає роль кожного з учасників обшуку та порядок проведення цієї слідчої дії.

Основною і найбільш відповідальною є детальна стадія обшуку — коли безпосередньо проводиться пошук предметів, документів та інших об'єктів, зазначених у постанові про обшук. Тоді ж, залежно від мети, завдань обшуку та ситуації, яка склалася на місці обшуку, слідчий може застосовувати різні тактичні прийоми.

Це може бути суцільний або вибірковий (частковий) метод дослідження. При застосуванні першого проводиться повне дослідження всієї території або приміщення, де проводиться обшук, і всіх об'єктів, які знаходяться у ньому. У разі застосування вибіркового методу досліджується окрема частина приміщення або території. Слідчий обирає зазначений метод у випадку, коли характер об'єктів обшуку виключає можливість їх приховування у певних місцях.

Одиничний або груповий методи пошуку застосовуються залежно від кількості осіб, які проводять обшук (один слідчий, кілька слідчих або оперативних працівників). Вони можуть бути спільними (коли слідчий, наприклад, здійснює тактичну частину обшуку, а спеціа-

ліст — забезпечує застосування пошукових засобів) або роздільними (кожний учасник обшуку діє самостійно, в рамках визначеної йому ролі).

Можуть застосовуватися паралельне і зустрічне обстеження. Паралельне обстеження здійснюється при дослідженні великого приміщення, коли кілька слідчих або оперативних працівників можуть одночасно проводити пошукові дії, не заважаючи один одному. При зустрічному обстеженні пошукові дії учасники обшуку проводять у зустрічному напрямку і після зустрічі продовжують обстеження в інших приміщеннях, на інших ділянках.

За наявності відповідних підстав (хоча чинне законодавство вимагає уникати під час обшуку не викликаних необхідністю різних пошкоджень), слідчий виправдано може супроводжувати обстеження порушенням цілісності предметів, що досліджуються (розрізувати або знімати оббивку з меблів; частково розбирати стіни або підлоги, якщо має місце обґрунтована підозра, що там є тайники, схованки тощо).

Для виявлення сховищ, де можуть знаходитися предмети, які підлягають виявленню та вилученню, слідчий може застосовувати оптичні прилади, проводити порівняння предметів або частин приміщень для виявлення невідповідності розмірів предметів або приміщень, що може вказувати на наявність тайників, схованок.

Під час обшуку в гуртожитку досліджуються місця знаходження ліжка та речей особи, яка обшукується. При цьому особам, які проживають з останньою в одній кімнаті, пропонується перевірити свої речі і з'ясувати, чи є серед них предмети, що підлягають вилученню.

На відкритій місцевості доцільно визначати кожному з учасників обшуку ділянку (сектори, квадрати), яку він повинен дослідити. Слідчий при цьому може використовувати топографічні карти, плани місцевості. Визначаються найбільш ймовірні для приховування предметів місця: дерева, кущі, дула; місця, де на ґрунті є ознаки копання, тощо. При цьому використовуються металеві шупи, трупощукачі та інші пошукові засоби та прилади.

Під час обшуку можуть бути знайдені предмети, вилучені з обігу (наркотичні засоби, вогнепальна зброя, вибухова речовина тощо). Ці предмети підлягають вилученню, незалежно від їх відношення до справи.

За наявності достатніх підстав вважати, що особа, яка перебуває у приміщенні, де проводиться обшук чи примусова виїмка, приховує при собі предмети або документи, що мають значення для встановлення істини у справі, обшук такої особи проводиться без винесення додаткової постанови про обшук (виїмку).

У такому разі у зазначеної особи обстежуються весь одяг, взуття та предмети, які знаходяться на ній, а за необхідності — і її тіло. При цьому обшук має проводитися особою однієї статі з обшукуваним. Вилучаються всі предмети, які розшуковуються слідством (зброя, наркотичні засоби, документи тощо).

Особистий обшук проводиться також у разі: затримання підозрюваного; при взятті під варту обвинуваченого (підозрюваного); при фізичному захопленні підозрюваного, якщо є достатні підстави вва-

жати, що затриманий має при собі зброю або інші предмети, які становлять загрозу для оточуючих. У такому разі обшук також може бути проведений без винесення відповідної постанови.

Фіксація ходу і результатів обшуку здійснюється на заключній стадії проведення обшуку. Протокол є основним документом, в якому фіксуються результати обшуку. В ньому зазначається, що видано добровільно, що і де знайдено, як і де зберігалось знайдене. У разі виявлення тайника описується його місцезнаходження та вказується, як він був знайдений. Зазначається факт використання під час обшуку фотозйомки та відеозапису. Все вилучене описується в протоколі таким чином, щоб кожний предмет був індивідуалізований. Зазначається також, що передано на зберігання і кому.

В обов'язковому порядку вилучені предмети мають бути описані та упаковані (у пакет, коробку, ящик тощо). Після пакування на упаковці робиться відповідний надпис (де зазначається вміст пакета), який засвідчується підписами учасників обшуку (понятого, слідчого, спеціалістів та ін.).

Результати обшуку можуть бути додатково зафіксовані фотозйомкою, і тоді до протоколу додаються фототаблиці із зображенням місць приховання предметів, сховищ, тайників і виявлених предметів.

3.4.4. Проведення виїмки

Тактика виїмки має суттєві відмінності від тактики обшуку. Пов'язано це з тим, що при виїмці фактично не здійснюються які-небудь пошукові дії примусового характеру, оскільки вона проводиться у випадках, коли є точні дані, що предмети і документи, які мають значення для справи, знаходяться у певної особи або в певному місці. До того ж предметом виїмки частіше за все виступають конкретні документи.

Слідчий на місці виїмки у присутності понятих та інших учасників цієї слідчої дії оголошує особі, у розпорядженні якої знаходяться об'єкти виїмки, в отриманні яких зацікавлене слідство, постанову про виїмку або рішення суду (якщо йдеться про примусову виїмку із житла чи іншого володіння особи).

У разі відмови у видачі зазначених об'єктів вони можуть бути вилучені примусово. Якщо ж зазначені предмети заховані або видані не в повному обсязі, виноситься постановою про обшук, після чого проводиться зазначена слідча дія, яка для такої ситуації є невідкладною.

Безпосередньо процес виїмки документів і предметів складається з двох етапів: відбір об'єктів та їх вилучення.

При проведенні виїмки документів бажаною є участь у проведенні цієї слідчої дії спеціалістів, які мають спеціальні знання у відповідній галузі (бухгалтер, ревізор, інженер, економіст та ін.). Саме спеціалісти можуть звернути увагу слідчого на ознаки об'єктів, які становлять інтерес для слідства, та виявити латентні зв'язки між документами, які вже заплановані для вилучення, з іншими предметами і документами.

Виїмка також оформлюється протоколом, який віддзеркалює хід і результати проведення цієї слідчої дії. У протоколі описуються доку-

менти та їх реквізити, предмети, що були вилучені, та їх індивідуальні ознаки. У разі необхідності вказується їх місцезнаходження.

При вилученні документи мають бути детально оглянуті з фіксацією всієї необхідної інформації у протоколі виїмки. Однак, коли виникає необхідність у вилученні значної кількості документів, для чого необхідні тривалий час або застосування техніко-криміналістичних засобів, огляд вилучених об'єктів може бути проведений як самостійна слідча дія, про результати якої складається окремий протокол.

3.4.5. Особливості обшуку або виїмки в іноземних представництвах і фірмах

Чинний КПК визначає спеціальний порядок проведення обшуку та виїмки у приміщеннях дипломатичних представництв, у приміщеннях, що їх займають дипломатичні представництва, а також у приміщеннях, де проживають члени дипломатичної представництва та їх сім'ї, які користуються правом дипломатичної недоторканності. Обшук або виїмку в таких ситуаціях можна провести тільки за згодою дипломатичного представника. Це положення зумовлене недоторканністю особи дипломатичного агента.

Для цього передбачена спеціальна процедура, за якою через Міністерство закордонних справ України робиться спеціальний запит щодо згоди дипломатичних представників на обшук або виїмку.

Зазначені обставини, зрозуміло, затягують проведення цієї слідчої дії, яка за таких умов вже очікується зацікавленими особами, тобто фактично втрачається можливість проведення такої дії раптово, а тому інколи виникає питання щодо доцільності її проведення.

Закон визначає серед обов'язкових умов проведення цієї слідчої дії присутність у зазначених приміщеннях під час виїмки або обшуку прокурора і представника Міністерства закордонних справ України. Їх присутність є додатковою гарантією законності проведення цієї слідчої дії та допомагає розв'язати можливі конфліктні ситуації, зокрема вислухати претензії з боку осіб, у приміщеннях яких проводиться обшук або виїмка.

3.5. Тактика допиту

3.5.1. Поняття допиту та його види

Найбільш поширеним і найбільш складним способом отримання доказів є допит. Цій слідчій дії як на досудовому слідстві, так і в суді відводиться значна частина часу.

Допит — це слідча дія, за якої слідчий, дізнавач, прокурор, суддя (суд) у процесі спілкування отримує від допитуваної особи (свідок, потерпілий, обвинувачений, підозрюваний, підсудний, експерт) інформацію про обставини події, яка розслідується, та про інші факти, що мають значення для встановлення об'єктивної істини і забезпечення правильного застосування закону.

Метою допиту є отримання повних та об'єктивних показань про обставини події, яка розслідується. Ці показання є джерелом доказів, а фактичні дані, які в них містяться, — доказами.

Предметом допиту є коло обставин, які стосуються події злочину: факти, що викривають чи виправдовують обвинуваченого (підозрюваного); наслідки злочинних дій; а також обставини, які сприяли вининенню злочину.

Залежно від джерела одержання інформації можна виділити такі види допиту: допит свідка, потерпілого, обвинуваченого, підозрюваного, підсудного, експерта. Залежно від віку особи, яка допитується, це можуть бути допити дорослих або неповнолітніх.

За послідовністю проведення і змістом допит може бути: первинним (допит, який проводиться вперше); повторним (коли після первинного допиту виникають сумніви у достовірності свідчень або з'являються дані, які свідчать, що допитуваний не дав повних показань про відомі йому обставини); або додатковим (коли в процесі основного допиту не були з'ясовані які-небудь обставини, що мають значення для справи). За суб'єктом проведення допит може поділятися на допити, які проводяться слідчим, дізнавачем, прокурором, суддею (судом).

Допит, за загальним правилом, проводиться віч-на-віч із слідчим, але в окремих випадках, передбачених у КПК, він може проводитись за участю захисника, перекладача, експерта, спеціаліста, лікаря або батьків неповнолітнього та інших осіб з числа передбачених у відповідних нормах кримінально-процесуального законодавства.

Окремим різновидом допиту є допит при проведенні очної ставки (зводина віч-на-віч).

3.5.2. Підготовка до допиту

Ще на початку минулого століття Ганс Гросс справедливо зазначав, що «свідок невмілому слідчому або нічого не розповість, або покаже неістинне чи зовсім невірне, і той самий свідок правдиво, точно і докладно розповість тому слідчому, якій зуміє заглянути в його душу». «Неумілість» слідчого пов'язана перш за все з його невідповідністю до проведення допиту.

Проведенню допиту має передувати відповідна підготовка з боку слідчого. У разі неприділення належної уваги підготовці до допиту або передоручення її не підготовленому до цієї слідчої дії дізнавачу, оперативному працівнику правоохоронних органів, не досягається мета допиту і виникає багато ускладнень. Це, зокрема, призводить до необґрунтованого затягування слідства, необхідності проведення додаткових слідчих дій для усунення перешкод слідству з боку свідка (іншого учасника кримінального судочинства), який не бажає з різних причин давати правдиві свідчення.

При підготовці до допиту в першу чергу треба визначити: його предмет, тобто обставини, які підлягають встановленню під час допиту; хто саме має бути допитаним з врахуванням слідчої ситуації, яка склалася (конкретний свідок, потерпілий, підозрюваний або обвинувачений); час проведення допиту; його черговість (наприклад, після проведення допиту інших осіб, які фігурують у справі); а інколи — і місце проведення допиту.

Після визначення особи, яка підлягає допиту, слідчий, використовуючи інформацію, отриману під час досудового слідства, вивчає

таку особу. Зокрема, враховує відомі йому психологічні, професійні, моральні якості; взаємовідносини з іншими особами у справі; позицію, яку вона займає у справі, та деякі інші особливості, які необхідні для врахування для вибору тактики допиту.

Якщо зазначена інформація у матеріалах справи відсутня, слідчий проводить слідчі дії з метою заповнення цієї прогалини: допитує свідків, які знають особу, котра підлягає допиту; надсилає відповідні запити (за місцем попереднього проживання, про наявність судимості, чи не перебуває особа на обліку як психічно хвора, наркозалежна тощо). Для більш повної інформації про особу слідчий надсилає доручення на адресу керівників територіальних органів внутрішніх справ, СБ України та ін., що відносяться до суб'єктів Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», в якому запитують відповідну інформацію про особу, які планує допитати.

З врахуванням предмета допиту (відомі свідку обставини) слідчий прогнозує різні ситуації допиту і на підставі цього розробляє перелік запитань, які він повинен поставити перед свідком (іншим учасником кримінального судочинства), визначає їх черговість; приймає рішення про обрання найдоцільнішого способу встановлення психологічного контакту з допитуваним; визначає, які докази та у якій послідовності може використовувати у разі якщо особа не захоче з різних мотивів співпрацювати зі слідством; які показання свідків, потерпілих, обвинувачених може оголосити під час допиту і в яких ситуаціях, тощо. Тобто слідчий визначає можливі тактичні прийоми, які він може використовувати під час допиту.

Важливе значення має встановлення психологічного контакту слідчого з допитуваним. У цьому аспекті суттєву роль відіграють *спосіб виклику особи на допит, обране слідчим місце допиту та обстановка допиту.*

Слідчий, з урахуванням слідчої ситуації, визначає *спосіб виклику* особи на допит, а далі — місце допиту. Інколи це є важливим моментом для встановлення психологічного контакту з допитуваним. Виклик може бути здійснений за допомогою повістки або телефонограми, в тому числі шляхом повідомлення про виклик за місцем роботи. Такий виклик позбавляє людину спокою в очікуванні зустрічі із слідчим, вона нервує, крім того він поширює інформацію про інтерес правоохоронних органів до особи серед колег по роботі і все це в подальшому не створює умов для встановлення психологічного контакту слідчого з такою особою.

За загальним правилом допит свідка проводиться за місцем провадження досудового слідства, але він може проводитися і в місці перебування особи, яка підлягає допиту (в слідчому ізоляторі, в лікарні, на місці події тощо). Тому в деяких ситуаціях, з метою встановлення психологічного контакту з особою, яка підлягає допиту (це стосується, в першу чергу, свідків і потерпілих), слідчий може допитати її не в службовому кабінеті, оскільки інколи навіть поява у приміщенні міліції або прокуратури негативно впливає на учасників кримінального судочинства і не створює умов для встановлення відповідного контакту з допитуваним.

Особливо суттєво впливає на результативність цієї слідчої дії обрання місця допиту неповнолітнього (школа, дім, кабінет слідчого), оскільки неповнолітні більш схильні до нав'ювання, а офіційна обстановка не завжди сприяє встановленню продуктивного контакту слідчого з неповнолітнім.

Розмір кабінету, наявність у ньому відповідних меблів враховується при підготовці до очної ставки, коли є загроза конфлікту між її учасниками (якщо між ними склалися неприязні стосунки або очна ставка проводиться між обвинуваченим та потерпілим). Слідчий повинен врахувати цей фактор і виключити (з урахуванням розміру кабінету, меблів тощо) можливість контакту між учасниками цієї слідчої дії, в тому числі бійки, що починається з метою заподіяти тілесні ушкодження одному з її учасників.

Обстановка допиту також може істотно впливати на встановлення психологічного контакту. Слідчий повинен вирішити, зокрема, такі питання: проведення допиту в своєму службовому кабінеті, коли там немає інших слідчих, для яких цей кабінет також є основним місцем роботи; стан цього кабінету (наявність меблів; чистота в ньому тощо); чи треба проводити допит у службовій формі тощо.

3.5.3. Зміст встановлення психологічного контакту

Допит як слідча або судова дія з процесуального збирання та перевірки доказів є найбільш психологізованою процесуальною дією, пов'язаною з особистісними властивостями та їх проявом у того, кого допитують, і того, хто допитує, психологічною взаємодією між ними. Тому його успіх багато в чому залежить від наявності психологічного контакту — вихідної умови проведення допиту.

Психологічний контакт — це ділові взаємовідносини, які характеризуються сумлінним виконанням учасниками допиту своїх процесуальних обов'язків, правильним використанням своїх прав, у результаті чого створюється атмосфера, сприятлива для спілкування й отримання показань.

У соціальній психології психологічний контакт між співбесідниками визначають як відчуття взаємної зацікавленості бесідою і доброзичливість один до одного, уникнення конфліктності та недовіри. Тут обов'язково треба мати на увазі, що у даному визначенні під суб'єктами комунікації розуміються рівні й вільні у своїх почуттях та висловлюваннях особи.

Психологічний контакт у такій трактовці визначає ефективне спілкування у загальному плані, але в юридичній практиці у такому вигляді він є бажаним, однак майже недосяжним, оскільки в кримінальному процесі абсолютно переважаючими є спілкування осіб з протилежними інтересами і навіть конфліктні спілкування, причому суб'єкти комунікації у своєму процесуальному статусі є далеко не рівноправними.

До цього необхідно додати, що для слідчого не має принципового значення внутрішнє ставлення допитуваного до нього і показань, які він дає. Важливим є одержання свідчень щодо питань, які цікавлять слідство, а атмосфера співробітництва під час допиту може мати місце лише в окремих і доволі нечастих випадках. Тому встановлен-

ня психологічного контакту в тактиці допиту має розглядатися в буквальному сенсі — як зв'язок, взаємодія (лат. *сопіасізіс* — дотик), тобто як сприяння готовності допитуваного до участі в допиті й дачі ним показань, які можуть бути правдивими і неправдивими, особливо при допиті підозрюваних та обвинувачених, причому викриття неправди в показаннях відбувається саме в умовах психологічного контакту учасників допиту.

Формування психологічного контакту для досягнення мети допиту відбувається шляхом виявлення ознак комунікабельності в поведінці допитуваного, пробудження його інтересу до допиту і підвищення активності, подолання можливого конфліктного настрою у нього.

Можливість психологічного контакту, форми його встановлення, підхід до спілкування, сприятливого для досягнення мети допиту, залежать перш за все від індивідуальної психології людини, її темпераменту (меланхолік, флегматик, сангвінік, холерик), типологічних особливостей (вік, стать, стан здоров'я, соціальний стан, рівень освіти тощо) та її процесуального статусу (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, потерпілий, свідок).

Практичне значення з'ясування темпераменту полягає в тому, що це дає можливість припустити, як ця особа поводи́ла себе під час розслідуваної події, як вона сприймала і запам'ятовувала її, як вона ставиться до цієї події тепер, якою буде її поведінка під час допиту, а отже — як домогтися встановлення психологічного контакту і отримати правдиві показання.

Звичайно, точно визначити певний тип вищої нервової діяльності й інші риси психіки людини може лише психолог. Слідчому ж, прокурору, адвокату, судцям доводиться це робити за матеріалами справи, на підставі власних спостережень на рівні схематичних знань у цьому питанні, одержаних у вищому навчальному закладі.

Що стосується рис психіки, пов'язаних із роллю особи у справі та її процесуальним статусом, то тут слід виходити з того, що у кожної людини в будь-якій життєвій ситуації є свої першочергові турботи, інтереси та бажання, і саме на цій основі можливий вступ до контакту з нею. Стосовно свічків це може бути висловлення співчуття з приводу спричинених їм незручностей у зв'язку з викликом на допит, стосовно потерпілого — співчуття з приводу травмуючих його обставин, стосовно підозрюваного або обвинуваченого — запевнення в дотриманні всіх їхніх прав і законних інтересів, з'ясування їх невідкладних прохань і клопотань. Загальне правило поведінки слідчого, судці, прокурора, адвоката під час контакту — не допустити нічого, що може викликати негативне до них ставлення. Увагу слід приділяти навіть формі попередження свідка про відповідальність за відмову від дачі показань і дачу завідомо неправдивих показань. Виконувати цю вимогу закону не можна шаблонно. Залежно від особи свідка та його очікуваної поведінки слідчий обирає форму попередження: від суворої офіційної до обережного роз'яснення з підкресленням того, що ці вимоги стосуються всіх свічків і не обумовлені недовірою.

До встановлення психологічного контакту з особою, незалежно від її процесуального статусу, слід готуватися завчасно і ґрунтовно. На досудовому слідстві слідчий, наприклад, часто вирішує такі тактично значущі моменти, як час і місце проведення допиту, ставлення особи до правосуддя, її груповий статус, зміст її взаємовідносин з іншими особами.

Рефлекторність, проникнення у внутрішній світ партнера по допиту є однією з умов активізації спілкування. У цьому плані велике значення у встановленні психологічного контакту має доброзичливе знайомство ще на етапі з'ясування анкетних даних особи. Цю формальну сторону можна оживити, виходячи за рамки протоколу, більш детальним опитуванням про життя того, кого допитують, про найбільш значущі для нього епізоди біографії, його оточення, умови життя і роботи, психофізичні якості. При цьому слід спиратися на позитивні якості особи. Живий інтерес до особи зазвичай знаходить відповідний емоційний відгук.

Особливу чутливість необхідно проявляти до потерпілого, який переніс психічну травму від насильницьких дій. А при контакті з обвинуваченим (підсудним) також слід враховувати, що у багатьох випадках він може бути глибоко травмованим психічними обставинами вчиненого злочину або, навпаки, незаконним притягненням його до кримінальної відповідальності. В обох випадках це призводить до стану пригніченості, відчуження, які поглиблюються фактом арешту, порушенням звичних соціальних зв'язків.

Для підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка також важливо, з ким вони мають вступити в контакт. Їх готовність до контакту, відповідний настрій багато в чому залежать від особистих і ділових якостей слідчого, судді, прокурора, захисника, особливо від їх поведінки, а також від обстановки і атмосфери допиту. На встановлення психологічного контакту в усіх випадках позитивно впливає своєчасність допиту, зовнішній вигляд слідчого, суддів та учасників судового розгляду, їх тактична поведінка, об'єктивність, коректність і, водночас, наполегливість і вимогливість. Той, хто допитує, в жодному разі не повинен проявляти свої емоції, оскільки роздратований або грубий тон, як правило, спричиняє таку саму реакцію або зовсім не ту поведінку, яку об'єктивно можна було очікувати. Той, кого допитуватимуть, повинен бачити у слідчому, адвокаті, прокурорі, суддях людей коректних, доброзичливих та об'єктивних.

Необхідною умовою формування контакту є також стимулювання інтересу до допиту й активності особи, особливо у випадках байдужості її до результатів даної слідчої дії. Здебільшого — це свідки. У таких випадках свідку доцільно нагадати, що дача показань для нього є не лише правовим, а й громадянським обов'язком, і роз'яснити значення результатів його показань.

Інколи встановити контакт не вдається, а, навпаки, виникає гостроконфліктна ситуація. Частіше за все це відбувається при допиті підозрюваних, обвинувачених та підсудних, але інколи — і потерпілих та зацікавлених у справі свідків. Причинами її можуть бути: особиста неприязнь до того, хто допитує; незадоволення чимось, наприклад умовами тримання під вартою; боязнь відповідальності; бо-

язнь помсти; сором за свою поведінку під час розслідуваної події тощо. У таких випадках перш за все слід з'ясувати причину: небажання давати свідчення взагалі чи небажання давати свідчення в повному обсязі і, по можливості, нейтралізувати цю причину конфлікту.

Проявом гостроконфліктної ситуації є відмова обвинуваченого (підсудного) від дачі показань. У таких випадках особа, яка здійснює провадження у справі, може лише запитати про причину відмови і не більше того, оскільки дача показань є невід'ємним конституційним правом обвинуваченого (підсудного), а відмова від їх давання — законним прийомом захисту, заборонити який не вправі ніхто.

3.5.4. Логіко-психологічні прийоми допиту

Позитивні результати допиту багато в чому залежать як від особистих якостей слідчого, так і від вміння використати тактичних прийомів, що ґрунтуються на даних психології та логіки. Ці прийоми сприяють одержанню найбільш повних показань, пригадуванню забутого, виявленню утаємниченого, осмисленню допитуваним своєї соціальної ролі та пробудженню у нього гідних почуттів.

Такого роду прийоми мають чітко виражений активний характер, ініціюють відновлення психологічних зв'язків, утворення ефективних асоціацій, виявляють минулі переживання й афекти. До них належать, у першу чергу, постановка запитань, що нагадують про події минулого й обстановку, в якій вони відбувалися, як її запам'ятав допитуваний. Ці запитання мають на меті оживити в пам'яті обставини події і ні в якому разі не можуть бути навідними. Йдеться про психологічну можливість непрямыми щодо суті справи запитаннями збудити у допитуваного асоціативні зв'язки окремих нагадуваних моментів із значущими фактами, які інформативно забезпечують повне й об'єктивне розслідування.

Окремим випадком необхідності збудження асоціацій і відтворення забутого є ситуація, коли свідок ніяк не може пригадати розшарування учасників події, обстановку, в якій він спостерігав дії, рухи, пересування учасників, і взагалі він виявляється нездатним послідовно і зв'язно розповісти про предмет допиту, а обмежується короткими і не зовсім впевненими відповідями на запитання слідчого. У такому разі можна одержати досить якісне відтворення минулого, учасником якого був свідок, допитавши його на місці події. Процесуальних перешкод для цього немає ніяких, оскільки слідчий не обмежений вибором місця допиту, а психологічний (тактичний) ефект від такого допиту є досить високим.

Існує варіант цього прийому, що використовується у випадках утруднень в описанні особливостей якого-небудь предмета (ножа, касета тощо), який бачив свідок. На пропозицію слідчого свідок може схематично зарисувати цей предмет, що матиме певне інформаційне значення, в тому числі й у розшуковій роботі. Листок з малюнком треба обов'язково приєднати до протоколу допиту. Аналогічними є процедура й психологічний зміст рисованих портретів, які виготовляються художником на основі показань свідків-очевидців і потерпілих.

Досить поширеними прийомами нагадування забутого є пред'явлення в необхідний момент документів, фотознімків, відеозаписів,

речей, які можуть відтворити певні почуття, асоціації, згаслі або знівельовані часом чи обставинами картини минулого. У цьому ж психологічному полі перебуває прийом, який полягає в оголошенні допитуваному показань інших осіб, які містять інформацію про які-небудь спільні або одночасні дії, місця перебування, спільні інтереси, знайомства, заняття, про обставини і деталі пережитих подій. Тут важливо не стати причиною мимовільної обману, коли допитуваний може просто повторити повідомлювані дані про певні події, будучи впевненим, що вони відбулися у дійсності, хоча насправді їх не було, а мала місце помилка первинного допитуваного або обмова. Тому слідчий, повідомивши певну порцію інформації з первинних показань, повинен одержати від допитуваного більш розгорнуту розповідь щодо повідомленої інформації, яка тоді виконуватиме роль поштовху для відтворення, а не самим відтворенням. Інакше таке повідомлення може розцінюватись як сумнівне з точки зору його допустимості, як психологічний тиск, навіювання з усіма негативними для розслідування наслідками.

Велику користь в одержанні адекватної інформації дає повторний допит стосовно певного кола обставин. Під час такого допиту допитуваний може згадати забуті або упущені на першому допиті факти. Зокрема, це пояснюється явищем ремінісценції, коли у відтермінованих відтворених у пам'яті образах посилюються нові смислові зв'язки. Повторний допит, таким чином, слід розглядати як спосіб пригадування забутого, доповнення повідомлених раніше фактів. Відтак, не варто підозрювати допитуваного в нечесності, якщо під час повторного допиту він повідомить про факти, які раніше упустив.

Асоціативні зв'язки можуть бути використані й у тих випадках, коли свідок або потерпілий дає на допиті невірні показання, щиро вважаючи, що він каже правду. Такі помилкові уявлення можуть бути результатом об'єктивних і суб'єктивних факторів, у тому числі сильних власних переживань, домислів, впливу інших осіб. Завдання того, хто допитує, полягає в тому, щоб відсіяти ці хибні нашірвання, виявити причини спотворень правильної інформації й відновити в уявленні допитуваного картину події в тому вигляді, в якому вона відбувалася насправді.

У ситуаціях, коли свідки чи потерпілі з різних причин, але без злого умислу, наприклад, щоб не торкатися деяких інтимних деталей свого життя, приховують важливі моменти минулого, кажуть не всю правду, намагаються, всупереч своєму процесуальному обов'язку, дати інформацію, яка може спрямувати слідство неправильним шляхом, доцільно застосувати прийоми емоційного впливу, до яких належають: переконання в неправильності зайнятої позиції; роз'яснення шкідливих наслідків для близьких осіб з числа потерпілих, підозрюваних, обвинувачених; вплив на позитивні сторони особистості допитуваного — почуття власної гідності, ідейність, благородство.

Досить ефективними виявляються прийоми емоційного впливу на підозрюваних і обвинувачених, які перебувають у стані сумнівів щодо правильності своєї позиції, спрямованої на відмову визнати провину, відчувають потребу щиро зізнатися і покаятися, але не наважуються це зробити. Позитивний вплив на таких осіб полягає у:

спонуканні їх до зізнання шляхом роз'яснення не лише шкідливих наслідків заперечення чи замовчування провини, а й сприятливих наслідків визнання своєї вини й активної допомоги слідству; активізації позитивних сторін особи допитуваного, використанні його прихильностей, захоплені, турботи про фаховий авторитет тощо; використанні антипатії допитуваного до кого-небудь із співучасників, його залежності від них, що принижує його гідність, його сумнівів у їх дійсній злодійській солідарності та здатності до кінця дотримуватись узгодженої раніше лінії поведінки під час досудового слідства.

Прийоми логічного впливу полягають у демонстрації невідповідності даних показань дійсності. До них належать: пред'явлення доказів, що спростовують твердження допитуваного, причому можна або послідовно пред'являти докази, починаючи з найменш вагомих і доходячи до незаперечних, або відразу пред'явити найбільш вагомий доказ; логічний аналіз суперечностей, які мають місце у показаннях допитуваного; логічний аналіз суперечностей між інтересами допитуваного та його співучасників; пред'явлення доказів, які потребують від допитуваного деталізації показань, котра приведе до явних суперечностей між показаннями його і співучасників; аналіз доказів у справі, який демонструє безглуздість зайнятої допитуваним позиції.

3.5.5. Тактика допиту свідків і потерпілих

Свідком є особа, щодо якої у органів, які ведуть кримінальний процес, є дані, що вона володіє інформацією про обставини, котрі підлягають встановленню або перевірці у кримінальній справі. До предмета показань свідка належать також відомості про факти, що характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного та взаємовідносини свідка з ними і з потерпілим. Дача показань є обов'язком свідка.

Потерпілим є особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Предметом показань потерпілого можуть бути будь-які обставини, встановлення яких необхідне для правильного вирішення справи.

Показання потерпілих і свідків не можуть бути основані на здогадках, вони мають вказувати на джерело, з якого одержали інформацію про обставини, що охоплюються предметом доказування у кримінальній справі.

Потерпілих, за загальним правилом, треба допитувати про обставини події відразу після її скоєння, що дозволяє гарантувати точність і повноту їх показань. Але це можливо в умовах задовільного психічного і фізичного стану потерпілого. Якщо ж він у результаті зазначеної події переніс гострий стрес або перебуває у важкому фізичному стані (отримав тяжкі поранення і перебуває на лікуванні в лікарні) — це тягне звуження його свідомості та, відповідно, і зменшення повноти і точності свідчень, що призводить до дачі ним показань, які є уривчастими і заплутаними.

У таких ситуаціях слідчий, з метою уникнення конфлікту з потерпілим, повинен отримати дані, потрібні лише для невідкладних дій,

пов'язаних з розшуком і затриманням злочинця. Основний, повний, допит потерпілого при цьому проводиться після того, як переживання залишають потерпілого або стан його здоров'я покращиться до стану, коли він може бути допитаним без загрози для здоров'я. Винятком є ситуації, коли людина перебуває у важкому фізичному стані і немає надії на її одужання. За таких обставин слідчий за дозволом лікаря повинен провести хоча б короткий допит потерпілого.

Дача свідком і потерпілим правдивих свідчень — це найпоширеніша ситуація, характерна для більшості кримінальних справ, але інколи перші умисно перекручують відомі їм факти, відмовляються від раніше даних свідчень тощо. Мотиви такої поведінки можуть бути різними: вплив на свідків та потерпілих з боку осіб, які не зацікавлені у встановленні істини; боязнь помсти з боку підозрюваних, обвинувачених та їх оточення; бажання «вигородити» винуватих або пом'якшити їх вину; бажання потерпілого перебільшити розмір спричиненої шкоди або приховати віктимність своєї поведінки тощо.

До найбільш поширених ситуацій, які мають місце під час допиту свідків і потерпілих, можна, зокрема, віднести такі:

1) обставини події, яка розслідується, дійсно відомі свідку (потерпілому), і він про них розповідає;

2) свідок (потерпілий) заявляє, що йому нічого не відомо про обставини, про які його допитують, але в справі є достовірні дані про те, що йому насправді все відомо;

3) обставини, які встановлюються на допиті, свідком особисто сприймалися, але він не дає про них показання в зв'язку з тим, що забув їх або недостатньо чітко їх сприймав;

4) допитуваний дає невірні свідчення в результаті помилки: несприйнятливі умови спостереження, їх короткотерміновість, віддаленість об'єктів спостереження, недостатня освітленість, вплив різного роду суб'єктивних факторів тощо;

5) показання свідка є правдивими, але суперечать матеріалам справи, які слідчий вважає безспірними;

6) відомості, які повідомляє особа під час допиту, є завідомо неправдивими.

На початку допиту свідка (потерпілого) слідчий при встановленні анкетних даних, а також іншої інформації (про місце роботи, освіти, місце народження та проживання, сімейний стан тощо) може знайти дані, що допоможуть йому в установленні психологічного контакту з допитуваним.

Тактичні прийоми допиту свідків і потерпілих, які обирає слідчий, визначаються з урахуванням ситуацій, в яких проводиться допит, — конфліктних або безконфліктних.

Для ситуації, яка характеризується відсутністю конфлікту (коли повністю або частково збігаються інтереси слідчого та допитуваного) основним завданням слідчого і, відповідно, тактичною задачею є збереження зазначеної ситуації.

Допит свідка при цьому проводиться в умовах, коли слідчий основну увагу приділяє уточненню отриманих даних, наданню допомоги в пригадуванні забутих фактів та обставин події. Це також можуть бути

дії, спрямовані на зняття психологічної напруги зі свідка або потерпілого.

Система тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію забутого, включає: постановку нагадуючих запитань; оголошення та показ (демонстрацію) речових і письмових доказів та іншої матеріалізованої інформації; оголошення показань інших осіб, допит на місці події.

Нагадуючі запитання — це запитання свідку, в яких йому нагадуються обставини, що сприяють збудженню у нього асоціативних зв'язків (це можуть бути запитання у хронологічній або логічній послідовності про попередні, супровідні або наступні за подією злочину обставини). При цьому треба розрізняти нагадуючі запитання і навідні, які заборонені під час допиту (у формулюванні таких запитань міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї). На відміну від нагадуючих запитань, навідні містять елементи навіювання: у запитанні є пряма підказка; воно спрямоване на характеристику властивостей навіюваного явища, його деталей; спрямоване на предмет, особу, дію, яких свідок раніше не сприймав.

Актуалізації забутого сприяє демонстрація допитуваному доказів. При цьому відбувається пригадування, основане безпосередньо на зорових відчуттях. Аналогічно можуть бути пред'явлені фотознімки, схеми, малюнки.

Оголошення показань інших осіб з метою актуалізації забутого проводиться шляхом повідомлення, як правило, лише фрагмента показань особи, що стосується обставин, за яких певний факт мав місце. Оголошення саме фрагмента дозволяє уникнути навіювання та не спричиняє перекохань у показаннях допитуваного.

Серед інших прийомів актуалізації є й такий важливий, як допит на місці події. Психологічною підставою цієї дії є повторне сприйняття допитуваним обстановки, в якій відбувалася подія, яка розслідується. Це збуджує асоціативні зв'язки та стимулює більш повне відтворення обставин, що цікавлять слідство.

Непідготовленість до допиту, в результаті чого слідчий не в змозі кваліфіковано допитати свідка, часто призводить в подальшому до ситуацій, коли слідчий вимушений неодноразово викликати свідка на допит. Це не сприяє якості слідства і призводить до виникнення конфліктних ситуацій: свідок, особливо коли він викриває осіб у вчиненні тяжких злочинів, може істотно змінити позицію — від такої, що спрямована на допомогу слідству та викриття винних, до ухиляння від співпраці із слідством та зміни показань.

За конфліктних ситуацій допиту, коли допитуваний дає неправдиві свідчення, відмовляється від дачі показань і протидіє слідству в установленні істини, основне тактичне завдання слідчого полягає у тому, щоб із застосуванням показань інших осіб, іншої інформації, яку слідство отримало під час розслідування, під впливом зібраних доказів, демонстрації прикладів, рефлексії (роздумів слідчого, коли він імітує думки та дії особи та аналізує свої міркування та висновки з позиції цієї особи) та іншого психологічного впливу на допитуваного переконати його переглянути свою негативну позицію та відмовитися від протистояння зі слідством.

Підозра у дачі свідком завідомо неправдивих свідчень виникає у разі виявлення слідчим відповідних симптомів цього: наявність суттєвих розходжень у показаннях, суперечність показань доказам, які є у справі, так звані обмовки тощо.

Стосовно такого свідка основним тактичним прийомом є звернення до його громадянської позиції, до позитивних особистих якостей допитуваного, роз'яснення небезпечності такої його поведінки для суспільства, нагадування про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань тощо.

У сучасних умовах багато свідків тяжких злочинів — умисних убивств, злочинів, які вчиняються організованими злочинними угрупованнями, тощо — після дачі на початковому етапі розслідування показань, які викривають винних, у подальшому починають побоюватися за своє життя і здоров'я та своїх близьких, очікуючи насильства з боку організаторів та активних виконавців злочинів або їх оточення. Саме це призводить до небажання співпрацювати зі слідством, зміни свідками показань, відмови явки до суду для дачі свідчень тощо. Подолання таких конфліктних ситуацій можливо завдяки проведенню тактичної операції «захист свідка», коли використовуються положення Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»: зокрема, для попередження можливих протиправних посягань на свідків слідство вживає заходів до забезпечення конфіденційності відомостей про них.

3.5.6. Тактика допиту підозрюваних і обвинувачених

Допит обвинуваченого має виняткове значення для одержання цінної доказової інформації про подію, яка розслідується, від її безпосереднього учасника та про характер і ступінь його вини або для встановлення непричетності допитуваного до цієї події, що не менш важливо. Крім того, треба зважити й на те, що допит обвинуваченого є засобом його захисту від пред'явленого обвинувачення.

Кожному допиту має передувати ретельна підготовка до нього. Перш за все слідчий повинен визначити коло обставин, які треба з'ясувати і стосовно яких необхідно одержати показання. Предмет допиту повинен мати і спеціальні характеристики (транспортна пригода, харбаництво, заподіяння тілесних ушкоджень тощо). Окремі питання, що вирішуватимуться під час допиту, можуть потребувати ознайомлення із спеціальною літературою, деякими технологічними процесами, порядком обігу документів на підприємстві чи в установі та в системі пов'язаних підприємств і установ, системою і станом обліку й звітності тощо. Готуючись до допиту в цьому напрямі, слідчий може скористатися допомогою відповідних спеціалістів.

Дуже важливим елементом підготовки є вивчення особи обвинуваченого (підозрюваного), від чого певною мірою залежить тактика допиту. Дані про особу обвинуваченого стосуються його освіченості, суспільної та трудової діяльності, поведінки в побуті, відносин з іншими особами, які беруть участь у справі (свідками, потерпілими), а також його психофізіологічних властивостей і рис характеру. Всі ці та інші дані дозволяють досить точно визначити тактику допиту, те-

ми спілкування, передбачити вплив певних рис допитуваного на хід і результати допиту.

Дані про особу обвинуваченого отримуються з матеріалів справи, оперативних джерел, шляхом безпосереднього спостереження, попередньої бесіди, узагальнення незалежних характеристик, аналізу продуктів діяльності.

Важливе місце в організації допиту належить вибору моменту та місця його проведення. Крім випадків, коли момент допиту визначається законом (затриманого або заарештованого підозрюваного необхідно допитати протягом 24 годин з моменту затримання або арешту, а обвинуваченого — негайно після пред'явлення йому обвинувачення), допит, на розсуд слідчого, проводиться залежно від обраної послідовності допиту тих чи інших осіб, необхідності збереження таємниці слідства, психічного стану допитуваного, його готовності до спілкування.

Питання про місце допиту вирішується слідчим залежно від ситуації, крім безальтернативного місця допиту ув'язнених осіб — в установі, де перебуває ув'язнений. У всіх випадках місце допиту має бути зручним для цієї дії, сприяти встановленню психологічного контакту, забезпечувати збереження слідчої таємниці. Треба звернути увагу на стан приміщення, розташування меблів, порядок на письмовому столі, присутність інших людей (їх не повинно бути), навіть на температуру повітря в приміщенні.

Слідчий викликає обвинуваченого (підозрюваного), який не перебуває під вартою, повісткою, телеграмою, телефоном, але ні в якому разі через засоби масової інформації. Обраний спосіб повинен забезпечувати проведення допиту в призначений час і в потрібному місці, а також збереження в таємниці самого факту проведення допиту від інших осіб.

Для одержання якісних результатів допиту необхідним є належне його забезпечення технічними засобами, а саме: бланками допиту, чистим папером, письмовим приладдям, магнітофоном. В окремих випадках може виникнути потреба у стенографуванні допиту, а отже — у виклику стенографістки, забезпеченні відповідних умов для стенографування і попередженні її про відповідальність за неправильну фіксацію допиту і за розголошення таємниці слідства.

Готуючись до допиту, слідчий повинен уважно ознайомитись з наявними доказами, котрі обґрунтовують формулу обвинувачення, окремі положення якої чи вся вона в цілому, очевидно, так чи інакше будуть оспорюватись обвинуваченим. Це можуть бути протоколи огляду місця події та речових доказів, показання свідків та інших обвинувачених, висновки експертів, особливо ті з них, які засвідчують перебування допитуваного на місці події або викривають його у вчиненні тих чи інших дій.

Допит обвинуваченого починається відразу ж після оголошення постанови про притягнення його як обвинуваченого із запитання, чи визнає він себе винним у пред'явленому обвинуваченні, після чого слідує вільна розповідь обвинуваченого по суті оголошеної постанови. Обвинувачений на поставлене запитання може відредагувати

трояко: визнати себе винним повністю, визнати себе винним частково, не визнати себе винним.

Вільну розповідь обвинуваченого не варто пускати на самоплав. Можна запропонувати допитуваному викласти подію, про яку він хоче розповісти, у хронологічному порядку в процесі її розгортання — напередодні розслідуваної події, її початок, перебіг і настання злочинного результату — та щодо наступних дій обвинуваченого. В окремих випадках, залежно від ситуації, доцільно спрямувати вільну розповідь на окремі епізоди, причини виникнення тих чи інших фактів, на логічний аналіз певних дій та їх наслідків. Нарешті, буває корисним зосередити увагу на певному факті, який, на думку слідчого, найдоцільніше висвітлити на початку допиту, а потім завести мову про інші факти, котрі певним чином доповнюватимуть й уточнюватимуть інформацію про основний факт.

Допит обвинуваченого, який повністю визнає себе винним, відбувається у достатньо спокійній обстановці, позбавлений зовнішніх конфліктів, і обвинувачений, як правило, дає розгорнуті показання щодо всіх обставин, які підлягають доказуванню у справі. Проводячи допит, слідчий одержує детальні дані не лише про злочин, а й про мотиви його вчинення, підготовку, обставини, що сприяли його здійсненню, способи приховання слідів злочину тощо. Усе це дозволяє швидко, всебічно і повно розслідувати справу і передати її до суду.

Але за такої ситуації слід завжди пам'ятати, що у випадках визнання обвинуваченим своєї вини нерідко трапляються самообмови з різноманітних мотивів або спроби приховати від слідства чи применшити провину когось із співучасників. Тому під час допиту треба ретельно вивчати мотиви зізнання і не сприймати на віру без прискіпливого аналізу будь-які свідчення обвинуваченого.

Допит обвинуваченого, який визнає вину частково, відрізняється від описаного вище тим, що, поряд з правдивими, він у межах одного допиту дає неправдиві показання, а отже, слідчому доводиться застосовувати тактичні прийоми, спрямовані на викриття брехні, про що йтиметься у наступному параграфі. Однак не можна виключати й таку ситуацію, коли обвинувачений дійсно вчинив лише частину з інкримінованих йому діянь, а в інших, участь у яких він заперечує, він є невинуватим. Можливість такої ситуації слідчий завжди повинен враховувати і перевіряти її з усією ретельністю під час детального допиту з аналізом інших доказів у справі.

Обвинувачений може не зізнаватися у вчиненні інкримінованого йому злочину в двох випадках: коли він дійсно невинуватий і обвинувачення його є помилковим через фатальний збіг обставин чи упередженість розслідування або коли він сподівається уникнути засудження через недосконалість, на його думку, доказової бази обвинувачення. Оскільки на початку допиту слідчий має бути впевнений у винуватості допитуваного, він повинен тактично спрямовувати допит на викриття злочинних дій (бездіяльності) обвинуваченого. Тактика допиту, спрямованого на спростування брехні обвинуваченого, розглядається у наступному параграфі. Уміле оперування тактико-психологічними прийомами допиту, разом з аналізом інших доказів у справі, дозволяє неспростовно довести винуватість зловмис-

ника, успішно завершити справу розслідуванням і передати її до суду.

Ретельний допит із застосуванням науково обґрунтованих, психологічно ефективних прийомів може викликати у слідчого сумніви у винуватості допитуваного і необхідність ще раз проаналізувати зібрані докази обвинувачення та провести додаткові слідчі дії. У результаті може виявитися непричетність обвинуваченого до інкримінованого йому злочину або зовсім інша його роль у розслідуваній події. У такому разі слідчий зобов'язаний на підставі встановлених нових фактів або закрити справу за відсутністю в діях обвинуваченого складу злочину, або пред'явити нове обвинувачення, скасувавши попереднє.

Допит обвинуваченого (підозрюваного) може наштовхнутись на його відмову від дачі показань. Закон не зобов'язує обвинуваченого (і не повинен зобов'язувати) давати показання і не забороняє йому давати неправдиві показання. Відмова обвинуваченого є дуже небажаною ситуацією, оскільки відсутність цих показань, які, в принципі, є незамінними, негативно відбивається на ході розслідування, не дозволяє швидко встановити нові джерела доказів і перевірити інформацію, яка в них міститься. Тому слідчому необхідно вжити всіх законних заходів, щоб подолати відмову. Для цього використовуються тактичні прийоми спілкування з обвинуваченим, які спрямовані на:

- переконання обвинуваченого в хибності зайнятої ним позиції, яка зрештою йому ж і шкодить, оскільки обмежує його можливості щодо захисту своїх інтересів;

- повідомлення про показання співучасників взагалі і такі, що викривають обвинуваченого (лише у випадку, якщо такі показання є в дійсності);

- використання суперечностей інтересів співучасників;

- звернення до моральних цінностей, які може мати обвинувачений.

Допит підозрюваного в тактичному плані має деякі особливості, котрі пояснюються тим, що, особливо при першому його допиті, у слідчого про особу допитуваного ще немає достатніх даних і в його розпорядженні немає такої кількості перевірених доказів, як при допиті обвинуваченого. Водночас, на боці слідчого під час першого допиту підозрюваного діє дуже ефективний фактор раптовості, оскільки допитуваний ще не знає, які докази є в розпорядженні слідчого, і тому він ще не встиг сформулювати лінію свого захисту та контрдоводи.

3.5.7. Особливості допиту, спрямованого на викриття неправди

Під час допиту свідків (потерпілих) або обвинувачених (підозрюваних, підсудних) в їх показаннях, внаслідок добросовісної помилки або свідомої неправди, можуть виникнути різного роду перекручення стосовно обставин події, яка розслідується. Формування навмисно неправдивих показань — це творчий процес, у якому матеріал спогадів обробляється так, як це вигідно особі, котра дає неправдиві показання. Виявлення неправдивих відомостей у показаннях та наступне їх усунення є важливим завданням слідчого під час допиту.

Слідчому треба спочатку виявити факти дачі неправдивих показань, для чого рекомендується піддавати попередньому аналізу показання, використовуючи такі орієнтовні критерії:

- компетентність допитуваного та його інтелектуальний рівень, що дає слідчому можливість дійти висновку, що ця особа не здатна вигадати описані обставини події;

- непоінформованість допитуваного (незнання ним тих обставин, про які він повинен був знати, якщо його показання правдиві);

- рівень мовних здібностей допитуваного (відповідність мовних особливостей показань мовній підготовці допитуваного, його лексичному запасу тощо);

- унікальність показань (розповідь, що передає індивідуальність і неповторність описуваної події свідчить про правдивість, а неправдиві повідомлення частіше за все є схематичними);

- емоційна насиченість показань (правдиві показання містять більше особистих, емоційних моментів);

- критерій невідповідності (сумлінний допитуваний відтворює подію так, як він її сприйняв, і при цьому не завжди узгоджує поміж собою фрагменти і деталі події; а у разі дачі неправдивих показань допитуваний не дозволяє, щоб в його показаннях містилися якийсь неузгоджені деталі).

Специфічним сигналом, який свідчить про брехню у показаннях, можуть виступати деякі моменти у показаннях допитуваного: відсутність у них даних, які повинні мати місце, або наявність даних, яких не могло бути.

Інколи висновку про дачу неправдивих показань можна дійти на підставі результатів спостереження за психофізичними реакціями особи під час допиту: почервоніння, підвищена пітливість, бігання очей, зміна дихання, заїкування тощо.

За наявності підозри в неправдивості показань допитуваного використовують методи переконання або застосовують тактичні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту з допитуваним, що сприяє побудові безконфліктної ситуації допиту. Але одержати об'єктивні показання від допитуваного, використовуючи лише тактичні прийоми, не завжди можливо.

Серед тактичних прийомів, спрямованих на викриття неправди у показаннях допитуваного, можна виділити такі: використання раптовості; логічна послідовність пред'явлення доказів за ступенем їх переконливості; допущення легенди; поєднання форсованого та уповільненого темпів допиту; створення певного уявлення про поінформованість слідчого; відволікання уваги тощо.

Для запобігання неправді використовують різні темпи спілкування (форсований, уповільнений, поєднання форсованого та уповільненого темпів). Допит у форсованому темпі рекомендується вести з метою не дати допитуваному можливість обміркувати свої відповіді, вигадуючи неправдиві показання.

Прийом «допущення легенди» полягає у тому, що слідчий надає допитуваному можливість висловити все, що той вважає за потрібне, не зупиняючи його, хоча бачить, що той говорить неправду, і цьому є

об'єктивні підтвердження. Після фіксації показань у протоколі слідчий руйнує «легенду», викриваючи неправду.

Створення певного уявлення про поінформованість слідчого — це проведення слідчим комплексу слідчих і процесуальних дій (наприклад постановка допитуваному тих чи інших запитань, пред'явлення доказів, оголошення показань інших осіб тощо), в результаті чого у допитуваного може виникнути уявлення про певну (перебільшену) поінформованість слідчого про події, обставини якої він розслідує, та про певну причетність допитуваного до цієї події. Аналогічно у допитуваного можна створити помилкове враження про меншу, ніж є у дійсності, поінформованість слідчого. Це формує у допитуваного впевненість у невразливості обраної ним позиції, і при рагтовому пред'явленні доказів в його психології відбувається перехід від позиції переможця до стану переможеного, що зрештою може привести до дачі правдивих показань.

3.5.8. Особливості допиту неповнолітніх

Неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцятирічного віку, залучаються до сфери кримінального судочинства і підлягають допиту як обвинувачені (підозрювані, підсудні, засуджені, виправдані), потерпілі, свідки та особи, які вчинили суспільно небезпечне діяння у віці від одинадцяти років і до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність у справах про застосування примусових заходів виховного характеру. Їх допит, на відміну від допиту дорослих, з огляду на вікові, фізіологічні, психологічні, психосоціальні фактори та процесуальний статус у справі, має процесуальні і тактичні особливості та потребує застосування особливої методики.

При цьому треба виходити з того, що, наприклад, свідком з числа неповнолітніх може бути як дитина 1—3 років (раннє дитинство), так і від 3 до 7 років (дошкільний вік), від 7 до 11—12 років (молодший шкільний вік), від 11 до 14 років (підлітковий вік), від 14 до 18 років (старший підлітковий вік). Усі перелічені групи неповнолітніх мають свої вікові особливості, які слідчому треба враховувати під час допиту неповнолітніх. Наприклад, для дітей дошкільного віку характерна загострена спостережливість, їх сприйняття подій притаманна деталізація; а підлітковому віку притаманні імпульсивність, неврівноваженість, швидка зміна настрою, негативізм. Усе це треба враховувати при підготовці до допиту, звертаючись по відповідну допомогу до спеціаліста — педагога або психолога.

Під час допиту слідчому треба встановити психологічний контакт з неповнолітнім. Для цього рекомендується проводити бесіду з допитуваним на сторонню тему, яку слідчий добре знає (наприклад молодіжна музика, спорт, комп'ютерні ігри тощо). Встановлення психологічного контакту може дати позитивний результат і створити безконфліктну ситуацію під час допиту. Після цього слідчий обирає лінію поведінки стосовно неповнолітнього допитуваного.

Згідно із законом допит неповнолітнього обвинуваченого проводиться з дотриманням загальних правил допиту обвинуваченого, але обов'язково у присутності захисника, а в разі коли неповнолітній не досяг шістнадцяти років або якщо неповнолітнього визнано розумо-

по відсталим, за розсудом слідчого чи прокурора або за клопотанням захисника, — ще й у присутності педагога або лікаря, батьків чи інших представників, яким надається право задавати обвинуваченому запитання і викладати свої зауваження.

Участь захисника при провадженні дізнання, досудового слідства і в розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції є обов'язковою у справах осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочину у віці до 18 років, — з моменту визнання особи підозрюваною чи пред'явлення їй обвинувачення. З моменту допуску до участі у справах цих осіб захисник має право бути присутнім на їх допитах та зобов'язаний використовувати передбачені у КПК та в інших законодавчих актах засоби захисту з метою з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, та надавати їм необхідну юридичну допомогу.

Присутність на допиті педагога спрямована головним чином на отримання від неповнолітнього повних і правдивих показань. Тому для цього слід заздалегідь з'ясувати, які стосунки склалися між неповнолітнім та даним педагогом, батьками неповнолітнього і педагогом тощо, щоб його присутність на допиті максимально сприяла досягненню поставленої мети, а не навпаки. Участь же в допиті лікаря необхідна в разі відсталості неповнолітнього у фізичному чи розумовому розвитку або у разі його захворювання. Щоб забезпечити належну психологічну атмосферу допиту, і педагог, і лікар повинні володіти спеціальними знаннями в галузі дитячої та юнацької психології і магі в цій галузі достатній стаж роботи.

Присутність на допиті батьків чи інших законних представників неповнолітнього обвинуваченого важлива як з точки зору захисту його прав та законних інтересів, так і в плані встановлення з ним належного психологічного контакту й отримання правдивих показань. Проте про присутність на допиті батьків чи інших законних представників слід клопотати лише у разі якщо вони мають позитивний вплив на неповнолітнього і останній у їх присутності легше йде на контакт і не соромиться розповідати про обставини справи та відповідати на поставлені запитання, тобто спроможний належним чином здійснювати самозахист шляхом дачі показань.

Для встановлення психологічного контакту з неповнолітнім рекомендується на етапі з'ясування даних про його особу запропонувати йому розповісти більш детально про себе: де і як навчається, з ким товаришує, яка обстановка в сім'ї, чим захоплюється тощо, а вже потім переходити до допиту по суті пред'явленого обвинувачення. Атмосфера допиту має бути невимушеною, а його тактика та методика застосовуватися у суворій відповідності з вимогами кримінально-процесуального закону та правилами судової етики. Неприпустимим є будь-який тиск на неповнолітнього та використання під час його допиту тактичних «хитрощів» і «пасток», оскільки вони можуть лише дезорієнтувати його і тим самим перешкодити досягненню мети допиту. З урахуванням суб'єктивних властивостей неповнолітнього

20"

можливим є, наприклад, неквапливий темп допиту, регулювання його тривалості за рахунок перерв тощо.

Враховуючи, що неповнолітні легше, ніж дорослі, піддаються навіюванню, виключається постановка їм у будь-якій формі навідних запитань, оскільки, як свідчить практика, такі запитання сприймаються ними прямолінійно та безпосередньо, а тому відповіді даються в унісон запитанням. І якщо навідне запитання задано з обвинувальним ухилом, відповіддю на нього неповнолітній може сам собі зашкодити. Тому при постановці слідчим запитань, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї, адвокат-захисник обов'язково має на це реагувати шляхом заперечення та заяви про зняття такого запитання як протиправного, а у разі відхилення заяви — шляхом занесення заяви та результатів її розгляду до протоколу допиту.

Оскільки неповнолітні схильні до фантазування, бажання зіграти роль «героя», дачі показань внаслідок впливу авторитетних для них осіб, не завжди можуть в логічній послідовності повідомити про обставини справи тощо, з метою нейтралізації зазначених факторів та отримання вичерпних показань запитання їм треба ставити у спокійному тоні, ввічливо, доступно і зрозумілою даному неповнолітньому мовою, щоб у нього не виникали сумніви в об'єктивності того, хто допитує, та в неупередженості прийомів його допиту.

Показання неповнолітнього обвинуваченого у протоколі його допиту також слід записувати без поправок, а такими, якими вони були насправді, з усіма особливостями його мови. Тому в необхідних випадках, з метою повної і точної фіксації перебігу та результатів допиту, доцільно застосувати той чи інший вид технічного запису.

Допит підсудного неповнолітнього має певні особливості. Однією з таких особливостей є те, що виклик батьків або інших законних представників неповнолітнього до суду є обов'язковим. При цьому суд, за необхідності, вправі допитувати їх як свідків, а у виняткових випадках, коли участь законного представника у судовому засіданні може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підсудного, суд вправі обмежити участь законного представника у тій чи іншій частині судового розгляду або усунути його від участі в останньому і допустити замість нього іншого законного представника. Присутній в суді законний представник має право брати участь у дослідженні доказів, а отже — й право брати участь у допиті неповнолітнього підсудного.

Участь у допиті підсудного може брати також представник районної (міської) служби у справах неповнолітніх, якщо суд скористається своїм правом виклику його в судове засідання. Суд може викликати в судове засідання і представника підрозділу міліції у справах неповнолітніх, який з дозволу суду має право давати пояснення, проте права участі у допиті не має, а також представників підприємств, установ, організацій, в яких навчався чи працював неповнолітній, а в разі потреби — представників інших організацій, які з дозволу суду також мають право давати пояснення, а в необхідних випадках можуть бути допитані як свідки, проте правом участі у допиті неповнолітнього підсудного вони законом не наділені.

Таким чином, коло учасників процесу, які можуть брати участь у допиті неповнолітнього підсудного та давати пояснення і показання чі своїх позицій, набагато ширше, ніж у справах дорослих підсудних. Тому обсяг роботи захисника-адвоката тут набагато більший, а її предмет доволі специфічний, такий, що потребує володіння спеціальними знаннями в галузі педагогіки, дитячої та юнацької психології.

У справах осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння у віці від одинадцяти років і до виповнення віку, з настання якого можлива кримінальна відповідальність у вигляді застосування до них примусових заходів виховного характеру, участь захисника є обов'язковою з моменту першого допиту неповнолітнього або з моменту поміщення його до приймачника-розподільника. Однак порядок такого допиту законом не регламентований. Очевидно, що застосування аналогії кримінально-процесуального закону щодо допиту обвинуваченого як примусової слідчої дії тут неприпустиме, оскільки особа, стосовно якої здійснюється досудове провадження у справі, є ще дитиною і не є суб'єктом злочину. Стосовно судового розгляду таких справ у законі встановлено, що він проводиться за обов'язкової участі прокурора і захисника, а судове слідство зводиться до заслуховування пояснень неповнолітнього, його законного представника, перевірки доказів, які доводять або спростовують вчинення даною особою суспільно небезпечного діяння, а також перевірки інших обставин, що мають істотне значення для вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру.

Особливості має також допит неповнолітніх як свідків. Допит на досудовому слідстві неповнолітнього свідка віком до чотирнадцяти років, а за розсудом слідчого — віком до шістнадцяти років, проводиться за загальними правилами допиту свідків, але в присутності педагога, а за необхідності — лікаря, батьків та інших законних представників неповнолітнього. Підстава та мета участі даних осіб у допиті неповнолітнього свідка по суті ті ж самі, що й у допиті неповнолітнього обвинуваченого.

До початку допиту зазначеним особам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми під час допиту, а також право викладати свої зауваження і, з дозволу слідчого, ставити свідкові запитання. Запитання, поставлені свідкові законним представником, педагогом або лікарем, їх зауваження заносяться до протоколу. Слідчий вправі відвести поставлене запитання, але відведене запитання має бути занесене до протоколу.

Оскільки свідок, який не досяг шістнадцятирічного віку, не є суб'єктом злочинів, передбачених статтями 384 і 385 КК про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та завідомо неправдиві показання, він не попереджається про це, але йому роз'яснюється його обов'язок говорити тільки правду.

Якщо допит неповнолітнього свідка проводиться за клопотанням обвинуваченого чи самого захисника, останній має право брати участь у його допиті. Захисник може брати участь у допиті неповнолітнього свідка і тоді, коли такий свідок допитується за ініціативою слідчого, — з дозволу слідчого. Адвокат-захисник з тактичних мірку-

вань, особливо коли є дані про зацікавленість батьків чи інших законних представників у дачі свідком неправдивих показань або у результатах справи взагалі, а також коли розслідування справи здійснюється з обвинувальним ухилом, для нейтралізації та подолання цих явищ зобов'язаний кожен раз скористатися цим правом.

У суді допит неповнолітнього свідка віком до чотирнадцяти років, а за рішенням суду — до шістнадцяти років, проводиться за тими самими правилами, що й на досудовому слідстві і у такому самому порядку, як і допит дорослих свідків. Особливістю у даному разі є те, що, на відміну від дорослого свідка, який після допиту залишається в залі судового засідання, неповнолітній свідок після допиту, як правило, видаляється із залу суду. Видалення неповнолітнього свідка проводиться з педагогічних міркувань — для запобігання негативному впливу на неповнолітнього досліджуваної у судовому засіданні інформації про злочин та осіб, які його вчинили. Однак виходячи з тактичних міркувань, зокрема можливості участі такого свідка в інших судових діях (пред'явленні для визнання, очній ставці тощо), суд з власної ініціативи або за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду може визнати присутність цього свідка в залі суду необхідною. Залишається такий свідок в залі суду за вмотивованою постановою (ухвалою) судді (суду).

У виняткових випадках, коли цього потребують інтереси справи або безпека свідка, допит неповнолітнього свідка за рішенням суду може бути проведений у відсутності підсудного. Частіше за все таке рішення приймається для запобігання негативному впливу підсудного на неповнолітнього свідка. Після повернення підсудного до залу суд зобов'язаний ознайомити його з показаннями свідка і надати йому можливість поставити питання свідкові, а також дати пояснення з приводу показань свідка. Поставити неповнолітньому свідкові додаткові запитання можуть після підсудного й інші учасники судового розгляду, в тому числі захисник підсудного і судді.

Порядок допиту неповнолітнього потерпілого як на досудовому слідстві, так і в суді загалом аналогічний допиту неповнолітнього свідка. А його відмінності зумовлені виключно процесуальним статусом особи потерпілого. Зокрема, до першого допиту слідчий має внести постанову про визнання неповнолітнього потерпілим та ознайомити його з цією постановою. Перед початком допиту слідчий попереджає неповнолітнього потерпілого, який досяг шістнадцятирічного віку, про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань, а неповнолітньому, який не досяг цього віку, роз'яснює його обов'язок давати правдиві показання. Далі слідчий, роз'яснивши потерпілому його права та впевнившись, що вони йому зрозумілі, з'ясовує, у яких стосунках перебуває потерпілий з обвинуваченим, що важливо для оцінки його показань, і лише після цього пропонує дати показання про все, що йому відомо у справі. Допит неповнолітнього потерпілого проводиться за участю батьків чи інших законних представників, а за їх бажанням — і за участю представника-адвоката.

Особливості допиту неповнолітнього потерпілого в суді, як і допиту дорослих потерпілих, полягають у тому, що він обов'язково прово-

диться перед допитом свідків; потерпілі беруть участь у судовому розгляді, а отже, мають право брати участь у допиті підсудного, інших потерпілих і свідків.

Неповнолітні потерпілі та їх представники в разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення чи зміни ним обвинувачення в суді мають право вимагати продовження розгляду справи і підтримання обвинувачення, тобто перебувати в статусі потерпілого та обвинувача одночасно.

Враховуючи, що потерпілим є неповнолітня особа, якій злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода, до його допиту слід підходити особливо тактовно, аби запобігти заподіянню зайвих психологічних страждань.

3.5.9. Тактика очної ставки (зводина віч-на-віч)

Очна ставка — де одночасний допит двох осіб, кожна з яких раніше була допитана, коли в їх показаннях є істотні суперечності.

Метою очної ставки є перевірка правдивості одержаних раніше показань, встановлення причин суперечності в них, а також спроба усунути суперечності або використати їх для встановлення істини у справі. Питання щодо того, чи є суперечності в показаннях істотними, чи ні, покладено на слідчого (прокурора), і саме він визначає доцільність проведення цієї слідчої дії.

Суперечності в показаннях можуть виникнути між свідками, потерпілими, обвинуваченими (підозрюваними) у будь-якому сполученні, тому і очна ставка може проводитися між зазначеними особами незалежно від їх статусу.

Одночасний допит двох осіб, які займають різні, суперечливі, позиції під час очної ставки, суттєво ускладнює процес спілкування слідчого з допитуваними.

Результатом проведення очної ставки при цьому можуть бути різні, в тому числі непередбачувані, наслідки для слідчого, які можуть мати негативний вплив на подальше розслідування. Зокрема, якщо слідчий не в змозі нейтралізувати негативний вплив одного з допитуваних на іншого, це може призвести до зміни свідчень або до відмови від раніше даних показань, зміст яких відповідає версії, котра визнає наслідком достовірною, про обставини події, що розслідується.

Тому очну ставку доцільно проводити тоді, коли істотні суперечності, які мають місце в показаннях, усунути іншим способом неможливо.

Слідчий, на підставі аналізу матеріалів справи, зокрема щодо осіб, у показаннях яких є істотні суперечності, порівнює психологічні якості цих осіб та прогнозує наслідки проведення очної ставки між ними. І якщо існує ризик, наприклад, що обвинувачений, як більш сильний у психологічному плані, схилить свідка (у якого підвищена схильність до навіювання) до зміни свідчень на користь обвинуваченого, то є сумнівним сенс (з позиції слідчого) проводити цю слідчу дію.

Безпосередньо очна ставка (зводина віч-на-віч) починається після засвідчення осіб учасників цієї слідчої дії та попередження їх (якщо

вони свідки або потерпілі) про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань.

Спочатку слідчий ставить запитання з метою уточнити, чи знайомі учасники очної ставки і які між ними стосунки, — це важливо для подальшої оцінки показань учасників очної ставки. Далі слідчий надає можливість свідчити про обставини події, які розслідуються, одному з учасників очної ставки. Як правило, першим виступає особа, свідчення якої, на переконання слідчого, є правдивими. У такий спосіб слідчий робить спробу викрити іншого учасника очної ставки в дачі неправдивих показань. Якщо справа багатоепізодна, доцільно ставити запитання, які стосуються лише окремого епізоду або факту. І після викладення в протоколі відповідей на запитання щодо окремого факту переходити до іншого.

Запитання, які мають бути поставлені у процесі очної ставки, слідчий готує заздалегідь. Особливо важливо це, коли йдеться про очну ставку між співучасниками злочину. Слідчий визначається з колом фактів, щодо яких необхідно допитати осіб. Як правило, це ситуації, коли одна особа дає правдиві показання, а інша не визнає свою участь у скоєнні злочину. За таких умов основна тактична рекомендація — проводити очну ставку за одним з епізодів або фактів, які розслідуються. Це не дає можливості особі, яка не визнає своєї участі у вчиненні злочину, знати, повністю або частково його співучасник розповів на допитах про обставини вчинення злочинів. Це також може зумовити створення у такого обвинуваченого уявлення про повне визнання його співучасником вини та схилити до дачі неправдивих показань.

Очна ставка з метою актуалізації забутого може супроводжуватися пред'явленням доказів. Якщо показання одного з учасників очної ставки різняться з раніше даними ним, попередні показання можуть бути йому повністю або частково оголошені слідчим.

Після закінчення відповідей на запитання до учасників очної ставки з боку слідчого, їм надається можливість задати запитання один одному, які також заносяться до протоколу слідчої дії.

3.5.10. Фіксація ходу і результатів допиту

Основним засобом фіксації ходу і результатів допиту та очної ставки є протокол. Записи у ньому мають бути викладені в логічній послідовності: після анкетних даних про допитувану особу, роз'яснення її прав та обов'язків і можливості реалізації наданих прав, попередження про кримінальну відповідальність наводиться вільна розповідь допитуваного, а потім поставлені слідчим запитання та відповіді на них.

Показання у протоколі викладають від першої особи. Відповіді на поставлені слідчим запитання, як правило, викладаються у протоколі дослівно. Треба уникати нецензурних слів, жаргонних виразів, а маловідомі спеціальні терміни повинні мати роз'яснення (у дужках).

Індивідуальну форму стилю викладення тексту розповіді допитуваного в протоколі необхідно в основному зберігати. Треба також уникати літературної обробки тексту при його викладенні слідчим у протоколі, якщо вона викривляє мову допитуваного. Протокол має

повно і зрозуміло передавати всю розповідь допитуваного, а у разі недодержання цих вимог допитуваний має право на доповнення протоколу, внесення до тексту уточнень і поправок.

Показання неповнолітнього свідка у протоколі допиту записуються простими, зрозумілими йому, реченнями, з урахуванням його мовних особливостей.

До протоколу можуть бути додані плани, малюнки, схеми, які зроблені допитуваною особою і пояснюють її показання. Факт виготовлення цих додатків зазначається у протоколі допиту, а всі додатки долучаються до протоколу.

Якщо за ініціативою слідчого під час проведення допиту застосовувалися звуко-, відеозапис, фотозйомка, про це зазначається в протоколі: вказуються назва, марка технічного засобу; зазначається також про обізнаність учасників допиту щодо застосування даних технічних засобів. Зроблені при цьому відео-, звукозаписи, а також негативи фотоплівки додаються до протоколу. На основі звуко- або відеозапису може бути зроблена відповідна стенограма, яка також додається до протоколу.

Протокол очної ставки (зводина віч-на-віч) містить запис показань і відповідей допитуваних на запитання слідчого та учасників очної ставки один одному. При цьому практикується підпис кожним учасником очної ставки своїх показань під кожною відповіддю на запитання слідчого.

3.5.11. Підготовка адвоката до бесіди з підзахисним

Підготовка адвоката до бесіди з підзахисним має на меті забезпечення умов для встановлення психологічного контакту з останнім та організації самого захисту. Її обсяг і зміст залежать від багатьох факторів процесуального характеру і фактичних обставин, що склалися на даний момент, тобто від адвокатської ситуації. Адвокатська практика напрацювала певні загальні правила і тактичні прийоми такої підготовки стосовно тієї чи іншої адвокатської ситуації.

Одним із загальних правил є формування іміджу адвоката, причому не стільки як образу адвоката-професіонала в очах оточуючих, хоча саме такий імідж відіграє для адвокатів надзвичайно важливу роль, а скоріше імідж, який можна у переносному сенсі охарактеризувати старовинною приказкою: «Зустрічають по одежині, а проводжають — за розумом». Це означає, що для досягнення успіху необхідно привернути до себе людину з першого погляду, оскільки основна маса людей буде своє перше враження саме на підставі зовнішніх даних. Тому велике значення у створенні позитивного іміджу адвоката відіграють зовнішність, зачіска, одяг, а у адвокатів-жінок — навіть макіяж. Потужним психологічним засобом, який ефективно впливає на співрозмовника, є і обстановка, приміщення, де проводитиметься бесіда, — окремий кабінет з усім необхідним для роботи, робочим столом, телефоном, комп'ютером, кріслом для клієнтів, книжною шафою, заповненою кодексами, довідниками тощо, сейфом. І обов'язково в кабінеті мають бути чистота і порядок.

Якщо до адвоката звернувся родич чи інша особа з проханням про надання правової допомоги у формі захисту особи у криміналь-

ній справі, у неї крім питань оплати праці та покриття інших необхідних витрат слід, по можливості, з'ясувати суть справи і процесуальної ситуації, що склалася на момент укладення угоди, необхідні відомості про особу підзахисного (вік, рід занять, стан здоров'я і сімейний стан, риси характеру тощо), а також мотиви звернення за захистом саме до нього як адвоката-захисника. З'ясування останнього з наведених питань є важливим у випадках, коли до адвоката звернулись не за проханням чи за згодою майбутнього підзахисного, а за власною ініціативою. Очевидно, що у таких випадках адвокат має отримати від особи, яка звернулася до нього, письмове підтвердження даного факту, щоб при побаченні з підзахисним пред'явити його для уникнення можливих непорозумінь з приводу укладення угоди та її ініціатора.

На початковому етапі розслідування — при затриманні підозрюваного або коли до нього обрано запобіжний захід у вигляді арешту, запрошений адвокат повинен зустрітися з клієнтом негайно до першого його допиту, але для ґрунтовної підготовки до бесіди з ним у нього виявляється дуже мало часу. Тому адвокат має полишити інші справи, терміново зв'язатися із слідчим (особою, яка веде дізнання), з'ясувати у нього суть підозри, взяти із собою ордер (угоду) на ведення справи, необхідні законодавчі акти, а за потреби — і науково-технічні засоби та прибути на місце майбутнього допиту підозрюваного для зустрічі з ним віч-на-віч до його першого допиту. Узгодивши з підозрюваним прийняття захисту та будучи процесуально допущеним до участі у справі, адвокат уже як захисник, і знову ж таки до першого допиту підозрюваного, повинен ознайомитися з усіма матеріалами справи, право на ознайомлення з якими він має за законом. Тобто у ситуаціях, жорстко обмежених процесуальними строками, адвокат-захисник, за загальним правилом, повинен планувати та готуватися до двох і більше конфіденційних побачень з підзахисним і бесід з ним — до проведення слідчої чи іншої процесуальної дії та після її проведення.

Закон з цього приводу жодних заборон не встановлює. У випадках, коли закон чітко регламентує строк проведення слідчої дії (наприклад, допит підозрюваного негайно після затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, а за неможливості негайного допиту — не пізніше двадцяти чотирьох годин після затримання, допит обвинуваченого — негайно після його явки або приводу і в будь-якому разі не пізніше доби після пред'явлення обвинувачення), а адвокат-захисник з тих чи інших причин не встиг підготуватися до побачення і здійснити його, перевага має надаватися праву підзахисного і захисника щодо умов та конфіденційності такого побачення в силу пріоритетності прав і законних інтересів особи щодо публічних інтересів.

Іншою необхідною умовою підготовки адвоката до бесіди з підзахисним є ознайомлення та детальний аналіз матеріалів кримінальної справи. Під час проведення досудового слідства лише захисник має право ознайомлюватися з матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного, або обрання запобіжного заходу, або пред'явлення обвинувачення. Обвинувачений наділений правом озна-

йомлюватися з усіма матеріалами справи лише після закінчення її розслідування. До цього моменту йому відомі лише основні процесуальні документи, зокрема постанова про порушення кримінальної справи і постанова про притягнення як обвинуваченого, тобто ті, копії яких підлягають обов'язковому врученню обвинуваченому, а також протоколи слідчих дій за його участю, постанови про призначення експертиз, матеріали та висновки експертиз, з якими слідчий зобов'язаний його ознайомити. Тому адвокат-захисник, щоб предметно та ефективно провести бесіду з підзахисним, обов'язково має попередньо ознайомитися з усіма доступними йому матеріалами справи. І це законний тактичний прийом, оскільки розголошення захисником без дозволу слідчого своєму підзахисному даних досудового слідства не є їх розголошенням стороннім особам, позаяк обвинувачений саме та особа, стосовно якої здійснюється провадження у кримінальній справі, а отже, її дані повністю його стосуються.

Особливо ретельно, задля вироблення остаточної спільної з підзахисним позиції у справі на досудовому слідстві та її реалізації на судових стадіях процесу, адвокат повинен ознайомлюватися з усіма матеріалами закінченої розслідуванням справи і додатковими матеріалами слідства, зібраними слідчим.

На цьому етапі роботи адвокат-захисник повинен вимагати щоб йому було надано достатньо часу для ознайомлення з матеріалами справи; справа була прошита, а аркуші пронумеровані; у справі містився опис усіх матеріалів; для ознайомлення були надані всі речові докази та матеріали закритих пакетів як додатків до справи; було відтворено результати аудіо- та відеозаписів.

У судових стадіях процесу адвокату-захиснику особливу увагу треба приділяти ознайомленню з поданими сторонами та зібраними судом додатковими матеріалами і протоколами судових засідань як з єдиними процесуальними документами, в яких фіксується увесь перебіг та результати засідань суду, а також записами судового процесу за допомогою технічних засобів, якщо такі велися, — лише це може забезпечити ефективну діяльність захисту в подальшому провадженні у справі, в тому числі — в аспекті обговорення з підзахисним питань, пов'язаних з оскарженням судових рішень.

Підготовка адвоката до бесід з підзахисним, — а їх кількість, частота і тривалість, зокрема з обвинуваченими, які утримуються під вартою, законом не обмежені — обов'язково передбачає формування адвокатського досьє (переведення) — упорядкованої систематизованої сукупності процесуальних та інших документів (їх копій, виписок з них, у тому числі інформації, зафіксованої технічними засобами), необхідних для виконання функцій захисту.

Адвокатське досьє формується поступово, з перебігом досудового розслідування та судового розгляду кримінальних справ, і кожний адвокат визначає для себе спосіб формування досьє залежно від ступеня складності кожної кримінальної справи, ступеня значущості для конкретної справи окремих документів тощо. Безперечно, ідеальним вирішенням питання було б копіювання справи у повному її обсязі. Цього робити закон не забороняє, тому інколи захисники у деяких справах таке практикують. А відомий російський юрист П. Сергеїч

(П. С. Пороховщиків) радив захисникам: «Перепишіть власноруч усю справу від першого до останнього аркуша... щоб у судовому засіданні перед вами була така сама справа, яка лежить перед головуючим; за цієї умови ви будете таким самим господарем справи, як і він, інакше будете іграшкою в його руках». В ідеалі методично це правильно і для підготовки бесіди з підзахисним, але навряд чи здійснено на практиці, особливо у складних справах.

Інколи для підготовки до побачення та бесіди з підзахисним треба самостійно зібрати ті чи інші документи, які стосуються особи підзахисного, спростовують обвинувачення чи підтверджують версію захисту, щоб спільно дослідити та оцінити їх і вирішити тактичне питання — подавати їх слідчому (суду) для приєднання до справи чи не подавати, а якщо подавати, то коли саме.

Нарешті, неодмінною умовою підготовки до бесіди є теоретичне осмислення та підтвердження потрібних питань матеріального та процесуального права у сучасній юридичній науці, у слідчій та судовій практиці. У бесіді зі своїм підзахисним адвокат-захисник має виступати у всеозброєнні як висококваліфікований юрист та ефективно працюючий практик.

3.5.12. Тактика бесіди адвоката з підзахисним

При вступі адвоката у кримінальну справу, незалежно від стадії процесу, першою його дією має бути організація повноцінної бесіди з підзахисним. Ігнорування значення такої бесіди, її формальність може позначитися на результатах усієї подальшої роботи адвоката як захисника.

Тактика бесіди адвоката з підзахисним у кожному конкретному випадку залежить від багатьох факторів: особи підзахисного з її індивідуальними фізичними, психофізіологічними, соціальними характеристиками, рівнем культури та інтелекту; її процесуального статусу на момент бесіди (підозрюваний, обвинувачений, підсудний); місця, умов та обстановки бесіди (офіс адвоката, слідчий ізолятор, присутність законних представників тощо); характеру обвинувачення (підозри); мети бесіди, а також від особистих якостей самого адвоката, його досвіду, кваліфікації, напрацьованих ним власних тактичних прийомів. Однак деякі тактичні елементи мають бути притаманні такій бесіді завжди.

Спочатку відбуваються знайомство та встановлення психологічного контакту, оскільки без взаєморозуміння та взаємної довіри повноцінний захист у кримінальній справі не може бути достатньо ефективним. Знайомство адвоката з підзахисним може відбутися за рекомендацією рідних, близьких підзахисного, за ініціативою самого підзахисного з метою укладення угоди про захист його прав і законних інтересів у кримінальній справі. У таких ситуаціях ускладнень для встановлення психологічного контакту немає, оскільки вже само звернення до адвоката передбачає довіру до нього і надію, що він справиться із захистом успішно. Тут, скоріше, психологічний контакт встановлює не адвокат з підзахисним, а навпаки, і у цій ситуації достатній тактичний крок адвоката — відповісти взаємністю.

Однак у будь-якому разі адвокат повинен з'ясувати, чого особа очікує від нього, якого результату прагне.

Інколи трапляється, що особа, яка перебуває під вартою, хоче мати адвоката як зв'язківця, або кур'єра, або «посередника» між нею, її близькими чи навіть слідчим, прокурором або суддею. У таких випадках заарештованому слід рішуче заявити, що це — не адвокатська професія, і без будь-якого сумніву відмовитись від прийняття на себе захисту, бажано, оформивши відмову в письмовій формі.

Інша справа, коли адвокат вступає у процес як захисник за призначенням і обвинувачений (підозрюваний) нічого не знає про цього адвоката. У такій ситуації слід при знайомстві повідомити про себе необхідну інформацію (прізвище, ім'я, по батькові, з якого адвокатського об'єднання чи працює індивідуально, хто і з яких підстав його призначив захисником), запропонувати поставити запитання щодо своєї особи і, відповівши на них, з'ясувати, чи бажає особа, щоб захист її інтересів здійснював саме він. Тут же, за необхідності, слід роз'яснити, що у разі згоди адвокат у подальшому провадженні у справі за загальним правилом не вправі відмовитися від захисту. У момент згоди даної особи захист вважається прийнятим.

Однак для поглиблення і подальшого підтримання стосунків адвокат-захисник у всіх випадках повинен у достатньому обсязі дізнатися про особу підсудного, його правове та фактичне (доказове) становище у справі і чи адекватно підзахисний його сприймає. З цією метою бажано, якщо це дозволяє процесуальна ситуація, ознайомитися з матеріалами, якими обґрунтовувалося затримання, пред'явлення обвинувачення тощо, в тому числі з тими, що стосуються даних про особу, розпитати про це у слідчого для врахування його оцінки обвинуваченого (підозрюваного), незалежно від ступеня її щирості, та провести з підзахисним розмову з цих питань.

Якщо підзахисний притягається до кримінальної відповідальності вперше, та ще й заарештований і перебуває у незадовільному психологічному стані, адвокату слід перш за все, враховуючи специфіку ситуації та індивідуальні соціально-психологічні та інші характеристики підзахисного, вивести його з цього стану і спонукати його адекватно протистояти обвинуваченню (підозрі).

Досягши цього, адвокат повинен здійснити наступний крок — роз'яснити підзахисному, залежно від його процесуального статусу, його обов'язки і права, можливі законні шляхи їх реалізації, розповісти про свої процесуальні можливості та наголосити на їх виключно законному характері. Корисно також пояснити підзахисному повноваження дізнавача, слідчого, прокурора, співробітників оперативно-розшукових підрозділів, працівників місця ув'язнення, права взаємин з ними і його права.

При роз'ясненні прав підзахисному слід особливо акцентувати на правах: мати захисника, на яких умовах та в якому порядку і що підзахисний може вимагати від захисника; давати чи не давати показання та юридичних наслідках цього, роз'яснивши, водночас, зміст принципу презумпції невинуватості; давати докази, заявляти клопотання, оскаржувати дії та рішення слідчого і щодо порядку такого оскарження; мати конфіденційне побачення із захисником до

першого допиту, а після першого допиту — такі самі побачення без обмеження їх кількості та тривалості; при призначенні та проведенні експертиз. Шляхом постановки контрольних запитань адвокат має переконатися у правильному і повному розумінні підзахисним цих основоположних його прав.

Якщо під час бесіди чи в будь-якій іншій момент підзахисний заявить про застосування до нього протиправних заходів, а тим більше — побиття, треба негайно викликати «Швидку медичну допомогу» або клопотати перед слідчим про медичне освідчування підзахисного або призначення судово-медичної експертизи. Практика свідчить, що невикористання адвокатом цього тактичного прийому під час першого побачення робить його в подальшому здебільшого марним.

Далі має відбуватися з'ясування конкретної процесуальної ситуації та обговорення можливих оптимальних шляхів виходу з неї. Варіантів тут багато.

Один з них полягає в тому, що адвоката запрошують, коли порушена кримінальна справа щодо конкретної особи чи за фактом вчинення злочину, але її порушення стосується інтересів особи. Тут адвокату необхідно з'ясувати суть претензій, приводи та підстави порушення кримінальної справи, встановити наявність письмового пояснення від особи, його зміст, якою ще інформацією володіє особа щодо справи і як вона ставиться до висунутої підозри.

В іншому випадку адвокат має справу з особою, затриманою за підозрою у вчиненні злочину або щодо якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого, частіше за все — це взяття під варту.

В обох випадках доцільним буде вирішення тактичного завдання щодо оскарження законності затримання або взяття під варту, оскільки у затриманого має бути копія протоколу про затримання із зазначенням підстав, мотивів, години, дня, місяця, року затримання, пояснень затриманого тощо, а арештованому підстави обрання запобіжного заходу повинні бути відомі з оголошеної йому суддею відповідної постанови.

У затриманого крім того слід з'ясувати справжні, на його погляд, підстави затримання, фактичні обставини затримання (де, за яких обставин, хто затримував, з чим затримували), чи фіксувалося затримання технічними засобами, як поведив себе при цьому затриманий, чи відбирався раніше пояснення від нього або чи допитувався він як свідок. Останні з названих даних слід з'ясовувати й у арештованого. Володіння цією інформацією та знання кримінально-правової підстави затримання (арешту) дозволить адвокату-захиснику крім застосування інших, залежно від ситуації, тактичних захисних заходів, окреслити хоча б загальні контури найбільш прийнятної захисної позиції у даній кримінальній справі та раціонально спланувати свою подальшу роботу.

На етапі пред'явлення обвинувачення, після вручення обвинуваченому копії постанови, необхідно разом з обвинуваченим сам-на-сам докладно ознайомитися з її матеріально-правовим змістом, а адвокату-захиснику — і з матеріалами, якими обґрунтовується пред'явлення обвинувачення, і на цій підставі визначитися з тактикою поведінки

підзахисного на допиті, в першу чергу — щодо його ставлення до обвинувачення та дачі показань. Зазвичай найбільш ефективними ці тактичні прийоми захисту бувають у випадках, коли обвинувачений, нічого не приховуючи, правдиво та вичерпно розповість адвокату про подію, за участь у якій його обвинувачують, можливі джерела доказової інформації про неї та дасть свою оцінку відомим на даний час доказам. Такі сукупні процесуальні та криміналістичні знання дозволять висувати на допиті і реалістично відстоювати у подальшому провадженні невідому обвинуваченню версію події — версію захисту.

Можливий Також варіант, коли вже на цьому етапі виявляються підстави для обговорення і висловлення після закінчення допиту клопотання про закриття справи з реабілітуючих підстав чи щодо звільнення підзахисного від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням винного з потерпілим, передачею особи на поруки, зміною обстановки. У разі відсутності таких підстав чи передчасності постановки питання про них у бесіді з підзахисним після його допиту, знаючи, що цікавить слідчого, важливо визначити, які докази треба зібрати і яким шляхом — самому підзахисному, адвокату-захиснику, а про збирання яких слід клопотати перед слідчим.

Після ознайомлення з матеріалами закінченої розслідування справи треба роз'яснити підзахисному значення й силу кожного доказу і всієї їх сукупності, сумісно продумати можливі тактичні кроки щодо подальшої поведінки підзахисного, з'ясувати сприятливі для підзахисного обставини, виробити спільну позицію, тактику захисту в суді.

Обов'язковою є бесіда адвоката з підзахисним перед судовим розглядом справи. На даному етапі з обвинувального висновку відомі остаточна версія обвинувачення та докази, покладені в його основу. Тому предмет бесіди — уточнення версії захисту, її доказове забезпечення і тактика поведінки підсудного та захисника в суді, включаючи висловлення обома своїх міркувань перед судом щодо порядку проведення судового сліdstва.

У ході судового розгляду справи узгодження дій захисника та підсудного має відбуватися кожен раз з виникненням у цьому потреби, в тому числі Шляхом звернення до суду з проханням про перерву в судовому розгляді. Частіше за все таке спілкування має на меті обговорення тактичних питань, пов'язаних із можливістю заявлення відводів, відкладення розгляду справи, викликом нових свідків, спеціалістів, витребуванням додаткових доказів, призначенням судових експертиз тощо. Особливу увагу треба приділити вирішенню питання про можливість спрощеної процедури судового розгляду справи. Підзахисному слід роз'яснити, що за спрощеного порядку судового сліdstва, тобто порядку, за яким визнається недоцільність досліdження доказів стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не оспорюються, суд без обговорення постановляє обвинувальний вирок і задовольняє цивільний позов, а сторони позбавляються права заперечувати ці фактичні обставини та розмір стягнення в апеляційному порядку. Тому підза-

хисному слід радити, за винятком випадків очевидної безперспективності захисних зусиль у суді, крім усього іншого не позбавляти себе можливості оскарження судового рішення в апеляційному порядку та повноцінного його перегляду апеляційним, а потім і касаційним судом, тобто радити не погоджуватися із спрощеною процедурою судового слідства.

Кожен раз обговоренню мають підлягати процесуальні ситуації при зміні прокурором обвинувачення в суді та його відмові від обвинувачення, незалежно від того, наполягає чи не наполягає потерпілий на продовженні судового розгляду справи за первинним обвинуваченням. У цих випадках необхідно істотно корегувати або навіть змінювати тактику захисту, наполягаючи на постановленні виправдувального вироку.

Неодмінним елементом захисту у кримінальній справі є бесіда адвоката з підзахисним перед дебатами сторін. У ній уточнюються остаточні тези, які захисник і підсудний відстоюватимуть перед судом (за взаємним узгодженням вони можуть не в усьому збігатися), система доказів, які наводитимуться на підтвердження та спростування обвинувачення, клопотання щодо всіх питань, які вирішуються вироком суду, та зміст останнього слова підсудного.

Свої особливості, пов'язані з віковими та психологічними характеристиками особи підзахисного, має тактика бесіди з неповнолітніми обвинуваченими та душевнохворими при провадженні у справах про застосування примусових заходів медичного характеру. У них, як правило, є законні представники. Звідси, бажано, вести бесіди як разом із підзахисними та їх представниками, так і окремо з кожним із них, тому що вони можуть мати різні позиції у справі і неоднакові тактичні прийоми їх реалізації, — щоб узгодити ці позиції, пам'ятаючи при цьому, що участь адвоката у справі тут є обов'язковою і він у таких справах менше пов'язаний з волею та бажаннями підзахисного, ніж у справах дорослих і здорових.

3.5.13. Особливості допиту в суді

Особами, яких може бути допитано в суді для з'ясування чи спростування обставин справи, є підсудний, потерпілий та свідок. У суді може бути допитаний також експерт для роз'яснення і доповнення його висновку. В допиті беруть участь крім суддів прокурори-обвинувачі, адвокати-захисники, підсудні, потерпілі, цивільні позивачі та цивільні відповідачі, їхні представники.

Допити підсудного, потерпілого і свідка мають особливості і регламентуються у законі стосовно кожного суб'єкта окремо. Існують і суттєві, загальні для всіх суб'єктів, положення процесуального і тактичного характеру. Загальними рисами допиту в суді є те, що він здійснюється, на відміну від допиту на досудовому слідстві, безпосередньо, безперервно, усно, незмінним складом суду, гласно; його проводить не одна особа, а суд і всі без винятку суб'єкти доказування; ті, хто допитує, як правило, попередньо ознайомлені з раніше даними на досудовому слідстві показаннями, які за визначених у законі умов можуть бути оголошені в суді; допит ведеться в режимі змагальності сторін; послідовність допитів, з урахуванням думок

сторін, визначається судовим рішенням; допит письмово фіксується у протоколі судового засідання безпосередньо і послідовно і може одночасно додатково фіксуватися за допомогою технічних засобів.

Безпосередність допиту в суді означає, що при розгляді справи в суді першої інстанції суд за участю сторін повинен безпосередньо допитати підсудних, потерпілих, свідків. Це правило передбачає необхідність отримання суддями та учасниками процесу показань шляхом особистого сприйняття. У суді забороняється замість безпосереднього сприйняття показань (як і інших доказів) обмежуватися дослідженнями письмових матеріалів із досудового слідства. Показання осіб, отримані на досудовому слідстві, можуть бути оголошені лише у випадках, коли безпосереднє дослідження первинного показання з тих чи інших причин виключається, наприклад у разі відмови підсудного давати показання на судовому слідстві, коли справа розглядається у його відсутності, за наявності істотних суперечностей між показаннями, які він давав під час досудового слідства або дізнання, та в суді.

Суд, на відміну від слідчого, який може у розслідуваних ним справах давати органам дізнання доручення, а слідчим або органам дізнання інших районів — окремі доручення на виконання будь-яких слідчих дій та у будь-якому обсязі, вправі доручити органу, який проводить розслідування, виконати певні слідчі дії, в тому числі допитати тих чи інших осіб, лише з метою перевірки і уточнення фактичних даних, одержаних у ході судового слідства, та дослідити протоколи досудового слідства в судовому засіданні. Суд не може обґрунтовувати вирок доказами, які не були розглянуті в суді.

Безперервність кожного окремого допиту і допитів у цілому зумовлена загальним положенням закону про безперервність судового засідання. Якщо слідчий проводить допити протягом розслідування у міру потреби, сам визначає час і місце їх проведення, то в суді вони проводяться безперервно, крім часу, призначеного для відпочинку та перерв з поважних причин, наприклад у разі необхідності повторного виклику свідка, який не з'явився без поважних причин. Для забезпечення безперервності допитів, у тому числі додаткових, повторних і на очній ставці, підсудні, потерпілі беруть у них участь протягом усього судового розгляду, а допитані свідки залишаються в залі судового засідання і не можуть його покинути до закінчення судового розгляду без дозволу головуючого.

Безперервність судового розгляду сприяє послідовному, більш повному й цілісному сприйняттю суддями та іншими учасниками процесу вербальної доказової інформації, що створює оптимальні умови для належного виконання ними покладених на них функцій.

Судовий розгляд справи відбувається в усній формі. Цією рисою він істотно відрізняється від інших стадій, у тому числі від стадії досудового слідства, де обвинувачений, потерпілий, свідки, якщо вони про таке просять, мають право написати свої показання у протоколі допиту власноручно. У ході ж судового розгляду, де всі учасники процесу спілкуються між собою в усній формі, підсудний, потерпілий, свідки дають показання і відповідають на запитання тільки у

усній формі українською мовою або мовою більшості населення даної місцевості.

Усність судового розгляду дає можливість суду і сторонам чути і розуміти все, що відбувається в суді, та брати активну участь у допитах, а присутнім у суді особам — стежити за перебігом судового засідання. Без усності не було б і гласності судового розгляду.

Незмінність складу суду при судовому розгляді означає, що кожна справа має бути розглянута в одному і тому самому складі суду. Коли хто-небудь із судців позбавлений можливості продовжувати брати участь у засіданні, він повинен бути замінений іншим суддею і розгляд справи розпочинається спочатку. Незмінність складу суду необхідна для забезпечення кожному судді безпосередньої участі в судовому розгляді справи в повному обсязі, в тому числі у допитах усіх осіб, що є умовою незалежності суддів в оцінці доказів та прийнятті рішень по суті справи.

Гласність допитів у суді є обов'язковою складовою принципу гласності судового розгляду, який означає, що розгляд справ у всіх судах, крім як у визначених законом винятках, — відкритий. При відкритому судовому розгляді в залу судового засідання доступ, за незначними винятками, вільний для всіх бажаючих.

Гласність судового розгляду передбачає, що всі присутні в залі суду, в тому числі представники засобів масової інформації, вправі слухати і записувати все, що має місце в судовому засіданні. Не заборонена і трансляція судового процесу із застосуванням технічних засобів. Однак застосування технічних засобів, які створюють завади у розгляді справи, відволікають учасників процесу, особливо в ході допитів, заважають їм зосередитись чи іншим чином перешкоджають веденню процесу або порушують права і законні інтереси сторін, чи коли воно здійснюється з метою тиску на суд чи інших учасників, — може бути судом заборонено.

Така гласність судового розгляду є, водночас, позапроцесуальною, соціальною гласністю, яка забезпечує можливість громадського контролю як за діяльністю суду і учасників процесу, так і органів дізнання та досудового слідства, оскільки в ході судового слідства безпосередньо, усно і гласно досліджуються зібрані ними матеріали справи, а також аналізується їх робота із збирання даних матеріалів, у тому числі шляхом проведення допитів. А відтак, присутні в залі суду мають можливість скласти власну думку про всі обставини справи, законність провадження у ній, законність і обґрунтованість прийнятих рішень. З іншого боку, гласний процес дисциплінує суд, сторони, осіб, яких допитують, стимулює їх до найбільш повного і ефективного використання наданих їм прав та виконання процесуальних обов'язків.

Поєднання незмінності складу суду, безперервності, безпосередності дослідження доказів, усності та гласності становить процесуальний спосіб розгляду кримінальних справ у цілому та проведення допитів у ньому зокрема, що досудовому слідству не притаманно.

Однією із суттєвих особливостей допиту в суді є те, що він загалом має змагальний характер. Особливо яскраво це дістає вияв у правилах допиту свідка та потерпілого. Так, свідки, з метою запобігання

взаємному впливу їх показань, допитуються по одному у відсутності інших, ще не допитаних, свідків. Кожному свідку перед допитом його судом та сторонами ставляться запитання, щоб з'ясувати стосунки свідка з підсудним і потерпілим і лише після цього пропонується розповісти все, що йому відомо у справі. Після того, як свідок, зокрема свідок обвинувачення, тобто той, який включений в обвинувальному висновку у список осіб, які підлягають виклику в судове засідання, розповість усе, що йому відомо у справі, його допитують спочатку суб'єкти сторони обвинувачення — прокурор, потерпілий, цивільний позивач, їх представники, потім суб'єкти сторони захисту — підсудний, законний представник підсудного, захисник, цивільний відповідач, його представник, і лише після допиту сторонами — судді. Протягом усього допиту свідка учасниками судового розгляду суд має право ставити йому запитання лише для уточнення і доповнення відповідей. Якщо ж свідка викликано в судове засідання за клопотанням когось із учасників судового розгляду, запитання цьому свідку ставить спочатку саме цей учасник судового розгляду.

Потерпілий допитується за тими самими правилами, що й свідок. Проте його допит, оскільки він має право брати участь у процесі протягом усього судового розгляду, проводиться перед допитом свідків.

Інші тактичні особливості допиту в суді, невідомі досудовому слідству, передбачені у приписах закону щодо права кожного учасника процесу задавати свідкові додаткові запитання для з'ясування або доповнення відповідей на запитання інших осіб. Такий одночасний допит свідка в судовому засіданні (а за аналогією — і потерпілого) з приводу однієї і тієї самої обставини різними учасниками процесу в теорії і на практиці іменують перехресним.

Реалізація учасниками судового розгляду наданого їм законом права допитувати крім свідків і потерпілих, підсудних, експертів, цивільних відповідачів та цивільних позивачів з метою уточнення і конкретизації тих обставин, які, на їх думку, викладені недостатньо чітко і повно, відбувається шляхом перехресного допиту перелічених осіб.

Отже, перехресний допит не є окремою процесуальною дією. Його проведення не потребує ні окремого судового рішення, ні розпорядження головуючого. Реалізація учасниками процесу наданого їм права сама по собі передбачає перехресний допит. Але допит є перехресним тільки тоді, коли в ньому беруть участь лише рівноправні сторони — сторона обвинувачення і сторона захисту, наділені законом правом відстоювати свої процесуальні інтереси на рівних, оспоровати висновки іншої сторони, захищати свою позицію у справі. Він дозволяє кожне свідчення того, кого допитують, перевірити і з точки зору обвинувачення, і з точки зору захисту, виявити все, що підтверджує обвинувачення, чи, навпаки, спростовує його. Прокурор, захисник, інші учасники судового розгляду під час перехресного допиту знову і знову повертаються до одних і тих самих обставин, ставлять запитання, спрямовані на всебічне та глибоке їх розкриття. Він нерідко виявляє суперечності в показаннях допитуваного, усуває їх неповноту, іноді дозволяє з'ясувати добросовісну помилку чи недостатню обізнаність і навіть очевидну надуманість його пока-

зань. У цьому плані перехресний допит є досить ефективним засобом змагання сторін і, як свідчить практика, є більш вигідним сторони захисту в тих випадках, коли у досудовому розслідуванні справи мав місце обвинувальний ухил.

При проведенні перехресного допиту, наприклад, свідка обвинувачення адвокат-захисник може поставити перед собою дві тактичні задачі: 1) дискредитувати результати прямого допиту свідка; 2) добути від нього корисну для захисту інформацію.

Для вирішення першої із вказаних задач адвокату-захиснику необхідно: а) довести, що свідок не здатен дати показання стосовно тих чи інших фактів; б) показати, що час, який пройшов, та супутні обставини викривили спогади свідка про факти і тому його показання є неадекватними; в) виявити суперечності в показаннях свідка; г) змусити його визнати те, що він недостатньо впевнений у тих фактах, про які раніше стверджував упевнено; г) виявити та продемонструвати упередженість свідка або його небезсторонність у справі в цілому чи в якійсь її частині.

Для вирішення другої задачі адвокату-захиснику слід: а) по-новому інтерпретувати факти на користь сторони захисту; б) з'ясувати нові, сприятливі для захисту, факти, про які свідок раніше не повідомляв; в) підтвердити в той чи інший спосіб або у будь-якій формі версію захисту; г) знайти у показаннях свідка сумнівні моменти, які не можна вирішити в залі судового засідання.

Перехресний допит, як правило, спричиняє досить високе психологічне навантаження. Він відчутно впливає на психіку того, кого допитують перехресно, що іноді заважає останньому адекватно сприймати запитання та критично ставитися до своїх показань. Неодноразове з'ясування однієї і тієї ж обставини з цих причин може призвести до навіювання сумнівів у правильності своїх показань, а звідси — до зміни показань на угоду представнику тієї сторони, на запитання якої дається відповідь. Тому головуючий, не втручаючись у суть такого допиту (тому що суд за законом не є суб'єктом допиту), мусить ретельно слідкувати за правильністю перехресного допиту, не допускати виходу його за межі коректності та ділового русла.

Криміналістика і судова практика напрацювали низку інших способів для усунення суперечностей у показаннях того, кого допитують, або для з'ясування причин таких суперечностей. Одним із таких способів є так званий шаховий допит. Це допит тієї чи іншої особи, показання якої з певних причин викликають сумніви, за якого той, хто допитує, одночасно ставить запитання з приводу якихось обставин іншим особам (але лише тим, які вже були допитані). Це своєрідна очна ставка з тією різницею, що в «шаховому» допиті можуть брати участь не дві, як на очній ставці, а більше осіб, а допитувані при цьому не можуть задавати один одному запитання.

До інших способів належать: пред'явлення тому, кого допитують, документів чи речових доказів, за допомогою яких можна перевірити достовірність його показань; проведення, в тому числі за клопотанням сторін, судових дій — огляду місцевості чи приміщення, відтворення обстановки і обставин події тощо.

3.6. Тактика пред'явлення для впізнання

3.6.1. Сутність і види пред'явлення для впізнання

Впізнання — це слідча дія, яка проводиться у тому разі, коли допитуваний заявляє, що може впізнати особу чи предмет, які він раніше спостерігав, і пам'ятає їх відмінні ознаки (стосовно особи це, зокрема, зріст, колір волосся, форма носа, форма та колір очей тощо), або коли він називає лише загальні риси людини, яку раніше бачив, але впевнений, що при пред'явленні йому особи, предметів зможе їх впізнати, тобто встановити їх тотожність.

Впізнання переважно проводиться завдяки зоровим враженням, але можливе впізнання і за ознаками усної мови, запаху, смаку, на основі дотику, а також за комплексом перелічених ознак. Під час впізнання особа спостерігає ознаки пред'явленого об'єкта, порівнює та зіставляє їх із збереженим у пам'яті і на підставі цього доходить певного висновку щодо наявності чи відсутності тотожності об'єкта.

Тотожність при впізнанні встановлюють за ознаками об'єктів, сприйнятих особою і збережених в її пам'яті. Це окрема форма ідентифікації, яка суттєво відрізняється від випадків ідентифікації за матеріальними слідами.

Розрізняють такі види пред'явлення для впізнання (за об'єктами): людей, трупів, предметів, тварин, житла тощо. Деякі об'єкти можна пред'являти для впізнання окремими частками, якщо вони мають які-небудь особливості, що більше запам'ятовуються (частина розчленованого трупа, наприклад, де є особливі прикмети: татування, шрами, родимки тощо).

Об'єктом впізнання в окремих випадках можуть бути помешкання та ділянки місцевості, які пред'являються для впізнання, але таке впізнання має ознаки іншої слідчої дії — фактично є складовою перевірки показань на місці.

Якщо пред'явлення вказаних об'єктів у природі є неможливим або недоцільним, проводиться впізнання за фотознімками, звуко-, відео-, кінозаписом.

3.6.2. Наукові засади впізнання. Проблема розпізнавання образів.

Сукцесивне і симультанне впізнання

Процесуальна дія, спрямована на встановлення фактів, які за певних умов стають доказами у справі, нас цікавить, перш за все, з точки зору надійності її результатів. При цьому юристи — судді, прокурори, слідчі, адвокати — мають бути впевнені в їх надійності спочатку з природничо-наукових, а потім вже з правових позицій. Іншими словами, треба завжди оцінювати докази, встановлюючи, наскільки той чи інший з них адекватно відображає фрагмент об'єктивного навколишнього світу, котрий як факт потрапив до орбіти процесуального доказування.

Щоб визначити науковість проведення впізнання і оцінити надійність його результатів, необхідно знати механізми захисту життєдіяльності біологічних видів, без найвищим чином ефективною дією яких жоден з видів, у тому числі і людина, не зміг би існувати. Дослідженнями в галузях нейропсихології, нейрофізіології, біоніки, меди-

цини встановлено принципи діяльності нашого мозку, серед яких слід виділити принцип компаративності, принцип поверховості та принцип мінімізації негативної аферентації.

Принцип компаративності полягає в тому (схематично), що наш мозок постійно, в режимі порівняння й ідентифікації, зіставляє завдання, які постають перед організмом, з відбитками у філо- та онтогенетичній пам'яті і дає його системам команди, котрі виконуються на підсвідомому рівні автоматично і забезпечують достатньо врівноважене існування. Будь-які прогалини в пам'яті, нештатні ситуації негайно включають механізм пошуку аналогій, серед яких через компарацію виявляються найбільш прийнятні і які відразу ж включаються до процесу життєдіяльності, забезпечуючи гомеостазис. Разом з тим, це робить пам'ять більш досконалою. Водночас, відсутність певних відбитків у пам'яті або збої в системі компарації можуть негативно вплинути на функціонування організму — аж до його загибелі.

Другий принцип, який одержав назву «поверховість», полягає в тому, що мозок філогенетично всі подразники, котрі надходять до нього й інтерпретуються ним як команди, автоматично розташовує за певною ієрархією — поверхами. Це дає можливість організму здійснювати певні дії за деякою послідовністю — від найбільш важливих і загальних та принципово життєдайних до менш важливих, похідних, підкріплюючих, чим знову ж таки забезпечується гомеостазис. Цей принцип, як і перший, свідчить, наскільки людина здатна на підсвідомому рівні адекватно реагувати на зовнішні й внутрішні подразники, розрізняючи їх та вибираючи їх за важливістю для даної ситуації і тим самим гарантуючи собі відносно комфортне поточне існування та перспективу існування й розвитку всього виду.

Нарешті, принцип мінімізації негативної аферентації означає, що наш мозок філогенетично і в постійному автоматичному режимі зменшує аж до повного знешкодження (у межах психофізіологічних можливостей даного організму) всілякі негативні впливи на організм, перш за все — на його психічні процеси. Разом з названими та іншими принципами діяльності мозку він усуває чи зменшує негативні впливи і дозволяє організму адекватно сприймати навколишній світ, взаємодіяти з ним і постійно забезпечувати стан гомеостазису, а отже — запрограмованого природою існування.

Таким чином, можна стверджувати, що узнання елементів об'єктивного світу, ситуацій, матеріальних рухів і видозмін є домінуючою неодмінною властивістю людини, причому ця властивість падає в життєдіяльності і, що головне, ніяким чином істотно не залежить від свідомості та вольових зусиль суб'єкта. Це означає, що узнання здійснюється як абсолютно необхідна функція, за здорової психіки — адекватно, одномоментно і не потребує ніякого втручання людини в сенсі встановлення певних правил чи процедур. Спрощено: узнання відбувається тому, що не може не відбуватися. Щоправда, здатність узнання може удосконалюватись шляхом спеціальних тренувань, але це ніяк не змінює і не ставить під сумнів глибинні закономірності взаємозв'язків і взаємообумовленостей природи.

Наукове вивчення феномена узнавання психологами, фізіологами, математиками, біологами, медиками, криміналістами та іншими фахівцями зумовило необхідність теоретичного обґрунтування цього явища, виявлення можливостей його прогностичного використання, що зрештою привело до створення синтетичної теорії розпізнавання образів, яка органічно вплелася в систему теорій кібернетики як науки про загальні закони одержання, зберігання, передачі та переробки інформації.

Виходячи з викладеного можна впевнено стверджувати, що феноменальна психологічна пристосованість людини до існування в навколишньому середовищі спирається на безпомилкове, в принципі, розпізнавання образів і мінімізацію на цій основі їх негативного впливу. Зрештою, це означає, що прикладне застосування такої здатності, отриманої незалежно від нашої волі природним шляхом, не має викликати ніяких сумнівів щодо науковості використання впізнання об'єктів у судочинстві і надійності його результатів для юридичного доказування. Саме ця здатність, виявлена природознавцями і помічена юристами, дозволила обґрунтувати і передбачити свого часу в КПК специфічну слідчу дію — пред'явлення для впізнання.

Глибокі наукові дослідження механізмів розпізнавання образів людиною визначили дві форми цього психічного процесу — *сукцесивну*, або аналітичну, яка передбачає сприйняття окремих прикмет зовнішності ізольовано одна від одної (колір очей, волосся, розміри і форма носа, неординарні ознаки тощо), і *симультанну*, або синтетичну, за якої об'єкт сприймається в цілому, одномоментно, без виділення окремих ознак. Перша ґрунтується на розумовому, дискурсивному мисленні і тому в аспекті співіснування живих організмів з навколишнім середовищем є практично неприйнятною через свою штучність і малу надійність (у тваринному світі вона взагалі неможлива), у той час як друга забезпечується миттєвим інстинктивним включенням тайників пам'яті, що приводить до автоматичного компаративного ототожнення на підсвідомому рівні раніше сприйнятих об'єктів. Тому друга форма має використовуватись у кримінальному судочинстві в рамках певних процесуальних правил (процедур) як забезпечений природними механізмами життєдіяльності спосіб одержання надійної доказової інформації. Використання сукцесивної форми може принести деяку користь в оперативно-розшуковій роботі (описання особи за прикметами, створення рисованих портретів, синтез портретів за допомогою фоторобота). Зрозуміло, що одержані таким чином дані є лише приблизними.

3.6.3. Підготовка до пред'явлення для впізнання

Впізнання — достатньо складна слідча дія, тому є неодмінною певна підготовка до її проведення, яка передбачає: обов'язковий попередній допит особи, яка впізнає; підбір об'єктів, серед яких необхідно провести впізнання; визначення місця й умов пред'явлення для впізнання; визначення науково-технічних засобів, які необхідно застосувати під час процедури впізнання.

Кримінально-процесуальне законодавство зобов'язує слідчого проводити впізнання лише після попереднього допиту особи, яка впі-

знає. Слідчий спочатку допитує особу про зовнішній вигляд і прикмети того, кого будуть впізнавати (зріст, вік, колір волосся, форма обличчя тощо), про особливі прикмети: татуювання, шрами, особливості ходи, жестикуляції тощо; про одяг, в який він був одягнений (форма, фасон, колір, пошкодження тощо), а також про обставини, за яких впізнаючий бачив цю особу (освітленість місця, відстань спостереження, стан підозрюваного: стояв, рухався тощо).

Під час допиту також можуть бути з'ясовані дані щодо психологічного стану впізнаючого, а також щодо його фізіологічних даних: стан зору, слуху, особливості пам'яті тощо.

Коли проводиться підготовка до пред'явлення для впізнання трупа під час допиту особи, у якої зник хтось з родичів або знайомих, необхідно з'ясувати, серед інших, і такі дані: прізвище, ім'я та по батькові; вік, зовнішні прикмети (зріст, колір волоссяного покрыву на голові, колір очей тощо); особливі прикмети (післяопераційні шрами та ін.); в якому одязі перебував; коли особу бачили востаннє та за яких обставин вона зникла.

Пред'явленню для впізнання предметів також передують допит особи, яка буде впізнавати, про обставини, за яких вона бачила конкретний предмет, а далі — з'ясування ознак предмета (найменування, форма, матеріал, колір тощо) та особливості, які можуть відрізнати його від інших (наявність пошкоджень, номерні знаки або інші позначення). Аналогічно проводиться допит і стосовно прикмет тварини (порода, масть, вік тощо), яка буде пред'явлена для впізнання.

Після отримання показань особи, де, зокрема, йдеться про те, що вона може впізнати людину, предмети та інші об'єкти, слідчий проводить аналіз отриманої інформації та дає оцінку слідчій ситуації, яка склалася у справі, з метою визначити можливість проведення впізнання. Після цього він проводить відбір об'єктів, які пред'являються для впізнання: число пред'явлених осіб повинно бути не менше трьох; вони повинні бути схожими за зовнішністю з людиною, яку впізнають, за загальними рисами (зріст, статура, наявність або відсутність волоссяного покрыву на голові, колір волосся, тип обличчя тощо), не мати суттєвих відмінностей в одязі. Предмети впізнають у групі однорідних, кількість яких — не менше трьох.

Вибір місця впізнання пов'язаний, перш за все, із створенням умов для проведення цієї слідчої дії. Частіше за все — це кабінет слідчого, де можуть розміститися учасники цієї слідчої дії, або інше приміщення, де умови можуть бути найсприятливішими для спостереження і порівняння ознак об'єктів.

У виняткових випадках, з метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає, зазначена слідча дія проводиться поза візуальним спостереженням того, кого впізнають. Для проведення впізнання в таких умовах кабінет слідчого не підходить, і впізнання особи поза візуальним спостереженням проводять у спеціально обладнаних приміщеннях, які поділені надвоє перегородкою зі спеціального дзеркального скла та мають окремі входи.

Застосування науково-технічних засобів під час процедури впізнання є однією з умов забезпечення об'єктивності та ефективності

проведення цієї слідчої дії, фіксації її перебігу та результатів. Слідчий визначає: чи треба застосовувати під час пред'явлення для впізнання відеозапис, фотозйомку, звукозапис. Це залежить від виду впізнання, ознак об'єкта, що підлягає впізнанню, та інших даних.

Фотозйомка може проводитись разом з відеозаписом або окремо. У такому випадку до протоколу додаються фототаблиці, де зображені, наприклад, предмети, підготовлені для впізнання, або розташування осіб, яких впізнають; безпосередні дії особи, коли вона впізнає пред'явлену особу, предмети та інші об'єкти, які вона впізнала.

3.6.4. Тактика пред'явлення для впізнання живих осіб

Впізнання живих осіб проводиться у випадках, коли: а) особа спостерігала людину під час злочинної події і раніше не була з нею знайома; б) свідок пов'язує особу з подією злочину, раніше знав її, але не може дати необхідних даних про неї.

Перед тим як пред'явити особу для впізнання, їй, у присутності понятих, пропонується зайняти будь-яке місце за власним вибором серед інших осіб, котрі пред'являються для впізнання, та роз'яснюються її права. Після цього до приміщення, де знаходяться інші учасники слідчої дії, запрошується впізнаючий, де його спочатку попереджають про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань.

Слідчий запитує впізнаючого, чи добре йому видно зовнішні прикмети всіх присутніх осіб, і за позитивної відповіді пропонує вказати особу, яку він впізнає, та пояснити, за якими ознаками він її впізнав і за яких обставин і коли він її раніше бачив. При цьому особі, яка впізнає, надається час для обдумування відповіді, і якщо вона вагається з відповіддю, слідчий може (в тому числі і на прохання особи, яка впізнає) запропонувати пред'явленим особам пройтись по кабінету з метою спостереження їх у русі чи розмовляти, жестикулювати, щоб полегшити впізнання.

Можливе впізнання людини за *особливостями ходи*, оскільки вона є індивідуальною у кожної людини. Ця хода може бути природною або неприродною (пов'язана з різного роду аномаліями, хворобами, станом здоров'я). Для цього слідчий повинен створити умови, поперше, щоб було, з одного боку, забезпечено відтворення ознак ходи підозрюваного, а з іншого — можливість спостереження за ним впізнаючим; по-друге, щоб інші учасники впізнання не мали між собою суттєвих відмінностей ознак ходи; по-третє, особа, яку впізнають, не повинна знати, що за нею спостерігають саме у зв'язку з її ходом; і останнє — впізнаючій особі має бути надано досить часу для спостереження ходи пред'явлених осіб.

Впізнання особи може бути проведено за *голосом та особливостями мови*. Пропонується у такому разі проводити впізнання у приміщенні, яке поділено на дві частини і де є можливість слухати зміст розмови з іншої кімнати, але особи з цих кімнат не повинні бачити одна одну. Для цього одна група учасників слідчої дії перебуває в одному приміщенні — особа, яка впізнає, слідчий, поняті, а в іншому — поняті, особи, яких впізнають і які ведуть розмову, другий слідчий або дізнавач.

Під час проведення в зазначених умовах впізнання зміст розмови особи, яку впізнають, як правило, не має стосуватися обставин справи, що розслідується, але бажано, щоб в її тексті були слова, які чув впізнаючий у момент спостереження.

Наприкінці слідчої дії особа, яка впізнає, вказує, кого вона впізнала і за якими ознаками (прикметами) зовнішності, за ходом або за голосом, і повідомляє, коли і за яких обставин раніше бачила цю людину. Та обставина, що, наприклад, особа впізнала підозрюваного за прикметами, відображеними раніше в протоколі її допиту (наприклад за голосом або ходом), сама по собі не може свідчити про необ'єктивність впізнання. Для з'ясування можливих розбіжностей у протоколі допиту особи і протоколі впізнання необхідно провести додатковий допит цієї особи, а за необхідності — допити свідків.

Результат впізнання може бути і негативним. Це може статися, коли після події, яка розслідується, пройшло багато часу або підозрюваний змінив зовнішність. Можуть мати місце і суб'єктивні обставини — особа, яка впізнає, боїться помсти.

Проведення впізнання поза візуальним спостереженням можливе лише у виняткових випадках з метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає (тобто, коли існує реальна небезпека життю та здоров'ю учасника кримінального судочинства з боку зацікавлених осіб). Загальні вимоги кримінально-процесуального законодавства щодо порядку пред'явлення осіб для впізнання повною мірою стосуються і проведення впізнання особи поза візуальним спостереженням. У разі проведення впізнання у такий спосіб понятих має бути не менше чотирьох, оскільки вони повинні пересвідчитися у можливості впізнання поза візуальним спостереженням того, кого впізнають (в одному приміщенні), і засвідчити таке впізнання (в іншому приміщенні). Про результати впізнання, яке проведено в таких умовах, слідчий обов'язково повідомляє особу, яка пред'являлася для впізнання.

Оскільки участь підозрюваного (обвинуваченого) при пред'явленні його для впізнання поза візуальним спостереженням обмежується одним приміщенням, це обмеження поширюються і на його захисника, який має право перебувати лише в тій частині спеціально обладнаного приміщення, де знаходиться його підзахисний.

3.6.5. Пред'явлення для впізнання трупів

Смерть суттєво змінює зовнішність людини, а смерть насильницька — тим більше. Тому впізнання трупа має проводитися відразу після появи особи, яка може впізнати людину, невпізнаний труп якої знайдено на місці події.

Пред'явлення трупа людини для впізнання проводиться окремо, без пред'явлення для впізнання трупа серед інших. Це цілком зрозуміло, оскільки мета такого впізнання полягає не в ототожненні раніше баченого трупа, а у встановленні особи трупа невідомої людини.

Виникають звичайно дві ситуації, які зумовляють проведення пред'явлення для впізнання трупа. По-перше, коли на місці події знайдено труп, особа якого невідома. У такому разі попередній допит, природно, не проводиться, оскільки ніхто не знає до пред'яв-

лення трупа, про кого йдеться. Труп пред'являється мешканцям навколишніх будинків, населених пунктів, службовим особам та ін.

По-друге, труп пред'являється особам, які зробили заяву про зникнення людини. Ці особи перед пред'явленням трупа можуть бути допитані про обставини зникнення і прикмети зниклого.

Труп пред'являється в одязі, що був на ньому, і, залежно від обставин події, наявності пізніх трупних явищ, проводиться «туалет трупа» — видалення бруду і крові з тіла, відновлення зачіски або реставрація обличчя трупа (у разі перебування трупа тривалий час у воді або суттєвих пошкоджень у результаті вибуху, пожежі тощо). Виготовляються фотознімки обличчя трупа у фас і обидва профілі, які потрібні для встановлення особи трупа, в тому числі і шляхом пред'явлення фотознімків для впізнання.

Під час впізнання надається можливість для огляду не тільки обличчя трупа, а й усього тіла, зокрема, для виявлення особливих прикмет.

3.6.6. Пред'явлення для впізнання предметів і тварин

Предмети пред'являються для впізнання у числі інших однорідних предметів, які не мають між собою різких відмінностей, у кількості не менш трьох.

Впізнання предметів має на меті встановлення їх тотожності або групової належності, наприклад, марки описаної очевидцем зброї, моделі та кольору одягу, в який були одягнені злочинці, тощо.

Унікальні, єдині у своєму роді предмети (твори мистецтва у вигляді картин відомих художників, наприклад) або об'єкти, які не можуть бути виділені серед інших (зерно, цукор без упаковки тощо), а також предмети, які мають точні позначення, засвідчені допитуваною особою (наприклад пістолет «ПМ» з конкретним заводським номером), для впізнання не пред'являються.

За аналогічними правилами, як і предмети, пред'являються для впізнання тварини. При цьому під час проведення цієї слідчої дії може статися так, що тварина сама може відреагувати на впізнаючого (якщо, наприклад, він її господар). У протоколі зазначений факт (реакція тварини) відповідним чином фіксується.

3.6.7. Проведення впізнання за фотознімками

Достатньо поширеним є проведення пред'явлення для впізнання за фотознімками. Це пов'язано переважно з тим, що жива людина, яку необхідно пред'явити для впізнання, відсутня (знаходиться у розшуку, наприклад), але у слідчого є її фотознімок.

Порядок пред'явлення фотознімків для впізнання такий самий, як і порядок пред'явлення для впізнання предметів. Про проведення впізнання особи за фотознімками складається протокол.

Фотознімки мають бути однаковими за формою, розміром, якістю зображення, а зображені на них обличчя — схожими. Важливою обставиною є вимоги до дати зйомки: фотознімки повинні належати до того часу, коли свідок спостерігав зображену на них особу.

Впізнаючому пред'являються не менше трьох фотознімків осіб однієї статі, приблизно одного вигляду (кругловиді, чорняві тощо), по

можливості — в одязі (пальті, светрі, футболці, костюмі, з краваткою чи без неї тощо), який впізнаючий бачив на цій особі.

Водночас, не можна виключати такого факту, що фотознімки не завжди передають ті ознаки зовнішності, за котрими особу може бути впізнано. І якщо при проведенні такого впізнання отримано негативний результат, то припустимо проведення повторного впізнання, але вже з пред'явленням об'єкта в натурі.

3.6.8. Фіксація результатів пред'явлення для впізнання

При проведенні впізнання складається відповідний протокол про пред'явлення особи чи предмета для впізнання з додержанням процесуальних правил щодо складання протоколів. Для фіксації цієї слідчої дії також можуть застосовуватися фотозйомка, звукозапис і відеозйомка.

У вступній частині протоколу зазначаються: місце і дата складання протоколу, посади і прізвища осіб, які проводили слідчу дію, дані щодо понятих (їх прізвища та адреса), посади і прізвища спеціалістів та оперативних працівників правоохоронних органів. Також вказується про роз'яснення понятим їх прав та обов'язків, а якщо впізнаючими є свідки або потерпілі, то і про попередження їх про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань. Зазначаються час початку проведення впізнання та повідомлення учасників слідчої дії про застосування під час впізнання фотозйомки, звукозапису або відеозйомки (яка саме техніка, тип апарату, чутливість плівки, тип стрічки тощо).

В описовій частині протоколу слідчий викладає відомості щодо осіб, яких пред'являють, про інші об'єкти з описом їх прикмет та ознак. Стосовно живих осіб у протоколі зазначаються не тільки прізвище, ім'я та по-батькові, а й вік, зріст, колір волосся, наявність вусів та деякі інші прикмети. Описуються і ознаки одягу — вид, фасон, колір тощо. У протоколі в обов'язковому порядку зазначається, що впізнаючий сам зайняв певне місце серед осіб, у числі яких пред'являється особа, котру впізнають.

Пред'явлення предметів для впізнання супроводжується описанням у протоколі їх форми, розміру, кольору, матеріалу, з якого вони вироблені, та інших прикмет.

У протоколі викладаються результати впізнання. Слідчий зазначає, чи впізнав впізнаючий кого-небудь, чи ні. І якщо впізнав, то кого саме і за якими ознаками, а також де і за яких обставин цю людину впізнаюча особа бачила раніше.

У заключній частині зазначається час закінчення пред'явлення для впізнання, викладаються зауваження, які надійшли від учасників процедури впізнання, якщо такі мали місце. Протокол підписується всіма учасниками даної слідчої дії.

Фонограма в опечатаному вигляді зберігається при справі. У разі застосування фотозйомки до протоколу впізнання додаються фототаблиці та відповідні негативи.

Якщо мала місце відеозйомка, відеозапис слідчої дії демонструється всім учасникам впізнання і про це складається окремий протокол. Відеокасета із записом зберігається при справі.

3.6.9. Типові помилки пред'явлення для впізнання та оцінка адвокатом цієї слідчої дії

Практика свідчить, що під час пред'явлення для впізнання допускаються чимало процесуальних порушень і тактичних помилок, які ставлять під сумнів отримані результати або роблять їх взагалі недопустимими обвинувальними доказами у справі. Такі помилки захисники-адвокати можуть ефективно використати для спростування обвинувачення (підозри). Найчастіше серед них трапляються такі.

I. Щодо суб'єктів впізнання:

— той, хто впізнає, має фізичні або психічні вади, які перешкоджають впізнанню;

— той, хто впізнає, вже раніше сприймав відповідний об'єкт, що підлягає впізнанню, як учасник інших слідчих дій;

— той, хто впізнає, вже впізнавав цей самий об'єкт раніше в позапроцесуальній формі;

— проведення повторного впізнання особою, яка раніше брала участь у впізнанні цього самого об'єкта;

— відсутність у того, хто впізнає, статусу свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого;

— мав місце примус свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого до впізнання;

— той, хто впізнає, попередньо не допитувався про ознаки об'єкта, за якими він може впізнати цей об'єкт, і про те, за яких обставин він його раніше спостерігав;

— той, хто впізнає, на попередньому допиті заявив про неможливість впізнання ним даного об'єкта;

— свідок і потерпілий, залучені до впізнання, не попереджені про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань, а свідок, крім того, — за відмову від дачі показань.

II. Щодо об'єктів впізнання:

— впізнання особи за унікальними прикметами, а не за сукупністю ознак цілісного образу (відсутність руки, ноги, шрам на обличчі, наявність татуювання тощо);

— пред'явлення для впізнання одного предмета чи особи, а не серед кількох інших (крім трупа, місцевості, будівлі);

— пред'явлення для впізнання кількох предметів, які мають істотні відмінності у своїх характеристиках;

— наявність різких відмінностей у зовнішності та одягу особи, яка підлягає впізнанню, і статистами;

— пред'явлення предмета для впізнання в числі інших неоднорідних предметів;

— проведення впізнання за фотографією за наявності реальної можливості проведення впізнання реального об'єкта;

— підміна пред'явлення для впізнання очною ставкою.

III. Щодо процедури впізнання:

— проведення впізнання у передбачених випадках без участі захисника;

— проведення впізнання без участі понятих або без належної їх кількості;

- виокремлення того, кого впізнають, будь-яким чином;
- ненадання можливості тому, кого впізнають, вільно обирати місце серед статистів;
- підказки, постановка навідних запитань тому, хто впізнає, формулювання відповідей за нього;
- використання одних і тих самих статистів при послідовному впізнанні різних підозрюваних однією особою;
- учасникам слідчої дії до її початку не роз'яснені їхні права та обов'язки, порядок проведення;
- залучення як понятих осіб, котрі за законом не можуть бути понятими.

IV. Щодо процесуального закріплення (фіксації) впізнання:

- дописування в протоколі попереднього допиту того, хто впізнає, прикмет об'єкта, за якими він нібито зможе його впізнати;
- заміна фотографій;
- фотографії не скріплені печаткою та/або не пронумеровані;
- у протоколі неправильно вказані прізвища, ім'я та по-батькові, місце проживання, місце роботи понятих і статистів;
- у протоколі неправильно відображені показання того, хто впізнає;
- до протоколу не занесені зауваження з приводу проведення і результатів даної слідчої дії;
- у протоколі відсутні підписи тих чи інших учасників впізнання.

Беручи участь у проведенні даної слідчої дії, адвокат-захисник у разі допущення слідчим будь-яких порушень чи помилок у її проведенні повинен кожен раз реагувати на них шляхом заявлення зауважень з вимогою про занесення їх до протоколу впізнання та, залежно від характеру порушень, вимагати від слідчого їх усунення чи оскаржувати дії слідчого прокурору.

Незалежно від участі або неучасті у впізнанні адвокат має оцінити цю слідчу дію та протокол її фіксації за їх змістом і формою на предмет його допустимості, належності відображеної у ньому інформації та її достовірності. При цьому тактичні кроки адвоката, залежно від характеру допущеного порушення чи упущення, процесуальної ситуації, змісту результатів впізнання, можуть бути різними. Так, у разі відсутності підпису понятого у протоколі цю процесуальну прогалину можна заповнити під час допиту його як свідка та підтвердження ним факту участі у впізнанні і правильності записів у протоколі. Але якщо адвокат, наприклад, шляхом опитування з'ясує, що особи, які залучались як поняті, були практикантами чи заінтересованими у справі особами, він має клопотати про визнання протоколу впізнання непридатним як джерела доказів. Якщо у адвоката виникне обґрунтована підозра у дописуванні слідчим протоколу попереднього допиту того, хто впізнавав, про ознаки об'єкта, за якими він зможе впізнати об'єкт, адвокат-захисник, з метою з'ясування достовірності записів показань на допиті та справжності впізнання, повинен клопотати про проведення додаткового допиту цієї особи за своєю участю і за його результатами визначитися з подальшою тактикою своєї роботи у справі.

Проте не всі порушення і помилки при проведенні впізнання призводять априорі до визнання протоколу впізнання і його даних недо-

пустимими. У тих випадках, коли, наприклад, слідчий під час проведення впізнання допустив порушення, заборонивши особі, яку впізнавали, вільно обрати місце серед статистів, а той, хто, впізнавав, впевнено заявив, що серед представлених йому осіб немає того, кого він зміг би впізнати, протокол такого впізнання буде хибним лише з формальних позицій як обвинувальний доказ. Водночас, він має і повинен бути визнаний допустимим і належним як доказ виправдувальний, такий, що, як мінімум, спростовує обвинувальні показання того, хто впізнавав, щодо підзахисного.

3.7. Тактика відтворення обстановки і обставин події

З метою перевірки результатів допиту свідка, потерпілого, підозрюваного чи обвинуваченого або даних, одержаних при проведенні огляду та інших слідчих дій, слідчий може виїхати на місце і у присутності понятих, а у необхідних випадках — за участю спеціаліста і раніше допитаних учасників кримінального судочинства, відтворити обстановку та умови, у яких ті чи інші події могли відбуватися в дійсності. Таким чином, зазначена слідча дія охоплює і перевірку показань на місці, і слідчий експеримент, тобто поняття «відтворення обстановки та обставин події» ширше, ніж окремо «слідчий експеримент» і «перевірка показань на місці».

3.7.1. Сутність і види слідчого експерименту

СЛІДЧИЙ експеримент — де слідча дія, яка полягає у здійсненні дослідів з метою перевірки зібраних доказів, отримання нових доказів, перевірки й оцінки слідчих версій про можливість існування тих чи інших фактів, які мають значення для розслідування кримінальної справи.

Проведення цієї слідчої дії пов'язане перш за все зі здійсненням дослідів, результати яких дозволяють дійти висновку про певні обставини, що мають значення для справи.

Слідчий експеримент має деяку схожість із судовою експертизою, але експертиза проводиться лише у випадках, коли для встановлення обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання. Підставою ж для слідчого експерименту є дані, які викликають сумніви в можливості сприйняття учасниками події, що розслідується, певних явищ, фактів або виконання ними певних дій. Експертизу проводить експерт, а слідчий експеримент — слідчий у присутності понятих, участь яких у проведенні судової експертизи не передбачена.

Від перевірки показань на місці слідчий експеримент відрізняється в першу чергу тим, що в деяких випадках він може проводитися без участі свідка, потерпілого, обвинуваченого, в той час як перевірка показань на місці без участі особи, показання якої перевіряються, неможлива. Слідчий експеримент може проводитися за участю одразу кількох свідків, підозрюваних, потерпілих, а під час перевірки показань на місці ця слідча дія проводиться стосовно кожного учасника кримінального судочинства, показання якого перевіряються, окремо.

Виходячи з цілей слідчого експерименту можна визначити такі його види:

— слідчий експеримент із встановлення можливості спостереження, сприйняття якого-небудь факту, явища (чи міг свідок бачити об'єкти у конкретних умовах на визначеній відстані та розрізнити їх деталі; чи міг свідок, який перебував у квартирі, чути постріл, зроблений у ліфті, тощо);

— слідчий експеримент із встановлення можливості вчинення якої-небудь дії (наприклад перевірка можливості проникнення у приміщення через отвір або можливості вчинити якусь дію за певний проміжок часу, дістатися до конкретного пункту за визначений час тощо);

— слідчий експеримент із встановлення механізму події в цілому або окремих її деталей (наприклад перевірка можливості падіння людини з висоти саме на те місце, де її знайшли: падіння як нещасний випадок або як наслідок дій інших осіб);

— слідчий експеримент із встановлення процесу утворення слідів події, виявлених при розслідуванні;

— слідчий експеримент із визначення наявності або відсутності професійних чи злочинних навичок (перевірка можливості виконати ту чи іншу роботу, наприклад відкрити за допомогою відмичок сейф або виготовити із застосуванням певних засобів фальшиві гроші).

Як й інші слідчі дії, слідчий експеримент має відповідати певним вимогам, зокрема, він не може бути проведений в умовах, за яких: принижуються честь і гідність людини; виникає загроза життю або здоров'ю учасників експерименту чи інших осіб; є можливими знищення або пошкодження майна або інші обставини, що можуть призвести до значних матеріальних збитків.

3.7.2. Тактика слідчого експерименту

Слідчий експеримент є достатньо складною слідчою дією і тому потребує детальної підготовки, для проведення якої необхідно:

— визначити мету експерименту (для цього вивчаються матеріали кримінальної справи; у разі необхідності отримується додаткова інформація від спеціалістів про можливість проведення слідчого експерименту);

— визначити сутність слідчого експерименту та умови, в яких він повинен проводитись (де, коли, у якій послідовності проводити дослідження; їх кількість тощо);

— визначити коло учасників експерименту (свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, поняті, статисти, охорона, спеціалісти, оперативні працівники правоохоронних органів та ін.);

— передбачити, які матеріали, знаряддя, інструменти, техніка, макети можуть знадобитися при проведенні цієї слідчої дії (під час слідчого експерименту не використовуються речові докази, які у подальшому можуть бути об'єктом дослідження судових експертиз), які транспортні засоби треба задіяти (їх кількість тощо); підготувати слідчу валізу;

— скласти план проведення цієї слідчої дії. У ньому слідчий визначає місце і час проведення експерименту; наводить перелік учасни-

ків слідчої дії та визначає їх розташування під час експерименту; наводить перелік транспортних засобів, потрібних для доставки учасників слідчої дії до місця проведення експерименту; визначає засоби, за допомогою яких будуть фіксуватися відповідні досліди, та сутність, послідовність дослідів і роль учасників експерименту при проведенні кожного з них (відеозапис, фотозйомка, звукозапис тощо).

Проведення слідчого експерименту передбачає дотримання певних правил. Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства при проведенні слідчого експерименту обов'язкова участь понять; у разі необхідності використання спеціальних знань потрібна участь спеціалістів; доцільна присутність при слідчому експерименті осіб, показання яких перевіряються; про хід і результати слідчого експерименту складається протокол.

До загальних тактичних правил проведення слідчого експерименту традиційно можна віднести такі:

- слідчий експеримент проводиться або на місці події, яка розслідується (у разі наявності змін на місці події з метою відновлення відповідної обстановки там може бути проведена її реконструкція), або в умовах, максимально наближених до тих, у яких вона відбулася (загроза швидких та істотних змін в обстановці місця події потребує від слідчого ставлення до цієї слідчої дії як до невідкладної);

- для забезпечення об'єктивності слідчого експерименту з метою створення аналогічних умов видимості та чутності він проводиться у такій самий час, коли відбулася подія, що є предметом розслідування;

- досліди повторюються кілька разів, при цьому змінюють умови експерименту, що дозволяє виключити випадкові результати й достовірно з'ясувати певний факт;

- для проведення слідчого експерименту треба застосовувати ті самі знаряддя й засоби, які застосовувалися при вчиненні злочину, або однорідні предмети і знаряддя (аналоги).

3.7.3. Тактика перевірки показань на місці

При розслідуванні кримінальних справ достовірність показань осіб, які визнають свою причетність до скоєного злочину, може бути піддана сумніву, наприклад, коли ці показання не отримали об'єктивного підтвердження під час розслідування або суперечать картині місця події, яка зафіксована під час огляду. Саме тоді у слідчого виникає необхідність у проведенні перевірки показань такої особи на місці, оскільки, як правило, іншим шляхом, ніж зіставлення показань такої особи з тим, що є в дійсності на місці події, не можна переконатися у достовірності таких показань.

Необхідність проведення перевірки показань на місці з'являється у разі виникнення слідчої ситуації, що характеризується, по-перше, наявністю у справі підозрюваних або обвинувачених, які визнають себе винними у вчиненні злочину і дають показання, але при цьому є дані про суперечність цих показань іншим матеріалам справи (показання інших учасників події, зафіксована картина місця події тощо) або, по-друге, коли зазначені показання неповні і їх уточнення можливе лише на місці події.

Потреба у проведенні зазначеної слідчої дії звичайно виникає, коли в показаннях підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого або свідка виявляються:

— суперечності у відомостях про місце злочину (події): його розташування та наявність певних особливостей; шляхи слідування до нього, розташування осіб на цьому місці та їх дії;

— дані, які викликають сумнів стосовно знання допитуваною особою дійсних обставин і деталей події, яка розслідується;

— інші невідповідності.

Обов'язковою умовою проведення цієї слідчої дії є добровільна згода на це допитуваного.

Проведенню цієї достатньо складної слідчої дії має передувати підготовка, яка звичайно полягає у такому:

— обов'язкове попереднє ознайомлення з місцем, де будуть перевірятися показання (особа, показання якої перевіряються, повинна показати місце вчинення злочину, а, наприклад, на місці, де це сталося і знайдено труп, родичами загиблої людини встановлений тимчасовий пам'ятний знак, який треба прибрати для об'єктивності перевірки), і маршрут слідування; визначення основних моментів, де, на думку слідчого, є суперечності в показаннях особи, які необхідно перевірити або уточнити (спосіб заподіяння тілесних ушкоджень; спосіб проникнення до приміщення; місце, де була захована або залишена зброя, транспортні засоби тощо); встановлення кола учасників слідчої дії, способів фіксації дій учасників перевірки (відеозапис, фотографію, звукозапис), предметів, які можуть знадобитися під час перевірки: слідча валіза, макети зброї, манекен, лопати тощо.

Перевірка показань на місці за зовнішніми ознаками має багато спільного з іншими слідчими діями (зокрема з допитом, слідчим оглядом, обшуком або слідчим експериментом), однак вона повністю не збігається з жодною з них і має цілком самостійне значення. У процесі проведення зазначеної слідчої дії можна здійснювати демонстрацію дій (особа демонструє, як, наприклад, вона потрапила на місце події, залишила його чи вчинила певні дії); може проводитися пошук місця події, слідів і речових доказів, тобто йдеться про наявність елементів інших слідчих дій: впізнання, слідчого експерименту, слідчого огляду та про можливість дій, які не вписуються в інший, передбачений чинним законодавством, спосіб отримання доказів.

Сутність перевірки показань на місці полягає у показі обвинуваченим, підозрюваним, свідком чи потерпілим певного місця, пов'язаного з розслідуваною подією, розповіді про вчинені на цьому місці дії, зіставленні свідчень, наданих цими особами, з об'єктивною обстановкою на місці і демонстрації деяких дій. При цьому такі елементи, як показ, розповідь і зіставлення, що використовуються тією чи іншою мірою при проведенні перевірки показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка на місці, розглядаються як обов'язкові, а демонстрація дій — як факультативний елемент.

Зокрема, перевірка показань на місці при розслідуванні справ про заподіяння шкоди здоров'ю проводиться таким чином: по-перше, особа показує місце та пов'язані з подією злочину об'єкти, які знаходяться на ньому; по-друге, вона дає показання стосовно меха-

лізму та особливостей заподіяння ушкоджень потерпілому; по-третє, особі пропонується продемонструвати дії, які вона вчинила стосовно потерпілої особи; по-четверте, слідчий зіставляє отримані дані з обстановкою місця події та інформацією, яка міститься у матеріалах справи. При цьому необов'язково, щоб на підставі проведення перевірки на місці слідчий дійшов якогось категоричного висновку. У разі наявності сумнівів, пов'язаних, наприклад, з відсутністю спеціальних знань, слідчий може призначити експертизу для вирішення, зокрема, питання, чи могли тілесні ушкодження на тілі потерпілого утворитися в результаті дій підозрюваного (обвинуваченого) за обставин, на які останній вказав при перевірці показань на місці.

Мета перевірки показань на місці визначається відповідною слідчою ситуацією. Цією метою може бути перевірка достовірності показань осіб, але сама перевірка показань як одна з цілей цієї слідчої дії передбачає одночасну перевірку істинності встановлених фактів взагалі. Метою перевірки показань також може бути і одержання нових доказів, наприклад, у ситуації, коли слідчому невідоме місце події, а підозрюваний дає свідчення про його розташування або про місце, де була залишена або захована зброя, тощо.

До завдань, які вирішуються перевіркою показань на місці, можна віднести, з урахуванням слідчої ситуації, перевірку показань суб'єктів кримінального процесу (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка) чи їх уточнення та одержання додаткової і, головне, важливої для слідства інформації стосовно нових обставин злочину, яку не можна бути одержати іншим шляхом.

Перевірка показань на місці дає слідству можливість отримати більш високий рівень знань про обставини злочину. Сутність перевірки показань на місці полягає, насамперед, в уточненні, конкретизації, деталізації часу, місця, способу вчинення злочину та інших обставин, що мають значення для розслідування, а також перевірці відповідності інформації про подію, що досліджується, тій інформації, якою володіє слідчий.

3.7.4. Тактика реконструкції

Під час розслідування вбивств, зґвалтувань, крадіжок зі зломом та інших тяжких злочинів слідчі широко використовують відтворення обстановки та обставин події, яке є ефективним засобом перевірки раніше одержаних показань обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка.

Основою слідчої дії, запропонованої Я. Г. Ципарським, який раніше тривалий час працював прокурором-криміналістом Кіровоградської області, є можливість одержання доказів обізнаності особи з обставинами злочину. Зрозуміло, що ця дія має резон, якщо особа зізнається у вчиненні злочину і добровільно погоджується взяти участь у перевірці, що здійснюється шляхом зіставлення одержаних з показань даних з результатами огляду місця події, показаннями свідків та іншими матеріалами справи.

Саме у випадках, коли у слідчого виникають сумніви стосовно показань особи, яка зізналася у вчиненні злочину (інколи і для надання більшої переконливості результатам слідчої дії, особливо коли йдеться

про отримання даних, що свідчать про злочинну обізнаність особи), слідчий може використовувати ефективний тактичний прийом — реконструкцію: відтворення початкового стану обстановки або окремого об'єкта, його певних ознак з метою вирішення завдань розслідування. Для цього слідчим повністю або частково змінюється обстановка місця перевірки, зокрема місця розташування меблів, відкриваються (закриваються) вікна тощо. Слідчий повинен заздалегідь виїхати на місце події і за результатами попереднього огляду останнього перевірити, чи таким самим чином розставлені меблі та інші предмети в приміщенні, де під час злочину перебував підозрюваний. З моменту вчинення злочину може минути значний час, а тому необхідно на цьому підготовчому етапі використати результати фотозйомки або відеозапису, отримані під час огляду місця події, план-схеми місця події, допитати осіб, які проживали у цьому місці або добре знали відповідну обстановку, можливо, допитати осіб, які проводили огляд місця події.

Потім цю обстановку змінюють і при перевірці показань на місці звертають увагу на реакцію підозрюваного на таку зміну. Обстановка місця події відновлюється за конкретними вказівками підозрюваного, про що зазначається в протоколі слідчої дії. Інколи слідчі, за відповідною домовленістю з власниками, виносять усі меблі і пропонують підозрюваному розставити їх так, як це було під час вчинення злочину.

На відкритій місцевості реконструкція проводиться з дотриманням таких самих технічних і тактичних прийомів, але для позначення місць розташування окремих предметів у той час, коли сталася розслідувана подія, використовуються не предмети в натурі, а таблички з відповідними написами, які за вказівкою підозрюваного розставляються на певні місця, що ретельно фіксується у протоколі, на схемі та фотознімках (відеострічці), а потім зіставляється з відповідними матеріалами первинного огляду місця події.

Метод реконструкції з наступним відтворенням обстановки й обставин події злочину дозволяє не лише наочно, а, в першу чергу, переконливо перевірити вірогідність показань.

3.7.5. Фіксація ходу і результатів відтворення обстановки і обставин події

Основним способом фіксації результатів відтворення обстановки та обставин події є протокол, який складається відповідно до вимог КПК. Він традиційно складається з трьох частин: вступної, описової та заключної.

У вступній частині зазначаються дані про дату та місце проведення слідчої дії, її учасників, роз'яснення їх прав та обов'язків, робиться відмітка про попередження (потерпілого, свідка) про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань та свідка — за відмову від дачі показань, інші дані.

Описова частина протоколу є досить об'ємною, що пов'язано з викладенням у ньому всіх подій, які сталися під час відтворення обстановки і обставин події. Він починається викладенням показань особи, чий свідчення перевіряються. Потім, за погодженням з цією особою, всі

учасники слідчої дії виїжджають на місце, де особа розповідає про всі обставини: показує або, за необхідності, демонструє свої дії. Потім підозрюваний (інший учасник кримінального судочинства) відповідає па запитання слідчого або інших учасників слідчої дії (наприклад судно-медичного експерта — стосовно обставин нанесення ударів потерпілому тощо). Аналогічно описуються зміст усіх дослідів та одержані при цьому результати.

Як правило, всі зазначені події фіксуються із застосуванням фотозйомки або відеозапису. Тому по закінченні слідчої дії її учасники переглядають відеозапис, про що робиться відмітка у заключній частині протоколу. Фототаблиці, де відображені основні моменти цієї слідчої дії, згодом додаються до протоколу відтворення обстановки та обставин події.

Додатковими способами фіксації результатів зазначених слідчих дій є складання планів і схем. Наприклад, це може бути відображені ія всього маршруту руху учасників слідчої дії під час перевірки показань підозрюваного на місці: кабінет слідчого — місце події — маршрут відходу підозрюваного з місця події — місце, де схована зброя, цінності, тощо.

3.7.6. Типові помилки відтворення обстановки і обставин події та оцінка адвокатом його результатів

Помилки при відтворенні обстановки й обставин події та фіксації його результатів трапляються внаслідок порушення норм кримінально-процесуального законодавства або ігнорування перевірених практикою тактико-криміналістичних рекомендацій. Такі недоліки слідчої роботи у кращому випадку потребують чимало додаткових зусиль, щоб виправити становище і спрямувати слідство в належне русло, а в гіршому — позбавляють судочинство важливих доказів, що іноді взагалі призводить до втрати можливості завершити розслідування однозначним обґрунтованим юридичним рішенням.

Як уже зазначалось, відтворення обстановки й обставин події може здійснюватись у двох формах — перевірки показань на місці та слідчого експерименту. Ці дві фактично самостійні слідчі дії крім деяких спільних рис мають багато відмінностей, а тому й помилки, що трапляються при їх проведенні, багато в чому специфічні. -

I. Перевірка показань на місці супроводжується іноді такими типовими помилками:

- особа, чий показання перевіряються, не має можливості вільно обрати напрямок руху, ділянки й предмети, які потребують певних пояснень;

- учасники слідчої дії ставлять особі, чий показання перевіряються, навідні запитання;

- на фотознімках або відеоплівці фіксуються підозрювані чи обвинувачені, які вказують рукою на якесь не зовсім визначене місце, де, за їх висловом, відбулась та чи інша подія;

- демонстрація певних дій особою, чий показання перевіряються, проводиться не в тих місцях, де вони відбувались, а будь-де;

- показання на місці не відповідають результатам дослідження місць, які вивчались під час огляду місця події і були зафіксовані у

відповідному протоколі, коли на ді місця в ході перевірки вказує підозрюваний (обвинувачений);

— на відеострічці видно, що попереду групи учасників перевірки на маршруті пішого пересування рухався слідчий або хтось інший з групи, але не той, чиї показання перевіряються;

— у разі необхідності перевірки показань кількох осіб щодо тих самих обставин перевірка проводилась з усіма цими особами разом, а не послідовно з кожним окремо;

— для участі у перевірці показань на місці запрошувались заборонені законом поняті;

— протокол цієї слідчої дії не підписав хто-небудь з її учасників.

II. Помилки, допущені у ході проведення слідчого експерименту, які можуть істотно вплинути на достовірність його результатів і зашкодити правильному вирішенню справи в цілому:

— не змодельовано ті умови перебігу експерименту, які можуть суттєво вплинути на хід дослідів та об'єктивність очікуваних результатів;

— експеримент проводився не в тому місці, де відбулася подія, якщо перевіряється можливість бачити якийсь об'єкт з певної позиції, чути звуки з певного місця, здійснити певні дії в даних умовах або за певний час;

— не відтворені досконало умови освітленості (видимості), коли перевіряється можливість бачити щось за таких умов чи орієнтуватися в просторі;

— у випадках перевірки особливостей роботи даних приладів чи механізмів для експерименту використовуються не ці самі прилади чи механізми, а аналогічні;

— порушено правило відтворюваності, коли експеримент проводився не шляхом неодноразового повторення дослідів (можливо, з варіюванням умов), а у вигляді одиночного досліді;

— використані для експерименту макети не відповідали за своїми параметрами (розміри, вага, форма тощо) оригіналам, які були елементами події, що перевіряється;

— для проведення експерименту, пов'язаного з перевіркою функціонування технічних засобів, не були запрошені відповідні спеціалісти;

— опис ходу й результатів експерименту в протоколі цієї слідчої дії не збігається зі змістом доданої до протоколу відеострічки;

— протокол слідчого експерименту підписано не всіма його учасниками.

Оцінка результатів слідчого експерименту складається з оцінки умов його проведення та достовірності одержаних висновків і можливості їх використання як фактичних даних у подальшому розслідуванні й доказуванні.

Цілком зрозуміло, що, коли слідчий експеримент проведено в належних для кожного випадку умовах з дотриманням процесуальних приписів і тактико-криміналістичних рекомендацій, його результати слід вважати достовірними фактами, а протокол експерименту з додатками — належним джерелом доказів. Встановлені експеримен-

том дані залежно від їх змісту можуть використовуватись як для обвинувачення, так і для захисту.

Оцінюючи результати експерименту, слід пам'ятати, що їх треба іділити на ті, які встановлюють можливість того чи іншого факту, і ті, які встановлюють зміст самого факту або процес його походження.

Якщо шляхом експерименту встановлена можливість виконання певної дії, існування факту або події, то це означає, що дія могла бути виконана подібним чином, а подія могла відбутись, проте, чи була вона виконана саме так і чи відбулася вона в дійсності, — треба ще доводити іншими засобами. Адвокату слід завжди пам'ятати цю обставину.

Водночас, на відміну від позитивного результату слідчого експерименту його негативний результат має категоричний характер, тобто дозволяє дійти вірогідного висновку, що даного факту в дійсності не було.

Коли проводяться експерименти, щоб встановити зміст факту або процес його походження, вирішується питання не про можливість або неможливість певної події, а про те, як відбулась та чи інша подія, як утворились сліди цієї події, зафіксовані в ході розслідування. Якщо експеримент встановлює єдину можливість на підставі слідів настання чи розвитку даної події, то цей висновок слід сприйняти як вірогідний факт. Якщо ж виникнення слідів і розвиток події могли мати цілком реальні варіанти, то висновки будуть лише ймовірними.

Адвокат, який бере участь у слідчому експерименті чи ознайомлюється з матеріалами експерименту, в разі допущення слідчим істотних помилок чи процесуальних порушень повинен реагувати на це, заявляючи зауваження з вимогою занесення їх до протоколу чи висуваючи клопотання щодо усунення помилок, наприклад, шляхом проведення повторного слідчого експерименту.

Необхідно розуміти, що не всі порушення і помилки, допущені в ході слідчого експерименту, слід вважати підставою для визнання протоколу та встановлених фактичних даних недопустимими у доказуванні. Коли незважаючи на порушення однозначно й категорично встановлена, наприклад, неможливість настання якогось факту або перебігу певним чином якогось процесу, і це, тим більше, збігається з позицією захисту, то такий протокол не повинен оспорюватись адвокатом, а дані, що містяться у ньому, мають використовуватись у належній процесуальній формі як виправдувальні докази.

3.8. Призначення і проведення судових експертиз

3.8.1. Поняття судової експертизи та її види

Наукові й технічні досягнення істотно впливають на всі сфери діяльності людини. Фундаментальні відкриття все ширше втілюються в практику, створюючи додаткові передумови удосконалення прикладних досліджень.

І процес впровадження даних науки і техніки у виробництво, споживання і побут неминуче зачіпає і таку специфічну область людської діяльності, як кримінальне судочинство, оскільки розслідування Шічинів, а потім судовий розгляд справ — це, головним чином, про-

дес доказування, який відбувається на основі все більш глибокого проникнення у сутність речей. Зрозуміло, що, оскільки доказування в судочинстві спрямоване на встановлення фактів минулого, відомості про які потрапляють слідчому у вигляді інформації, що потребує спеціального виявлення, фіксації, дослідження і витлумачення, то встановлення цих фактів є практично неможливим без використання даних природничих і технічних наук. Залучення на службу правосуддю цих даних має здійснюватись головним чином через експертизу, яка дозволяє впроваджувати в судочинство досягнення науки і техніки і, водночас, є засобом наукового пояснення, витлумачення фактів. Експертиза значною мірою підвищує надійність і доказову силу зібраних у справі матеріалів, а висновки експертів як джерело доказів забезпечують встановлення об'єктивної істини.

Судова експертиза є однією з процесуальних дій у системі засобів розслідування і в Законі України «Про судову експертизу» визначається як **дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства.**

Як видно з наведеного визначення, експертизи призначаються, якщо для встановлення певних фактів у справі є потреба у спеціальних знаннях, котрі дозволяють дослідити матеріальні об'єкти, явища або процеси, виявити деякі специфічні ознаки, висловити щодо них оціночне судження і сформулювати висновок, який *безпосередньо* не випливає з проведеного дослідження. Слідчий, суд, адвокат користуються цим опосередкованим джерелом доказів як вмістилищем вивідного знання, спираючись на його високий науковий авторитет. Разом з тим, цей авторитет не надає висновку експерта наперед встановленої сили і переваги над іншими джерелами доказів. Закон передбачає, що цінність доказів визначається не їх походженням, а внутрішнім переконанням судді, прокурора, адвоката, слідчого, особи, яка проводить дізнання, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи та їх сукупності.

Звертаючись за допомогою до експерта і користуючись матеріалами експертизи у процесі доказування, працівники правоохоронних органів, судді, адвокати повинні мати чітке уявлення про види експертиз, що класифікуються за організаційними та предметними критеріями. Незнання цих питань призводить на практиці до необґрунтованих відмов у виконанні постанов слідчого, ухвал суду, звуження кола можливих джерел одержання доказів. Експертизи можуть бути **первинними** (призначаються у даній справі і щодо даних питань вперше) і **повторними** (проводяться стосовно тих самих питань у разі незгоди суб'єкта, який призначив експертизу, з її висновками); **основними** (вирішують коло питань, яке на етапі призначення експертизи уявляється повним) і **додатковими** (призначаються залежно від ситуації для вирішення окремих питань, які не увійшли до переліку питань основної експертизи, а також у випадках неповноти дослідження, або неповних відповідей на поставлені питання, або нечіткості, невизначеності і неконкретності викладу ходу дослідження та висновків основної експертизи).

Залежно від предметності та кількості фахівців, які беруть участь у дослідженні, експертизи можуть бути **одноосібними** (дослідження проводиться одним експертом) і **комісійними** (дослідження проводиться групою експертів). У свою чергу, остання може бути **одно-предметною** (в її проведенні беруть участь експерти однієї спеціальності, наприклад судові медики) і **багатопредметною, комплексною** (дослідження проводять експерти різних спеціальностей, наприклад криміналіст і судовий медик).

У теорії судової експертизи виділяють предмет і об'єкт експертизи, які, в свою чергу, слугують підставою для розмежування судових експертиз за видами. **Предмет експертизи** повністю визначається питаннями, поставленими слідчим, судом, адвокатом. Це означає, що предметом кожного виду судової експертизи є факти, які можна встановити за допомогою спеціальних знань у конкретній галузі науки, техніки, мистецтва. **Об'єктом експертизи** є матеріальні носії доказової інформації, зібрані й надані експерту слідчим, судом, адвокатом. Вони є джерелом висновку експерта в результаті використання спеціальних знань.

Судові експертизи за ступенем індивідуалізації висновків щодо досліджуваних об'єктів можуть бути ідентифікаційними і класифікаційними. **Ідентифікаційні** — це, головним чином, криміналістичні експертизи, за допомогою яких встановлюється або може встановлюватися конкретний об'єкт, що відобразився у матеріальному середовищі. **Класифікаційні** експертизи (експертизи матеріалів, речовин і виробів з них, товарознавча, ґрунтознавча, судово-біологічна, фармацевтична експертизи) встановлюють належність об'єкта до якого-небудь класу (групова належність), причому, з використанням специфічних ознак, клас може бути визначено у дуже вузьких межах. Однак індивідуальність об'єкта ці експертизи не встановлюють.

Серед судових експертиз за характером вирішуваних завдань можна виділити групу так званих **діагностичних** експертиз, які встановлюють певні процеси, стани і залежності. До них належать планово-економічна, екологічна, фармакологічна, автотехнічна, психіатрична, психологічна експертизи. Отримані за їх допомогою висновки можна розглядати як індивідуально встановлений факт або можливість (неможливість) настання певного результату.

Певне місце серед експертиз за ознакою вирішуваних завдань посідає так звана **ситуаційна** експертиза, яка встановлює механізм події або її елементів шляхом вивчення характеру слідів та інших об'єктів матеріального середовища (місця події).

Особливе місце серед загальних понять судової експертизи посідають «висновки експертів», які класифікуються за ступенем їх визначеності. Висновки можуть бути **категоричними** (позитивними або негативними) та **ймовірними** (позитивними або негативними). Перші використовуються в доказуванні як встановлені факти, другі — мають пошукове, гіпотетичне значення і не можуть застосовуватися в процесі доказування його учасниками. Існує також своєрідний варіант відповіді на поставлене запитання, коли експерт обґрунтовує **неможливість його вирішення**. Якщо підґрунтя такої відповіді — принципова неможливість вирішення питання через відсутність роз-

робленої наукової методики, то дим дослідження питання експертним шляхом вичерпується і слідчому необхідно відшукувати інші шляхи для встановлення факту, що його цікавить. У тих же випадках, коли зазначена відповідь обумовлена неякісною підготовкою матеріалів на експертизу або відсутністю необхідного обладнання чи спеціаліста в експертній установі, вирішення питання має бути доведено до кінця експертним шляхом. Для цього треба вжити певних організаційних заходів.

3.8.2. Підстави та організаційні питання проведення судових експертиз

Судова експертиза призначається слідчим або судом, які приймають рішення на власний розсуд залежно від обставин справи, коли встановлення певних фактичних даних не може відбутись без застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань. Водночас, в окремих, точно визначених у КПК випадках, судова експертиза повинна призначатись обов'язково, а саме: для встановлення причин смерті; для встановлення тяжкості й характеру тілесних ушкоджень; для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого за наявності у справі даних, які викликають сумнів у його осудності; для встановлення статевої зрілості потерпілої у кримінальних справах про статеві злочини щодо особи, яка не досягла статевої зрілості; для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність, за відсутності відповідних документів про вік або за неможливості їх отримання.

Експертиза проводиться у період розслідування або судового розгляду справи на підставі відповідного процесуального документа (постанови слідчого або ухвали суду). **Призначення експертизи є процесуальною дією, а тому її проведення можливе лише у порушеній справі.**

Юристи, які офіційно повинні діяти лише у правових межах, мають знати, що подекуди в літературі і у деяких практичних працівників існує думка, що окремі види експертиз можна проводити до винесення постанови про порушення кримінальної справи. Однак за такого порядку будуть відсутні реальні гарантії вірогідності експертного висновку та істотно ускладнена реалізація права обвинуваченого на захист. Ця точка зору не має наукового підґрунтя і суперечить принципам кримінального процесу.

Не можуть також бути виправдані окремі спроби підмінити експертизу дослідженнями, які проводяться до порушення кримінальної справи, а потім у вигляді довідок, складених спеціалістом за результатами проведеного ним дослідження, приєднуються до справи. На основі положень доказового права експертне дослідження може бути проведено лише особою, призначеною експертом у встановленому законом порядку, а акти або довідки про результати відомчого дослідження якої-небудь обставини не можуть розглядатись як висновок експерта, оскільки мають процесуальний статус інших документів у разі приєднання їх до порушеної кримінальної справи.

Слідчий зобов'язаний своєчасно ознайомити обвинуваченого (підозрюваного) з постановою про призначені експертизи (постанова про призначення судово-психіатричної експертизи не оголошується, якщо психічний стан обвинуваченого не дозволяє це зробити) і роз'яснити права, надані йому законом. Обвинувачений має право просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб, про постановку перед експертом додаткових питань, про призначення нової або додаткової експертизи. Він також має право давати пояснення експерту, надавати додаткові документи. Реалізація цих прав обвинуваченим може сприяти більш повному і об'єктивному встановленню обставин справи за допомогою такого засобу доказування, як висновок експерта.

Після закінчення експертизи її матеріали мають бути пред'явлені обвинуваченому, про що складається протокол. Під час ознайомлення з висновком він може давати пояснення, висловлювати зауваження, заперечення і заявляти клопотання, які заносяться до протоколу.

Проведенієм судової експертизи має бути адекватно організовано в результаті його правильної підготовки, від якої залежать і повнота, і якість експертного дослідження, і, зрештою, надійність результатів, котрі виступають доказами у справі. Підготовка проведення експертизи складається з кількох пов'язаних між собою етапів, визначальними з яких є збирання необхідних матеріалів, визначення предмета і завдань даної експертизи, формулювання питань експерту, вибір експертної установи або конкретного експерта, оформлення призначення експертизи постановою (ухвалою).

Найпильнішу увагу слідчий повинен приділити збиранню і підготовці до направлення на експертизу тих об'єктів, стосовно яких у нього виникли питання, для відповіді на які необхідні спеціальні знання. Об'єктами, що підлягають експертному дослідженню і є незамінними у справі, виступають живі особи, трупи або частини трупа, трупи тварин, речові докази. Досліджувані об'єкти виявляються і з дотриманням відповідної процедури залучаються до справи під час оглядів, обшуків, виїмок, затримань.

Крім того у багатьох випадках на експертизу направляються спеціальні зразки для порівняння, які дозволяють у ході експертного дослідження ідентифікувати, класифікувати або діагностувати досліджувані об'єкти. Типовими видами зразків є зразки почерку, відбитків пальців рук, ніг і взуття, літер знакодруючих машин і пристроїв, проби органічних виділень живих організмів, нафтопродуктів, виробів харчової промисловості, ґрунту тощо.

Отримання зразків є дуже відповідальною слідчою дією, від якості проведення якої іноді можуть залежати результати експертного дослідження. Тому для вилучення або відібрання зразків, наприклад для відібрання відбитків пальців рук, вилучення зразків ґрунту, нафтопродуктів, слідчий повинен користуватись допомогою спеціаліста.

Зразки бувають двох видів: вільні та експериментальні. Перші вилучаються під час обшуку, виїмки, огляду (рукописи, друковані тексти, відбитки печаток тощо), вони характеризуються тим, що існують, як правило, до порушення даної кримінальної справи і не пов'язані з нею.

Другі спеціально створюються або вилучаються для даної експертизи (зразки почерку, підписів, зіптки зубів, відбитки пальців, проби крові, слини тощо).

Своєчасність і повнота експертного дослідження багато в чому залежать від правильного визначення слідчим предмета судової експертизи, тобто обставин, які можуть бути з'ясовані в ході експертного дослідження, і фактів, що мають бути встановлені на основі спеціальних знань у конкретній галузі науки, техніки, мистецтва в результаті дослідження наявних матеріалів справи. Визначення предмета судової експертизи, конкретної галузі спеціальних знань обумовлюють правильне і повне визначення завдань судовому експерту у вигляді точно сформульованих питань.

У посібниках із судової експертизи, у відповідних розділах підручників з криміналістики, судової медицини, судової психіатрії тощо наводяться типові переліки питань, які можуть бути поставлені експертам — фахівцям у найрізноманітніших галузях знань. Однак ці переліки не можуть бути повними, а їх формулювання не завжди точно відповідають змісту конкретної ситуації та особливостям наявних об'єктів, які треба дослідити. Тому слідчий, обов'язково, використовуючи типові переліки питань, повинен зосередити всі свої професійні знання і творчі зусилля, щоб питання на експертизу були сформульовані не шаблонно і знеособлено, а конкретно визначено, предметно, повно і логічно. За таких умов можна сподіватися на найбільш ефективні результати експертного дослідження і вагомий вплив його результатів на процес доказування у даній справі.

3.8.3. Вибір експерта. Альтернативна експертиза

Одним із важливих елементів підготовки та проведення судової експертизи є вибір експерта. При виборі експерта слідчий (суд), керуючись законом, у першу чергу — відповідними приписами КПК і Закону «Про судову експертизу», повинен врахувати вид експертизи, її мету, об'єкт дослідження, характер питань, які піддають вирішенню, думки учасників процесу, в тому числі — обвинуваченого і його захисника.

Проведення експертиз може доручатися судовим експертам державних спеціалізованих установ і судовим експертам, ліцензованим Міністерством юстиції і внесеним до державного реєстру судових експертів, а також іншим фахівцям у відповідних галузях знань. Криміналістичні, судово-медичні та судово-психіатричні експертизи здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, до яких належать науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я і експертні служби Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Служби безпеки та Державної прикордонної служби. Усі інші види експертиз можуть здійснюватись ліцензованими судовими експертами з певної спеціальності та фахівцями у певних галузях знань.

Враховавши це та з'ясувавши наявність спеціальної освіти, компетентність майбутнього експерта, стаж його наукової роботи і роботи за спеціальністю, слідчий (суд) має переконатися в особі експерта.

Крім його прізвища, імені та по батькові він повинен з'ясувати, чи немає визначених законом перешкод для доручення проведення експертизи даному експерту, зокрема щодо його дієздатності, судимості та наявності підстав для відводу, які є такими самими, як і ті, що виключають участь у розгляді справи судді. Проте попередня участь у дій справі особи як спеціаліста чи експерта не може бути підставою для її відводу. Необхідно врахувати і те, що у разі призначення повторної експертизи через визнання висновку експерта необґрунтованим, або таким, що суперечить іншим матеріалам справи, або інакше викликає сумніви в його правильності, вона повинна доручатися іншому експерту або іншим експертам.

Слідчий (суд), доручаючи проведення експертизи експертам спеціалізованої установи, можуть не вказувати прізвища конкретного експерта, а лише назву експертної установи. У цих випадках, враховуючи вид експертизи, об'єкт дослідження, особу експерта тощо, виконання постанови слідчого (ухвали суду) про проведення експертизи конкретному експерту чи експертам доручає керівник експертної установи.

Згідно із законом експертом може бути будь-яка особа, що не заінтересована у справі та має відповідні спеціальні знання. Але в тих випадках, коли конкретний вид експертизи проводиться в експертній установі, слідчий (суд) не повинен залучати як експертів осіб, котрі не працюють у даній установі. Крім усього іншого слідчого тут має стримувати і проблема оплати праці експерта.

Незалежно від того, призначається проведення експертизи конкретному експерту чи експертній установі, просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб вправі обвинувачений (підозрюваний), а у справах про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру — і адвокат-захисник. Як свідчить практика, у виборі пропонованого ними експерта вони керуються тими самими підставами, що й слідчий і керівник експертної установи, і крім того популярністю даного експерта, основою на його об'єктивності та високому професіоналізмі. Слідчий повинен врахувати їхнє прохання, а у разі відмови — винести постанову про відмову в задоволенні прохання (клопотання), належним чином її вмотивувавши.

Закон не забороняє обвинуваченому (підозрюваному) та захиснику, незалежно від того, призначена експертиза конкретному експерту чи експертній установі, клопотати про призначення паралельної, альтернативної, експертизи, крім криміналістичної, судово-медичної та судово-психіатричної експертизи, та про призначення експертів для експертизи з числа недержавних експертних установ або фахівців у відповідних галузях знань. Слідчий (суд) у разі обґрунтованості заявленого клопотання про призначення альтернативної експертизи, а така обґрунтованість у даному випадку визначатиметься роллю такої експертизи у справі, науковим авторитетом пропонованого експерта та об'єктивною можливістю альтернативного дослідження, — не вправі відмовити у цьому.

Захист може протиставити висновку експертизи, виконаної на підставі постанови слідчого (ухвали суду), висновок аналогічної альтернативної експертизи, виконаної в іншому порядку та іншій фор-

мі. Захиснику-адвокату законом надано право одержувати за запитом письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань (ст. 6 Закону «Про адвокатуру»). На практиці адвокати у кримінальних справах, в яких вони беруть участь, використовують це право, звертаючись до фахівців у відповідних галузях знань, у тому числі до ліцензованих експертів державних експертних установ (щодо експертних установ Міністерства юстиції — на підставі п. 3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз від 3 листопада 1998 р.), з проханням провести відповідне дослідження і дати письмовий висновок, надаючи їм для цього як об'єкти дослідження почерпнуті із справи та особисто зібрані матеріали. У літературі, а також у практиці досудового слідства і суду такі письмові висновки фахівців розглядаються як передбачені законом джерела доказів — інші документи. Однак така постановка питання не є правильною, оскільки гносеологічна природа письмових висновків фахівців з питань, що потребують спеціальних знань, які отримані за запитом адвоката і подані слідчому (суду) як докази, аналогічна гносеологічній природі висновків експертів, даних на виконання рішення слідчого (суду). Відмінність тут лише правова і полягає у тому, що серед прав захисника збирання ним вказаних висновків і право подання їх як доказів законом передбачено, а їх процесуальна форма — ні, оскільки в переліку джерел кримінально-процесуальних доказів висновок спеціаліста не зазначений. Відтак, вказані висновки сьогодні є ерзац-експертизами, що виступають як докази, альтернативні висновкам судовим експертизам, хоча мають статус документів. Тим не менше, такі конкуруючі «експертизи» в арсеналі захисту мають важливе значення, оскільки в таких випадках висновок експерта, який фігурує як обвинувальний доказ, оцінюється у змаганні з рівним у пізнавальному сенсі джерелом фактичних даних.

3.8.4. Оцінка висновків експерта

Висновок експерта є одним із джерел доказів, передбачених процесуальним законодавством і, не маючи наперед встановленої сили, підлягає обов'язковій оцінці суб'єктами доказування. Метою оцінки є встановлення можливості використання даного висновку як джерела фактів, на яких ґрунтується вирішення справи по суті, і, водночас, самих цих фактів як доказів.

Законодавство, перш за все — кримінально-процесуальне, передбачає правила оцінки доказів, згідно з якими оцінці підлягають усі наявні докази з точки зору їх допустимості, належності, достовірності і в сукупності — достатності для вирішення справи.

Тактика оцінки висновку експерта має три взаємопов'язаних етапи: попередній, дослідницький і заключний. На попередньому етапі з'ясовуються повноважність органу, який призначив судову експертизу; дотримання процесуальних гарантій при призначенні та проведенні експертизи; наявність підстав для відводу експерта; факт попередження експерта про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків; відповідність висновку встановленій законом формі.

Адвокат-захисник на попередньому етапі оцінки висновку експерта повинен також перевірити забезпечення прав підзахисного при призначенні та проведенні експертизи і дотримання встановленого порядку роботи з об'єктами, представленими на експертизу. Останнє є важливим тому, що у переважній більшості випадків експерт досліджує об'єкти, у виявленні та вилученні яких він участі не брав. Тому з'ясування дотримання процесуальних правил і криміналістичних рекомендацій щодо збирання, вилучення, фіксації, упаковки тощо досліджуваних об'єктів (речових доказів, документів, зразків тощо) є важливим як з точки зору допустимості висновку експерта як джерела доказів у справі, так і з точки зору належності даних об'єктів, а отже, і належності висновку експерта до справи.

Особлива увага має бути звернена на перевірку компетентності експерта. Для цього вивчаються не лише його анкетні дані, а й відомості, які характеризують експерта як спеціаліста у певній галузі знань: чи відповідають його спеціальні знання питанням, поставленим перед ним; чи потребує вирішення поставлених питань спеціальних знань його профілю; чи відповідають компетенції і спеціалізації експерта засоби та методи, використані ним при проведенні експертизи, а отже — чи не вийшов експерт за межі своєї компетенції. Підтвердження хоча б однієї з названих обставин дає підстави для постановки питання про визнання висновку експерта недопустимим доказом.

Належність висновку експерта визначається наявністю зв'язків і детермінацій встановлених ним фактів стосовно предмета доказування або окремих його елементів. Відомо, що факти, встановлені в результаті проведення експертизи, найчастіше належать до об'єктивної сторони злочину: у який спосіб, за допомогою яких засобів, яким чином, у який час тощо було вчинено злочин. Однак ці факти можуть сприяти і встановленню обставин, які характеризують інші ознаки складу злочину, допомагати його кримінально-правовій оцінці, правильній кваліфікації, встановленню особи злочинця, визначенню вини, мотивів і цілей злочину. Інакше кажучи, оцінюючи висновок експерта з точки зору його належності, треба мати на увазі, що факти, встановлені експертним шляхом, можуть стосуватися будь-якого з елементів складу злочину та інших обставин, що підлягають доказуванню.

Другий, дослідницький, етап оцінки висновку експерта включає його формальну й змістову оцінку.

Формальна оцінка достовірності висновку експерта включає щонайменше перевірку відповідності кількості поставлених перед експертом питань; відповідності питань, перелічених експертом у висновку, питанням, поставленим слідчим; достатності наданих для дослідження матеріалів — об'єктів дослідження; змісту матеріалів кримінальної справи, використаних експертом.

Особливої уваги з точки зору захисту потребує саме використання експертом матеріалів справи. Річ у тому, що експерт вправі обґрунтовувати висновок лише перевіреними даними своєї науки, а матеріали кримінальної справи, з якими він вправі знайомитися, мають для нього підсобний характер. Оцінювати факти з матеріалів спра-

ви, а тим більше — обґрунтовувати ними свій висновок експерт не має права.

Змістова оцінка достовірності висновку експерта включає оцінку: наукової обґрунтованості застосованих експертом методів, засобів і методик дослідження; правильності та правомірності їх застосування; повноти й обґрунтованості дослідження об'єктів; обґрунтованості висновків; правильності, логічної несуперечливості та достовірності перебігу й результатів дослідження.

При оцінці методичної сторони висновку з'ясовується: 1) чи правильно були застосовані власні методи дослідження; 2) чи правильно була обрана і чи повно описана у висновку застосована методика дослідження та чи відповідає висновок і його складові методологічним принципам судової експертизи взагалі; 3) чи забезпечило проведене дослідження вирішення поставлених перед експертом питань; 4) чи описані застосовані при дослідженні прийоми та науково-технічні засоби; 5) якими є результати здійсненого дослідження та рівень їх вмотивованості; 6) які положення спеціальних знань використані експертом для обґрунтування результатів дослідження; 7) чи відповідають здійснені дослідження рівню можливостей даного виду експертиз.

Під правильністю висновків експерта розуміється правильна оцінка ним виявлених ознак, їх відповідність сформульованим окремим висновкам і на цій основі формулювання фактично та логічно обґрунтованого загального висновку.

Логічна несуперечливість оцінюється шляхом вивчення всього перебігу дослідження, логічної обґрунтованості заключних висновків проміжними результатами на основі законів формальної логіки та її методів і прийомів.

Достовірність (істинність) висновків означає повну їх відповідність об'єкту пізнання і підтвердження такої відповідності перебігом усього дослідження та достовірністю всіх проміжних висновків.

Формальна та змістова оцінка висновку експерта здійснюється одночасно та в сукупності.

На заключному етапі оцінка висновку експерта полягає у зіставленні його з іншими доказами у справі та оцінці їх у сукупності з огляду на достовірність і достатність для правильного вирішення тих чи інших питань кримінальної справи і обґрунтованого та правильного її вирішення по суті.

Хоча однозначність і категоричність висновків судової експертизи є її методологічним принципом, оцінці мають піддаватися будь-які висновки, незалежно від того, чи є вони категоричними, чи ймовірними, чи в результаті їх проведення експерт констатував неможливість з тих чи інших причин дати відповіді на поставлені питання.

Оцінюючи різні за характером висновки експерта, слід пам'ятати, що найбільшу (конкретну) доказову цінність мають однозначно позитивні або однозначно негативні висновки з ідентифікаційних і діагностичних досліджень, на основі яких встановлюється наявність (існування в минулому) або відсутність певних фактів.

Висновок експерта про однакову групову належність порівнюваних об'єктів (класифікаційне дослідження) не можна розцінювати як

висновок про їх тотожність. Водночас, висновок про різну групову належність об'єктів, що ґрунтується на відмінностях їх загальних ознак, свідчить, що досліджуваний об'єкт ні в якому разі у даному об'ємі не міг відноситись до розслідуваної події.

Непридатність об'єкта для ідентифікації не слід розцінювати як заперечення тотожності. Можливість її наявності не заперечується, але вона не може бути встановлена експертом з незалежних від нього причин.

Результати повторної експертизи оцінюються за такими самими правилами.

Слід звернути увагу на поширене в літературі твердження, що доказове значення у кримінальній справі має лише категоричний висновок експерта, а ймовірні висновки не можуть бути покладені в основу вироку суду, є вірним лише стосовно обвинувальних вироків. Водночас, не зовсім доцільним і правильним є орієнтування практики кримінального судочинства на установку, що всі немотивовані, недостатньо описані, слабо підтверджені результатами проведених досліджень висновки експерта не мають доказового значення. Такі висновки дійсно в жодному разі не мають і не можуть мати доказового *обвинувального* значення. Але *виправдувальне* значення вони можуть і повинні мати — аж до постановлення виправдувального вироку з опорою на положення принципу презумпції невинуватості, зокрема правила, що всі не усунуті сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

3.9. Санкціоноване зняття інформації з каналів зв'язку та її використання в розслідуванні

При вчиненні злочинів, переважно тяжких, таких як вимагання, захоплення заручників, хабарництва, пов'язані з діяльністю злочинних, організованих злочинних угруповань та деякі інші злочинці часто використовують для зв'язку із співучасниками телефонні та інші перемовини із застосуванням каналів зв'язку. У цих розмовах можуть міститися дані, які мають доказове або інше важливе значення для кримінальної справи: про обставини події, що розслідується, та її учасників; про місцезнаходження осіб, які розшукуються слідством, або осіб, які незаконно утримуються злочинцями; про місця, де зберігаються зброя, вкрадене майно та інші предмети, які мають значення для справи; про незаконний тиск на свідків і потерпілих тощо.

Стаття 31 Конституції України гарантує кожному таємницю листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом: з метою запобігти злочину чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи. У КПК передбачено порядок накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку.

3.9.1. Поняття і процедура зняття інформації з каналів зв'язку

Зняття інформації з каналів зв'язку — це слідча дія, яка являє собою проведення з дозволу суду технічного і електронно-

го стеження за обміном інформацією, який здійснюється усно, за допомогою телефону, радіо, електронних каналів зв'язку, а також відбір і процесуальну фіксацію даних, які мають значення для кримінальної справи.

Основний її зміст — встановлення за допомогою спеціальних засобів технічного і електронного контролю за перемовинами та їх фіксація.

Зняття інформації з каналів зв'язку полягає у застосуванні технічного обладнання, яке дає можливість прослуховувати, фіксувати та відтворювати інформацію, яка передавалася цим каналом зв'язку. Така інформація, зокрема, може включати дані як про факт взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж, так і власне інформацію, передану каналом зв'язку.

Під каналами зв'язку відповідно до Закону України «Про телекомунікації» розуміються передавання, випромінювання та/або приймання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень і звуків або повідомлень будь-якого роду по радіо, провідних, оптичних або інших електромагнітних системах. Телекомунікаційна мережа — комплекс технічних засобів телекомунікацій та споруд, призначених для маршрутизації, комутації, передавання та/або приймання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень і звуків або повідомлень будь-якого роду по радіо, провідних, оптичних чи інших електромагнітних системах між кінцевим обладнанням.

Перелік дій слідчого з підготовки до зняття інформації з каналів зв'язку включає:

- аналіз та оцінку слідчої ситуації, що склалася і яка потребує проведення зазначеної слідчої дії;
- ретельне вивчення інформації про особу, стосовно якої передбачається зняття інформації з каналів зв'язку;
- уточнення даних про телефонні номери абонента (абонентів) або інших каналів зв'язку, за допомогою яких підозрювані можуть вести перемовини між собою або з особами, якими цікавиться слідство;
- вирішення питання про час, тривалість, способи зняття інформації з каналів зв'язку та їх запису, застосовування відповідних способів і засобів їх фіксації та про орган, якому буде доручено її технічне виконання;
- отримання дозволу суду на проведення цієї слідчої дії відповідно до вимог КПК.

Важливим для слідства є вибір часу, з якого починається зняття інформації з каналів зв'язку. Для результативності даної слідчої дії цей час пов'язується з початком проведення активних слідчих дій, спрямованих на створення ситуацій, коли підозрювані, обвинувачені та інші особи будуть вимушені за допомогою каналів зв'язку вступати в активні перемовини, під час яких слідство може отримати важливу для розслідування інформацію. Це, зокрема, може бути раптовий виклик підозрюваних та інших осіб на допит, проведення очних ставок, обшуків (у тому числі групових), виїмок або обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або затримання особи за підозрою у вчиненні злочину тощо. Саме це примушує підозрюваних нер-

нувати, припускатися помилок — шукати можливості для негайних перемовин із зацікавленими особами для обговорення ситуації, яка склалася, нехтуючи при цьому правилами безпеки ведення таких розмов із застосуванням каналів зв'язку.

Белике значення має отримання інформації про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж. Йдеться про отримання інформації про і юдії, які мали місце у минулому, і яка містить дані щодо: факту телефонної розмови; абонентів розмов; часу, тривалості розмов; а також місця, де перебували абоненти. Для слідства це, по-перше, є підтвердженням певних відносин між особами, а по-друге, це може дати інформацію щодо місця, з якого особа телефонувала у визначений час: оператори телекомунікацій, на вимогу суду, визначають ретранслятори, що обслуговували на той час певного абонента мобільного зв'язку, і за допомогою азимуту визначають місце, де перебували мбоненти під час розмови між собою. Остання обставина може використовуватися або як алібі (захистом) або на підтвердження перебування особи у визначений час у конкретному місці, де був вчинений злочин. Це також може допомогти у встановленні місцезнаходження особи, яка ухиляється від слідства чи перебуває у розшуку, або отримати інформацію про речові докази.

У березні 2005 р. в м. Києві було вбито колишнього народного депутата України Б. Від операторів мобільного зв'язку на підставі постанови суду слідством отримано інформацію про взаємоз'єднання телекомунікаційної мережі: два абоненти протягом 13 секунд мали розмову, коли вони перебували неподалік від місця події відразу ж після вбивства Б. Інше взаємоз'єднання одного з вказаних абонентів мало місце через кілька хвилин у Києві, біля готелю «Славутич». У подальшому слідством встановлено, що відразу після вбивства його виконавець зателефонував водію і повідомив про місце зустрічі, а наступна його розмова відбулася біля готелю, де він після розмови з організатором вбивства позбавився зброї — викинув пістолет у воду. Пістолет у подальшому був знайдений під час огляду каналу — поряд з місцем, з якого він телефонував. Саме за допомогою інформації з каналів зв'язку цей злочин був розкритий по гарячих слідах.

За наявністю достатніх підстав вважати, що в інформації, якою підозрюваний чи обвинувачений обмінюється за допомогою засобів зв'язку, містяться дані про вчинений злочин або про документи і предмети, що мають доказове значення, якщо іншими способами одержати ці дані неможливо, слідчий, за погодженням з прокурором, готує до суду відповідне подання або за його дорученням таке подання готується відповідними суб'єктами Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Подання слідчого про зняття інформації з каналів зв'язку розглядається судом лише у порушеній кримінальній справі, яка перебуває у провадженні цього слідчого.

У поданні зазначаються відомості: про особу, яка вносить подання, про погодження подання з прокурором, про те, коли і проти кого порушено кримінальну справу, а також повні відомості про особу підозрюваного або обвинуваченого (зняття інформації з каналів зв'язку щодо осіб, особливий статус яких визначений певними законами, відбувається відповідно до КПК з урахуванням конкретних

положень цих законів). У поданні обов'язково вказуються види технічних каналів зв'язку, з яких буде зніматись інформація (телефони, рухомі (мобільні) засоби телефонного, електронного чи радіозв'язку, комп'ютерна мережа зв'язку тощо).

Під достатніми даними, які необхідні для отримання дозволу на зняття інформації з каналів зв'язку, розуміються відомості, які містяться у показаннях свідків, потерпілих, обвинувачених, заявах громадян; отримані у результаті обшуків, вимок тощо; отримані у результаті проведення оперативно-розшукової діяльності. Ці дані мають свідчити, що інформація, якою підозрювані або обвинувачені обмінюються за допомогою засобів зв'язку, містить відомості про вчинений злочин або документи і предмети, що мають доказове значення, і що іншими способами одержати ці відомості неможливо.

Зазначене подання розглядає голова або заступник голови апеляційного суду. Цей розгляд здійснюється суддею невідкладно в режимі, що забезпечує нерозголошення даних, які містяться у поданні та відповідних матеріалах справи.

Під час розгляду подання суддя вивчає кримінальну справу, де повинні міститися певні матеріали (протоколи допиту потерпілих, свідків, підозрюваних; дані про використання особою конкретних каналів зв'язку; інформація, яку слідство отримало в результаті оперативно-розшукової діяльності, тощо), на підставі яких може дійти висновку про достатність підстав для дачі дозволу на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини.

У постанові про зняття інформації з каналів зв'язку, яку приймає суддя, зазначаються: види каналів, з яких буде зніматись інформація; номер каналу зв'язку; строк, протягом якого інформація буде зніматись, та його обґрунтування; назва установи, на яку покладається обов'язок знімати інформацію. Постанова оформлюється за правилами таємного діловодства.

3.9.2. Технологія прослуховування і запису розмов

Після отримання постанови про зняття інформації з каналів зв'язку слідчий направляє її начальнику відповідної установи, для якої вона є обов'язковою для негайного виконання.

Законодавством України визначено, що оператори телекомунікацій зобов'язані за власні кошти встановлювати на своїх телекомунікаційних мережах технічні засоби, необхідні для здійснення уповноваженими органами оперативно-розшукових заходів, і забезпечувати функціонування цих технічних засобів, а також, у межах своїх повноважень, сприяти проведенню оперативно-розшукових заходів та недопущенню розголошення організаційних і тактичних прийомів їх проведення. Оператори телекомунікацій зобов'язані забезпечувати захист зазначених технічних засобів від несанкціонованого доступу.

Конкретні засоби і прийоми технічного забезпечення зняття інформації з каналів зв'язку залежать від технічних характеристик каналів зв'язку, які використовуються у перемовинах.

У разі зняття інформації з каналу зв'язку начальник відповідної установи протягом доби повідомляє про це слідчого.

Дослідження інформації, знятої з каналів зв'язку, переважно проводиться за участю спеціаліста. Слідчий у присутності понятих складає протокол про прослуховування чи про вивчення змісту інформації, знятої іншим способом. Якщо це фонограма (диск, касета), слідчий перевіряє упаковку та записи, які є на ній. У протоколі обов'язково зазначаються початок запису перемовин з каналу зв'язку (дата, година, хвилина), прізвище, ім'я та по батькові абонента. Якщо в отриманій інформації, на думку слідчого, є дані, які мають значення для справи, то у протоколі відтворюється або дослівний зміст розмови абонентів, або відповідна частина запису. В подальшому слідчий своєю постановою визнає носій знятої інформації доказом і приєднує його до справи.

З метою викриття осіб, які розмовляли, слідчим може бути призначена судово експертиза матеріалів і засобів звукозапису для проведення ідентифікаційних та діагностичних досліджень на основі фонограми.

3.9.3. Експертиза матеріалів відеозвукозапису

Предметом експертизи матеріалів і засобів відеозвукозапису є фактичні дані, що відображаються у відеофонограмі — речовому доказі і мають відношення до справи. Вони пов'язані з технікою виконання відеофонограми та дикторами, мова яких зафіксована на ній; встановлюються за допомогою спеціальних знань у галузях криміналістичної ідентифікації, акустики, лінгвістики та інших наукових дисциплін. Одним з основних елементів предмета експертного дослідження є індивідуальність мови диктора, обумовлена як анатомофізіологічною будовою мовоутворюючих органів, так і свідомою їм підсвідомою діяльністю вищої нервової системи, що відображає інтелектуальний та навчковий рівень мовного розвитку диктора. Сукупність дій усіх факторів при мовотворенні створює індивідуальний динамічний мовний стереотип диктора, що і дозволяє розпізнавати диктора за голосом і мовою. Під час фіксації звуку, в тому числі і мови, сигнали піддаються трансформації та залежно від пристрою фіксації можуть спотворюватись. Встановлення даних, що відносяться до техніки виконання відеофонограм, також становить предмет даної експертизи, базується на фізичних і технічних закономірностях відображення слідової інформації у відеофонограмах.

На сучасному етапі експертиза матеріалів і засобів відеозвукозапису має чотири самостійні спеціальності, а саме: а) технічне дослідження матеріалів і засобів відеозвукозапису; б) дослідження мистецтвних сигналів і середовищ; в) дослідження усної мови людини їм її фізичними ознаками; г) мовознавче дослідження усної мови людини. Сукупність цих спеціальностей охоплює предмет даної експертизи їм і дозволяє компетентно вирішувати ідентифікаційні, класифікаційні та діагностичні завдання.

Ідентифікаційні завдання полягають у визначенні диктора за голосом і мовою, що зафіксовані на відеофонограмі, встановленні окремих елементів звукового середовища. Наприклад, можна встановити, чи брав участь гр. М. у розмові, записаній на даній комбінованій касеті, та які слова і фрази належать саме йому, або чи з одного

джерела походять звукові сигнали автомобільної сирени, зафіксовані в даній фонограмі.

Діагностичні завдання складаються із: встановлення змісту розмов і придатності мови дикторів для ідентифікації; визначення джерел звуку та звукового середовища; визначення емоційного стану диктора, комунікативного статусу співбесідників у розмові, їх соціально-психологічного портрета, діалектних та інших лінгвістичних особливостей мови дикторів тощо. Зокрема, можна вирішувати питання про кількість осіб, що брали участь у розмові; які з розмов на представлених фонограмах є телефонними; чи є мова, записана на фонограмі, завченою, прочитаною або вільною.

У практиці оперативного зняття звукової інформації трапляються випадки, коли ця інформація надходить не з живих джерел звуку безпосередньо, а у вигляді звукових сигналів, відтворених з магнітних носіїв. Тут виникають завдання *класифікаційного* роду, а саме: який вид носія використовувався для запису фонограми; які вид і клас засобів запису застосовувалися для фіксації фонограми; до якого класу звукових джерел належить пристрій, звуковий ряд якого зафіксовано у фонограмі, тощо.

Об'єктами експертного дослідження є звукова і мовна інформація, зафіксована на відеофонограмі, носії та технічні засоби знімання й фіксації інформації. В основному, на експертизу надходять відеофонограми, отримані в результаті оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів і документування розмови одним з її учасників. Крім цих об'єктів експерту надаються порівняльні зразки мови громадян, які, ймовірно, брали участь у досліджуваних розмовах. Фонограми із зразками мови можуть бути як експериментальними, отриманими в результаті проведення спеціальних слідчих дій по відбору зразків мови, так і вільними або умовно вільними — у випадках, коли запис проводився без попередження диктора про відбір зразків, наприклад при використанні звукозапису, зробленого під час проведення допиту даної особи.

Основними методами дослідження матеріалів відеозвукозапису є: органолептичний, мікроскопічний, магнітооптичний, спектроскопічний (акустичний) та мовознавчий (лінгвістичний).

Органолептичний метод дозволяє сприйняти візуально чи аудитивно зафіксовану на досліджуваних відеофонограмах інформацію при її відтворенні технічними засобами. Цим методом встановлюється зміст розмов і відеозображень. Ефективність використання цього методу залежить як від фізіологічного стану органів слуху та зору експерта в момент проведення дослідження, так і від його кваліфікації, практичних навичок і досвіду, а також технічних можливостей аудіовідеоідтворюючої апаратури.

Мікроскопічний метод застосовується для дослідження носія запису при встановленні його типу, трас, які утворюються під час запису інформації в результаті механічного контакту з окремими частинами фіксуючої апаратури, для ідентифікації записуючих пристроїв.

Магнітооптичний метод ґрунтується на візуалізації зафіксованих на носії магнітних полів і дослідженні їх топографічних характерне-

гик. Він застосовується при ідентифікації апаратури запису для визначення, оригіналом чи копією є відеофонограма, наявності змін чи монтажу первинної інформації.

Спектроскопічний метод дозволяє встановити спектральну структуру сигналу, тобто його амплітудно-частотні параметри у конкретний момент часу, енергетичні ознаки мовного сигналу, часові та ритмічні ознаки мови тощо. За комплексом цих ознак і результатів їх статистичної обробки при зіставленні з аналогічними ознаками зразків мови формується висновок про належність мови конкретній особі. Застосування методу потребує спеціального апаратно-програмного забезпечення.

Мовознавчий (лінгвістичний) метод дослідження ґрунтується на визначенні в мові диктора комплексу лінгвістичних особливостей (фонетичних, просодичних, синтаксичних, стилістичних, діалектних тощо) та ознак, вивчення яких є предметом суміжних з лінгвістикою наукових дисциплін, таких як психолінгвістика, соціолінгвістика, етнолінгвістика тощо. Це дозволяє виявляти не тільки мовленнєві навички, а й соціально-психологічні властивості диктора. Незважаючи на елементи суб'єктивності методу його застосування є досить ефективним, а результати достовірними.

Перед призначенням експертизи слідчий чи суддя повинні провести відтворення відеофонограм і конкретно визначити об'єкт експертного дослідження. Як правило, це здійснюється в рамках огляду і прослуховування відеофонограми та оформляється відповідним протоколом.

Встановлення належності мови на фонограмі конкретній особі неможливе без якісних порівняльних зразків мови, що мають відповідати таким вимогам:

— мова в зразках має збігатися з мовою, якою проводилась зафіксована у фонограмі розмова (українська, російська, англійська, інша);

— мова зразків має відповідати мові досліджуваної фонограми за формою (діалог, монолог), рівню підготовленості (спонтанна мова, прочитаний або завчений текст);

— емоційний стан диктора, чия мова зафіксована в зразках, має відповідати емоційному стану диктора, зафіксованому в досліджуваній фонограмі;

— зміст зразків мови необов'язково пов'язувати із змістом досліджуваних розмов;

— експерту необхідно надати достатній об'єм мовного матеріалу зразків (не менше 10 хвилин мови конкретного диктора);

— обов'язковою є висока якість запису фонограми зразків мови.

На експертизу крім речових доказів (відеофонограм, пристроїв відеозвукозапису та інших засобів, які використовувались при фіксації інформації) направляються і протоколи огляду та прослуховування відеофонограм. Оскільки у більшості випадків відбір зразків мови потребує значного часу, їх можна направляти додатково після призначення експертизи.

При оцінці висновку експертизи матеріалів відеозвукозапису перш за все звертають увагу на його формальні сторони: компетенцію і кваліфікацію експертів, структуру та повноту досліджень. Висновки кож-

ного члена експертної комісії мають відповідати його спеціальності і бути логічно обумовлені встановленими фактами. У висновках не повинно бути суперечностей та юридичних оцінок, наприклад формулювань на кшталт: «навмисне стирання первинної фонограми», «фонограма є підробленою» тощо.

При встановленні особи за мовою експерти дають висновки у таких формах:

категоричні — коли встановлена сукупність ознак мови є індивідуальною для конкретного диктора. Достовірність даного висновку оцінюється слідчим чи суддею на основі аналізу наведених експертом ознак за їх значущістю в установленій сукупності — переконанні в їх достатності.

Ймовірні — коли встановлені ознаки є лише частиною індивідуальної сукупності і недостатні для категоричного висновку. В більшості випадків це обумовлено недостатньою якістю досліджуваних і порівняльних мовних матеріалів. Оцінка і використання цього висновку мають бути взаємопов'язані з іншими матеріалами справи. Необхідно зауважити, що при використанні спеціальних програмних засобів експертного дослідження мови може зазначатися конкретний рівень ймовірності належності мови певній особі. Але, здебільшого, це є критерієм лише для експерта при прийнятті конкретного рішення і формулюванні висновку.

Твердження про неможливість експертного встановлення особи — це третя форма експертного висновку. Така неможливість обумовлена, як правило, низькою якістю досліджуваного та порівняльного матеріалів. При цьому спостерігаються як збіг частини ознак, так і їх розбіжності. Також може бути виявлена сукупність загальних ознак мови, що збігаються, яка не є індивідуалізуючою і достатньою для висновку про її належність конкретній особі.

Розділ 4

КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА

4.1. Концептуальні засади криміналістичної методики

4.1.1. Сутність криміналістичної методики

Одним з найважливіших розділів криміналістики є методика розслідування злочинів; цей розділ є заключним і фактично являє собою своєрідний синтезуючий рівень, що поєднує попередні розділи криміналістики: положення криміналістичної техніки і криміналістичної тактики стосовно умов розслідування певних видів злочинів.

Успішне розслідування злочинів не може відбуватися тільки шляхом застосування засобів і прийомів криміналістичної техніки і тактики. Це можливо лише за умови використання під час розслідування злочинів спеціальних науково розроблених систем методів ведення розслідування.

Вперше наукові підходи до вивчення кримінальних явищ і методів їх розслідування були застосовані наприкінці XIX — на початку XX століть Г. Гроссом, а згодом — його послідовниками: О. Венделем, Р. Гейндлем, М. Герингом, Ф. Зеландом, Ф. Мейкснером, Р. Рейнгардом, Р.-А. Рейссом, А. Свенссоном, Г. Шнейкертом і В. Штибертом.

У всьому розмаїтті злочинів важко знайти однакові, тотожні дії осіб, які їх вчиняють. Кожний, без винятку, злочин є унікальним — індивідуальним і неповторним. Водночас, кожну подію (злочин) можна розглядати не тільки як прояв індивідуальних ознак: коли йдеться про злочини певного виду, то вони можуть мати й певні типові ознаки. Саме видові особливості складів злочину, найбільш характерні способи їх вчинення і сліди, які вони залишають, виступають об'єднуючим принципом методики розслідування окремих видів злочинів.

Криміналістична методика — це заключний розділ криміналістики, який синтезує положення криміналістичної техніки і тактики і являє собою систему наукових положень і розроблених на їх основі типових рекомендацій щодо організації та здійснення розслідування та попередження окремих видів і груп злочинів.

Криміналістичну методика, таким чином, можна розглядати як: розділ криміналістики; методика розслідування певного виду або різновиду злочинів (вбивств, грабежів, посадових злочинів тощо); сукупність методів розслідування конкретного злочину.

У структурі криміналістичної методики розрізняють дві умовні частини: загальні положення та окремі методики розслідування.

Загальна частина криміналістичної методики охоплює проблеми предмета методики, її завдання, структуру, джерела її формування, зв'язки з іншими розділами криміналістики, а також інформаційно-теоретичні та методологічні основи методики розслідування. До

цієї ж частини належать: загальні питання організації розслідування злочинів; проблеми взаємодії слідчого із суб'єктами Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», спеціалістами; а також основи криміналістичної класифікації злочинів і характеристики злочинів. Розглядаються також такі важливі для розслідування питання, як ситуаційний підхід у розслідуванні злочинів, поняття та види слідчих ситуацій, проблеми прийняття тактичних рішень, реалізації тактичних операцій тощо.

Окрема методика розслідування — це своєрідна особлива частина криміналістичної методики, яка, по суті, охоплює її основний зміст і є підсумковим елементом криміналістики в цілому. В окремих методиках акумульовані дані всіх розділів криміналістики, трансформовані з урахуванням криміналістичної специфіки різних видів злочинів.

При розробці відповідних наукових рекомендацій щодо розслідування певних видів злочинів криміналістична методика використовує такі дані: кримінально-правові (у вигляді кримінально-правової характеристики злочинів, які розслідуються, в першу чергу — для виявлення особливостей обставин, що підлягають доказуванню); кримінологічні (питання попередження злочинів, перспективи появи нових різновидів злочинів, способів їх вчинення; прогноз появи або зникнення таких злочинів у майбутньому чи удосконалення дій осіб, які їх вчиняють, — з метою усунення або недопущення «відставання» науково-методичних рекомендацій від найсуттєвіших потреб практики — наявність обґрунтованого кримінологічного прогнозу про появу нових злочинів створює умови для формування відповідних криміналістичних методик, у тому числі і на основі досвіду криміналістів з інших країн, які вже «постраждали» від появи таких злочинних проявів); кримінально-процесуальні (щодо предмета доказування, послідовності проведення окремих слідчих дій тощо).

Основними джерелами криміналістичної методики є: наукові положення теорії криміналістики та дані інших наук; результати узагальнення досвіду слідчої практики та практики судового розгляду кримінальних справ; норми окремих законодавчих та інших нормативних актів.

4.1.2. Криміналістична характеристика злочинів

Визначальним питанням у розвитку криміналістики є розробка методики розслідування злочинів, особливо її фундаментальних положень. Це є закономірним, оскільки в кінцевому рахунку лише науково обґрунтована методика дозволяє вирішувати системні завдання повного і достовірного розслідування злочинів, чого не можна досягти засобами лише самої криміналістичної техніки або тактики навіть найвищого рівня.

Серед криміналістичних вчень, що розвиваються, значне місце посідає вчення про криміналістичну характеристику, без якої методика розслідування як розділ науки у певному відношенні втрачає сенс, перетворюючись нерідко на набір не завжди взаємопов'язаних і найкращих практичних рекомендацій. На основі криміналістичної характеристики, яка розвивається разом і у взаємозв'язку з кримінально-правовою та кримінологічною характеристиками, можуть

бути побудовані гносеологічні концепції й моделі встановлення істини у кримінальних справах.

Для розуміння глибинної сутності криміналістичної характеристики та її практичного значення необхідно розглянути її з позицій філософської теорії відображення і масштабних даних фактологічного та статистичного аналізу окремих категорій злочинів, відображених в узагальненні слідчої, оперативно-розшукової і судової практики.

Коли трапляється яка-небудь подія, виникає яке-небудь явище як прояви об'єктивного світу, вони обов'язково і закономірно відображаються у навколишньому середовищі у вигляді різноманітних матеріальних та ідеальних слідів і детермінуючих зв'язків. Ці відображення являють собою сигнали інформації, які створюють зашифровану картину минулого сплеску енергії. Така інформація не є очевидною — вона потребує спеціального тлумачення, а творчі пошуки її зв'язків з минулою подією, що розслідується, складають процес встановлення об'єктивної істини у справі. Оперування цією інформацією являє собою пізнавальний стрижень кримінального судочинства, а професійно займаються цим спеціально підготовлені фахівці — слідчі, оперативні працівники, експерти.

Отже, наявні певні сліди у сукупності й у взаємозв'язках є відображенням події, що відбулася в минулому, причому кожен клас, тип, рід, вид, різновидність події залишають специфічний для цього класу, типу, роду, виду, різновидності набір, розташування і взаємозв'язки слідів, що дозволяє спочатку уявити, а потім достовірно встановити всі елементи даної події у процесі розслідування. Такого роду ознаки, що відобразились у матеріальному середовищі та в головах людей, які будь-якою мірою були причетні до даної події, в теорії криміналістики прийнято називати *криміналістично значущими ознаками*, чим підкреслюється їх роль у пізнанні події, що розслідується.

Взявши за основу наших досліджень визначення криміналістики, яка розглядається як наука про закономірності виникнення доказової інформації (інформації про розслідувану подію) і систему технічних засобів, тактичних прийомів і методик збирання, дослідження та використання цієї інформації в цілях найбільш ефективного здійснення розслідування, *криміналістичну характеристику злочину* можна на філософському рівні інтерпретувати як абстрактну інформаційну структуру розслідуваної події даного виду, закономірно й детерміновано відображеної в реальному світі, а звідси з правових позицій — **як ідеальну модель типових зв'язків і закономірно сформованих джерел доказової інформації, яка дозволяє прогнозувати оптимальний шлях і найбільш ефективні засоби розслідування окремих категорій злочинів.**

Таким чином, з криміналістичної точки зору будь-яка розслідувана подія (злочин) являє собою інформаційну модель певного класу, що піддається достатньо точній діагностиці, а отже — алгоритмізації та прогнозу розслідування. Іншими словами, знання зазначеної інформаційної структури зумовлює стратегію пошуку істини і тактику доказування.

З наведених визначень криміналістичної характеристики випливає, що вона зводиться до встановлення механізмів типових подій,

які підлягають розслідуванню, закономірностей і локалізації інформаційного відображення в навколишньому середовищі на різних рівнях загальності, що дозволяє виробити науково обґрунтовані рекомендації та прийоми виявлення, здобування та використання відображеної інформації у пізнавальному процесі ретроспективного відтворення адекватної картини минулого. Цим у кінцевому рахунку забезпечується ефективність процесуального доказування.

Запропоноване визначення криміналістичної характеристики злочину дозволяє досить повно й однозначно встановити коло елементів, які необхідно розробляти теоретично в межах криміналістики і втраховувати на практиці.

Можна вважати домінуючою в літературі позицію, яку ми поділяємо, що *структура криміналістичної характеристики* будується на підставі системи обставин, які входять до предмета доказування, і елементів складу даного злочину, передбаченого КК. Тому перелік взаємопов'язаних елементів криміналістичної характеристики злочину повинен мати такий вигляд: 1) тип (вид, рід, категорія) події; 2) способи підготовки, вчинення і приховування злочину; 3) типові джерела і види матеріально фіксованої інформації; 4) типові джерела вербальної інформації; 5) предмет злочинного посягання; 6) коло осіб, серед яких найбільш ймовірно перебуває особа, яка вчинила злочин; 7) типові мотиви і цілі вчинення даного роду злочинів.

Кожна подія, що розслідується, може бути в загальному вигляді віднесена до певних *категорій, туну*, які визначаються характером і якістю вихідної інформації, зокрема про місце події (жилий будинок, промислового будівля, дорога, поле, ліс тощо), наявністю очевидців, наявністю і видом матеріальних слідів, давністю події (наприклад злочини минулих років) тощо. Знаючи, з чого складається ця інформація, якими є її носії та що за її допомогою може бути встановлено, слідчий відносно легко зможе її виявити й оцінити, а тому й точніше зорієнтуватися у сутності події, що потребує розслідування.

У вивченні злочинів увагу криміналістів привертають *способи їх вчинення і приховування* — без знання ознак, які вказують на використання цих способів у конкретних випадках, неможливо розслідувати злочин. Вони характеризують об'єктивну сторону злочину і мають вагомий пізнавальний сенс: від способу вчинення злочину — до способу його виявлення й розслідування. Особливе значення виявлення способів вчинення і приховування злочинів має у розслідуванні повторних (серійних) злочинів. У даному разі чітко дістає вияв динамічний стереотип злочинця щодо дій цього типу, який обумовлює звичний механізм злочину і виникнення комплексу слідів, зокрема, їх видів, механізмів утворення та локалізації.

При вчиненні окремих категорій злочинів залишаються тією чи іншою мірою *типові матеріальні сліди* у вигляді змін у речовій обстановці, контактних слідів-відображень (рук, взуття, знарядь злому, транспортних засобів), субстанціональних слідів людини і тварин, окремих предметів, документів на різних носіях, зафіксованої звукової інформації, запахів слідів. Аналіз цих слідів у поєднанні із встановленим способом вчинення злочину дозволяє достатньо рельєфно уявити собі картину події, що підлягає розслідуванню.

Ідеальні сліди, які в пам'яті людей залишає розслідувана подія, за вмілого їх використання можуть дати неоціненну інформацію слідчому. Ці сліди утворюються в ході події в головах злочинця, потерпілого, свідків-очевидців, і інформація, що міститься в них, відповідає характеру й перебігу розслідуваної події.

Предмети злочинного посягання характеризують конкретні інтереси й мотиви зловмисника і дозволяють на підставі аналізу встановити взаємозв'язки від предмета посягання і способу вчинення — до особи злочинця, що сприяє предметному і цілеспрямованому розслідуванню справи.

Коло осіб, серед яких, ймовірно, перебуває злочинець, має досить чіткий зв'язок із способом вчинення злочину, що особливо відчутно дістає вияв при обробці інформації щодо однотипних злочинів і рецидивістів різних категорій. Певні зв'язки простежуються і в системі «злочинець — жертва», аналіз якої може значно звузити коло осіб, серед яких може бути злочинець, а в деяких випадках — навіть його конкретизувати.

Значення *мотиву* як елемента криміналістичної характеристики для викриття злочинця важко переоцінити, оскільки він має прямий ідеальний зв'язок з наслідками злочину. Варто згадати знаменитий латинський вислів *cui prodest?* — кому вигідно? — щоб зрозуміти, наскільки важливо хоча б приблизно дати відповідь на це запитання при розслідуванні конкретної події з ознаками злочину.

4.1.3. Формування окремих криміналістичних методик. Криміналістична класифікація злочинів

Методики розслідування окремих видів злочинів залежать від видових ознак злочину (розслідування вбивств на замовлення; розслідування групових зґвалтувань тощо); від суб'єкта злочину (розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми, жінками або особами під час відбуття покарання, та ін.); від ретроспективної спрямованості характеру розслідування (особливості розслідування злочинів «минулих років», наприклад); від ситуаційної обумовленості розслідування та від рівня розвитку технічних і тактико-криміналістичних засобів.

У сучасній криміналістиці розробка окремих криміналістичних методик здійснюється переважно у двох напрямках: по-перше, це удосконалення діючих та розробка нових методик (у разі виявлення злочинів, які раніше не розслідувалися, і відсутній досвід їх успішного розслідування або вчинення їх у якихось специфічних умовах), по-друге, створення комплексів окремих методичних рекомендацій більшого ступеня загальності, що охоплюють кілька видів або родів злочинів, але таких, що вчиняються у певних умовах місця, часу або особами, які характеризуються тими чи іншими спільними характерними ознаками (особливості розслідування організованої злочинної діяльності, наприклад). За своєю суттю зазначені комплекси складаються з криміналістичної характеристики, умов злочинного посягання, групи суб'єктів злочину тощо, висвітлення особливостей методики розслідування, які обумовлені даною характеристикою і в котрих вона проявляється.

Підставами криміналістичної класифікації злочинів виступають переважно узагальнені дані щодо типу злочинної діяльності та окремих елементів криміналістичної характеристики певних видів злочинів, особливо елементів, що забезпечують найбільш цілеспрямовану діяльність слідчого під час розслідування злочинів. Це, зокрема, можуть бути: спосіб і обстановка вчинення злочину; сфера злочинної поведінки; типологічні та інші особливості особи злочинця (наприклад його злочинний досвід); деякі особисті якості потерпілих тощо.

Але традиційно криміналістична класифікація злочинів пов'язується із системою кримінального закону. В основі такої класифікації — кримінально-правова класифікація злочинів, система норм Особливої частини чинного КК, належність злочинів до групи злочинів, об'єднаних відповідним розділом КК. Існують родова (за групами злочинів, передбачених однією главою КК) і видова кримінально-правова класифікації злочинів.

Зазначена криміналістична класифікація у деяких випадках досить умовна. Наприклад, розділ I Особливої частини КК України «Злочини проти життя та здоров'я особи» передбачає низку злочинів, криміналістична методика розслідування яких істотно розрізняється. Зокрема, розслідування умисного вбивства (ст. 115 КК), зараження венеричною хворобою (ст. 133 КК) та незаконної лікувальної діяльності (ст. 138 КК) потребують створення окремих методик розслідування. І навпаки, деякі криміналістично подібні види злочинів, передбачені у різних розділах КК, наприклад: ст. 365 КК (Зловживання владою або службовим становищем) у розділі XVII «Злочини у сфері службової діяльності» і ст. 423 КК (Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем) у розділі XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)».

Отже, розробка окремих криміналістичних методик потребує більш диференційованого підходу до злочинів. Треба враховувати в першу чергу способи вчинення та приховування злочинів, слідчі ситуації, які складаються під час розслідування; особу злочинця, місце вчинення злочинів та деякі інші чинники. Це добре можна проілюструвати на прикладі традиційних окремих методик: розслідування вбивств, пов'язаних із інсценуванням; розслідування вбивств на замовлення; розслідування вбивств, вчинених у процесі протистояння організованих злочинних угруповань; розслідування вбивств, пов'язаних із розчленуванням трупа або із зникненням людини; розслідування вбивств, вчинених на побутовому ґрунті, тощо.

Досить поширеними є методики розслідування крадіжок, диференціація яких пов'язана з галуззю господарської діяльності або сфери народного господарства, де крадіжки вчиняються: розслідування крадіжок у кондитерській промисловості; розслідування крадіжок на м'ясопереробних підприємствах; розслідування крадіжок, вчинених при переробці молока, та багато інших.

Якщо взяти склад злочину за основу для групування криміналістичних класифікацій злочинів, то зазначена система матиме такий вигляд (за професором Р. С. Белкіним):

— класифікація злочинів за суб'єктами злочинів, що вчиняються:

одноосібно та групою; вперше і повторно; дорослими злочинцями і неповнолітніми; чоловіками і жінками; особами, які мають особливе відношення до безпосереднього предмета посягання, і такими, що не мають такого відношення;

— класифікація злочинів за об'єктом злочину — особою потерпілого; за характером безпосереднього предмета посягання; за місцем розташування безпосереднього предмета посягання (за місцем вчинення злочину); за способами і засобами охорони безпосереднього предмета посягання;

— класифікація злочинів за об'єктивною стороною злочину: способом вчинення злочину; способом приховування злочину, якщо цей спосіб не входить як складова до способу вчинення злочину;

— класифікація злочинів за суб'єктивною стороною злочинів: вчинені із заздалегідь обдуманим наміром або з наміром, який виник раптово; вчинені з необережності.

У більшості випадків основне значення має криміналістична класифікація злочину, в основі якої — спосіб вчинення злочину. Це пов'язано з тим, що ознаки, за якими злочини класифікуються стосовно інших елементів складу злочину, як правило, віддзеркалюються у способі вчинення і приховування злочину або в особливостях застосування цього способу.

4.1.4. Зміст і структура окремих криміналістичних методик

Завданням окремої криміналістичної методики є розробка типових систем дій слідчого, які (системи) сприяють обранню останнім найбільш оптимальної та ефективної лінії поведінки при розслідуванні певного виду злочину. Фактично — це комплекс типізованих порад у вигляді визначення комплексів слідчих, процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів з передбаченням послідовності їх проведення залежно від слідчих ситуацій, які склалися при розслідуванні справи.

Типовими елементами окремої методики розслідування злочинів є:

- криміналістична характеристика злочинів окремого виду;
- обставини, що підлягають доказуванню;
- типові слідчі ситуації, які виникають на різних етапах розслідування, версії та планування;
- особливості виявлення того чи іншого виду злочину (зокрема особливості порушення справи та дослідної перевірки);
- початковий етап розслідування, тактика проведення початкових слідчих дій та оперативно-розшукових заходів;
- наступний етап розслідування, тактика проведення окремих слідчих дій на цьому етапі розслідування;
- особливості взаємодії слідчого з органами, які проводять оперативно-розшукові дії;
- особливості використання слідчим спеціальних знань при розслідуванні;
- особливості попередження злочинів.

Процес розслідування традиційно поділяється на три етапи: початковий, наступний та заключний. В основі такого поділу — відомий інформаційний принцип, який поширюється на всі види твор-

чої діяльності, в силу якого стратегія наступного пошуку обумовлена інформацією, отриманою на попередньому етапі пошуку.

Крім того в окремих справах важливе місце належить ще одному етапу, який можна назвати підготовчим. Це притаманно розслідуванню певних справ, наприклад про зникнення особи з підозрою на її вбивство; справ, пов'язаних з порушеннями технічних, технологічних та інших правил, тощо. Це справи, у яких виникає необхідність у проведенні комплексу процесуальних дій з виявлення злочинної дії або події злочину. В цьому сенсі це не є етапом розслідування, і він розглядається в рамках початкового етапу розслідування.

Зазначений поділ має суттєве значення, оскільки кожному з цих етапів, залежно від виду злочину, притаманна певна специфіка в обсязі і методах криміналістичної діяльності.

На початковому етапі розслідування на підставі первинної інформації, яку отримує слідство, висуваються слідчі версії та складається план розслідування.

Значуща для слідства інформація отримується шляхом проведення слідчих дій, які відповідно зі специфічними завданнями (в першу чергу з метою виявлення ознак злочину) та з урахуванням слідчої ситуації у досить обмежений час (10—15 діб, коли є так звані гарячі сліди) проводяться на початку розслідування. Це, переважно, невідкладні слідчі дії (огляд місця події, допит потерпілих, свідків-очевидців, призначення обов'язкових судових експертиз тощо). На підставі отриманої слідчим інформації на цьому етапі визначаються основні напрями розслідування: наприклад встановлення наявності події злочину або осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів.

На наступному етапі розслідування характер типових слідчих дій в основному визначається результатами, отриманими на попередньому етапі розслідування. Це може бути комплекс слідчих дій, спрямованих на встановлення осіб, які вчинили злочин, або на розшук вже встановленого підозрюваного; збирання додаткових даних, що викривають особу, яка підозрюється у вчиненні злочину; призначення комплексу судових експертиз, підготовка та пред'явлення обвинувачення тощо.

На заключному етапі переважно мають місце слідчі ситуації, пов'язані: з якістю (повнота, достовірність) даних, покладених в основу обвинувачення; ставленням обвинуваченого до доказів, які викривають його у вчиненні злочину; перевіркою та встановленням додаткових обставин, а також з виконанням дій, пов'язаних із закінченням досудового слідства.

4.1.5. Загальні положення методики захисту

У юриспруденції поняття методики історично складалося та використовувалося перш за все у криміналістиці, у контексті криміналістичної методики розслідування злочинів як функції криміналістики — сукупності взаємопов'язаних способів і засобів певним чином упорядкованої діяльності з найбільш ефективного вирішення завдань розслідування окремих видів і груп злочинів.

Необхідно зазначити, що кримінальне судочинство має системний характер. У ньому діють не тільки слідчі, які лише розслідують

справи, а й інші суб'єкти процесу, в тому числі професіональні, зокрема адвокати-захисники, прокурори, судді, діяльність яких здійснюється в інших формах, підпорядкована іншим, іноді діаметрально протилежним, завданням і цілям, і здебільшого таке судочинство не обмежується досудовим розслідуванням. Адвокат-захисник, виконуючи у кримінальному процесі функцію захисту та використовуючи при цьому основу на законі власну систему тактичних способів і засобів захисту, бере участь у розслідуванні справи із самих перших його етапів. По закінченні розслідування справи «естафету» у її провадженні приймає прокурор, а потім — суд, система оснований на законі способів і прийомів роботи яких з відправлення правосуддя також має свої особливості, напрацьовані й узагальнені судовою практикою. Оскільки законодавча база, принципи, якими керуються слідчий, адвокат-захисник, прокурор-обвинувач і суд, ґносеологічна (інформаційно-доказова) основа їх діяльності у своїй основі однакові, цілком слушно у зв'язку із законодавчим розподілом судових процесуальних функцій та запровадженням принципу змагальності включити до предмета криміналістики методику обвинувачення як органічне поєднання розслідування злочинів і підтримання державного обвинувачення в суді, методику захисту та методику судового розгляду, виділивши їх в окремі взаємопов'язані елементи загальної методики судочинства.

Існування методики захисту в низці методик обвинувачення та судового розгляду справи пояснюється й тим, що функція захисту в кримінальному судочинстві України, будучи породженою функцією обвинувачення, на відміну від останньої, має універсальний характер, діє на засадах диспозитивності протягом усього провадження у справі — навіть тоді, коли функція обвинувачення вичерпує себе, наприклад, якщо вирок суду повністю збігається з позицією прокурора, висловленою ним у дебатах сторін, і тому прокурор за законом позбавлений можливості оскаржити вирок в апеляційному порядку.

Джерелами методики захисту є Кримінальний, Кримінально-процесуальний кодекси, Закон України «Про адвокатуру», інші нормативні акти та визнані Україною міжнародно-правові договори, відповідні концепції наук кримінально-правового циклу, адвокатології, психології тощо, адаптовані до потреб захисту, положення методик обвинувачення і судового розгляду, слідча, судова та, більшою мірою, адвокатська практика.

Методика захисту в кримінальному судочинстві має подібні елементи в загальній методиці, а також у методиці обвинувачення. Як і методика обвинувачення, вона являє собою систему взаємопов'язаних способів і засобів, які використовуються при проведенні адвокатом-захисником цілеспрямованих дій у певній послідовності з метою найбільш ефективного вирішення поставлених перед ним завдань, але завдань захисту, відмінних від завдань обвинувачення, причому не тільки на стадії розслідування, а й на судових стадіях процесу. Однак відмінність завдань обвинувачення і захисту в нашому випадку не має принципового значення, оскільки збігаються внутрішня форма та структура тієї й іншої діяльності.

Слід підкреслити, що методика захисту формується саме під впливом характерних завдань, які адвокат-захисник вирішує в типових ситуаціях, і з урахуванням функції, яку він виконує у кримінальному процесі. Тому до загальних положень методики захисту слід включити вимоги, яким має відповідати рівень здійснення захисту як у цілому, так і на конкретних стадіях кримінального судочинства, відповідно до яких розмежовуються й завдання захисту.

Оскільки методику захисту, поряд з елементами, суто специфічними для цього роду діяльності, складають і елементи, включені до структури методики обвинувачення, але пристосовані до потреб захисту, то її слід вважати підсистемою криміналістичної методики як комплексу типізованих порад з організації захисту, вибору і застосування у певній послідовності, з урахуванням конкретних обставин, засобів і прийомів, спрямованих на оптимальне здійснення захисту взагалі і у конкретній справі зокрема.

У методиці захисту засоби і прийоми тактики захисника акумулюються головним чином відповідно до особливостей видів злочинів, що розслідуються чи розглядаються в суді. Тактика захисту розглядає прийоми опитування громадян, але не відповідає на питання, у чому полягають особливості опитування захисником громадянина-очевидця у справах, припустимо, про дорожньо-транспортні події, проти правосуддя тощо. Або — криміналістична техніка розкриває механізм виникнення слідів рук, але не дає і не може дати відповіді на питання, на яких предметах частіше за все утворюються сліди при вчиненні крадіжок, убивств. Виявлення таких особливостей якраз і є завданням методики. Тобто предметом методики є те, що відрізняє роботу з доказами в різних категоріях кримінальних справ.

Конкретну окрему криміналістичну методику не слід розуміти як механічне об'єднання, набір дій захисника, науково-технічних засобів і тактичних прийомів, необхідних для успішного вирішення поставлених завдань. В окремих методиках йдеться не лише про найбільш ефективні в даному випадку засоби й рекомендації, а й про методи їх використання, про особливості організації захисту — його планування, типові захисні версії, використання тих чи інших спеціальних знань тощо. Тобто методики захисту в своїй основі мають бути окремими, такими, що напрацьовуються у певних категоріях справ чи їх груп.

Загальні групові методики захисту формуються на основі кримінально-правової кваліфікації злочинів, за ознаками яких здійснюється провадження у справі (умисне вбивство, крадіжка, зґвалтування тощо). Вони можуть бути об'єднані у ще більші групи відповідно до класифікації, прийнятої у КК (злочини проти життя і здоров'я особи, злочини проти власності тощо).

Подальша деталізація окремих методик здійснюється здебільшого з огляду на особливості того чи іншого елемента складу злочину — способу вчинення (крадіжки у вагонах, квартирні крадіжки тощо), суб'єкта (у справах про злочини неповнолітніх, у справах про застосування примусових заходів медичного характеру тощо).

Специфікою як загальних групових, так і деталізованих методик захисту, на відміну від інших криміналістичних методик, є те, що во-

ми можуть розроблятися як з урахуванням предмета, так і стосовно стадій кримінального судочинства — досудового розслідування, судового розгляду справи, апеляційного та касаційного провадження, стадії перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами і виключного провадження, стадії виконання судових рішень і при розгляді справ у Європейському суді з прав людини.

Напрацювання загальної методики захисту (як і будь-якої іншої криміналістичної методики), придатної для захисту особи у будь-якій кримінальній справі, є неможливим. Криміналістика виходить з індивідуальності кожного злочину й осіб, які його вчинили, що обумовлює індивідуальність шляхів діяльності суб'єктів процесу при розслідуванні та судовому розгляді кожної окремої кримінальної справи. Однак індивідуальний характер кожної окремої справи і специфіка її розслідування та судового розгляду не означають відсутності положень, загальних для захисту в усіх справах і на всіх етапах процесу. До таких загальних правил (які інколи називають принципами методики) належать: а) плановірність здійснення системи дій захисту, яка забезпечувала б максимальне врахування прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого та економічність діяльності адвоката-захисника; б) обумовленість колом питань, які повинен вирішити адвокат-захисник при здійсненні захисту, не виходячи при цьому за межі предмета захисту; в) типові кримінально-правова та криміналістична характеристики виду чи групи злочинів; г) залежність від конкретних обставин справи та процесуально-криміналістичної ситуації; ґ) оптимальність системи дій адвоката-захисника і кожної дії окремо, які забезпечували б повноту, точність і об'єктивність встановлення обставин предмету захисту в межах завдань, що вирішуються захисником, чи спростування або піддання обґрунтованому сумніву обвинувачення в цілому чи в якійсь його частині; д) оптимальність послідовності дій; е) динамічність запланованих дій, можливість внесення відповідних корективів.

Наявність загальних положень (принципів) вирішення методичних проблем захисту дозволяє конструювати окремі криміналістичні методики стосовно більших чи менших за обсягом справ кримінально-правових і процесуально-правових категорій. Наприклад, на основі загальних положень можуть бути створені методики: захисту у справах стосовно всіх видів убивств; захисту у справах про умисні вбивства; захисту у справах про вбивства з корисливих мотивів; захисту у справах про умисні вбивства, що супроводжуються розчленуванням трупа, тощо.

В основу кожної окремої методики має бути закладена певна інформаційна база, яка як мінімум включає: а) фактичні дані про обставини, що підлягають доказуванню; б) криміналістичну характеристику злочину, щодо якого здійснюється провадження у справі; в) результати вивчення спеціальної літератури з урахуванням категорії та виду злочину; г) відображення закономірностей, тенденцій та ознак, характерних для даного виду злочинів; ґ) узагальнений досвід участі захисника у даній категорії справ у кримінальному судочинстві; д) рекомендації щодо вибору захисником оптимального ва-
М'

ріанта поведінки при використанні передбачених КПК і не заборонених законом засобів і способів у процесі доказування як у кримінальному судочинстві в цілому, так і в процесі самостійного збирання доказів, участі у збиранні та перевірці доказів при проведенні окремих слідчих (судових) дій в окремих категоріях кримінальних справ з урахуванням захисної процесуальної та криміналістичної ситуації, що склалася, з метою захисту прав і законних інтересів свого підзахисного.

Специфіка змісту окремих методик захисту здебільшого залежить від виду злочину, стадії процесу і статусу особи, стосовно якої здійснюється кримінальне переслідування.

У загальному вигляді структуру окремої методики захисту мають складати:

1) встановлення обставин предмета захисту, тобто обставин, які належить довести чи спростувати адвокату-захиснику для вирішення завдань захисту на кожному з етапів провадження у справі для досягнення його кінцевих цілей;

2) аналіз криміналістичної характеристики даного виду злочину з позицій захисту;

3) вибір типової правової позиції з урахуванням конкретної процесуальної (слідчої чи судової) ситуації;

4) визначення оптимальної послідовності дій захисника і можливість її корегування на кожній стадії кримінального судочинства чи його етапах;

5) виявлення особливостей застосування дозволених і не заборонених законом способів і засобів з урахуванням специфіки захисту у справах щодо окремих видів та родів злочинів.

Обставинами предмета захисту є факти й обставини кримінальної справи, котрі належить з'ясувати чи спростувати адвокату-захиснику і з якими закон пов'яже прийняття остаточного, а з позицій захисту — найбільш сприятливого для його підзахисного рішення. Таких видів обставин є три: 1) обставини, з якими закон пов'яже реабілітацію або виправдання особи; 2) обставини, які звільняють особу від кримінальної відповідальності, покарання чи його відбування або пом'якшують відповідальність чи покарання; 3) обставини, що тягнуть закриття кримінальної справи з процесуальних підстав. Кожний з наведених видів предмета захисту має свої підвиди. Наприклад, предмет реабілітації (виправдання) складають обставини, які є основою для закриття кримінальної справи з реабілітуючих особу підстав чи її виправдання за: а) відсутністю (невстановленням) події злочину; б) відсутністю складу злочину; в) недоведеністю участі обвинуваченого (підсудного) у вчиненні злочину.

З'ясування чи спростування захисником тієї чи іншої сукупності фактичних обставин справи є його кінцевим завданням, виконання якого, у свою чергу, слугує досягненню мети його участі у справі, якого (метою) є конкретний, найбільш сприятливий для підзахисного, результат, наприклад закриття кримінальної справи (виправдання особи) за відсутності події злочину або складу злочину чи за недоведеністю участі обвинуваченого (підсудного) у вчиненні злочину.

Правильне визначення завдань і реальних цілей захисту впливає на вибір типової правової позиції захисту, котра залежить від криміналістичної характеристики даного виду злочину, якою є науково напрацьована система відомостей про типові й взаємопов'язані значущі ознаки, характерні для злочинів даного виду, які обумовлюють ставлення підзахисного до суті пред'явленого йому обвинувачення, наявне співвідношення обвинувальних та виправдувальних доказів. Врахування даних факторів дає можливість визначити оптимальну послідовність дій захисника на кожному етапі його участі у справі в конкретній захисній ситуації, особливості застосування тих чи інших способів і засобів захисту.

При конструюванні методики захисту важливо враховувати принципи законності, етичності та наукової обґрунтованості тактичних прийомів і засобів.

Принцип законності означає, що кожний захисний засіб і прийом і вся їх система у цілому повинні бути в рамках закону або не заборонені законом. Це випливає із законодавчих приписів, згідно з якими захисник зобов'язаний використовувати передбачені в законодавчих актах засоби захисту.

Етичність, тобто відповідність принципам моралі, вимогам професійної етики адвоката, полягає в тому, що захист не повинен: а) ґрунтуватися на фактичних даних, що принижують честь і гідність обвинуваченого, потерпілого та інших осіб, якщо такі дані не впливають на питання доведеності вини чи ступінь відповідальності підзахисного; б) ґрунтуватися на спонуканні свого підзахисного чи інших осіб до обмови ними завідомо невинуватих, а також на обвинуваченні винних осіб у більшому обсязі, ніж це відповідає їх фактичній винуватості; в) перешкоджати свідомому і вільному бажанню підзахисного визнати свою вину у вчиненні злочину; г) залишати підзахисного в необізнаності щодо всіх правових і фактичних аспектів його справи; ґ) ґрунтуватися на використанні завідомо неправдивих відомостей; д) необґрунтовано підкривати авторитет слідчих, прокурорських та судових органів і окремих працівників.

Під принципом наукової обґрунтованості слід розуміти науковість методики за джерелом походження (результат наукової розробки) або засобом перевірки (перевірка рекомендацій практикою); відповідність методики сучасним науковим уявленням, сучасному стану криміналістичної техніки й тактики і стану наук, з яких запозичені окремі методичні положення; можливість наукового передбачення результатів застосування методики і визначення ступеня точності цих результатів; можливість завчасного обґрунтованого визначення найбільш оптимальних умов застосування системи тактичних прийомів і методики захисту в цілому.

4.2. Розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи

4.2.1. Родова криміналістична характеристика цих злочинів

Умисні вбивства (ст. 115 КК) є особливо тяжкими злочинами, які становлять особливу небезпеку для суспільства. Розкриття зазначених злочинів потребує від осіб, які їх розслідують, високого профе-

сіоналізму, знання криміналістичної характеристики цих злочинів та вміння використовувати її при розслідуванні.

Залежно від того, чи відомі на момент порушення справи дані щодо особи, яка вчинила злочин, вбивства традиційно поділяються на вчинені в умовах очевидності або неочевидності. Залежно від цього формуються завдання розслідування, які постають перед слідчим. У першому випадку, коли вбивство вчинено в присутності інших осіб (очевидців), завданням розслідування є встановлення обставин вбивства, виявлення речових доказів, встановлення мотивів вбивства та особи потерпілого. У разі вчинення вбивства в умовах неочевидності основним завданням розслідування є встановлення особи злочинця, обставин вчинення злочину та особи потерпілого.

До суттєвих елементів криміналістичної характеристики злочинів зазначеної категорії належать: спосіб вчинення злочину; спосіб приховування злочину; час і місце вчинення злочину; обставини, за яких вчинено вбивство; «слідова картина»; особа злочинця та особа потерпілого.

Найважливішим елементом криміналістичної характеристики є інформація щодо *способу вчинення* вбивства. Вбивство являє собою спричинення смерті шляхом ураження життєво важливих органів або переривання їх життєво важливих функцій. Найбільш поширеними є такі способи вчинення вбивств: заподіяння тілесних ушкоджень (із застосуванням вогнепальної та холодної зброї; важких предметів тощо); удавлення (перекриття дихальних шляхів в області шиї, носа та рота зашморгом, руками тощо); утоплення; отруєння (газом, отруйними речовинами); дія високої температури (підпал); скидання з висоти тощо.

Спосіб вчинення вбивства може вказувати на особу злочинця, дозволяє висувати версії як щодо особи злочинця, так і щодо мотивів вбивства. Так, наприклад, отруєння та деякі способи удушення характерні для осіб, які є близькими до жертви; нанесення численних ножових поранень є характерним для раніше судимих, а також неповнолітніх.

Спосіб вчинення вбивства орієнтує слідчого на пошук комплексу слідів і речових доказів, що можуть бути виявлені у процесі розслідування (під час огляду місця події, обшуку тощо) і на встановлення особи потерпілого.

Серед *способів приховування вбивств*, пов'язаних з бажанням вбивці уникнути відповідальності: знищення слідів злочину; приховування знарядь і засобів; створення алібі; інсценування вбивства під нещасний випадок (ДТП, падіння з висоти, необережне поводження зі зброєю, самогубство тощо); знищення трупа (розчленування, спалювання тощо).

Час, місце та обстановка події злочину. Вбивства частіше за все вчиняються у приміщеннях (квартирах, під'їздах, приватних будинках тощо), де потерпілий перебуває один, або у безлюдній місцевості; в основному у вечірній або нічний час.

Місце та обстановка злочину, як правило, містять багато слідів, речових доказів, а тому є важливим джерелом інформації. Саме ця інформація на початковому етапі розслідування є відправною точ-

кою для висунення слідчих версій, визначення завдань розслідування та обрання його напрямку.

«Слідова картина» події. Її утворюють обставини та сліди події злочину, яка сталася. Виявлення та фіксація цієї картини, а потім — аналіз і встановлення причинних зв'язків надають слідчому можливість побудувати картину події, яка є предметом розслідування, та визначити модель вбивства, його механізм, кількість учасників злочину тощо.

Ретельне дослідження слідів і речових доказів може вказати на особу злочинця, особу потерпілого та обставини події, а також виявити негативні обставини та сліди приховування вбивства.

Особа злочинця. Вбивцями можуть бути як чоловіки, так і жінки. Найбільш типовий портрет вбивці: чоловік у віці від 16 до 55 років, жінки — від 20 до 35 років. У більшості випадків вбивці якимось чином пов'язані з жертвами (подружжя, коханці, коханки, родичі, друзі, знайомі, колеги, сусіди, партнери по бізнесу та ін.).

Особи, які вчинили умисне вбивство, як правило психологічно і морально підготовлені до такого діяння. Їх негативно характеризують, зокрема, такі якості, як агресивність, цинізм, розбещеність, жорстокість тощо. Це можуть бути особи, які зловживають алкоголем, наркомани, сексуальні психопати; особи, які мають психічні відхилення.

Особа потерпілого має велике значення, оскільки часто вказує на особу, яка вчинила вбивство (знайомі, займалися спільним бізнесом або злочинною діяльністю тощо). Тому вивчення особи потерпілого дозволяє висунути версії щодо вбивці та мотивів вчинення злочину. Важливе значення має також виявлення фактів віктимної поведінки потерпілого (переважно це пов'язано з перебуванням потерпілих осіб у групах ризику: наркомани, особи без постійного місця проживання, учасники кримінальних угруповань, повії та ін.).

4.2.2. Розслідування вбивств

Найбільш поширеними підставами для порушення кримінальної справи про навмисні вбивства є: виявлення трупа з ознаками насильницької смерті; заяви очевидців вбивства; безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим або прокурором ознак цього злочину; явка з повинною; матеріали перевірки за фактом зникнення людини (за наявності обставин, які вказують на можливість її вбивства).

До обставин, які треба встановити при розслідуванні злочинів зазначеної категорії, належать: причина смерті та час її настання; яким способом спричинена смерть; час, місце та обставини вчинення вбивства; особа жертви; співучасники вбивства та їх роль у вчиненні злочину; особа вбивці; мотиви вбивства та обставини, які сприяли вчиненню злочину.

На початковому етапі розслідування вбивств проводяться невідкладні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи (до останніх можна віднести: опитування громадян з метою виявлення очевидців злочину; встановлення особи жертви; переслідування злочинців тощо).

Основною та найпоширенішою невідкладною слідчою дією у більшості справ про вбивства є *огляд місця події і трупа*. Особливості проведення зазначеної слідчої дії пов'язані зі специфікою характеру вбивства (вбивство із застосуванням вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, отруєння, удавлення зашморгом тощо). Виходячи із способу вбивства слідчий орієнтується на пошук слідів, які характерні для застосування при вчиненні злочину відповідних знарядь і засобів.

При застосуванні вибухових пристроїв типовими є такі сліди: залишки вибухової речовини, фрагменти корпусу вибухового пристрою, частини детонаторів, воронка; пошкодження споруд, дерев поряд із місцем вибуху тощо. Це може надати слідчому інформацію щодо вибухового пристрою та щодо особи, яка його зробила (якщо це саморобний пристрій), або про можливе місце знаходження особи, яка ініціювала вибух (там можуть бути залишені сліди цієї особи) тощо.

Серед слідів застосування для вбивства вогнепальної зброї найпоширенішими є: стріляні гільзи, кулі, зброя, сліди крові, мікросліди (капсульний склад, мастила зі стволу зброї тощо), сліди пошкоджень від дії вогнепальної зброї (в тому числі сліди близького пострілу) тощо. Виявлення цих слідів дає інформацію про вид, марку зброї; про місце, де знаходилася особа, яка стріляла; про положення потерпілого, коли в нього стріляли, тощо.

Огляд місця події здійснюється за участю судово-медичного експерта, який при цьому виступає як спеціаліст і надає допомогу слідчому під час огляду трупа. Огляд трупа проводиться у певній послідовності: поза трупа; загальні дані (стать, вік, зріст, особливі прикмети тощо); одяг (його стан); ушкодження на його тілі (розмір, кількість, форма, місце розташування); розвиненість трупних явищ (трупне залякнення, трупні плями, температура тіла тощо).

Закінчується огляд трупа на місці події оглядом ложа трупа, де можуть бути зафіксовані негативні обставини, тобто такі, що суперечать версії про природний розвиток події (наприклад відсутність крові за наявності тілесних ушкоджень, спричинення яких тягне виділення значної кількості крові).

За результатами огляду місця події та трупа проводиться така невідкладна і обов'язкова слідча дія, як призначення *судово-медичної експертизи трупа*. Серед інших питань, які слідчий ставить перед експертом: Яка причина смерті потерпілої особи та час її настання? Локалізація тілесних ушкоджень на тілі потерпілого та який механізм їх спричинення? Прижиттєвими або посмертними є ушкодження, виявлені на тілі трупа, тощо?

Крім судово-медичної експертизи, залежно від обставин злочину, призначають інші судові експертизи: дактилоскопічну, біологічну, цитологічну, трасологічну, вибухотехнічну, балістичну та ін.

До невідкладних слідчих дій належить і пред'явлення трупа для впізнання (в рамках проведення тактичної операції «атрибуція трупа»). Цій слідчій дії передують допит осіб, які заявили про зникнення особи (родичів, знайомих, колег та ін.), про її прикмети. У разі необхідності перед впізнанням проводиться туалет трупа (з метою надання зовнішності прижиттєвого вигляду).

Найбільш поширеними слідчими діями під час розслідування кримінальних справ про вбивства є *допит свідків*. На початковому етапі розслідування допиту підлягають: особи, які першими знайшли труп; очевидці злочину (можуть повідомити про обставини події, прикмети злочинців тощо); особи, які проживають поряд з місцем, де був знайдений труп або було вчинено вбивство; особи, які звернулися із заявою про зникнення особи, яка за антропометричними даними та часом зникнення може бути особою, труп якої знайдено на місці події, та ін.

Важливою слідчою дією є також *обшук* (це може бути обшук за місцем проживання або роботи як підозрюваного, так і потерпілого). Предметами обшуку, залежно від відомих слідчому обставин події, є: одяг і взуття злочинця, в яких він був при вчиненні злочину; цінності та предмети, що належали потерпілому (в разі вчинення вбивства з корисливих мотивів); зброя; документи, які можуть пояснити характер стосунків між потерпілим і підозрюваним, тощо.

Після проведення цього комплексу слідчих та оперативно-розшукових дій слідчий отримує інформацію, на підставі якої висуває версії та планує свої подальші дії.

Зокрема, основні версії стосовно причин смерті, які при цьому висуваються, можуть мати такий вигляд: смерть є наслідком вбивства; смерть є наслідком самогубства; смерть є наслідком нещасного випадку; природна смерть. Щодо мотивів вчинення злочину: вбивство вчинено з корисливих мотивів (з метою заволодіння грошовими коштами, майном потерпілого); вбивство з ревнощів; вбивство з помсти; вбивство з хуліганських спонукань; вбивство з необережності; вбивство за необхідної оборони тощо.

Висунення версій може бути спрямоване на вирішення таких питань.

- 1) Чи збігається місце виявлення трупа з місцем вбивства?
- 2) Чи діяла на місці вчинення злочину одна особа, чи група осіб-співучасників?
- 3) Які зміни на місці злочину залишив вбивця?
- 4) Яким шляхом злочинець проник до місця злочину, та яким шляхом він залишив це місце?
- 5) Які дії крім вбивства вчинені вбивцею на місці злочину?
- 6) Який час вчинення вбивства?
- 7) Яка тривалість знаходження вбивці на місці злочину?
- 8) Які сліди вбивства могли залишитися на злочинці?
- 9) Хто і звідки міг бачити (чути) події, які відбувалися під час вбивства?

4.2.3. Особливості розслідування замовних вбивств

В останні роки зростає кількість вбивств на замовлення, які раніше (ще у 80-х рр. ХХ ст.) траплялися дуже рідко.

Вбивство на замовлення — це навмисне вбивство, що вчиняється за дорученням його організатора (замовника) особою, як правило, особисто не зацікавленою у смерті конкретної людини, за винагороду, за участі (або без нього) посередника, з корисливих або інших ін-

тересів організатора вбивства. Доручення може мати форму угоди, наказу, розпорядження.

Ці вбивства мають такий специфічний механізм організації та вчинення злочину, який у переважній більшості випадків характеризується відсутністю попередніх зв'язків між виконавцем (кілером) і жертвою.

Криміналістична характеристика вбивств на замовлення має певні особливості, які стосуються її окремих елементів та зв'язків між ними.

Умовно всі вбивства на замовлення можна поділити на чотири групи, основа поділу — насамперед ступінь організації таких вбивств, дані щодо особи потерпілих і сфери їх діяльності:

— до першої групи належать вбивства, скоєні переважно на побутовому ґрунті (у сім'ї: у зв'язку з аморальним способом життя одного з подружжя, майновими відносинами тощо). Замовник здебільшого є членом сім'ї. Виконавець, як правило, раніше судимий, з близького оточення замовника — знайомий, сусід, колега (остання обставина практично виключає потребу в посереднику). Вчиняється вбивство у будинку (квартирі) потерпілого (де він постійно проживає) з використанням холодної зброї (сокира, ніж) або шляхом удушення (інколи з подальшим приховуванням трупа);

— до другої — вбивства, вчинені на ґрунті комерційних відносин або у сфері комерційної діяльності. Між замовником і виконавцем вбивства — один або кілька посередників. Вбивство вчиняється найчастіше з використанням вогнепальної зброї: пістолета (залишається на місці злочину або на шляху відходу з місця злочину) у під'їздах або біля будинку за місцем проживання (за умови, що у потерпілого немає охорони або вона незначна) чи за фіксованими традиційними маршрутами, які використовує потерпілий: поїздка на роботу або повернення з роботи; місце відпочинку (зайняття спортом, ресторани, сауни тощо). Виконавець, як правило, не обмежений у виборі способу вчинення вбивства: сам відстежує жертву, обирає зброю нападу, готує алібі тощо;

— до третьої групи належать вбивства, вчинені у сфері діяльності організованих злочинних формувань. Характеризуються ускладненою схемою вчинення: здебільшого кілька виконавців, детально відпрацьований план замаху, залучення значних технічних можливостей і засобів: кілька автомобілів або інших транспортних засобів, автоматична вогнепальна зброя і вибухові пристрої (в тому числі для подолання опору охорони), підготовка алібі виконавцям. Порівняно з попередньою групою, тут значно обмежена самостійність виконавців (як правило, виконавці не займаються обранням місця нападу (засідки), не проводять рекогносцировку на місцевості; не відстежують жертву, не обирають зброю для нападу тощо);

— до четвертої — вбивства, вчинені з політичних мотивів (пов'язані з боротьбою за політичну владу, змагання на виборах і таке ін.) і на ґрунті професійної діяльності (вбивство працівників судів і правоохоронних органів, журналістів, учасників кримінального судочинства — свідків і потерпілих). Спосіб вчинення, в основному, такий самий, як і при вбивствах, віднесених до другої групи.

Вогнепальна зброя застосовується переважно з невеликих відстаней (не далі 40—50 метрів). Поранення, в основному, завдаються в життєво важливі органи: голову, груди і живіт. Для стрілянини з великої відстані (що не є характерним для сучасних вбивств на замовлення) використовуються гвинтівки, карабіни або автомати, а також гранатомети. Останні застосовуються переважно для злочинів, перелічених у третій групі, коли потерпілий має охорону, або для ураження жертви, коли вона перебуває в автомобілі, що рухається.

Для вбивств на замовлення характерні дві категорії виконавців. Перша — безробітні, що втратили надію знайти високооплачувану роботу, а також особи, які мають борги, котрі не можуть повернути. Друга категорія — професіонали, серед яких можна виокремити чотири групи: а) «легіонери» (особи, які пройшли армійську службу, працювали у МВС, брали участь у бойових діях; вік до 25—27 років); б) «відставники» (формується переважно з добре підготовлених 30—40-річних колишніх офіцерів або прапорщиків, які після звільнення з армії працюють у різних охоронних фірмах, приватних службах безпеки; самі планують і відпрацьовують деталі вчинення майбутніх вбивств); в) елітні підрозділи (як правило, такі особи працюють у службах безпеки великих фінансово-промислових концернів, активно задіяні у кримінальному бізнесі і мають значні фінансові можливості; у минулому колишні офіцери-десантники, офіцери спецпідрозділів систем МВС, КДБ); г) одинаки (особи, які підтримують зв'язок із посередниками, не входять ні до яких структур; ентузіасти, які зробили вбивства своєю професією).

До типових слідчих дій на початковому етапі розслідування вбивств на замовлення можна віднести: огляд місця події та трупа; огляд зброї, транспортних засобів; виявлення і допит свідків; призначення судово-медичної та інших експертиз (балістичної, вибухотехнічної, біологічної тощо). У разі виявлення підозрюваних у вбивстві проводяться їх затримання, особистий обшук, виїмка одягу та взуття, допит як підозрюваних, обшук за місцем проживання або роботи.

Огляд місця події і трупа. При огляді трупа на місці події в обов'язковому порядку фіксуються: поза трупа, зовнішній стан одягу; тіло трупа та ушкодження на ньому.

У процесі огляду місця події, пов'язаного із вбивством на замовлення, слідчий, постійно розширюючи межі території, що підлягає огляду, проводить цілеспрямований пошук як місць ймовірного перебування тих, хто стріляв або ініціював дію вибухового пристрою, так і балістичних об'єктів-носіїв, у тому числі і самої вогнепальної зброї, залишків вибухових пристроїв. У першому випадку це робиться шляхом ретельного огляду місць, зручних для ведення стрільби (захищених від стороннього погляду), а також місць виявлення слідів взуття, недожуків, запобіжних чек гранат, корпусів відстріляних одноразових ручних гранатометів, інших предметів (біноклі, рації), а також за характером розкиду гільз автоматичної зброї або шляхом візування за кульовими ушкодженнями у нерухомих перепонач.

У другому випадку — переважно здійснюється пошук на шляху відходу злочинців (з урахуванням показань очевидців, а також ре-

зультатів застосування службово-пошукового собаки). Несвоечасність проведення такої дії негативно впливає на хід слідства та може призвести до втрати можливості виявлення речових доказів, коли залишену після вчинення вбивства зброю раніше знаходять сторонні особи, які її привласнюють.

З урахуванням інформації, отриманої у процесі огляду місця події, слідчий моделює поведінку злочинця з метою встановлення його (їх) дій на місці події, а також після вчинення злочину. У першу чергу — встановлення найбільш ймовірних маршрутів відходу, а також місць, де залишено зброю, одяг, транспортний засіб. Аналіз виявлених на місці події доказів є першим щаблем встановлення причинних зв'язків, що проливають світло на походження цих доказів та їх роль у розкритті злочину. Цілеспрямованість огляду насамперед забезпечується побудовою і перевіркою в ході цієї слідчої дії версій: про характер події і причини смерті; про місце вчинення вбивства; про спосіб і знаряддя вбивства; про мотиви вбивства; про особу вбитого та його вбивць; про шлях злочинців до місця події і наступного залишення місця злочину.

Огляд місця події у справах про вбивства на замовлення, де застосовані *вибухові пристрої* (ВП), додатково утруднюється тим, що вибух знищує або пошкоджує більшість слідів злочинця, крім того часто існує загроза нового вибуху, обвалу, пожежі. Вибух призводить до ускладнень, пов'язаних із сприйняттям і дослідженням слідчим обстановки місця події у зв'язку з руйнаціями, пошкодженням або знищенням об'єктів, а також внесенням змін в обстановку діями груп розмінування, пожежних та інших служб. Огляд ускладнюється характером слідів вибуху і засобів його вчинення, які підлягають виявленню і вивченню, і особливими методами роботи на місці вибуху, вилучення об'єктів і зразків для встановлення природи вибуху і його обставин.

Огляд місця події у справах про застосування в процесі вбивства ВП проводиться за участю фахівця (вибухотехніка). Це може дозволити вже на початковому етапі огляду місця події дійти ймовірного висновку про застосований вибуховий пристрій та вибухову речовину, допоможе встановити картину події, а також визначити межі та площі огляду.

Сліди, що фіксуються на місці вибуху, умовно можна поділити на три групи: звичайні сліди перебування і дій на місці події; сліди вибуху; сліди, що характеризують спосіб виготовлення ВП (рівень професіоналізму виготовлювача).

Незважаючи на руйнації і знищення об'єктів на місці вибуху можуть залишитися всі традиційні сліди людини: рук, взуття, біологічних об'єктів, паління тощо. Але всі ці сліди нерідко поховані під шаром ґрунту, фрагментами будинків або будівельних конструкцій, вкриті кіптявою тощо. Тому під час огляду місця події у разі вилучення предметів слід робити це вкрай обережно, оскільки кіптява може замаскувати відбитки папілярних візерунків, які можуть бути виявлені.

Для фіксації слідів вибуху спочатку вживаються заходи для визначення епіцентру вибуху — за наявності вибухової воронки, опа-

лення, оплавлення, пошкоджень навколишніх предметів (останнє важливо у разі вибуху в повітрі, коли воронка може бути відсутня). Проводиться також фіксація слідів дії ударної хвилі.

Під час огляду фіксується топографія ділянок зі слідами кіптяви із вказівкою кольору сажі. Інтенсивність покриття кіптявою ділянок місця події може дати інформацію про застосовану вибухову речовину (ВР). Кіптява, зокрема, свідчить про негативний кисневий баланс застосованої ВР (характерно для тротилу). При вибухах потужних ВР (рексоген, октоген) сліди кіптяви практично не спостерігаються. Вилучаються предмети речової обстановки місця вибуху зі слідами термічної дії, деформації, а також одяг, взуття та інші предмети, що мають ознаки дії відкритого полум'я (кіптява), розривів тощо.

Огляд трупа на місці вибуху починається з фіксації його положення відносно нерухомих орієнтирів та епіцентру вибуху (воронки). Якщо під час вибуху загинули кілька людей, фіксується положення кожного трупа відносно епіцентру (а також і відірваних частин тіла та одягу), що надалі допоможе визначити взаємне положення всіх постраждалих у момент вибуху.

Збирання мікрооб'єктів продуктів вибуху має бути невідкладним, оскільки деякі ВР характеризуються летучістю і за несприятливих погодних умов (дощ, сніг, вітер) швидко знищуються.

Проводиться максимально повний збір усіх частин і деталей ВП. Існує низка ознак, які можуть свідчити про спосіб та засоби підризу застосованого ВП: електричний, механічний або вогневий. Про механічний спосіб підризу свідчать залишки механічного підривана у вигляді осколків корпусу, пружин, ударника, чеки гранати. Виявлення в радіусі приблизно 20 м від епіцентру вибуху електропроводів, фрагментів електродетонаторів, частин електробатарей, залишків оплавлених ізоляційних стрічок вказує на електричний спосіб підризу. При застосуванні таких засобів підризу на місці події можуть бути виявлені і залишки годинникових механізмів, що свідчать про застосування сповільнювача. При вогневому способі підризу в радіусі 10 м від епіцентру вибуху можна виявити шматочки вогнепроводного шнура, а також залишки детонатора у вигляді дрібних металевих осколків.

При огляді місця вибуху треба також уважно ставитись до виявлення предметів, що не є характерними для конкретної обстановки місця події. Ними, зокрема, можуть бути гвіздки, шурупи, гайки, які використовуються для забезпечення осколкової дії ВП.

У разі використання дистанційно керованого ВП необхідно відшукати місце засідки злочинця для ініціювання вибуху і обстежити його. При пошуку місця засідки враховують тип і потужність приймально-передавальних компонентів ВП і прямої видимості жертви з цього місця. Ініціювання вибуху такого ВП можливо на відстані до 100—200 м.

При затриманні підозрюваного у причетності до вчинення вибуху необхідно дослідити його піднігтьовий вміст, де можуть бути виявлені мікросубстанції вибухової речовини, що залишаються на руках кілька днів після контакту з останньою.

Деякі особливості має огляд транспортних засобів, розпочинаючи який треба враховувати, що ВП може розмішуватись як усередині автомобіля, так і зовні. В останньому випадку він може бути закріплений, наприклад, на днищі або розмішуватися безпосередньо на поверхні асфальту чи ґрунту. Для встановлення місцезнаходження ВП Еажливо зафіксувати напрямок зрушення автомобіля відносно первинного розміщення, а також напрямки утворення пошкоджень (дк частинами ВП, так і частинами самого автомобіля).

Допит свідків. У справах про вбивства на замовлення типовими свідками є, по-перше, очевидці, до яких належать особи, котрі бачили сам напад, а також злочинців як під час вбивства, так і тоді, коли останні залишали місце вбивства. Переважно — це мешканці будинків, білг яких скоєно вбивство (котрі вигулюють собак, та ін.), а також випадкові перехожі, водії автотранспорту, які проїжджали поряд із місцем події під час нападу та ін. Вони надають інформацію про обставини нападу та про прикмети злочинців.

Друга група — це свідки, які є носіями інформації про потерпілих (родичі, колеги, сусіди, партнери по бізнесу та деякі інші). Вони можуть володіти інформацією про конфліктні ситуації, учасником яких був потерпілий, про його стосунки з особами, які могли бути зацікавлені в його смерті, тощо.

Під ЧАС розслідування слідство активно використовує довідково-інформаційні та оперативні обліки органів внутрішніх справ і СВ України

4.2.4. Розслідування вбивств, пов'язаних з розчленуванням трупа

Усі вбивства, пов'язані з розчленуванням трупа, можна класифікувати і а кілька груп: побутові вбивства; вбивства на сексуальному ґрунті (дов'язані із зґвалтуванням жертви або сексуально-садистські); ригуальні вбивства, а також вбивства з метою канібалізму.

Найбільш поширеними є вбивства, вчинені на побутовому ґрунті, за яких оозчленування трупа виступає як спосіб приховування злочину. Ці вбивства вчиняються переважно в такому місці, з якого важко винести труп, щоб це не привернуло уваги інших осіб (наприклад, з квартири, яка знаходиться в багатопверховому будинку). Тому з метою полегшити приховування трупа і факт вбивства винні особи розчленовують трупи на фрагменти, які потім виносять з квартири та залишають у місцях збору сміття, лісосмугах, парках, у річках тощо.

У вбивствах, пов'язаних з розчленуванням трупа, інших перелічених вищ; класифікаційних груп цілі злочинців полягають у задоволенні своїх бажань (сексуальних, садистських, некрофільних тощо) — злочинці? цікавить сам процес вбивства і розчленування, тому вони не приховують трупи і не перешкоджають у встановленні потерпілої особи.

Кримінальні справи переважно порушуються у зв'язку із знаходженням у різних місцях (населеного пункту) фрагментів розчленованого тпа людини або трупа людини, який знівечено, наприклад з відрізаними грудьми і статевими органами, розпоротим животом і

видаленими частинами нутрошів та деякими іншими ознаками незвичайних дій з трупом.

На початковому етапі розслідування цієї категорії кримінальних справ проводиться огляд місця події, призначаються судово-медичні експертизи, проводиться пред'явлення для впізнання трупа або його фрагментів та інші слідчі дії: допити свідків, призначення інших судових експертиз, допит підозрюваних.

Огляд місця події. Специфіка огляду місця події у справах про вбивства цієї категорії пов'язана з тим, що, по-перше, місце виявлення фрагмента розчленованого трупа та місце вбивства, як правило, не збігаються; по-друге, знаходять не всі фрагменти трупа, а тільки частину з них, що ускладнює встановлення особи потерпілого; і по-третє, фрагменти розчленованого трупа знаходять через якийсь проміжок часу, в результаті чого вони зазнають суттєвих змін (гнилісні зміни), змін зазнає і місце, де були залишені фрагменти.

Таким чином, місць події під час розслідування вбивств, пов'язаних з розчленуванням трупа, може бути декілька: місце вбивства; місце розчленування; місця виявлення частин трупа.

На місці виявлення фрагментів трупа за участю фахівця (судового медика) проводиться ретельний огляд зазначеного фрагмента: описуються його зовнішній вигляд, фіксується наявність особливих прикмет, локалізація і кількість ушкоджень, особливості розчленування тощо; виявляється наявність пізніх і ранніх трупних явищ; проводиться пошук слідів особи, яка доставила фрагмент трупа (ніг, рук, автотранспортних засобів тощо); оглядається та вилучається пакувальний матеріал (папір, пластикові пакети тощо), в якому знаходився фрагмент трупа.

Під час огляду визначаються межі огляду: зокрема, може бути прийнято рішення про огляд інших території поряд із місцем знайдення фрагмента (якщо фрагмент трупа був знайдений на сміттєвому майданчику, то оглядаються й інші майданчики, розташовані неподалік від місця події).

Після огляду і встановлення, який саме фрагмент трупа знайдено, та орієнтовно — коли саме настала смерть людини, перевіряється, чи не було раніше фактів знайдення інших фрагментів, які належали одній людині.

Призначення судово-медичної експертизи. Після виявлення та вилучення під час огляду фрагмента трупа призначається судово-медична експертиза, об'єктом якої можуть бути як окремі частини трупа, так і весь розчленований труп.

Перелік питань, які ставить слідчий перед судовим експертом:

- 1) Чи належать виявлені частини трупа людині або тварині?
- 2) Розчленування проведено прижиттєве або після смерті загиблого?
- 3) Яка давність настання смерті?
- 4) Чи всі частини тіла представлені на експертизу?
- 5) Чи належать представлені частини тіла до раніше досліджених частин або певній людині?
- 6) Який вік, статевая належність загиблого?

7) Чи є дані, які вказують на професію, рід діяльності або звички загиблого?

8) Якою є техніка розчленування?

Пред'явлення для впізнання. Пред'явлення трупа або його розчленованих фрагментів особам, які заявили про зникнення особи, проводиться або за фрагментами в натурі або за фотознімками. Пред'явленню для впізнання передують підготовча робота: допит заявника про прикмети особи; вибір фрагментів, які підлягають пред'явленню; проведення туалету трупа; фотографування.

У разі пред'явлення фрагментів трупа (за винятком голови, обличчя) впізнання може не встановити тотожність — може встановити схожість.

Побудова слідчих версій щодо особи потерпілого. Висуваються такі типові слідчі версії: 1) особа належить до категорії осіб, які перебувають на криміналістичних обліках (раніше судима, зареєстрована як безвісти зникла; 2) вбитою є особа, яка проживала в одному із сусідніх районів; проживала далеко від місця, де був знайдений труп; приїхала з іншого регіону (додатково — ця особа мала знайомих або вона в цьому районі нікому не була відома). Ці версії перевіряються шляхом допиту свідків, проведення впізнання, звернення за допомогою до ЗМІ, перевірок за криміналістичними обліками тощо.

Побудова слідчих версій щодо особи злочинця проходить з використанням даних, які отримані під час розслідування та із слідчого доповіді (зокрема, врахування, що більшість таких вбивств вчиняється у приміщенні — квартирі — і розчленування має на меті непомітно винести труп з приміщення); у разі встановлення особи загиблого основна версія — вбивство вчинено особами, з якими потерпіла особа перебувала в одному приміщенні (за місцем проживання, роботи, відпочинку).

Особливості проведення подальших слідчих дій. Обшук. Після встановлення особи потерпілого проводиться обшук за місцем його проживання, роботи. Під час обшуку проводиться пошук слідів вчиненого вбивства або розчленування трупа в приміщенні: сліди крові, кісткової та м'язової тканини — як наслідок проведення розчленування тіла потерпілого; побутових предметів, за допомогою яких проводилось розчленування трупа (ніж, сікач, пила); одяг потерпілого; зразки пакувального матеріалу, який міг бути використаний при розчленуванні трупа, тощо. Вилучається одяг підозрюваних, в який вони могли бути одягнені під час вчинення злочинних дій.

Звертається увага на проведений раніше ремонт приміщення (заміна шпалер, пофарбування, зміна меблів тощо) — як на дії злочинців, спрямовані на приховування слідів вбивства.

Допит свідків. Допиту як свідки підлягають: очевидці злочину; особи, які заявили про зникнення потерпілого; які знайшли фрагменти розчленованого трупа; родичі, друзі, колеги потерпілого, а також особи, які востаннє бачили потерпілого.

Призначення окремих видів судових експертиз. З метою ідентифікації трупа проводиться портретно-криміналістична (фотопортретна) експертиза, здійснюється за спеціальною методикою порівняння фотографії особи або її репродукції з черепом невідомої людини.

Проводяться також: ґрунтознавча експертиза (дослідження на шарувань ґрунту на різних об'єктах-носіях: одязі, взутті, пакувальних матеріалах тощо); біологічні експертизи (дослідження частин рослин, деревини тощо); експертиза матеріалів, речовин і виробів (дослідження об'єктів волокнистої природи; металів і сплавів — експертиза накладень мікрочасток); судово-хімічна експертиза; судово-психіатрична, судово-психологічна та деякі інші.

4.2.5. Розслідування зникнення людини з підозрою на вбивство

Якщо за наявності трупа з ознаками насильницької смерті, картини місця події та свідчень очевидців порушення кримінальної справи є очевидним і не являє якоїсь складності, то за відсутності трупа, тільки у зв'язку з безвісним зникненням людини порушити справу досить складно.

В Україні щорічно із заявами про зникнення людини звертаються більш як п'ять тисяч осіб. У подальшому майже половина із зниклих знаходиться, ще майже у 100 випадках порушується кримінальна справа про умисне вбивство. Список людей, які розшукуються як безвісно зниклі, у середньому налічує більше 20 тисяч чоловік.

Відповідно до вимог Генеральної прокуратури, МВС і МОЗ України «Про дотримання законності під час розгляду заяв та повідомлень про безвісне зникнення громадян» на органи досудового слідства покладені обов'язки порушення кримінальної справи за ознаками умисного вбивства, якщо є ознаки, які свідчать, що безвісно зниклий став жертвою злочину. До таких ознак, зокрема, відносяться: відсутність свідчень про намір людини, яка зникла, виїхати; зникнення разом з автотранспортним засобом або з великою сумою грошей і таке інше.

Достатніми для порушення справи у таких ситуаціях будуть, наприклад, такі дані: знайдення автомобіля потерпілого зі слідами крові у салоні; переоформлення майна потерпілого після його зникнення на інших осіб; наявність конфлікту в родині та знайдення під час дослідчої перевірки слідів крові в квартирі тощо.

Тому у справах зазначеної категорії велике значення має дослідча перевірка, яку проводять органи дізнання після отримання заяви про зникнення особи (перевірку можуть проводити або дільничний інспектор міліції, або працівники карного розшуку).

Під час перевірки опитуються заявник, родичі особи, яка зникла, її колеги, сусіди. Під час опитування отримується інформація про бажання чи небажання особи виїхати з постійного місця постійного проживання або змінити місце роботи; наявність конфліктів на роботі, в родині; наявність хронічних, у тому числі психічних, захворювань або спроби самогубства тощо.

Проводиться огляд місця, де проживала ця особа, її робочого місця. Оглядаються особисті записи, зроблені вказаною особою; перевіряється, чи залишені особисті документи, гроші та інші предмети, потрібні в разі виїзду в інше місце, тощо.

Проводиться огляд господарських будівель і споруд (підвалів, туалетів), земельної Ділянки. Там можуть бути знайдені сліди крові або місця, де був похований труп або його фрагменти.

Після порушення кримінальної справи про умисне вбивство основним завданням для слідчого є відшукання трупа особи, яка зникла.

Зникнення людини у такому разі пов'язано з приховуванням події злочину: приховування трупа (знищення, поховання, звівчення, розчленування); приховування слідів вчинення злочину (знищення слідів крові, зброї, одягу, мікрослідів тощо); приховування злочинного характеру події (інсценування, фальсифікація — наприклад отримання телеграм, листів від нібито зниклої особи, що інсценують її знаходження в іншому місці); приховування причетності конкретної особи до вчинення злочину (знищення її одягу зі слідами злочину, приховування тілесних ушкоджень на тілі як наслідку опору жертви під час вбивства, створення алібі тощо).

Велику роль у розкритті подібних злочинів відіграють непрямі докази, і в першу чергу — «докази поведінки». Зокрема, поширення винною особою неправдивих відомостей про причини виїзду потерпілого з місця постійного проживання, про раптове звільнення з роботи; спонуканий свідків до дачі завідомо неправдивих показань (трапляється у разі вбивства в одній родині) про нібито виїзд людини до іншої місцевості, за кордон; про наявність психічних захворювань, про спроби самогубства тощо.

На *початковому етапі розслідування* проводиться допит заявника та осіб, які були близькі до зниклої особи (друзі, колеги по роботі, родичі та ін.). Зокрема, детально встановлюються: обставини зникнення особи (де саме бачили особу в останній раз); дані про спосіб її життя, зв'язки та Про взаємовідносини з близьким оточенням, наявність конфліктних ситуацій та їх можливі причини (спірне майно, гроші, особисті неприязні стосунки тощо); її прикмети, одяг, в якому особа зникла. Обов'язково встановлюється думка заявника щодо причин зникнення особи. У свідків крім того обов'язково отримується інформація щодо поведінки заявника, родичів та знайомих після зникнення людини.

Огляд та обшук місць, де могло бути вчинено вбивство. Огляду або обшуку підлягають місця постійного проживання; місце роботи (робоче місце, кабінет тощо), а також місце, де зазначену особу бачили в останній раз (місце відпочинку, полювання, дача).

При проведенні цих слідчих дій пошук має бути спрямований на виявлення слідів крові, інших слідів біологічного походження, які можуть утворюватися на місці вчинення або приховування вбивства (розчленування трупа в квартирі з метою вивозу його фрагментами до місця поховання, наприклад).

Сліди крові (в тому числі і замиті) можна знайти під меблями, плінтусами, на паркеті. Обов'язково звертається увага на переклеєні шпалери, сліди свіжого пофарбування, ремонту — саме це може свідчити про спроби знищення слідів злочину. До інших слідів вбивства можна віднести фрагменти кісткової або м'язової тканин (залишаються під час розчленування трупа у ваннах), волосся, гудзики, шпильки тощо.

Якщо вбивство вчинено із застосуванням вогнепальної зброї, проводиться пошук куль, гільз, шроту, фрагментів пижів та інших слідів застосування вогнепальної зброї, пошкодження кулями меблів, стін.

Під час огляду звертається увага на одяг, документи, гроші, цінності (може бути зафіксована відсутність грошей або цінностей, зникнення яких пов'язують із зникненням людини), залишені на місці постійного проживання або роботи. До інших негативних обставин, які можна зафіксувати під час огляду (крім наявності предметів, без яких особа не могла виїхати, або проведення ремонту приміщення), можна віднести асфальтування або бетонування доріжок, підлоги, розбиття клаумб, перенесення туалетів тощо, а також перестановку меблів у квартирі, де проживав потерпілий.

Після отримання даних щодо зниклої людини слідчий проводить її розшук шляхом надіслання запитів до органів внутрішніх справ за місцем проживання цієї особи, до місць, де вона проживала раніше; перевіряє, чи не затримано або заарештовано за вчинення злочину, чи не перебуває в лікарнях, чи є серед осіб, трупи яких є невідомими (через картотеки невідомих трупів).

Призначення судових експертиз. До знайдення трупа проводяться переважно дактилоскопічні (з метою виявлення відбитків пальців рук осіб, які знаходились у місцях, де звичайно перебував потерпілий); почеркознавчі, авторознавчі (коли виникають сумніви щодо того, чи писав текст листа, записки, документа саме потерпілий або інша особа від його імені, тощо).

Судово-медична експертиза призначається стосовно підозрюваного, зокрема, щодо тілесних ушкоджень, які є на його тілі і могли бути отримані при подоланні опору потерпілого (сліди укусу, крововиливи).

Для встановлення особи невідомого трупа (у разі, наприклад, його скелетування) проводяться судові експертизи, за допомогою яких можна ідентифікувати потерпілого за останками.

Для встановлення особи невідомого трупа слідчий перед судово-медичним експертом ставить такі запитання:

- 1) Які антропологічні дані і група крові невідомого?
- 2) Чи є на трупі які-небудь рубці, характерні для перенесеної хірургічної операції?
- 3) Який стан зубного апарату?

У подальшому призначається судова портретно-ідентифікаційна експертиза, за якої слідчий отримує відповідь на запитання: чи належить череп, наданий для експертного дослідження, громадянину Х.? Для цього експерту надають репродукції фотокарток зниклої особи, вибрані для портретно-остеологічного дослідження (ідентифікація методом комп'ютерної телесуперпроекції зображень черепа і прижиттєвої фотокартки).

Але більш перспективними є дослідження ДНК — носія генетичної інформації з утворень живої матерії. Зокрема, експерти (після надання їм для дослідження відповідного клітинного матеріалу з непошкодженим ядром) можуть дати відповідь на запитання, чи є труп, знайдений під час огляду місця події, трупом брата (сином матері) конкретної людини тощо?

4.2.6. Розслідування заподіяння тілесних ушкоджень

Тілесні ушкодження — це протиправне заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що дістає вияв у порушенні цілісності або фізіологічної функції органів і тканин людського тіла.

За ступенем тяжкості тілесних ушкоджень КК поділяє їх на три види: тяжкі, середньої тяжкості і легкі тілесні ушкодження.

Судово-медичне визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень проводиться на основі Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень (затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р.).

До числа тяжких тілесних ушкоджень належать тілесні ушкодження які: є небезпечними для життя у момент заподіяння; спричинили втрату якогось органа або втрату його функцій; потягли інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш ніж на одну третину, тощо. Навмисне середньої тяжкості тілесне ушкодження — це ушкодження, яке не є небезпечним для життя в момент заподіяння, але спричинило тривале порушення функцій якогось органа або інший тривалий розлад здоров'я (тимчасова втрата працездатності тривалістю понад три тижня або стійка втрата працездатності менш як на одну третину (від 10 до 33%).

Обставини, які підлягають доказуванню:

- 1) Чи мало місце заподіяння тілесного ушкодження і якого саме?
- 2) Які час і місце вчинення злочину?
- 3) Яким є спосіб заподіяння?
- 4) Яким знаряддям заподіяно ушкодження?
- 5) Чи скоєне діяння в стані необхідної оборони, або при перевищенні необхідної оборони, або в стані крайньої необхідності?

Слідчий також повинен дати відповіді на такі питання:

- 1) Ким заподіяно тілесне ушкодження?
- 2) Тілесне ушкодження заподіяно навмисно чи з необережності?
- 3) Яке ставлення винного до дій і наслідків злочину?
- 4) Які мотиви і цілі скоєння злочину тощо?

На початковому етапі розслідування заподіяння тілесних ушкоджень складаються дві типові слідчі ситуації: 1) надходження інформації з лікувального закладу щодо потерпілого, доставленого з тілесними ушкодженнями; 2) відомий факт заподіяння тілесних ушкоджень, є інформація про характер події і коло осіб, у якому може перебувати злочинець.

Після порушення кримінальної справи проводиться допит потерпілого. У результаті допиту потерпілого слідчий може отримати основну інформацію щодо події, яка є предметом розслідування: про місце, час, спосіб заподіяння тілесних ушкоджень, знаряддя злочину, мотиви і цілі злочину; про особу злочинця та про свідків.

Після допиту за участю потерпілого, на основі інформації про особу злочинця, за допомогою комп'ютерних технологій може бути складений фоторобот злочинця.

Огляд місця події. Під час огляду можуть бути знайдені речові докази, зброя, інші предмети, які застосовувалися злочинцями. Особлива увага приділяється виявленню слідів рук, ніг, транспортних засобів, предметів одягу, крові.

Допит свідків. Встановлення свідків проводиться як за допомогою оперативних працівників органів внутрішніх справ, так і на підставі інформації, отриманої слідчим під час допиту інших осіб (зокрема потерпілого). Очевидцями злочину можуть бути сусіди, випадкові спідки, знайомі потерпілого, які знаходилися поруч з ним під час події, що розслідується. Як свідки можуть бути допитані лікарі, які надавали медичну допомогу потерпілому, працівники карети швидкої медичної допомоги, які прибули за викликом на місце події, та ін.

Призначення судово-медичної експертизи стосовно потерпілого проводиться з метою визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, часу і механізму їх заподіяння, а також для отримання даних щодо зброї або знаряддя, якими злочинець заподіяв тілесні ушкодження потерпілому.

Експертиза проводиться шляхом як обстеження потерпілого експертом, так і дослідження медичної документації, коли слідчий проводить виїмку відповідної документації за місцем лікування потерпілого (історія хвороби стаціонарного хворого та деякі інші документи).

Проводяться й інші судові експертизи: дослідження одягу потерпілого (слідів крові, пошкоджень одягу), знарядь або зброї, якими злочинець заподіяв тілесні ушкодження.

4.3. Розслідування злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканності особи

4.3.1. Родова криміналістична характеристика цих злочинів

До злочинів цієї категорії відносять: зґвалтування (ст. 152 КК); насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК); примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК); статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК); розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК).

Найбільш тяжкими злочинами проти статевої свободи і найбільш поширеними серед них є зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи (ст. 152 КК).

Криміналістична характеристика цих злочинів складається з таких елементів: способи вчинення та приховування злочину; найбільш характерні сліди, пов'язані з насильством; особа злочинця; особа потерпілої (потерпілого); місце і час вчинення злочину; обстановка злочину.

Спосіб вчинення, зґвалтування визначений у ст. 152 КК — із застосуванням насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи (малолітній вік, фізичні вади, розлад душевної діяльності, хворобливий або непритомний стан). Найбільш поширеним способом приховування цього злочину є різного роду дії насильника з маскування своєї зовнішності, замовчування даних про себе або повідомлення неправдивих даних, вбивство потерпілої особи.

Серед найбільш поширених слідів зґвалтування — пошкоджений одяг потерпілої особи, тілесні ушкодження на її тілі та на тілі підо-

зрюваного як результат боротьби та самооборони під час зґвалтування (подряпини, крововиливи, укуси — переважно на руках, шиї, обличчі, стегнах). На одягу підозрюваного та потерпілої особи (білизна), як правило, залишаються сліди виділень людського організму (крові, сперми тощо), волокна-накладення, які входили до складу одягу, що був на потерпілій особі та підозрюваному. На місці вчинення злочину залишаються елементи одягу: нижня білизна, ґудзики та інші предмети.

Особа злочинця не має якихось особливостей, пов'язаних із віком (серед них значна кількість неповнолітніх, а на долю чоловіків віком від 17 до 24 років припадає майже 2/3 всіх зґвалтувань), освітою та соціальним станом. Поведінка злочинця може характеризуватися агресивністю, схильністю до знущань, приниження честі та гідності. Часто злочини вчиняються особами у стані алкогольного сп'яніння.

Злочинців можна поділити на дві групи: ті, що невідомі потерпілій особі, і ті, які їй раніше були відомі. Перші переважно обирають для зґвалтування зручну обстановку: темне, глухе, безлюдне місце, пізній час, а особи, які раніше були відомі потерпілій особі, — використовують або створюють таку обстановку, до якої жертва потрапляє за своєю волею (приходить до кабінету по справі, на квартиру в гості тощо), а вже там під впливом насильства, погроз або в безпорадному стані позбавляється можливості вчинити опір злочинцю.

Місцем вчинення зґвалтувань, як правило, є місця, де немає людей: підвали, квартири, горища, парки, підсобні приміщення, салони автомашин, пустирі.

Особа потерпілої (потерпілого) також має суттєве криміналістичне значення, оскільки вірна її оцінка під час розслідування дозволяє краще розібратися в розвитку кримінальної ситуації і визначенні способу та обстановки зґвалтування. Частина потерпілих, у силу своєї аморальної або легковажної поведінки, створюють сприятливу обстановку для зґвалтування і якоюсь мірою провокують гвалтівника на вчинення насильницького статевого акту. Аналогічна поведінка можлива і у потерпілої, у якої є ознаки психічного інфантилізму (емоційна нестійкість, незрілість суджень, рішень, підкореність тощо). Потерпілі, які мають позитивну моральну характеристику, звичайно стають жертвами раптових нападів з боку злочинців або їх обманних дій.

4.3.2. Розслідування зґвалтувань

До найпоширеніших ситуацій початкового етапу розслідування зґвалтувань відносять такі: зґвалтування (яке підпадає під ч. 1 ст. 152 КК) вчинено знайомим потерпілої особи; насильник невідомий потерпілій особі; потерпілій особі спричинені особливо тяжкі наслідки або насильство потягло за собою смерть потерпілої.

Під час розслідування справ зазначеної категорії на слідчого покладені обов'язки встановлення: події злочину (чи мав місце статевий акт, здійснений всупереч волі потерпілої особи); особи, яка вчинила зґвалтування, та її винності у вчиненні злочину, а також обставин, які визначають характер і ступінь відповідальності; причин та умов, які сприяли зґвалтуванню.

Порушення кримінальної справи за ч. 1 ст. 152 КК пов'язано з попередньою перевіркою, яку проводить слідчий на підставі заяви постраждалої особи або інших осіб (батьки, друзі та ін.), яким стало відомо про зґвалтування: опитування осіб, на яких посилається постраждала особа, ознайомлення з результатами судово-медичного освідування постраждалої особи на предмет наявності тілесних ушкоджень, які є характерними для зґвалтування, тощо.

Для кваліфікованих складів злочину, передбачених ст. 152 КК, заява потерпілої особи про зґвалтування не є обов'язковою умовою для порушення кримінальної справи.

Після порушення кримінальної справи про зґвалтування, на початковому етапі розслідування, проводяться: допит потерпілої особи, а також виїмка та огляд її одягу; огляд місця події; розшук і затримання підозрюваного; впізнання, виїмка та огляд одягу підозрюваного; призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи та підозрюваного.

Під час допиту потерпілої особи встановлюються обставини вчинення стосовно неї злочинних дій: місце нападу (якщо це квартира підозрюваної особи — її ретельний опис); у чому полягали насильницькі дії гвалтівника або погрози; чи передувала зґвалтуванню боротьба і чи були заподіяні гвалтівнику тілесні ушкодження (подряпини, крововиливи, укуси і де саме — на руках, шиї, обличчі та інших місцях). Отримуються дані щодо особи гвалтівника: про його прикмети (зріст, вік, колір волосся тощо), описання одягу, який був на ньому, тощо. Якщо потерпіла особа раніше була знайома з гвалтівником, вона повідомляє всі відомі їй дані про цю особу.

За результатами допиту, якщо потерпіла особа пам'ятає прикмети, складається фоторобот злочинця.

Призначається судово-медична експертиза потерпілої особи, у процесі якої фіксуються тілесні ушкодження, характерні для зґвалтування або для боротьби і самооборони під час нападу; вилучаються зразки біологічних матеріалів (кров, клітинний матеріал, піднігтьовий вміст тощо) для подальших порівняльних досліджень або для підтвердження належності до іншої особи (сліди сперми, наприклад).

До невідкладних слідчих дій належить огляд місця події. Ця слідча дія проводиться після допиту потерпілої особи і за її участю. На місці вчинення злочину під час огляду проводяться пошук і вилучення предметів, які могли належати потерпілій особі або гвалтівнику: елементи одягу (нижня білизна, ґудзики, заколки, косметичні та інші предмети, які належать потерпілій особі); недопалки, елементи одягу або їх фрагменти, що належали особі, яка вчинила зґвалтування. При огляді квартири фіксуються зміни в її обстановці, які свідчать про боротьбу потерпілої особи з гвалтівником (пошкоджені меблі, посуд тощо). Проводяться пошук і вилучення слідів крові, сперми, інших біологічних виділень, відбитків пальців рук, сліди взуття тощо.

При огляді місця події на місцевості важливо вилучити частки трави, ґрунту, піску та інших сипких речовин, які могли залишитися на одязі потерпілої особи та підозрюваного.

Після отримання заяви потерпілої особи про зґвалтування у неї вилучається одяг, який був на ній під час події, яка є предметом розслідування, з фіксацією пошкоджень на ньому, наявності різних плям (у тому числі — біологічного походження), слідів ґрунту тощо. Одяг оглядається і упакується. Аналогічно, під час затримання підозрюваної особи у неї вилучається та оглядається одяг, який був на ній під час нападу.

Підозрюваний допитується про відомі йому події: чи знайомий він з потерпілою, де перебував у відомий проміжок часу (коли було вчинено зґвалтування) і чи є у нього алібі; за яких обставин він отримав тілесні ушкодження тощо. Допиту може передувати судово-медичне освідчення підозрюваного на предмет виявлення тілесних ушкоджень, заподіяних йому в результаті опору з боку потерпілої особи, а також впізнання його потерпілою особою.

Якщо у показаннях підозрюваного є суттєві суперечності, може бути проведена очна ставка, мета якої — усунення суперечностей та викриття його у вчиненні злочину.

Встановлюються та допитуються свідки з числа очевидців злочину (бачили потерпілу особу, яка відмовилась піти з гвалтівником, чули розмову між ними або крики про допомогу) або осіб, до яких потерпіла особа звернулася за допомогою: працівники міліції, лікарі швидкої медичної допомоги та ін.

На наступному етапі розслідування кримінальної справи проводиться комплекс судових експертиз, предметом дослідження яких є одяг потерпілої особи та підозрюваного. Проводяться пошук і дослідження слідів-накладень, які могли залишитися на одязі зазначених осіб у результаті контакту між ними. У процесі біологічних, цитологічних експертиз досліджуються біологічні виділення людини для підтвердження їх належності потерпілій особі або підозрюваному (наприклад, на тілі потерпілої знайдені сліди сперми підозрюваного, а на підозрюваному — вагінальні клітини потерпілої, або в піднігтьовому вмісті потерпілої виявлений шкірний епітелій, який належить підозрюваному, тощо). Призначається також судово-психіатрична експертиза з метою виявлення у обвинуваченого психічних захворювань і відхилень (на сексуальному ґрунті).

На підставі отриманих висновків судових експертиз, показань потерпілої особи та свідків підозрюваний викривається у вчиненні зґвалтування.

4.3.3. Розслідування інших злочинних дій сексуального характеру

До інших насильницьких дій сексуального характеру КК відносить: насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; примушування до вступу в статевий зв'язок; статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості; розбещення неповнолітніх.

Розслідування насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом має таку саму криміналістичну характеристику та особливості розслідування справ на початковому етапі розслідування, як і розслідування зґвалтувань.

Примушування до вступу в статевий зв'язок. Способом вчинення цього злочину є примушування жінки чи чоловіка до вступу в статевий зв'язок. Зазначене супроводжується протиправним впливом на потерпілу особу у вигляді: погроз, безпідставного невідвищення заробітної плати, створення перешкод у просуванні по службі тощо.

Завдання слідчого, серед інших, — доведення перебування потерпілої особи у матеріальній чи службовій залежності.

Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості. Для цього злочину не передбачаються насильницькі дії сексуального характеру. Серед інших завдань, які постають перед слідчим, — довести, що винний знав або припускав, що потерпіла особа не досягла статевої зрілості, або міг і повинен був це передбачити.

Розбещення неповнолітніх. Способом вчинення цього злочину є активна поведінка чоловіка або жінки щодо неповнолітньої особи (яка не досягла 16-річного віку) у вигляді таких дій: фізичного (задоволення статевої пристрасті неприродним способом без застосування насильства, погроз чи використання безпорядного стану потерпілої особи) або інтелектуального (розповіді про статеve життя у грубо натуралістичній, цинічній формі, ознайомлення з порнографічними творами) характеру.

Порушенню кримінальних справ цієї категорії, як правило, передує попередня перевірка заяв потерпілих осіб, їх родичів, інформації, отриманої під час проведення оперативно-розшукових заходів, або повідомлень у ЗМІ, де є відомості про факти насильницьких дій сексуального характеру.

Під час перевірки проводиться опитування заявників, осіб, про яких повідомляють як про жертв насильницьких дій сексуального характеру. Проводиться судово-медичне освідчення осіб, які постраждали від таких дій. Опитуванню підлягають також особи, на яких потерпілі вказали як на осіб, які примушували до вступу в статевий зв'язок; які мали статеві зносини з особою, що не досягла статевої зрілості, та ін.

Після порушення кримінальної справи за ознаками злочинів, передбачених статтями 154, 155, 156 КК, на початковому етапі розслідування проводяться невідкладні слідчі дії: допит потерпілих осіб, судово-медичні експертизи (для підтвердження насильницьких дій сексуального характеру або факту, що потерпіла особа ще не досягла статевої зрілості, тощо), обшуки (для вилучення літератури, відеозаписів та інших предметів, які свідчать про розпусні дії стосовно неповнолітніх); затримання підозрюваних у вчиненні вказаних злочинів; допитуються свідки та призначаються інші судові експертизи.

4.4. Розслідування злочинів проти власності

4.4.1. Родова криміналістична характеристика цих злочинів

Крадіжки, грабежі, розбійні напади, шахрайство та вимагання є досить поширеними в Україні злочинами, які становлять особливу небезпеку для суспільства, оскільки посягають на державне, колективне та особисте майно громадян. Знання криміналістичної харак-

теристики цих злочинів та вміння використовувати її допомагає розслідувати зазначені злочини.

До суттєвих елементів криміналістичної характеристики злочинів проти власності належать: предмет злочинного посягання, способи вчинення та приховування злочину; час і місце вчинення злочину; обставини, за яких вчинено злочин; типові сліди, які залишає злочинець; особа злочинця та особа потерпілого.

Предмет злочинного посягання. Для крадіжок, грабежів, розбійних нападів, шахрайства та вимагання загальним предметом є майно, що має вартість, ціну і перебуває у чужій для винної особи власності. Під майном розуміються речі, на які може бути встановлена власність. Воно може бути рухоме (гроші, цінні метали, харчові продукти, готова продукція, твори мистецтва, худоба тощо) і нерухоме (житлові будинки, господарські споруди, земельні ділянки тощо) і у будь-якому вигляді є предметом розкрадання.

Протиправне заволодіння документами, які дають право на одержання майна (багажні квитанції, номерки гардероба тощо) розглядається як готування до розкрадання; а якщо документи, якими протиправно заволодів зловмисник, виконують роль грошового еквівалента, ці дії розглядаються як розкрадання.

Не можуть бути предметом злочинів проти власності: вогнепальна зброя (крім мисливської); вибухові речовини, радіоактивні матеріали, наркотичні та психотропні речовини; військове майно та природні об'єкти, якщо вони не вилучені з природного стану (ліс на корені, дикі тварини, риба у воді, надра землі тощо). Зазначені об'єкти передбачені як предмет злочинного посягання іншими статтями КК.

Найважливішим елементом криміналістичної характеристики є інформація щодо *способу вчинення* зазначених злочинів.

Спосіб вчинення цих злочинів може дати інформацію про професійну спрямованість дій особи, яка їх вчинила, а також орієнтувати слідчого на пошук комплексу певних слідів і речових доказів у процесі розслідування (під час огляду місця події, обшуку тощо).

Шахрай, наприклад, створює відповідну обстановку, яка сприяє досягненню ним мети заволодіння майном шляхом обману або зловживання довірою. Він активно використовує для цього свої особисті якості і знання, досвід попередньої професійної діяльності. Для вимагання створюється своєрідна структура організованих груп вимагачів, яка діє на досить високому професійному рівні. Крадії, наприклад квартирні, мають відповідну спеціалізацію за способом проникнення у квартиру і діють у складі групи з розподілом ролей її учасників.

Типові сліди злочину. На місці злочину злочинець залишає свої сліди (рук, взуття тощо) та знаряддя злочину (сліди злому, наприклад). Сліди можуть залишитися і на злочинці як результат його контакту з предметами на місці події. Під час розбійних нападів та вимагання в результаті застосування насильства на тілі потерпілого залишаються тілесні ушкодження.

Для шахрайства не характерні сліди, залишені на місці події, оскільки часто такого місця немає, але сліди злочинної діяльності

шахраїв зберігаються в документах, які вони використовують при вчиненні злочинів, та у пам'яті потерпілих і свідків, з якими вони спілкувалися.

Час, місце та обстановка події злочину. Грабежі і розбої найчастіше вчиняються у вечірній або нічний час — коли на місці нападу малолюдно; крадіжки з квартир — у період, коли особи, які в них проживають, — відсутні.

Місцем грабежу, розбою та передачі коштів при вимаганні, як правило, є безлюдні місця, під'їзди, парки, дороги, квартири, офіси, і часто це місце, обмежене невеличкою територією. Для шахрайства місце пов'язано зі способом вчинення злочину і предметом посягання, і тому воно може вчинятися в установах, організаціях — за місцем зберігання майна або перебування його власника.

Особа злочинця. Розглядувані злочини вчиняються переважно чоловіками. Серед крадіїв, осіб, які займаються грабежами та розбоями, вимаганням, — досить високий рівень раніше судимих. Багато з них є наркозалежними.

Особа потерпілого має велике значення, оскільки часто вказує на особу, яка вчинила злочин, — часто простежується зв'язок «злочинець — потерпілий». Важливе значення, зокрема, має наявність фактів віктимної поведінки потерпілого (наприклад, підприємець, який приховує доходи від держави, часто є об'єктом злочинних дій вимагачів).

Для жертв шахраїв характерна схильність до навіяння.

4.4.2. Розслідування крадіжок

Крадіжка — таємне викрадення чужого майна. Цей злочин серед інших злочинів, які посягають на державне, колективне та особисте майно громадян, належить до найбільш поширених і небезпечних.

У криміналістичній методиці розслідування крадіжок розроблено багато окремих методик, залежно від предмета посягання, способу вчинення і приховування, місця реалізації злочинного умислу, зокрема, щодо розслідування: крадіжок, пов'язаних із проникненням до приміщень (квартир, гуртожитків, транспортних засобів, гардеробів, крамниць тощо); крадіжок матеріальних цінностей, з цехів промислових підприємств, підприємств комунального господарства, сільськогосподарських підприємств, вантажів на транспорті (залізничному, річковому, морському, повітряному); крадіжок особистих речей громадян на вокзалах, у поїздах; кишенькових крадіжок (у громадському транспорті, на ринках) тощо.

Криміналістична характеристика крадіжок містить відомості про такі елементи: обстановка, в якій готується і вчиняється крадіжка; предмет злочинного посягання; способи вчинення крадіжок; типові сліди; особа злочинця та особа потерпілого від злочину.

Обстановка, в якій готуються і вчиняються крадіжки. Крадіжки відносяться до злочинів, місце вчинення яких у більшості випадків обмежено невеликою площею (приміщення, територія ринку, салон автобуса тощо). За характером зв'язку злочинних дій з особливостями місця їх вчинення можна виділити три різновиди крадіжок:

— місце крадіжки обирається злочинцем заздалегідь залежно від

його «спеціалізації» (наявності злочинних навичок). Квартирний крадіг, який проникає Д° приміщення через вікно, обирає квартири на першому або другій поверхах, а крадіг, якій використовує альпіністське споряджен^а як правило, — останні поверхи багатопверхової будівлі, тощо;

крадіжки, за яких вибір місця реалізації злочинних намірів є випадковим (наприклад кишенькові крадіжки);

місце пов'язане³ предметом крадіжки (склади, магазини, будівельні майданчик^{*1} тощо).

Час крадіжки як -таємного викрадення обирається злочинцем таким чином, щоб убезпечити себе від присутності свідків або власників майна. Крадіг^а™ з квартир вчиняються за відсутності їх мешканців (переважно з 9.00 до 17.00 годин у робочі дні), з комор — у нічний час, а кишеі^{ьков'} крадіг — переважно вчиняють крадіжки у транспорті у годин^{*1} пік-

Відомості про предмет злочинного посягання має велике значення. Так, при вчиненні квартирних крадіжок злочинці переважно викрадають гроші, вироби з коштовних металів, антикваріат тощо, тобто предмети, які можна винести з квартири, не привертаючи уваги свідків. Пред^ьетом кишенькових крадіг переважно є гроші, годинники, мобільні телефони, які викрадають з портфелів, сумок тощо.

Способи вчинення Крадіжок є найбільш інформативним джерелом у криміналістичній характеристиці крадіжок. Крадіжки за способом їх вчинення можуть свІД^{чити} ПР° професійну спрямованість крадіг, його спеціалізацію.

До дій злочинця з підготовки до вчинення крадіжки можна віднести:

вибір об'єкта крЗД^акки (квартира, дача, контейнер, автомобіль тощо) шляхом спостереження або за «наводкою» співників;

вивчення об'єкт^а крадіжки та обстановки, в якій йому доведеться діяти (огляд у [гід'ізді замків, дверей, сигналізації, з'ясування наявності чи відсутності сусідів та ін.);

вибір найбільш ефективного способу заволодіння майном, підготовка технічних засобів для полегшення здійснення злочинного наміру (відмички, домкрат, «фомка» тощо);

вибір способів приховування слідів крадіжки, місця збуту вкраденого;

- якщо крадіг діє у складі злочинної групи, передбачається відповідний розподіл ролей, визначення ступеня участі кожного у крадіжці, забезпечення «алібі» учасників тощо.

Типові сліди. На місій злочину сліди залишають як сам злочинець (сліди рук, взуття, запОХ^{ові} сліди, виділення людини тощо), так і знаряддя злочину, які він застосовує (сліди «фомки», відмичок в замку тощо). Сліди можуть залишитися і на злочинці (сліди фарби, штурка-турки, волокон тканий^{*1} тощо).

Особа злочинця. Осіб, які вчиняють крадіжки, можна поділити на дві групи. Перша — це особи, які професійно займаються крадіжками і для яких таємне викрадення майна є основним джерелом існування (як правило, це особи, раніше судимі за аналогічні злочини,

мають «спеціалізацію»: щипачі, шнифери, ширмачі¹ та ін.). Друга група — це особи, які вчинили крадіжку ситуативно, через якісь конкретні обставини, що склалися (наприклад, за наявності провокуючих особу обставин — незамкнені квартирні двері, залишені без нагляду коштовні речі тощо), раніше не судимі за крадіжку.

Особа потерпілого. Виникнення зв'язку «потерпілий — злочинець» у справах зазначеної категорії пов'язане переважно з інформацією про потерпілого, якою злочинець скористався. Наприклад, віктимна поведінка особи — безтурботне ставлення до охорони свого житла, зайва довіра до незнайомих людей, зловживання алкогольними напоями і, водночас, звичка носити при собі велику суму грошей тощо.

До типових слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування крадіжок можна віднести такі:

- виявлено факт крадіжки, підозрюваного затримано з викраденими предметами;
- виявлено факт крадіжки, є дані про особу, яка вчинила крадіжку, нікого не затримано;
- виявлено факт крадіжки, відомий спосіб проникнення до приміщення, але даних про особу злочинця немає.

Невідкладною слідчою дією при розслідуванні крадіжок є *огляд місця події*. Саме огляд місця події дозволяє вирішити питання про порушення кримінальної справи про крадіжку.

Під час огляду встановлюється спосіб вчинення крадіжки (наприклад проникнення до квартири: шляхом підбору ключів; через вікно або балкон тощо). Фіксуються дії злочинця на місці крадіжки (відкриті столи, шафи, зламані сейфи, шкатулки). Вживаються заходи для виявлення, фіксації та вилучення слідів злочинця (відбитки пальців рук, взуття, запаху, зубів, виділень людини тощо). За участю потерпілих встановлюється, що саме зникло з квартири, офісу або іншого місця.

Під час *допиту потерпілого* встановлюється: коли сталася крадіжка або коли крадіжка виявлена (точний час), що йому відомо про обставини злочину; що саме зникло з квартири (іншого місця): гроші, ювелірні вироби, документи, техніка (з описанням предметів, які були вкрадені); кого потерпілий підозрює у вчиненні злочину; хто зі сторонніх осіб знав про цінності, які були вкрадені, тощо.

Під час *допиту свідків-очевидців* встановлюється насамперед прикмети зовнішності підозрюваного, час і спосіб вчинення крадіжки, сліди і предмети, які злочинець залишив на місці події, тощо.

Допитуються сусіди, особи, які мали доступ до приміщення, в якому сталася крадіжка. У випадку крадіжки з магазинів допитують їх працівників: директора, продавців, товарознавців, сторожів та ін.

Допит підозрюваного проводиться, як правило, після його затримання та проведення опитування, коли є підстави вважати, що він під час крадіжки отримав тілесні ушкодження. Під час допиту, з

¹ На злодійському жаргоні («фені»): *щипач*— кишеньковий крадій, *шнифер* — це нічний крадій, який краде з квартир (інше значення — крадій, який вчиняє крадіжки з нежилых приміщень, переважно крамниць, шляхом зламу стін або стелі); *ширмач* (жирмач) — це кишеньковий крадій, який у момент крадіжки прикриває руку яким-небудь предметом («ширмою»).

урахуванням показань свідків, вилучених предметів, які були вкрадені у потерпілого, наявності слідів, які підтверджують факт перебування підозрюваного на місці події під час крадіжки, підозрюваному пропонується розповісти про вчинення злочину та відповісти на інші питання, в отриманні відповідей на які зацікавлене слідство.

Судові експертизи при розслідуванні крадіжок поділяються на ті, що призначаються для ідентифікації особи злочинця, знярядь злочину, взуття: судово-медична, дактилоскопічна, трасологічна, а також ті, що призначаються для дослідження викраденого майна: товарознавча, хімічна, біологічна тощо.

Проводяться інші слідчі дії: обшуки, огляди, впізнання, очні ставки, відтворення обстановки та обставин події.

4.4.3. Розслідування грабежів і розбоїв

Грабежі та розбої є тяжкими злочинами. Вчиняючи їх, злочинці прагнуть заволодіти матеріальними цінностями та (або) спричинити шкоду здоров'ю потерпілого. Зазначені злочини звичайно вчиняються без свідків, але трапляються, що і в присутності очевидців, як правило, у громадських місцях (парки, громадський транспорт, вулиця тощо).

У структурі криміналістичної характеристики зазначених злочинів істотне значення мають такі елементи: час, місце і обстановка вчинення злочину; особа злочинця, особа потерпілого; особливості предмета посягання (зокрема його споживча вартість).

Час, місце і обстановка вчинення злочину. Більшість злочинів зазначеної категорії вчиняються у вечірній або нічній час. Місцем нападу, як правило, є безлюдні місця, під'їзди, парки, дороги, квартири, офіси, коли там відсутні мешканці або працівники.

Особі злочинця притаманні цинізм, жорстокість. Він обирає місце, час і такі дії, які дозволяють оцінити ситуацію, передбачити подальший розвиток подій та вжити ефективних заходів для заволодіння майном потерпілої особи й уникнути затримання.

Потерпілий характеризується переважно як особа, яка не в змозі запобігти діям нападника (жінка; чоловік або жінка у стані алкогольного сп'яніння; неповнолітні; особи похилого віку).

Особливості предмета посягання. Частіше за все предметом злочинного посягання є гроші, коштовності (ювелірні вироби), цінні промислові вироби (мобільні телефони, магнітофони) тощо. Для осіб, які є наркозалежними, найпривабливішими є предмети, які вони можуть швидко реалізувати з наступним придбанням за отримані гроші наркотичних засобів для власного вживання.

До типових слідчих ситуацій, які складаються на початковому етапі розслідування, можна віднести такі:

- є факт грабежу або розбійного нападу, підозрюваний затриманий на місці нападу або невдовзі після його вчинення;
- вчинено грабж або розбійний напад, але особу, яка його вчинила, не затримано;
- встановлено факт грабежу або розбійного нападу, але немає даних щодо особи (осіб), яка його вчинила.

До початкових слідчих дій при розслідуванні грабежів або розбійних нападів можна віднести: допит потерпілої особи; допит свідків; огляд місця події; затримання злочинця; обшук; пред'явлення для впізнання підозрюваних або вилучених предметів і цінностей; призначення судових експертиз.

Допит потерпілого проводиться з урахуванням його стану: під час нападу він зазнає психічного та фізичного впливу; ці злочини є швидкоплинними, що негативно позначається на запам'ятовуванні ним обстановки події. Під час допиту слідчим з'ясовуються: час і місце грабежу або розбою; яким саме майном заволодів злочинець та які індивідуальні особливості цього майна; прикмети нападника (індивідуальні ознаки, що характеризують зовнішній вигляд злочинця); у якому напрямку він (вони) зник(-ли) з місця нападу тощо. Для перевірки та уточнення показань потерпілого, зокрема, щодо виявлення точного місця нападу, може бути проведено відтворення обстановки та обставин події.

Допит свідків передбачає встановлення часу, місця, прикмет злочинця (ознаки одягу, мови, поведінки тощо), обставин нападу.

Огляд місця події є невідкладною слідчою дією. Звертається увага на виявлення і фіксацію слідів взуття, транспортних засобів, знаряддя злочину та інших слідів. До останніх, зокрема, можна віднести: сліди паління (сірники, недопалки, пачки від сигарет), вживання алкогольних напоїв тощо.

У разі затримання підозрюваного у вчиненні грабежу або розбійного нападу відразу після вчинення злочину його допитують після проведення допиту потерпілого. У цій ситуації підозрюваний не має достатньо часу, щоб виробити лінію поведінки, спрямовану на уникнення відповідальності за вчинений злочин. Тому під час допиту він не може спланувати неправдиве пояснення окремих фактів для виправдання своїх дій.

Якщо особа затримана через деякий час після нападу, її допит проводиться з урахуванням інформації, яку слідство вже отримало після допитів потерпілого, свідків, огляду місця події, вивчення особи підозрюваного (наприклад, встановлено наявність судимості за аналогічні злочини), обшуків за місцем його проживання та місцем роботи.

Проводяться інші слідчі дії: затримання злочинця, обшук (за місцем його проживання або місцем роботи), пред'явлення для впізнання підозрюваних або вилучених предметів і цінностей, призначення судових експертиз (це може бути судово-медична, біологічна, криміналістичні та інші судові експертизи).

4.4.4. Розслідування вимагання

Вимагання — це один з найбільш поширених в останні роки та найбільш небезпечний злочин. Вимагання передбачає вимогу передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав або законних інтересів цих осіб, пошкодження або знищення майна, що перебуває в їхньому

віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.

Це злочин з досить високою латентністю, пов'язаною з побоюваннями потерпілих осіб щодо помсти з боку вимагачів. Складнощі у розслідуванні злочинів зазначеної категорії пов'язані і з такими факторами, як організованість і ретельна підготовка злочинних дій вимагачів (фактично діє злочинна група) і протидія з боку заінтересованих осіб (фізичний та психічний вплив, а також підкуп свідків і потерпілих).

До основних елементів криміналістичної характеристики вимагання належить інформація про особу вимагача, особу потерпілого, про способи та обставини вчинення вимагання.

Особа вимагача. Це можуть бути як особи, для яких вимагання є засобом існування (переважно члени злочинних угруповань), так і зовнішньо законслухняні громадяни, які працюють охоронцями або працівниками інших підрозділів комерційних структур, студенти ВНЗ, коледжів; представники різного роду спортивних товариств (тренери, інструктори та ін.), працівники правоохоронних органів. Переважно це чоловіки віком від 18 до 40 років.

Особа потерпілого. Жертв вимагання можна поділити на дві групи. До першої належать законслухняні громадяни, які займаються підприємницькою діяльністю, та державні службовці, до функціональних обов'язків яких входить розподіл квот і видача ліцензій на здійснення певних видів підприємницької діяльності, виділення земельних ділянок, надання в оренду приміщень тощо. До другої групи входять особи, діяльність яких має протиправний характер: відмивання грошей; фінансові піраміди, хабарництво тощо. Переважно це особи зрілого віку (30—50 років), часто жертви добре знають вимагачів і раніше мали з ними спільний бізнес.

Спосіб та обстановка вчинення вимагання. Основні способи вимагання: пряме отримання визначеної суми коштів (наприклад, щомісячно); переведення грошей на визначений рахунок; переоформлення на визначених (вимагачами) осіб документів на право власності на майно; передача довіреностей; оформлення заповітів; оплата послуг; здача приміщень в оренду за невисоку плату; прийняття на роботу визначених вимагачами працівників та ін.

Коли вимагаються крупні суми грошей, потерпілі або їх близькі викрадаються (беруться в заручники). Інколи розробляються спеціальні схеми, коли до вимагання залучаються посадовці правоохоронних структур, органів влади і управління, які перебувають у корумпованому зв'язку з вимагачами.

Для вимагання створюється своєрідна структура організованих груп вимагачів, де функціонально ролі учасників виглядають таким чином:

- організатор та наближені до нього члени угруповання, які розробляють плани злочинних акцій (оцінюють стан потерпілого, визначають суму, спосіб вимагання тощо);
- бригадир (особа, яка реалізує план);
- «навідники» (поставляють вимагачам інформацію про прибутки конкретних підприємців);

— «розвідники» (здійснюють збір відповідної інформації про можливий об'єкт вимагання);

— «бойовики» (особи, які безпосередньо виконують акт вимагання);

— особи, на яких покладені обов'язки з доставки групи до місця вимагання, та особи, які забезпечують спостереження і охорону «бойовиків» під час вчинення вимагання.

Дії у вигляді погроз мають різноманітний характер. Звичайно це погрози застосування насильства (від побоїв до вбивства); зґвалтування, викрадення тощо, а також погроза знищення майна: підпал дому, підпал автомашини, знищення комерційних структур, які належать потерпілому, тощо.

Місце здійснення вимагання — місце, де висловлювалися та здійснювалися погрози (наприклад безлюдне місце, яке вимагачі традиційно використовували для вимагання; місце, де сталося викрадення потерпілої особи; місце утримання викраденої особи (підвал, дача тощо); місце повернення заручників; місце знищення майна потерпілого та місце затримання вимагачів.

До типових слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування можна віднести такі:

— до правоохоронних органів звертається потерпілий із заявою про вимагання або про вже початі проти нього дії насильницького характеру (знищення майна, викрадення близьких тощо);

— потерпілий передає вимагачам гроші (майно), які у нього вимагають, і після цього звертається до правоохоронних органів із заявою;

— про систематичні вимагання і передачу грошей (майна) вимагачам слідству стає відомо з оперативних джерел;

— одержана інформація про утримання вимагачами заручників або про факт викрадення людей.

Після проведення (у разі такої необхідності) дослідної перевірки і порушення кримінальної справи за фактом вимагання слідчим проводяться слідчі дії.

Огляд місця події. Місцем події може бути місце: де вимагачі вимагали від потерпілого гроші; де сталося викрадення потерпілої особи (місце роботи, наприклад); де викрадена особа утримувалася (підвал, дача тощо); де сталося повернення заручників; де знищено майно потерпілого; де затримано вимагачів і перебували вимагачі, які спостерігали за потерпілим або за передачею предмета вимагання.

Завданням огляду таких місць є виявлення залишених злочинцями: слідів (рук, взуття, паління, наркотичних засобів, волокон, волосся, предметів тощо) або слідів перебування там заручників, предметів, які використовувались для катування (мотузки, наручники, спеціальні інструменти, маски тощо), предмета вимагання (на місці передачі вимагачам або на місці їх затримання) тощо.

Невідкладною слідчою дією після отримання даних щодо підозрюваних є *обшук*. Під час обшуку проводиться пошук: отриманих від потерпілої особи коштовностей, грошей, документів на право власності; цінних паперів, засобів мобільного зв'язку, зброї тощо.

Під час допиту потерпілого (залежно від ситуації, яка склалася на початковому етапі розслідування) докладно з'ясовуються: чи відомі йому вимагачі, їх прикмети; обставини вимагання; наявність свідків та де саме відбувалися події, які є предметом розслідування. Потерпілі, які були захоплені як заручники, допитуються стосовно обставин захоплення, утримання та дій, які застосовувались стосовно них з боку злочинців тощо.

Як свідків допитують: членів сім'ї потерпілого; інших осіб, яким було відомо про подію, пов'язані з вимаганням; осіб, у яких потерпілий позичав гроші, потрібні для передачі вимагачам; очевидців захоплення або вимагання тощо.

Призначення судових експертиз. Призначаються такі експертизи: судово-медична (для визначення наявності тілесних ушкоджень у потерпілих, механізму їх заподіяння, давності виникнення; чи могли вони бути отримані за обставин, на які вказують потерпілі, тощо); судово-товарознавча (для визначення реальної вартості майна, коштів, отриманих вимагачами від постраждалих); судово-почеркознавча (для ідентифікації виконавця тексту записів, отриманих потерпілими від вимагачів); фоноскопична (для визначення: скільки людей брали участь у розмові; чи велася розмова у приміщенні, з телефону-автомата на вулиці; чи належить усне мовлення, записане на даній фонограмі, конкретним особам тощо). Проводяться також: техніко-криміналістична експертиза документів (встановлення матеріалів і технічних засобів, використаних вимагачами для виготовлення рукописних текстів, які адресовані потерпілим, тощо); експертиза холодної зброї; експертиза виявлених у вимагачів наркотичних та сильнодіючих речовин, які вони застосовували для приведення потерпілих у безпорадний стан, тощо.

Допит підозрюваних (обвинувачених) також є важливим джерелом одержання доказів вини конкретних осіб у вчиненні вимагання.

Нерідко проводяться дослідження аудіозаписуючих приладів, які використовувалися під час оперативно-розшукових заходів, та зроблених на них записів.

4.4.5. Розслідування шахрайства

Шахрайство — це заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

Заволодінню майном передують або обманні дії, або зловживання довірою, коли злочинець для заволодіння майном потерпілого використовує близькі, довірчі стосунки з цією особою.

Існують різноманітні способи вчинення злочинів зазначеної категорії. Вони можуть бути класифіковані за різними підставами. Так, залежно від спрямованості шахрайського посягання можна виділити такі їх способи: шахрайство з метою заволодіння державним або колективним майном (наприклад, заволодіння матеріальними цінностями шляхом отримання цього майна за підробленими документами з використанням упущень посадових осіб; заволодіння грошовими коштами у банківських установах шляхом використання фальшивих платіжних документів тощо) чи індивідуальним майном (заволодіння предметом угоди без наміру виконання зобов'язань за

договором; обман під час азартних ігор; позичання грошей без іпміру повернути борг тощо).

Залежно від сфери соціально-економічної діяльності: побутове обслуговування населення (отримання речей за викраденими чи знайденими документами тощо); соціальний захист населення (підроблення документів з метою отримання пенсій або допомоги); вивезення робочої сили за кордон (створення фірм для нібито організації працевлаштування громадян за кордоном і збирання для цього грошей) тощо.

Шахрайства можуть бути одноразові або тривалі; спрямовані на вузьке коло осіб або на широке охоплення населення (так звані фінансові піраміди).

Місце та обстановка вчинення шахрайства. Місце злочину пов'язане в першу чергу із способом вчинення злочину, предметом посягання та особою жертви. Шахрайське посягання на державне або колективне майно переважно вчиняється в установах, на підприємствах за місцем знаходження власників або за місцем зберігання майна, яке є предметом шахрайських дій. Шахрайство, спрямоване на заволодіння майном фізичних осіб, вчиняється в місцях купівлі-продажу предмета посягання (вулиця, місце проживання жертви тощо).

При вчиненні злочину шахрай створює відповідну обстановку, яка сприяє досягненню ним мети заволодіння майном шляхом обману або зловживання довірою. Така особа, наприклад, під час спілкування виявляє поінформованість у специфічних питаннях або демонструє своє знайомство з впливовими особами; використовує формений одяг, який не має права носити, тощо.

Вчинення шахрайства може відбуватися тривалий період часу, який складається з кількох часових відрізків (наприклад: знайомство, повторна зустріч; знайомство з іншими людьми, здійснення перед шахрайськими діями законних дій, які є вигідними жертві, та заволодіння майном шляхом обману або зловживання довірою). Вкрай важливо у справах зазначеної категорії з'ясувати моменти початку і закінчення шахрайського діяння, а отже, його протяжність у часі.

Предмет посягання та його характеристика мають значення для встановлення особи злочинця. Це можуть бути матеріальні цінності (грошові кошти — готівка або безготівкові гроші, коштовності, право на майно тощо).

Особа злочинця— це особа, яка досягла 16-річного віку. Переважно це особи, які мають здатність впливу та вміння переконувати; комунікабельні, мають сильний дар навіювання. До інших їх особистих якостей можна віднести: брехливість, хитрість; добре знання психології людини; вміння «подати» себе та обрати відповідну манеру поведінки.

Особа потерпілого має велике значення, оскільки є певний зв'язок між особливостями особи потерпілого і особи злочинця. Зокрема, з боку шахрая простежується вибірковість жертви. Йдеться про демографічні дані (вік, стать, місце проживання, роботи); дані про спосіб життя, риси характеру, схильності, зв'язки і стосунки; відомості про віктимність.

Сліди злочину. Для цієї категорії злочину не характерні сліди, залишені на місці події, оскільки часто такого місця немає (хоча не виключається наявність слідів рук, мікрослідів тощо). Частіше за все сліди злочинної діяльності шахраїв зберігаються в документах, які вони використовують при вчиненні злочинів. Ці документи містять важливу для слідства інформацію, оскільки шахрай, підробляючи документи, використовує їх для обману та введення в оману посадових чи матеріально відповідальних осіб.

Характерними для шахрайства є ідеальні сліди, які зберігаються в уявних образах (для більшості злочинів цієї категорії характерні неодноразові зустрічі шахрая з жертвою у звичайних ситуаціях).

До найпоширеніших ситуацій, які виникають на початковому етапі розслідування, можна віднести шахрайське заволодіння майном: а) за допомогою підроблених документів (накладних, довіреностей) чи грошових «ляльок»; б) із застосуванням легальних форм підприємницької діяльності. Зазначені ситуації можуть бути пов'язані або із затриманням шахрая, або з відсутністю чи наявністю вкрай незначної інформації про його особу.

Дослідча перевірка починається після отримання повідомлення про шахрайські дії на підставі заяви постраждалої особи. Проводиться опитування постраждалого, вилучаються та оглядаються документи й інші предмети, за допомогою яких вчинено злочин, опитуються свідки. За наявності об'єктивного підтвердження заяви постраждалої особи порушується кримінальна справа.

Під час допиту свідків з'ясовуються ознаки зовнішності шахраїв, обставини передачі майна (коштів). Під час допиту потерпілого встановленню підлягають такі питання:

- 1) Коли і за яких обставин шахрай познайомився з потерпілим?
- 2) Коли і за яких обставин вчинив обман чи зловживання довірою та заволодів майном (коштами)?
- 3) Чи був шахрай один або діяв у складі групи, і якщо це так, хто ще був з ним (їх прикмети, інша інформація щодо цих осіб)?
- 4) Яким саме майном заволодів шахрай та які індивідуальні ознаки цього майна тощо?

У разі встановлення особи шахрая проводиться його затримання як підозрюваного, негайно проводиться обшук за місцем роботи або проживання. Під час обшуку здійснюється пошук майна, отриманого шляхом обману або зловживання довірою, різного роду документів, які свідчать про злочинну діяльність підозрюваної особи, та інших предметів.

Призначення та проведення судових експертиз пов'язано переважно з дослідженням документів, які використовував шахрай. Це може бути судово-почеркознавча експертиза (встановлення особи, яка виконала текст документа, підписала його), техніко-криміналістична експертиза документів (спосіб виготовлення документа, підробки штампів тощо). Можуть бути призначені й інші судові експертизи, пов'язані, наприклад, з дослідженням слідів на документах (слідів рук, мікрослідів тощо).

Проводяться також інші слідчі дії: впізнання (особи, предметів), виїмка, огляд предметів і документів, накладення арешту на майно обвинуваченого тощо.

4.4.6. Розслідування заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем

Розкрадання майна, вчинюване службовими особами, відзначається складною системою злочинної поведінки розкрадачів, ретельною продуманістю способів, механізму й обстановки його здійснення, досить високим організаційним рівнем цієї злочинної діяльності, особливо у формуванні злочинних груп, а тому ці злочини є значною мірою складними в плані їх криміналістичної характеристики і розслідування.

КК у ст. 191 встановлює відповідальність за посягання на чуже майно шляхом його привласнення чи розтрати, а також за зловживання службовою особою своїм становищем, тобто ця стаття передбачає три самостійні форми розкрадання, які з криміналістичної точки зору є далеко не однозначними щодо їх виявлення і розслідування.

Привласнення і розтрата спрямовані на розкрадання грошових коштів або товарно-матеріальних цінностей службовими особами, у віданні або розпорядженні яких ці об'єкти перебувають, з метою використання викраденого для своїх поточних потреб або обернення їх на користь третіх осіб, у прихильності яких зловмисники зацікавлені. Акти привласнення і розтрати, як правило, не бувають багатоепізодними, часто трапляються як одиничні злочини, об'єктивно не можуть бути достатньо ретельно замасковані і досить впевнено виявляються під час першої-ліпшої документальної ревізії та зняття надлишків матеріальних цінностей. Тому зосередимо увагу на аналізі розкрадань шляхом зловживання службовим становищем.

Ця форма розкрадання відзначається високою латентністю і тривалістю злочинної діяльності, наявністю співучасників, причому група рідко створюється для вчинення одного чи кількох розкрадань — як правило, співучасники створюють законспіровану, організовану, стійку злочинну групу, яка функціонує на основі спільності цілей її учасників. Діючи за спеціально розробленими планами, група має ієрархічну структуру, розподілені ролі та визначені розміри «доходів». До групи входять керівники одного чи кількох підприємств (установ), безпосередні виконавці — чиновники нижчих рангів, працівники бухгалтерії, а також інженери-виробничники, технологи, контролери, працівники постачальницьких, торговельних, будівельних організацій. Нерідко група здійснює свою злочинну діяльність під прикриттям посадовців контролюючих і правоохоронних органів.

Криміналістична характеристика цього злочину найбільш яскраво дістає вияв у предметі злочинного посягання, способах вчинення і приховування розкрадання, особливостях особи злочинця і злочинної групи, а також у відображеннях механізму розкрадання у документах та інших матеріалах.

Предметом розкрадання є гроші або матеріальні цінності у вигляді національної та іноземної валюти, цінних паперів, товарів, напівфабрикатів, сировини, об'єктів нерухомості. Неодмінною умовою визнання певного майна предметом посягання у цьому злочині є його перебування у правомірному володінні або віданні службовця, який (у тому числі — і у співучасті) вчиняє розкрадання саме цього майна. Кожний з таких предметів займає своє особливе місце в економічній і соціальній сферах життя, пов'язаний з певними фінансово-господарськими операціями та діяльністю відповідного кола осіб. Тому виявлення даних про предмет злочинного посягання дозволяє краще зорієнтуватися у можливих способах розкрадання та його суб'єктах.

Майно, що розкрадається, може бути оприбуткованим, облікованим в офіційних документах або неоприбуткованим. Незаконне заволодіння матеріальними цінностями здійснюється як для використання викрадених предметів самими злочинцями, так і, в основному, для наступної реалізації предметів посягання з метою одержання готівки, поповнення банківських рахунків, скупки цінних паперів, дорогоцінностей, нерухомості, а також для обміну на послуги нематеріального характеру або підкупу і дачі хабарів.

Спосіб розкрадання майна з використанням службового становища являє собою систему запланованих і розподілених у часі дій, спрямованих на підготовку умов і засобів розкрадання, вилучення майна в натурі або технологічне обернення його у своє володіння, а також на приховування злочину.

Структура способу і його зміст багато в чому залежать від виду господарської діяльності, службового становища розкрадачів, особливостей майна, характеру зберігання і збуту продукції, стану обліку тощо. Способи розкрадання *облікованого* майна, які відображаються у балансі підприємства як нестачі або такі, що через різні хитрування не відображаються на балансі, застосовуються не часто, оскільки не можуть тривалий час утаємничуватись. Найбільш поширеними є злочинні способи розкрадання, пов'язані з *необлікованим* майном, коли нестачі ні документально, ні фактично не визначаються.

Найдоцільнішим, з точки зору зловмисників, є спосіб розкрадання з утворенням *необлікованих лишків* у процесі виробництва або в торговельних чи складських організаціях. Такого роду розкрадання відбуваються на високому організаційному рівні, здійснюються групою злочинців, передбачають розробку технології способів створення резервів (лишків) для розкрадання, відпрацювання зв'язків і каналів реалізації, ретельне розроблення способів тривалого приховування розкрадання.

Необліковані лишки створюються за рахунок використання у виробництві зекономленої сировини, впровадження нових технологій в умовах звітності за старими показниками, використання більш дешевих інгредієнтів у складних сумішах (наприклад цементу, цукру, борошна), недовкладення окремих компонентів у процесі виготовлення продукції (особливо — в харчовій промисловості), обважування під час приймання продукції або відпуску товарів, завищення вагових показників відносно фактичних (наприклад приймання на

м'ясокомбінат гурту поєної худоби як непоєної — а це до 6% сфальсифікованої живої ваги), зменшення фактичного виходу продукції шляхом підробки облікових документів, прибуткових та видаткових записів і багато інших варіантів створення матеріальної бази для розкрадання.

Вилучення оберненого на свою користь майна (вивіз, винос) та його реалізація обумовлюються характеристикою цього майна (вага, розміри), можливостями розкрадачів, наявністю певних транспортних засобів, системою охорони об'єктів тощо.

Приховування розкрадань полягає перш за все у створенні, надійного з точки зору зловмисників, документального прикриття у вигляді фіктивних виправдних документів, підроблених записів, виправлень, знищення певних документів або переміщення предметів посягання взагалі без документів. Непоодинокими є випадки, коли викрадачі застосовують різні методи впливу (підкуп, шантаж) до ревізорів, представників правоохоронних органів, інших осіб, які так чи інакше можуть викрити факти розкрадання. Крім того злочинна діяльність може прикриватись особами, які одержують хабарі від розкрадачів, — відповідальними працівниками управлінського апарату, контрольно-ревізійних органів, постачальницько-збутових, транспортних, торговельних організацій.

Особи розкрадачів відрізняються низкою визначальних ознак, які мають комплексний характер. По-перше, розкрадачами є службові особи, які безпосередньо розпоряджаються майном і несуть відповідальність за його збереження або виконують стосовно нього управлінські функції. По-друге, розкрадачі характеризуються досить високим інтелектуальним та освітнім рівнем, високою професійною підготовкою, досвідом роботи у даній господарчій сфері — це представники так званої білокомірцевої злочинності. По-третє, в організованих для розкрадання злочинних групах чітко розподіляються ролі й функції учасників і суворо зберігаються ієрархічні зв'язки. По-четверте, на злочинний шлях службових осіб вкрай рідко штовхають матеріальна скрута, прагнення задовольнити елементарно необхідні потреби — основними мотивами цих злочинців, як правило, є жадова наживи, збагачення, зажерливість, прагнення будь-що задовольнити свої непомірні і досить цинічні примхи. По-п'яте, часто для підготовки, здійснення і прикриття злочинних намірів розкрадачі залучають за відповідну винагороду досвідчених економістів, юристів, інженерів, маркетологів та ін.

Сліди розкрадань, незважаючи на всі вжиті розкрадачами перестороги, неодмінно залишаються у ході підготовки, вчинення і приховування злочинних операцій з майном.

Створення резерву розкрадання, заволодіння матеріальними цінностями або грошовими засобами, вивіз і збут викраденого, приховування слідів вчиненого так чи інакше відображаються в оперативних, бухгалтерських та інших документах, у яких неодмінно можна виявити сліди злочинних дій. Операції розкрадачів відображаються також на матеріальних об'єктах, які беруть участь у виробничих процесах підприємства (засоби виробництва, транспорт, знаряддя праці, склади сировини, готової продукції тощо), на продуктах його

діяльності (готові вироби, заготовки, відходи тощо). Діяльність кожного підприємства не може не відображатись у документах різних уповноважених державних органів, громадських організацій, в яких можуть фіксуватись факти незаконних дій розкрадачів.

Не слід забувати, що розкрадачі працюють у колективах, у них є сім'ї, сусіди, знайомі, які можуть помічати деякі прояви злочинної діяльності, знати про образ їхнього життя, спостерігати їхню поведінку в побуті, придбання дорогих речей, будівництво заміських розкішних будинків, тобто одержання незаконних благ, що свідчить про збагачення в результаті розкрадання.

До криміналістичної характеристики тісно примикає така категорія методик розслідування злочинів, як **обставини, що підлягають встановленню** при розслідуванні конкретного виду кримінальних справ. Необхідність встановлення цих обставин детермінується кримінально-правовою характеристикою злочину, предметом доказування і впливає з криміналістичної характеристики та особливостей конкретної кримінальної справи.

Можна визначити кілька смислових вузлів таких обставин. Перший пов'язаний із встановленням об'єктивних даних злочину, що розслідується:

- 1) Яким є предмет (предмети) злочинного посягання?
- 2) Яким був спосіб розкрадання?
- 3) Чи створювались злочинцями лишки товарно-матеріальних цінностей?
- 4) Відбувалось розкрадання оприбуткованого чи неоприбуткованого майна?
- 5) У чому полягала підготовка до здійснення розкрадання?
- 6) Яким чином розкрадання приховувалось?
- 7) Який період охоплює злочинна діяльність даної групи розкрадачів?
- 8) Які епізоди розкрадання в установленний період злочинної діяльності можна виділити?
- 9) Які розміри та вартість викраденого майна та сума завданих злочинном збитків?
- 10) У яких місцях відбувались операції з викрадення майна?
- 11) Як були організовані вилучення, вивіз (винос) майна?

Друга група обставин пов'язана із суб'єктивними моментами розкрадання:

- 1) Хто персонально належить до розкрадачів?
- 2) Чи було розкрадання вчинене групою?
- 3) Які роль і функції кожного з розкрадачів у групі?
- 4) Якою є вина кожного з розкрадачів?
- 5) Чи залучалися і які саме досвідчені спеціалісти до участі в підготовці, вчиненні та приховуванні розкрадання?
- 6) Чи мала група розкрадачів прикриття з боку працівників контролюючих і правоохоронних органів; хто саме персонально ці працівники, і які мотиви їх корупційної діяльності?

Ще одна група обставин пов'язана з умовами, які сприяли розкраданню:

1) Якими є причини тривалої латентної злочинної діяльності розкрадачів?

2) Чи належним чином здійснювались облік і звітність на даному підприємстві?

3) Чи мали місце порушення правил поставки, прийому, виробництва і відпуску продукції?

Нарешті, підлягають встановленню обставини, які мають конкретний інформаційно-доказовий характер:

1) Які свідки і з приводу чого можуть дати показання?

2) З яких сум кожним з підозрюваних сплачувались податки?

3) Яка динаміка банківських рахунків кожного з підозрюваних?

4) Яким є зміст файлів у персональних комп'ютерах підозрюваних; файлів, відправлених у кошику; видалених файлів?

5) Яка інформація міститься в мобільних телефонах підозрюваних, їхніх записниках (паперових і електронних)?

Дослідження первинних матеріалів і порушення кримінальної справи. Кримінальні справи про розкрадання майна, вчинювані службовими особами, порушуються найбільш часто за матеріалами документальних ревізій, а також на основі відомостей, одержаних оперативно-розшуковим шляхом.

Такі матеріали потребують ретельної перевірки, щоб для порушення кримінальної справи були знайдені достатні підстави, або, навпаки, підстав для цього не знайшлося, що потягло б винесення постанови про відмову в порушенні кримінальної справи. Аналіз наданих матеріалів повинен мати на меті, перш за все, встановлення: а) складу учасників ревізії та їх компетенції, а також участі необхідних спеціалістів (економістів, інженерів, маркетологів); б) комплексності й ефективності методів, що застосовувались у ході проведення ревізії; в) дотримання порядку перевірки, передбаченого для даної галузі виробництва, якості проведеної інвентаризації майна, правильності відбору зразків; г) повноти наданих ревізорам документів; г) повноти виконання ревізорами поставлених перед ними завдань; д) наявності в акті ревізії описаних конкретних фактів тих чи інших порушень, їх причин і документального підтвердження; е) участі в ревізії службових і матеріально відповідальних осіб, діяльність, яких перевірялась, ознайомлення їх з результатами ревізії, їх ставлення до цих результатів, урахування їх заперечень, прохань і пропозицій; е) змісту пояснень осіб, відповідальних за виявлені факти, і висновків ревізорів щодо цих пояснень.

Якщо матеріали ревізії та відомості з інших джерел є доброякісними, але потребують деяких уточнень і доповнень, можна затребувати додаткові документи, усні чи письмові пояснення від ревізорів, бухгалтерів, керівників підприємства та інших осіб. Можна також ознайомитись на місці зі станом обліку і звітності, системою контролю, виробничим процесом. Під час перевірки можуть бути проведені контрольні закупки, організовано затримання розкрадача на місці злочину і здійснені інші оперативно-розшукові заходи.

Для обґрунтованого прийняття рішення про порушення кримінальної справи на підставі аналізу матеріалів ревізії та ретельної пе-

ревірки інших джерел інформації необхідно принаймні дати відповіді, хоч і без створення повної доказової бази, на такі питання:

- 1) Чи є дані про підробку документів, які забезпечують операції з матеріальними цінностями?
- 2) Чи має місце спотворення записів в облікових книгах і комп'ютерних засобах зберігання інформації?
- 3) Чи має місце значна нестача цінностей, яку не можна пояснити об'єктивними причинами?
- 4) Чи існують незаконні розпорядження про видачу майна і незаконне одержання майна службовою особою?
- 5) Які є відомості про неоприбуткування або про зайве, порівняно із зазначеними документами, списання майна?
- 6) Які є дані про неправильний перевід товарів з одного сорту до іншого, що створює необліковані лишки?
- 7) Чи існують необліковані лишки товарів, які можуть бути резервом розкрадання?
- 8) Чи є відомості про безтоварні операції як спосіб маскуванню нестач?
- 9) Чи наявні товари, прийняті для продажу без документів або іншої специфікації?
- 10) Чи виявлено майно, стосовно якого є підстави вважати, що воно викрадене?

Організація та планування розслідування. Особливості організації та планування розслідування значною мірою обумовлюються криміналістичною характеристикою розкрадання. Водночас, висуваючи версії, визначаючи напрями розслідування і комплекси слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, обов'язково треба враховувати конкретні слідчі ситуації.

У справах про розкрадання майна шляхом зловживання службовим становищем версії висуваються з приводу різних суттєвих обставин, встановлення яких дозволяє достовірно виявити злочинців і ступінь вини кожного з них. Версії можуть бути пов'язані: з встановленням конкретних зловмисників і ролі кожного з них у злочинній діяльності; з визначенням способу, часу, місця розкрадань; з встановленням місця знаходження викраденого майна та злочинно придбаних цінностей і коштів тощо. Не менш важливо врахувати й перевірити версії підозрюваних або обвинувачених, побудовані на основі їхніх пояснень, в яких вони заперечують або уточнюють одержані слідством факти. Творча і надзвичайно копітка робота з висування та перевірки слідчих версій потребує всебічно продуманого, детального, конкретного планування і чіткої організації праці слідчого.

Організаційні заходи, які є втіленням і забезпеченням виконання плану перевірки версій, полягають у: вивченні особливостей роботи структурних ланок підприємства та нормативних актів, що регулюють його діяльність; організації інвентаризацій, зняття лишків матеріальних цінностей, проведення документальних ревізій, контрольних закупок, спеціалізованих технологічних перевірок; забезпеченні збереження документів у бухгалтеріях, відділах кадрів, виробничих підрозділах та предметів і майна, що становлять інтерес для слід-

ства; підборі спеціалістів для участі у проведенні слідчих дій (бухгалтерів, технологів, товарознавців та ін.); визначенні необхідних судових експертиз, завдань для експертного вирішення і установ, де будуть виконуватись експертизи; вивченні документообігу на підприємстві, виробничих і технологічних процесів; вивченні системи контролю і виявленні її вразливих місць; організації тісного взаємозв'язку з відповідними оперативно-розшуковими підрозділами і узгодженні змісту спільних операцій; складанні оперативного дос'є на кожного підозрюваного із зазначенням доказів його злочинної діяльності; визначенні схеми злочинних зв'язків та епізодів злочинної діяльності; створенні, за необхідності, бригади слідчих для проведення розслідування у справі з призначенням керівника бригади.

Початковий етап розслідування. На початку розслідування характерними є такі типові ситуації: 1) справу порушено за оперативними матеріалами і на підставі даних, що містяться в листах організації і заявах громадян. Початок розслідування для зловмисників є несподіваним; 2) виявлено підробку бухгалтерських та інших документів; 3) виявлено нестачу товарно-матеріальних цінностей у відомих матеріально відповідальних осіб; 4) ревізією виявлено необліковані лишки, що може бути пов'язано з розкраданням.

На початковому етапі у загальному вигляді треба провести такі заходи: а) проаналізувати акти ревізії, інвентаризації та інші первинні матеріали; б) допитати осіб, які проводили ревізію або іншу перевірку; в) детально ознайомитись із структурою організації, де вчинено розкрадання, технологічними процесами, системою обліку обігу документів, станом контролю; г) вилучити зразки сировини і продукції, шаблонів та інших технологічних пристосувань, даних аналізів лабораторій підприємства, виробничу документацію; ґ) оглянути документи, які стосуються нестач, лишків, підробок, вилучити їх, опечатати і передати на зберігання; д) допитати затриманого та інших осіб, причетних до розкрадання, якщо розкрадача затримано на місці злочину, виявлено викрадене майно або товар чи відсутні супровідні документи в магазині; е) провести обшуки у осіб, запідозрених у розкраданні, та накласти арешт на їхнє майно; є) призначити, за необхідністю, криміналістичну, товарознавчу, технічну, технологічну та інші експертизи; ж) залежно від обставин справи можуть проводитись й інші початкові дії, що забезпечують збір необхідної для розслідування інформації.

Перелік і послідовність таких дій, паралельне проведення деяких із них залежать від конкретної ситуації, яка складається на початку розслідування. Багато в чому ситуація залежить від змісту первинних матеріалів, обставин вчиненого злочину, наявності чи відсутності фактора раптовості для розкрадачів.

Якщо справу порушено за матеріалами, щодо яких передбачуваний винуватець не поінформований, то доцільно початкові слідчі дії проводити енергійно, в темпі і широким фронтом, використовуючи фактор раптовості для підозрюваних, а саме: затримання розкрадачів на місці злочину та їх допит; проведення обшуків особистих, за місцями роботи і проживання та накладення арешту на майно; огляд виробничих приміщень, складів, автомобілів, у яких можна знайти

сліди розкрадання; виїмка і огляд документів; вилучення зразків продукції, сировини, технологічних пристосувань; допит свідків; проведення ревізії та інвентаризації; арешт банківських рахунків; зняття інформації з каналів зв'язку; вилучення записників, окремих записів у зошитах, на папірцях, електронних носіїв інформації тощо.

В іншому випадку, коли виявлена нестача або лишки в результаті ревізії і підозрювані готові до зустрічі зі слідчим, доцільним є такий комплекс початкових дій: виїмка й огляд бухгалтерських документів первинного обліку, які не увійшли до матеріалів ревізії; обшуки у підозрюваних; ретельне ознайомлення із структурою організації, де відбулося розкрадання; допит свідків; вилучення зразків продукції, сировини, технологічних пристосувань; допит підозрюваних; призначення додаткової ревізії (за необхідності); призначення судових експертів: криміналістичної, бухгалтерської, товарознавчої, технічної, технологічної тощо; проведення інших дій залежно від обставин.

Проведення окремих слідчих дій. Серед початкових слідчих дій важливе місце посідає *виїмка* документів, а також зразків сировини, готової продукції, технологічних пристосувань у вигляді трафаретів, шаблонів, лекал тощо. Вилучені за допомогою не зацікавлених у справі спеціалістів у галузі бухгалтерського обліку документи дозволяють встановити якість обліку і звітності на підприємстві (в установі, організації), вивчити особливості внутрішнього і зовнішнього обігу документів, що може дати цінну інформацію про факти розкрадання і його способи. В окремих випадках може застосовуватись виїмка поштово-телеграфної кореспонденції та документів на електронних носіях і взагалі комп'ютерної інформації.

На початковому етапі розслідування слідчий неодмінно повинен провести **огляд** вилучених та інших документів, під час якого виявити й оцінити, чи була зафіксована в документі операція законною, чи відповідає вона характеру діяльності даного підприємства (установи, організації), чи є документ підробленим, чи мали місце зафіксовані в ньому факти.

Для вирішення всіх цих питань застосовується теоретично обґрунтована і перевірена практикою методика.

По-перше, за допомогою науково-технічних засобів (луп, світлофільтрів, ЕОП, УФО тощо), дотримуючись правил, передбачених криміналістичною технікою, треба дослідити в процесі слідчого огляду документи на предмет встановлення підчисток, дописок, виправлень, витравлювання, копіювання підписів, використання підробленої печатки тощо.

По-друге, необхідно провести звірку кількох примірників одного й того самого документа, реквізити і зміст яких мають бути однаковими. В іншому випадку встановлюється факт розкрадання. Наприклад, для реалізації необлікованих лишків продукції й одержання таким чином злочинно здобутої суми грошей в одній накладній (документ суворої звітності) зі складу зазначається кількість відпущеної продукції з урахуванням лишків (на випадок ретельної перевірки охороною на виїзді або до початку торговельних операцій у магазині), а в другому її примірнику — кількість, що відповідає даним ви-

робничої та бухгалтерської звітності. Після реалізації у магазині продукції разом з лишками запис у першій накладній виправляється на «законний», а виручені від продажу лишків продукції гроші розподіляються між учасниками злочинної операції.

По-третє, проводиться зустрічна перевірка записів про одну й ту саму операцію в різних кореспондуючих документах. Наприклад, запис про видачу певної суми грошей під звіт на придбання певного майна має відповідати запису про оприбуткування цього майна на таку саму суму.

По-четверте, важливою є звірка документів, які відображають різні, але логічно й матеріально пов'язані між собою операції. Наприклад, зіставляються дорожні листи із зазначеними найменуванням і кількістю товарів, які транспортувались у вказані дати і години у певне місце, і прибуткові документи з фіксацією найменування і кількості товару, місця, дати і часу оприбуткування.

Під час розслідування доволі часто проводяться огляди виробничих, складських, торговельних, підсобних приміщень та об'єктів незавершеного будівництва.

У справах про розкрадання, з метою виявлення викраденого майна, грошей і цінностей, які могли бути одержані злочинним шляхом, а також предметів і документів, котрі можуть свідчити про злочинну діяльність підозрюваного, проводиться **обшук**. Його треба проводити за місцями роботи і проживання, а також обшукати особу при затриманні та всіх осіб, які перебувають на початок обшуку у приміщенні за місцем проживання. У жилому приміщенні, господарських будівлях на подвір'ї та на приватних земельних ділянках треба наполегливо відшукувати тайники, спеціальні сховища, замасковані заглиблення в землі. Слідчий повинен ретельно обшукати ящики, сумки, чемодани, одягу шафах і на вішалці, книги, де можуть знаходитись цінності, гроші, важливі документи. Щодо документів, то треба мати на увазі, що у підозрюваних нерідко можна знайти записи про злочинні комбінації, про суми, які злочинно можуть бути вилучені при махінації, про номери документів, котрі підлягають знищенню або виправленню, про розподіл викраденого між співучасниками («чорна бухгалтерія»). Не можна залишати поза увагою розірвані та спалені документи, чернетки, записи в блокнотах і зошитах з прізвищами, номерами телефонів, електронні засоби зберігання інформації.

Якщо розкрадання вчинено групою осіб (переважно, так воно й відбувається), необхідно проводити одночасно групові обшуки, у процесі яких між оперативними ланками постійно підтримуються зв'язок і обмін інформацією про результати обшуків.

У ході розслідування розкрадань обов'язково проводяться **допиту свідків**. Варто виділити чотири групи свідків, які можуть дати показання щодо певного кола питань. До *першої групи* належать матеріально відповідальні та інші особи, які несуть відповідальність за нестачі, лишки, порушення. Вони дають показання стосовно цих обставин, але намагаються пояснити виявлені негативні факти так, щоб применшити свої упущення і порушення в роботі, що викликає сумніви в їх щирості. Проте не можна ставитись до цих показань з

безапеляційною, наперед встановленою, недовірою — їх треба максимально деталізувати, ретельно зафіксувати, щоб можна було у подальшому їх перевірити і знайти в них правдиві й об'єктивні відомості.

Друга група свідків — особи, які за своїм службовим становищем можуть виявитись відповідальними за потурання розкраданню. До них належать керівники підприємства або установи, ревізори, бухгалтери. Вони можуть намагатися посилити відповідальність особи, викритої у вчиненні розкрадання, приписати їй навіть те, чого не було, а себе видати за введених в оману чесних працівників. Спостерігається й інший варіант поведінки таких свідків — вони намагаються применшити розкрадання, заважають виявленню фактів зловживання, пояснюють порушення об'єктивними причинами. Під час допиту свідків цієї групи необхідно конкретизувати показання, вимагати їх документального підтвердження і ретельно перевіряти.

Третю групу свідків складають особи, які стикаються з тими, хто вчиняє злочини; вони не знають про розкрадання достеменно, але їм можуть бути відомі окремі факти, що мають значення для викриття розкрадання. До них належать підсобні робітники, водії, вантажники, продавці, прибиральниці, рядові працівники бухгалтерії та ін.

Свідки *четвертої групи* — це особи, які оточують розкрадачів у побуті і можуть не знати про їхню злочинну діяльність, але володіють цінною інформацією про поведінку підозрюваних поза місцем роботи, на відпочинку, в сім'ї, про їхні матеріальні придбання, витрати, надмірності, що може непрямо свідчити про причетність підозрюваних до розкрадання. До числа таких свідків належать члени сім'ї (вони можуть відмовитись давати показання проти своїх родичів, але не зобов'язані відмовлятися), сусіди, знайомі, консьержки, двірники та ін.

Велике значення для розслідування розкрадань має **допит підозрюваного**, який може дати загальні свідчення щодо: характеру діяльності його підприємства (установи, організації); особливостей технологічного процесу; організації роботи бухгалтерії стосовно обліку і звітності; особливостей внутрішнього і зовнішнього обігу документів, системи контролю за зберіганням і рухом матеріальних цінностей та виконання управлінських і виробничих вказівок; практики доступу до майна крім матеріально відповідальних осіб співробітників підприємства й сторонніх осіб; впровадження до технологічного процесу конкретних винаходів і раціоналізаторських пропозицій тощо. Найбільш відповідальним етапом допиту підозрюваного є з'ясування питань, які предметно стосуються фактів розкрадання майна і безпосередньої участі в ньому підозрюваного. Необхідно після належної підготовки і за наявності необхідного доказового матеріалу з'ясувати:

- 1) Яким чином утворилася нестача матеріальних цінностей?
- 2) Конкретно ким і у який спосіб створювались необліковані лишки, з чого вони склалися?
- 3) Як була організована реалізація лишків?
- 4) Хто входив до злочинної групи?
- 5) Як розподілялись ролі між її учасниками?

- 6) Хто керував злочинними операціями?
- 7) Як розподілялися кошти від розкрадання, як вони «відмивалися»?
- 8) Як довго тривала злочинна діяльність групи?
- 9) Які зв'язки мали розкрадачі із службовцями і яких саме управлінських, контролюючих та правоохоронних органів?
- 10) Багато інших деталей злочинної діяльності.

Значні можливості одержання доказової інформації на початковому етапі розслідування пов'язуються з проведенням **судових експертиз**. Криміналістична експертиза дозволяє встановити підробки в документах, справжність підписів і відтисків печаток, відновити тексти на пошкоджених документах, ідентифікувати особу і предмети за залишеними ними слідами тощо.

Судово-технічна експертиза допомагає вирішити питання про правильність лабораторних аналізів сировини або продукції, точність вимірювальних приладів, правильність визначення маси сировини, напівфабрикатів і готової продукції за об'ємом або масою, факт і спосіб зменшення показників підсумкового касового лічильника, можливості непомітної певний час зміни програми комп'ютера тощо.

Товарознавча експертиза встановлює відповідність маркувальних даних дійсним товарним характеристикам товару, якість і сорт товару, відповідність якості виробу вимогам стандартів (технічних умов, зразків), відпускний (оптовий, роздрібний) ціні товару (напівфабрикатів, деталей, вузлів, комплексів), обґрунтованість переоцінки товару, який не користується попитом, тощо.

Технологічна експертиза в окремих випадках дозволяє вирішити питання про факти і спосіб розкрадання (з технічних позицій), коли встановлює, що зазначені витрати сировини є завищеними відносно її фактичного витрачання, наявність необлікованої економії сировини і матеріалів за рахунок зменшення їх витрат на одиницю виробу, кількість виробів, додатково виготовлених із списаної за документами сировини порівняно з оприбуткованою кількістю виробів, можливість виготовити за рахунок певних змін технологічного процесу деяку кількість необлікованої продукції крім облікованої продукції тощо.

Експертиза матеріалів і речовин шляхом використання хімічних, фізичних, фізико-хімічних, біологічних методів допомагає встановити групову належність матеріалів і речовин, пов'язані з місцем і умовами зберігання забруднення, джерело їх походження, відповідність стандартам стосовно наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, металів і сплавів, лаків, фарб і покриттів, нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів, скла та кераміки, волокон і волокнистих матеріалів, пластмас і полімерів, фармацевтичних препаратів тощо.

Експертиза харчових продуктів вирішує завдання з перевірки відповідності вмісту і якості харчових продуктів вимогам стандартів та відповідність рецептури і калькуляції готових страв фактичному виходу. Названі завдання вирішуються стосовно зерна і зерноборошених товарів (крупа, мука, макаронні вироби, хліб, булочні вироби тощо), кондитерських виробів (печиво, тістечка, торти, крохмаль, цу-

кор, шоколад, какао-порошок, мед, цукерки, джем, варення тощо), молока та молочних продуктів (молоко, сметана, кефір, вершки, сир, сир твердий, морозиво, йогурт, молочні консерви тощо), м'яса та м'ясопродуктів (м'ясо різних тварин, копченина, ковбаси, сосиски, м'ясні консерви тощо), риби та рибопродуктів (риба, риба в'ялена, оселедці, рибні консерви, ікра тощо), харчових жирів (масло коров'яче, маргарин, олія рослинна, майонез, жири топлені свинячі, смалець тощо), бакалійних товарів (дріжджі, кава, чай, оцет, сіль, прянощі тощо), готових страв, кулінарних виробів і напівфабрикатів (перші, другі та треті страви, м'ясні рублені вироби, фарш, каші, салати, компоти, гарячі напої, пиріжки тощо), слабоалкогольних і безалкогольних напоїв (пиво, квас, соки, сиропи, солодка та мінеральна вода газована і негазована тощо), алкогольних напоїв — вина (газовані й тихі, виноградні та плодово-ягідні), коньяки, спирт, горілка, лікєро-горічані вироби (лікєри, креми, настоянки, наливки, пунші, бальзами, аперитиви, коктейлі, джини, віскі, ром).

У розслідуванні розкрадань майна шляхом зловживання службовим становищем особливе місце посідає *судово-бухгалтерська експертиза*, яка вирішує принципи для встановлення істини у справі завдання, а саме документальну обґрунтованість: а) розміру нестач або лишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, період і місця їх утворення; б) оформлення операцій з одержання, зберігання, виготовлення, реалізації товарно-матеріальних цінностей, основних засобів, надання послуг; в) відображення в обліку грошових коштів, цінних паперів; г) відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати й інших виплат; а також: а) відповідність чинному законодавству відображення в податковому обліку валових доходів та валових витрат по фінансово-господарських операціях, що підлягають оподаткуванню на прибуток; б) відповідність відображення фінансово-господарських операцій вимогам нормативних актів з обліку та звітності.

У випадках заплутаності бухгалтерського обліку на підприємстві (в установі, організації) слід обов'язково експертним шляхом вирішити питання, чи належною була методика ведення бухгалтерського обліку і в чому полягали відхилення від неї.

4.5. Розслідування злочинів у сфері службової діяльності

4.5.1. Родова криміналістична характеристика службових злочинів

Основні методичні напрями розслідування службових злочинів можуть дати позитивні результати за умови досконалого знання слідчим у першу чергу криміналістичної характеристики цих злочинів взагалі і кожної групи та виду зокрема.

Поняття криміналістичної характеристики злочину розглядалося у спеціальній главі, присвяченій цьому питанню. Для визначення криміналістичної категорії службових злочинів застосовуються загальні теоретичні засади, але специфіка розглядуваних деліктів потребує більш конкретних й особливих методів.

Найбільш прийнятним є віднесення до криміналістичної характеристики системи даних про способи вчинення й приховування злочину і його типові наслідки, матеріально й ідеально зафіксовані у навколишньому середовищі сліди, які слугують первісною основою та інформаційним джерелом на всіх етапах розслідування, про найбільш ймовірні і типові особи злочинців.

Розкриємо криміналістичну характеристику службових злочинів, поділивши її у навчально-методичних цілях на окремі елементи, які на практиці утворюють необхідним чином взаємопов'язану і взаємообумовлену систему і окремо існують у дуже обмежених випадках.

А. Спосіб вчинення злочину. Для навмисних злочинів спосіб вчинення є основним елементом криміналістичної характеристики. Це цілком зрозуміло, оскільки спосіб злочинної діяльності, як правило, заздалегідь ретельно продумується і готується, злочинне діяння цим способом вчинюється, залишаючи закономірні, типові для даного способу або групи способів матеріальні сліди та відомості ідеального характеру.

Особливістю службових злочинів, у контексті способу їх вчинення, є те, що вони являють собою не одну чи кілька дій, які здійснюються одноразово або протягом короткого часу, а, як правило, — систему різнопланових і численних дій, що тривають значні періоди, навіть роки, і в яких нерідко беруть участь великі групи осіб. Другою загальною особливістю способу вчинення службових злочинів є взаємний зв'язок кількох службових осіб різного рангу і, нерідко, керівництва підприємств, установ і організацій одного або різних відомств, без чого досягнення злочинного результату унеможливується. Тому відшукання цих зв'язків і взаємозалежностей є для слідчих органів найнадійнішим шляхом і стрижневою проблемою повного розслідування службових злочинів.

Водночас, службові злочини можуть бути одноразові, спеціально не зорганізовані і вчинювані окремими особами. Криміналістична характеристика, тактика розслідування і профілактика таких злочинів є окремим, спрощеним, випадком відносно тих, які ми розглядаємо, і тому їх можна легко визначити, вичленивши з більш складного матеріалу.

Треба також мати на увазі, що в окремих видах службових злочинів спосіб вчинення може бути спрощеним, позбавленим деяких його структурних складових. Наприклад, передача хабара за виконання певної незаконної дії може бути здійснена без попередніх домовленості та підготовки.

Усі, крім недбалості, службові злочини здійснюються одним загальним способом: навмисне виконання певних незаконних дій для одержання виконавцем або іншими особами бажаних результатів. Цей загальний спосіб, що полягає у виконанні *незаконних дій*, може реалізовуватись у найрізноманітніших формах: усних розпорядженнях і наказах, усних і письмових дорученнях, дозволах і погодженнях, у вигляді резолюцій і позначок на документах. Такого роду дії можуть бути й більш завуальованими — у вигляді розпоряджень і постанов колегіальних органів, частина членів яких була дезінформо-

вана або переконана демагогічними та безпідставними аргументами злочинця (злочинців).

Способами вчинення службових підроблень є просте внесення заздалегідь неправдивих відомостей до документів, які відображають діяльність установи (організації, підприємства) або даної службової особи, — інтелектуальне підроблення, та внесення певних змін до справжніх документів — технічне підроблення.

Хабарництво крім виконання певних розпорядчих дій у вказаних формах може реалізовуватись у вигляді підроблення. Що ж стосується одержання «винагороди» хабарником, то тут слід мати на увазі, що вона може бути не лише грошовою сумою, переданою напряму або через співучасника, а й мати вигляд «позички», картярського програту, дорожочінних подарунків, іноді, навіть, юридично оформлених, наприклад будівлі, автомобіля тощо. Хабар також може бути одержаний за виконання законних дій службовими особами, що значно утруднює розкриття цього злочину. Характерною рисою об'єктивної сторони передачі хабара є й те, що цей акт майже завжди здійснюється без свідків.

Дещо по-іншому вирішується питання про спосіб вчинення службової недбалості. У літературі існує думка, що необережні злочини не характеризуються способом здійснення. Проте є підстави вважати, що спосіб як елемент криміналістичної характеристики злочину притаманний і необережним злочинам, у тому числі й недбалості. У цілому недбалість передбачає наявність мотиву і певного вольового змісту, які визначають не наслідки злочину, а самі дії або бездіяльність суб'єкта. Спосіб вчинення недбалості можна охарактеризувати як безініціативне, недбале виконання своїх службових обов'язків, ігнорування й некваліфіковане (за наявності належної кваліфікації) виконання директивних та інструктивних постанов і розпоряджень керівних органів, службових осіб, статутних і договірних зобов'язань.

Б. Спосіб приховання злочину, маскування. Спосіб приховання у навмисних злочинах, як правило, є частиною, елементом усєї злочинної діяльності, що полягає у підготовці, здійсненні і прихованні злочину, які чиняться за єдиним задумом і пов'язані між собою в єдину систему. У таких випадках виділяти спосіб приховання злочину як елемент його криміналістичної характеристики недоцільно — навіть з академічною метою. Така обставина спостерігається майже в усіх справах про хабарництво і зловживання, розслідування яких виявляє, що приховання заздалегідь планується і є органічним елементом усього злочину.

Проте дії зі вчинення і приховання службових злочинів можуть бути розмежовані стосовно їх суб'єкта, коли приховання злочину здійснюється не виконавцем, а іншими особами без відома суб'єкта злочину, який не вживав ніяких заходів щодо приховання злочину. Дії щодо вчинення і приховання злочину можуть бути розмежовані також і свідомо, коли мета приховання спочатку не ставилась, а потім виникла вже після вчинення злочину в зв'язку з непередбаченими обставинами або зі зміною обстановки. Наприклад, зловживаючи своїм службовим становищем, особа використала бригаду робітни-

ків на будівництві власної дачі, а потім через деякий час у зв'язку з перевіркою, що раптово розпочалася, стала умовляти цих робітників дати неправдиві свідчення про факт роботи на будівництві дачі і виготовила самостійно або з підлеглими працівниками фіктивні документи на проведення якихось робіт у відповідному обсязі.

Приховання службової недбалості, природно, ніколи не планується і може здійснюватись після завершення злочину або після появи перших істотних наслідків цієї злочинної бездіяльності, хоча такі дії на практиці трапляються не часто.

Основними способами приховання службових злочинів, які входять до запланованої системи злочинних дій чи здійснюються самостійно, можна назвати такі: а) заплутаність обліку і звітності; б) внесення змін до документів; в) заміна дійсного документа на фіктивний; г) виготовлення фіктивних документів; ґ) знищення документів; д) звільнення окремих працівників; е) організація завідомо неправдивих показань, завідомо неправдивого доносу; є) організація знищення (або самостійне знищення) матеріальних слідів шляхом підпалу, викрадення тощо. Якщо службові злочини пов'язані з одержанням великих грошових сум, то способи приховання, в основному, мають таку саму криміналістичну характеристику, як і у вчиненні розкрадань майна шляхом зловживанням службовим становищем.

Треба мати на увазі, що конкретний спосіб приховання злочину може бути використаний як окремо, так і, що трапляється значно частіше, у комбінації з іншими. Такий поширений спосіб приховання злочинів, як інсценування, при вчиненні службових злочинів майже не застосовується, за винятком випадків, передбачених пунктом «є» нашого переліку.

В. Типові матеріальні сліди та інші джерела відомостей про злочин і ймовірні місця їх знаходження. Цей елемент криміналістичної характеристики службових злочинів найтіснішим чином пов'язаний зі способами їх вчинення та приховання. Найцінніша інформація про зловживання службовим становищем, перевищення влади, службове підроблення, хабарництво і до деякої міри — про недбалість міститься у документах, в яких відбивається вся службова офіційна діяльність персоналу, що може дати повну картину керівництва даною організацією (установою, підприємством) на всіх рівнях і в усіх ланках, допомогти усвідомити характер організаційно-розпорядчої діяльності, виявити нормальний порядок, звичну і оптимальну технологію (процедуру) і віднайти алогізми, збої, відчуті ненормальності. Забігаючи трохи наперед, зазначимо, що така аналітична робота може дати істотні результати, якщо буде проводитись разом із спеціалістом, а окремі елементи будуть вивчені і витлумачені шляхом відповідного експертного дослідження.

Невичерпним джерелом інформації про будь-які обставини вчинення службових злочинів є відомості, якими тією чи іншою мірою володіють співробітники, домашадці, знайомі, родичі, клієнти, відвідувачі, а також інші свідки і, безумовно, співучасники злочинців і самі злочинці.

Важливим інформативним елементом є особисте життя підозрюваних, а також матеріальні та ідеальні сліди, які залишаються від

б) Якою була мета дачі хабара?

в) Яка дія була або не була виконана службовою особою, котра одержала хабара?

г) Який предмет хабара, його ознаки, джерела отримання засобів для дачі хабара?

ґ) Чи були дії, виконані службовою особою, законними?

д) Яким способом передано хабара?

е) Яким є коло осіб, котрі брали участь в одержанні і передачі хабара?

є) Хто був присутній під час передачі хабара, хто міг спостерігати спілкування хабарника і хабародавця у момент передачі хабара?

ж) Які обставини передували передачі хабара і мали місце під час цієї акції;

з) Чи мало місце вимагання хабара?

и) Чи мала місце провокація хабара?

і) Які взаємовідносини між особами, причетними до одержання або дачі хабара?

ї) Якщо хабародавець зробив заяву про дачу хабара, то чи було це зроблено добровільно і своєчасно?

У розслідуванні *зловживання владою або службовим становищем* перелік обставин може бути доповнений такими:

а) Яка конкретна мета зловживання?

б) Яка конкретна форма зловживання владою або службовим становищем?

в) У чий інтересах це зловживання було вчинено?

г) Чи було зловживання пов'язане з порушенням фінансової дисципліни?

ґ) Як реагували керівні органи на сигнали про факти зловживань?

Останній пункт слід обов'язково додатково з'ясувати у розслідуванні *перевищення влади і службових повноважень*, оскільки значне місце серед мотивів цих злочинів посідають негідні спонукання, користь, інша особиста зацікавленість, помста, заздрість, кар'єризм тощо, які взагалі не повинні залишатися поза увагою керівників і підлеглих.

Необхідно також з'ясувати:

а) Чи розуміла службова особа, що виходить за рамки своїх повноважень?

б) Чи було зрозуміло для оточуючих, що службова особа виходить за рамки своїх повноважень?

в) Який характер ушкоджень у випадку кваліфікуючих обставин перевищення влади?

г) Чи мав місце віктимологічний аспект у діях потерпілого?

У розслідуванні *службових підроблень* неодмінно треба зафіксувати у матеріалах справи факт свідомого внесення до документів неправильних відомостей, складання і видачу свідомо неправильних документів, а також конкретні факти підробки документів.

Злочинна *недбалість* є необережним злочином, тому в її розслідуванні слід додатково встановити:

а) факт недбалості, а не навмисного небажання виконувати певні обов'язки з передбаченням наслідків такого невиконання;

- б) освіту, кваліфікацію і досвід обвинуваченого;
- в) можливість службової особи передбачити настання певних наслідків у результаті своєї бездіяльності;
- г) мотиви і підстави призначення на цю посаду даної особи;
- г) характер і найменування зіпсованого майна;
- д) норми природних втрат даної продукції;
- е) конкретні умови зберігання майна та їх відповідність інструктивним нормам;
- е) можливість вжиття обвинуваченим необхідних заходів для усунення або запобігання певним наслідкам.

4.5.2. Класифікація службових злочинів

Родовим об'єктом злочинів у сфері службової діяльності є встановлений порядок реалізації службовими особами своїх повноважень у межах наданих їм прав і покладених на них обов'язків, який передбачає дотримання прав, свобод та інтересів окремих фізичних та юридичних осіб, інтересів держави і суспільства в цілому, а також авторитет органів влади, об'єднань громадян, суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб, від імені та в інтересах яких діють службові особи.

Зрозуміло, що відповідальна робота службових осіб потребує, поряд з належною організацією праці та розвитком ініціативи у здійсненні функцій управління, дотримання працівниками державної та службової дисципліни. Коли ж порушення дисципліни переростають у посягання на діяльність державного апарату та інших управлінських сфер і до того ж вчиняються службовими особами, які самі зобов'язані бути взірцем суворого дотримання законів, цілком виразною стає велика соціальна небезпечність таких вчинків (злочинів) і шкода, моральна й матеріальна, яку вони заподіюють.

КК відносить до службових злочинів: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364), перевищення влади або службових повноважень (ст. 365), службове підроблення (ст. 366), службову недбалість (ст. 367) і низку злочинів, пов'язаних з хабарництвом, — одержання хабара (ст. 368), давання хабара (ст. 369) і провокація хабара (ст. 370), причому останній делікт у світовій практиці має надзвичайно обмежене застосування.

Розглядаючи службові злочини з точки зору їх змісту, неважко помітити значні, суттєві розбіжності об'єктивних характеристик їх вчинення, причинних зв'язків, суб'єктивних моментів (форми вини, цілей, мотивів), наслідків, умов тощо. Зрозуміло, що це виключає можливість розробки єдиної методики розслідування всіх видів справ цієї категорії.

Описані особливості службових злочинів загального характеру потребують їх певної класифікації, у межах якої поєднувались би споріднені, з криміналістичної точки зору, склади злочинів, що дало б можливість викласти методичні рекомендації щодо розслідування певних груп службових злочинів. Таких груп можна виділити три: службові зловживання і перевищення влади; недбалість; хабарництво. Службове підроблення можна не виділяти, оскільки з цим складом доводиться тією чи іншою мірою мати справу у розслідуванні

більшості з названих трьох груп злочинів, під час розгляду яких стосовно нього будуть повідомлятися необхідні деталі.

Разом з тим, у розслідуваннях будь-яких із службових злочинів є низка загальних положень, які неодмінно слід мати на увазі і попереднє вирішення яких є обов'язковою умовою розслідування.

1. За будь-яких обставин слід вирішити питання про належність даної особи до категорії службових осіб. Це питання є кримінально-правовим, але без встановлення даного факту характер методики розслідування може докорінно змінитись. Наприклад, певні незаконні дії службової особи можуть розцінюватись як зловживання службовим становищем, а якщо такі дії вчинить приватна особа, то це за певних умов може бути лише самоправством. Тільки один злочин з числа службових — давання хабара — може бути вчинений не службовою особою.

Тому, приступаючи до розслідування службового злочину, слід добре знати визначення службової особи, яке наводиться у ч. 1 примітки до ст. 364 КК і широко роз'яснюється у відповідних постановках Пленуму Верховного Суду України та науково-практичних коментарях до КК. У загальному плані службовими визнаються особи, які постійно чи тимчасово здійснюють функції представників влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням.

2. При розслідуванні будь-якого службового злочину слід ретельно, на підставі спеціальних інструкцій, положень, наказів, вивчити коло службових обов'язків і повноважень та компетенцію особи, характер підлеглості, звітності та особливостей контролю. Поряд з цим і паралельно вивчаються характер і умови діяльності організації, підприємства чи установи, де вчинено службовий злочин, особливості документообігу, інструктивний та фактичний порядок проходження справ і вирішення конкретних питань.

Слід мати на увазі також необхідність вичерпного вивчення питань, відповідь на які може відіграти неабияку роль у перспективі розслідування справи, а саме: наскільки суворо у даній установі дотримуються розмежування обов'язків, послідовності одержання резолюцій, підписів, заповнення реквізитів документів, реєстрації проходження документів у відповідних книгах, комп'ютерних інформаційних базах? Як вирішуються конкретні питання під час короткочасної і тривалої відсутності того чи іншого працівника, як це оформляється юридично?

Цілком зрозуміло, що у вирішенні питання про відповідальність певної особи факти мають бути абсолютно конкретними, а діяльність її має бути висвітлена у точному співвідношенні з колом її юридичних обов'язків і повноважень та офіційно зафіксованих формальних і виробничих підстав діяльності.

3. Неодмінною умовою подальшого розслідування кожного із службових злочинів є вирішення питання про характер протиправної дії (або бездіяльності) службової особи, які заподіяли шкоду пра-

вам і законним інтересам громадян чи юридичних осіб. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що не всі протиправні дії (бездіяльність) можна кваліфікувати як злочинні. Залежно від обстановки, про що детальніше буде сказано в наступному підрозділі, неправильні дії службової особи може бути розцінено як службову провину, і тоді буде йтися лише про дисциплінарну відповідальність через відсутність події злочину.

4. До загальних завдань неодмінно належить безсумнівне встановлення винуватості службової особи, оскільки службові злочини, за винятком недбалості, вчиняються умисно. Це означає, що, проводячи комплекс слідчих дій, треба незаперечно довести намір у вчиненні цих злочинів (інакше це будуть не службові злочини або взагалі не злочини), а у випадку недбалості також незаперечно за змістом і формою довести факт злочинної необережності.

5. У будь-якому разі треба встановити причинний зв'язок між діями (бездіяльністю) службової особи і наслідками, що настали. Методично це питання з'ясовується на підставі дослідження попередніх загальних питань, яке чітко визначає роль особи у тому чи іншому процесі, взаємозв'язок дій (бездіяльності) даної службової особи, результатів, їх характеру, причинну необхідність або казуальність наслідків.

6. Кожен службовий злочин тягне настання певних наслідків, які дістають вияв у заподіянні шкоди, часто досить значної (прямі збитки може не тягнути службове підроблення). Тому встановлення і ретельне документальне доведення характеру та розміру заподіяної шкоди є складовою частиною предмета доказування і важливим елементом методики розслідування службових злочинів.

7. Загальним для службових злочинів є також те, що вони часто пов'язані з іншими злочинами (наприклад, зловживання службовим становищем і шабарництво тісно переплітаються з розкраданнями майна) або виявляються засобами вчинення інших злочинів (наприклад, зловживання є однією з форм розкрадання, а службове підроблення може бути засобом приховання іншого злочину).

З'ясування такого роду обставин є методично обґрунтованим обов'язком слідчого і однією з окремих задач, що постають у розслідуванні службових злочинів.

4.5.3. Порухення кримінальної справи

Кримінальні справи про службові злочини, оскільки вони, як правило, стосуються досить тривалої злочинної діяльності службової особи або групи осіб, пов'язаної з обігом документів, порушуються, головним чином, за матеріалами ревізій чи інших перевірок та обстежень роботи підприємств, установ, організацій або окремих службових осіб. Крім того справи цієї категорії можуть порушуватись на підставі матеріалів оперативно-розшукових заходів і за скаргами та заявами окремих громадян, у зв'язку з публікаціями в засобах масової інформації.

Нерідко, особливо у першому випадку, первинний матеріал, що надходить у розпорядження органів прокуратури, містить необхідні, надійні і досить повні дані, які дозволяють встановити ознаки скла-

ду злочину і вирішити питання про порушення кримінальної справи, направивши її слідчому для проведення досудового слідства.

З іншого боку, також нерідко трапляються випадки, коли з матеріалів, що надійшли, хоч і вбачається протиправність дій службової особи, але її дії уявляються вимушеними, спрямованими на запобігання набагато більшій шкоді приватним чи державним інтересам, або ці дії були результатом недостатньої кваліфікації особи, недосвідченості. За таких умов кримінальні справи не порушуються, а всі винні у тих чи інших проступках особи притягаються до дисциплінарної відповідальності.

Можна вважати, що для порушення кримінальної справи про службовий злочин є достатньо підстав тоді, коли у первинних матеріалах містяться досить надійні дані про: характер і обставини події та її наслідки; службових осіб, на яких офіційно покладено обов'язки забезпечувати нормальне функціонування тієї сфери, де сталася протиправна подія; мотиви, за поясненнями службової особи та за об'єктивними обставинами, якими керувалась ця особа, вчиняючи ту чи іншу дію або допускаючи бездіяльність.

Якщо ж даних у представлених первинних матеріалах виявляється недостатньо для встановлення факту з ознаками службового злочину або якщо ці дані викликають сумнів у їх достовірності, то, щоб уникнути безпідставного порушення кримінальної справи, необхідно провести перевірку заяви або повідомлення шляхом відібрання пояснень від окремих громадян або службових осіб, витребування необхідних документів, призначення додаткової ревізії. Іноді проведення перевірки слід доручати оперативним органам, щоб особи, причетні до злочину, не знали про перевірку і не змогли знищити або замінити доказові матеріали чи сховатися від слідства. Результати оперативної перевірки мають бути ретельно задокументовані.

Безпідставне порушення кримінальної справи є безумовним недоліком у роботі, але не можна перевіркою первинних матеріалів замінювати розслідування, повно і точно встановлювати всі обставини, що підлягають доказуванню, оскільки це є завданням досудового, а потім і судового слідства. Категорично забороняється під час перевірки проводити слідчі дії — експертизи, обшуки, допити тощо.

Деякою своєрідністю відзначаються умови порушення кримінальної справи за підозри у хабарництві. У переважній більшості випадків ці справи порушуються за заявами і листами громадян, у яких вони повідомляють про факти хабарництва або про свої підозри стосовно вчинення цього злочину. Можуть також надійти заяви про наступне давання хабара. Як правило, надійні підстави для порушення справ про хабарництво дають оперативні відділи органів МВС і СБУ, які проводять відповідні оперативні розробки за власною ініціативою, а також виконують доручення прокурорів щодо перевірки заяв про хабарництво.

Досить часто справи про хабарництво порушуються в результаті явки з повинною, коли хабародавець звертається до органів прокуратури або дізнання із заявою про дачу ним хабара, знаючи, що особа, яка дала хабара, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо стосовно цієї особи мало місце вимагання хабара і після дачі

хабара вона добровільно заявила про це до порушення кримінальної справи щодо неї. У таких випадках кримінальна справа щодо інших учасників хабарництва, як правило, порушується негайно.

Перевірку, якщо в ній є потреба, слід проводити з максимальною обережністю з двох причин: заява може бути наклепницькою, і тоді її широка гласна перевірка скомпрометує службову особу; у разі достовірності викладених у заяві фактів перевірка може насторожити винних і пов'язаних з ними осіб і призвести до значних ускладнень у майбутньому розслідуванні. До витребування документів або одержання певних відомостей також слід підходити з великою обережністю, використовуючи для цього, як правило, можливості оперативних органів.

До одержання пояснень запідозрених осіб слід вдаватись у виняткових випадках і лише під кінець перевірки з таким розрахунком, щоб відразу ж після цього порушити кримінальну справу і приступити до виконання початкових слідчих дій, зокрема допиту підозрюваного.

4.5.4. Початкові слідчі дії

Розглядаючи це питання, доцільно спочатку зробити кілька зауважень загального характеру, а потім висвітлити деякі особливості окремих деліктів.

Проведення *початкових слідчих дій* у розслідуванні службових злочинів у плані їх послідовності, терміновості і змісту значною мірою залежить від: виду службового злочину, що розслідується, а також від ситуації, тобто від обставин, за яких було порушено кримінальну справу; характеру матеріалів, які перебувають у розпорядженні слідчого; обізнаності щодо джерел одержання доказової інформації; відомостей про виконану оперативну роботу та її результати; відомостей про те, які із запланованих слідчих дій і оперативно-розшукових заходів ще не проведено і чому; даних, що характеризують поведінку підозрюваних, потерпілих, свідків; наявності у даний момент у розпорядженні слідчого необхідних сил, засобів, часу і можливостей для проведення роботи оптимальним чином.

Якщо кримінальна справа порушується на підставі матеріалів ревізії або перевірки, найкраще почати розслідування з допиту особи, яка проводила ревізію або перевірку. Це дасть можливість ознайомитись із структурою, характером роботи, рухом документів і матеріалів, процедурними питаннями управління, термінологією, а також уточнити неясні питання з акта ревізії та матеріалів перевірки.

Зрозуміло, що коли справа порушується у зв'язку із заявами та повідомленнями окремих громадян або службових осіб, а також на підставі виступів засобів масової інформації, розслідування бажано почати з допиту заявника або автора опублікованих матеріалів. Багато з того, що написано у заяві чи повідомленні або опубліковано, має невизначений характер, наповнено скоріше емоціями, ніж фактами, тим не менше, слідчий може почерпнути у бесідах з авторами сигналів багато додаткової неоціненної інформації, якій автори раніше не надавали особливого значення.

У тих випадках, коли службовий злочин пов'язаний з подіями або явищами, що залишають після себе матеріальні сліди, почати слідство доцільно з огляду місця події з ретельною фіксацією за допомогою науково-технічних засобів обстановки, слідів і з вилученням речових доказів.

Система початкових слідчих дій у розслідуванні службових злочинів має такий вигляд: а) огляд і вилучення документів; б) допит свідків; в) огляд місця події; г) обшук; ґ) допит підозрюваного.

Дамо більш розгорнуту характеристику цих початкових слідчих дій, в основному, загальних у розслідуванні всіх службових злочинів.

Огляд і вилучення документів. Документи, які можуть мати відношення до справи, повинні бути зібрані слідчим повністю і якомога скоріше. Слід робити саме огляд і вилучення документів, а не їх витребування, оскільки останній варіант позбавляє слідчого можливості ознайомитись на місці з умовами їх зберігання, внутрішнього обігу тощо, а також не виключає намагань зацікавлених осіб знищити і фальсифікувати потрібні для слідства документи.

Під час огляду документів у всякому разі треба звернути увагу, а за необхідності — і вилучити ті, з яких встановлюється коло службових осіб, відповідальних за ділянку роботи, на якій було вчинено правопорушення або виявились шкідливі наслідки; коло службових обов'язків цих осіб, причому підставою для їх визначення можуть бути не лише накази, інструкції, положення, правила тощо, а й резолюції, записки, помітки, телеграми, телефонограми, повідомлення електронної пошти, рішення нарад, зборів; зміст службових дій або бездіяльності, у зв'язку з якими порушено кримінальну справу.

Оглядаючи документи, не слід ігнорувати чернетки, копії, другі екземпляри. Зіставлення чернеток і чистовиків, перших і наступних екземплярів, копій і оригіналів дозволить легко встановити розбіжності в тексті, статистичних та інших даних і взагалі будь-яких змін, внесених до офіційного документа. Тактично грамотним є огляд безпосередньо в установі із залученням спеціалістів, знайомих з характером документації, що підлягає перевірці, і спеціалістів-криміналістів — для встановлення на місці за допомогою спеціальних прийомів огляду і науково-технічних засобів автентичності документів та їх фрагментів. При цьому не слід обмежуватись технічною стороною огляду. Текст документів аналізується за логікою, у зіставленні з іншими документами та матеріалами справи. За необхідності можна застосувати зустрічну перевірку документів у тих установах, з яких їх було одержано, і у тих, до яких їх було направлено.

Ні в якому разі не слід обмежуватись тією документацією, яку на вимогу слідчого подає службова особа. У результаті огляду може бути здійснена виїмка документів, а в окремих випадках, за необхідності, документи вилучаються під час обшуку в службових приміщеннях і в місцях проживання підозрюваних та інших осіб.

Допит свідків. За характером одержуваної інформації свідків можна поділити на кілька груп, допит кожної з яких має свої тактичні особливості та завдання. По-перше, це можуть бути співробітники, які: а) залежні по службі від підозрюваного; б) є його керівниками або начальниками; в) рівні з ним у службових відносинах. По-друге, це

особи, які мають з ним ті чи інші стосунки на тлі побутових відносин, а саме: а) родичі та близькі; б) сусіди по будинку, дачі, гаражу; в) шкільні, вузівські та інші товариші; г) знайомі на основі однакових уподобань і захоплень (філателія, рибальство, шахи, уболівання за спортивну команду тощо).

Вирішальним фактором в одержанні правдивих і повних показань, особливо під час допиту свідків першої групи, є попереднє встановлення службових і чисто життєвих відносин підозрюваного з особами, яких передбачається допитувати, а також з'ясування, хоча б у загальних рисах, психологічних і моральних якостей допитуваних осіб. Приміром, допит начальника підозрюваної особи може дати крім, звичайно, деякої кількості об'єктивних даних цілком протилежні з суб'єктивних причин відомості. В одному випадку керівник, щоб якомога зменшити свої промахи у підборі кадрів, безпринципність, відсутність службової проникливості і тим самим уникнути адміністративної та громадської відповідальності, збільшує провину підлеглого, розповідає про неодноразові бесіди з ним і усні зауваження, виставляючи себе у найкращому світлі. В іншому випадку, з тих самих причин, рятуючи «честь мундира», допитуваний буде намагатись «виручити» свого підлеглого. Легко передбачити елементи необ'єктивності в показаннях сусідів, родичів та інших осіб, які перебувають у дружніх або, навпаки, неприязних стосунках з підозрюваним.

Враховуючи ці обставини, а також позбавляючи несумлінних свідків можливості домовитись між собою (а іноді й сумлінних, які спотворено розуміють у даному випадку людську солідарність), допити свідків-співробітників, а також і деяких інших залежно від конкретних обставин, слід проводити, не гаючись, для чого доцільно за можливості застосувати тактичний прийом одночасного допиту свідків групою слідчих (оперативних працівників) за чітко погодженим із слідчим, котрий веде справу, планом.

Особливо ретельно, детально і конкретно, із зазначенням точних джерел інформованості, слід допитувати свідків, які повідомили про факти незаконних дій службових осіб.

Огляд місця події. У випадках наявності матеріальних слідів злочину, для фіксації обстановки і результатів злочинної дії (бездіяльності), а також з метою одержання зорового уявлення про характер і розміри заподіяної шкоди, необхідно як початкову і невідкладну слідчу дію провести огляд місця події.

Звичайно на практиці ця слідча дія проводиться у розслідуванні злочинної недбалості або у тих випадках, коли злочинці, щоб приховати службовий злочин, знищують його сліди шляхом підпаалу, вибуху, затоплення тощо. Огляд проводиться за тими рекомендаціями, що їх дає слідча тактика, без якихось надзвичайних особливостей.

Обшук. У більшості випадків у ході розслідування службових злочинів виникає потреба у проведенні обшуку. Він проводиться не лише у підозрюваних осіб за місцями їх служби, проживання та іншими місцями, до яких вони мають відношення, а також у родичів і знайомих, якщо є достатні підстави вважати, що у них зберігаються предмети, цінності або документи, які можуть мати істотне значен-

ня для справи. Серед документів можуть мати значення не лише службові папери, а й особисте листування, записні книжки з адресами й телефонами, електронні носії інформації, нотатки, зашифровані записи, написи на шпалерах, стінах.

Метою обшуку є не лише одержання доказів, а й забезпечення відшкодування заподіяних збитків, а також можливої конфіскації майна. Тому слід шукати гроші, цінності, цінні папери, банківські картки. Разом з обшуком робиться опис майна і на нього накладається арешт.

Допит підозрюваних. Велике значення для розробки обґрунтованих версій у справі і переходу до розгорнутого планування її розслідування мають вичерпні пояснення службових осіб, стосовно яких є підозра у вчиненні ними або причетності їх до злочину, про всі відомі слідчому обставини, а також про такі факти, які знає лише підозрюваний.

Слід підкреслити, що допит цих осіб з приводу їх службового становища, виконуваних функцій, окремих службових операцій, порушення інструкцій та наказів, причин і характеру бездіяльності, безгосподарності, мотивів поведінки тощо має бути вичерпним, детальним і максимально конкретним, з посиланням на цілком визначені й конкретні документи, накази, обставини, дати, цифри тощо. У цих показаннях мають бути наведені всі доводи службових осіб, посилення на конкретні причини їх неналежної діяльності або бездіяльності. Тим самим слідчий отримує широкую і всебічну інформацію про розслідувані події, а, з іншого боку, за умови цілком можливої зміни показань підозрюваним (обвинуваченим) повністю або в окремих частинах у слідчого буде солідний «запас міцності» для спростування неправдивих показань обвинуваченого і побудови цільної тактичної системи доведення окремих важливих обставин на суперечностях у показаннях і на основі логічного аналізу суперечностей.

У справах про корисливі службові злочини допит підозрюваних найдоцільніше проводити не відразу, а коли зібрано досить доказів їхньої вини.

Велике значення для розслідування службових злочинів має проведення органами міліції **оперативно-розшукових дій**, які заздалегідь плануються і погоджуються із слідчими діями на базі постійного взаємного обміну інформацією. Застосовуючи негласні методи оперативної роботи, працівники органів міліції можуть інформувати слідчого про способи зловживань, предмет і обставини передачі хабара, про злочинні зв'язки підозрюваних, про коло свідків, яких доцільно допитати з конкретних питань. Неабияку допомогу слідчому можуть надати оперативні працівники під час проведення обшуків на квартирах, обшуків затриманих осіб з метою відшукання грошей, цінностей, документів, записок та інших речових доказів, а також у одноразових допитах багатьох свідків, особливо якщо вони проживають у кількох населених пунктах.

Початкові слідчі дії у розслідуванні окремих видів службових злочинів і навіть окремих справ можуть змінювати свої послідовність, характер порівняно із загальним уявленням про систему початкових

слідчих дій, яку ми розглянули. Крім того, зміст цих дій значно конкретизується.

У розслідуванні *хабарництва* початкові слідчі дії, в основному, розвиваються так:

а) ретельно допитується заявник з метою одержання конкретних відомостей про предмет хабара, його особливості, характер тих дій, які здійснив хабарник, про те, хто може прямо чи побічно підтвердити повністю або частково показання заявника;

б) проводяться обшуки у хабарника і хабародавця, якщо є відомості про передачу хабара, з метою виявлення предмета хабара, його частин, одна з яких знаходиться у хабарника, а інша — у хабародавця, частин упаковки тощо;

в) хабарник з переданим хабаром затримується на місці злочину і проводиться його обшук;

г) оглядається предмет хабара, що дає можливість встановити його індивідуальні особливості, належність його певній особі. Не слід ігнорувати ретельне описання грошових купюр, вилучених у підозрюваного; навіть якщо заздалегідь не переписані їх номери, купюри, маючи низку групових та індивідуальних ознак (номінал купюр, їх зовнішній вигляд, різні позначки, характер та індивідуальні особливості упаковки), можуть допомогти встановити факт їх передачі конкретною особою саме підозрюваному. Сучасна криміналістична техніка, зокрема метод вакуумного напилювання, дозволяє виявити навіть відбитки пальців на купюрах, що давно перебувають в обігу;

г) проводиться огляд місця події з метою з'ясування обстановки, в якій відбувалися зустрічі учасників злочину, а також для виявлення матеріальних слідів, які свідчили б про перебування на даному місці певних осіб: сліди рук, взуття, зубів, залишені особисті предмети та їх частини;

д) пред'являється для впізнання предмет хабара особам, які раніше бачили цей предмет, перш за все — хабародавцю.

Складніше завдання постає перед слідчим, коли немає вказівки на конкретні факти давання хабара і немає заявника, а про наявність хабарництва свідчать побічні дані. У таких випадках слідство треба починати з огляду документів з метою встановлення деяких, хоча б і незначних, відхилень від встановленого порядку виконання певних службових дій. Такими відхиленнями є: порушення існуючого порядку проходження документації; незаконність виконання службової дії; неправомірність утримання від виконання якоїсь законної дії; недотримання діючих правил оформлення документів; спрощений порядок вирішення питань; порушення звичайної черговості розгляду питань; прискорені, проти встановлених або звичайних, строки виконання службових дій; підробленість документів.

У такому аналізі важливу роль можуть відіграти спеціалісти, а потім — експерт у галузі бухгалтерських і планово-економічних питань. Велика роль у цей період належить також працівникам оперативних органів.

Результати роботи з документами та взаємодії із спеціалістами і працівниками оперативних органів залежно від конкретної ситуації зумовляють проведення наступних початкових слідчих дій, серед

яких у першу чергу рекомендуються: проведення обшуку у підозрюваних хабарника і хабародавця з метою виявлення предмета хабара і матеріалів, що свідчать про нього; допит підозрюваного в хабарництві про обставини виконання ним за точно встановленими даними службових дій з певними відхиленнями від норми, про причини порушення закону, про обставини придбання майна, цінностей і грошей, які, можливо, були предметом хабара; допит хабародавців про всі обставини, що випливають з конкретних умов розслідуваної справи; всі інші дії, перелічені для першого варіанта розслідування хабарництва.

Складною для розслідування є ситуація, коли йдеться про вимагання хабара. Вирішується ця проблема шляхом розробки спеціальної тактичної операції, яка поєднує такий комплекс початкових слідчих дій: фіксація індивідуальних ознак предмета хабара шляхом детального допиту заявника; затримання хабарника з переданими йому грошима або цінностями; його особистий обшук і обшук на місці передачі хабара; огляд знайдених під час здійснення цих дій документів і цінностей, що стосуються справи. Щоб перелічені слідчі дії дали позитивні результати, потрібне відповідне забезпечення їх оперативно-розшуковими заходами. Як свідчить практика, основна мета цих заходів — встановити момент початку тактичної операції. Справа в тому, що особа, яка взяла хабара, в момент затримання може заявити, що вона хотіла повідомити про факт дачі їй хабара, але не встигла цього зробити, або за іншого варіанта захисту особа стверджує (якщо гроші або цінності лежать у шухляді столу, на столі, серед паперів, у відімкнутій шафі тощо), що не помітила, хто і як залишив у неї ці предмети.

Практика виробила найбільш ефективні тактичні й технічні засоби спростування наведених варіантів захисту підозрюваного у вимаганні хабара. У першому випадку доцільно зачекати, коли хабарник виконає якийсь мінімум з обумовлених дій в інтересах хабародавця. Якщо до того ж він після виконання цих дій відразу буде спійманий «на гарячому» з предметом хабара, то справу в доказовому аспекті можна вважати майже безспірною. Для спростування другого варіанта захисту є сенс використати спеціальні хімічні пастки або оперативну фото- чи відеозйомку та звукозапис. Якщо ці оперативні заходи будуть здійснюватись за участю помічників, яких можна допитати як свідків на слідстві і в суді, то матеріали фото- або відеозйомки та звукозапису такого роду можуть бути використані, у разі їх належного документального оформлення, як джерела доказів, передбачені кримінально-процесуальним законодавством.

Під час розслідування *зловживань службовим становищем* найбільш типовою послідовністю початкових слідчих дій є: огляд і виїмка документів; допити свідків; огляд і виїмка зразків продукції та матеріалів; огляд місця події; обшук; допити підозрюваних.

Огляд документів і допити свідків дають, як правило, найбільш інформативний матеріал щодо зловживання службовим становищем. Обов'язкове зіставлення: первинних документів і даних звітності про виробництво за різними показниками; наказів про преміювання і табельних документів; асортименту товарів, які одержав

магазин за накладними, і асортименту товарів, які фактично реалізуються; штатного розпису та офіційних обов'язків службових осіб і фактично виконаної ними роботи; характеру використання транспортних засобів за документами і фактично; розподілу житла за законом і фактично; причому важливо детально вивчити кожну з осіб, яким були надані шляхом зловживання різні блага.

Якщо зловживання пов'язане з порушенням технологічного процесу, випуском бракованої продукції, псуванням матеріалів, особливо — з незавершенням будівництва, треба провести огляд місця події, а також вилучення проб і зразків, детально зафіксувавши фотографічним шляхом загальну обстановку, вузли і деталі, склавши плани і схеми. Огляд документів і місця події доцільно провести із залученням відповідних спеціалістів.

Решта початкових слідчих дій не має істотних відмінностей.

Розслідування злочинів про *перевищення влади*, пов'язане з вчиненням насильницьких дій, може зумовити потребу в судово-медичному освідчуванні потерпілого, а також і самого підозрюваного. За таких обставин істотне значення можуть мати огляд одягу, місця вчинення насильницьких дій, огляд і вилучення як речових доказів зброї, різних предметів, слідів.

Взагалі ж розслідування злочинів про *перевищення влади*, передбачене ч. 1 ст. 365 КК, починається з огляду та виїмки документів і допиту свідків, а у ч. 2 ст. 365 — з допиту та освідчування потерпілого і допиту підозрюваного, а далі — залежно від ситуації — за загальною методикою розслідування службових злочинів, а у другому випадку до того ж — за методикою розслідування відповідних злочинів проти здоров'я та гідності особи.

Розслідування *злочинної недбалості* починається, як правило, з огляду зіпсованого майна і місця його зберігання з метою встановлення кількості зіпсованого майна, характеру і ступеня зіпсованості, умов зберігання. Одночасно слід відразу ж призначити відповідну експертизу для з'ясування причин псування майна. Зрозуміло, що під час огляду місця події необхідна присутність спеціаліста, який допоможе кваліфіковано провести огляд, правильно сформулювати питання на експертизу, відібрати відповідні зразки і проби.

Треба ретельно перевірити заяви службових осіб, які повідомляють, що офіційно ставили питання про неналежні умови зберігання майна перед відповідними інстанціями.

Для об'єктивності розслідування необхідно якомога точніше встановити період, до якого продукція ще не була зіпсованою. До справи слід приєднати виписки з нормативів щодо умов зберігання даного виду майна і норми природного убитку.

4.5.5. Особливості подальшого розслідування службових злочинів «,

Метою початкових слідчих дій є створення необхідного якісного і кількісного масиву вихідного доказового матеріалу, аналіз якого дозволяє слідчому уявити всі можливі варіанти події чи системи подій і, спланувавши найкращим чином свою роботу, з використанням допомоги оперативних органів, довести істину у справі в повному обся-

зі передбаченого кримінально-процесуальним законодавством предмета доказування. Іншими словами, після правильно, методично і кваліфіковано проведених початкових слідчих дій настає етап висування слідчих (і оперативно-розшукових) версій та *розгорнутого планування* у справі.

Слідчі версії у справах про службові злочини у першу чергу розробляються з метою встановлення *факту злочину* і всіх елементів, які утворюють його склад. По-друге, версії спрямовані на розкриття таких обставин об'єктивної сторони службових злочинів, як наявність *причинного зв'язку* між діями (бездіяльністю) службової особи і шкідливими наслідками. Якщо з самого початку розслідування, а тим більше — після проведення початкових слідчих дій слідчому в цілому відомі суб'єкти злочину і вчинені ними злочинні дії, достатньо обґрунтованими будуть версії про *форми вини, мотиви*. Коли ж відомі лише шкідливі наслідки і тільки у загальних рисах — коло відповідальних осіб і розмір шкоди, версії будуються за *характером і механізмом події* і за *винними особами*. Звичайно, версії за формами вини і мотивами висуваються і за таких обставин, але вони ще не є чіткими.

Планування розслідування являє собою діяльність, спрямовану на найбільш ефективно, повне, об'єктивно і всебічне з'ясування всіх обставин справи, шляхів, засобів, сил і строків їх з'ясування з метою достовірного і незаперечного доведення однієї з версій і такого ж незаперечного спростування всіх інших, що дозволить встановити об'єктивну істину у справі і віднайти шляхи запобігання таким злочинам у майбутньому.

У плануванні розслідування службових злочинів враховуються ті самі елементи, що й у плануванні розслідування злочинів взагалі: обставини, що підлягають встановленню; слідчі дії, які для цього необхідно провести; виконавці і строки виконання. У справах про хабарництво і зловживання план має бути пов'язаний з планом оперативно-розшукових заходів органів дізнання. Такі заходи, за необхідності, можуть здійснюватись у розслідуванні й інших службових злочинів.

Криміналістичний аналіз злочину, що розслідується, і характер та повнота даних, добутих у результаті проведення початкових слідчих дій, а також особливості конкретної справи дозволяють провадити планування розслідування службових злочинів шляхом моделювання тактичних операцій. Такі інформаційно-ймовірнісні моделі дають можливість, з одного боку, значною мірою автоматизувати виконання шаблонних, рутинних дій слідчого (процедурні питання, перелік документів, які треба вилучити у розслідуванні даного злочину і заданої слідчої ситуації, способи фіксації певних доказів, питання, що вирішуються за даної ситуації певною експертизою, тощо), а з іншого — відкривають широкий простір для дійсно творчої роботи слідчого, гнучкої тактики, чіткої організації дій слідчих і оперативних органів.

Як свідчить практика, великого успіху в розслідуванні службових злочинів досягають ті слідчі, які спираються на допомогу широкої громадськості. В установах, організаціях, на підприємствах багато хто знає про зловживання, одержання хабарів, знає про місця знахо-

дження важливих документів, про свідків тощо, але з різних причин замовчують ці відомості, не виявляють себе. Завдання слідчого — знайти шляхи до свідомості цих людей, їх громадянської совісті, використати вплив громадських організацій, авторитет ветеранів, депутатів.

Деякі справи про службові злочини (хабарництво, зловживання) є надзвичайно складними і об'ємними. У таких випадках, як правило, прокурор, який здійснює нагляд за розслідуванням такої справи, створює групу слідчих (бригаду), про що виноситься спеціальна постановка або зазначається у постанові про порушення кримінальної справи. Спільні групи з числа слідчих різних відомств створюються прокурором за погодженням з керівниками відповідних слідчих органів. У розслідуванні бригадою слідчих виключне значення має стабільність її складу, правильний розподіл обов'язків між її учасниками (наприклад робота з документами, розшуки і допит свідків, організація і проведення обшуків), належна координація роботи і систематична взаємна інформація учасників групи. Безпосередньо роботою групи керує один із слідчих, який одноособово приймає справу до свого провадження.

Наведемо приклад творчої організації планування і контролю розслідування в одній з надзвичайно складних багатоепізодних справ про хабарництво, опублікованій у спеціальній літературі.

Протягом 16 років на посаді однієї з середніх шкіл працював Д. За цей час жодна ревізія не займалась перевіркою обґрунтованості видачі документів про освіту і правильності витрачання бланків цих документів. Було встановлено, що Д., маючи вільний доступ до всіх документів і печаток школи, виготовляв підроблені документи і видавав їх за хабарі особам, які або взагалі не навчалися у школі, або навчалися, але не закінчували її. Розміри хабарів залежали від курсу грошей і конкретних домовленостей.

Видаючи атестати і свідоцтва за хабарі, Д. в одних випадках не вносив будь-які записи до облікової документації, а в інших — на виправдання своїх незаконних дій учиняв фальшиві записи в деяких документах — протоколах складання екзаменів, класних журналах тощо. Нерідко реєструвалася видача дублікатів на заміну начебто загублених атестатів; бланки, що були в лишку, видавалися за хабарі. Іноді при видачі атестата зазначалося, що особа здала екзамени за курс середньої школи екстерном. Підписи у книзі реєстрації видачі атестатів і свідоцтв від імені одержувачів, як правило, виконував сам Д. Звичайно він же вчиняв підписи у самих атестатах і свідоцтвах за педагогічний колектив, але іноді «підсовував» на підпис викладачам фальшиві документи у загальній масі справжніх документів.

У міру надходження до слідчого доказової інформації по кожному з епізодів стало очевидним, що ніякі таблиці, шахматки, схеми тощо як допоміжний матеріал у плануванні розслідування зарадити справі не можуть. Тому на кожний з 468 випадків необґрунтованої видачі документів про освіту була заведена окрема картка, що мала формат звичайної бібліографічної пошукової картки. Кожній картці було присвоєно потрійний номер: порядковий номер одержувача документа в певному навчальному році, номер, під яким цей одержувач

був зазначений в акті ревізії, номер у книзі реєстрації видачі атестатів і свідоцтв. Там же зазначались прізвище, ім'я, по-батькові і адреса одержувача (якщо вони були відомі), дата і місце народження (якщо його адресу ще треба було встановити). На початковому етапі всі картки розташовувались у картотеці по роках і порядкових номерах. Картки ж на осіб, чие місцеперебування було невідоме, були передані до міліції із завданням розшукати останніх.

На повістках про явку, які направлялись до одержувачів атестатів і свідоцтв, проставлявся номер картки. Після допитів до карток заносились короткі відомості про результати, наприклад: «Атестат одержано законно», «Хабар заперечує, необхідно провести очну ставку».

Спочатку картотека поділялась на два розділи: у першому містились картки по епізодах, щодо яких ще не допитувались одержувачі атестатів і свідоцтв; у другому — картки на вже допитуваних одержувачів документів про освіту. Цей розділ поділявся на три підрозділи: «Хабар підтвердився», «Хабар не підтвердився», «Епізод потребує додаткової перевірки». У ході подальшої роботи до карток першого підрозділу заносились відомості про основні докази і рішення, прийняте по даному епізоду (про закриття справи, про пред'явлення обвинувачення).

Працюючи з картотекою, можна було швидко визначити, хто з одержувачів атестатів і свідоцтв залишився недопитаним, скільки епізодів злочинів встановлено, щодо скількох епізодів необхідна додаткова перевірка, по яких епізодах проводиться експертиза тощо. Картки легко групувались за певними ознаками, і ця їх властивість неодноразово використовувалась у ході слідства. Так, згрупувавши картки за хабародавцями, можна було без особливих зусиль скласти постанову про притягнення як обвинуваченого Д., якому ставився у вину 141 епізод одержання хабарів. Наявність картотеки гарантувала повноту розслідування і значно економила час.

Найбільш характерними версіями у розслідуванні справ про *хабарництво* можуть бути такі:

1. Давання і одержання хабара відбулись і саме за таких обставин, як це вказано у первинних матеріалах.

2. Передача грошей або цінностей службовій особі відбулась, але вона була обумовлена не хабарництвом, а іншими причинами (дача грошей у борг, купівля-продаж речі тощо).

3. Неправомірні дії спричинені не хабарництвом, а зловживанням (родинні стосунки, близьке знайомство, шантаж).

4. Хабара не було, а заявник добросовісно помилився.

5. Хабара не було, сигнал про дачу хабара є результатом обмови.

6. Службова особа просила або вимагала хабара за дію, яку вона була зобов'язана виконати на законних підставах у силу свого службового становища.

7. Мала місце провокація хабара.

Аналогічного плану версії висуваються у розслідуванні *зловживання владою* і службовим становищем: сигнал повністю підтверджується, сигнал — добросовісна помилка, сигнал — обмова; зловживання мало місце, але не призвело до шкідливих наслідків, зловживання мало місце на користь третіх осіб тощо.

У розслідуванні службової *недбалості* висуваються версії про характер і розмір шкоди, про причини шкідливих наслідків, про причинні зв'язки між ними і допущеними порушеннями, про роль окремих службових осіб у вчиненні злочину. Особливо слід перевірити версію, чи була ким-небудь використана ситуація, що склалася в результаті допущеної недбалості, для вчинення іншого злочину або приховання його слідів.

Методика подальшого розслідування службових злочинів і тактичні особливості проведення окремих слідчих дій на цьому етапі мають деякі спільні риси, але, в основному, відрізняються залежно від категорії розслідуваної справи.

На цьому етапі розслідування проводяться слідчі дії, спрямовані на визначення ролі кожного з обвинувачених у вчиненому злочині, форми і ступеня вини, на встановлення причинних зв'язків між діями і наслідками, остаточних розмірів заподіяної шкоди і конкретної відповідальності кожного з обвинувачених за цю шкоду, на забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна, на встановлення детальної та об'єктивної характеристики обвинувачених, обтяжуючих та пом'якшуючих обставин, на усунення всіх розбіжностей, суперечностей у доказах.

Перелічені дані отримують з показань свідків, висновків судових експертиз, показань обвинувачених, показань на очних ставках. Крім цих дій можуть проводитись й інші слідчі дії, передбачені процесуальним законом: пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки і обставин події. Не слід забувати, що у цей період у справах про службові злочини може виникнути необхідність у проведенні таких слідчих дій, які за звичайного перебігу розслідування виконуються як початкові. Поряд з цим, нерідко виникає потреба у проведенні деяких слідчих дій повторно, перш за все — допитів свідків, підозрюваних і обвинувачених, обшуків. Протягом усього слідства у названих справах не припиняється робота з документами.

Пред'явлення обвинувачення і **допит обвинуваченого** — важливий етап досудового слідства. У формулі обвинувачення не має бути невизначених формулювань, як-от: «не забезпечив належного порядку», «допустив порушення встановленого порядку», «не вжив необхідних заходів», оскільки відповідальність, а тим більше — відповідальність кримінальна, може наставати лише за конкретну провину. За подібними формулюваннями часто ховається відсутність матеріалів з питань, які неодмінно мають бути встановлені відповідно до закону.

Допит свідків і обвинувачених має сприяти остаточному встановленню кола обов'язків службових осіб або з'ясуванню, чи змінювався з часом зміст цих обов'язків, яка спрямованість фактичних дій службовців, чи знала службова особа належною мірою свої обов'язки, чи була як слід навчена і проінструктована.

Допит обвинуваченого має охоплювати всі питання пред'явленого обвинувачення і спрямовуватися на з'ясування у нього всіх обставин події і його особистого до неї ставлення. Це особливо стосується злочинів, не пов'язаних з одержанням корисливих або інших особистих вигод, коли обвинувачений мало що приховує з фактичних обставин.

Цей допит треба проводити за наявності у слідчого достатньої кількості доказів обвинувачення, які можуть бути використані під час допиту, причому роль кожного з таких доказів слід планувати при підготовці до допиту. Ні в якому разі не можна ігнорувати пояснення, які свідчать про невинуватість обвинуваченого у тих чи інших епізодах, якими б ці пояснення не уявлялись суперечливими і малоймовірними. Взагалі збір матеріалів, що виправдовують службову особу, має бути таким саме інтенсивним і повним, як і тих, що свідчать про її винуватість.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на необхідність зосередження у слідчій справі достатньої кількості доброякісних матеріалів про особу обвинуваченого, його заслуги, користь, яку він раніше приніс своєю роботою установі чи організації, або, навпаки, про хиби в його роботі, адміністративні стягнення щодо нього, взагалі — характеристику його службової діяльності у попередні роки і на інших посадах. Ці матеріали приєднуються до справи до пред'явлення обвинувачення і складаються із службових характеристик, документів про нагороди, заохочення, стягнення, судимості, протоколів допитів свідків, які добре знають обвинуваченого по роботі. Серед характеристик, які приєднуються до справи, мають бути складені до події, що розслідується, а не лише ті, які даються адміністрацією спеціально для справи, коли особа вже стала обвинуваченою.

Важливу роль у справах про службові злочини відіграють **судові експертизи**. Серед них слід виділити судово-бухгалтерську та судово-економічну експертизи, які дають можливість встановити розмір шкоди, заподіяної злочином, обґрунтованість списань товарно-матеріальних цінностей, відповідність відображення господарських операцій правилам бухгалтерського обліку, обґрунтованість, з економічної точки зору, прийнятих рішень щодо визначень планових показників, відпуску фондів матеріалів, розподілу і перерозподілу сировини тощо.

Серед інших експертиз також мають певну вагу товарознавчі та криміналістичні, можливості яких надзвичайно широкі. Вони дозволяють встановити якість сировини, напівфабрикатів і готових виробів, ступінь зіпсованості та придатності для вживання виробів, сортність, асортимент товару, місце виготовлення, а також встановити подробиці в документах, відновити первинні тексти і фрагменти документів, ідентифікувати виконавців рукописів, підписів, авторів документів, штампи, печатки, осіб — за відбитками папілярних узорів, взуття, транспортні засоби та вирішити безліч найрізноманітніших інших питань залежно від потреби.

Ведучи мову про тактичні особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні службових злочинів, слід зазначити, що тактика проведення початкових слідчих дій (огляд документів, допит заявника, обшук) майже нічим не відрізняється від тактики проведення аналогічних дій у розслідуванні розкрадань майна, вчинюваних службовими особами. Відмінності стосуються лише змісту допиту і до деякої міри — предметів обшуку.

Що ж стосується подальших слідчих дій, то залежно від виду службового злочину існують деякі особливості самого їх переліку, а також підготовки, форми і змісту проведення.

У розслідуванні *хабарництва* тактика допиту свідків, як правило, залежить від особи свідка і його ставлення до розслідуваних фактів і осіб, причетних до справи. Найбільш обізнаними з обставинами справи і злочинною діяльністю обвинувачених найчастіше є близькі люди, родичі, товариші по службі, тобто особи, пов'язані із злочинцями родинними та дружніми зв'язками або якимось чином залежні від них. Це й визначає тактику їх допиту: ретельна підготовка, особливо в плані вивчення особи допитуваного і підбору доказів, розрахованих на викриття неправдивих показань таких свідків.

У цій категорії справ також проходить чимало свідків, не зацікавлених у результатах слідства, сумлінних. Серед них — відвідувачі даної установи, співробітники, знайомі. Тактика їх допиту зводиться до ретельного відтворення важливих для слідства обставин і використання психологічних прийомів, спрямованих на поновлення у пам'яті свідків забутих фактів.

Допит обвинувачених у справах цієї категорії у більшості випадків пов'язаний з великими труднощами. Давання-одержання хабара відбувається майже завжди без свідків, тому обвинувачені, як правило, категорично заперечують пред'явлене обвинувачення, розраховуючи на відсутність слідів злочину і на задалегідь підготовлені та обумовлені неправдиві показання інших учасників цього злочину (співучасників, хабародавців). У випадках змови названих осіб слідчий повинен розраховувати на об'єктивні докази, зокрема факт передачі грошей або цінностей службовій особі, документи, в яких зафіксовано вчинення дій за одержаний хабар, тощо, а також на максимальну деталізацію показань цих осіб з приводу відповідних обставин. Використовуючи неминучі суперечності у підготовлених показаннях, слідчий може встановити їх неправдивість і спрямувати свої зусилля на переконання хабародавця як одного з слабкіших учасників змови, дати правдиві показання. Як свідчить практика, у таких випадках хабародавці, розуміючи, що злочин розкрито, і маючи можливість максимально пом'якшити свою відповідальність або навіть зовсім уникнути її, йдуть на компроміс, дають правдиві показання і допомагають слідчому викрити хабарника.

Корисним прийомом перевірки правдивості показань хабародавця, який визнає свою вину, є детальний допит його про місця передачі хабара або зустрічей з хабарником із зазначенням розташування окремих предметів, їх особливостей. Можна запропонувати допитуваному намалювати план приміщення або місцевості, який додається до протоколу допиту. Для зіставлення показань і плану з фактичною обстановкою доцільно зробити огляд вказаного приміщення або місцевості і долучити протокол огляду з додатками до протоколу допиту. Звичайно, цей прийом буде ефективним, якщо факт перебування хабародавця у даному приміщенні або на даному місці може бути пов'язаний лише з фактом передачі хабара. Якщо ж ця особа була чи могла бути у зазначених місцях раніше і за інших обставин, то одержані дані не матимуть доказового, значення.

Обвинувачених, які вперто заперечують свою вину, вдається викрити тільки шляхом пред'явлення ретельно перевірених доказів, які спростовують їхні неправдиві показання. Слідчий не повинен втра-

чати пильності і тоді, коли обвинувачені визнають себе винуватими, оскільки вони можуть представити вчинене ними зовсім інакше, ніж де було насправді, завуалювати дійсні мотиви й обставини злочину.

Якщо обвинувачений зізнається у вчиненні злочину, то слідчий повинен одержати від нього вичерпні та детальні показання, а потім ретельно їх перевірити. Серйозну помилку роблять ті слідчі, які будують доказування у справі на зізнанні обвинуваченого, не підкріплюючи це зізнання іншими, об'єктивними доказами.

Допитуючи обвинуваченого у даванні хабара, слід одержати від нього якомога повні відомості:

- 1) За що конкретно пропонувався хабар службовій особі?
- 2) Яким був предмет хабара?
- 3) Коли, у якій обстановці і у який спосіб було передано хабара?
- 4) Як велися переговори про хабар — безпосередньо чи через третю особу?
- 5) Хто і у якій формі передав хабара?
- 6) Хто знав про дачу хабара службовій особі, чи підтримує зараз хабародавець зараз зв'язки з цією особою, у чому це проявляється і хто про це знає, чи залишилась у розпорядженні допитуваного частина хабара або упаковки?

Під час допиту службової особи, обвинуваченої в одержанні хабара, треба встановити:

- 1) Від кого надійшла пропозиція про хабар?
- 2) За яку дію або за утримання від якої дії службова особа одержала хабара?
- 3) У чому полягав хабар, коли, де, ким і у який спосіб було передано хабара?
- 4) Чи брала участь в організації знайомства хабарника і хабародавця та у передачі хабара інша особа, і у чому полягала її участь у злочині?

Допит особи, яка була посередником у даванні хабара, треба вести, застосовуючи отримані докази, щоб з'ясувати:

- 1) Хто і за яких обставин залучав її як посередника?
- 2) Чи була вона сама ініціатором цього?
- 3) Яка винагорода була їй обіцяна, і що вона фактично одержала?
- 4) Коли вона зустрічалася з хабарником і хабародавцем, за яких обставин, і що супроводжувало ці зустрічі?
- 5) Хто про них може розповісти?

Для перевірки показань про обставини давання-одержання хабара, усунення суперечностей у показаннях, а також для викриття учасників злочину проводиться очна ставка. Трапляються випадки, коли про очну ставку просить обвинувачений. Слідчий зобов'язаний встановити, що спонукало обвинуваченого звернутися з таким проханням, чи намагатиметься він якимось чином вплинути на іншого учасника очної ставки щодо зміни останнім своїх показань.

У розслідуванні хабарництва може проводитись пред'явлення для впізнання з метою встановлення особи, якій було передано хабара, якщо допитувана особа не може назвати прізвища чи конкретної посади злочинця. Нерідко обвинувачений, який визнає свою вину, стверджує, що може впізнати того, хто давав йому хабара, хоча не

знає його прізвища і місця проживання чи роботи. У таких випадках, безумовно, доцільно провести впізнання хабарником хабародавця. Ця слідча дія буде корисною і для встановлення, що саме даний предмет або його частини, виявлені у хабарника, за показаннями свідків раніше належали хабародавцю.

У випадках, коли виникає необхідність уточнити місце передачі хабара або встановити місце проживання хабарника, якщо хабародавець може його вказати, проводиться перевірка показань на місці.

Трапляються ситуації, коли необхідно перевірити показання очевидців передачі хабара на предмет встановлення можливості бачити або чути за даних умов або з даного місця взагалі. Тут доцільно провести відповідний експеримент, результати якого можуть стати об'єктивним підтвердженням правдивості показань або спростувати їх.

Значне місце серед слідчих дій у розслідування хабарництва посідають експертизи.

Судово-бухгалтерська експертиза призначається, коли необхідно з'ясувати питання про належність оформлення грошових і звітних сум, правильність їх проводок у бухгалтерських записах.

У випадках, коли дії злочинців були пов'язані з товарно-матеріальними цінностями, для встановлення товарних ознак речей, що були предметом хабара, і для оцінки деяких з описаних речей призначається товарознавча експертиза.

Серед криміналістичних експертиз найбільш типовими є експертиза письма і технічне дослідження документів. Об'єктами цих експертиз стають найчастіше документи, оформлені у зв'язку з виконанням хабарником тих чи інших службових дій. Криміналістичну експертизу доцільно проводити і в інших випадках, коли частини предмета хабара, його упаковки знайдені не тільки у хабарника, а й у хабародавця. Тоді можна з'ясувати, чи становили виявлені частини раніше один предмет. У деяких випадках, коли хабарник заперечує, що певний предмет передано йому хабародавцем, або хабародавець заперечує, що дана річ належала йому чи пройшла через його руки (це можуть бути також гроші, цінні папери, документи), слід за допомогою спеціаліста-криміналіста виявити на цих об'єктах відбитки пальців, а за їх наявності провести дактилоскопічну експертизу для ототожнення особи.

Поряд із слідчими діями, проводяться і оперативно-розшукові заходи. Характер їх залежить від конкретних обставин справи, даних про особу злочинців, слідчої ситуації. Ці заходи спрямовуються на розшуки учасника злочину, який переховується, його затримання, негласну перевірку окремих відомостей, що надходять до слідчого, тощо.

У розслідуванні *службових підроблень* центральною ланкою є проведення техніко-криміналістичного дослідження документів, результати якого, разом з матеріалами допиту свідків і обвинувачених, а також ревізій або судово-бухгалтерської експертизи, можуть скласти основу обвинувачення або висновку про невинуватість.

Етап подальшого розслідування справ про *зловживання владою або службовим становищем* полягає в точному виявленні мотивів

зловживання, об'єктивному встановленні обставин цього злочину на основі доказів, визначенні розміру заподіяної шкоди. Найчастіше мотивами зловживання владою або службовим становищем є корислива або інша особиста зацікавленість (честолюбство, кар'єризм), хибно витлумачені інтереси виробництва тощо. Можуть мати місце кілька цілей і мотивів, що переплітаються між собою. Наприклад, зловживаючи своїм службовим становищем, особа неправомірно одержує додаткову винагороду і водночас досягає більш високого службового становища. Слід також мати на увазі, що винні часто маскують свій дійсний умисел. Так, у розкраданні майна шляхом зловживання службовим становищем маскується корисливий умисел і дії злочинця видаються за некорисливе зловживання; майнова шкода, що виникла в результаті зловживання, видається за небачливість тощо.

Допит свідків має бути спрямований на встановлення мотивів зловживань, для чого допитуються працівники бухгалтерії, ревізори, керівники виробничих підрозділів, профспілкові працівники, рядові співробітники, а також спеціалісти у відповідних галузях народного господарства.

Зважаючи на те, що результати зловживання, як правило, є очевидними, надзвичайно інформативною слідчою дією є допит обвинуваченого, який не визнає свою вину або визнає вчинення ним менш суспільно небезпечних дій, оскільки щодо кожного факту він змушений дати розгорнуті пояснення, підкріплюючи їх об'єктивними матеріалами. Під час допиту обвинуваченого слід одержати вичерпні відомості щодо: умов його роботи; мотивів, якими він керувався, здійснюючи певні дії; обставин, що спричинили шкідливі наслідки; особи, яка, на думку обвинуваченого, винна у настанні цих наслідків; кваліфікації обвинуваченого і досвіду роботи у даній галузі і на цій посаді; характеру його відносин з керівними особами і законності їх розпоряджень. У ході допиту обвинуваченого слід ставити питання з приводу кожного пред'явленого йому доказу, щоб зафіксувати у протоколі ставлення до нього допитуваного. Це особливо важливо тому, що обвинувачений, як правило, перебуває на свободі, продовжуючи виконувати свої службові обов'язки, і може намагатись певним чином змінити зміст одержаної слідчим інформації.

У розслідуванні зловживань нерідко призначають судові експертизи: судово-бухгалтерську — для перевірки фінансово-господарських операцій підприємства, організації або окремих службових осіб; судово-економічну — для перевірки промислового, товарного, фінансового планування, відповідності звітності установи дійсності; судово-товарознавчу — для встановлення якості готових промислових і продовольчих товарів, їх сортності, вартості; судово-технічну — для з'ясування причин аварій, порушення технологічних процесів, строків будівництва тощо; криміналістичну — для дослідження документів (почеркознавча, авторознавча і технічна експертизи документів).

При подальшому розслідуванні злочинної небачливості треба допитати свідків для з'ясування ставлення службової особи до своїх обо-

в'язків, її особистих якостей як керівника і службовця, зосередити увагу на фактах поведінки, що впливали на виконання службових обов'язків, реагування її на сигнали про недоліки чи загрозові явища на виробництві або в діяльності установи, організації, на встановленні фактів систематичного недбалого або несумлінного виконання нею своїх службових обов'язків.

Допит обвинувачених має бути спрямований на ретельну фіксацію пояснень службової особи з приводу кожного факту недбалості і щодо всіх обставин з посиланням на документи та інші джерела доказів. Посилання обвинуваченого на свою необізнаність, недосвідченість, незнання вказівок керівних організацій, необережність самих потерпілих, невідворотність шкідливих наслідків, неналежні з об'єктивних причин умови зберігання зіпсованих товарно-матеріальних цінностей, на що звертав увагу обвинувачений (у тому числі й неофіційно, не у письмовій формі), — мають бути ретельно перевірені.

Розслідування недбалості іноді потребує проведення судових експертиз, зокрема судово-товарознавчої — для встановлення правильності зберігання товарів та їх транспортування; судово-технічної — для встановлення причин псування обладнання, споруд. Можуть призначатись також судово-бухгалтерська, судово-медична, криміналістична, ветеринарна, зоотехнічна, агрономічна та деякі інші експертизи.

4.6. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності

4.6.1. Розслідування фальшивомонетництва

Високий професіоналізм, переважно груповий характер, наявність розгалужених міжрегіональних і транснаціональних зв'язків, мінімальна кількість слідів, які ведуть до джерела походження підробок — усе це характеризує діяльність сучасних фальшивомонетників і таким чином створює значні складнощі для правоохоронних органів при розслідуванні кримінальних справ цієї категорії.

Сучасному фальшивомонетництву сприяють, зокрема, безперервний розвиток науково-технічного прогресу, який приводить до появи найсучасніших та легкодоступних для самостійного освоєння технічних засобів, за допомогою яких можна незаконно виготовляти фальшиві грошові знаки або цінні папери (копіювально-множилна техніка, що має високу спроможність відтворення друкованої продукції з оригіналу; спеціальна фотоапаратура, преси різних модифікацій; папір, що має певну подібність з тим, на якому друкують законні засоби платежів, тощо). Сприяє цьому фактично вільний доступ до літератури, де викладені особливості технологічних процесів виготовлення поліграфічної продукції (паперу, фарби) тощо.

Криміналістична характеристика фальшивомонетництва складається з предмета злочинного посягання, способів вчинення та приховування злочинів; обставин вчинення злочину, типових слідів фальшивомонетництва і характеристики особи злочинця.

Предметами фальшивомонетництва є національна валюта України, іноземна валюта (у вигляді банкнот чи металевих монет), дер-

жавні цінні папери (облігації внутрішньої та зовнішньої державних позик; державні казначейські зобов'язання України; векселі Державного казначейства України тощо), білети державної лотереї.

Способи підробки (відтворення зображень) грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї поділяють на поліграфічний (високий, плаский, глибокий, графаретний); з використанням копіювально-множильної техніки (чорно-білий, одноколірний, кольоровий); застосування принтерів ПЕОМ (кольоровий, капельно-струменевий, лазерний); шляхом переробки (монтаж, розширення або розрізання, аплікація, малювання, поліграфічне додрукування).

Крім способів відтворення зображень для підробки грошових знаків застосовуються способи підробки реквізитів і приховання факту підробки.

Найбільш небезпечним видом фальшивомонетництва є виготовлення підроблених паперових грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї *поліграфічними способами*, оскільки останні дозволяють отримувати грошові знаки, цінні папери та білети лотереї, які мають зовнішню подібність до справжніх, та розмножувати їх у великій кількості.

Способи зберігання (дії, пов'язані з фактичним володінням такими предметами), придбання (дії з набуття права володіння: купівля, обмін, виграш в азартні ігри тощо), перевезення (переміщення транспортними засобами з одного місця до іншого), пересилання (переміщення у просторі шляхом відправлення поштою, посильним тощо), ввезення в Україну з метою збуту і збут підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державних лотерей (будь-яке їх відчуження: використання як засобу платежу, продаж тощо) обираються злочинцями залежно від якості підробки, тобто від способів їх виготовлення.

Обстановка вчинення фальшивомонетництва. Виготовлення підроблених грошей передбачає наявність приміщень, придатних для заняття зазначеною кримінальною діяльністю (де можна змонтувати спеціальне устаткування, за допомогою якого виготовляються підроблені гроші, цінні папери та лотерейні білети). Це приміщення у приватному будинку (в тому числі у підвалі), квартирах і на підприємствах, в організаціях та установах, де можна створити відповідні умови і при цьому обмежити доступ до цих приміщень сторонніх осіб. Час вчинення злочину обирається залежно від обстановки (наприклад, виготовлення грошей на підприємстві у нічний час, збут у робочий час тощо).

До типових слідів фальшивомонетництва можна віднести: а) грошові знаки, що викликають сумнів щодо їх автентичності, а також їх частини та елементи; б) сліди пошуку матеріалів і виготовлення технічних засобів та пристроїв (інструментів); в) сліди інтелектуальної підготовки: відомості про використання та придбання спеціальної літератури щодо технології виготовлення грошових знаків, цінних паперів або білетів лотереї, пошук спеціалістів та отримання консультацій у них з питань поліграфії, виробництва паперу, виготовлення спеціальної фарби; г) відомості про елементи ознак зовніш-

ності осіб, які підозрюються у виготовленні чи збуті фальшивих грошових знаків або цінних паперів; д) сліди пальців рук на грошових знаках та устаткуванні, що було використано для виготовлення фальсифікатів, та інші сліди (наприклад у вигляді мікрочасток на обладнанні, одязі фальшивомонетників); інструменти та устаткування, матеріали (фарба, папір), за допомогою яких виготовлялися фальшиві гроші або цінні папери.

Особа злочинця. Фальшивомонетництвом займаються: окремі особи; організовані злочинні групи; злочинні організації. Це можуть бути організатори, виконавці, особи, які займаються збутом підроблених грошей, цінних паперів та ін.

До типових ознак фальшивомонетника, тобто особи, яка безпосередньо займається виготовленням підроблених грошей, можна віднести: обізнаність з виробничими процесами, пов'язаними з виготовленням грошей та цінних паперів і, зокрема, з технологічними процесами у галузі поліграфії; здібності до малювання, фотографування, хімії, гравіювання, карбування тощо; знання, які необхідні фальшивомонетнику в процесі вчинення злочину (у випадку відсутності тих чи інших знань або засобів злочинці вступають у контакт з особами, які володіють відповідними знаннями, й отримують необхідні відомості від них); наявність внутрішніх психологічних властивостей, що впливають на прийняття рішення у процесі злочинної діяльності з виготовлення або збуту фальшивих грошових знаків: спрямованість особистості, її потреби, інтереси, почуття, світогляд, темперамент, характер, самооцінка.

На початковому етапі розслідування справ зазначеної категорії складаються такі типові *слідчі ситуації*:

— надійшло повідомлення про виявлення фальшивих грошових знаків або цінних паперів від працівників: а) установ, що здійснюють розрахунково-касове обслуговування населення (фінансово-банківські структури); б) підприємств, установ та організацій, що здійснюють розрахунки з населенням за товари та послуги;

— надійшло повідомлення, що: а) якась особа намагалась розрахуватися грошима або цінними паперами, які викликають сумнів щодо їх автентичності або мають ознаки підробки; б) особа затримана у момент збуту, але заперечує свою причетність до злочину; в) особа затримана у момент збуту і не заперечує своєї причетності до злочину;

— до правоохоронних органів надійшла інформація про наявність у когось відомостей, які дозволяють підозрювати певну особу у вчиненні фальшивомонетництва;

— працівниками правоохоронних органів безпосередньо виявлені предмети, інструменти, частини устаткування, що свідчать про виготовлення фальсифікатів.

При розслідуванні кримінальних справ зазначеної категорії проводяться такі слідчі дії: слідчий огляд, обшук, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення для впізнання; допит свідків, підозрюваних.

Зокрема, проводяться такі види *слідчого огляду*: а) огляд предметів і документів, які приєднуються до кримінальної справи як речові докази (грошові знаки чи цінні папери, які викликають сумнів у сво-

їй справжності; приладдя та матеріали, які застосовувалися для підробки грошових знаків чи цінних паперів або зберегли на собі сліди дій злочинця); б) огляд місця події, приміщень і місцевості: місця виготовлення підроблених грошових знаків чи цінних паперів; місця збуту фальшивих грошових знаків чи цінних паперів; місця зберігання приладдя і матеріалів, а також підроблених грошових знаків чи цінних паперів.

При огляді місця події у справах про фальшивомонетництво дії слідчого мають бути спрямовані на пошук комп'ютерної, копіювально-множильної техніки, іншого устаткування; матеріалів, які використовуються під час виготовлення фальшивих грошей, цінних паперів, білетів лотереї. Огляд проводиться за участю спеціаліста-криміналіста, який добре обізнаний із способами підробки грошових знаків та цінних паперів, або спеціалістів з комп'ютерної та копіювальної техніки.

Огляд місця події та об'єктів, що знаходяться на ньому, не замінює проведення *обшуку*. Зважаючи на специфіку даного виду злочинів обшук часто проводиться як невідкладна першочергова слідча дія, а після нього — огляд місця події.

Метою проведення *відтворення обстановки та обставин події* у справах про фальшивомонетництво є перевірка експериментальним шляхом слідчих версій, достовірності показань підозрюваного (обвинуваченого) та свідків, встановлення причин і умов, які сприяли вчиненню фальшивомонетництва, отримання зразків для проведення подальших експертних досліджень. У ході проведення цієї слідчої дії слідчий перевіряє: наявність у підозрюваного (обвинуваченого) певних навичок виготовлення підроблених грошових знаків чи цінних паперів відповідно до встановленого способу підробки; можливість вчинення окремих дій у певних умовах; достовірність інформації щодо використання для виготовлення підроблених грошових знаків чи цінних паперів саме того обладнання, інструментів і матеріалів, які були вилучені під час розслідування; кількість підроблених грошових знаків чи цінних паперів, виготовлення яких можливе за певний час і в певних умовах з використанням спеціального обладнання, інструментів та матеріалів.

При розслідуванні фальшивомонетництва *допит* теж має специфіку, яка обумовлена колом питань, які треба встановити, характером відношення тієї чи іншої особи до розслідуваної події. Це можуть бути питання щодо відомих обставин виготовлення фальшивих грошей, їх збуту, перевезення; готування приміщення для облаштування місця підроблення грошей та цінних паперів; придбання спеціального обладнання, фарби, паперу та інших матеріалів.

При розслідуванні фальшивомонетництва часто проводиться *пред'явлення для впізнання* потерпілому або свідкам-очевидцям осіб, підозрюваних у збуті фальшивих грошових знаків чи цінних паперів. Саме така слідча дія доцільна у випадку, коли підозрюваний не був затриманий під час збуту підроблених грошових знаків.

До кола судових експертиз, які призначаються при розслідуванні фальшивомонетництва, відносяться: техніко-криміналістична експертиза документів (експертиза друкарських засобів та їх відбитків);

технічна експертиза, яка досліджує предмети (устаткування), до яких належать матриці, гравірувальні машини й інструменти; судово-хімічна експертиза, за допомогою якої досліджується склад фарб, розчинників тощо для встановлення їх можливого використання для виготовлення фальсифікатів.

4.6.2. Розслідування контрабанди

Під контрабандою розуміється переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з прихованням від нього, вчинене у великих розмірах, а також незаконне переміщення історичних і культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів, а також стратегічно важливої сировини. Контрабанда є злочином з досить високим рівнем латентності.

До основних елементів криміналістичної характеристики контрабанди відносяться: предмет злочинного посягання; спосіб вчинення і приховування злочину; типові сліди; обстановка вчинення контрабанди та особа злочинця.

До предмета злочинного посягання у справах про контрабанду відносяться як товари та інші цінності, які перебувають у вільному обігу (в тому числі історичні або культурні цінності), так і предмети або речовини, що вилучені з цивільного обігу або їх обіг обмежено (отруйні, сильнодіючі, радіоактивні, вибухові речовини, зброя та боєприпаси, стратегічно важливі сировинні товари).

До найбільш поширених предметів контрабанди можна віднести: наркотики (кокаїн, героїн), сильнодіючу та отруйну сировину; ювелірні вироби, антикваріат, твори мистецтва; зброю, боєприпаси; продовольчі та промислові товари.

Великим розміром контрабанди вважається вартість предмета контрабанди, яка у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Спосіб вчинення і приховування злочину. Типовими способами вчинення контрабанди є переміщення товарів і предметів через митний кордон поза митним контролем або переміщення шляхом приховування товарів від митного контролю.

Переміщення поза митним контролем передбачає ввезення або вивезення товарів та інших предметів через митний кордон країни поза визначеними митними органами України місцями — митницями або митними постами. Найчастіше це здійснюється шляхом об'їзду митних постів легковими або вантажними автомобілями або обходу місць митного контролю пішоходами.

Приховування від митного контролю предметів контрабанди передбачає будь-який спосіб утаювання, що ускладнює їх виявлення: використання тайників; надання одним предметам вигляду інших; використання підроблених документів, які містять неправдиві дані чи є підставою для переміщення інших предметів, тощо.

Приховування контрабанди полягає у діях з перешкоджання встановленню факту незаконного переміщення товарів і предметів через кордон шляхом знищення, маскуванню або фальсифікації слідів контрабанди і маскуванню особи, яка вчинила зазначений злочин.

Знищення може діставати вияв у ліквідації слідів контрабанди (знищення підроблених документів, засобів вчинення злочинів, слідів пальців рук з предметів контрабанди тощо). Маскування передбачає, наприклад, періодичну зміну місця проживання особи, яка займається контрабандою; зміну зовнішності, одягу; спосіб життя, який не привертає до себе уваги, тощо; фальсифікація — повне або часткове підроблення митних та інших документів, товарів тощо.

Типові сліди. При переміщенні контрабанди поза митним контролем можуть залишатися сліди транспортних засобів, взуття тощо, а також сліди вантажу, який перевозився (наприклад сліди хімікатів, цукру, рису тощо). При використанні тайників та інших засобів приховування можуть залишатися сліди тайників (залишені на автомашині дефекти в місцях, які використовувалися або спеціально зроблені для приховування контрабандного товару, сліди фарбування). При вчиненні контрабанди шляхом фальсифікацій документів залишаються сліди підробки митних документів (шляхом заміни частини тексту, дописки, травлення, підчистки, підроблення штампів і відтисків печаток).

Типовими своєрідними слідами вчинення контрабанди є незвичайна поведінка осіб під час незаконного переміщення контрабандних товарів: підвищена нервозність, роздратованість, незвичайні міміка, жести тощо.

Обстановка вчинення контрабанди. Найбільш поширеним місцем вчинення контрабанди є зона митного контролю (приміщення митниці, оглядовий майданчик для автомобілів, купе автомашини, салон автобуса, купе вагона тощо). Час вчинення контрабанди пов'язаний переважно з розкладом руху транспорту. В інших випадках, як правило, обирається друга половина ночі або кінець зміни митного наряду.

Особа злочинця. Переважно це чоловіки до 40 років, громадяни України, які ніде офіційно не працюють, добре знають специфіку митного контролю і приховування контрабанди. Для жінок характерна контрабанда ювелірних виробів, наркотиків, валюти.

До найбільш поширених слідчих ситуацій, які складаються на початковому етапі розслідування контрабанди, можна віднести такі:

- є достатні дані про вчинену контрабанду; відома особа, яка її вчинила;
- є достатні дані про вчинену контрабанди; особа, яка її вчинила, невідома;
- є достатні дані про вчинення контрабанди і відомості про злочинця, але він зник з місця події.

До типових слідчих дій, які проводяться на початковому етапі розслідування контрабанди, відносяться: огляд місця події, обшук, освідування, призначення судових експертиз, допит свідків і підозрюваних.

Огляд місця події. Основним завданням цієї слідчої дії є: вивчення та оцінка обстановки місця події; встановлення способу переміщення контрабанди; виявлення, фіксація і вилучення предметів контрабанди, тайників, слідів злочину.

При підготовці до огляду місця події слідчий визначає коло спеціалістів, які потрібні для огляду (ювеліри, мистецтвознавці, товаровознавці, хіміки, спеціалісти транспорту — при огляді літаків, морських і річкових суден тощо). Залежно від місця огляду визначаються технічні засоби виявлення та фіксації слідів: металодефектори, ендоскопи, щупи, дозиметри, спеціальні набори хімічних реактивів для проведення експрес-аналізу тощо.

У протоколі огляду обов'язково зазначають загальний вигляд, стан, найменування, обсяг, розмір, упаковку, колір рідини, індивідуальні ознаки, кількість та інші дані про предмети контрабанди.

Обшук. При розслідуванні контрабанди обшук використовують для виявлення та вилучення: предметів контрабанди; пакувального матеріалу; інструментів, пристроїв, які використовуються для виготовлення тайників, підробки документів; чорнові записи, схеми, географічні карти з помітками, фотографії; проїзні документи, листи, а також предмети, вилучені з цивільного обігу, предмети та цінності, здобуті злочинним шляхом. Поряд з обшуком, у справах про контрабанду, з метою забезпечення можливої конфіскації майна, накладається арешт на майно підозрюваного (обвинуваченого).

У разі затримання контрабандиста проводиться його особистий обшук, метою якого може бути вилучення предметів контрабанди, інших предметів і документів, що мають доказове значення (проїзні документи, записні книжки тощо).

Призначення судових експертиз. Судово-товарознавча експертиза призначається для визначення: вартості контрабандного товару; підприємства-виробника предметів контрабанди; їх найменування, маркування тощо.

Судово-хімічна експертиза призначається, коли предметом контрабанди є наркотичні, отруйні, сильнодіючі та інші речовини, походження яких невідоме (експерт встановлює належність вилученої речовини або засобів до певного класу, виду).

Призначаються експертизи: судово-мистецтвознавчі (належність предметів антикваріату до історичних або культурних цінностей; встановлення справжності предметів антикваріату, авторство відомих майстрів тощо); технічного дослідження документів (виявлення ознак підробки митних та інших документів, визначення-способу внесення до них змін тощо); судово-почеркознавча (встановлення виконавця рукописного тексту в документах); дактилоскопічна (встановлення за слідами пальців рук факту контакту контрабандиста з предметами, документами, пакувальними матеріалами); трасологічна (дослідження тайників, інструментів, знаряддя).

Допит свідків. Як свідки підлягають допиту три групи осіб: а) особи, які безпосередньо виявили контрабанду: інспектори митниці, співробітники-прикордонники; оперативні працівники органів внутрішніх справ та ін. (про обставини виявлення контрабанди); б) особи, які були присутні при вчиненні контрабанди: працівники автовокзалів, залізниці, річкових і морських портів та інші свідки приховування контрабанди (про належність предметів контрабанди саме підозрюваним); в) особи, які мають інформацію про події, що передували контрабанді, або мають відношення до подій після вчинення

злочину (про замовлення предметів контрабанди; купівлю їх у підозрюваного тощо).

Допит підозрюваних. Одна з найважливіших слідчих дій. У випадках, коли особа, затримана за підозрою у вчиненні контрабанди, дає правдиві показання, основне завдання слідчого полягає у фіксуванні показань допитуваного про обставини вчинення контрабанди, їх конкретизації та деталізації. У ситуаціях, коли підозрюваний заперечує факт вчинення контрабанди, відмовляється від дачі показань або навмисно перекручує відому йому інформацію про події, що є предметом розслідування, слідчий може провести очні ставки з особами, які викривають підозрюваного (наприклад з тими, які його затримали), оголошує показання свідків; пред'являє докази, які викривають особу у вчиненні контрабанди (підроблені документи, дані про телефонні розмови підозрюваного із співучасниками тощо) і застосовує інші тактичні прийоми.

Проводяться інші слідчі дії: освідчування, впізнання, очні ставки тощо.

4.6.3. Розслідування фіктивного підприємництва

Фіктивне підприємництво використовується переважно у механізмі такої злочинної діяльності: легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом; ухилення від сплати податків; незаконні дії з документами для доступу до банківських рахунків, шахрайства, порушення порядку випуску та обігу цінних паперів, зокрема, шляхом підроблення документів, печаток, тощо.

Фактично фіктивні комерційні структури виконують посередницькі функції, приймаючи на себе всі види відповідальності, не маючи при цьому власних матеріальних цінностей і фінансових ресурсів.

Особливості цих злочинів є те, що їх фактичне вчинення здійснюється у короткі терміни, організатори злочину, які поставили перед собою конкретні цілі, припиняють злочинні дії відразу по досягненні їх результату. Після вчинення злочину, зокрема, здійснюються активні дії, спрямовані на його приховування: ліквідація фіктивних підприємств; їх фіктивне банкрутство; знищення документів; викривлення бухгалтерської, статистичної та іншої звітності; звільнення осіб, яким було відомо про злочинні дії організаторів злочину.

Джерело первинної інформації, яка є підставою для порушення кримінальної справи, — це матеріали, отримані переважно від керівників спецпідрозділів органів внутрішніх справ, податкової міліції, служби безпеки під час проведення оперативно-розшукових заходів, а також матеріали документальних ревізій, аудиторської перевірки тощо.

Порушенню кримінальних справ про фіктивне підприємництво, як правило, передє дослідча перевірка, у процесі якої мають бути отримані дані, що свідчать про наявність злочину. Доказами фіктивності конкретного підприємства, зокрема, можуть бути: реєстрація підприємства на «підставну» особу за підробленими, втраченими, позиченими або викраденими документами, документами померлих осіб, за вигаданою юридичною адресою; внесення до установчих документів неправдивих даних про засновників і керівників підпри-

емства; залучення до протиправної діяльності шляхом призначення на посаду керівника людини з особливим соціальним статусом (наприклад психічно хворої); відсутність ознак діяльності фірми, яка зазначена в її установчих документах; короткий термін функціонування підприємства (наприклад, він не перевищує одного податкового періоду, що зводить нанівець можливість контролю за його діяльністю, — так звані фірми-одноденки); відсутність руху коштів на банківських рахунках підприємства або, навпаки, занадто великий обсяг фінансових операцій нещодавно зареєстрованого підприємства.

Криміналістична характеристика фіктивного підприємництва складається з визначення предмета злочинного посягання, способів вчинення та приховування злочинів, обстановки вчинення злочину, типових слідів фіктивного підприємництва та характеристики особи злочинця.

Предметом злочинного посягання є перш за все гроші, матеріальні цінності, майно, оскільки створення фіктивного підприємства передбачає насамперед умови для посягання на встановлений законом порядок здійснення підприємницької діяльності, оподаткування, отримання кредитів, на добросовісну конкуренцію з кінцевою метою — розкрадання, ухилення від сплати податків, незаконне отримання і використання кредитів та інші дії з корисливою мотивацією.

Спосіб вчинення і приховування злочину. Це дії зі створення суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи (шляхом державної реєстрації, перереєстрації) або придбання суб'єкта підприємницької діяльності (набуття будь-яким способом права власності повністю або частково). Об'єкти підприємницької діяльності при цьому створюються з метою або прикриття незаконної діяльності, або здійснення заборонених видів діяльності.

Прикриття незаконної діяльності — це її приховування, утаювання від контролюючих органів (наприклад легалізація коштів і майна, здобутих злочинним шляхом); одержання кредитів нібито для здійснення підприємницької діяльності; діяльність, не передбачена установчими документами, тощо. Здійснення видів діяльності, щодо яких є заборони, — це діяльність, наприклад, яка підлягає ліцензуванню (виробництво підакцизних товарів, наркотичних засобів тощо), але здійснюється без одержання такої ліцензії.

Вчиненню розглядуваних злочинів звичайно передують ретельна підготовка, яка, зокрема, передбачає: створення умов для швидкої ліквідації фіктивного підприємства після досягнення поставленої мети; знищення документів фінансово-господарської діяльності; викривлення бухгалтерської звітності; інші дії з приховування вчиненого злочину; відсутність даних щодо фактичних організаторів фіктивних підприємств, які не входять до числа керівників, засновників та інших працівників.

Обстановка вчинення злочину. Оскільки найчастіше суб'єктом цього злочину є юридична особа, то місцем вчинення злочину, як правило, є приміщення фіктивного підприємства, установи. Вчинення злочину пов'язано з часом існування фіктивного підприєм-

ства: починаючи з підготовки документів та реєстрації (придбання) підприємства і до його ліквідації.

До *типових слідів фіктивного підприємництва* відносяться: документи з реєстрації, перереєстрації підприємства на особу за підробленими документами; документи бухгалтерського обліку з внесеними до них неправдивими даними щодо фінансово-господарській діяльності підприємства, виконаних робіт, комерційних операцій, виконання угод тощо; показання свідків про справжню діяльність підприємства або про відсутність відповідної діяльності.

Особа злочинця. Переважно це — груповий злочин, і для всіх учасників злочину характерна наявність домінуючої установки до здирництва, жага наживи, прагнення до швидкого накопичення багатства будь-якою ціною. Для організаторів і більшості учасників вчинення зазначених злочинів характерним є досить високий рівень освіти (середня спеціальна або вища) та досвід роботи в окремій сфері діяльності, в якій діє фіктивне підприємство. Наприклад, знання технологій проведення банківських операцій дозволяє отримати доступ до грошових коштів та уникнути швидкого викриття незаконних операцій.

До поширених слідчих дій, які проводяться при розслідуванні справ зазначеної категорії, можна віднести: допит, слідчий огляд, обшук, виїмку, призначення судових експертиз. За ініціативою слідства проводиться ревізія фінансово-господарської діяльності підприємства.

Допиту при розслідуванні, зокрема, підлягають: засновники і керівники фіктивного підприємства; головний бухгалтер та інші працівники бухгалтерії; працівники нотаріальної контори, які посвідчували установчі документи; представники органів державної реєстрації, державної податкової служби, державної статистики, працівники державних цільових фондів, дозвільної системи; працівники банківської установи, які відкривали та обслуговували рахунки фіктивного підприємства, надавали йому кредити; особи, зазначені в документах як партнери по бізнесу (договірні контрагенти); особи, які постраждали від злочину; інші особи, які можуть мати інформацію, в отриманні якої зацікавлене слідство: секретарі, водії службового автотранспорту, колеги по роботі, родичі та друзі.

Питання, які ставляться на допиті: обставини, що стосуються підготовки документів, реєстрації, перереєстрації, придбання підприємства; діяльність або відсутність діяльності, передбаченої установчими документами підприємства тощо. Для викриття організаторів злочину, які формально не мають відношення до фіктивного підприємства і не є його працівниками, під час допиту треба встановити:

- 1) Хто саме проводив перемовини з партнерами стосовно договорів?
- 2) Хто надавав вказівку щодо оформлення працівниками підприємства, установ та організацій різних документів, пов'язаних з фінансово-господарською діяльністю підприємства?
- 3) Хто проводив виплату заробітної плати?
- 4) У кого перебували на зберіганні печатки, штампи підприємства тощо?

Виїмка документів, які стосуються фіктивного підприємства, проводиться в органах державної реєстрації, державній податковій службі, банківських установах, на підприємствах-контрагентах, у засновників і керівників фіктивних підприємств.

Після виїмки документів за участю спеціаліста проводиться їх огляд з наступними аналізом, дослідженням і порівнянням даних, що містяться в них, з даними інших документів, наприклад вилучених у банківських установах, податковій інспекції, інших підприємствах (контрагентах); зіставленням відомостей про рух грошових коштів на рахунку тощо.

Обшук переважно проводиться у приміщеннях за юридичною адресою підприємства, за місцем проживання засновників, керівників та інших працівників фіктивного підприємства. Під час обшуку проводяться пошук і вилучення документів бухгалтерського обліку, установчих документів; документації про осіб, які працювали на підприємстві, у фірмах-контрагентах, та ін.

При розслідуванні кримінальних справ зазначеної категорії важлива роль відводиться судовим експертизам. До них відносяться, зокрема: криміналістичні експертизи (почеркознавча, дактилоскопічна, техніко-криміналістична документів тощо); поліграфічна; судово-економічна; експертизи в галузі комп'ютерних інформаційних технологій тощо. Експерти досліджують документи з метою виявлення в них різного роду підробок; сутність, достовірність і реальність відповідних фінансових операцій тощо.

4.6.4. Розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутого злочинним шляхом

Під легалізацією (відмиванням) грошових коштів та іншого майна, здобутого злочинним шляхом, розуміються дії, спрямовані на приховування чи маскування незаконного походження коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, а так само набуття, володіння або використання коштів або іншого майна, за умови усвідомлення особою, що вони були незаконними доходами, вчинені з метою надання правомірного вигляду володінню, користуванню або розпорядженню доходами, або дії, спрямовані на приховування джерел походження таких доходів.

До основних елементів криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутого злочинним шляхом, відносяться: предмет злочинного посягання; способи вчинення і приховування злочину; обстановка вчинення злочину; типові сліди та особа злочинця.

Предметом легалізації (відмивання) доходів можуть бути кошти, майно та доходи, одержані внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів. Це діяння є суспільно небезпечним, якщо воно передбачено КК і за нього встановлено покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох років (за винятком злочинів, передбачених статтями 207 і 209 КК). Предметом відмивання можуть бути кошти та майно, отримані у фактичне незаконне володіння шляхом вчинення злочинів, напри-

клад грабежу, розбою, вимагання, або отримані як плата за вчинення вбивства на замовлення тощо.

Способи вчинення і приховування легалізації злочинних доходів різні: від найпростіших (наприклад укладення фіктивних договорів дарування, купівля облігацій та лотерейних квитків, на які випали великі виграші), до досить складних (наприклад гра на фінансових біржах, перерахування грошей невеликими сумами до різних банків, у тому числі — за кордон тощо).

До основних способів вчинення і приховування відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, можна віднести:

1. Дії, спрямовані на приховування чи маскуванню незаконного походження коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення. Це може бути виготовлення чи підроблення документів, укладення фіктивних договорів; знищення, підробка, заміна ідентифікаційних номерів; номерів двигуна, шасі або кузова транспортного засобу; приховування документів, які посвідчують право на кошти чи майно, тощо. До зазначених дій можна віднести приховування (маскування) майна, коштів, наприклад, шляхом передачі їх іншій особі на зберігання чи у користування, оформлення фіктивних документів на право володіння майном інших осіб чи неіснуючих осіб тощо (договорів дарування, оренди тощо).

2. Набуття коштів або майна. Отримання особою коштів і майна у фактичне незаконне володіння за недійсним правочином будь-яким способом — купівля, обмін, одержання як дарунку чи плати за виконані роботи, надані послуги тощо.

3. Володіння коштами або майном. Це фактичне правомірне чи неправомірне тримання у себе коштів або майна особою, яка не є їх власником, на підставі договору з особою, яка їх одержала внаслідок вчинення злочину або на інших підставах. Особа зберігає чужі кошти чи майно і при цьому усвідомлює факт одержання зазначених коштів чи майна іншою особою внаслідок вчинення злочину.

4. Використання коштів або іншого майна — це користування такими коштами або майном: майно використовують як річ, а кошти — шляхом отримання, наприклад, відсотків від внесених на депозит чи переданих у позику або довірче управління грошових коштів.

5. Вчинення фінансових операцій з коштами або іншим майном, одержаними внаслідок вчинення злочину, що передувало легалізації. Це може бути будь-яка операція, пов'язана із здійсненням або забезпеченням здійснення платежу за допомогою суб'єкта первинного фінансового моніторингу: відкриття рахунка; внесення або зняття депозиту; переказ грошей з рахунка на рахунок; обмін валюти; надання або отримання позики або кредиту; надання фінансових гарантій тощо.

6. Укладення угоди з такими коштами або іншим майном, тобто вчинення дій, спрямованих на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК).

Обстановка вчинення злочину. Легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, здійснюється постійно, оскільки

фінансові операції, вчинення правочинів та інші дії, пов'язані з легалізацією, можуть здійснюватися у будь-який час.

Місцем легалізації злочинних доходів можуть бути банківські установи, державні підприємства, комерційні фірми, пункти обміну валют, офшорні зони тощо.

Типові сліди. У процесі легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, залишаються численні сліди кримінальної діяльності в різних банківських, фінансових, бухгалтерських, касових, митних, торговельних та інших документах, а також у внутрішніх (неофіційних) документах, чорнових записах. Багато інформації залишається в пам'яті осіб, які брали участь у зазначених діях, очевидців різних подій і фактів.

Особа злочинця. Серед осіб, які вчиняють зазначені злочини, можна виділити чотири великі групи: а) лідери кримінальних формувань, які діють переважно у сфері економіки; б) корумповані працівники банківських та інших фінансових установ, правоохоронних органів та органів влади; в) керівники іноземних банків і фінансових установ, особливо в офшорних зонах, які забезпечують відмивання грошей; г) посередники — юридичні та фізичні особи, які надають професійні послуги з відмивання грошей.

Усі наведені структурні елементи, які входять до складу криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, мають велике інформаційно-тактичне значення.

Найбільш поширеними на початковому етапі розслідування є ситуації: а) у результаті проведення оперативно-розшукових заходів отримана інформація стосовно конкретної особи, проведена дослідна перевірка, яка підтвердила наявність складу злочину в діях цієї особи; б) при розслідуванні кримінальної справи про хабарництво, або про зловживання службовим становищем, або про організовану злочинну діяльність, або справ про інші злочини, під час проведення слідчих дій, пов'язаних з перевіркою майнового стану підозрюваних (обвинувачених), встановлені факти легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом.

На початковому етапі розслідування справ зазначеної категорії проводяться такі слідчі дії.

Затримання підозрюваних, їх допит та обшуки за місцем їх проживання та роботи (особливо, коли це пов'язано з ризиком зникнення винуватих: створення фіктивних фірм-одноденок, фінансових пірамід тощо). Під час обшуку вилучаються фінансова та інша документація (в тому числі і на електронних носіях), чорнові записи, грошові кошти та інші цінності, майно. Накладається арешт на майно підозрюваного (за місцем обшуку).

Під час допиту підозрюваного ретельно з'ясовуються його майновий стан, походження майна, наявність рахунків у банках та їх походження. З'ясовуються також його відносини з іншими особами (які проводили «відмивання» грошей або яким було передано майно на зберігання). Під час допиту активно використовують інформацію, яка викриває підозрюваного у вчиненні злочину, надану свідками, іншими підозрюваними; фінансовими, банківськими та інши-

ми установами; отриману в результаті аналізу документів, чорнових записів тощо.

Як свідки підлягають допиту переважно особи з числа працівників фінансових, банківських та інших установ, через які проводилося «відмивання» грошей або які мали відношення до майна та коштів, що отримані підозрюваним злочинним шляхом.

Призначаються документальні ревізії фінансово-господарської діяльності підприємств, організацій та установ. Під час ревізій проводиться детальний аналіз руху грошей, товарно-матеріальних цінностей, бартерних та інших операцій.

Призначаються судові експертизи: судово-бухгалтерська (щодо правильності оформлення бухгалтерських операцій, обставин виникнення недостачі; стану бухгалтерського обліку тощо), судово-економічна (щодо правильності використання бюджетних коштів; правильності та своєчасності перерахування до державного бюджету відповідних платежів тощо), фінансово-банківська (дозволяє виявити способи та канали відмивання «брудних» грошей; виявити комерційні банки, у яких акумулюються грошові кошти, шляхи їх інвестування в легальну економіку тощо); технічного дослідження документів (виявлення фіктивних документів і способів їх підробки), судово-почеркознавча (встановлення виконавця тексту документа) тощо.

Проводяться також очні ставки, впізнання осіб і предметів, слідчі огляди та інші слідчі дії.

4.7. Розслідування дорожньо-транспортних подій (ДТП)

4.7.1. Криміналістична характеристика ДТП

Дорожньо-транспортною подією є злочинне порушення правил безпеки руху і експлуатації автотранспорту, внаслідок якого заподіяні середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження або настала смерть потерпілого.

Залежно від механізму події ДТП можна поділити на: зіткнення транспортних засобів; наїзд транспортного засобу на пішохода, нерухомий транспортний засіб, перешкоду; перекидання транспортного засобу; падіння пасажирів з транспортного засобу та інші ДТП, які є наслідком грубого порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспортних засобів.

Важливе значення для методики розслідування злочинів вказаної категорії мають такі елементи криміналістичної характеристики, як дані про способи вчинення ДТП; дані щодо обставинки дорожньо-транспортної події; інформація про типові сліди, особу злочинця та особу потерпілого.

Способи вчинення ДТП. Найчастіше ДТП є наслідком порушень, яких припускається водій транспортного засобу: перевищенням швидкості руху, порушення правил обгону, повороту, рядності; керування автомобілем у стані алкогольного сп'яніння; виїзд на технічно несправному транспорті тощо.

ДТП можуть бути наслідком неправомірних дій пішоходів або пасажирів: перехід проїжджої частини перед транспортним засобом

або у не призначених для переходу місцях тощо. Крім того ДТП можуть бути спричинені діями робітників автопідприємств, які відповідають за технічний стан чи експлуатацію транспортних засобів: неякісний ремонт; невжиття заходів щодо запобігання експлуатації технічно несправного транспорту; допуск до керування транспортним засобом особи, яка перебуває у стані алкогольного сп'яніння, тощо. ДТП також можуть бути наслідком злочинних дій осіб, які відповідають за будівництво, ремонт, утримання доріг, вулиць, дорожніх споруд тощо.

Дані щодо обстановки дорожньо-транспортної події. Дорожньо-транспортна обстановка характеризується як статичними, так і динамічними елементами. До статичних елементів, зокрема, належать: технічна характеристика доріг (ширина, тип і стан дорожнього покриття), наявність (або відсутність) розмітки, огорожень, дорожніх знаків, освітлення тощо. До динамічних елементів дорожньої обстановки належать: інтенсивність і швидкість руху автомашин; видимість, маневри руху автомашин тощо (всі ці чинники мають враховуватися водієм під час керування транспортним засобом).

Важливе значення мають погода, час доби. ДТП часто відбуваються у час «пік», за несприятливих погодних умов (туман, ожеледь, сніг) або у нічний час.

Інформація про типові сліди. Під час ДТП утворюються численні сліди, пов'язані, перш за все, із взаємодією різноманітних об'єктів: транспортних засобів, дороги, водія, пішоходів. Це можуть бути: сліди гальмування коліс, відбитки бампера або протектора на одязі потерпілої особи; ушкодження і травми на тілі водія; частки фарби, скла фари, лобового скла, дзеркал, плями мастила; деталі транспортних засобів; сліди рук, ніг тощо.

Важливе значення мають і дані про особу злочинця: вік, стан здоров'я, фахова підготовка; наявність фізичних вад, захворювань тощо, особливості фізичного або психологічного стану водія.

Особа потерпілого. Враховуються стан здоров'я потерпілої особи, її вік, фізичні та психологічні характеристики, а також наявність захворювань: зору, слуху; перебування у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння тощо.

4.7.2. огляд місця події і транспортних засобів

До найпоширеніших слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування ДТП можна віднести:

— ДТП вчинено в присутності свідків, транспортні засоби та водії залишаються на місці події;

— ДТП вчинено за відсутності свідків або невідомою особою, і при цьому водій: а) зник з місця події на транспортному засобі, що брав участь у ДТП; б) водій зник, але залишив на місці події автотранспортний засіб; в) перед зникненням водій вжив заходів щодо знищення слідів на місці події (вивіз і приховав або знищив труп потерпілого тощо) або у подальшому звернувся із заявою про угон автомашини, який нібито стався ще до події, яка є предметом розслідування.

Огляд місця події, що, як відомо, є невідкладною слідчою дією, проводиться негайно після отримання повідомлення про ДТП (сліди

на місці події можуть бути знищені рухом транспорту і пішоходів; на збереженість слідів впливають також погодні умови). Оскільки під час огляду потрібні спеціальні знання (переважно в галузі автотехніки, судової медицини й трасології), участь у проведенні зазначеної слідчої дії повинні брати спеціалісти (це особливо важливо у разі зникнення з місця пригоди особи, яка порушила правила безпеки дорожнього руху, а також для підготовки матеріалів, необхідних для проведення у подальшому судової автотехнічної, судово-медичної та інших експертиз). Зокрема, залучення до участі в огляді спеціаліста-автотехніка сприяє результативності розшуку транспортного засобу, що зник: це дозволяє ще до проведення судових експертиз оперативно одержати інформацію про напрямок руху такої автомашини, її модель, наявність пошкоджень тощо.

Завданням огляду місця події у справах про ДТП є отримання даних про: умови, час і місце злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху; вид дорожньо-транспортної події та її механізм; предмети і сліди, що залишилися на місці події; швидкість руху транспорту; відомості про очевидців і свідків.

Основними об'єктами огляду місця дорожньо-транспортної пригоди є: ділянка вулиці або дороги, де сталася подія; труп; транспортні засоби, що брали участь у дорожньо-транспортній події.

Під час огляду місця події дії його учасників спрямовані на знайдення та фіксацію слідів та інших речових доказів:

— слідів транспортного засобу (зокрема ширини слідів та конфігурації малюнка протектора);

— залишків освітлювальних і сигнальних приладів, фрагментів корпусу, які до зіткнення належали транспортному засобу, що залишив місце події (знайдення на місці події деяких деталей автомашини може дати підставу для висновку, що за наявності пошкоджень вона не могла довго їхати і може знаходитись неподалік від місця події);

— залишків лакофарбового покриття автотранспортного засобу (пошук проводиться по всій проїзній частині та обочині від місця наїзду чи зіткнення в напрямку руху автомобіля, який зник, а також на одязі потерпілого в місці травмування або поряд з трупом);

— сліди мастил, гальмівної рідини;

— сліди контакту транспортного засобу з окремими предметами;

— предметів, які до зіткнення знаходилися в салоні автомашини: одяг, ділові папери та інші речі;

— сліди взуття; предмети, які залишені на місці ДТП водієм або пасажирями.

Огляд трупа проводиться за обов'язкової участі судового медика або іншого лікаря. Спочатку фіксуються поза і розміщення трупа потерпілої особи відносно транспортного засобу, слідів коліс, осової лінії, узбіччя, нерухомих орієнтирів. Під час огляду одягу трупа зазначається його стан і фіксується наявність різного роду слідів: волочіни, протектора шини, фарби, паливно-мастильних матеріалів тощо.

Фіксуються наявність тілесних ушкоджень, їх локалізація на тілі, форма, розміри. Це допомагає у встановленні типу транспорту і якою саме його частиною нанесено удар під час ДТП: ушкодження

тазових кісток характерно, зокрема, для участі у події вантажних автомобілів, а uszkodження нижче колін — легкових.

Огляд транспортного засобу. При виявленні транспорту на місці події спочатку фіксується його точне місцеположення (шляхом вимірювання відстані від переднього і заднього правих коліс до тротуару і від передньої або задньої осі до нерухомого орієнтира). При безпосередньому огляді автомашини фіксуються всі пошкодження, спричинені зіткненням транспортного засобу з перешкодою. Звертається увага на відсутність окремих деталей (габаритних ліхтарів, ковпаків коліс тощо). При огляді внутрішньої частини салону (кабіни) фіксуються положення: держака ручного гальма, держака перемикачів швидкостей, покажчиків поворотів тощо. Якщо водій зник, вживають заходів для виявлення і фіксації слідів рук (на кермі, держаку перемикачів швидкості тощо) і предметів, які не належали водію.

До інших слідчих дій при розслідуванні ДТП належать: допит свідків (у тому числі водіїв); потерпілих; відтворення обстановки та обставин події; виїмка, пред'явлення для впізнання тощо.

4.7.3. Експертизи у справах про ДТП

Кримінальна відповідальність за злочинне порушення правил безпеки руху і експлуатації автотранспорту настає у разі заподіяння потерпілому середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень або смерті. Тому призначення судово-медичної експертизи є обов'язковим. На розв'язання експертам виносяться, зокрема, такі питання: час і причина настання смерті потерпілого; характер і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень та їх локалізація; давність спричинення тілесних ушкоджень; механізм утворення травм, взаємозв'язок наявних тілесних ушкоджень з дорожньо-транспортною пригодою, взаємне розташування особи і транспортного засобу на момент контакту тощо.

Крім того судово-медичне дослідження тіла особи, за відсутності відомостей про транспортний засіб, що спричинив тілесні ушкодження, залежно від характеру, локалізації, виду та кількості травм, дозволяє дійти висновку про тип транспортного засобу, особливо травмуючої поверхні, наявність можливих механічних пошкоджень і слідів-виділень організму потерпілого на транспортному засобі, що утворилися внаслідок ДТП.

Судово-автотехнічна експертиза досліджує обставини ДТП, встановлює її механізм, технічний стан транспортних засобів, параметри дороги, дії учасників ДТП. Зокрема, стосовно обставин ДТП судово-автотехнічна експертиза визначає: швидкість руху транспортного засобу; як мав діяти водій у ДТП з метою забезпечення безпеки руху; встановлення наявності (чи відсутності) причинного зв'язку між діями (бездіяльністю) водія та ДТП.

Судово-автотехнічна експертиза технічного стану транспортного засобу може вирішувати такі питання:

1) Чи є у досліджуваному транспортному засобі несправності, які могли стати технічною причиною виникнення ДТП;

2) Чи мав водій технічну можливість запобігти події за наявності даної несправності тощо?

Судова транспортно-трасологічна експертиза досліджує механізм ДТП у цілому і дає відповіді, зокрема, на такі питання:

1) Чи залишені певні сліди ходовими частинами (колесами, шинами тощо) даного транспортного засобу;

2) Яким було взаємне розташування транспортних засобів при їх зіткненні?

3) Який механізм утворення слідів (удар, ковзання тощо) та ін.?

Експертиза стану доріг і дорожніх умов у місцях ДТП може дати відповіді на такі питання:

1) Чи відповідали фактичні техніко-експлуатаційні показники (рівність, коефіцієнти зчеплення та шорсткості тощо) автомобільної дороги вимогам безпеки дорожнього руху;

2) Чи забезпечує організація дорожнього руху на дослідній ділянці дороги безпеку дорожнього руху тощо?

Трасологічні дослідження слідів транспортного засобу і слідів, утворених на транспортних засобах різноманітними об'єктами, проводяться у рамках криміналістичних експертиз, зокрема, можуть бути вирішені такі питання:

1) Чи є на одязі потерпілого сліди коліс автомобіля?

2) Шиною якої моделі утворено слід, виявлений на місці події (одягу потерпілої особи)?

3) Чи складала осколки (скла, пластмаси), вилучені при огляді місця, єдине ціле?

4) Чи є на одязі (взутті) потерпілого сліди, характерні для контакту з елементами салона автомобіля (кермовим колесом, педалями, ремнем безпеки тощо) та ін.?

При розслідуванні ДТП призначаються також судово-медична експертиза речових доказів (щодо слідів людей: крові, волосся та інших об'єктів), судово-біологічна (щодо слідів тварин); судово-хімічна експертиза (однорідність паливно-мастильних матеріалів, лакофарбувальних матеріалів, волокон тканин, виявлених на місці події, на постраждалому, на транспортному засобі) та деякі інші.

4.8. Розслідування пожеж

4.8.1. Криміналістична характеристика пожеж

Підпали та інші злочини, пов'язані з виникненням пожеж, спричиняють значні збитки державному, колективному, особистому майну, заподіюють смерть або шкоду здоров'ю людей. Пожежі, як правило, є наслідком злочинної бездіяльності, недбалості, що допускаються окремими особами в результаті порушення правил пожежної безпеки, або є результатом злочинних навмисних дій, спрямованих або на знищення чи пошкодження майна, або на приховування інших злочинів.

Криміналістична характеристика зазначених злочинів включає: способи вчинення злочину та способи приховування; сукупність найбільш типових слідів; дані про особу злочинця, а також дані щодо особи потерпілого.

До найпоширеніших способів вчинення злочинів, пов'язаних із підпалами та пожежами, є порушення правил пожежної безпеки. Пожежа, зокрема, може виникнути у разі: ведення робіт з відкритим вогнем; порушення правил зберігання, перевезення або виготовлення легкозаймистих речовин і матеріалів; використання приладів та устаткування, не обладнаних протипожежним захистом; порушення правил експлуатації опалювальних та освітлювальних приладів.

Підпали здійснюються шляхом застосування спеціальних приладів, легкозаймистих речовин або створення умов, що сприяють самозайманню деяких речовин.

До способів приховування відносять знищення слідів умисного підпаду або інсценування випадкового виникнення пожежі з метою знищення слідів інших злочинів.

Залежно від того, чи мали місце підпал або пожежа в результаті порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, з'ясовуються обстановка, місце, час, способи вчинення підпаду, способи проникнення на об'єкт та шляхи залишення місця пожежі. Отримавши зазначену інформацію, слідство висуває версії про обставини пожежі та про причетність до злочинних дій конкретних осіб.

До найбільш типових слідів, пов'язаних із вказаною категорією злочинів, є сліди полум'я (попіл, кіптява, сліди плавлення, залишки предметів, що не згоріли, тощо), а також сліди окремих осіб (сліди рук, взуття, їх транспортних засобів тощо).

Особа злочинця, якщо йдеться про порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, пов'язана з колом суб'єктів, які мають відношення до відповідної діяльності. До умисних підпалів вдаються переважно особи, інтереси яких пов'язані з конкретним об'єктом, де сталася пожежа, або майном, що перебувало на місці підпаду.

Дані про особу потерпілого, отримані при розслідуванні, дозволяють слідству визначити сутність і характер події, яка є предметом розслідування, мотиви та особу злочинця.

У справах про пожежі у випадку підпаду підлягають з'ясуванню: спосіб вчинення підпаду та використані при цьому засоби; об'єкт посягання; винна особа та її співучасники; мотиви і мета підпаду; наслідки, до яких призвів підпал, і розмір заподіяної матеріальної шкоди, а також причини і умови, що сприяли виникненню пожежі.

У справах про порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки підлягають з'ясуванню такі питання: які саме вимоги пожежної безпеки порушені або недотримані і в яких саме діях це виявилось; причини зазначених порушень; причинний зв'язок між діями (бездіяльністю) і виникненням пожежі; винна особа; наслідки (значні матеріальні збитки або заподіяння шкоди здоров'ю людей); причини та умови, що сприяли виникненню пожежі.

Типові слідчі ситуації у справах про пожежі: а) є дані про пожежу, але невідомо, чи це навмисний підпал або пожежа сталася внаслідок порушення правил пожежної безпеки; особа злочинця невідома; б) є дані про пожежу і про спосіб підпаду, особа злочинця невідома.

Початкові слідчі дії у справах про пожежі: огляд місця події; призначення пожежно-технічної, криміналістичних, судово-хімічної, судово-медичної експертиз; допити свідків (очевидців; працівників підприємств, де сталася пожежа, та ін.) і потерпілих, освідування (зокрема, осіб, які затримані на місці пожежі), проведення обшуків (у осіб, які підозрюються у вчиненні підпаалу).

4.8.2. огляд місця пожежі

Огляд місця події у справах про пожежі є невідкладною слідчою дією: активне гасіння пожежі завжди пов'язане з істотним пошкодженням або руйнуванням об'єкта, де сталася пожежа, використанням значної кількості води, а все це призводить до знищення слідів злочину. До інших негативних обставин, які супроводжують огляд місця пожежі, належить суттєва зміна обстановки місця події в результаті проведення рятувальних робіт та інших невідкладних заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків пожежі.

До участі в огляді запрошуються, відповідно до специфіки об'єкта, що оглядається, фахівці: інженери-будівельники, інженери-електрики, інженери-хіміки, спеціальні знання яких допомагають слідству у встановленні обставин події, яка розслідується.

Основними завданнями огляду місця пожежі є встановлення: осередку пожежі; часу та причини виникнення пожежі; обставин, що сприяли поширенню вогню; засобів підпаалу; характеру та розмірів заподіяних збитків тощо.

Основним завданням слідчого на місці пожежі є встановлення осередку пожежі: де пожежа почалася і як у подальшому поширювався вогонь. Проводиться ретельна фіксація: руйнувань, які сталися внаслідок пожежі; предметів і фрагментів будівлі, які були піддані впливу високої температури; наявності попелу та кіптяви, які можуть свідчити про інтенсивність горіння на окремій ділянці, тощо.

За участю спеціалістів під час огляду вивчається стан опалювальної, освітлювальної та інших систем, фіксуються ознаки порушень протипожежних правил у процесі експлуатації опалювальних, електричних та інших приладів, які можуть бути джерелом пожежі.

Незважаючи на руйнацію та знищення об'єктів внаслідок пожежі на місці події можуть залишитися всі традиційні сліди людини: рук, взуття, біологічних виділень, паління тощо. Усі ці сліди нерідко поховані під прошарком ґрунту, фрагментами будинків або будівельних конструкцій, вкриті кіптявою, водою тощо. Тому під час огляду місця пожежі вилучати предмети треба вкрай обережно, оскільки кіптява спроможна маскувати відбитки папілярних узорів, які залишилися. Перед дослідженням конкретних слідів пожежі слід переконатися у відсутності вказаних вище слідів і за їх наявності — виявити, зафіксувати та вилучити відповідними методами, тому що у процесі огляду слідів пожежі інші сліди можуть бути зіпсовані або знищені.

Обов'язково проводиться відбір зразків кіптяви, попелу; вилучаються речі або їх фрагменти, на яких ймовірно збереглися сліди запалювальної суміші (наприклад суміші нафтопродуктів). Серед таких речей — пляшки, каністри та їх фрагменти, де можуть залишитися сліди пальців рук, нафтопродуктів, легкозаймистих речовин тощо.

Проводиться пошук спеціальних приладів, що використовувалися для підпау, або їх фрагментів,

Якщо пожежа призвела до людських жертв, під час огляду за участю судово-медичного експерта фіксуються: місце, в якому виявлено труп; його поза і наявні на тілі ушкодження (внаслідок дії високої температури, обвалу конструкцій будівлі, вогнепальних поранень тощо); стан одягу тощо.

Огляд проводиться із застосуванням фотозйомки (орієнтуюча, оглядова, вузлова, детальна) та відеозйомки (особливо, коли пожежа охоплює велику територію). До протоколу огляду додається схематичний план місця події.

4.8.3. Експертизи у справах про пожежі

Найпоширеніша експертиза у справах про пожежі — пожежно-технічна, основним завданням якої є встановлення причини виникнення пожежі, місця початку (осередку) горіння, напрямку поширення вогню, способу підпау тощо. Перед експертами, зокрема, можуть бути поставлені такі питання:

- 1) Де знаходиться осередок пожежі?
- 2) Яка причина виникнення пожежі?
- 3) Чи має відношення до виникнення пожежі електрична мережа (система опалення)?
- 4) Яка максимальна температура горіння даних матеріалів?
- 5) Які пожежонебезпечні властивості має та чи інша речовина тощо?

Судово-медична експертиза призначається у разі виявлення на місці пожежі трупа або за наявності постраждалих, яким під час пожежі заподіяні тілесні ушкодження. Ця експертиза вирішує такі питання: яка причина смерті та час її настання; прижиттєвість чи по смертності спричинених вогнем тілесних ушкоджень; характер і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, їх локалізація тощо.

Судово-хімічна експертиза призначається для з'ясування складу предметів, що згоріли, та властивостей речовин, вилучених на місці пожежі під час огляду. Залежно від обставин справи про пожежу, яка розслідується, на розв'язання судово-хімічної експертизи можуть бути поставлені такі питання:

- 1) Чи присутні у попелі, обвуглених залишках домішки пального?
- 2) Чи є на предметах, вилучених з місця пожежі, сліди горючих речовин?
- 3) Що являє собою вміст осередку пожежі тощо?

Досліджуються також сліди нафтопродуктів або паливно-мастильних матеріалів, які використовувалися для підпау. Зокрема, перед експертом (експертиза нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів) можуть бути поставлені питання:

- 1) Чи є на вилученому об'єкті сліди (плями) нафтопродуктів і якщо це так, то які їх вид, тип, група, марка, призначення?
- 2) Яка паливно-мастильна речовина виявлена на місці пожежі?
- 3) Чи могла вона бути використана для підпау об'єкта тощо?

При розслідуванні справ про пожежі використовуються також висновки експертиз: дактилоскопічної (на предмет виявлення від-

битків пальців рук на предметах, вилучених на місці події); почерковознавчої (встановлення особи за почерком, наприклад, на записці, знайденій на місці пожежі); трасологічної; технічного дослідження документів (відновлення змісту документів, що згоріли) та деяких інших експертиз.

4.9. Особливості розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами

У підсумковому документі 8-го Конгресу ООН з попередження ЗЛОЧИННОСТІ й поведження з правопорушниками (Гавана, Куба, 27 серпня — 7 вересня 1990 р.) констатовано, що уніфіковане визначення організованої злочинності досі відсутнє, водночас, під організованою злочинністю розуміється відносно масова група стійких керіваних співтовариств злочинців, які займаються злочинами як промислом і створюють систему захисту від соціального контролю з використанням таких протиправних засобів, як насильство, залякування, корупція і великомасштабні розкрадання.

Розрізняють два шляхи розвитку організованої злочинності: заборонені види діяльності (незаконний обіг наркотиків, відмивання грошей, проституція, азартні ігри тощо) та злочинна діяльність у сфері економіки (пряма або із застосуванням таких засобів, як вимагання). Базовим елементом організованої злочинної діяльності є злочинні діяння, що є головним засобом досягнення злочинної мети організованого злочинного формування. До них належать найбільш доступні, відносно безпечні для даного формування діяння, які приносять йому найбільшу матеріальну чи іншу вигоду у певний час їх вчинення на відповідному територіальному просторі. Як правило, це тільки корислива чи корисливо-насильницька діяльність, яка забезпечує отримання угрупованнями максимальних прибутків і є постійним злочинним бізнесом.

Закон наводить різні класифікації форм співучасті: вчинення злочину групою осіб без попередньої змови або за попередньою змовою; організованою групою або злочинною організацією. Відповідно до ч. 3 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його приготуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього або іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Таким чином, до обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування кримінальних справ про злочини, які вчиняються організованими злочинними групами (ОЗГ), крім доказування, зокрема, хто саме ініціював, організував злочин, хто відібрав виконавців, треба також одержати відповіді на такі питання: чи є група ефемерною, ситуаційною, чи її треба розглядати як організовану (або як злочинну організацію)? Для цього під час слідства необхідно довести, що група відповідає таким критеріям:

— за кількісним та якісним складом — група з трьох і більше осіб

(як виконавців, так і співучасників іншого виду, в тому числі організаторів);

— наявна попередня зорганізованість, тобто є домовленості про вчинення злочину, а учасники групи згуртувалися ще до початку вчинення злочину;

— злочинна група є стійкою, тобто вона створена для вчинення злочинів неодноразово або одного злочину, якщо він потребує ретельної тривалої підготовки;

— наявний єдиний план, розроблений хоча б у загальних рисах, і учасники групи погоджуються його виконати;

— наявний розподіл функцій учасників групи відповідно до плану вчинення злочину, і всі учасники групи поінформовані щодо нього.

Криміналістична характеристика організованої злочинної діяльності, незалежно від її конкретного виду, близька до типової структури криміналістичної характеристики, але має свої особливості. Зокрема, можна виділити такі чотири блоки:

— предметно-технологічний, якій включає інформацію щодо сфери діяльності, предмета посягання, базової спрямованості та особливостей здійснення злочинної діяльності;

— організаційно-управлінській, який включає інформацію щодо відповідного устрою злочинної групи (в тому числі ієрархічної побудови);

— суб'єктно-особистісний, який включає дані щодо типологічних рис членів організованої групи, психологічної атмосфери та особистих стосунків у групі;

— організаційно-корупційний, який характеризує особливості корупційних зв'язків організованої злочинної групи.

Якщо організована злочинна група, за наявності ієрархічної побудови, набуває ще й ознак зовнішньої стійкості, до яких можна віднести наявність корупційних зв'язків в органах влади, каналів обміну інформацією щодо діяльності конкурентів по злочинному середовищу та створення нелегальних (тіньових) страхових фондів, то це свідчить, що організована злочинна група трансформувалася у злочинну організацію, а за умови її озброєння вона набуває ознак банди.

Способи вчинення злочинів зазначеними групами різні (вимагання, розповсюдження наркотиків, контроль за проституцією тощо), але всі злочини ретельно готуються і плануються, передбачають достатньо високий рівень професійного виконання з чітким розподілом ролей виконавців і належним технічним забезпеченням. Безпосередньо спосіб вчинення злочину залежить від базової спрямованості діяльності ОЗГ.

Обстановка вчинення злочинів обирається в кожному конкретному випадку з урахуванням часу, місця, особливостей соціально-економічних умов, наявності корумпованих зв'язків з владно-управлінськими структурами в регіоні та базової спрямованості діяльності групи, що гарантує максимальні злочинні прибутки та відносну безпеку їх отримання.

Особа злочинця. Залежить від належності особи, яка вчинила злочин, до організованої групи, що має свою структуру (інколи ієрархіч-

ну) зі строгим розподілом функцій між особами, які входять до складу ОЗГ.

У кожній групі може бути кілька ланок або рівнів. На нижчому рівні — виконавці, які безпосередньо вчиняють злочини. На середньому рівні — члени групи, які здійснюють організаційно-контрольні або посередницькі функції, що забезпечують реалізацію злочинних намірів, легалізують отримані злочинним шляхом кошти, вирішують спори тощо. Вищий рівень — це керівники ОЗГ і наближені до них особи (наприклад радники).

На нижньому рівні багато раніше судимих осіб. На більш високому рівні відсоток раніше судимих нижчий.

Особа потерпілого. Потерпілі у справах зазначеної категорії — це переважно особи, які займаються бізнесом, представники комерційних структур, банків; громадяни, які мають великі кошти, часто отримані незаконним шляхом.

Початковий етап розслідування. При розслідуванні справ зазначеної категорії треба мати на увазі, що організована злочинна діяльність добре маскується: внутрішній захист здійснюється переважно за рахунок дисципліни, зовнішній — за допомогою корумпованих зв'язків, а обрана базова спрямованість діяльності організованих злочинних груп гарантує безпеку для виконавців цих злочинів.

За таких обставин відразу важко пов'язати виявлені факти злочинної діяльності з конкретною організованою кримінальною групою, оскільки традиційні кримінально-правові методи для виявлення організованих груп є малоєфективними. Виявлення діяльності кримінального формування можливе, коли його члени вчиняють злочини, які не є злочинами базової спрямованості і виконуються на високому професійному рівні. Наприклад, вбивства, що вчиняються у процесі протистояння організованих злочинних угруповань, згвалтування та вчинення деяких інших злочинів є ситуативними.

Тому велике значення для успішного розслідування зазначених справ має діяльність суб'єктів Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

У процесі оперативно-розшукової діяльності збираються дані щодо конкретної організованої групи, проводиться аналіз отриманої інформації та обирається оптимальний момент для її реалізації шляхом передачі досудовому слідству.

До найбільш поширених ситуацій, за яких порушуються кримінальні справи, можна віднести такі:

- порушення кримінальної справи безпосередньо на підставі оперативно-розшукової розробки організованої злочинної групи;
- порушення справи на підставі даних дослідної перевірки матеріалів, отриманих у результаті проведення оперативно-розшукової діяльності;
- порушення кримінальної справи безпосередньо за фактом вчинення злочину (який часто не входить до злочинів базової спрямованості конкретної ОЗГ).

До загальних методичних вимог, яким мають відповідати окремі методики розслідування організованої злочинної діяльності, можна, зокрема, віднести такі.

1. Кожна окрема методика повинна забезпечувати швидке виявлення ознак діяльності ОЗГ. Про діяльність ОЗГ може свідчити, наприклад, наявність кількох виконавців, висока технічна оснащеність злочинців, ретельний вибір об'єкта злочину тощо.

Уже під час проведення початкових слідчих дій слідство може отримати дані, які дають підстави для обґрунтованого припущення, що злочин вчинений членами злочинного угруповання. Зокрема, на прикладі розслідування вбивств, вчинених в умовах протистояння організованих злочинних угруповань, до ознак прояву діяльності ОЗГ можна віднести:

- наявність слідів дії кількох виконавців із чітким розподілом ролейових функцій, а також наявність інших матеріальних наслідків скоєного, що вказують на високу технічну оснащеність і озброєність злочинців, доступних лише ОЗГ, яке володіє великими матеріальними коштами;

- зухвалість діяння (наприклад стрілянина «серед білого дня», у присутності багатьох людей);

- ретельне готування нападу щодо місця і часу вчинення;

- особа потерпілого, який входить до складу ОЗГ як лідер або її активний член;

- наявність оперативних даних, що вказують на зв'язок вчиненого нападу з діяльністю злочинного угруповання.

Після встановлення, що злочин вчинений ОЗГ, застосовані методики розслідування повинні бути скореговані. Створюється слідчо-оперативна група, і розслідування справи проводиться у тісному контакті слідчого з оперативними підрозділами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю (багато в чому ситуація залежить від того, чи перебувала ОЗГ під оперативним контролем, чи ні).

2. Одне із завдань досудового слідства на початковому етапі розслідування — виявлення базової спрямованості діяльності ОЗГ. Це дає підстави для припущення, що виявлений злочин не є ситуативним: членами ОЗГ вчинені ще інші, аналогічні, злочини.

3. Розслідування справ зазначеної категорії має проводитися оперативно, швидко, з використанням наступальної тактики. Треба встановити чисельність ОЗГ, її склад, структуру та роль, яку відіграють у діяльності ОЗГ особи, затримані за підозрою у вчиненні злочинів.

Тактичні особливості проведення слідчих дій при розслідуванні справ про злочини, які вчинені ОЗГ (огляд місця події, допит потерпілих, свідків, учасників організованої групи; обшуки, пред'явлення для впізнання, призначення судових експертиз тощо), пов'язані з врахуванням активної протидії слідству з боку членів ОЗГ, які залишилися на волі, — це широке застосування відео-, звукозапису; вжиття стосовно свідків, потерпілих і деяких учасників ОЗГ заходів безпеки тощо.

4.10. Особливості розслідування злочинів неповнолітніх

Розслідування злочинів, які вчиняються неповнолітніми, має свою специфіку, обумовлену віковими, соціальними, психічними та іншими особливостями, характерними для неповнолітніх. Саме це, поряд з^{30*}

з особливостями криміналістичними, кримінально-правовими та процесуальними, які мають значення для розслідування, дозволяє викремити багато спільного, характерного лише для злочинів неповнолітніх. Виходячи з таких особливостей розроблені основи методики розслідування злочинів, вчинених такими спеціальними суб'єктами, як неповнолітні.

Структура криміналістичної характеристики, навіть з урахуванням різноманітності дій неповнолітніх при вчиненні злочинів, однотипна і відповідає її традиційній структурі: особливості предмета посягання; типові сліди злочину; особа потерпілого; способи вчинення злочину; обстановка вчинення злочину та особа злочинця.

До предмета злочинів проти власності (найбільш поширені серед неповнолітніх: крадіжка, грабіж, розбій), вчинених групами неповнолітніх, відносять об'єкти, які входять до «підліткового» асортименту цінностей: гроші; речі, які звичайно цікаві молоді (мобільні телефони, компакт-диски, модні предмети одягу тощо); кондитерські вироби (шоколад, цукерки, жувальна гумка, безалкогольні напої тощо), а також малагбаритні предмети, що можуть бути швидко реалізовані.

До типових слідів можна віднести залишені на місці злочину сліди рук та взуття, які мають невеликий розмір, характерний для підлітків; сліди застосування неякісних знарядь злочину та саморобної зброї, виготовлених за відсутності відповідних навичок; нецензурні написи; недопаалки, пляшки з-під спиртного.

Потерпілими від злочинів неповнолітніх часто є їх однолітки, що характерно для вбивств, спричинення тілесних ушкоджень. Це може бути вбивство з помсти, з ревнощів; спричинення тілесних ушкоджень у бійці між членами молодіжних угруповань (наприклад угруповань футбольних фанатів) тощо. Неповнолітні злочинці посягають на малолітніх, жінок, «бомжів», інвалідів, людей похилого віку та інших осіб, які не можуть чинити опір нападникам.

Для *способу вчинення* злочинів за участю неповнолітніх характерним є, перш за все, непрофесіоналізм їх дій. Зокрема: відсутність ретельної підготовки до вчинення злочину; непослідовність або відсутність логіки дій — наприклад, інколи обирається найскладніший шлях проникнення на об'єкт при ігноруванні найбільш реального шляху, простого та безпечного; відсутність заздалегідь обраних місць для приховування майна, набутого злочинним шляхом, і каналів його реалізації тощо. За відсутності злочинного досвіду неповнолітні застосовують способи вчинення злочину, описані у детективній літературі або показані у фільмах. Після вчинення успішного злочину проти власності неповнолітні звичайно скоюють аналогічні злочини без якихось змін способу їх вчинення. Характерними діями неповнолітніх можна вважати факти безглузлого знищення або пошкодження майна на місці злочину, залишення нецензурних написів тощо.

Розбій та грабежі, які вчиняються неповнолітніми, часто є зухвалими, цинічними, супроводжуються безглуздою жорстокістю стосовно потерпілих (наприклад, нанесення великої кількості тілесних ушкоджень людині, навіть коли вона не чинить опору нападникам). Жорстокість і цинічність у діях неповнолітніх дістає вияв у згвалту-

ваннях і вбивствах (наприклад, нанесення десятків ударів ножем у життєво важливі органи людини).

Обстановка вчинення злочинів неповнолітніми. Місцем вчинення злочинів є приміщення (магазини, квартири, дачі, підвали, під'їзди, нічні клуби тощо), а також вулиці, двори. Як правило, це район, де проживає неповнолітній, або місце, де він з групою підлітків звичайно проводить свій вільний час. Злочини часто вчиняються у вечірній, вільний від навчання і роботи, час, в умовах відсутності контролю з боку дорослих.

Особа злочинця. Це особи віком від 14 до 18 років (18 ще не виповнилося). Особам цієї вікової групи притаманні прагнення до самоствердження, бажання показати свою «дорослість» і будь-яким чином виділитися серед своїх однолітків. Їх характеризують як осіб з підвищеною емоційністю, неврівноважених. За незавершеного психічного і фізичного розвитку і відсутності життєвого досвіду це призводить до некритичної оцінки життєвих ситуацій, в яких опиняється неповнолітній, він швидко підпадає під вплив дорослих лідерів. Для неповнолітніх характерним є також сильно розвинуте почуття групової солідарності.

Дані про об'єкт злочинного посягання, спосіб вчинення злочину та обстановку його вчинення дозволяють висунути обґрунтовану версію про вчинення злочину неповнолітніми.

Законодавство (ст. 433 КПК) передбачає додаткові обставини, які обов'язково треба встановлювати у справах про злочини неповнолітніх:

- вік неповнолітнього (число, місяць, рік народження);
- стан здоров'я і загального розвитку неповнолітнього;
- характеристика особи потерпілого;
- умови життя і виховання неповнолітнього;
- обставини, що негативно впливали на виховання неповнолітнього;
- наявність дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність.

Найбільш типовими ситуаціями, які складаються на початковому етапі розслідування справ зазначеної категорії, є: 1) слідчий отримує матеріали, дані яких вказують на вчинення злочину саме неповнолітніми (підозрювані можуть бути затримані або свідки-очевидці вказують на причетність до злочину неповнолітніх); 2) у первинних матеріалах є дані, які дають підстави для припущення, що злочин вчинений неповнолітніми (це можуть бути дані, отримані під час проведення огляду місця події: спосіб вчинення злочину, об'єкт посягання та обстановка вчинення злочину).

За першої ситуації початкового етапу слідства необхідні такі слідчі дії: огляд місця події, в тому числі огляд трупа, і призначення судово-медичної експертизи; допит підозрюваного, його особистий обшук та обшук за місцем проживання; призначення судово-медичної експертизи потерпілого (у випадках спричинення тілесних ушкоджень); допит свідків, призначення судових експертиз та деякі інші.

У цій ситуації типовим є майже такий самий перелік слідчих дій. Але в умовах, коли ще не відомі особи, які вчинили злочин, важливе

значення має взаємодія з органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, та отримання даних з інформаційних центрів МВС, зокрема про аналогічні злочини (за способом вчинення та предметом посягання), які вчинені раніше, але залишилися нерозкритими.

Огляд місця події у справах про злочини, вчинені неповнолітніми, проводиться з метою збору важливої для справи інформації як про сутність та особливості вчинених злочинних, так і про особу неповнолітнього злочинця. Інформація, отримана під час огляду, може вказувати на вчинення злочину неповнолітніми (наприклад сліди взуття невеликого розміру, сліди підліткових рук тощо) та дозволяє побудувати версію про конкретних осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, або про коло осіб, серед яких треба шукати злочинця.

Допит неповнолітніх є важливою слідчою дією. Неповнолітні можуть бути різного віку і мати різний процесуальний статус (підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий). Тактика допиту зазначених осіб визначається їх віковими та психологічними особливостями, рівнем фізичного та інтелектуального розвитку, особливостями вчиненого злочину та їх процесуальним статусом.

На допит неповнолітніх потерпілого та свідка, які не досягли 14-річного віку, слідчий викликає педагога, лікаря або законних представників неповнолітнього, у присутності яких проводиться допит. На допиті неповнолітніх підозрюваного і обвинуваченого обов'язковою є участь адвоката-захисника.

Крім очевидців як свідки у справах про злочини неповнолітніх допитуються переважно родичі, педагоги (за місцем навчання неповнолітнього), сусіди, однолітки за місцем проживання, навчання або роботи. На допиті перевіряється алібі підозрюваного (обвинуваченого), отримуються дані щодо особи неповнолітнього: ким виховувався, його ставлення до навчання, роботи; оточення (коло друзів); зловживання алкоголем, наркозалежність; характер; вчинення раніше правопорушень тощо. З метою отримання інформації про особу неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) слідчий запитує характеристики на нього з місця проживання, навчання, роботи.

Під час допиту неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) слідчий повинен у зрозумілій або навіть популярній формі викласти сутність підозри або пред'явленого обвинувачення. Допит проводиться у спокійному тоні, але наступально. При цьому треба не умовляти неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) давати правдиві показання, а переконувати його. Якщо особа дає правдиві показання, треба максимально деталізувати обставини злочину для встановлення ролі підозрюваного або інших учасників у вчиненні злочину (в тому числі з метою попередження самообмови). Якщо підозрюваний (обвинувачений) не визнає своєї вини, треба розкрити суспільну небезпечність вчинених ним дій, розповісти про позитивну роль визнання вини або дієвого каяття (часто правдиві показання неповнолітній не дає з почуття солідарності з іншими членами групи).

У разі вчинення групового злочину обов'язково вивчається процес формування злочинної групи та деталізується ступінь участі кожного члена групи у вчиненні злочину.

Обшук проводиться переважно за місцем проживання або роботи підозрюваного неповнолітнього, а також у місцях, де неповнолітній міг приховати вкрадене майно, зброю, знаряддя злочину (на горищах, у під'їздах, підвалах тощо). Предмет обшуку визначається залежно від способу вчиненого злочину та об'єкта злочинного посягання (викрадене майно; зброя, знаряддя злочину; взуття та одяг, які були на підозрюваному під час вчинення злочину, тощо).

Серед судових експертиз, які призначаються у справах неповнолітніх (судово-медичної, за допомогою якої, наприклад, якщо відсутні документальні дані, встановлюється вік підозрюваного неповнолітнього; судово-психіатричної, криміналістичних тощо), особливе значення має судово-психологічна експертиза. Вона проводиться у таких справах перш за все для встановлення вікових та індивідуальних особливостей неповнолітніх обвинувачених, підозрюваних, свідків і потерпілих. Зокрема, на вирішення експертів може бути поставлене питання про загальний рівень розвитку неповнолітнього в психологічному сенсі. Крім того ця експертиза допомагає вирішити питання:

- 1) Чи є самостійними показання неповнолітнього?
- 2) Чи відповідають вони його віку і його інтелектуальному розвитку?
- 3) Якою є можливість неповнолітнього свідка або потерпілого правильно сприймати й оцінювати події?
- 4) Чи має дана неповнолітня особа суб'єктивну можливість правильно сприймати й оцінювати обставини, що мають значення у справі?

Якщо осудність неповнолітнього не викликає сумнівів, призначається судово-психологічна експертиза для вирішення питань:

- 1) Чи є у неповнолітнього обвинуваченого затримка у розумовому розвитку?
- 2) Якими є відхилення в розвитку підлітка порівняно з нормальним для даного віку, або інакше — якому біологічному віку відповідає його психічний розвиток?

Обґрунтована відповідь на останнє питання може мати вирішальне значення у процесі прийняття рішення судом про визнання неповнолітнього винуватим і призначення йому кримінального покарання. На цю обставину особливу увагу повинні звертати адвокати-захисники.

ДОДАТКИ

Програма курсу «Криміналістика»

Програма курсу «Криміналістика» підготовлена у відповідності з навчальними планами ВНЗ з підготовки фахівців за спеціальністю «Правознавство» та навчальним планом Академії адвокатури України.

У системі дисциплін, які вивчаються в юридичних ВНЗ України, зазначений курс займає повноправне і, водночас, особливе місце. Його специфіка — це висока прикладна спрямованість на отримання студентами навичок застосування техніко-криміналістичних засобів і методів збирання та дослідження доказів, оволодіння досягненнями криміналістичної тактики і методиками розслідування окремих категорій злочинів, на розвиток детективного логічного мислення та вміння творчо використовувати отримані знання в типових ситуаціях. У цілому запропонований курс має надати студентам допомогу в їх підготовці до практичної пізнавальної діяльності як слідчих, адвокатів, прокурорів, судців, працівників спеціальних служб.

До кожного традиційного для криміналістики розділу курсу додається список літератури, яка рекомендується для поглибленого вивчення дисципліни, а також підготовки студентських наукових робіт (тематика додається).

Підсумком занять згідно з навчальним планом є складання студентами іспиту (наведено орієнтовний перелік питань, які виносяться на іспит).

Розділ 1. Вступ до криміналістики

Тема 1. Предмет і методи криміналістики

Історія виникнення і використання прийомів та засобів виявлення і розслідування злочинів. Криміналістика і криміналісти. Розвиток криміналістики в Україні.

Сучасний рівень і тенденції розвитку світової криміналістики.

Предмет криміналістики. Закономірності об'єктивної дійсності, що вивчаються криміналістикою. Система криміналістики. Загальна теорія й окремі криміналістичні теорії та вчення. Право і криміналістика.

Поняття методу і методології. Теорія відображення як методологічна основа формування криміналістичних знань і розробки прийомів і засобів роботи з доказовою інформацією. Специфіка судового пізнання. Найзагальніші та загальнонаукові методи в криміналістиці. Окремонаукові та спеціальні методи криміналістики. Джерела формування криміналістичних знань.

Криміналістика в системі людських знань. Криміналістика в системі юридичних наук. Криміналістичні знання на службі науці та мистецтву.

Тема 2. Криміналістична ідентифікація

Поняття і наукові основи криміналістичної ідентифікації, її значення у слідчій, судовій та експертній діяльності. Форми криміналістичної ідентифікації. Ідентифікаційні ознаки. Ідентифікаційний період. Індивіду-

альна тотожність і групова належність. Об'єкти ідентифікації. Проблеми ототожнення об'єктів, що не мають сталої форми.

Методика криміналістичної ідентифікації, стадії її проведення: підготовка, роздільного аналізу, порівняльного аналізу, формування висновку.

Криміналістична діагностика і ситуалогія.

Можливості застосування математики і кібернетики в ідентифікаційних дослідженнях.

Список літератури до розділу «ГВступ до криміналістики»

Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел / Л. Е. Ароцкер. — М. : Юрид. лит., 1964.

Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р. С. Белкин. — М. : Акад. МВД РФ, 1997.

Васильев А. Н. Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А. Н. Васильев, Н. П. Яблоков. — М. : МГУ, 1984.

Варфоломеева Т. В. Криминалиетика и профессиональная деятельность защитника / Т. В. Варфоломеева. — К. : Крещатик, 1987.

Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы) / В. И. Гончаренко. — К. : Либідь, 1980.

Гончаренко В. И. Криминалиетика и криминалисты / В. И. Гончаренко, В. Е. Бергер. — К. : Либідь, 1989.

Гросс Г. Руководство для следователей как система криминалистики / Г. Гросс. — М. : Легезст, 2002.

Колдин В. Я. Идентификация при расследовании преступлений / В. Я. Колдин. — М. : МГУ, 1978.

Колмаков В. П. Введение в курс науки советской криминалистики / В. П. Колмаков. — Одесса : ОГУ, 1973.

Крылов И. Ф. В мире криминалистики / И. Ф. Крылов. — Л. : АГУ, 1989.

Матусовский Г. А. Криминалистика в системе научных знаний / Г. А. Матусовский. — Х. : Основа, 1976.

Сегай М. Я. Методология судебной идентификации / М. Я. Сегай. — К. : РИО МВД УССР, 1970.

Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий / Н. А. Селиванов. — М. : Юрид. лит., 1982.

Торвальд Ю. Сто лет криминалистики / Ю. Торвальд. — М. : Прогресе, 1974.

Розділ 2. Криміналістична техніка

Тема 3. Загальні положення криміналістичної техніки

Поняття і структура криміналістичної техніки. Джерела формування криміналістичної техніки. Поняття спеціальних знань і спеціальних криміналістичних знань. Форми використання криміналістичної техніки. Критерії допустимості використання технічних засобів і методів роботи з доказами. Особливості використання криміналістичної техніки адвокатом.

Технічні засоби виявлення, фіксації, вилучення слідів і речових доказів. Технічні засоби і методи лабораторного дослідження речових доказів. Комплектація науково-технічних засобів. «Польова» криміналістична техніка.

Перспективи використання ЕОМ, лазерів, методів спектрального аналізу, поліграфа, засобів відеофіксації.

Тема 4. Судова фотографія і відеозапис

Поняття судової фотографії. Використання засобів фото-, кіно-, та відеозйомки у судочинстві. Доказове значення результатів зйомки. Суб'єкти застосування судової фотографії.

Відображаюча судова фотографія, її методи: звичайний, панорамний, стереоскопічний, метричний. Способи судової відображаючої фотографії.

Судово-дослідницька фотографія, її задачі. Методи судово-дослідницької фотографії: зміни контрастів, кольороподілу, зйомки у невидимих променях спектра, спектрального аналізу.

Тема 5. Основи криміналістичного слідознавства

Предмет і система слідознавства. Поняття і зміст трасології. Наукові засади трасології. Механізм утворення слідів та їх класифікація.

Загальні правила виявлення, огляду, фіксації і вилучення слідів. Технічні засоби і прийоми виявлення та фіксації слідів.

Тема 6. Сліди рук

Сліди рук. Наукові засади дактилоскопії. Папілярні візерунки, їх загальні та окремі ознаки. Виявлення і фіксація слідів рук.

Підготовка матеріалів для проведення дактилоскопічної експертизи.

Тема 7. сліди ніг і взуття

Сліди ніг і взуття. Прийоми фіксації і вилучення слідів ніг і взуття. Доріжка слідів, її елементи.

Сліди транспортних засобів, їх класифікація і фіксація. Транспортна трасологія.

Інші сліди (зубів, рукавичок, частин тіла, одяжі, нігтів, губ, милиць тощо, а також сліди тварин).

Тема 8. сліди знярядь злому. Встановлення цілого за частинами

Сліди знярядь злому та інструментів, їх класифікація і фіксація. Мікротрасологія.

Задачі встановлення цілого за частинами, джерела походження об'єкта.

Тема 9. Субстанціональні та інші сліди

Субстанціональні сліди: виявлення, вилучення, дослідження. Доказове значення цих слідів.

Підготовка матеріалів для проведення слідознавчої експертизи.

Тема 10. Судова балістика

Поняття судової балістики, її наукові засади. Об'єкти балістичного дослідження: зброя, боезапаси, вибухові пристрої, сліди пострілу та вибуху. Класифікація зброї та боеприпасів.

Виявлення, огляд і фіксація слідів пострілу і вибуху. Встановлення обставин застосування зброї та вибухівки.

Ототожнення зброї за вистріляними гільзами, кулями, шротом. Вирішення неідентифікаційних задач.

Підготовка матеріалів для проведення судово-балістичної експертизи та технічної експертизи вибуху.

Тема 11. Техніко-криміналістичне дослідження документів

Поняття і класифікація документів.

Поняття і види криміналістичного дослідження документів. Правила роботи з документами.

Технічне дослідження документів: поняття, види, зміст. Слідчий огляд документів. Види підробки документів та їх ознаки. Встановлення способу виготовлення документа. Відтворення змісту підроблених і пошкоджених документів. Дослідження відбитків печаток і штампів. Дослідження машинописних документів. Дослідження поліграфічної продукції, встановлення місця її виготовлення.

Встановлення давності виконання тексту, ототожнення матеріалів, використаних для виготовлення документа.

Техніко-криміналістична експертиза документів, коло вирішуваних нею питань, підготовка матеріалів для її проведення.

Тема 12. Судове почеркознавство

Поняття письма і почерку. Ознаки письмової мови. Ознаки почерку: загальні, окремі, топографічні. Ототожнення автора і виконавця рукопису. Дослідження цифрових, стилізованих текстів, підписів.

Дослідження спотворених рукописів і підписів.

Неідентифікаційні дослідження рукописів.

Почеркознавча і авторознавча експертизи, підготовка матеріалів для їх проведення. Зразки рукописів і підписів.

Тема 13. ідентифікація особи за зовнішніми ознаками

Поняття і наукові засади ототожнення особи за зовнішніми ознаками. Ознаки зовнішності, їх класифікація, система їх опису. Функціональний портрет людини. Джерела інформації про зовнішні ознаки людини.

Співвідношення опису, впізнання та ідентифікації особи. Використання даних про зовнішні ознаки у розшуку, обліку.

Судово-портретна експертиза: поняття, коло вирішуваних питань, методи дослідження, підготовка матеріалів для її проведення.

Список літератури до розділу «Криміналістична техніка»

Буринский Е. Ф. Судебная экспертиза документе® / Е. Ф. Буринский. — СПб., 1903.

Вул С. М. Криминалистическое исследование письменной речи / С. М. Вул. — К., 1973.

Гончаренко В. И. Использование звукозаписи, фотографии и кино-съемки в уголовном судопроизводстве / В. И. Гончаренко. — К. : КГУ, 1980.

Гончаренко В. И. Научно-технические средства в следственной практике / В. И. Гончаренко. — К. Вища школа, 1984.

Грамович Г. И. Основы криминалистической техники / Г. И. Грамович. — Минск : Вышэйшая школа, 1981.

Грановский Г. А. Основы трасологии. Особенная часть / Г. А. Грановский. — М. : ВНИИСЗ, 1974.

Дворкин А. И. Осмотр, предварительное исследование и экспертиза вещественных доказательств — микрочастиц / А. И. Дворкин. — М. : Прокуратура СССР, 1980.

Крылов И. Ф. Криминалистическое учение о следах / И. Ф. Крылов. — А. : АГУ, 1976.

Аазеры в криминалистике и судебных экспертизах / под ред. Н. Г. Находкина и В. И. Гончаренко. — К. : Вища школа, 1986.

Найдис И. Д. Судебная кинематография и видеозапись / И. Д. Найдис. — Х., 1986.

Селиванов Н. А. Вещественные доказательства / Н. А. Селиванов. — М. : Юрид. лит., 1971.

Снетков В. А. Система составления описания внешности человека / В. А. Снетков, А. М. Зинин. — М., 1976.

Тахо-Годи Х.-М. А. Криминалистическое исследование огнестрельного оружия / Х.-М. А. Тахо-Годи. — М., 1987.

Филиппов А. Г. Видеозапись и ее использование при раскрытии и расследовании преступлений / А. Г. Филиппов. — М., 1998.

Черваков В. Ф. Судебная баллистика / В. Ф. Черваков. — М. : Юрид. лит., 1987.

Шевченко Б. И. Теоретические основы трасологической идентификации в криминалистике / Б. И. Шевченко. — М. : МГУ, 1975.

Розділ 3. Криміналістична тактика

Тема 14. Загальні положення криміналістичної тактики.

Тактика захисту

Поняття і система криміналістичної тактики. Правові, психологічні та етичні засади криміналістичної тактики. Процесуальні норми і криміналістичні рекомендації. Участь адвоката у проведенні слідчих дій.

Поняття тактичного прийому. Джерела тактичних прийомів, їх класифікація. Критерії допустимості тактичних прийомів. Тактика захисту.

Поняття і види тактичних операцій (комбінацій). Слідча ситуація. Слідча ситуація як основа прийняття тактичних рішень. Тактичний ризик.

Тема 15. Організація розслідування. Версії

Природа, поняття і класифікація криміналістичних версій. Правила побудови і перевірки версій.

Основи планування розслідування, його принципи. Планування у багатоепізодних справах. Техніка планування.

Слідчо-оперативні групи, міжвідомчі слідчі групи. Зміст і форми взаємодії органів слідства і оперативно-розшукових служб.

Тема 16. Тактика слідчого огляду

Сутність і завдання слідчого огляду. Загальна готовність до огляду. Роль спеціалістів у проведенні огляду.

Огляд місця події. Підготовка до огляду. Учасники огляду. Стадії огляду. Тактичні прийоми огляду. Дослідження слідів на місці події. Негативні обставини, їхнє значення для встановлення фактів і викриття інсценувань. Використання науково-технічних засобів під час огляду. Протокол огляду і додатки до нього: плани, схеми, знімки, таблиці тощо.

Особливості огляду трупа. Використання огляду трупа для встановлення особи загиблого, часу і причин настання смерті. Експуація трупа.

Мета і зміст огляду документів і предметів. Особливості огляду поштово-телеграфної кореспонденції.

Освідування і його види. Цілі і тактика освідування.

Тема 17. Тактика обшуку

Поняття, сутність і види обшуків. Фактичні та правові підстави проведення обшуку. Відмінність обшуку від огляду і оперативного обслідування приміщень, транспортних засобів, багажу. Психологічні та етичні засади обшуку.

Підготовка до обшуку. Технічні засоби обшуку. Порядок обшуку. Тактичні прийоми обшуку. Види тайників і прийоми їх виявлення. Тактика обшуку в приміщенні і на місцевості.

Фіксація ходу і результатів обшуку.

Тема 18. Допит свідків і потерпілих

Поняття, значення і види допиту як засобу одержання вербальної інформації. Поняття психологічного впливу і межі його допустимості при допиті. Етика допиту. Встановлення винуватої обізнаності.

Закономірності формування показань. Фактори, що впливають на формування і дачу показань.

Підготовка до допиту. Визначення предмета допиту. Прийоми встановлення психологічного контакту з допитуваним. Порядок допиту. Тактичні прийоми відновлення забутого, викриття неправди, подолання агресивності. Особливості допиту за участі перекладача або спеціаліста.

Виявлення свідків і тактика їх допиту. Допит потерпілого. Криміналістична віктимологія. Особливості допиту неповнолітніх (малолітніх) свідків і потерпілих. Тактика бесіди адвоката.

Тема 19. Допит підозрюваних і обвинувачених

Тактичні прийоми допиту підозрюваних і обвинувачених. Особливості допиту обвинуваченого (підозрюваного), який: визнає себе винним; відмовляється від дачі показань; заявив про своє алібі.

Сутність і задачі очної ставки. Підготовка до очної ставки. Порядок і тактика проведення очної ставки.

Фіксація ходу і результатів допиту та очної ставки. Можливості і правила використання фото- і відеотехніки для фіксації показань.

Тема 20. Відтворення обстановки і обставин події

Поняття, мета і види відтворення обстановки і обставин розслідуваної події.

Поняття і сутність слідчого експерименту, його цілі і види. Учасники експерименту. Підготовка до проведення експерименту. Умови і прийоми проведення слідчого експерименту, його етичні засади.

Реконструкція обстановки, тактика проведення, доказове значення.

Сутність перевірки показань на місці, її зв'язок з іншими слідчими діями. Тактика проведення перевірки показань, використання вузлових точок.

Фіксація ходу і результатів відтворення обстановки і обставин події. Технічні засоби фіксації. Графічний метод фіксації.

Тема 21. Тактика пред'явлення для впізнання

Поняття, сутність і види пред'явлення для впізнання. Психологічні засади пред'явлення для впізнання. Узnavання і впізнання. Симультанне і сукцесивне впізнання.

Підготовка до пред'явлення для впізнання. Зміст допиту особи, яке впізнає. Порядок пред'явлення для впізнання живих осіб, трупів, тварин,

предметів, ділянок місцевості. Особливості пред'явлення для впізнання людей за функціональними ознаками. Проведення впізнання за фотографіями, кіно- і відеострічками. Можливості повторного впізнання.

Фіксація ходу і результатів пред'явлення для впізнання.

Тема 22. Призначення судових експертиз

Гносеологічна природа експертизи. Процесуальна природа судової експертизи. Види судових експертиз. Система судово-експертних уставов України.

Підготовка до проведення експертизи. Визначення мети і обсягу дослідження. Формування експертного завдання. Вибір експерта (експертної установи). Зразки для порівняльного дослідження, вимоги до них. Тактика одержання зразків. Особливості призначення додаткової, повторної, комісійної, комплексної експертиз. Проблема використання висновків альтернативної експертизи.

Загальні положення методики експертного дослідження.

Оцінка висновку експерта і використання одержаних результатів у доказуванні.

Список літератури до розділу «Криміналістична тактика»

Арцишевский Г. В. Выдвижение и проверка следственных версий / Г. В. Арцишевский. — М., 1978.

Баев М. О. Защита от обвинения в уголовном процессе. Тактика профессиональной защиты по уголовным делам. Право обвиняемого на защиту / М. О. Баев, О. Я. Баев. — Воронеж : ВГУ, 1995.

Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики / Р. С. Белкин. — Волгоград : ВСШ, 1993.

Быховский И. Е. Производство следственных действий / И. Е. Быховский. — А., 1984.

Васильев А. Н. Тактика отдельных следственных действий / А. Н. Васильев. — М. : МГУ, 1981.

Васильев А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, А. М. Карнеева. — М. : Юрид. лит., 1970.

Возгрин И. А. Общие положения криминалистической тактики / И. А. Возгрин. — А., 1988.

Гончаренко В. Г. Тактика психологического влияния на попередньому слідстві / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. — К. : Акад. МВС України, 1994.

Експертизи в судовій практиці / за ред. В. Г. Гончаренка. — К. : Юрінком Інтер, 2005.

Горский Г. Ф. Судебная зтика / Г. Ф. Горский, А. Д. Кокорев, Д. П. Котов. — Воронеж : ВГУ, 1973.

Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Г. Г. Доспулов. — М., 1976.

Драпкин А. Я. Основы теории следственных ситуаций / А. Я. Драпкин. — Свердловск, 1987.

Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. — Минск : Вышэйшая школа, 1979.

Закаатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних / А. А. Закаатов. — Волгоград, 1979.

Колмаков В. П. Следственный осмотр / В. П. Колмаков. — М. : Юрид. лит., 1969.

Комиссаров В. И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений / В. И. Комиссаров. — Саратов, 1987.

Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / В. Е. Коновалова. — Х. : Консум, 1999.

Аарин А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация / А. М. Аарин. — М. : Юрид. лит., 1970.

Лисиченко В. К. Негативні обставини та їх значення в розслідуванні злочинів / В. К. Лисиченко, І. І. Когутич. — К. : Дія, 2002.

Митричев С. П. Следственная тактика / С. П. Митричев. — М., 1975.

Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів / за ред. П. В. Коляди. — К. : Юрінком Інтер, 2005.

Пешак Я. Следственные версии / Я. Пешак. — М. : Юрид. лит., 1976.

Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. — Минск : Вышэйшая школа, 1978.

Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Ратинов. — М. : Юрлитинформ, 2000.

Шепитько В. Ю. Тактика расследования преступлений, совершенных организованными группами и преступными организациями / В. Ю. Шепитько. — Х., 2000.

Шепитько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В. Ю. Шепитько. — Х. : Харків юридичний, 2007. — 432 с.

Шиканов В. И. Проверка алиби / В. И. Шиканов. — Иркутск : ИрГУ, 1978.

Розділ 4. Криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів

Тема 23. Загальні положення криміналістичної методики

Поняття і завдання криміналістичної методики розслідування. Закономірності відображення злочинів у реальному світі. Узагальнення слідчої практики як джерело криміналістичної методики.

Структура криміналістичної методики, її елементи. Етапи розслідування та їх характеристика. Окремі методики розслідування. Перспективи алгоритмізації та автоматизації розслідування.

Класифікація злочинів. Криміналістична характеристика злочину як його інформаційна модель. Співвідношення криміналістичної характеристики злочину з його кримінально-правовою і кримінологічною характеристиками. Елементи криміналістичної характеристики злочину. Матеріальне відображення злочину. Ідеальне відображення злочину. Спосіб скоєння злочину. Коло найбільш імовірних осіб, які скоїли даний злочин. Перспективи та умови формування й розвитку об'єктивно достовірних інформаційних моделей окремих видів злочинів.

Обставини, що підлягають встановленню, як елемент методики.

Тема 24. Розслідування вбивств

Криміналістична характеристика вбивств, заподіяння тілесних ушкоджень. Обставини, які підлягають встановленню.

Особливості порушення кримінальної справи. Невідкладні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи. Встановлення особи потерпілого. Встановлення мотиву злочину. Використання спеціальних знань у розсліду-

ванні цих злочинів. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій.

Особливості розслідування вбивств, пов'язаних з розчленуванням трупа. Особливості розслідування справ про зникнення людини за підозрою на її вбивство. Особливості розслідування «серійних» убивств.

Тема 25. Розслідування зґвалтувань

Криміналістична характеристика зґвалтувань та інших насильницьких дій сексуального характеру. Обставини, які підлягають встановленню. Типові ситуації при розслідуванні справ цієї категорії.

Особливості порушення кримінальної справи. Отримання заяв від потерпілих та їх допит. Невідкладні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи. Використання спеціальних знань у розслідуванні цих злочинів.

Особливості тактики проведення окремих слідчих дій: огляд місця події; виїмка одягу; освідування потерпілої. Одержання зразків для порівняльного дослідження. Підготовка матеріалів та призначення судових експертиз. Освідування і допит підозрюваного.

Тема 26. Розслідування крадіжок, грабежів і розбоїв

Криміналістична класифікація крадіжок, грабежів і розбоїв. Криміналістична характеристика окремо кожного із зазначених злочинів.

Особливості порушення кримінальної справи. Типові слідчі ситуації та умовлені ними особливості початкового етапу розслідування. Специфіка тактики окремих слідчих дій і тактичних операцій: огляду місця події і речових доказів, допиту потерпілих і підозрюваних, освідування, пред'явлення для впізнання, обшуків, встановлення вкрадених речей і організація їх розшуку.

Використання оперативно-розшукових можливостей у розкритті та розслідуванні цих злочинів.

Тема 27. Розслідування розкрадань шляхом зловживання службовим становищем

Види і способи посягань на власність. Криміналістична характеристика розкрадань, вчинених шляхом привласнення, розтрата або зловживання службовим становищем. Джерела інформації про злочини даної групи. Особливості порушення кримінальної справи. Взаємодія з контрольно-ревізійними органами. Методи встановлення способів розкрадань. Використання допомоги спеціалістів у галузі господарсько-економічної та виробничо-технологічної діяльності установ, підприємств, організацій. Використання результатів аудиту.

Специфіка проведення окремих слідчих дій: огляду документів; допиту свідків і підозрюваних; проведення обшуків, виїмок; проведення судових експертиз. Накладення арешту на майно, проведення інших заходів, спрямованих на забезпечення заявлених позовів тощо.

Виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню розкрадань.

Тема 28. Розслідування службових злочинів

Класифікація службових злочинів. Криміналістична характеристика службових злочинів: зловживання службовим становищем, перевищення службових повноважень, хабарництво, халатність.

Особливості порушення кримінальної справи. Типові слідчі ситуації та зміст початкових слідчих дій. Допит заявника у справах про хабар-

ництво. Видачення і огляд документів. Обшуки, виїмка. Допит підозрюваних. Тактична операція «затримання на гарячому».

Призначення і проведення судових експертиз.

Тема 29. Розслідування господарських злочинів

Криміналістична характеристика господарських злочинів. Кримінально-правова характеристика та класифікація злочинів зазначеної категорії. Обставини, які підлягають встановленню.

Особливості порушення кримінальної справи. Взаємодія з оперативно-розшуковими службами органів внутрішніх справ. Використання спеціальних знань у розслідуванні. Обшук, виїмка та огляд документів (інформації на магнітних носіях). Допит службових осіб.

Призначення ревізій. Підготовка матеріалів, проведення бухгалтерської та інших експертиз.

Тема 30. Розслідування дорожньо-транспортних подій

Види і характер дорожньо-транспортних подій (ДТП). Криміналістична характеристика ДТП.

Типові слідчі ситуації, зумовлений ними характер початкових слідчих дій. Розшук транспортних засобів, що зникли з місця події. Специфіка огляду місця події. Освідування водіїв і потерпілих. Допит свідків. Роль експертиз у з'ясуванні обставин події. Комплексна психолого-автотранспортна експертиза. Відтворення обстановки і обставин події.

Тема 31. Розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків

Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків. Кримінально-правова характеристика зазначених злочинів. Обставини, які підлягають встановленню.

Класифікація наркотичних і психотропних речовин.

Особливості порушення кримінальних справ. Типові слідчі ситуації, що виникають при розслідуванні справ цієї категорії. Невідкладні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи на початковому етапі розслідування.

Використання спеціальних знань у розслідуванні цих злочинів. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій: обшуку (в тому числі особистого); огляду місця події. Огляд вилучених речовин і хімічних препаратів, які використовуються під час виготовлення наркотиків. Освідування та допит підозрюваних.

Особливості підготовки матеріалів та проведення судових експертиз.

Тема 32. Розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації

Криміналістична характеристика злочинів у сфері комп'ютерної інформації. Кримінально-правова характеристика та класифікація злочинів зазначеної категорії. Обставини, які підлягають встановленню.

Особливості порушення кримінальної справи. Невідкладні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи. Використання спеціальних знань.

Особливості проведення окремих слідчих дій: обшуків, виїмки комп'ютерної техніки. Допит підозрюваного.

Підготовка матеріалів і проведення судових експертиз.

Тема 33. Розслідування справ неспецифічних

Особливості криміналістичної характеристики злочинів неповнолітніх (специфічні способи вчинення злочинів, особливість злочинної персеверації тощо). Обставини, які підлягають встановленню.

Порушення кримінальної справи. Типові слідчі ситуації. Взаємодія з оперативно-розшуковими службами правоохоронних органів. Особливості проведення слідчих дій на початковому етапі розслідування: огляд місця події; допит потерпілих, свідків-очевидців.

Особливості затримання і допиту підозрюваних. Тактика обшуку. Підготовка матеріалів і проведення судових експертиз. Участь адвоката у слідчих діях.

Особливості підготовки матеріалів і призначення психологічних експертиз.

Тема 34. Розслідування пожеж

Особливості порушення кримінальних справ про пожежі. Криміналістична характеристика підпалів і злочинного порушення правил проти-пожежної безпеки.

Особливості огляду місця події у справах про пожежі. Встановлення осередку пожежі, характерні ознаки підпалу. Можливості встановлення виду і кількості (об'єму) предметів і матеріалів, що згоріли. Призначення ревізії. Експертизи у справах про пожежі. Особливості допиту свідків, потерпілих, підозрюваних.

Встановлення обставин, що сприяють виникненню пожеж.

Список літератури до розділу «Криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів»

Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / под ред. В. К. Лисиченко. — К., 1988.

Аленин Ю. П. Особенности расследования тяжких преступлений против личности / Ю. П. Аленин, В. В. Тищенко. — Одесса : Бахва, 1996.

Андреева А. А. Расследование изнасилований / А. А. Андреева, Г. А. Густов, В. Г. Степанов, А. П. Филиппов. — А. : АГУ, 1980.

Бородуллин А. И. Убийства по найму: методика расследования / А. И. Бородуллин. — М., 1997.

Бояров В. И. Убийства, совершенные в процессе противостояния организованных преступных группировок (особенности расследования) / В. И. Бояров. — Х. : КримАрт, 1998.

Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Васильев. — М. : МГУ, 1978.

Вехов В. В. Компьютерные преступления: способы совершения и раскрытия / В. В. Вехов. — М., 1996.

Головин А. Ю. Расследование грабежей и разбойных нападений / А. Ю. Головин. — Тула, 2001.

Дулов А. В. Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами / А. В. Дулов. — Минск : Вышэйшая школа, 1986.

Зорин Р. Г. Защита по уголовным делам о дорожно-транспортных происшествиях / Р. Г. Зорин. — Минск, 2000.

Журавлев В. И. Расследование дорожно-транспортных преступлений / В. И. Журавлев, Е. А. Краенский, С. И. Гирько. — М., 1991.

Каневский Л. А. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних / А. Л. Каневский. — Красноярск, 1991.

Коновалова В. Е. Расследование хищений государственного или общественного имущества (Проблемы тактики и методики) / В. Е. Коновалова, А. И. Колесниченко, Г. А. Матусовский. — Х., 1987.

- Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования / В. Е. Коновалова. — Х. : Факт, 2001.
- Крылов В. В. Расследование преступлений в сфере информации / В. В. Крылов. — М., 1998.
- Лавров В. П. Расследование организованной преступной деятельности / В. П. Лавров. — Ставрополь, 1996.
- Лукьянчиков Е. Д. Особенности расследования преступлений несовершеннолетних / Е. Д. Лукьянчиков. — К., 1990.
- Меретуков Г. М. Расследование преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств / Г. М. Меретуков. — М., 1992.
- Мудьюгин Г. Н. Расследование убийств, замаскированных инсценировками. — М., 1973.
- Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова [та ін.] — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 720 с.
- Попов И. А. Организация раскрытия и расследования преступлений, связанных с пожарами и поджогами / И. А. Попов. — М., 1992.
- Селиванов Н. А. Расследование убийств / Н. А. Селиванов, Л. А. Солярко. — М., 1994.
- Шурухнов Н. Г. Расследование неправомерного доступа к компьютерной информации / Н. Г. Шурухнов. — М., 1999.
- Цветков С. И. Организация и криминалистическая методика расследования экономических преступлений / С. И. Цветков. — М., 1990.
- Яблоков Н. П. Расследование и предупреждение преступных нарушений правил охраны труда и техники безопасности / Н. П. Яблоков, С. А. Квелидзе. — М. : МГУ, 1971.

Орієнтовні плани семінарських і практичних занять

Тема 1. Криміналістична ідентифікація

1. Поняття та основи криміналістичної ідентифікації.
2. Ідентифікаційні ознаки.
3. Індивідуальна totoжність і групова належність.
4. Методика криміналістичної ідентифікації, стадії її проведення.
5. Криміналістична діагностика і ситуалогія.
6. Ототожнення об'єктів, що не мають сталої форми.

Тема 2. Загальні положення криміналістичної техніки

1. Поняття криміналістичної техніки.
2. Джерела формування криміналістичної техніки.
3. Поняття спеціальних знань і спеціальних криміналістичних знань.
4. Критерії допустимості використання технічних засобів і методів роботи з доказами.
5. Особливості використання криміналістичної техніки адвокатом.
6. «Польова» криміналістична техніка.

Тема 3. Сліди рук

1. Наукові засади дактилоскопії.
2. Папілярні узорі, їх властивості.
3. Типи папілярних узорів.
4. Виявлення пото-жирових слідів рук на різних поверхнях.
5. Фіксація слідів рук.

6. Загальні та окремі ознаки папілярних узорів.
7. Технологія дослідження слідів рук.

Тема 4. Сліди ніг і взуття

1. Фіксація і видучення слідів ніг і взуття: об'ємних, поверхневих.
2. Фіксація доріжки слідів.
3. Технологія дослідження цих слідів.

Тема 5. Сліди знярядь злочому

1. Класифікація слідів знярядь злочому.
2. Особливості фіксації кожного з видів слідів.
3. Технологія дослідження цих слідів.
4. Встановлення цілого за частинами.

Тема 6. Судова балістика

1. Судова балістика як галузь криміналістики та її значення в розслідуванні злочинів.
2. Об'єкти судово-балістичного дослідження. Завдання, які вирішують судовою балістикою.
3. Основні дані про ручну вогнепальну зброю, боєприпаси.
4. Вибухові пристрої. Фіксація слідів вибуху.
5. Деталі зброї, які залишають на кулі та гільзі сліди, що мають ідентифікаційне значення.
6. Підготовка матеріалів для проведення судово-балістичної експертизи.

Тема 7. Техніко-криміналістичне дослідження документів

1. Поняття документа. Класифікація документів.
2. Слідчий огляд документів.
3. Відтворення змісту підроблених і пошкоджених документів.
4. Встановлення давності виконання тексту.
5. Підготовка матеріалів для проведення техніко-криміналістичної експертизи документів.

Тема 8. Судове почеркознавство

1. Поняття почерку і письма.
2. Загальні та окремі ознаки почерку.
3. Технологія ототожнення виконавця рукопису.
4. Дослідження підписів.
5. Відбір зразків почерку і підписів.
6. Ознаки письмової мови.
7. Авторознавча експертиза.

Тема 9. Ідентифікація особи за зовнішніми ознаками

1. Наукові засади ототожнення особи за зовнішніми ознаками.
2. Ознаки зовнішності, їх класифікація.
3. Система опису зовнішності людини.
4. Функціональний портрет людини.
5. Підготовка матеріалів і проведення судово-портретної експертизи.

Тема 10. Загальні положення криміналістичної тактики

1. Поняття криміналістичної тактики.
2. Слідча ситуація

3. Тактичний прийом та критерії його допустимості.
4. Тактична операція (комбінація).
5. Тактичний ризик.
6. Тактика участі адвоката в слідчих діях.

Тема 11. Тактика слідчого огляду

1. Сутність огляду, його завдання.
2. Тактичні прийоми огляду місця події.
3. Огляд трупа.
4. Використання при огляді науково-технічних засобів.
5. Участь спеціалістів у проведенні огляду.
6. Протокол огляду та додатки до нього.
7. Освідування і його види.

Тема 12. Тактика обшуку

1. Поняття, сутність і види обшуків.
2. Психологічні і етичні засади обшуку.
3. Підготовка до обшуку. Порядок обшуку.
4. Тактичні прийоми обшуку у приміщенні.
5. Обшук людини.
6. Фіксація результатів обшуку.

Тема 13. Допит свідків і потерпілих

1. Допит як засіб одержання вербальної інформації.
2. Поняття психологічного впливу і межі його допустимості.
3. Етика допиту.
4. Фактори, що впливають на формування показань.
5. Порядок допиту.
6. Тактичні прийоми допиту.
7. Криміналістична віктимологія.
8. Особливості допиту неповнолітніх (малолітніх).

Тема 14. Тактика допиту підозрюваних і обвинувачених

1. Підготовка до допиту.
2. Бесіда адвоката з підзахисним.
3. Встановлення психологічного контакту.
4. Винувата обізнаність.
5. Тактика допиту у випадках:
  - а) визнання своєї вини;
  - б) заперечення своєї вини;
  - в) відмови від дачі показань;
  - г) заяви про алібі.
6. Використання звуко- або відеозапису в ході допиту.

Тема 15. Тактика відтворення обстановки і обставин події

1. Поняття відтворення обстановки і обставин розслідуваної події.
2. Поняття і сутність слідчого експерименту, його цілі і види.
3. Умови і прийоми проведення слідчого експерименту, його етичні засади.
4. Реконструкція обстановки, тактика проведення, доказове значення.
5. Сутність перевірки показань на місці, її зв'язок з іншими слідчими діями.

6. Фіксація ходу і результатів відтворення обстановки і обставин події. Технічні засоби фіксації.

Тема 16. Тактика пред'явлення для впізнання

1. Поняття і види пред'явлення для впізнання.
2. Психологічні засади пред'явлення для впізнання.
3. Узнавання і впізнання.
4. Зміст допиту особи, яка впізнає.
5. Порядок пред'явлення для впізнання живих осіб.
6. Порядок пред'явлення для впізнання трупів, тварин, предметів, ділянок місцевості.
7. Проведення впізнання за фотознімками, кіно- і відеострічками.

Тема 17. Розслідування вбивств

1. Криміналістична характеристика вбивств.
2. Обставини, які підлягають встановленню.
3. Типові слідчі ситуації, які виникають на початковому етапі розслідування вбивств.
4. Особливості порушення кримінальної справи та специфіка проведення невідкладних слідчих дій.
5. Особливості організації взаємодії слідчого з органами дізнання. Створення слідчої або слідчо-оперативної групи.
6. Судові експертизи, які призначаються у справах про вбивства.
7. Особливості розслідування вбивств, пов'язаних із зникненням потерпілого.
8. Розслідування вбивств, пов'язаних з розчленуванням трупа.

Тема 18. Розслідування зґвалтувань

1. Криміналістична характеристика зґвалтувань.
2. Обставини, які підлягають встановленню під час розслідування зґвалтувань.
3. Типові слідчі ситуації, які виникають на початковому етапі розслідування зґвалтувань.
4. Особливості порушення кримінальної справи та специфіка проведення невідкладних слідчих дій. Отримання заяви від потерпілої та її допит.
5. Особливості планування та побудови версій.
6. Особливості розслідування справ про вчинення злочинів сексуальної спрямованості злочинцем-маніяком.
7. Судові експертизи у справах про зґвалтування.

Тема 19. Розслідування крадіжок, пограбувань і розбоїв

1. Криміналістична характеристика крадіжок.
2. Криміналістична характеристика пограбувань.
3. Криміналістична характеристика розбоїв.
4. Обставини, які підлягають встановленню у справах зазначеної категорії.
5. Типові слідчі ситуації, які виникають під час розслідування цих злочинів.
6. Проведення невідкладних слідчих дій.
7. Організація взаємодії слідчого з органами дізнання.

8. Розшук майна, яким заволоділи злочинці в результаті крадіжок, пограбувань та розбоїв.

Тема 20. Розслідування розкрадань шляхом зловживання службовим становищем

1. Криміналістична характеристика і найбільш типові слідчі ситуації, які виникають на початковому етапі розслідування.
2. Обставини, які підлягають встановленню.
3. Особливості порушення кримінальної справи та проведення невідкладних слідчих дій.
4. Організація взаємодії слідчого з органами дізнання.
5. Особливості участі у розслідуванні спеціалістів (ревізора, товарознавця та ін.).
6. Допит окремих категорій свідків.
7. Підготовка матеріалів та проведення судових експертиз. Організація проведення ревізій.

Тема 21. Розслідування службових злочинів

1. Криміналістична характеристика службових злочинів.
2. Обставини, які підлягають встановленню.
3. Типові слідчі ситуації у справах зазначеної категорії.
4. Особливості порушення кримінальної справи та специфіка проведення невідкладних слідчих дій у справах про хабарництво.
5. Організація взаємодії слідчого із суб'єктами оперативно-розшукової діяльності.
6. Особливості планування та побудови слідчих версій.
7. Допит заявника у справах про хабарництво.
8. Судові експертизи у справах про службові злочини.

Тема 22. Розслідування дорожньо-транспортних подій (ДТП)

1. Криміналістична характеристика ДТП.
2. Обставини, які підлягають встановленню у справах про ДТП.
3. Типові слідчі ситуації, які виникають у справі на початковому етапі розслідування.
4. Особливості порушення кримінальної справи та специфіка проведення невідкладних слідчих дій.
5. Організація взаємодії слідчого з органами дізнання.
6. Огляд місця події. Складання схем і планів.
7. Особливості відтворення обстановки і обставин події.
8. Підготовка матеріалів і призначення автотехнічної експертизи.

Тема 23. Розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків

1. Криміналістична характеристика і найбільш типові слідчі ситуації.
2. Обставини, які підлягають встановленню у справах про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків.
3. Особливості порушення кримінальної справи та специфіка проведення невідкладних слідчих дій.
4. Організація взаємодії слідчого із суб'єктами оперативно-розшукової діяльності.
5. Особливості обшуку приміщень.
6. Освідчення та допит підозрюваних.
7. Підготовка матеріалів і призначення судових експертиз.

Тема 24. Розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації

1. Криміналістична характеристика і найбільш типові слідчі ситуації.
2. Обставини, які підлягають встановленню у справах про злочини у сфері комп'ютерної інформації.
3. Особливості порушення кримінальної справи та специфіка проведення невідкладних слідчих дій.
4. Особливості планування та побудови слідчих версій.
5. Обшук і виїмка.
6. Допит підозрюваного.
7. Підготовка матеріалів і призначення судових експертиз.

Тема 25. Розслідування справ неповнолітніх

1. Криміналістична характеристика. Типові слідчі ситуації у справах про злочини, вчинені неповнолітніми.
2. Особливості порушення кримінальної справи. Невідкладні слідчі дії-
3. Особливості організації взаємодії слідчого з органами дізнання.
4. Особливості планування та побудови слідчих версій.
5. Особливості участі в окремих слідчих діях спеціалістів.

Орієнтовна тематика курсових робіт

1. Криміналістика в системі наукових знань.
2. Предмет науки криміналістики.
3. Історія розвитку криміналістики.
4. Наукові основи криміналістичної ідентифікації.
5. Ідентифікація як метод криміналістики.
6. Особливості фотозйомки на місці події.
7. Трасологія, її завдання.
8. Методи виявлення, огляду, фіксації та вилучення слідів рук.
9. Використання субстанціональних слідів у розслідуванні.
10. Ідентифікація зброї за гільзами та кулями.
11. Поняття вибуху, збирання та дослідження його слідів.
12. Судова габітологія та її значення при розслідуванні злочинів.
13. Криміналістична одорологія.
14. Теоретичні основи криміналістичної тактики.
15. Класифікація тактичних прийомів і критерії їх допустимості.
16. Критерії допустимості тактичних прийомів.
17. Тактичні прийоми викриття осіб, які дають неправдиві показання.
18. Тактичні комбінації.
19. Конфлікти в діяльності слідчого і способи їх вирішення.
20. Криміналістичне вчення про розшук.
21. Криміналістичні аспекти вивчення особи підозрюваного (обвинуваченого) в процесі розслідування.
22. Взаємодія слідчого з органом дізнання при розслідуванні злочинів.
23. Виявлення, фіксація, огляд і вилучення зброї та слідів пострілу на місці події.
24. Тактика огляду місця вибуху.
25. Тактика допиту неповнолітнього.
26. Тактична операція «Перевірка алібі».
27. Розслідування злочинів, вчинених в умовах неочевидності.

28. Розслідування контрабанди.
29. Розслідування хабарництва.
30. Розслідування злочинів по «гарячих слідах».
31. Розслідування серійних убивств.
32. Розслідування вимагання.
33. Особливості розслідування нерозкритих злочинів минулих років.
34. Розслідування комп'ютерних злочинів.
35. Використання відеозапису в розслідуванні.

Орієнтовний перелік питань, які виносяться на іспит

1. Предмет криміналістики.
2. Закономірності об'єктивної дійсності, які вивчаються криміналістикою.
3. Злочинна діяльність як об'єкт криміналістичного дослідження.
4. Завдання криміналістики в світлі положень Конституції України про захист прав, свобод, честі і гідності особистості.
5. Криміналістика в системі юридичних наук.
6. Криміналістична віктимологія.
7. Роль спеціалістів у розслідуванні злочинів.
8. Перспективи використання ПЕОМ у розслідуванні злочинів.
9. Наукові засади криміналістичної ідентифікації.
10. Об'єкти ідентифікації.
11. Індивідуальна totoжність і групова належність.
12. Ідентифікаційні ознаки. Ідентифікаційний період.
13. Методика криміналістичної ідентифікації.
14. Поняття і структура криміналістичної техніки.
15. Особливості використання методів і засобів криміналістичної техніки адвокатом.
16. Ознаки письма і почерку.
17. Неідентифікаційні дослідження рукописів.
18. Дослідження підписів.
19. Зразки для почеркознавчих досліджень.
20. Авторознавча експертиза.
21. Поняття технічного дослідження документів.
22. Правила роботи з документами під час слідчого огляду.
23. Виявлення підробок у документах.
24. Встановлення змісту зіпсованих і знищених документів.
25. Дослідження відбитків штампів і печаток.
26. Дослідження матеріалів документів.
27. Дослідження продукції мнoжильної техніки.
28. Наукові засади трасології.
29. Загальні правила виявлення, фіксації і вилучення слідів.
30. Сліди рук.
31. Сліди ніг і взуття.
32. Сліди знарядь злoму та інструментів.
33. Сліди транспортних засобів.
34. Трасологічне встановлення цілого за його частинами.
35. Підготовка матеріалів для проведення трасологічної експертизи.
36. Об'єкти балістичного дослідження.
37. Ідентифікація зброї за стріляними кулями.
38. Ідентифікація зброї за стріляними гільзами.
39. Встановлення обставин та умов пострілу.

40. Словесний портрет.
41. Функціональні ознаки людини.
42. Правила побудови і перевірки версій.
43. Огляд місця події.
44. Тактичні прийоми слідчого огляду.
45. Освідування і його види.
46. Тактичні прийоми обшуку.
47. Формування показань свідків.
48. Допит підозрюваних і обвинувачених.
49. Допит потерпілих.
50. Допит неповнолітніх.
51. Пред'явлення для впізнання живих осіб.
52. Специфіка впізнання за функціональними ознаками.
53. Умови і прийоми проведення слідчого експерименту.
54. Обставини, що підлягають встановленню у справах про вбивство.
55. Невідкладні слідчі дії у справах про вбивство.
56. Операція з встановлення особи невідомого трупа.
57. Особливості огляду трупа людини.
58. Особливості розслідування вбивств за відсутності трупа.
59. Особливості розслідування вбивств, скоєних з розчленуванням трупа.
60. Експертизи у розслідуванні вбивств.
61. Криміналістична характеристика крадіжок.
62. Криміналістична характеристика пограбувань і розбоїв.
63. Поняття криміналістичної характеристики злочину.
64. Невідкладні слідчі дії у справах про пограбування і розбої.
65. Невідкладні слідчі дії у справах про крадіжки.
66. Обставини, що підлягають встановленню у справах про крадіжки.
67. Ревізія і бухгалтерська експертиза у справах про розкрадання.
68. Допит заявника у справах про хабарництво.
69. Порушення кримінальної справи щодо хабарництва.
70. Криміналістична класифікація посадових злочинів.
71. Обставини, що підлягають встановленню у справах про зловживання посадовим становищем.
72. Специфіка огляду місця ДТП.
73. Відтворення обстановки і обставин події у справах про ДТП.
74. Допити у справах про ДТП.
75. Експертизи у справах про ДТП.
76. Криміналістична характеристика ДТП.
77. Невідкладні слідчі дії у справах про ДТП.
78. Початкові слідчі дії у справах про пожежі.
79. Експертизи у розслідуванні справ про розкрадання.
80. Експертизи у справах про пожежі.
81. Криміналістична характеристика організованої злочинності.

Література

1. Аверьянова Т. В. Криминалистика : учеб. для вузов // Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : НОРМА, 2005. — 992 с.
2. Аленин Ю. П. Расследование тяжких преступлений / Ю. П. Аленин, В. В. Тищенко, А. И. Аркуша. — Х. : Одиссей, 2006. — 256 с.

3. Алиев Т. Т. Уголовно-процессуальное доказывание: участие обвиняемого и защитника / Т. Т. Алиев, Н. А. Громов, А. в. Макаров. — М. : Сервис, 2002. — 196 с.
4. Анушат Зрих. Искусство раскрытия преступлений и законы логики / Зрих Анушат. — М. : АексЗст, 2001. — 112 с.
5. Ароцкер А. Е. Тактика и этика судебного допроса / А. Е. Ароцкер. — М. : Юрид. лит., 1969. — 120 с.
6. Баев М. О. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него / М. О. Баев, О. Я. Баев. — М. : Экзамен, 2005. — 320 с.
7. Басай В. Д. Криміналістична одорологія (теоретичні, правові і методичні основи) / В. Д. Басай. — Коломия : Вік, 2003. — 502 с.
8. Бахин В. Як розкриваються злочини (криміналістика у питаннях і відповідях) / В. Бахин, В. Гончаренко. — К. : Хрещатик, 1996. — 198 с.
9. Бахин В. П. Криминальные взрывы: понятие, характеристика, анализ, технология расследования / В. П. Бахин, М. А. Михайлов. — Алмати : Жети жаргы, 2001. — 128 с.
10. Бахин В. П. Тактика — профессионализм и мастерство при общении / В. П. Бахин. — К. : Изд-во Семенко Сергея, 2006. — 116 с.
11. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. — М. : БЕК, 1997. — 342 с.
12. Белкин Р. С. Эксперимент в уголовном судопроизводстве / Р. С. Белкин, А. Р. Белкин. — М. : ИНФРА-НОРМА, 1997. — 160 с.
13. Белкин Р. С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. — М. : Юрид. лит., 1973. — 264 с.
14. Бояров В. И. Убийства, совершенные в процессе противостояния организованных преступных группировок (особенности расследования) / В. И. Бояров. — Х. : КримАрт, 1997. — 132 с.
15. Бурунський Е. Ф. Судебна експертиза документів, виробництво її і використання її / Е. Ф. Бурунський. — СПб. : Трудь, 1903. — 346 с.
16. Варфоломеева Т. В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника / Т. В. Варфоломеева. — к. : Вища школа, 1987. — 147 с.
17. Варфоломеева Т. В. Защита в уголовном судопроизводстве / Т. В. Варфоломеева. — К. : Ин-т адвокатуры, 1998. — 204 с.
18. Варфоломеева Т. В. Производные вещественные доказательства как источники сведений о фактах / Т. В. Варфоломеева, В. И. Гончаренко // Проблемы правопедения. — К., 1976. — Вып. 33. — С. 122—128.
19. Васильев А. Н. Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А. Н. Васильев, Н. П. Яблоков. — М. : МГУ, 1984. — 144 с.
20. Вейсберг Б. Б. Психологическая экспертиза в уголовном судопроизводстве / Б. Б. Вейсберг, В. И. Гончаренко. — К. : МЮ УССР, 1980. — 58 с.
21. Винберг А. И. Судебная экспертология / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. — Волгоград : НИРИО ВСП, 1979. — 184 с.
22. Вул С. М. Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи / С. М. Вул. — М. : ВНИИСЗ, 1977. — 109 с.
23. Гинзбург А. Я. Опознание в следственной, оперативно-розыскной и экспертной практике / А. Я. Гинзбург. — М., 1996. — 128 с.
24. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве / В. И. Гончаренко. — К. : Вища школа, 1980. — 160 с.

25. Гончаренко В. И. Научно-технические средства в следственной практике / В. И. Гончаренко. — К. : Вища школа, 1984. — 150 с.

26. Гончаренко В. Г. Право і криміналістика / В. Г. Гончаренко // Вісник Академії адвокатури України. — 2004. — Вип. 1. — С. 40—43.

27. Гончаренко В. И. Криминалистика и криминалисті / В. И. Гончаренко, В. Е. Бергер. — К. : Вища школа, 1989. — 128 с.

28. Гончаренко В. И. Понятие криминалистической характеристики преступлений / В. И. Гончаренко, Г. А. Кушнир, В. А. Подпальш // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища школа, 1986. — Вип. 33, — С. 3—8.

29. Гончаренко В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. — К. : Акад. внутрішніх справ, 1994. — 48 с.

30. Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні / В. Г. Гончаренко, В. В. Курдюков, К. В. Легких // Вісник Академії адвокатури України. — 2007. — № 2 (9). — С. 22—34.

31. Гончаренко С. В. Професійні права адвоката: європейський стандарт / С. В. Гончаренко // Адвокат. — 2002. — № 6. — С. 19—22.

32. Гора І. В. Криміналістика. Криміналістична техніка / І. В. Гора, В. А. Колесник. — К. : Алерта, 2005. — 320 с.

33. Грамович Г. И. Основы криминалистической техники / Г. И. Грамович. — Минск : Вншзйшая школа, 1981. — 208 с.

34. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. — М. : ЛексЗст, 2002 (репринт изд. 1903 г.). — 940 с.

35. Денисюк С. Ф. Обшк в системе следственных действий (тактико-криминалистические проблемы) / С. Ф. Денисюк, В. Ю. Шепитько. — Х. : Консум, 1999. — 160 с.

36. Дулов А. В. Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами / А. В. Дулов. — Минск : Университетское, 1985. — 168 с.

37. Экспертизи в судовій практиці / за ред. В. Г. Гончаренка. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 400 с.

38. Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом / В. А. Журавель. — Х. : Одиссей, 2005. — 312 с.

39. Закатов А. А. Ложь и борьба с нею / А. А. Закатов. — Волгоград : Нижне-Волжское книжное изд-во, 1984. — 192 с.

40. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістики / А. В. Іщенко. — К. : Правник, 1997. — 98 с.

41. Іщенко А. В. Проблеми призначення криміналістики в сучасних умовах (теоретико-прикладний аспект) / А. В. Іщенко, С. В. Павлов. — Запоріжжя : ВПК «Запоріжжя», 2004. — 191 с.

42. Каневский Л. А. Расследование преступлений, совершаемых несовершеннолетними / А. А. Каневский, И. М. Лузгин, Г. М. Миньковский. — М. : Юрид. лит., 1982. — 110 с.

43. Карпов Н. С. Криміналістичні засади виявлення злочинної діяльності / Н. С. Карпов. — К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. — 522 с.

44. Керівництво з розслідування злочинів / за ред. В. Ю. Шепитька. — Х. : Одиссей, 2009. — 960 с.

45. Клименко Н. И. Використання мікрооб'єктів при розслідуванні злочинів / Н. И. Клименко, Т. В. Лінючев. — К., 2008. — 74 с.

46. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій / Н. І. Клименко. — К. : Ін Юре, 2007. — 528 с.
47. Колдин В. Я. Идентификация при расследовании преступлений / В. Я. Колдин. — М. : Юрид. лит., 1978. — 144 с.
48. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Колесниченко. — Х., 1976. — 28 с.
49. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. — Х. : Юрид. ин-т, 1985. — 92 с.
50. Колмаков В. П. Следственный осмотр / В. П. Колмаков. — М. : Юрид. лит., 1969. — 196 с.
51. Колмаков В. П. Идентификационные действия следователя / В. П. Колмаков. — М. : Юрид. лит., 1977. — 112 с.
52. Колодюк В. П. Элементы криминалистической характеристики грабежей и разбоев в учреждениях сберегательного банка / В. П. Колодюк // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Львів, 1990. — Вып. 41. — С. 21—24.
53. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. — К. : РИО МВД УССР, 1973. — 122 с.
54. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / В. Е. Коновалова. — Х. : Консум, 1999. — 157 с.
55. Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования / В. Е. Коновалова. — Х. : Факт, 2001. — 311 с.
56. Коновалова В. Е. Проблемы логики и психологии в следственной тактике / В. Е. Коновалова. — К. : РИО МВД УССР, 1970. — 164 с.
57. Корневский Ю. В. Криминалистика для судебного следствия / Ю. В. Корневский. — М. : ЮрИнформ, 2002. — 196 с.
58. Корж В. П. Методика расследования экономических преступлений, совершенных организованными группами, преступными организациями / В. П. Корж. — Х. : Лицей, 2002. — 280 с.
59. Котюк І. І. Теоретичні аспекти криміналістичної ідентифікації / І. І. Котюк. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. — 208 с.
60. Котюк І. І. Теорія судового пізнання / І. І. Котюк. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 2006. — 435 с.
61. Криминалистика / под ред. И. Ф. Крилова. — А. : АГУ, 1976. — 591 с.
62. Криминалистика / отв. ред. Н. П. Яблоков. — М. : БЕК, 1996. — 542 с.
63. Криміналістика / за ред. В. Ю. Шепітька. — К. : Ін Юре, 2001. — 684 с.
64. Кримінально-процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. — 5-те вид., перероб. та допов. — К. : Юрисконсульт, 2008. — 896 с.
65. Крылов И. Ф. В мире криминалистики / И. Ф. Крылов. — А. : АГУ, 1980. — 280 с.
66. Кузьмичов В. С. Криміналістика / В. С. Кузьмичов, Г. І. Прокопенко ; за ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсєєва. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 368 с.
67. Кузьмичов В. С. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення / В. С. Кузьмичов, Ю. М. Черноус. — К. : Ніглава, 2005. — 448 с.

68. Кузьмічов В. С. Алібі у розкритті злочинів / В. С. Кузьмічов, В. В. Юсупов. — К. : КНТ, 2007. — 264 с.
69. Лазері в криміналістиці и судових експертизах / под ред. Н. Г. Находкина, В. И. Гончаренко. — К. : Вища школа, 1986. — 231 с.
70. Аарин А. М. От следственной версии к истине / А. М. Аарин. — М. : Юрид. лит., 1976. — 200 с.
71. Лисенко В. В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції (теорія та практика) / В. В. Лисенко. — К. : Логос, 2004. — 324 с.
72. Лисиченко В. К. Негативні обставини та їх значення в розслідуванні злочинів / В. К. Лисиченко, І. І. Когутич. — К. : Дія, 2002. — 182 с.
73. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования / И. М. Лузгин. — М. : Юрид. лит., 1973. — 216 с.
74. Лузгин И. М. Моделирование при расследовании преступлений / И. М. Лузгин. — М. : Юрид. лит., 1981. — 152 с.
75. Лукашевич В. Г. Криміналістическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования / В. Г. Лукашевич. — К. : Изд-во Академии внутр. дел, 1993. — 194 с.
76. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів / Є. Д. Лук'янчиков. — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2005. — 360 с.
77. Ысов Н. Н. Фиксация доказательственной информации при выявлении и раскрытии преступлений / Н. Н. Ысов. — М. : Акад. МВД России, 1996. — 124 с.
78. Майлис Н. П. Судебно-трасологическая экспертиза / Н. П. Майлис. — М. : Триада, 2000. — 58 с.
79. Матусовский Г. А. Методика расследования хищений / Г. А. Матусовский. — К. : УМК ВО, 1988. — 88 с.
80. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криміналістический анализ / Г. А. Матусовский. — Х. : Консум, 1999. — 480 с.
81. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений / В. Н. Махов. — М. : Ун-т Дружбы народов, 2000. — 296 с.
82. Мещеряков В. А. Компьютерно-техническая экспертиза и тактические рекомендации по ее назначению / В. А. Мещеряков. — Воронеж, 2000. — 84 с.
83. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. — К. : Вища школа, 1984. — 134 с.
84. Настільна книга слідчого / кер. авт. колективу М. І. Панов. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Ін Юре, 2007. — 728 с.
85. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : в 2 т. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — 3-тє вид., перероб. та допов. — К. : Правова єдність, 2009. — Т. 1. — 964 с. — Т. 2. — 624 с.
86. Огляд місяця події при розслідуванні окремих видів злочинів / за ред. П. В. Коляды. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 216 с.
87. Питерцев С. К. Тактика допроса на предварительном следствии и в суде / С. К. Питерцев, А. А. Степанов. — СПб. : Питер, 2001. — 160 с.
88. Подшибякин А. С. Холодное оружие. Криміналістическое учение / А. С. Подшибякин. — М. : Юриформ, 1997. — 238 с.
89. Полевой Н. С. Криміналістическая кибернетика / Н. С. Полевой. — М. : МГУ, 1989. — 328 с.
90. Полянский Н. Н. Правда и ложь в уголовной защите / Н. Н. Полянский. — М., 1927. — 120 с.

91. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України / В. О. Попелюшко. — Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. — 634 с.
92. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. — Минск: Вишэйшая школа, 1978. — 176 с.
93. Прукс П. Уголовный процесс: научная «детекция лжи» / П. Прукс. — Тарту, 1992. — 200 с.
94. Радаев В. В. Криминалистическая характеристика преступлений и ее использование в следственной практике / В. В. Радаев. — Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1987. — 24 с.
95. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе / Е. Р. Россинская. — М.: Право и закон, 1996. — 224 с.
96. Руководство для следователей / под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. — М.: ИНФРА, 1997. — 732 с.
97. Салтевский М. В. Криминалистическая одорология. Работа с запахами следами / М. В. Салтевский. — К.: КВШ МВД СССР, 1976. — 46 с.
98. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации / М. Я. Сегай. — К.: РИО МВД УССР, 1970. — 256 с.
99. Селиванов Н. А. Вещественные доказательства / Н. А. Селиванов. — М.: Юрид. лит., 1971. — 200 с.
100. Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий / Н. А. Селиванов. — М.: Юрид. лит., 1982. — 152 с.
101. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / под ред. В. К. Лисиченко. — К.: Выща школа, 1988. — 405 с.
102. Сокиран Ф. М. Шляхи вдосконалення тактики психологічного впливу при проведенні окремих слідчих дій / Ф. М. Сокиран, М. Ф. Сокиран. — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. — 160 с.
103. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування / С. М. Стахівський. — К., 2005. — 272 с.
104. Тихенко С. И. Возможности и практика использования магнитно-фонных записей и киноматериалов в судебном разбирательстве / С. И. Тихенко, В. И. Гончаренко // Криминалистика и судебная экспертиза. — К.: РИО МВД УССР, 1970. — Вып. 7. — С. 14—19.
105. Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів / В. В. Тищенко. — О.: Фенікс, 2007. — 260 с.
106. Шевченко Б. И. Теоретические основы трасологической идентификации в криминалистике / Б. И. Шевченко. — М.: МГУ, 1975. — 95 с.
107. Шейфер С. А. Собираение доказательств в советском уголовном процессе: методологические и правовые проблемы / С. А. Шейфер. — Саратов: Изд-во Саратов, ун-та, 1986. — 171 с.
108. Шепитько В. Ю. Справочник следователя / В. Ю. Шепитько. — К.: Ін Юре, 2001. — 216 с.
109. Зксархопуло А. А. Основы криминалистической теории / А. А. Зксархопуло. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1992. — 120 с.
110. Яблоков Н. П. Расследование организованной преступной деятельности / Н. П. Яблоков. — М.: Юристъ, -2002. — 172 с.
111. Якушин С. Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений / С. Ю. Якушин. — Казань: КГУ, 1983. — 102 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко,
В. І. Бояров, С. В. Гончаренко, В. О. Попелюшко

КРИМІНАЛІСТИКА

Академічний курс

Підручник

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Шеф-редактор
В. С. Ковальський,
кандидат юридичних наук, доцент

Відповідальна за випуск *Т. М. Виноградова*
Редактор *В. М. Зарецька*
Комп'ютерна верстка *С. А. Караваєв*
Художнє оформлення *М. П. Черненко*

Підписано до друку 19.01.2011. Формат 60x90/
Папір офсетний № 1. Гарн. Вookтап ОМ Зіюіе. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 31,0. Обл.-вид. арк. 33,5.
Тираж 2000 прим. Зам. 11-79.

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром
ТОВ «Юрінком Інтер»
(свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 3954 від 13.01.2011)
04209, м. Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-6

Віддруковано у ЗАТ «Віпол»
(свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 752 від 27.12.2001)
03151, м. Київ-151, вул. Волинська, 60.

Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т.В.Варфоломеева, В.Г.Гончаренко, В.І.Бояров [та ін.]. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — 504 с. — Бібліогр.: с.490—495.

І8ІШ 978-966-667-453-4.

Підручник підготовлений на основі сучасних правових концепцій та досягнень різних наук і відображає нинішній стан та перспективи розвитку вітчизняної криміналістики, яка предметно вийшла далеко за межі досудового слідства і вивчає закономірності виникнення інформації про злочин або про будь-яке явище в суспільстві, що вимагає правового врегулювання шляхом доказування. Розглянуто аспекти збирання, дослідження і використання цієї інформації з метою активного вирішення завдань оперативно-розшукової роботи, розслідування, судового розгляду та встановлення у будь-якій сфері людської діяльності фактів, що мають юридичне значення. Підручник являє собою достатньо повний виклад всіх розділів криміналістики, котрий відповідає вимогам стандарту вищої юридичної освіти і тенденціям світової криміналістики. Разом з викладом ustalених тем і питань курсу із ґрунтовним залученням норм кримінального та кримінально-процесуального права, даних психології, інформатики, статистики та інших наук, окремі глави і параграфи присвячено оригінальним й удосконаленим засобам і прийомам збирання та дослідження доказової інформації, деяким новим методикам розслідування злочинів, зроблено принциповий крок до введення в текст підручника матеріалів щодо техніко-криміналістичних і тактичних можливостей судців, адвокатів-захисників та нотаріусів.

Для студентів, аспірантів і викладачів вищих юридичних навчальних закладів та судців, працівників правоохоронних органів, адвокатів, нотаріусів.

УДК 343.98(075.8)

ББК 67.62я73

АКАДЕМІЧНИЙ КУРС

Наша електронна адреса
liHpiit.uyigpcot.cot
e-taii: 5alez@uyigpcot.kiey.ua

